

નિવેદન

આ પુસ્તકની ગ્રીષ્મ આવૃત્તિ આ સંસ્થા તરફથી મં. ૨૦૦૨માં બહાર પડેલી, તે બધાસ યનાં આ ગ્રીષ્મ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે. આગલી ગ્રીષ્મ આવૃત્તિ પ્રસંગે જે વિચારો દર્શાવેલા તે ઉપગોળી દોવાથી અહીં નીચે અવનરણમાં આપ્યા છે.

“માનવજાતિના ઇતિહાસમાં અનિમ વિચારની પરાકાષ્ટા વેદાંતના સિદ્ધાંતમાં આવી ગઈ છે. ગીતા, ઉપનિષદો અને બ્રહ્મસૂત્રોની પછી જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યને હાથે આ મહાન સિદ્ધાંત પ્રગ્ન પામે મુકાયા. અનેક અંશેમાં સમજવાપેકું આ વેદાંતનું રહસ્ય હિંદીભાષામાં મહાત્માશ્રી નિબલ્લસસચ્ચે ‘વિચારમાગર’ નામના સર્વમાન્ય અંધમાં રપટ્ટ કયું’ છે. તે આજે ગુજરાતી ભાષામાં ઘણાં વર્ષોથી અપ્રાપ્ય દોવાથી પ્રગ્નની સમક્ષ મૂકતાં અમને હર્ષ થાય છે.

શ્લોકાર્થેન પ્રવક્ષ્યામિ યદુક્તં ગ્રંથકોટિભિઃ ।

બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા જીવો બ્રહ્મૈવ નાપરઃ ॥

—આ સૂત્રમાં શ્રીશંકરાચાર્યે જે શિક્ષણ કયું છે, તે સમજવા અને અનુભવમાં ઉતારવા વિવેક, ચેરાગ્ય વગેરે સાધન સહિત લાંબા અભ્યાસની જરૂર છે. ‘મમ માયા દુરલ્ભા-મારી માયાનો પાર કરવો એ મુશ્કેલ છે; છતાં જે મારે (ભગવાનને) શરણે આવે, તે માયાને તરી નાખ છે’ એમ શ્રીકૃષ્ણે ‘ગીતા’માં કયું છે. ‘ઈશ્વરાનુમદ્વાદેવ હિંસામદેતવાસના-ઈશ્વરની કૃપાથી જ માણસમાં અદૈત વાસના રહુરે છે.’ એ ‘અવધૂત ગીતા’માં સમજાવવામાં આવ્યું છે. ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એ જ યોગ છે એમ પૂતંજસિચે કયું છે; મન અને બુદ્ધિ જે વસ્તુ ઉપર જાય ત્યાં બ્રહ્મદર્શન કરાવી તેમને એક જ અંતિમ સત્યમાં એટલે આત્માનુભવમાં રોકવાં એમાં મનન અને નિદિધ્યાસનની જરૂર છે. કલ્પિત જડને છોડી ચેતનનો, કલ્પિત વિનાશીને છોડી અવિનાશીનો, કલ્પિત અનાત્મને છોડી આત્માનો, કલ્પિત અસત્ને

+ અવધૂત ગીતા (સુધારાવધારા સાથે ગ્રીષ્મ આવૃત્તિ) મૂળ અને ભાષાંતર સાથે પ્રકાશક : સરવૃંસાહિત્ય વર્ધક દાર્યાલય, કિમત રૂ. ૧-૪-૨.

છોડી સત્તો, અને દક્ષિણ ભેદભાવ છોડી અભેદનો વિચાર સમજવનાર મહાગ્રંથ, તે જ આ ‘વિચારસાગર.’

“વૈરાગ્ય વગર જ્ઞાન ટકતું નથી. વિષયોમાં દોષદષ્ટિ, પૂર્વના શુભ સંસ્કારો, શ્રદ્ધા, સત્સંગ અને સદ્ગુરુની કૃપા વગર વૈરાગ્ય ટકતો નથી. આત્મામાંથી જ સત્તા મેળવનાં અનાત્મ તત્ત્વો આત્માને જ આવરણરૂપ થઈ પડે છે. તે દૂર કરવા માટે અને સ્વરૂપનું બાન કરવા માટે સાચા સાધકોને સહાય કરનાર આ અગ્રનિમ ગ્રંથ, જે મહાત્મા નિશ્વલદાસજીની પ્રસાદી છે, તે અમે આજે મહાગુજરાતની પ્રજા સમક્ષ મૂકીએ છીએ.

“આમાં કોઈ કોઈ સ્થળે સ્ત્રીઓની નિંદા જેવું જણાશે; પણ સમજી વાચકો એ જોઈ શકશે, કે મૂળ લેખકે એ રીતે ‘કામ’ની જ નિંદા કરીને તેનાથી વિમુખ થવાનું મુમુક્ષુઓને સમજાવ્યું છે. આધ્યાત્મિક રીતે જોતાં તો આત્માને સ્ત્રી કે પુરુષ એવી જાતિ નથી; એટલે કામાસક્તિ મુમુક્ષુ પુરુષ અને સ્ત્રી જાનેને માટે ત્યાગ્ય હોવી જોઈએ એવો લેખકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

“આ ગ્રંથ નિષ્કામ ભાવે આ સંસ્થાને મોકલવા માટે અમે રા. રા. વડીલ માણેકલાલ જીનીલાલ કાંઠાવાળા(ખંભાત)ના આભારી છીએ. ‘આ ગ્રંથ અગ્રાપ્ય છે. અને પ્રજાને ઉપયોગી થશે માટે સંસ્થાએ છાપવો’ એવું સૂચન અમને સ્વામીશ્રી માધવતીર્થજી તરફથી મળ્યું તેમ જ આ ગ્રંથ ફરીથી જોઈ જઈને તેમાં કોઈક સુધારા કરી આપવાનું સતકાર્ય પણ તેમજે જ કયું છે; તે માટે સંસ્થાના દ્વંદ્વીઓ તેમને આભાર માને છે.”

પ્રાંબર્ધ] સંસ્કૃત સાહિત્ય મુદ્રણાલય દ્વારેના દ્વંદ્વીઓ વતી
તા. ૩૦-૮-૪૮] મનુ સૂત્રદાર (પ્રમુખ)

અનુવાદકની પ્રસ્તાવના

અત્તનિરૂપિન નિશ્વસદાસજીએદિહુસ્તાની બાયામાં રચેલા 'વિચારસાગર'ની હિતમતા અને ઉપયોગિતા વિશે કાંઈ પ્રશ્નોત્તર કરવાની હવે જરૂર રહી નથી; મરાઠી અને સંસ્કૃતમાં પણ એના અનુવાદો વિદ્વાનોએ કરેલા બાલ્યવામાં આવ્યા છે. આ પુસ્તકનું પ્રથમ ગુજરાતી બાયાંતર પંડિતવર્ષ મનમુખરામભાઈએ કર્યું છે, તે પછી પણ કેટલાક વિદ્વાનોએ તેનાં ગુજરાતી બાયાંતરો કરેલાં સાંભળવામાં આવ્યાં છે. આ ગ્રંથ રાષ્ટ્રીય પ્રક્રિયાઓથી ભરપૂર હોવાથી એ બાયાંતરો વાંચીને પણ ગુરુની સહાયના વિના તે સમજાવે કઠિન છે; માટે જેમ અને તેમ એમાંના વિષયો વેદાંત પરિભાષાથી અતજ્ઞ અને વેદાંતના સંસ્કાર વિનાના પણ કેળવણીના અધિકારીઓ મહેસૂલી સમજી શકે એવી તેની રચના કરેવાની મને ઇચ્છા થઈ આવવાથી અનુદૂક્ષતા પ્રાપ્ત થતાં તેનું સરળ ગુજરાતી બાયાંતર કરવાનો પ્રયાસ મેં આદર્યો હતો. તે પ્રયાસ કેટલે અંશે સફળ થયો છે, તેનો નિર્ણય કરવાનું હું વાંચનારને સોંપું છું.

એમાં મુખ્ય સહાય પંડિતશ્રી પીતામ્બરદાસજીએ દીકરા સહિત બહાર પાઠેલી આટલિની લીધી છે. તેમણે વિષયોના સ્પષ્ટીકરણ માટે જુદાજુદા વિભાગો પાડી અંકો વડે તે તે પરિચ્છેદ બનાવ્યા છે. તે વિભાગો અને અંકો ક્રમ ન રાખતાં મેં કાંઈક વિશેષ સ્ત્રી રીતે અંકો અને પરિચ્છેદ રાખ્યા છે. વળી તેમણે દીકરામાં આપેલા ખુલાસામાંથી જ્યાં જરૂર લાગી ત્યાં તેટલા જ ખુલાસા મૂકના બાયાંતરની સાથે જ આમાં આપવામાં આવ્યા છે, કે જેથી વાંચનારનો વિચારતંતુ તૂટે નહિ.

આ બાયાંતર અક્ષરશઃ કરવાને ગદ્યે વિષય સમજાવે અનુદૂળ પડે એવી રીતે લખ્યું છે. માત્ર ગ્રંથમતિના કેઈ વિષય રહી ન જાય, તેની ખાસ સંભાળ લેવામાં આવી છે; એટલું જ નહિ પણ એમાંના વેદાંતને લગતા કેટલાક સમ્બંધોનું સ્પષ્ટીકરણ વગેરે દીકરામાંથી અથવા બીજા ગ્રંથોમાંથી લેવામાં આવ્યું છે, તે પણ તે તે સ્થળે છાપવામાં આવ્યું છે. વેદાંતના બીજા ગ્રંથો વાંચનારને તેના પારિભાષિક સમ્બંધો સમજાવા અનુદૂળ પડે; માટે મેં વેદાંત અને ન્યાયનાં વાંચેલાં પુસ્તકોમાંથી સંગ્રહ કરેલાં એક કોશ પણ આ પુસ્તકને અંતે આપવાનો વિચાર દત્તો; પણ ગ્રંથનું કદ વધી જવાના ભયથી તેને અનુદૂળતાએ સ્વતંત્ર પુસ્તક તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે.

આ પુસ્તકમાં કેટલાક દ્વિતીયોની સૂચનાને અનુસરી મળત્રયના દોહડ વગેરે હિંદી ભાષામાં આપ્યા છે તથા તેના અર્થ ગુજરાતી ભાષામાં આપ્યા છે. આ અર્થ પ્રાપ્ત થી ૫૦ ૫૦ રવામી શ્રીમુકુંદાશ્રમણ એ રચી પ્રસિદ્ધ કરાવેલા પુસ્તકને આધારે આપેલા છે. શ્રી ૫૦ ૫૦ રવામીશ્રી મુકુંદાશ્રમણ એક સારા વિદ્વાન અને વેદાંતશાસ્ત્રોના અભ્યાસી છે. આ ભાષાંતર તેમણે કૃપા કરી અક્ષરશઃ તપાસી જોયું છે, તે બદલ તેમનો પરમ હિપકાર માનું છું. ખંભાતના સાહિત્ય-વાચસ્પતિ કવિશ્રી દ્વારાકર રવિશંકરભાઈએ પણ આ ગ્રંથ વાંચી પરમ સંતોષ જતાવ્યો છે.

x

x

x

x

વેદાંતગિજ્ઞાનુ સામાન્ય જનતાને આ પુસ્તક હિપયોગી થાય એ જ આ પુસ્તક લખવાના અમની કૃતાર્થતા તથા સદ્ગતિ છે.

કાર્તિક સુ. ૫, સંવત ૧૯૮૧, }
કે. વાઘી રંગમદાલ, વડોદરા }

જોડાલાલ નરસેરામ ભટ્ટ

૯

[બીજી આવૃત્તિમાંથી]

મહાત્માશ્રી નિશ્વલદાસજીનું જીવનચરિત્ર

કોઈ સાધનસંપન્ન પુરુષ શ્રવણાદિક કર્તોદરતો વખતે શૂળ શરીરનો ત્યાગ કરીને અન્ય શરીર ધારણ કરે છે, ત્યારે તેના પુરુષને ગત જન્મમાં રહી ગયેલી સાધનોની ન્યૂનતા તેના વર્તમાન જન્મમાં ન રહેતાં તેને શીઘ્ર જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જ જન્મમાં તેને સાક્ષાત્કાર પણ થાય છે. એને માટે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં લખ્યું છે કે—

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતૈર્લોકોકાનુપિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

શુચીનાં શ્રીમતાં ગૌંદે યોગઘ્નોઽભિજાયતે ॥ અ. ૬-શ્લોક, ૪૧ ॥

અથવા યોગિનામેવ કુલે મથતિ ધીમતામ્ ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशाम् ॥ ” ૪૨ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यत्तते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ” ૪૩ ॥

સર્વ કર્મના સંન્યાસપૂર્વક વેદાંતાદિનું શ્રવણ કરનાંકરતાં જેનું શરીર પડી ગયું હોય છે, તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ અશ્વમેધાદિ પુણ્યકર્મ કરનારાઓને જે લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે લોકમાં ધણાં વર્ષો સુધી રહ્યા પછી કાં તો પવિત્ર અને વિભૂતિમંપન્ન એવા ચક્રવર્તી રાજાને ત્યાં અથવા યોગવિદ્ દરિદ્ર બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મે છે. આ પ્રમાણે દરિદ્ર અને બ્રહ્મવિદ્ બ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મ થવો એ આ લોકમાં પરમ દુર્લભ છે. ઉપર પ્રમાણે જેમાંથી કોઈ પણ એક સ્થાનમાં જન્મ્યા પછી ત્યાં તેને પૂર્વજન્મનો બુદ્ધિ-સંસ્કાર પ્રાપ્ત થાય છે અને તે મોક્ષ-પ્રાપ્તિ અર્થે ફરીથી પાછો વિશેષ પ્રયત્ન કરે છે.

આ પ્રમાણેના શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના વચનાનુસાર મહાત્માશ્રી નિશ્વલદાસજીનો પણ જાણે કોઈ યોગબ્રહ્મ પુરુષનો જન્મ થયો હોય, એ રીતે પંગવજમાં આવેલા ધણાના નામના ગામમાં વિક્રમ સંવત ૧૮૪૬ના આવણ વદ અષ્ટમી જેવી ભગવાન યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર જેવા પૂર્ણાવતાર પુરુષને જન્મ આપનારી પુણ્ય-તિથિએ જન્મ થયો હતો. એમના પિતાશ્રીની સ્થિતિ પરમ દરિદ્ર હતી, તે પણ ભાવે તે અપાર સાત્ત્વિક પ્રકૃતિના હતા. તેમને સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થયેલું મુકતો' એ નામ જાણે એમની મુક્ત દશા સૂચવતું હોય એવું હતું. આ હૃદયને જન્મ આપનારી જ્ઞેતા પોતાના પુત્રનો પ્રભાવ જોવાને રહી નહિ અને શ્રીનિશ્વલદાસને માતૃસ્નેહનું બંધન પણ રખેને મોક્ષસુખમાં અંતરાયરૂપ થઈ પડે એમ ધારી જાણે અનુકૂળ સંયોગો મેળવી આપવા હોય, તેમ દેવે નો શ્રીનિશ્વલદાસજીની બાલ્યાવસ્થામાં જ દેહાન્ત કર્યો. તે વખતે આ મહાત્માનું ૪ માત્ર ત્રણ વર્ષનું જ હતું. સ્ત્રીના સ્વર્ગવાસ પછી મુક્તાજી ત્રણ વર્ષના રાજક નિશ્વલદાસજીને પોતાને ખબે બેસાડી ધણાનાથી આશરે છનીસ ગાઉને અંતરે આવેલા દિલ્હીમાં ગયા. ત્યાં દાદાજી નામના કોઈ મહાપુરુષે પ્રવર્તાવેલા સંપ્રદાયવાળાઓનું સ્થાન હતું. તે સ્થાનના અમરદાસજી નામના સાધુ તે વખતે

અધિકારી હતા. મુક્તાશ્રમે તેમના ઈરાનના ગરબમાં નિશ્ચયસહજે મૂકવાનો નિયમ કરીને માથુંની દીપ્તા અપારી. દાઢપંથની દીપ્તા લીધા પછી નિશ્ચયમ-
શ્રમે પોતાનું ચોદ વર્ણનું વય યનાં મુઠી ત્યાં જ રહી વિદ્યાબ્યાસ ક્યો મૂળે
ગુરુસેવાનો પણ લાભ લીધો.

નિશ્ચયસહજની વિદ્યા મદ્ય-ધારણ કરવાની અંશમાન્ય શક્તિ અને
અભિરુચિ જોઈને કેટલાક દીર્ઘદર્શી પુરુષો તે વખતે એવું અનુમાન કરતા,
કે આ કોઈ મહાનીવશુદ્ધિમાન જાગૃક અલૌકિક પાંડિત્ય સંપાદન કરીને મહાપુરુષ
તરીકે ગણાશે. ઈશ્વરપાએ પરિણામે એમ જ બન્યું; અને એકિનારગરિન દૂરદર્શી
પુરુષોનાં અનુમાન સાચાં પડ્યાં.

આ વખતે પોતાના જ ગામના રહીશ સ્વરૂપાનંદ નામના કોઈ એક
પરમદંસનો મેળાપ નિશ્ચયસહજને દિલ્હીમાં જ થયો અને 'મનો દિ જન્માન્તર-
સંગતિજમ્' એ ન્યાયે જન્માન્તરના સંબંધને જાણે એ બેયનાં મન જાણી ગયાં
હોય, તેમ તેમની વચ્ચે સહજ મિત્રતા જંધાઈ ગઈ. દિલ્હીમાં અધિક અબ્યાસની
અનુકૂળતાનો અભાવ હોવાથી વિદ્યાના સ્થાપી નિવાસસ્થાનરૂપ ધીવિશ્વનાથની
પુરી વારાણસી-કાશીમાં જવાનો એ બે ય મિત્રોએ સંકલ્પ ક્યો. ત્યાં મુરારિ-
ચરણચુત્ર નિર્મળ જળના અકળ પ્રભાવથી ભગવતી બાગીરથી અનેક ભવ્ય
શ્રવેનો સમુદ્ધાર કરવા ગંભીર મર્જના કરી રહી છે; ત્યાં સકળ વિદ્યાઓના
નિર્મતા ભગવાન હરિ અને હર સ્વયં પરમતત્ત્વજ્ઞાનનો સંવાદ એક વખતે
કરી લોકોને મુક્તિનું સુખ આપતા હોવાથી તે મુક્તિપુરીને નામે પ્રમિદિ
પામી છે. ત્યાં ચરાચર ગુરુ ભગવાન વિશ્વનાથ સાક્ષાત્ નિવાસ કરી તારકમંત્રનો
સદુપદેશ આપી અમાપ પાપનો પરિતાપ નષ્ટ કરી રહ્યા છે. ત્યાં અઘાપિ કોઈ
કોઈ પરમશાન્ત બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રવન્મુક્ત મહાત્માઓ પ્રારબ્ધશય ભોગવના નિરંતર
બ્રહ્માનંદમાં નિમગ્ન થઈ પરમશાંતિનું સુખ અનુભવી રહ્યા છે, એવી કલિકલ્મષ-
નિવારિણી શ્રીકાશીશ્રી તરફ જવાને બે ય મિત્રોએ પ્રયાણ કયું.

કાશીમાં પગ મૂક્યાંની સાથે જ શ્રીનિશ્ચયસહજને પ્રતીતિ થઈ, કે 'ખીજન'
સ્થાનોમાં જે પંડિત તરીકે પંકાય છે અને પોતાને પણ પાછા જો પંડિત જેવા
માને છે, તે પંડિતો આ કાશીના નિવાસી મૂર્ખાઓની કોટિમાં પણ મુકાવાને
લાયક હોતા નથી, તેમ જ પોતે પણ દિલ્હીમાં રહીને કરેલી અબ્યાસથી જે
દિલ્હીના પંડિત સાધુસમુદાયમાંના એક તરીકે ગણાતા હતા, તે પણ નિરર્થક જ
હતું' શુદ્ધિમાન પુરુષોને આમ પોતાની ન્યૂનતાનું જ્ઞાન થતું તે પણ અબુલુદ્ધના
નિદાનરૂપ હોય છે, એ યથાર્થ જ છે. નિશ્ચયસહજએ પ્રથમ નિષ્પ્રજ્ઞાગમ-નિગમ-
નિષ્ણાન મહાત્માથી વિશુદ્ધાનંદજીના આશ્રમમાં શાસ્ત્રશ્રવણ કરવાની વૃત્તિથી
જવાનું શરૂ કર્યું. તે ઉપરથી ત્યાંના સર્વજ્ઞ વિદ્વાનોનો સહવાસ થતાં એમને
મમગધું, કે 'હજી મારામાં શાસ્ત્રશ્રવણ કરવાની પણ યોગ્યતા આવી નથી, ત્યાં
તેના અધ્યયનની આશા તો રાખવી જ રીતે?' આવો વિચાર કરીને આત્મ-
પુરાણ ઉપર ટીકા કરનારા પંડિતશિરોમણિ શ્રીકાકારામજીની પાસે પ્રથમથી જ

અધ્યયન કરવાનો આરંભ કર્યો. પોતાના હિત્તાદ, સ્વાધ્યય અને નિશ્ચયના ગમે નિશ્ચયદાયક અને કાર્યાગમ્યના શિખરી પાસે દોર, વ્યાકરણાદિક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી શીધો. એમની અસાધારણ ધારણ-શક્તિ જોઈને કાશીમાં જ એમના હિત્તાદમાં અભિરૂદિ કરી. તે વખતે ત્યાં જ એ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ ચાલતો હતો, તેથી નિશ્ચયદાયક અને સર્વે શાસ્ત્રોના પાઠ સામગ્રતા માળા અને એમ કરવાથી કાર્યાગમ્ય છતાં પેઠે અનુસરણ કરનારા અને તેથી જ તેમની પરમ દુર્લભ કૃપાનું પાત્ર થયેલા નિશ્ચયદાયક તે તે શાસ્ત્રોમાં પાઠ મન થઈ ગયા નહીં. શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ એમણે વિદ્વન્મુર્ધન્ય દામોદર શાસ્ત્રીની પાસે કર્યો.

એક એવી લોકશક્તિ છે, કે કાશીમાં એક વખતે કોઈ રથાનમાં પડિતોની અમા મળી હતી, તેમાં અનેક વિચારો ઉપર શાસ્ત્રાર્થ થતા પોઈ એવો દિન પ્રસંગ આવી પળ્યો, કે તેનું સમાધાન કરતા તે મમામાનો કોઈ પણ રાત્રિ સમય થઈ શક્યો નહિ. એ વખતે નિશ્ચયદાયક પણ ત્યાં જોઈ હતો, તેનું પડિતોની નમ્રતાપૂર્વક આજ્ઞા મેળવી એ દિન પ્રસંગનું શાસ્ત્રમંત્ર એનું મુદ્દર સમાધાન કર્યું, કે તે મામળાને તમામ પડિતો ચર્ચિત થઈ ગયા અને આ વિષયની નિષ્પત્તિની વિદ્વાતથી કાર્યાગમ્યની કીર્તિચક્રિયા પણ પૂર્ણિમાની ચંદ્રમા જેવી મર્વત્ર પ્રમગી રહી.

કાશી જેવા સ્થાનમાં વિદ્યા સંપાદન કરવા જવાની વૃત્તિ થવી, ત્યાં સમય વિદ્વાન સદ્ગુરુનો સમાગમ થયો, તેમની કૃપા મેળવવી અને વિદ્વાન નાતુ પુરોનો મહત્તમ થયો-એ ઉત્તરોત્તર સદ્ભાગની અભિરૂદિના ચિન્તો જે આનું સદ્ભાગ્ય શ્રીનિશ્ચયદાયકનું પણ હતું, કે જેને યોગે તેમને આવા નમ્ર અનુકૂળ મયોગો પ્રાપ્ત થયા હતા.

નિશ્ચયદાયકને જન્મથી જ રાગના જલ્પોમાં રહેવાનું નિર્માણ નહિ થયેલું હોવાથી આત્મસ્થામાં જ ત્યાગ પ્રાપ્ત થયો હતો, પણ શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવવાની ન્યૂનતા હતી, તે પણ ન રહી અને સમગ્ર શાસ્ત્રનું તેમણે નવરૂપથી આ મિશ્રિત જ્ઞાન સંપાદન કરી પોતાના ગુરુવર્ષે કાર્યાગમ્યો અને કાશીના અન્ય વિદ્વાનોના શુભાશીર્વાદ પણ મેળવ્યો તે પછી પરમમત નિશ્ચયદાયક નમતની પેઠે લોકશક્તિ આપવાના ઉદ્દેશથી ત્યાંથી વિદાય થયા.

જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની અને જ્ઞાનદાન કરવાની બેય શક્તિઓ તેમનામાં અમામાન્ય હતી. તેમણે જ એ શાસ્ત્રોનો યથાવત્ અભ્યાસ કર્યો છતાં નવોત્તમ અને પરમપુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરનાર તો વેદાત્મક જ છે એવો તેમનો દૃઢ નિશ્ચય હોવાથી તેના ઉપર તેમની અત્યંત પ્રીતિ હતી, અને તેથી જ વેદાત્મકતાનું અધ્યયન તેઓ પ્રાતઃકાન્ધમાં જ કરાવતા હતા, દરણ કે તે વખતે મનોવૃત્તિઓ ગાત હોય છે અને તત્ત્વજ્ઞાનના ગભીર વિચારોના ચરકારો પણ તે વખતે જ. મારા પડી નકે છે.

આમ વેદાત્મકશાસ્ત્રનું પૂર્ણ-પાઠ કરાવતા મહત્તમાથી નિશ્ચયદાયક દિહીમાં પોતાના ગુરુશ્યાનમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે વેદાત્મક શ્રવણ કરાવવા માંડ્યું,

પણ ત્યાંના સાધુઓ એની ગદનતામાં પ્રવેશ કરી શકે એવા ન હોવાથી, તેમની તેમાં અનિરુચિ થઈ નહિ. આમ છતાં નિશ્ચલદાસજીની ગુરુદયાન ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી; તેથી તેઓએ દાદ્રપંથી સંપ્રદાયના સાધુઓના જ્ઞાનમાં વધારો કરી તેમને ઉત્કર્ષ કરવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી. સુંદરવિલાસના ક્ષતાં પં. સુંદરદાસજીએ અને આ મહાત્મા નિશ્ચલદાસજીએ દાદ્રપંથના મહિમામાં ઘણો વધારો કર્યો છે.

નિશ્ચલદાસજીના શિષ્યવર્ગમાં અનેક પંથના સાધુઓ હતા. તેમાં એક વખત એવો કનૈશ ઉત્પન્ન થયો, કે મોઈ એક વિદ્યાર્થીએ દાદ્રપંથી વિદ્યાર્થીને કહ્યું, કે 'તારા ગુરુ તો કૂકડા જેવા હતા.' આ ગુરુનિંદા, દાદ્રપંથી વિદ્યાર્થીને દુઃસહ થઈ પડ્યાથી તેણે નિશ્ચલદાસજીને એ વાત કરી. તે સાંભળીને મંદમંદ હાસ્યપૂર્વક નિશ્ચલદાસજીએ કહ્યું, કે 'ભાઈ! એમાં ખોટું શું લગાડે છે? વાત ખરી છે; જેમ કૂકડો સર્વ લોકોને નિદ્રામાંથી જગાડે છે, તેમ શ્રીદાદ્રજીએ પણ અનેક લોકોને મોહનિદ્રામાંથી જગાડ્યા છે; માટે એણે જે કૂકડાના જેવા કહ્યા છે તે યથાર્થ જ છે.'

નિશ્ચલદાસજીની વિદ્વતા, ઉપદેશ કરવાની અપ્રતિમ શક્તિ અને તીવ્ર ત્યાગવૃત્તિની સર્વત્ર પ્રસિદ્ધિ થતાં, જૂદીના નરેશ રામસિંહજીએ એમને આમંત્રણ મોકલ્યું. રાજા રામસિંહના આગ્રહથી પોતે જૂદીમાં પધાર્યા. એમને સમાગમ થતાં રામસિંહજીનો ભક્તિભાવ બહુ વધી ગયો; અને સમસ્ત રાજકુટુંબે નિશ્ચલદાસજીને ગુરુરૂપે ગણી એમની આજ્ઞાનુરૂપ વર્તન શરૂ કર્યું; તેમ જ રાજા રામસિંહજીએ એમની આજ્ઞાને અનુસરીને સત્કાર્યો કરવા માંડ્યાં. એક વખત દેશદેશાંતરના પંડિતોનો સમાજ પોતાના શહેરમાં ભરી, તેમને ઉત્તમ પ્રકારે આદરસત્કાર કર્યો. નિશ્ચલદાસજી જેવા સમર્થ મહાત્માના સત્સંગના રંગથી રાજા રામસિંહજીએ પણ સ્વભાવથી જ સાથે નહિ રહેનારી શ્રી અને સરસ્વતીના એકાધિકરણનું પદ સંપાદન કર્યું.

પ્રતિદિન પઠનપાઠનના પ્રભાવથી નિશ્ચલદાસજીની વિદ્યા પૂર્ણ પરિપાકને પામી હતી અને શક્તિ તો તેમનામાં સ્વાભાવિક હતી જ; તેમાં રાજા રામસિંહજીની અને કેટલાક શિષ્યોની પ્રાર્થનાથી એમણે અંથ રચનાનું લોકોપકારક કાર્ય આરંભ્યું.

એમના રચેલા વિચારસાગર અને વૃત્તિપ્રભાકર એ એ અંથો પ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરાંત કલ્પલિંગ ઉપનિષદ ઉપર એમણે સંસ્કૃતમાં टीका લખી છે. વૈદક-શાસ્ત્રનો પણ એક અંથ રચ્યો છે; અને નિશ્ચલદાસજીના સમકાલીન દેવજ્ઞાત્રમ નામના સાધુ એમ કહેતા હતા, કે ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ ઉપર પણ એમણે સંસ્કૃતમાં टीका કરી છે. એમ કહેવાય છે, કે એમણે સત્તાવીસ લાખ શ્લોકોનો સંગ્રહ કર્યો હતો. આ સર્વ એમની અંયસમૃદ્ધિ કીડોડાવી ગામમાં નિશ્ચલદાસજીનાં જ્યાં ગુરુદારો છે ત્યાં છે એવું લોકો માને છે.

‘વિચારસાગર’ એ વેદાંતનો પ્રમેય અંથ ગણાય છે. એ અંથ વિક્રમ સંવત ૧૭૭૩-૭૪ના વર્ષમાં રચાયેલો છે. આમાં આગળ નેવાથી

તેનાં માન પ્રશ્નોનું 'તરંગ' એવું અન્યથા નામ રાખ્યું છે પ્રત્યેક તરંગમાં શુ શુ છે, તે આ ગ્રંથનું સુચારી બાપાત્મ કરનાર નિદ્ધર થીયત છેટાના ન બાઈએ અથવિવેચનમા વિસ્તારપૂર્વક દર્શાવ્યું છે, તેથી તેની પુનરુચ્છિ અહીં કરી નથી.

આ ગ્રંથના બંગાળી, હિંદી, મરાઠી અને અંગ્રેજી ભાષામાં બાપાતરેલા થયા છે, એ ઉપરથી એની લોકપ્રિયતા અને લોકોપયોગિતા મિદ્ધ થાય છે.

'વૃત્તિપ્રભાકર' એ વેદાંતનો પ્રમાણુ ગ્રંથ છે. એમાં વૃત્તિના ટાંગણુ, વૃત્તિનું ભેદ્યુક્ત ન્વરૂપ અને વૃત્તિનું વ્યવહારની તથા મોક્ષની સિદ્ધિરૂપ રૂપ એ ત્રણ પ્રકારના પદાર્થોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. એ ગ્રંથનું પ્રથમ નામ વૃત્તિદીપિકા હતું નિશ્ચિનદાસજી ત્યારે જૂદીમાં ગિરાજતા હતા, તે વખતે રામમિહજીની વૃત્તિને અનુમરી તેમણે એ ગ્રંથ રચેનો; અને ત્યાજ તે છપાવે પણ હતો. તેમાં પ્રથમ સાત પ્રકાશ હતા, તે પછી એક આશ્રમે પ્રકાશ ઉમેરી 'વૃત્તિદીપિકા'ને 'વૃત્તિપ્રભાકર' એ નામે પ્રસિદ્ધ થી એ ગ્રંથ સવન ૧૯૧૬માં જૂદીમોટામાં જ પૂરો થયો હતો.

યદ્યપિ અમુક જાતિમાં જન્મ થાય તો જ અમુક પુરુષાર્થ કરી શકાય, એવો કાર્ત્ત નિયમ નથી. 'દવાયત કુલે જન્મ મદાયત તુ પારુષમ્ અમમ્ કુલમા જન્મ થવો એ દૈવાર્ણીન છે અને પુરુષાય વ્યક્તિને અર્ધીન છે' એવું વેદવ્યાસનું પણ વચન છે, એટલે મહાપુરુષોની જાતિનો વિચાર કરવો અગ્યાતે છે, એમ છતાં તે વાત તેમણે જાણી હોય અથવા કોઈ પ્રમાણુતરથી મિદ્ધ થઈ શકતી હોય, તો તે તેમના ઉચ્ચત્તન ચરિત્રો વગી વિશેષ પ્રશંસિત કરે છે યુક્તિપ્રકાશની ભૂમિકા ઉપરથી મહાત્માશ્રી નિશ્ચિનદાસજી જાદ જાતિના હતા એમ જાણાય છે, ત્યારે ખીજી તરફથી એ જાણણુ હતા, એમ પણ સમજાય છે. એમના રચેના 'વૃત્તિપ્રભાકર' ગ્રંથના અનુપનબ્ધિ પ્રશ્નજીમાં નમર્યાનિરૂપણનો પ્રમગ લખતા લખ્યું છે, કે 'અજ્ઞાનો નાચાર્ય -જે જાણણુથી બિન્ન એટલે અજ્ઞાણણુ છે, તે આચાર્ય થવાને યોગ્ય નથી' આ ઉપરથી એ પોતે જાણણુ હોવા જોઈએ, એવું કેટલાક વિદ્વાનો અનુમાન કરે છે, તેમ જ અદ્વૈતમિદ્ધિનો હિન્દી ભાષામાં અનુવાદ કરનારા ન્યાય-વેદાંતના પરમ પુરુષર વિદ્વાન પૂજ્ય જ્ઞાણચારીશ્રી રામેશ્વર દત્ત શર્મા ઉચ્ચ ગ્રંથાવનામાં જાણાવે છે, કે કેટલાક વખતે પૂજ્ય જ્ઞાણચારીશ્રી પૂજ્યજીમાં આવેલી રાણી નામની નંદીના તટ ઉપર પર્વટન કરતા હતા, તેવામાં રાણીથી કંઈક દૂર દક્ષિણ તરફ છલંગના નામના ગામમાં એક વૃદ્ધ સાડુનો એમને મેળાપ થયો તે દાદ્ સપ્રદાયનો હતો અને તેનું નામ શીતગદામ હતું એ શીતગદાસ માધુએ પ્રસંગોપાત જ્ઞાણચારીજીને કહ્યું 'નિશ્ચિનદાસજી જ્ઞાને સારસ્વત જાણણુ હતા હું એમની સેવામાં ઘણા વખત મુખી રહ્યો હતો, અને એમણે (નિશ્ચિનદાસે) ઘણા વખત મુખી માથે જટા રાખેલી હોવાથી, તેની ગમ્મીથી એમનું શરીર ખડ સાચું રહેતું નહિ' આ પ્રમાણે નિશ્ચિનદાસજીના સહવાસમાં રહેના સાડુ

સીતગદામંડળે નય મહાચારીએ કહેલુ. ત્યાર પછી મગરલીમર્મા માર્ગ
ગમનના નામના ઉદામીન મપ્રત્યક્ષના સાધુનો એમને (અહચારીએ)
મેળાપ થયો તે માનુએ જાની મૂળચરિત્રના સહવાસમાં ઘણો સમય ગાળેલો
હતો. આ જાની મૂળચરિત્ર પોતાના મમયમાં એક પ્રતિષ્ઠિત મહાત્મા જેવા
મનાતા હતા, તે ઉપરાંત તે વિદ્વાન પણ સારા હતા. એમણે વેદાન્તપદાર્થ
મજૂપા નામનો વેદાન્તવિનંદ એક બહુ ઉત્તમ ગ્રંથ પણ રચ્યો. તે પોતે
મિત્રદેવના વણે ભાગે રહેતા તે જાની મૂળચરિત્ર મહાત્મા નિશ્વ દાસએ
જુદા માનની હદિએ જોતા હતા. આ જોય મહાત્માએ મમદાવીન ગણાય છે,
એણે રામનાસ માનુએ અહચારીએ કહેલુ. આ ઉપરથી મહાત્માથી
નિશ્વનામંડળની જાતિ વિશે વિદ્વાનો જે ચોખ્ખા હોય તે અનુમાન કરે, અને તો
માત્ર મગરની અગ્રીએ છીએ

નિશ્વનામંડળના નિસંદિધ જ્ઞાન અને પરમ ઉદ્વૃત્ત વસ્તુત્વશક્તિ એ જો
હતા તે નિર્વિવાદ છે, અને તેથી જ તેઓ જ્યારે યોગવાસિનાદિ વેદાન ગ્રંથો
રાચતા હતા, ત્યારે ઓળાઓ ચક્રિત ગતી જતા હતા જે ભાગ્યતાળીઓને
એમની જ પામે 'વિચારમાગર'નો અભ્યાસ કરવાનો અનવ્ય લાભ મળ્યો હશે,
તે પણ એમની કૃપાથી મિદ્ધ જેવા જ બની ગયા હશે એના હર્ષ આશ્ચર્ય નથી

જે પુરુષાળી પુરોને એમના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાનો પ્રયત્ન મળેલો,
તેઓ કહેતા, કે મહાત્મા નિશ્વનાસંત શરીરે દૃશ્ય હતા, પચકે રાખતા,
એમની મુખાકૃતિ લખઓળ હતી, આન્તગશ્તુઓનો નિગ્રહ ધ્યાના આરાસથી
રહેતો હોય, એમ એનના ગરીમના મર્યાદા જ્વર રહ્યા હરેતો જી ઉપર માત્ર
એક જ નન્ન વીંટાળી રાખતા ગરીમ કે મૃદુલ્ય, રાત કે દૈન્ય, પડિત કે
પામર, મહુની ઉપર એ અમદદિયાળા દેખાતા શિષ્યસમૂહની સખ્યા માગી
હોવા છતાં પોતાનું કાર્ય પોતે જ કરી લેતા અને હમેશા પોતાના મગરને
આદિત્યનું ચિંતન ધ્યાન કરતા હતા

આવા પરમવિરન્ત અને 'વિચારમાગર' તથા 'વૃત્તિપ્રવાહ' જેના આશર
ગ્રંથોના રચનારા પ્રાતઃમરણીય પૂજ્ય મહાત્માથી નિશ્વનામંડળે પ્રતિપર
ગતિ પ્રાપ્ત્યર્થે ભોગરી દિહીયા પોતાના શુભચાત્રના જ વિક્રમ મવત
૧૯૧૬-૧૭ના શ્રાવણ ૧૬ ને દિવસે સિતેર વરંની વયે મૂખ્યાન્ત પછી
પોતાના ન્યૂન શરીરનો ત્યાગ કરી પરમપાપાસ ક્યું

વિચારમાગર'ને અન્યમાન્તર પછી પ્રમિદ્ધ કરનારા શ્રીયુત મન સુખરામ
માર્કે નજેના તથા અન્ન ગ્રંથોનાથી મળી આવેલા જ્ઞાનચરિત્રને આધારે આ
જ્ઞાનચરિત્ર લખ્યું છે, તેથી તે વિદ્વાનોના અનુરૂપપૂર્વક ઉપકાર માનીને
નિગ્ધોએ છીએ તા ૨-૧૦-૨૦

કે અભિગ, ખબાન,
નિશ્વનામંડળ, મ ૧૯૮૬ }

કવિ દયાશંકર ગવિશંકર

[બીજી આવૃત્તિમાથી]

ગ્રંથવિવેચન

શ્રીશંકરાચાર્ય બ્રમવાન 'પોનાના 'અપરોક્ષાનુભૂતિ' નામે ગ્રંથમાં લખે છે, કે—'નોત્પન્નતે વિના જ્ઞાને વિચરેણાન્યમાર્થનઃ । એટલે વિચાર વિના બીજા કંઈ ઉપાસનાદિ સાધનો વડે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી; કંઈ કે જ્ઞાન એ જ અજ્ઞાનનું નાશક છે, અજ્ઞાનથી જાત સંસારરૂપે બાંધે છે અને જ્ઞાનથી સંસાર જાતરૂપે બાંધે છે; માટે મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન છે.

'હું કેમ છું? આ જગત શી રીતે થયું? એનો કયાં કારણ છે? જગતનું ઉપાદાન કારણ શું છે?' આવી સંકાઓ વિચારવાળા માણસને સહજ રહુરી આવે છે. એવી સંકાઓનું યથાર્થ સમાધાન થાય એવા વિચારો, તે જ શ્રીશંકરાચાર્ય બ્રમવાન 'વિચાર' શબ્દથી સૂચવે છે. ઉપર કહેલી સંકાઓનું સમાધાન થાય એવા વિચારોનો સમૂહ આ ગ્રંથમાં એકત્ર કર્યો છે. એ વિચારો પૂર્વના પંડિતોએ એટલા બધા કર્યા છે, કે તે બધાનો સમાવેશ આવડા ગ્રંથમાં થાય નહિ; તથાપિ જેમનો પ્રવેશ સંસ્કૃત શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં નથી તથા જેમને શાસ્ત્રીની પરિભાષાનું જ્ઞાન નથી, એવા અનેક મુમુક્ષુ પુરુષો સમજી શકે એવા, એટલા બધા વિચારો આ ગ્રંથમાં જણાવ્યા છે, કે જેથી તેને 'વિચારસાગર' નામ આપવામાં ગ્રંથકારે કાંઈ અયોગ્ય ક્યું નથી.

સાધુશ્રી નિશ્વલ્લભ મોટા વિદ્વાન હતા તથા તે ધારત તો મંદૂકમાં જ ઉત્તમ વેદાંતનો ગ્રંથ લખી સંકત; પરંતુ અત્યાર મુશીમાં તેવા ગ્રંથો અનેક થયા છે, પણ પ્રાચીન બાપાઓ જાણનાર માટે એવો એક ગ્રંથ થયો નથી, એમ જાણી તેમણે જિજ્ઞાસુઓ ઉપર દયા કરી આ ગ્રંથ લખ્યો છે, એવાન તેઓ પોતે આ ગ્રંથના અંતમાં લખે છે:-

સાંચય ન્યાયમં ધ્રમ કિયો, પઠિ વ્યાકરન અશોષ ।

પઠે જુ ગ્રંથ મહત્ત્વે, રહ્યો ન ષક હુ શોષ ॥ ૧૧૧ ॥

તિન યદ માપા ગ્રંથ કિય, રંચ ન ઉપજી લાજ ।

તાર્મ યદ ઇક હતુ હૈ દયા ધર્મ સિરસ્તાજ ॥ ૧૧૨ ॥

આ આખો ગ્રંથ સાત વિભાગ પાડીને લખ્યો છે. એ વિભાગના દરેકને નરંગ નામ આપ્યું છે; કેમ કે ગ્રંથને સાગરનું રૂપ આપ્યું, ત્યારે તેના વિભાગ તો તરંગ જ હોઈ શકે. મૂળ ગ્રંથ દોઢા, ચોપાઈ અને છંદોમાં લખ્યો છે તથા તેની મુખ્યા બધી મચીને લગભગ ૫૫૦ જેટલી છે. આ દોઢા વગેરે શોધમાં થયેા અર્થ બતાવનારાં સૂત્રો જેવા હોવાથી તેના ઉપર પોતે જ બાપ્ય લખ્યું છે; અને એ બાપ્ય દ્વારા વેદાંતની જટિલા બધી પ્રક્રિયાઓનું સહેજાબધી નિરૂપણ કર્યું છે.

વેદાંતના પ્રક્રિયા ગ્રંથો લખવાની રીતી જટિલા સર્વત્ર એવી જોવામાં આવે છે, કે તેનું દરેક પ્રકરણ બહો પૂરો ગ્રંથ હોય, એ રીતે આ ગ્રંથમાં પણ પ્રાપ્તઃ એવું - જોવામાં આવે છે; એટલે ઉત્તમાધિકારીને જ્ઞાનોપદેશ માત્રથી

દૃતાર્થ માની એથો તરંગ સમાપ્ત કર્યો છે; મધ્યમાધિકારીને જ્ઞાન સાથે ઉપાસના પણ ખતાવી પાંચમો તરંગ પૂરો કર્યો છે; અને કનિષ્ઠ અધિકારીને સર્વ શાસ્ત્ર બંધુવાની આવસ્થકતા માની છઠ્ઠો તરંગ પૂરો કર્યો છે.

ત્રયેના પહેલા તરંગમાં જ બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકારી કોણ હોઈ શકે વગેરે ચાર અનુબંધ ખતાવ્યા છે; ત્યાં લખ્યું છે, કે મનુષ્યેમાં મળ (રાગ, દ્વેષાદિ પાપદોષ), વિક્ષેપ (નાના પ્રકારની કલ્પનાઓથી જગત અને તદંતર્ગત સુખદુઃખ ભવાદિની પ્રતીતિ) અને આવરણ (એટલે આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થવામાં વિઘ્નરૂપ અજ્ઞાન) એ ત્રણ દોષ હોય છે. એ ત્રણ પૈકી મળદોષ પૂર્વજન્મે કરેલાં કર્મોના સંસ્કારરૂપ હોય છે; માટે તેને મટાડવા આ જન્મે તેથી ગળવાન સુખ કર્મો કરવાં જોઈએ; અર્થાત્ પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થ નિષ્કામ કર્મ કરવાથી એ પાપદોષ મટે છે. મનમાં રાગ, દ્વેષ અથવા કામ, ક્રોધ વગેરે દોષો રહેલા હોય છે, તે દૂર કરવાનો ઉપાય 'મહાભારત'માં શ્રીવ્યાસજીએ પણ તેના વિરોધી ગુણોનું સેવન કરવું એ જ કહ્યો છે. ઉષ્ણતાનું શમન શીતથી અને શીતનું શમન ઉષ્ણતાથી જ થાય છે. તેમ કામોદિ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા રાગાદિ વ્યાધિનું શમન નિષ્કામ કર્મોદિથી જ થાય એ સંભવિત છે; અને મનુષ્યના નિર્મળ મનને ઋશિર ઉપરની શ્રદ્ધા વડે બળ મળે છે; માટે એ નિષ્કામ કર્મ ઋશિરપ્રીત્યર્થે કરવાં એમ પણ કહ્યું છે.

આવી જ રીતે દીન અને દુઃખીના સુખ માટે શ્રમ કરવો, દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો વગેરે પરાપકારનાં કૃત્યો છે. એથી કરીને પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય છે તથા પોતાના દેહ વગેરે ઉપરથી તથા પોતાનાં સ્વજન, મિત્ર, ધન, ધાન, ધરા, સુખ, વૈભવ, અભિમાન, લોભ વગેરે ઉપરથી રાગરૂપી મળ અંતઃકરણમાંથી નાશ પામે છે.' શત્રુ ઉપરનો ક્રોધ દૂર કરવા વડે દ્વેષ નામનો મળદોષ નાશ પામે છે તથા અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે. શ્રીભગવાન પણ ગીતામાં વારંવાર એ જ વાન કહે છે; જેમ—

‘રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિવચાનિન્દ્રિયૈશ્ચરત્
આત્મવદ્યૈ વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ।

જે માણસ ગાત્રની આજ્ઞાને અધીન રહી રાગ અને દ્વેષના દોષ વિનાની તથા પોતાના કાળજમાં રહેલી દ્રવ્યો વડે પ્રાપ્ત થયેલા વિવેક બોગવે છે, તેનું અંતઃકરણ નિર્મળ થાય છે.’

અર્થાં જ ત્યાગ અને વેદાંતમાં મુક્તિ એ જ જ્ઞાન કહે છે. રાગ, દ્વેષ વગેરે મેલ મન ઉપર ચઢ્યો હોય, તે મનમાં જ્ઞાનરૂપ પરમેશ્વરનો આશાત્કાર થતો જ નથી. ‘મારે કંઈ દુષ્ટતાની ધમ્મા નથી પણ આ વિષ્ણુમામ કરવા વડે પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાઓ’ એમ માની એ પશુ દ્રવ્ય ખરચીને યજ્ઞયાદિ કર્મ કરે છે. તે જ્ઞે કે નિષ્કામ કર્મ જ કહેવાય છે, તથાપિ તેમાં છપી રીતે રોહિત્વજ્ઞા રહેલી છે; તથા કંઈકે છપામાં છપી પુણ્યપાસના પણ રહેલી છે. જ્ઞે કે તેમાં પોતાના દ્રવ્યના ત્યાગનો ત્યાગ થાય છે, તથાપિ અંતઃકરણમાંથી દ્રવ્યમાત્રની ધમ્માનો

ત્યાગ થતો નથી અને એટલા માટે જ સૂર્યનો ત્યાગ કરી મન્યાસ નેવાથી જ ખરી ગીતે રામદેવપ મળી ત્યાગ થઈ શકે છે, અન્યથા થતો નથી, આ દાગબુથી જ શ્રીલક્ષ્મણે ભગવાન વારવાર 'નિઘ્નશ્ચાર તૂર્ણ વિગિર્ગમ્યતામૂ-
પોનાના ધરમાથી ઋષ્ટ નીકળી નહો' એવો ઉપદેશ કરે છે, તથા મન્યામાત્રમને જ અત્યગ્થા માને છે.

જે લોકો શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા વગેરે સાંત્વનાથી અને નિમગ્નિના ઉદાહરણો માથી મસારમા રહીને તેના ભોગ ભોગવના છતાં રામદેવરહિત હોઈને મસારી ખોઈ ક્યાં જી આયુષ્ય વિના રાત્રી કરે છે, તેઓના દેહવામાં પણ અનુનની પેઠે મોતને હાથમા લઈને સ્વપ્ન આચરવો એ જ આશય હોવો જોઈએ એવી ગીતે શુદ્ધ થયેલું અત કર્મ વિશેષગદિન થાન અને પછી તે તત્ત્વજ્ઞાન મેળવે, નો તે અત રણમા જાનનો પ્રભાસ પડી માયાત્મક થાને વાર લાગતી નથી માત્ર તે અંત કરણ કરીથી મનિત ન થયું જોઈએ.

માધુરી નિવનિમ મહાત્મા એ ગીતે પહેલા તરજના આરંભમાં ના દોર દૂર કરવાનો ઉપદેશ ક્યાં પછી અનુભવનો વિશેષ-ગીત ઉપામનાથી દૂર રવાનું કરે છે. નિમગ્ન પાળી પણ ચામતુ હોય, ત્યારે તેમા સૂર્ય વગેરેનું પ્રતિબિંબ જણાતું નથી, તેમ નાના પ્રાચીન મન્યાઓથી ચચા થયેલા મનમા આત્મસામાત્મક થતો નથી આ ચચાતા મન્યાનો ઉભય પોગસાચ વગેરે પ્રથેમા તથા શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામા પણ જો છે, કે—

‘અભ્યાસેન તુ ધૈતેય ચેતાયેન ચ ગુણેન—અભ્યાસ અને પેરાચ વડે મનને ચિત્ત કરી શકાય છે’ રાગથી જિતો ગિરાગ છે, માટે અત રણ નિમગ્ન રતી વખતે જ પેરાચ પ્રાપ્ત થયો હોય છે પણ માને ચિત્ત કરવાનો અભ્યાસ નથી કરેલો હોતો, તેથી નિમગ્ન મનનો પણ વિશેષ ચામતુ રહે છે, અર્થાત્ મનને ચિત્ત કરવાનો અભ્યાસ રવાની જગત્તે એને જ ઉપાસના કરે છે.

ઉપામના પણ ક્રિયાપોગ છે, તેથી તેના અમખન પ્રકારે અનુભવીઓએ ગોળી ગદિના છે, તેમાની જે પોનાને અનુભવ આવે તેનો અભ્યાસ રવાની મન ચિત્ત થાય છે એમની એક ક્રિયા વારવાર કરી તેને અભ્યાસ કરે છે અભ્યાસથી તે પડે છે મનને ચિત્ત રહેવાની ટેવ પડી, એટલે પરમેશ્વરનું ચિદાનુભવ તેમા નિરતર બાસે છે અને સાધન કૃતૃત્વ થાય છે.

પણ હજી આનરણનો નાશ થયો બાળ છે, તે થયા વિના કૃતૃત્વ થયાનું નથી આત્મવ્યવસ્થા અજ્ઞાન એ જ આનરણ છે જ્ઞાન મેળવના માટે વેદાત પ્રથેનું શ્રવણ કરવું જોઈએ અરુ પૂછો તો જેમ લોકો ‘મહાભારત’ કે પુરાણની કથાઓનું શ્રવણ કરે છે, તે રીતે વેદાત પ્રથે પછી આત્મપુરાણ કે પોગ વાસિષ્ઠ જેવા પ્રથેનું શ્રવણ કરી શકાય બાળી વે જાની સાંત્વિય પ્રક્રિયાના પ્રથેનું શ્રવણ, તે તો અધ્યયનરૂપે જ થવું જોઈએ આ ‘વિચારસાગર’ પણ પ્રક્રિયાનો પ્રથ છે, માટે તે પણ અધ્યયનરૂપે થોડેથોડે વાચવો ને સમજવો, વાચના

સદેશાઈથી સમજી શકીએ એવી રીતે શ્રીનિવૃત્તદાસજીએ તે લખી બતાવ્યું છે, તે તેમનો આપણા ઉપર પરમ ઉપકાર છે.

દૂકમા કહીએ તો ભ્રમ એ જ અધ્યાસ છે. ભ્રમ અનાદિકાળનો હોવા છતાં જ્ઞાનથી નાશ પામે એવો છે. જેમ દોરડીમાં સાપ દેખાય છે, છીપમાં રૂપું દેખાય છે, આકાશમાં નીલતા દેખાય છે, ખારભૂમિમાં સૂર્યના તાપથી જળ દેખાય છે-એ સર્વમાં મિથ્યા છે, એમ જાણ્યા છતાં પણ દેખાયા કરે છે, તેમ જ્ઞાનમાં જગત દેખાય છે તે પણ મિથ્યા છે; એમ છતાં તે દેખાયા જ કરવાનું. જેમ મૃગજાળનો સમુદ્ર દેખીને રૂબી મરવાના બચથી અજાણ્યો માણસ દૂરથી જ જીવો રહી જાય છે પણ જાણીતો માણસ બેધડક આગળ વહી જાય છે; જેમ દોરડીને સાપ માનનાર તેથી બીને નાસે છે, પણ જાણીતો માણસ તેના પર પગ મુકીને ચાલ્યો જાય છે; એ જ રીતે જ્ઞાનને સંસારરૂપે માનનાર તેનાં સુખદુઃખને ખરાં માનીને વિદ્વજ ચાય છે, પણ તેને જ્ઞાનરૂપે માનનાર સુખ-દુઃખાદિ મનના ધર્મ છે, કુધાનૃપાદિ પ્રાણના ધર્મ છે, જન્મમરણાદિ દેહના ધર્મ છે દેહાદિ સમજીને તથા 'હું' એ પણ શુદ્ધિમાં કલ્પેલો ભ્રમ છે- 'હું' જેવું કંઈ છે જ નહિ, એમ સમજી સદા ચાંત રહે છે; તે દેહના જીવન અને મરણને સમાન માને છે; કેમ કે દેહનો તાગ ચવાથી આત્માનો નાશ થતો નથી એમ તે દૃઢ યમને છે.

જીવનું સ્વરૂપ જોળખાવતાં તેઓ એમ પણ કહે છે, કે મતચિત્તઆનંદ રૂપ તત્ત્વ-જેને જ્ઞાન, પરમાત્મા એવાં નામથી લોકો જોળખે છે-તે તો સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે; તેને શુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો વગેરે ન હોવાથી તેને કંઈ પ્રકારનું વિશેષ જ્ઞાન હોતું નથી. તે સૂર્યના પ્રકાશ જેવું સામાન્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ છે પણ તે સૂર્યનો પ્રકાશ કંઈ કાચ જેવી ચળકતી વસ્તુ પર પડે, ત્યારે જેમ બેવડો પ્રકાશ થઈને તે પ્રકાશ વિશેષ ચકચકિત દેખાય છે, તેમ જ્ઞાનનું સામાન્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ શુદ્ધિમાં પ્રતિક્ષિત ચવાથી તે વિશેષ જ્ઞાનસ્વરૂપે જોવામાં આવે છે અને તેને જ લોકો જીવ કહે છે; અર્થાત્ જીવ એ વિશેષ ચિત્ત-ત્વ છે અને જ્ઞાન એ સામાન્ય ચિત્ત-ત્વ છે.

આ બીજા તરંગમાં વળી એક ભવિકવાદનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. કર્મથી જ મોક્ષ મળે છે, એવી વ્યવસ્થા ધટાવી બનાવનાર કર્મવાદીઓ એક ભવિકવાદી કહેવાય છે. તેનું ખંડન કરી કર્મથી મોક્ષ થતો નથી, એમ આ અંચકારે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. આ રીતે આ બીજા તરંગમાં પણ અખ્યામની નિવૃત્તિ દ્વારા આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન ચવાથી મોક્ષ થાય છે એમ કહ્યું છે.

આ બીજા તરંગ પણ શ્રીમદ્ બગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયની પેઠે જનકે આખા ગ્રંથના સિદ્ધિતિના બીજરૂપ હેતુ એવો છે. એના જ વિસ્તારરૂપે તથા સંબંધીરૂપે પૂછી પ્રશ્નિઓ પછીના તરંગમાં કહેલી છે.

ત્રીજા તરંગમાં ગુરુસિષ્યનાં લક્ષણ, ગુરુભક્તિ તથા તે કરવાની રીત બતાવી છે; કેમ કે તે પછીના ચોથા તરંગથી ગુરુસિષ્યના સંવાદ દ્વારા ગ્રંથનો આરંભ કર્યો છે.

પછી વળી કેટલીક વારે શું શું વાંચ્યું તેનું ચિંતન કરવું અને તે યુક્તિ તથા અનુભવ સાથે ઘટાવવું, એને મનન કહે છે. મનન કરેલો અર્થ બ્રહ્મી ન જતાં દરેક ક્ષણે મનમાં ઉપરિચિત રહે, એને જ નિદિધ્યાસન કહે છે. આવી રીતે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી અસંભાવના તથા વિપરીત ભાવના દૂર થાય છે. પરમાત્મા દેખાતો નથી માટે તે નથી, એવા વિચારને અસંભાવના કહે છે. શ્રવણ અને મનનથી તે દૂર થાય છે. જ્યાં પરમાત્મા જણાવે તોઈએ ત્યાં જગત્ જણાય છે, એ વિપરીત ભાવના છે અને તે નિદિધ્યાસનથી મટે છે. આ અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના મટે, ત્યારે સર્વત્ર એક અદ્વૈત બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; એટલી વાત પહેલા તરંગમાંથી જાણવામાં આવે છે; અને તેથી મુમુક્ષુ કૃતકૃત્ય થાય છે.

એમ છતાં ઉપર કહેલી બાબતોમાં અનેક શંકાઓને અવકાશ રહે છે. તેનું નિરાકરણ કરવા બીજા તરંગ રચવામાં આવ્યો છે. આ બીજા તરંગમાં મોક્ષનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, કે-એક તો જગતનું કારણ જે અજ્ઞાન તથા તે અજ્ઞાનમાંથી જન્મેલું જે જગત એ જન્મેની નિવૃત્તિ થાય અને બીજું પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય તે મોક્ષ. પણ અજ્ઞાન શી વસ્તુ છે? જગતની નિવૃત્તિ શું પરેપર થઈ શકે છે? થઈ શકતી હોય તો તે કેવા પ્રકારની નિવૃત્તિ? અને કેવી રીતે? આ વિચાર મોક્ષના પ્રથમ અંશ વિશે કરવો રહ્યો; અને ત્રણ પ્રકારના દુઃખથી ભરેલા સંસારમાં પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ સંભવે છે કે કેમ? એ બીજા વિચાર કરેલાનો રહ્યો. આ વિચારોને લગતી બીજી અનેક બાબતો જાણવી પડે છે.

જે મોક્ષની ઇચ્છાવાળો હોય, તેને મુમુક્ષુ કહેવા. બધા લોકો મુમુક્ષુ હોવા નથી પણ તેમાંના કેટલાક પામર હોવા હોય છે-જેઓ સંસારની ભાંગફોડ મિથ્યા બીજી કાંઈ જાણતા જ નથી. કેટલાક તેથી લંબાર ઉંચા દરજ્જાના હોય છે, તેઓ સંસારનાં જ સુખ અને વેબવ ઇચ્છે છે, પણ તે ઇશ્વર દ્વારા ઇચ્છે છે-તેમને શાસ્ત્રકારો 'વિપ્રો' ગણે છે. એનાથી જંચા દરજ્જાના કેટલાક એવા હોય છે, કે તેઓએ સંસારનાં સુખો દુઃખથી મિશ્રિત છે અને વળી કાણજનુર છે એમ અનુભવથી નહીં ક્યું હોય છે. તેથી તેઓ દુઃખના મિશ્રણ વગરનું અને અવિનાશી સુખ ઇચ્છના હોય છે, આવા લોકોને જિજ્ઞાસુ કહે છે. કેટલાક લોકોએ એવું અવિનશ્વર સુખ ચેત્યું હોય છે, તેમને મુક્ત કહે છે.

વળી પાછળ કહ્યું, કે સંસાર દુઃખથી ભરેલો છે. એ દુઃખનું કારણ પાંચ પ્રકારના કલેસ છે, એ કલેસ એટલે શું અને તે કેને થાય છે, તે પાંચ મંથના આ તરંગમાં પ્રેક્ષકમાં જણાવ્યું-છે. એનો વિસ્તાર સાતમા તરંગમાં છે, જેને એ કલેસ થાય છે, તેને જીવ કહે છે. જીવ શી વસ્તુ છે, તેને આ સંસાર શી રીતે પ્રાપ્ત થયો તથા સંસાર એ પણ વસ્તુ શું છે, એ વિચાર દરેક ઉપરિચિત થાય છે. એ વાત સોરી રીતે સમજાવવા મંથકારે અખામચાનું નિષ્પત્ત્ય થયું છે. અખામ ઉપર પગાપગા શાન્તિાર્થ છે. એમ છતાં આપણે તેને

સહેવાઈથી સમજી સપ્તમે એવી રીતે શ્રીનિવૃત્તસહસ્રમે તે લખી બતાવ્યું છે, તે તેમનો આપણા ઉપર પરમ ઉપકાર છે.

દૂંકમા કહીએ તો ભ્રમ એ જ અધ્યાસ છે. ભ્રમ અનૈવિકાળનો હોવા છતાં જ્ઞાનથી નાશ પામે એવો છે. જેમ દોરડીમાં સાપ દેખાય છે, કીપમાં રૂપું દેખાય છે, આકાશમાં નીલતા દેખાય છે, ખારભૂમિમાં સૂર્યના તાપથી જળ દેખાય છે—એ સપ્તમાં મિથ્યા છે, એમ જાણ્યા છતાં પણ દેખાયા કરે છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગત દેખાય છે તે પણ મિથ્યા છે; એમ છતાં તે દેખાયા જ કરવાનું. જેમ મૃગજળનો સમુદ્ર દેખીને રૂષી મરવાના ભયથી અજાણ્યો માણસ દૂરથી જ લોકો રહી જાય છે પણ જાણીતો માણસ બેઠકક આગળ વસી જાય છે; જેમ દોરડીને સાપ માનનાર તેથી બીને નાસે છે, પણ જાણીતો માણસ તેના પર પગ મૂકીને આત્મો જાય છે; એ જ રીતે બ્રહ્મને સંસારરૂપે માનનાર તેનાં સુખદુઃખને ખરાં માનીને વિહ્વળ થાય છે, પણ તેને બ્રહ્મરૂપે માનનાર સુખ-દુઃખાદિ મનના ધર્મ છે, સુધાનૃપાદિ પ્રાણના ધર્મ છે, જન્મમરણાદિ દેહના ધર્મ છે કાયાદિ સમજીને તથા ‘હું’ એ પણ બુદ્ધિમાં કલ્પેલો ભ્રમ છે—‘હું’ જેવું કંઈ છે જ નહિ, એમ સમજી સદા જ્ઞાન રહે છે; તે દેહના જીવન અને મરણને સમાન માને છે; કેમ કે દેહનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ થતો નથી એમ તે દર સમજે છે.

જીવનું સ્વરૂપ જોગબાવતાં તેઓ એમ પણ કહે છે, કે મત્તચિત્તઆનન્દ રૂપ તત્ત્વ—જેને બ્રહ્મ, પરમક્રમા એવાં નામથી લોકો જોગળે છે—તે તો સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે; તેને બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો વગેરે ન હોવાથી તેને કોઈ પ્રકારનું વિશેષ જ્ઞાન હોતું નથી. તે સૂર્યના પ્રકાશ જેવું સામાન્ય જ્ઞાનરૂપ છે પણ તે સૂર્યનો પ્રકાશ કોઈ કાચ જેવી અણકતી વસ્તુ પર પડે, ત્યારે જેમ જેવડો પ્રકાશ ચર્ચને તે પ્રકાશ વિશેષ અકચકિત દેખાય છે, તેમ બ્રહ્મનું સામાન્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ બુદ્ધિમાં પ્રતિફલિત થવાથી તે વિશેષ જ્ઞાનસ્વરૂપે જોવામાં આવે છે અને તેને જ લોકો જીવ કહે છે; અર્થાત્ જીવ એ વિશેષ ચેતન્ય છે અને બ્રહ્મ એ સામાન્ય ચેતન્ય છે.

આ બીજા તરંગમાં વળી એક ભવિકવાદનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. કર્મથી જ મોક્ષ મળે છે, એવી વ્યવસ્થા બતાવી બતાવનાર કર્મવાદીઓ એક ભવિકવાદી કહેવાય છે. તેનું ખડન કરી કર્મથી મોક્ષ થતો નથી, એમ આ પ્રયત્નકરે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. આ રીતે આ બીજા તરંગમાં પણ અધ્યાસની નિવૃત્તિ દ્વારા આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી મોક્ષ થાય છે એમ કહ્યું છે.

આ બીજા તરંગ પણ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયની યૌગેશ્વરે આપ્યા ગ્રંથના સિદ્ધાંતોના બીજરૂપ હોય એવો છે. એના જ વિસ્તારરૂપે તથા સંખ્યાથી પૂર્ણ પ્રક્રિયાઓ પછીના તરંગમાં કહેલી છે.

ત્રીજા તરંગમાં શુરુશિષ્યનાં લક્ષણ, શુરુભક્તિ તથા તે કરવાની રીત બતાવી છે; કેમ કે તે પછીના ચોથા તરંગથી શુરુશિષ્યના સંવાદ દ્વારા ગ્રંથનો આરંભ કર્યો છે.

ગ્રંથનો વિષય સમજાવવાને અનુકૂળ પડે માટે અહીં એક શુભસંતતિ રાખી તથા તેના ત્રણ પુત્રો કલ્પ્યા છે. તે ત્રણમાં પણ એક ઉત્તમ અધિકારી, બીજો મધ્યમ અને ત્રીજો કનિષ્ઠ એવી કલ્પના કરી છે.

ચોથા તરંગથી ગ્રંથના મુખ્ય વિષયનો આરંભ થાય છે. આ તરંગમાં ઉત્તમ અધિકારીના ઉપદેશનો સમાવેશ કરેલો છે. જે મનુષ્યે પરાપકાર વગેરે નિષ્કામ કર્મ કરી અંતઃકરણનો રાગદ્વેષાદિ મળ દૂર કર્યો છે તથા ધ્યાનાદિ ઉપાસના કરીને વિક્ષેપ દોષ દૂર કર્યો છે, તેને માત્ર અજ્ઞાનરૂપ આવરણ દૂર કરવાનું રહે છે. માટે જ આ તરંગમાં શિષ્યનો પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે, કે સંસાર-રૂપી દુઃખનો નાશ અને પરમાત્મની પ્રાપ્તિનો ઉપાય શો છે? એના ઉત્તરમાં શુરુ તેને કહે છે, કે—

‘પરમાત્મની પ્રાપ્તિની અને સંસાર-દુઃખના નાશની તારી ધ્રુવજા એ બ્રાંતિથી ઉત્પન્ન થયેલી છે; અર્થાત્ તું જાતે જ પરમ આનંદસ્વરૂપ છે અને સંસાર ઉત્પન્ન જ થયો નથી, તો તેનું દુઃખ અને વળાંત તે દુઃખની નિવૃત્તિની ધ્રુવજા થાય જ ક્યાંથી?’

વેદાંત શાસ્ત્રનો છેવટનો સિદ્ધાંત આ રીતે શુરુએ કહી દીધો, પણ શિષ્યના હૃદયમાં ઉતારવા માટે તેને સિદ્ધ કરવાનો બાકી રહે છે અને તેમાં જ ચોથો તરંગ પૂરો થાય છે. ‘મનુષ્યમાત્રને વિષયના યોગથી આનંદની પ્રતીતિ થાય છે, એમ જોવામાં આવે છે: જે આત્મા જ આનંદરૂપ હોત, તો તેને આનંદ મેળવવા માટે વિષયોનો યોગ કરવાની જરૂર પડત નહિ’ આવી શિષ્યની શંકા યર્થ. અને શુરુએ તેનું સમાધાન કયું, કે ‘મનુષ્ય અજ્ઞાનથી બેઠેલા આવરણ-દોષને લીધે જ્યાં પરમાત્મા જોવો જોઈએ, ત્યાં દેહ, ઘર વગેરે વિષયો દેખે છે; અને આત્મા પરમ પ્રેમનું સ્થાન છે, તે પણ આવરણને લીધે ન જાણી શકાયથી આત્માને ઠેકાણે બ્રાંતિ-કલ્પિત બીજી વસ્તુઓને પરમ પ્રેમરૂપ જાણી, તે મેળવવાની ધ્રુવજા કરે છે. આ ધ્રુવજા પણ અજ્ઞાનજન્ય છે. આ ધ્રુવજાને લીધે તેનું મન ચંચળ થઈ જાય છે તથા એવા ચંચળ મનમાં આનંદરૂપ આત્મા પ્રતિબિંબિત થતો નથી; જ્યારે તે ઇચ્છિત વિષયને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે ક્ષણવાર તેનું અંતઃકરણ ચિંતર થઈ જાય છે, અને તેમાં પોતાના આનંદરૂપ આત્માનું પ્રતિબિંબ જોઈ, વિષયથી પોતાને આનંદ પ્રાપ્ત થયો એમ ભૂલથી માને છે. ખરું જોતાં તો આત્મા જ આનંદરૂપ છે, એ વાતનું જો બાત થાય, તો પછી તે વિષયો પછાડે દોડે જ નહિ.’

એક વાત અહીં જાણવા જેવી છે, કે સરીર ધારણ કયું ત્યારથી જ વિદિત અવસ્થા પ્રાપ્ત થયેલી જાણી લેતી. જેમ મૃગજનને મિયા જાણ્યા છતાં, પણ તે તેનું ને તેનું દેખાવા કરે છે, તેમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ દેહ, પર વગેરે જાણવા કરશે અને તેને માટે સ્વાભાવિક ધ્રુવજાઓ પણ ઉત્પન્ન થશે નવા. તે વખતે તેને પણ વિષયમાંથી આનંદ મળતો બાસશે; પરંતુ તે આત્માને આનંદનું મૂળ જાણતો દોષથી વિષયને આનંદરૂપ નહિ માને અને તેથી તેમાં તે આસક્ત નહિ થાય.

હવે ગિય્મ એક નવો પ્રશ્ન કરે છે, કે ‘મંમાર મિથ્યા છે એમ છતાં તે પ્રતીત કેમ થાય છે?’ અને ગુરુ તેનો હિતર એનો એ જ આપે છે, કે ‘દોરડીમાં સાપ જેમ મિથ્યા દેખાય છે, તેમ પરમાત્મામાં સંસાર પણ મિથ્યા પ્રતીત થાય છે.’

દોરડીમાં સાપ દેખાવાનું શું કારણ છે? એ જો નહીં કરી શકાય, તો શ્રદ્ધામાં જગત દેખાવાનું કારણ પણ સમજી શકાય, એ હેતુથી હવે અંધકારે ‘ખ્યાતિ પ્રકરણ’નો આરંભ અહીંથી કર્યો છે. જુદાંજુદા શાસ્ત્રકારોએ આ દૃષ્ટાંત ઉપર વિચાર ચલાવ્યો છે અને તેમણે દોરડીમાં સાપ દેખાવાનાં કારણ જુદાંજુદાં નહીં કર્યાં છે, તેને ‘ખ્યાતિ’ એટલે ‘કથન’ કહે છે. સંપ્રવાદી બૌદ્ધો જગત જ અસત્ માને છે—એટલે જગત એવી વસ્તુ છે જ નહિ, એવો તેમનો મત છે; તેથી તેઓ દોરડીમાં દેખાતા સાપને પણ અસત્ કહે છે તેથી તેમની ‘અસત્ ખ્યાતિ’ કહેવાય છે.

વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધો ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ આત્મા જ બધા પદાર્થરૂપે દેખાય છે, એમ માનીને તેને ‘આત્મખ્યાતિ’ કહે છે.

ન્યાયવૈશેષિક શાસ્ત્રજો એમ માને છે, કે દોરડીમાં સાપ દેખનારો માણસ ખરી રીતે તો જન્મલ વગેરે કોઈ અન્ય વસ્તુએ સાપ દેખી રહ્યો હોય છે; પણ નેત્રના દોષ વગેરેને લીધે તે સાપને દોરડીમાં દેખે છે. આવી રીતે સાપને જુદે પ્રકારે દેખે છે; માટે દોરડીમાં સાપ દેખાય છે, તેને ‘અન્યથા ખ્યાતિ’ કહેવી. બીજા કેટલાક નવીન નૈયાયિકો ‘અન્યથા ખ્યાતિ’ શબ્દનો અર્થ ઉપર કહ્યો, તે કબૂલ ન રાખતાં જુદી રીતે અર્થ કરે છે. તેઓ કહે છે, કે—દોરડીનું અન્યથા એટલે બીજી રીતે (સાપરૂપે) કથન તે ‘અન્યથા ખ્યાતિ’ માનવી.

સાંખ્ય અને મીમાંસાને માનનાર ‘અખ્યાતિ’ માને છે. તેઓ એમ માને છે, કે જ્યાં દોરડીમાં સાપ દેખાય છે, ત્યાં જોનારને બે જ્ઞાન થાય છે, તેમાં ‘આ કાંઈક છે’ એવું એક ‘સામાન્ય જ્ઞાન’ થાય છે; અને તે પદાર્થ આપ જોવો લાગે દેખાવાથી પૂર્વે જોયેલા સાપનું ‘સ્મૃતિજ્ઞાન’ થાય છે; પણ બધ તથા અંધકારના દોષથી જોનારને એવો વિવેક નથી રહેતો, કે ‘મને બે જ્ઞાન થયાં છે’ અને તેથી તે એવું માની લે છે, કે ‘આ સાપ છે.’ આ જ્ઞાનને તેઓ ભ્રમ કહે છે. આ ભ્રમે પડિતો ‘અખ્યાતિ’ શબ્દથી ઓળખે છે.

વેદાંતીઓ એ ચારે ખ્યાતિઓને ન સ્વીકારતાં પાંચમી ‘અનિર્વચનીય ખ્યાતિ’ માને છે. જે વસ્તુને સત્ (ત્રણ કાળમાં અસ્તિત્વવાળી) કહેવાય નહિ, તેમ અસત્ પણ કહેવાય નહિ, તેને ‘અનિર્વચનીય’ કહે છે. દોરડીમાં સાપ દેખાય છે, પણ દોરડીનું જ્ઞાન થવા પછી સાપ દેખાતો નથી; માટે દોરડીમાં સાપને સત્ કહેવાય નહિ; તેમ જ વર્તમાનકાળમાં સાપ દેખાય છે અને તેથી બધ વગેરે પણ થાય છે; માટે તેને અસત્ પણ કહેવાય નહિ; તેથી દોરડીમાં આપ એ અનિર્વચનીય ખ્યાતિ છે.

આ અનિર્વચનીય ખ્યાતિ સમજતા માટે પરિણામ, વિવર્ત, અધિજ્ઞાન, આશ્રય વગેરે શબ્દો પણ સાથે જ અર્થમાં અમનન્યા છે. વળી સ્વપ્નમાં અને

બ્રમમાં શો તફાવત છે, તે પણ અહીં જ સમજાવ્યું છે; પણ તે સમજતા પહેલાં ‘અવિદ્યા’ અને તેમાં ‘ક્ષોભ યાપ છે’ એ બે વાતો જરૂર સમજવી જોઈએ. વેદાંતીઓએ એમ માનેલું છે, કે જેને અહા કહે છે, તે સત્તાત્મક ચૈતન્ય સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. સામાન્ય લોકો જેમ આકાશને સૂર્યમાં અને સૂર્ય બહાર પણ કલ્પનાથી વ્યાપ્ત માને છે, તેમ વેદાંતીઓ અહાને વ્યાપ્ત માને છે તથા આકાશ તો અહાના એક ભાગમાં આપણે કલ્પીએ છીએ, એમ માને છે. એ અહા નિર્વિકાર છે, એટલે તેમાં ફેરફાર ન થતાં સદા એકરૂપે રહે છે. તે જ્ઞાન સત્તારૂપ છે, એટલે સૂર્ય જેમ પ્રકાશરૂપ હોઈ જીવનને પ્રકાશિત કરે છે તેમ અહા જ્ઞાનરૂપ હોઈ જીવન પદાર્થોનું જ્ઞાન થવાનું સામર્થ્ય આપે છે. તે વળી નિર્વિકાર હોવાથી સદા એકરૂપ છે અને સદા એકરૂપ હોવાથી ત્રણે કાળમાં સત્ છે. જે ત્રણે કાળમાં હોય તેને જ સત્ કહે છે; પણ એકાં કાળમાં હોય ને બીજા કાળમાં ન હોય, તેને અસત્ કહે છે.

એ અહાની શક્તિ માયા છે, જે ન હોય તે દેખાડવાનું સામર્થ્ય તે જ માયા છે. આપણે કલ્પનામય પદાર્થો સ્વપ્નમાં અથવા મનોરાજ્યમાં દેખીએ છીએ, તે જે શક્તિથી દેખીએ છીએ તે જ માયાશક્તિ; એ માયાશક્તિ અહામાં સદા રહેલી છે, તેમ છતાં તે કોઈક વખત પ્રકટ થાય છે અને કોઈક વખત નિમૂઢ રહે છે. એ માયાનું બીજું નામ અવિદ્યા છે; કેમ કે તે જે વસ્તુ વિદ્યમાન નથી તેને પ્રકટ કરી બતાવે છે અને મૂઢમ નિરીક્ષણ કરતાં પાછી તે વસ્તુ અદૃશ્ય થાય છે અથવા તત્ત્વશૂન્ય જણાય છે.

એ અવિદ્યાશક્તિ જ્યાં સર્વત્ર અહાતત્ત્વ ભરેલું છે, ત્યાં નાના પ્રકારનું જગત બતાવે છે; અને તેનું કારણ પ્રાણીઓનાં કર્મ અથવા તેમના મનમાં અનાદિ કાળથી રહેલી ભોગની વાસનાઓ છે. સામાન્ય રીતે એ વાસનાઓથી જ કલ્પનાઓ બેપજે છે; અર્થાત્ હવેની કલ્પનાઓથી તે અવિદ્યામાં ક્ષોભ યાપ છે. ક્ષોભ એટલે શાંત પડી રહેલી અવિદ્યાનું જાગી ઊઠવું અથવા પેતાનો પ્રભાવ બતાવવા તત્પર થઈ જવું તે, જેમ હવેની કલ્પનાઓ (ખરું જોતાં વાસનાઓ) અવિદ્યામાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ જડ પદાર્થોમાં રહેલી અવિદ્યામાં અંધકાર વગેરે નિમિત્તથી પણ ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે; અને તે જમાં રહેલી હોય, તે પદાર્થને દાંડી તેને બદલે બીજો પદાર્થ બતાવે છે. અહામાં રહેલી અવિદ્યા અહાને દાંડી જગત બતાવે છે, ત્યારે દોરડીમાં રહેલી અવિદ્યા દોરડીને દાંડી સાપ બતાવે છે.

આવી રીતે અનિર્વચનીય ખ્યાતિનું સ્વરૂપ છે. ખરું જોતાં માયા અથવા અવિદ્યા અથવા પ્રમાણ અનિર્વચનીય છે, ત્યારે તેનું કાર્ય બ્રમ અથવા જગત અથવા પ્રમેય પણ અનિર્વચનીય હોય એમાં શું આશ્ચર્ય? તેને જોનારો પ્રમાણ પણ અનિર્વચનીય છે. એ ત્રણે એકસાથે દેખાય છે અને જ્ઞાન થતાં એ ત્રણે દૂર થાય છે.

જગત દેખાય છે, માટે તેને અસત્ તો ન જ કહેવાય; તેમ જોના નાશ થાય છે, માટે તેને સત્ પણ ન કહેવાય. ત્યારે શું કહેવાય? સત્ અને અસત્થી વિવક્ષણ અથવા અનિર્વચનીય જ કહેવાય.

જેવી રીતે દારૂડીમા માપ અનિર્વચનીય ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી જ રીતે તે માપનું જ્ઞાન પણ અનિર્વચનીય ઉત્પન્ન થાય છે. તે જ રીતે અમ તથા તેનું જ્ઞાન અને અમનો પ્રમાણ પણ અનિર્વચનીય ઉત્પન્ન છે, અને તે જ પ્રમાણે જગત તથા તેનું જ્ઞાન અને તેનો પ્રમાણ પણ અનિર્વચનીય ઉત્પન્ન છે, તેથી દારૂડીમાનો માપ, તેનું જ્ઞાન અને તેનો પ્રમાણ, અમ અને તેનું જ્ઞાન અને તેનો પ્રમાણ તથા જગત અને તેનું જ્ઞાન અને તેનો પ્રમાણ મિથ્યા છે.

અહીં કેટલા ને એનો સંનય થયો, કે જે અમ એને પ્રતીત થાય છે, તે અમ તેની પાસેના ખીજા જગતના કે જગતને પ્રતીત થતું નથી, માટે તે બમણું હોઈ ગયું. આ દારૂડીમા પણ એને સાપ જેવાં તે બીજાને પાણીનો રેનો, નીતને જાળીતની ફાટ, ચોથાને નાડી એમ બિનબિન કંપના થવાથી બિનબિન વસ્તુઓ દેખાનાં મળ્યા છે, પણ જગત તે મધાને મરણુ જ દેખાય છે અને ને મિથ્યા છે, એનું જ્ઞાન શાસ્ત્રથી કે વિચારથી થતા છતાં પણ તે દારૂડીમાના માપની પેઠે નાશ પામતું નથી, તેનું શુ કારણ છે?

આ પ્રશ્નનું સમાધાન સમજવા માટે વળી જવનું, માલીનું, બહનું અને માયાનું અરૂપ જાણવું પડશે.

અમુકનો માર્ગભાગ જ્યારે જ્ઞાન હોય છે, ત્યારે તેના કોઈ ભાગમા વળી નરજ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સર્વ પરિપૂર્ણ બ્રહ્મતરફ કોઈ સ્થળે જ્ઞાન હોય છે, ત્યારે તેના કોઈ ભાગમા બ્રહ્મની પ્રકૃતિરૂપ શક્તિ ઉદ્ભૂત થાય છે. (પ્રશ્નના સમાધાન માટે જ બ્રહ્મમા અર્થ-પના આપણે કરીએ છીએ, કેમ કે અત્રે બ્રહ્મમા પ્રકૃતિ અને જગત તથા તે મળ્યાથી શબ્દોરૂપ કંપના પણ આપણે જાણીએ છીએ) એ ઉદ્ભૂત શક્તિ ત્રિગુણાત્મક છે તેમા સત્ત્વગુણના પ્રાધાન્યવાળી શક્તિ તે માન કહેવાય છે અને રજ્જ-તમોગુણના પ્રાધાન્યવાળી શક્તિ તે અવિદ્યા કહેવાય છે. આરૂપાવિદ્યાના મધ્યને ધ્વજરૂપે છે એ ધ્વજરૂપે અને રૂપે થવાની ધ્વજરૂપે છે અને અવિદ્યા ઉપાધિ ધારણ કરે છે, એટલે અનેક વ્યક્તિ અતરૂપો વિદ્યાના સત્ત્વગુણમાથી ઉત્પન્ન થાય છે એ જગત રૂપ વ્યક્તિ ઉપાધિનાનું ચૈતન્ય, તે સાક્ષી અને અતરૂપમા પ્રતિબિંબિત આભાસરૂપ ચૈતન્ય તે જગત આ જગત અગ્નિમા નામનોગ તપાવેના લોહાના ગોળાના દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધિ મળે છે. તેમ જગતના ગોળાથી અગ્નિને જુદા મમજ જેમ અગ્નિની જગત કરીએ છીએ, તેમ અતરૂપથી ચૈતન્યને જુદું કરી સમજવું, તે સાક્ષીનું સ્વરૂપ છે, અને અગ્નિ સહિત લોહાના ગોળાને એક વસ્તુ માની વાન કરવાની પેઠે જગત સરૂપ છે, તેને ચિન્માસ અથવા પ્રમાણ કહે છે આ રીતે જગત વ્યક્તિ જગત કરણનો અભિમાની એટલે કે જગત વ્યક્તિ અતરૂપ કરણુ જગત અથવા મારુ જગત રૂપ છે એમ માનનારો છે, અને ધ્વજરૂપે જગત સમષ્ટિ જગત રૂપુ જગત અથવા મમષ્ટિ જગત રૂપો મારા છે એમ માનનારો. જગત અતરૂપોના અભિમાની જગતની ભોગસામનાઓથી રેગાર્ગ સમષ્ટિ જગત રૂપોનો અભિમાની ધ્વજરૂપે, એ ઈશ્વરી ધ્વજરૂપે અધીન જગત થઈ તેની વાસના

પૂરી પાડે છે, વિચિત્ર ભોજનાં સાધનરૂપ તૃપ્તિ કલ્પે છે અને મમદિ ઈશ્વરની કલ્પના પ્રત્યેક અતઃકરણભિમાની હવને પ્રતીત થાય છે. હવ પણ અવિદ્યાના સત્ત્વ અંશરૂપ અંતઃકરણનો અભિમાની હોવાથી, પોતપોતાની નોખીનોખી કલ્પના પણ કરે છે, તે સ્વપ્નરૂપે કે ભ્રમરૂપે તે હવ એકવાને જ પ્રતીત થાય છે. આ રીતે ઈશ્વરકલ્પિત જગત ભ્રમરૂપ હોવા છતાં મરવને પ્રતીત થાય છે, અને હવકલ્પિત સ્વપ્નમય જગત એકને જ પ્રતીત થાય છે, તેનું કારણ દ્રેકમાં સમજવું.

એ સિવાય બીજી પણ કેટલીક શાસ્ત્રીય શંકાઓ તથા તેનાં સમાધાનો આ ગ્રંથમાં આપેલાં છે, તેનો ઉલ્લેખ વિસ્તારભયથી અહીં કર્યો નથી. એક વાત શાસ્ત્રીય છતાં પણ જાણવા જેવી છે, તે બ્રહ્મનું સામાન્યરૂપ અને વિશેષરૂપ છે. શાસ્ત્રમાં સામાન્યરૂપને 'આધાર' અને વિશેષરૂપને 'અધિદાન' એવાં નામ આપેલાં છે. જેમ દોરડીમાં સાપ દેખાય છે, તે વખતે 'આ સાપ' એમ કહેવામાં આવે છે; તેમાં 'આ' શબ્દ દોરડીનું વિશેષણ છતાં અને તેનું ખરું વિશેષ્ય દોરડી છતાં પણ તે 'આ' વિશેષણ સાપને પણ લાગુ પાડવામાં આવે છે, માટે 'આ' વિશેષણને સામાન્યરૂપ કહે છે, અને દોરડીને વિશેષરૂપ કહે છે. બધાં ભ્રમસ્થળમાં સામાન્યરૂપ દેખાય છે અને વિશેષરૂપ તિરોહિત થાય છે. (દકાર્થ જાય છે.) જગતમાં પણ બ્રહ્મનું મત એ સામાન્યરૂપ છે અને તે દરેક પદાર્થમાં સત્તા (અસ્તિત્વ) રૂપે દેખાય છે; અને અસંગતા, નિત્યમુક્તાતા, વ્યાપકતા આદિ વિશેષરૂપ, ભ્રમરૂપ જગતના પદાર્થોથી ઢંકાયેલું રહે છે, માટે દેખાડુ નથી, જેમ દર્શનમાં દોરડી એ વિશેષરૂપનું જ્ઞાન થવાથી સર્પભ્રમ દૂર થઈ જાય છે, તેમ અસંગતા વગેરે બ્રહ્મના વિશેષરૂપનું જ્ઞાન થવાથી જગતભ્રમ પણ દૂર થઈ સર્વત્ર બ્રહ્મ દેખાય છે.

એક બીજો મિદ્ધાંત પણ જાણવા જેવો છે, કે જ્યાં અધિદાન જડ વસ્તુ હોય, ત્યાં તેનો (બ્રાતિનો) દ્રષ્ટા તેનાથી ભિન્ન હોય છે, અને જ્યાં અધિદાન ચેતન વસ્તુ હોય, ત્યાં બ્રાતિનો દ્રષ્ટા ચેતનથી ભિન્ન હોતો નથી. જેમ દોરડી અધિદાન માનીએ તો સાપરૂપ ભ્રમનો દ્રષ્ટા ચેતન-હવ તેનાથી ભિન્ન છે, પણ સ્વપ્ન જગતનું અધિદાન સાક્ષી-ચેતન છે; માટે તેનો દ્રષ્ટા પણ સાક્ષીચેતન છે. અને એ જ રીતે આખું જગત કલ્પિત હોવાથી જે તેનો દ્રષ્ટા છે તે જ તેનું અધિદાન છે; અર્થાત્ આ જગત આપણા પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જ કલ્પિત છે.

પુણ્યપાપના ફળ મુખદુષ્કાર કેણુ ભોગવે છે? એવી શંકાના નિરાસ માટે હવ, સાક્ષી-તૃતીય, ઈશ્વર અને બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ ઘટાકાશાદિ દર્શનથી સમજવીને ખુલાસો કર્યો છે, કે આભાસરૂપ હવ એ ફળનો ભોક્તા છે, અને દરેક વ્યક્તિ શરીરમાં રહેલો અંતઃકરણરૂપિતસાક્ષી તેનો અંતર્ભાગી દ્રષ્ટા છે. એ જ વાત વધારે સ્પષ્ટ થવા માટે અજ્ઞાન, આવરણ, ભ્રાતિ, પરોક્ષજ્ઞાન, અપરોક્ષજ્ઞાન, શોકનાશ અને તૃપ્તિ એવી આભાસની સાત અવસ્થાઓ વર્ણવી છે. અહીં પણ પાઠો મંદાય થાય છે, કે આભાસ મિથ્યા છે, માટે બ્રહ્મથી ભિન્ન છે. તે

આભામને 'દુ' પ્રલ ધુ' એવું જ્ઞાન થાય, તો તે પણ મિથ્યા કહેવાય આ
મર્યાપના નિરાસ માટે મુરુ શિષ્યને 'દુ' શબ્દનો પ્રયોગ કયાકવા કરવામા
આવે છે તે સમજાવે છે એનું તાત્પર્ય એટલું છે, કે યદપિ જ્ઞાન આભાસને
થાય છે, તથાપિ આભામ પોતાને તથા દૃટસ્થને બનેને પોતાનો આત્મા જાણે
છે, તેમા દૃટસ્થનું જ્ઞાનની સાથે મુખ્ય સમાનાધિકરણ છે અને આભામનું
જ્ઞાનની સાથે બાધ સમાનાધિકરણ છે, અર્થાત્ દૃટસ્થ અને પ્રલ તો એક જ
વસ્તુ છે, પણ આભાસમા તો આભામનો બાધ કરીને વિચાર કરતા આભાસમા
જાણીતું ચેતન્ય અને પ્રલ થા એક જ વસ્તુ છે .

આ રીતે અત દરપુની 'દુ' એવી વૃત્તિમા સામા અને આભાસ બનેનું
જ્ઞાન થાય છે અને તે તે એક જ વખતે થાય છે, તેમા પણ અત દરણુ સહિત
આભામને તો આક્ષી જાણે છે, અને સાક્ષી તો સ્વયંપ્રગટ અનુભવરૂપ છે .

અત દરણ અને તેમા ચેતન્યનો આભામ એને જ સામાન્યત લોકો
'દુ' શબ્દથી ઓળખે છે, અર્થાત્ જે જે પદાર્થો અત કરણની વૃત્તિના
વિવેચક હોય, તે તે પદાર્થોને 'દુ' જાણુ છુ એવા વ્યવહાર થાય છે એ
ગતિ ધર્માન્ તમામ ગાણ પદાર્થોને નેનાદિ સાવનથી જીવ જાણે છે એ રીતે
વદાન્તિને પ્રમાણુ કહે છે નેનાદિ સિવાય બીજા પણ કેનાદ સાધનથી બાહ્ય
પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, માટે તેમને પણ પ્રમાણુ કહે છે એવા પ્રમાણુ બધા
મળીને પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શાબ્દ, અર્થાપત્તિ અને અનુપનન્ધિ, એમ
૬ માનેના છે, અને તે ઉપરથી પ્રમાતા, પ્રમેય, પ્રમા અને પ્રમાગ એવા ચાર
પ્રત્યક્ષના ચેતનશાસ્ત્ર સમજવા માટે કહેવા છે એ સિવાય સ્મૃતિજ્ઞાન અને
પ્રમાજ્ઞાનમા જો ભેદ છે, કરાનુ અને કારણની વ્યાખ્યા, સાધારણ કારણુ અને
અસાધારણ કારણુની સમજ, વિશેષણુ અને ઉપાધિમા ભેદ, અવગ્રહેતવાદ અને
આભાસાવામા ભેદ કથાન્ અને શાસ્ત્રીય વિષયો આ અથમા સહેલી
ભાતમા મમજાવા છે

વેનાના મનમા કેનાદ ઉપનક જેનારા જાણે છે, તેમ ઈશ્વરનો નિરાસ
કહેનો નથી, કે ભક્તિને નિરુપયોગી માની નથી, એ આ અથમાના ઈશ્વરના
સ્વરૂપના વર્ણનથી મમજાવે અથમા લખે છે, કે બીજા પ્રાણીઓના શરીર જેમ
પાંચ મહાગુણોના પરિણામ છે, તેમા શમકૃષ્ણાદિના શરીર નથી, પણ તે
માનાના પરિણામ છે માટે અવનાર-શરીર બીજા પ્રાણીઓના શરીરની પેઠે
જન્મતા નથી, પણ તેનું ઉપાન કારણુ સાક્ષાત્ માયા છે વળી જીવોને
દેહાન્તિમા આત્માની જ્ઞાતિ છે, તેથી ઈશ્વરને નથી વળી ઈશ્વરને અજ્ઞાનરૂપ
માનરણ નથી, માટે તેમને પોતાના સ્વરૂપનો (જ્ઞાનો) સદા સાક્ષાત્કાર જનતો
રહે છે જીવોને તો વેના શબ્દથી જાણુ પરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી અત કરણની
પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિ દ્વારા અજ્ઞાનકૃત આવરણુ દૂર થવાથી જ્ઞાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે
બીજા પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર થવામા નેનાદિ ઇન્દ્રિયોની જરૂર પડે છે.

કેાઈ કહેજે, કે ઇન્દ્રિયોની મદાય વિના કેાઈ પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થતા હોય

એમ જોવામાં આવતું નથી, તો અલ્પ પણ ઈન્દ્રિયોની મદાય વિના કેમ પ્રત્યક્ષ થાય? એનું સમાધાન એવું છે, કે સુખદુઃખ વગેરેનું પ્રત્યક્ષ જેમ બહારનાં ઇન્દ્રિયાદિક સાધન વિના થાય છે તેમ અલ્પનું પ્રત્યક્ષ પણ થાય છે. જ્ઞાન થવામાં માત્ર વૃત્તિનો વિષય સાથે સંબંધ એ જ મુખ્ય હેતુ છે, તે ધ્યાનમાં રાખવું. આ વિષય સૂક્ષ્મ હોવા છતાં અંશમાં બહુ સારી રીતે સમજાઈએ છે. આ રીતે અલ્પનો આક્ષાત્કાર સમગ્રની યોથો તરંગ પૂરો કર્યો છે.

પાંચમા તરંગમાં મધ્યમાધિશરીને ઉપામના વગેરેનો ઉપદેશ વર્ણવ્યો છે; તેમાં પણ આરંભમાં બેદવાદ તગવા જોવો છે, એ વિશે બહુનું એક દર્શન આપ્યું છે. બહુ નામના રાગના મંત્રીનો નાશ કરવાના હેતુથી ખટપટીઓએ રાગને મમળવ્યું, કે બહુ મરીને પ્રેત થયો છે તથા જેને દેખે તેને મારી નાખે છે. આ હોના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી ડહવાળા બહુને પ્રેત બણી રાગએ તેના નરક જોવાની મુદ્દાં હિંમત કરી નહિ. એ રીતે દૈતવાદી હોના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી અદૈતથી ભય પામી મુમુક્ષુઓ દગાય છે. બહુના દર્શનથી વૈરાગ્યનો પણ સારો ઉપદેશ કર્યો છે.

શિષ્યે એક એવો પ્રશ્ન કર્યો હતો, કે વેદ અને ગુરુ સત્ય હોય તો દૈત થાય અને અમત્ય હોય તો તેમનાથી સંસાર-દુઃખ મટી શકે નહિ. આ પ્રશ્નના પુલાસા માટે ગુરુએ એક રાગના સ્વમની વાત કહી, મિથ્યા દુઃખનો નાશ મિથ્યા ઉપાયથી જ થાય છે—અત્ય ઉપાય ત્યાં કામ આવના જ નથી, એમ કહી મિથ્યા સંમારદુ ખનો મિથ્યા વેણુરથી નાશ થાય છે, એમ સમજાવ્યું છે.

અહીં વળી શિષ્ય બીજી એક શંકા કરે છે, કે મિથ્યા વેણુરથી કેનાણુ થાય, ત્યારે મિથ્યા મૃગજળથી તરસ પણ મટવી જોઈએ—પણ તે તો મટતી નથી! આના ઉત્તરમાં ગુરુ સમજાવે છે, કે મિથ્યા ગુરુ મિથ્યા જ્ઞાનનો નાશ કરે છે, એવો સિદ્ધાંત છે. અને દર્શાવેલાં મિથ્યા પાણી સાચી તરસને કેમ મટાડતું નથી, એવો પ્રશ્ન છે; માટે એ દર્શાવેલા પ્રશ્ન બરાબર નથી. આ પ્રશ્નમાંથી વ્યાવહારિક પ્રાતિભાસિક અને પારમાર્થિક એવી ત્રણ મતાઓ સમજાવી છે. વ્યવહારમાં આપણે ધણા માણસો એવા જોઈએ છીએ, કે જેઓ શાસ્ત્ર-કારના વચનનું રહસ્ય સમજ્યા વિના જ આક્ષેપ કરે છે, કે ‘તમે અલ્પ છો, ત્યારે આઓ છો શા માટે?’ ઇલાદિ. તેઓ પારમાર્થિક અને વ્યાવહારિક મતાનો બેદ મમજતા નથી માટે જ એવા પ્રશ્નો કરે છે.

એ જ રીતે ઘણાક ગ્રાધ અને નાશમાં રહેલો તક્ષત જાણતા નથી, તેમ જ મિથ્યા, અસત્ (ન હોવું)માં તક્ષત મમજતા નથી; તેથી પણ એવા જ તરહવાર પ્રશ્નો કરી પોતાનું શાસ્ત્રવિષયક અજ્ઞાન બતાવે છે અને વિદ્વાનોને હસાવે છે! અથકાં આ સર્વળું ત્રણ મતાઓનાં સ્વરૂપ મમજતીને અહીં રપષ્ટ કર્યું છે.

આ જગતને વિદ્વાનો પારમાર્થિક સત્ય તો માનતા જ નથી; પણ કેટલાક તેને વ્યાવહારિક સત્ય માને છે, ત્યારે કેટલાક તેને સ્વમની પેઠે પ્રાતિ-

આસિક સત્ય માને છે. પ્રાતિભાસિક સત્ય માનનારા તેને સ્વપ્નની પેઠે ક્રમ વગર જ ઉત્પન્ન થયેલું માને છે, ત્યારે વ્યાવહારિક સત્ય માનનારા તેમાં ઉત્પત્તિનો ક્રમ ઘટાવે છે. અંધકારે અહીં જગદુત્પત્તિનો ક્રમ હોવો જોઈએ કે નહિ, એનો સારો વિચાર કર્યો છે અને ગમે પક્ષ માન્ય રાખ્યા છે—જો કે સ્વપ્નની પેઠે જગત પણ પ્રાતિભાસિક છે, એવા વસિષ્ઠ મહામુનિના મનને જ તેઓ આખરે વેગ આપે છે.

લોકોમાં વ્યાવહારિક સત્ય રૂઢ થઈ ગયું હોય છે તથા જગતમાં કાર્ય-કારણભાવ શોધવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે; તેથી સામાન્ય લોકોને જગતની પ્રાતિભાસિકતા એકદમ ગમે ગિતરતી નથી; માટે તેમને વ્યાવહારિક સત્તા દ્વારા જ જગતનું મિથ્યાત્વ સમજાવવાનો જગદુત્પત્તિનો ક્રમ કહેવો પડ્યો છે. વળી ઉપાસકોને લયચિંતન કરાવવામાં પણ જગદુત્પત્તિનો ક્રમ સમજાવવાની જરૂર છે. જગદુત્પત્તિનો ક્રમ ભિન્નભિન્ન કહેવો હોવાનું પણ એ જ કારણ છે, કે સ્વપ્ન દુષ્ય અસત્ જગતની ઉત્પત્તિમાં વળી ક્રમ કેવો હોય? એમ જનાં લયચિંતન કરનારને અનુકૂળ પડે, માટે દોષ પણ ક્રમ કહેવો. જે જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય તે તેમાં જ લય પામે છે, એવા નિયમ હોવાથી પાર્થિવ દશ્ય પદાર્થો છેવટે પૃથ્વીમાં લય પામે છે; પૃથ્વી પોનાના કારણરૂપ જળમાં, જળ અગ્નિમાં, અગ્નિ વાયુમાં, વાયુ આકાશમાં, આકાશ મહત્તરવમાં (સમષ્ટિ સૃષ્ટિ નત્તરમાં), મહત્તરવ પ્રકૃતિમાં અને પ્રકૃતિ પુરુષમાં લય પામે છે; અને છેવટે એક પુરુષ (બ્રહ્મનત્તર) માત્ર અવશિષ્ટ રહે છે, તે જ હું છું; એવું ધ્યાન કરવાના પ્રકારને લયચિંતન કહે છે.

જગદુત્પત્તિનો ક્રમ કહેનાં માયાના અનિર્વચનીય સ્વરૂપનું પ્રથમ પ્રતિપાદન થયું છે. પછી અજ્ઞાન અને આવરણ એવી માયાની બે શક્તિઓ પૈકી અજ્ઞાનની સ્વાશ્રય સ્વવિષયતા સમજાવી છે. જેમ ઘરમાંના અંધકાર ધરને આશરે રહે છે, અને તે ધરને જ ઢાંકે છે—તે માંડેલા ભાગને જાણવા હેતો નથી, તેમ અજ્ઞાન બ્રહ્મને આશરે રહે છે અને તે બ્રહ્મને જ ઢાંકી બ્રહ્મને ન જાણવા દેતાં બળતું જ ઢાંક-જગત-દેખાડે છે. એને ‘સ્વાશ્રય-વિષયતા’ કહે છે.

એ અજ્ઞાન સંબંધી કેટલીક બીજી પણ ચચી કર્યા પછી અંધકારે ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ કાને કહે છે, તે સમજાવ્યું છે; અને ઈશ્વર જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ છે એમ કહ્યું છે. અહીં વળી જીવનું સ્વરૂપ સમજાવીને ઈશ્વરમાં વિષમ દષ્ટિ તથા ક્રૂરતા નથી, પણ જીવોના ભોગ માટે સૃષ્ટિ ઉપજાવવાની ઈશ્વરને ઇચ્છા થાય છે, એમ કહી પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતોની સૃષ્ટિ, સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ તથા જીવ અને ઈશ્વરના પાંચ કોશોનાં સ્વરૂપનું નિરૂપણ થયું છે. આ સઘળી વાતો સામાન્યતઃ પંચીકરણ વગેરે જાણનારને નવી નહિ લાગે.

હવે મહાવાક્યના અર્થનો ઉપદેશ કર્યો છે, કે પાંચ કોશથી ભિન્ન આત્મા એ જ યત્ન છે. બંધ-મોક્ષ એ માત્ર દેવતા જ હોવાથી પોનાને દર્તા-ભોક્તા ન માનતાં અસંગ હોઈને વ્યવહાર કર્યા કરવો ઇચ્છાદિ.

આ તરંગમા મખ્યત્વે ઉપાસનાનું નિરૂપણ કરવાનું હોવાથી પ્રથમ ત્યજિતનગ્ન ઉપાસના મમજનવ્યા પછી માફકજ ઉપનિષદાદિને આધારે પ્રણુની ઉપાસના વિસ્તારથી સમજાવી છે. ક્રુદ્ધારની નિયંત્રણ ઉપાસના કરનાનો પરમ હસને જ અધિકાર છે, એમ પણ પ્રમંગનસાત્ અંગકારે અહીં કહ્યું છે. આ તરંગના છેવટના ભાગમા ત્રણ પ્રકારનો પ્રતિપંથ, ધ્યાન અને જ્ઞાનમા બેદ અહિં પ્રાપ્ત ધ્યાન, નિયંત્રણ અને સમુણ ઉપાસના, ચૌદ ત્રિપુગીઓ, ચાર અવસ્થા, ચાર પ્રકારની સુપ્તિ, અર્ચિર્માંગ અને ધૂમમાર્ગ વગેરે મમજાવી તરંગ પૂરો કર્યો છે.

જો તરંગ કનિઠ અધિકારી માટે છે. તર્કપ્રધાન ભુદ્ધિવાળાને અહીં કનિઠ કહ્યો છે આ તરંગના આરભમા વ્યવિર વિરે વિચાર ચનાયો છે અને એમ સાબિત કર્યું છે, કે વ્યવિર દેશકાળ વગેરે સામગ્રી વિના સૃષ્ટિ જોવામા આવે એ અર્થાત્ નિદ્રાદિ સાદિ (આદિ વાળા) દોષ સહિત અવિદ્યાને લીધે ચૈતન્યમા કટિપત્ત સૃષ્ટિ જોવામા આવે છે તે પ્રાતિભાસિક—સૃષ્ટિ છે, અને જે સૃષ્ટિ જનાદિ અવિદ્યાને લીધે બ્રહ્મમા દેખાય છે, તે વ્યાવહારિક છે. જનમનની સૃષ્ટિ વ્યાવહારિક છે ના સત્તાઓ માનીને આ સિદ્ધાંત કહ્યો છે, પણ વધુ આચાર્યો જે મતા જ માને છે અને મીનિમવદામજી પણ જે સત્તાનાદને જ સ્વીકારે છે, એટલે પ્રાતિભાસિક તથા પારમાર્થિક જે જ સત્તા છે. (વ્યાવહારિક સત્તાનો સમાવેશ પ્રાતિભાસિકમા જ કરવો એમ કહે છે.) બ્રહ્મની સત્તા પારમાર્થિક છે અને તે વિનાના તમામ દસ્થો-જનમત અને વ્યવિર બધુપ્ર—પ્રાતિભાસિક છે, એ કે જેમ સ્વપ્નમા દેશકાળ વિના સૃષ્ટિ પ્રતીત થાય છે, તેમ જનમત સૃષ્ટિ પણ દેશકાળ વિના જ પ્રતીત થાય છે, બ્રહ્મમા દેશકાળ નથી, મર્થાત્ જનમતના દેશકાળ પણ બ્રહ્મમા વપનામા આવના એ આને દૃષ્ટિ અધિવાદ છે.

અહીં જિજ્ઞાસકા પ્રેરે છે, કે જનમત પણ વ્યવિર સમાન મિથ્યા હોય, તો જનમતમા પ્રતીત થતા વેદ-ગુરુ વગેરે પણ મિથ્યા હોવા જોઈએ બધ ને મોઠા પણ મિથ્યા થશે અને તેમ થશે તો પછી અવધ્યાદિ સાધન પણ નકામા છે,

આ જ માના સમાધાન માટે એક ‘અશ્રુધદેવતું વ્યવિર’ નામે નિરૂપિત આખ્યાયિકા લખી છે અશ્રુધદેવતે સ્વપ્નમા જન્મપરપરા થાય છે, તથા તેમા જેવો વ્યવિરના જન્મમરણાદિ સૃષ્ટિની નિરૂપિત માટે વ્યવિરના ગુરુને શરણે જઈ સ્વપ્નનો અથ આભાગે જ અને જેવો વ્યવિરના ગુરુએ કહેની સ્વપ્નની સુપ્તિથી તે જગી ઠીક છે આ રીતે શિષ્યની સદાનુ સમાધાન આપવાના નિમિત્તથી વેદાતની બાળીની પ્રક્રિયાઓ સરોપમા અહીં અથકારે કહી બતાવી છે તેમા પ્રથમ આત્માનું નિરૂપણ કરના અગ્નિ, બાતિ, ત્રિપ, નામ, રૂપ એવા પદાયના પાંચ અશનું નિરૂપણ કરી, તેમાથી પહેલા ત્રણ અત્ત અને બ્રહ્મા જે કટિપત્ત છે એમ સમજાવ્યું છે, અને એ રીતે સત્યાત્મ્યનો વિવેક કરવાનું શીખવ્યું છે, તે સિવાય જન્મ, સત્તા, વૃદ્ધિ, વિપરિણામ, અપક્ષ્ય અને વિનાશ એવા નિરુપાદારે કહેના

૭ વિદ્યારોદ્ધિત આત્મા છે; તેમ જ સમ્બન્ધીય, વિમ્બનીય અને સ્વમન એવા ત્રણ બેદરદિત આત્મા છે એમ સમજાવ્યું છે.

દર્શની આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી; કેમ કે ઉત્પત્તિ, નાશ, પ્રાપ્તિ અને સંસ્કાર એવો ચાર પ્રકારનો જ દર્શનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. આત્મા દર્શનને ઉત્પન્ન કરવા જોવો નથી; આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ છે અને તેથી તે નિત્ય પ્રાપ્ત હોવાથી દર્શન વડે પ્રાપ્ત કરવા જોવો નથી; દર્શન વડે આત્માનો વિનાશ કરવાનો નથી; તેમ આત્મા મર્યાદિત નથી કે જેથી તેને સંસ્કાર આપવામાં આવે. આ રીતે જણા પછી દર્શન અને જ્ઞાન સાથે હોય, તો મોક્ષ થાય એવા સમુચ્ચવાદનું પણ ખંડન કર્યું છે. ઉપાસના પણ માન્ય દર્શન છે; માટે તેની પણ જ્ઞાન માટે જરૂર નથી; કેમ કે દર્શન તથા ઉપાસના જ્ઞાનનાં વિરોધી છે.

તે પછી શક્તિવાદનું નિરૂપણ કર્યું છે, અને લક્ષણાનું પ્રકરણ સમજાવ્યું છે; કેમ કે મહાવાક્યનો અર્થ લક્ષણા માન્યા વગર બંધાયેલો નથી. અક્ષી જ પ્રસંગોપાત્ત આભાસવાદ અને પ્રતિગ્નિજ્ઞાદર્શનમાં મોટા ભાગ છે, તે પણ જણાવ્યું છે. આ વિષયો અંધમાંથી જ જોઈ એવા જેવા હોવાથી અક્ષી તે કદી જનાવીને પુનરાવર્તન કર્યું નથી.

સાતમા તરંગમાં એમ કહ્યું છે, કે જ્ઞાનીને કાંઈ કર્તવ્ય રહેતું નથી, તેથી તેના વર્તનનો કાંઈ નિયમ નથી; પ્રારબ્ધ પ્રમાણે તેનો દેહ વ્યવહાર કરે છે; પણ દેહશાકનું માન્યું એમ છે, કે જ્ઞાનીએ પણ અત્માનંદમાં થતા વિશેષને ટાળવા સમાધિ કરી ત્રિપુટીઓનો લય કરવો જોઈએ. આ પ્રસંગથી વચનિયમાદિથી આરંભીને સમાધિ સુધીનાં આઠ અંગનું નિરૂપણ કર્યું છે તથા તેને અંગે સંચિત, આગામી અને પ્રારબ્ધ કર્મનું પણ વર્ણન કર્યું છે. અવિકલ્પ નિર્વિકલ્પ એમ બે પ્રકારની સમાધિ છે—

ત્રિપુટીના બાન સહિત અદ્વિતીય અવસ્થામાં અંતઃકરણની સ્થિતિ તે અવિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે. ‘હું અહીં છું’ એવા શબ્દ મહિત અવિકલ્પ સમાધિ તે ‘શબ્દાનુવિદ’ કહેવાય છે, અને તે વિનાની તે ‘શબ્દાનનુવિદ’ કહેવાય છે. નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં ત્રિપુટીનું બાન થતું નથી.

નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં લય, વિશેષ, કેપાય અને રસાભવાદ એવાં ચાર વિક્ષો થાય છે; તેનાં સ્વરૂપ તથા તે દર કરવાના ઉપાય પણ આથેસાથે જનાવ્યા છે.

પ્રસંગવશાત્ ક્ષિપ્ત, મૃદ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને નિગ્દ્ધ, એવી ચિત્તની પાંચ અવસ્થાઓનું પણ વર્ણન કર્યું છે.

સમાધિમાં નિર્વિકલ્પ આનંદનો અનુભવ કરનારને જીવન્મુક્ત કહે છે. વ્યવહારમાં જીવન્મુક્તિનું સુખ જ્ઞાનીને પણ મળતું નથી; માટે જીવન્મુક્તિનું સુખ ઇચ્છનાર જ્ઞાની સંન્યાસ ધારણ કરે છે, પણ એમાં પ્રારબ્ધયોગ જળવાન છે; તેથી જ્યાં જ જ્ઞાની જીવન્મુક્ત ન થવા છતાં પણ વિદેહમુક્ત થઈ શકે છે, એવો આ અંશકારનો અભિપ્રાય છે.

અથવા ઉપમહાર કરવાના હેતુથી હવે અંચકારે ત્રણે શિષ્યોની વ્યવસ્થા કરી બતાવી છે. તત્તદર્શિ કેટલાક દેશ ભ્રમણ કરી પ્રારમ્ભ ભોગવી છટતા દેહ તજે છે, બીજા શિવ અર્ધદર્શિ એકાંતમાં ધ્યાન ધરી શાસ્ત્રીય રીતે દેહ તજે છે, ત્રીજા તર્કદર્શિ તમામ વિદ્યા બળી છેવટે દરતોડરસો પિતાને જઈ મગે છે અને તેના મનના મંશયોનો નિરામ કરી રાત્ર્ય ભોગવી પછી મક્તિ પામે છે. અહીં વિદ્યાના અદ્યાર પ્રધાનોનું મંક્તિ વર્ણન આપ્યું છે, તે પણ બાલ્યવા જેવું છે.

શુભમંતતિ રાજાને એવો વિચાર થાય છે, કે જ્યો દેવ ઉપામ્ય છે? જુદાજુદા શાસ્ત્રોમાં વિરોધ ગાથી દેખાય છે? આ વાતનો નિર્ણય કરવા તે પડિતોના મન માબગે છે. આ દ્વાગા બિજલિજ મ્માગ્રહીઓના મન કરી બનાવ્યા છે. છેવટે તમામ અથોમા દારણુમહા ઉપારય છે અને કાર્યક્ષમ ઉપામ્ય નથી, એવું મૂચવનાનો અભિપ્રાય છે, એમ પોતાના પુત્રના મુખથી જાણી તેને મતોષ થયો, અને પુત્રને રાત્ર્ય મોંપી પોને દારણુમહાની ઉપામના કરી કૃતાર્થ થયો.

આ રીતે આ અથ સમાપ્ત થાય છે. પંચદશી વગેરે પ્રકરણ અથોમાથી આરંભે અને પ્રાકૃત બાપામા આ અથ એવો લખ્યો છે, કે જેથી વેદાતનુ સારુ જેવું જ્ઞાન થાય છે, તેમ જ પોતાના મનને શાંતિ આપી વ્યવહાર કરના ધ્વજનારને પણ આ અથની પ્રક્રિયાઓ વીક સહાય આપે છે, માટે પણ આ અથ મહા કોર્મએ આરંભ કરવા યોગ્ય છે.

—છાંદાલાલ નરસેરામ ભટ્ટ

અનુક્રમ

વિષય

પૃષ્ઠ

૧ : અનુબંધ સામાન્ય નિરૂપણ

૧-૨૨ ૧

વસ્તુનિર્દેશરૂપમંગલાચરણ	૧
બાળાશ્રય રચનાનો હેતુ	૨
શ્રંધમદિમા	૩
અનુબંધનું સ્વરૂપ	૪
અધિકારીવર્ણન	૪
ચાર સાધન	૫
વિવેકનું લક્ષણ	૫
સાધારણ અને અસાધારણ કારણો	૬
ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણો	૭
વૈરાગ્યનું લક્ષણ	૭
શમ વગેરે છ સાધનનાં નામ	૭
શમદમનાં લક્ષણ	૭
શ્રદ્ધા અને સમાધાનનું લક્ષણ	૭
ઉપરામનું લક્ષણ	૭
નિતિશ્ચાતું લક્ષણ	૭
શમાદિ સાધનોની પરસ્પર અપેક્ષા	૭
મુશ્કેલતાનું લક્ષણ	૮
અંતરંગ અને બહિર્ગમ સાધનો	૮
બહિર્ગમ સાધનો	૮
વિવેકાદિ અંતરંગ સાધનો	૮
જ્ઞાનનું મુખ્ય અંતરંગ સાધન	૧૦

યુક્તિ અથવા અનુમાનાદિ
પડ્ધતિંગ

અભેદની સાધક અને ભેદની બાધક યુક્તિઓ :

અભેદની સાધક યુક્તિઓ	૧૧
ભેદની બાધક યુક્તિઓ	૧૨
નિદિધ્યાસન, સાક્ષાત્કાર અને સમાધિમાં ભેદ	૧૧
અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના	૧૩
શ્રવણાદિકે પરંપરાથી જ્ઞાનના હેતુ છે	૧૧
પ્રમાણ, પ્રમા, પ્રમેય	૧૧
અવાંતરવાક્ય અને મહાવાક્ય	૧૪
વેદાંતના એકદેશીનો મત તથા તેનું ખંડન	૧૧
અપરોક્ષ વસ્તુમાં પણ અસંભાવનાદિકે	૧૬
અવહિત અને અવ્યવહિત	૧૧
અજ્ઞાનની સાત અવસ્થા	૧૭
ભર્ણનું દર્શાવ	૧૧
સંબંધવર્ણન	૧૮
વિવિધ-વર્ણન	૧૧
પ્રયોજન-વર્ણન	૧૯
પ્રયોજન વિષે શંકાસમાધાન	૨૦
પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ શી રીતે ?	૧૧
નિત્ય નિવૃત્તની નિવૃત્તિ શી રીતે ?	૨૧
એક જ પદાર્થમાં ભાવ અને અભાવરૂપ વિગ્રહ પદાર્થો શી રીતે હોઈ શકે ?	૧૧

૨ : અનુબંધ વિશેષ નિરૂપણ

૨૨-૬૫

અધિકારી વિષે પૂર્વપક્ષ :

કારણ સહિત જગતની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષના પ્રથમ અંશની દૃષ્ટાંતો અસંભવ	૨૩
અધિકારી ખંડન	૧૧
દુઃખના ત્રણ પ્રકાર	૧૧
અલ્પપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષના બીજા અંશની દૃષ્ટા કોઈને સંભવની નથી	૨૪
વેદાદિનો અસંભવ	૧૧
વિવિધખંડન :	૧૧
અવ્યવહારની એકતાનો અસંભવ	૨૫
પાંચ કવેશનું વર્ણન	૧૧

સાક્ષીની અતેક્તા	૨૬
અંતઃકરણાદિ સાક્ષીના વિષય છે	૨૭
અંતઃકરણાદિ પોતાની વૃત્તિઓના વિષય નથી	૨૭
પ્રયોજન-ખંડન (અધ્યાસવાદ):						
પૂર્વપક્ષ-અધ્યાસની સામગ્રી નથી	૨૮
અધ્યાસનાં લક્ષણો	૨૯
અધ્યાસના પ્રકાર	૩૦
સત્યબંધની નિવૃત્તિ જ્ઞાનથી થાય નહિ	૩૧
અધ્યાસની સામગ્રી	૩૨
બંધના અધ્યાસમાં સામગ્રીનો અભાવ:						
(૧) બંધના અધ્યાસમાં સત્ય વસ્તુના જ્ઞાનથી ઊપજેલા સંસ્કારની અસિદ્ધિ	૩૧
(૨) બંધના અધ્યાસમાં પ્રમેયના દોષની અસિદ્ધિ...	૩૨
(૩) બંધના અધ્યાસમાં પ્રમાતા અને પ્રમાણદોષની અસિદ્ધિ	૩૨
(૪) બંધના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મના વિશેષ રૂપથી અજ્ઞાનનો અસંભવ	૩૩
એક ભવિકવાદ (એટલે એક જ જન્મમાં એકલા કર્મથી મોક્ષની સિદ્ધિ):						
નિત્યકર્મથી મોક્ષ	૩૩
કર્મના પ્રકાર	૩૪
વિહિત કર્મના પ્રકાર	૩૪
મુમુક્ષુએ નિત્ય, નૈમિત્તિક અને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ કરવાં	૩૪
પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મના પ્રકાર	૩૫
મુમુક્ષુએ સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કામનારહિત ચર્ચાને કરવું	૩૫
નિષ્કામ કર્મ રૂજ આપતાં નથી	૩૬
કર્મથી મોક્ષ મળવાના પ્રકાર...	૩૬
જ્ઞાન દ્વારા બંધ-નિવૃત્તિ એ અંતર્યુ પ્રયોજન નથી	૩૭
સંબંધખંડન	૩૭
પૂર્વપક્ષીના ક્રમથી ઉત્તર-અધિકારી મંડળ:						
દારણ સહિત જગતની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષના પ્રથમ અંશની ઇચ્છા સંભવે છે	૩૮
અહા એ જ મુખરૂપ છે, બીજું બધું દુઃખરૂપ છે: એ વિશે નારદ અને	૩૯
સનતકુમારનો સંવાદ	૩૯
અહાપ્રાપ્તિની ઇચ્છા સંભવે છે...	૪૦
અંતર્યંબ સરૂપ છે; કેમ કે અંતરથી જ્ઞાન અને જ્ઞાનથી-મોક્ષ મળે છે...	૪૦
અવજ્ઞાનિનું રૂજ	૪૧

ભાયાત્રંચની સફળતા...	૪૨
પામર અને વિપ્લવીનાં લક્ષણો...	”
ગિજામુ અને મુક્તનાં લક્ષણો...	૪૩
અધાં શરીર મિત્ર કર્મનાં કળ છે	૪૪
મિત્ર કર્મકળ ૩૫ શરદિ નિવૃત્ત થવાનો હિપાય...	૪૫
ગિજામુની અંધમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે માટે અધિકારી મંભવે છે	૪૬
વિષયમંડન :					

માણી અને હવમાં નકાવત	”
હિપાધિ અને સાક્ષીનુ સ્વરૂપ	૪૭
વિશેષણ અને હવનુ સ્વરૂપ	”
ગગદ્વેપ સાક્ષીમાં નથી	૪૮
સાક્ષી નાના છતાં બ્રહ્મ સાથે એકતા સંભવે છે	”
ગુપ્તદુઃખાદિ માણીભાન્ય કેવી રીતે ?	૪૯

પ્રયોગન-મંડન (કાર્યાધ્યાસનું નિરૂપણ) :

અધ્યાસનો હેતુ	૫૦
અધ્યાસનો હેતુ વ્યવહિત પૂર્વકાળમાં હોય છે (પૂર્વપક્ષ)	૫૨
અધ્યાસનો હેતુ અવ્યવહિત પૂર્વકાળમાં હોય છે (સિદ્ધાંત)	”
અપૂર્વ અથવા અદૃશની સમજ	૫૩
ઉપસંહાર-મળતીય વસ્તુના જ્ઞાનનો મંરકાર અધ્યાસનો હેતુ છે	”
મિથ્યા વસ્તુના જ્ઞાનનો મંરકાર અધ્યાસનો હેતુ છે, એના સમર્થનમાં	૫૪
દૃષ્ટિ-નિવૃત્તિનું દિગ્દર્શન	૫૫
અધ્યાસનું અનાદિપણું	૫૬
પ્રમેયની સાથે મિથ્યા વસ્તુનો સાદસ્ય હોય અધ્યાસનો હેતુ નથી	૫૭
પ્રમાણનો હોય અધ્યાસનો હેતુ નથી	૫૮
પ્રમાણનો હોય અધ્યાસનો હેતુ નથી	”

કારણ-અધ્યાસનું નિરૂપણ :

સામાન્ય ચૈતન્ય અજ્ઞાનનું વિરોધી નથી...	૫૯
સામાન્ય રૂપથી જાણવાના આત્મામાં અધ્યાસ થતો છે	૬૧
આત્માના સામાન્ય અને વિશેષ રૂપની સમજ	”
એક ભવિકવાદનું અંદન :				
નિત્ય-નેમિત્તિક કર્મથી સ્વર્ગકળ થાય છે	૬૨
દૃષ્ટાના અભાવથી કળ થતું અટકતું નથી	૬૩

બે પ્રકારના આત્મવિમુખ વિચારાનંદ સ્વરૂપાનંદથી જુદા નથી	...	૮૩
આત્માના અજ્ઞાનથી જન્માદિ દુઃખ પ્રતીતિ થાય છે	...	૮૪
રજ્જુસર્પ-દૃષ્ટાંતમાં રહેલું રહસ્ય	...	૮૬
અધ્યાસ વિશે ચાર મત અથવા ખ્યાતિઓ	...	૮૮
અખ્યાતિ-ઉક્ત ત્રણ ખ્યાતિઓનું ખંડન	...	૮૯
અખ્યાતિ (સાંખ્યાચાર્યોનો પોતાનો મત)	...	૯૦
અખ્યાતિ-મનખંડન	...	૯૧
અનિર્વચનીય શબ્દનો ખુલાસો	...	૯૨
બ્રમરૂઢમાં બ્રમનો વિષય અને તેનું જ્ઞાન અવિદ્યાનું પરિણામ છે અને તે એક જ વખતે ઉત્પન્ન થાય છે તથા લીન થાય છે અને તે સાક્ષીભાષ્ય છે	...	૯૩
સ્વપ્ન અને બ્રમમાં નકારણ	...	૯૪
પરિણામ અને વિવર્ત	...	૯૫
અધિજ્ઞાન-રજ્જુ અને અંતઃકરણ ઉપરિહિત ચેતન સર્પબ્રમનું અધિજ્ઞાન છે—રજ્જુજ્ઞાનથી સર્પ અને બર્ધજ્ઞાનની નિવૃત્તિ	...	૯૬
ઉપામિ અને વિશેષણ વગેરે	...	૯૭
દોરડીનું જ્ઞાન અને સર્પના અધિજ્ઞાનનું જ્ઞાન એક જ છે	...	૯૮
અધ્યસ્તના અભાવથી જ અધ્યસ્તના જ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે એ પ્રકારની નિવૃત્તિ	...	૯૯
દોરડીનું જ્ઞાન થતી વખતે સાક્ષીનું જ્ઞાન	...	૧૦૦
સર્વ ત્રિપુટીઓનાં જ્ઞાનમાં સાક્ષીનું જ્ઞાન	...	૧૦૧
સર્પ અને તેના જ્ઞાનનું અધિજ્ઞાન સાક્ષી છે	...	૧૦૨
ગતિઉપરિહિતચેતન (સાક્ષી) કલ્પિતનું અધિજ્ઞાન છે	...	૧૦૩
મિથ્યા જગતનો આધાર અને અધિજ્ઞાન નું પોતે છે	...	૧૦૪
આત્માનું સામાન્યરૂપ આધાર છે ને વિશેષરૂપ અધિજ્ઞાન છે	...	૧૦૫
તમામ કલ્પિત વસ્તુનું અધિજ્ઞાન એ જ તેનો દૃષ્ટા છે	...	૧૦૬
મિથ્યા સંસારની નિવૃત્તિની દૃષ્ટા સંભવની નથી	...	૧૦૭
જન્માદિક સંસારની નિવૃત્તિ આત્મજ્ઞાનથી થાય છે	...	૧૦૮
અજ્ઞાનનો નાશ કેવળ જ્ઞાનથી, કર્મ-ઉપામનાથી નહિ	...	૧૦૯
ઉક્ત અર્થના અનુવાદપૂર્વક વસ્તુનાજી શંકાનું સ્થપન	...	૧૧૦
ગ્રહ અને જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે મારે બ્રહ્મ અને જ્ઞાનો અભેદ મંબલે નહિ	...	૧૧૧

આભાસવાદ :

ચાર આકાશ અને ચાર ચેતન	૧૦૫
ઘટાકાશનું વર્ણન	૧૦૬
૪૧ાકાશનું વર્ણન	II
ઉપરહિત આકાશનું પ્રતિનિધિ મંભવે નહિ એવી રીકાનું સમાધાન
મેવાકાશનું વર્ણન	૧૦૭
મહાકાશનું વર્ણન
ફૂટરથનું વર્ણન
વાચ્યાર્થ અને વસ્તુવર્થનું મહિમ દર્શન	૧૦૮

જીવનું વર્ણન :

ફૂટરથનું કે બ્રહ્મનું પ્રતિનિધિ જીવ	૧૦૯
‘પાપ’ અને ફરહિત વસ્તુનું પણ પ્રતિનિધિ પડી રીકે	૧૧૦
જીવ એ ‘ત્વ’ તથા ‘અહ’ પનું વાન છે અને ફૂટરથ તથા
બ્રાતિ વગેરે ધર્મ ચિદ્રાભામના છે
સુખદુઃખાનિ બ્રાતિ ખરુ જોતા છુદ્ધિમા	૧૧૧
જીવનું સ્વરૂપ
જીવના સ્વરૂપનું બીજા પ્રગરે દર્શન
ઈશવર્ણન	૧૧૨
જીવ-ઈશ્વર અને આભાસરૂપ છે ત્યારે જીવ બદલે ઈશ્વર મુક્ત
હોનાનું ઘરણું	૧૧૩
માયા અને અવિદ્યામા ફેર
ઈશ્વર ‘તાર’પનું વાચ્ય છે ને બ્રહ્મ લક્ષ્ય છે
જગનની ઉત્પત્તિ, પાનન, મહાર વગેરે ઈશ્વર ફેર છે

બ્રહ્મસ્વરૂપ-વર્ણન :

બ્રહ્મ રામ્દનો વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ	૧૧૪
બ્રહ્મ અને ઈશ્વર રામ્દના ઉપયોગમા બેદ
ફૂટરથ પ્રનાશમાન છે અને આભામ જોગવે છે	૧૧૫
આભામ કર્મ ફેર છે અને ફળ આપે છે ચેતન નહિ
જીવ-બ્રહ્મના લક્ષ્ય-અર્થનો અભેદ છે	૧૧૬
‘હું બ્રહ્મ છું’ એવું જ્ઞાન કોને થાય છે ?	૧૧૭

આભાસની સાત અવસ્થાઓ :

આભાસની સાત અવસ્થાના નામ	૧૧૮
અજ્ઞાન અને આવરણનું વર્ણન
બ્રાતિનું વર્ણન
પરોક્ષ ને અપરોક્ષ મે પ્રકારના જ્ઞાન

આંતિનાશવર્ણન	૧૧૯
હર્ષસ્વરૂપવર્ણન	૧૨૦
શંકા-અહાથી ભિન્ન મિથ્યા આભાસને 'હું' અહા' એવું જ્ઞાન થાય તો તે મિથ્યા હોવું જોઈએ	"
મુખ્ય સામાનાધિકરણ અને આધ સામાનાધિકરણ :	
મુખ્ય સામાનાધિકરણ	૧૨૨
આધ સામાનાધિકરણ	"
અહંવૃત્તિમાં કૂટસ્થ અને આભાસનું બાન કમથી અથવા કમ વિના થાય છે	૧૨૩-
સાક્ષી અને આભાસનું એકી વખતે જ બાન થાય છે	"
ચેતન એ અજ્ઞાનનો આશ્રય છે તેમ વિષય પણ છે	૧૨૪
બહારના પદાર્થોમાં વૃત્તિ અને આભાસ બંનેનો ઉપયોગ છે, એ વિશે અજ્ઞાનથી આદ્યત ઘડાનું ઉદાહરણ	૧૨૫
પરોક્ષ અને અપરોક્ષ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ	"
છ પ્રમાણોના માનનારા આચાર્યો	૧૨૬
પ્રમાણ અને પ્રમાણાનનું લક્ષણ	૧૨૮
છ પ્રકારનું પ્રમાણ	૧૨૯
ચાર પ્રકારનું ચેતન-પ્રમાણ, પ્રમાણ, પ્રમાણિત અને પ્રમેય-ચેતન	૧૩૦
અવચ્છેદવાદની રીતિથી પ્રમાણ, સાક્ષી સહિત વિશેષણ અને ઉપાધિનું લક્ષણ	૧૩૧
આભાસવાદ અને અવચ્છેદવાદમાં ફેર	૧૩૨
આભાસવાદની શ્રેણી	૧૩૩
અનંકરણમાં બે પ્રકારનો પ્રકાશ	"
પ્રમાણ અને પ્રમાણનું સ્વરૂપ; અને તેથી વિષયનો સાક્ષાત્કાર	૧૩૪
દ્વિવક્ષ્ય'અંધ વિના 'હું' અહા છું' એવું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન શી રીતે થાય?... ..	૧૩૫
અહા નેત્રનો વિષય નથી	"
રામકૃષ્ણાદિકનાં શરીર અહા નથી	"
જીવનાં શરીરો અને રામકૃષ્ણાદિકનાં શરીરોમાં ફેર	૧૩૬
રામકૃષ્ણાદિકનાં શરીર માયાનું પરિણામ	૧૩૭
કૃષ્ણને દેહમાં આત્મજ્ઞાન નથી	"
કૃષ્ણને આંતિનાશ માટે જ્ઞાનોપદેશ લેવાની જરૂર નથી	૧૩૮
કૃષ્ણને આવરણબદ્ધની જરૂર નથી	"
અહા જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયોનો વિષય નથી	"
પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર :	
દ્વિવક્ષ્યના મેળાપ વિના પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય નહિ એવો નિયમ નથી	૧૩૯
મુખ્યદુઃખાદિની આસીબાસવતા નથી તેમાં વૃત્તિની મદદાય	૧૪૦
અહાનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ સંભવ છે... ..	"

વિશ્વનો ઇતિ માથે સંબંધ ન હોય એવાં અનુમાનાદિ પરોક્ષ છે ...	૧૪૧
શબ્દગ્રન્થ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ હોઈ શકે	૧૪૨
૫: શ્રીગુરુવેદાદિ વ્યાવહારિક પ્રતિપાદન અને મધ્યમાધિકારી સાધન-નિરૂપણ	૧૪૨-૨૧૨

બેદવાદનું ખંડન:

વેદ અને ગુરુ સત્ય હોય કે મિથ્યા હોય જોને રીતે અદ્વૈતજ્ઞાન મંબવતું નથી	૧૪૨
બેદવાદની અપ્રમાણતા	૧૪૫
બેદવાદનો નિરસકાર	"
વેદવચનથી પણ બેદમન વિરદ છે, તે કહે છે:—	"
ભર્ષનું આપપાન અને તેનો સિદ્ધાંત	૧૪૬
ભર્ષનો ત્યાગ-વૈરાગ્ય તથા સ્ત્રીવિષય-વૈરાગ્ય	૧૪૮
ભર્ષને ખીજ પદાર્થોનો વૈરાગ્ય... ..	૧૫૦
સ્વર્ સુખ એકાંતમાં છે	"

સ્ત્રીના સંગના દુઃખનું વર્ણન:

સ્ત્રીસંગથી ધનનો નાશ	૧૫૩
સ્ત્રીસંગથી ધર્મનો અગાદ	"
સ્ત્રીસંગથી શિલ્પનો નાશ	૧૫૪

પુત્રના સંગનું દુઃખવર્ણન:

ધનસંગ-દુઃખવર્ણન:	
રાજાની ભર્ષમાં પ્રેતશુદ્ધિ	૧૬૧
ભર્ષના દર્શાનનો સિદ્ધાંત	૧૬૨
મિથ્યા દુઃખનો મિથ્યા ઉપાયથી નાશ-એ વિશે એક રાખના સ્વપ્નનું દર્શાન	૧૬૩
રાજાને આવેલું સ્વપ્ન: પહે ગિયાજ કરડયુ	૧૬૪
રાજાનો સ્વપ્નમાં શોક-મંથાર સ્વાર્થી છે	૧૬૫

ત્રણ પ્રકારની સત્તા:

મૃગજળથી તરસ કેમ મટતી નથી ?	૧૬૭
મૃગજળ અને તરસમાં મતાનો બેદ છે	"
મમમતાની પોતામાં સાધકયાધિકતા	૧૬૮
કોનો બાધ કોણ કરી શકે ?	૧૬૯
જેના અજ્ઞાનથી જે કપજો તેના જ્ઞાનથી તેનો બોધ	૧૭૦

સંસારોત્પત્તિના ક્રમ:

સ્વપ્નની પેઢે વિના ક્રમથી જગતનો બાસ	"
મૂળભાષ્યકારનો યુતિવચનથી જગતની ઉત્પત્તિ કહેવાનો અભિપ્રાય ...	૧૭૧
માયાના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન	૧૭૨
અજ્ઞાનની સ્વાશ્રયતા અને સ્વ-વિષયતા	૧૭૩
એ વિશે વાચરપતિનો મત (અજ્ઞાન અનેક છે)	"
વાચરપતિ-મનની અમભીચીનતા (અજ્ઞાન એક જ છે)	૧૭૪

સ્નાયુ સ્વવિષય પક્ષનો સ્વીકાર
એક અજ્ઞાન પક્ષમાં ગર્ભનમોક્ષની વ્યવસ્થા
માયાનું નામભેદથી સ્વરૂપ	૧૭૫
ઈશ્વરનું સ્વરૂપ
કારણના બે પ્રકાર
ઈશ્વર જગતનું ઉપાધાન કારણ છે અને નિમિત્ત કારણ પણ છે
જીવનું સ્વરૂપ :					
ઈશ્વરમાં વિષય દષ્ટિ અને કૂરતા નથી	૧૭૬
સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ :					
પંચભૂત અને તેના ગુણોની ઉત્પત્તિ	૧૭૭
અનંતકરણની ઉત્પત્તિ	૧૭૮
પ્રાણોની ઉત્પત્તિ	૧૭૯
જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિયની ઉત્પત્તિ
સ્થૂળ સૃષ્ટિનું નિરૂપણ	૧૮૦
પંચીકરણનો પ્રકાર
સ્થૂળ અભ્યાસિકની ઉત્પત્તિ	૧૮૧
પંચકોશ નિરૂપણ :					
પાંચ કોશ અને તેનાથી 'આત્માનું' ઇંદાવું	૧૮૨
ઈશ્વરના પાંચ કોશ
પંચકોશ વિવેક	૧૮૩
વિશેષ્યનનો સિદ્ધાંત (અન્નમય કોશ આત્મા છે) :					
ઇન્દ્રિયાત્મવાદીનો મત : ઇન્દ્રિય આત્મા	૧૮૪
હિરણ્યગર્ભના ઉપાસકનો મત : પ્રાણ આત્મા
મન-આત્મવાદીનો મત : મન આત્મા	૧૮૫
વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધનો મત : શુદ્ધિ આત્મા
બદ્ધનો મત-આનંદમય કોશ : આત્મા	૧૮૬
માધ્યમિક બૌદ્ધનો મત (આનંદમય કોશ આત્મા)
પ્રભાકર અને નૈયાયિકનો મત (આનંદમય કોશ આત્મા)	૧૮૭
જીવના પંચકોશ પેઠે ઈશ્વરના પંચકોશ વડે ઈશ્વરના સ્વરૂપનું આસ્વાદન	૧૮૮
પાંચ કોશનો વિવેક કરવાનો પ્રકાર	૧૮૯
મહાવાક્યના અર્થનો ઉપદેશ	૧૯૦
આત્માનો અભેદ
જીવ-સુક્તનો નિઃશ્વ : વેદાંતશ્રવણનું ફળ	૧૯૧
જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીનું લક્ષણ (કર્તૃવ્ય અને અકર્તૃવ્ય)	૧૯૨
ગોપ્ય તત્ત્વનો ઉપદેશ	૧૯૩
લયચિંતન સર્વ જગતની ઈશ્વરરૂપતા	૧૯૪

લયચિંતનનો ક્રમ :

જાંઘી સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ અપંગીકૃત જૂનપ છે	૧૬૫
તમામ અનાત્મ પદાર્થોનું ક્રમથી અલ્પમાં લયચિંતન	"
માયાનાં શુદ્ધાંશુદ્ધાં નામ તથા તેનાં કારણ	૧૬૬
ત્રણ પ્રકારના પ્રતિબંધનાં સ્વરૂપ	"
ધ્યાન અને જ્ઞાનમાં ભેદ	"
ધ્યાનના પ્રકાર	૧૬૭
પ્રણવની ઉપામના તથા અદંત્ર ધ્યાન	૧૬૮
નિર્ગુણ અને સગુણ પ્રણવની ઉપાસનાનું ફળ સદિન કથન	"
નિર્ગુણરૂપ પ્રણવઉપાસનાના પ્રકાર	"
કારણરૂપ અને કાર્યરૂપ વસ્તુ સ્ફુટકાર છે	૧૬૯
ઓમકાર અને અલ્પનો અભેદ...	૨૦૦
ઓમકારના ચાર પાત્રું કથન	"
ચોદ ત્રિપુટીઓનું સ્વરૂપ	૨૦૧
વિશ્વ-વિરાટ અને અકારનું અભેદ ચિંતન	૨૦૨
વિશ્વ અને તૈજસની વિશ્વશક્તિ	"
તૈજસ, દિગ્ગણગર્ભ અને સ્ફુટકારનું અભેદ ચિંતન...	૨૦૩
પ્રાજ, ધૈર્ય અને મકારનો અભેદ-પ્રાજનાં વિશેષણ	"
વિશ્વ આદિક ત્રણની વાર્તાવિક એકતા તુરિય દૈર્ઘ્યસાક્ષી (અલ્પ)				
સાથે એકતા	૨૦૪
જો સ્વરૂપવાળા સ્ફુટકાર અને આત્માનું માત્રા અને પાત્રરૂપથી				
અભેદ-ચિંતન...	"
લયચિંતનનો અનુવાદ (એક માત્રારૂપ વિશ્વ આદિકની અન્ય માત્રારૂપતા)				૨૦૫
ઓમકારનું ચિંતન કરવાનો પરમદંડને અધિકાર છે	૨૦૬
સ્ફુટકારના ધ્યાનનું ફળ	"
અલ્પલોકના માર્ગનો ક્રમ	"
ચાર પ્રકારની મુક્તિ : સાધુલ્લ મોક્ષનું વર્ણન	૨૦૭
સ્ફુટકારના અદંત્ર ધ્યાનથી અલ્પલોકની પ્રાપ્તિનો નિયમ	૨૦૮
ઉત્તરાયણમાર્ગ અલ્પલોકમાં જનારને પુનઃ મંસારની અપ્રાપ્તિ અને				
જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષની પ્રાપ્તિ	૨૦૯
દિગ્ગણગર્ભ લોકના ત્રામીઓને અસંગ નિર્વિકાર અલ્પ અપ્રાપ્તિ				
બાન ચાપ છે તેનું કારણ	"
સ્ફુટકાર અને મહાવાક્યના અર્થની એકતા	૨૧૧
નિર્ગુણ-ઉપાસનાના અનધિકારીનું કર્તવ્ય	"
સગુણ-ઉપાસનાના અનધિકારીનું કર્તવ્ય	૨૧૨
૬ : શુરુવેદાદિ સાધન-મિથ્યા વર્ણન				૨૧૨-૩૩૦
તર્કદષ્ટિની શંકાઓ	૨૧૩

શંકાનું સમાધાન :

જાગ્રતના પદાર્થોની સ્વપ્નમાં સ્મૃતિ થતી નથી ૨૧૫
સ્વપ્નમાં સિંગ શરીર બહાર જઈને જાગ્રતના પદાર્થો જોતું નથી ...

સિદ્ધાંત-જાગ્રત અને સ્વપ્નની તુલ્યતા :

બધો ત્રિપુટીસમુદાય સ્વપ્નમાં જોવાય છે ૨૧૭

સમાધાન : સ્વપ્નપદાર્થ સામગ્રી વિના જોવાય છે માટે મિથ્યા છે ... ૨૧૬

ત્રિવિધિ સત્તાપક્ષમાં જાગ્રત અને સ્વપ્નનું વિશ્લેષણપણું ... ૨૨૦

પહેલી શંકા-બ્રહ્મજ્ઞાન વિના સ્વપ્નનિવૃત્તિ કેમ થાય ? ... ૨૨૦

બીજી શંકા-જાગ્રત અને સ્વપ્નની સત્તા સમાન હોવી જોઈએ ... ૨૨૦

પહેલી શંકાનું સમાધાન : નિવૃત્તિ બે પ્રકારની છે-માટે કારણમાં
અવરોધ નિવૃત્તિ સ્વપ્નની થઈ શકે ૨૨૧

બીજી શંકાનું સમાધાન : જાગ્રતમાં વ્યાવહારિક અને સ્વપ્નમાં
પ્રાતિભાસિક સત્તા છે ૨૨૧

ત્રિસત્તાવાદીનો મત ૨૨૧

દષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદ :

દ્વિવિધ સત્તાપક્ષમાં જાગ્રત-સ્વપ્નની એકતા ૨૨૩

દેશકાળ માયાનું પરિણામ છે અને બ્રહ્મનું વિવર્ત છે, એવો
મધુસૂદન સ્વામીનો મત... .. ૨૨૪

દેશકાળનું કારણ બ્રહ્મ છે, એમ જણાવું હોય તેવાં સ્થળે
અન્યથા ખ્યાતિનો સ્વીકાર :

પૂર્વપક્ષીની શંકા-જાગ્રતનું કારણ દેશકાળ છે ૨૨૫

સમાધાન : બ્રહ્મનું કારણપણું અન્યથા ખ્યાતિથી દેશકાળમાં પ્રતીત થાય છે ૨૨૭

જાગ્રત પ્રપંચ સામગ્રી વિના થાય છે; માટે સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા છે ... ૨૨૮

પૂર્વપક્ષ : એક સ્વપ્નના પદાર્થો બીજા સ્વપ્નમાં રહેતા નથી માટે જાગ્રત
સ્વપ્નની સમાનતા હોઈ શકે નહિ ૨૨૯

સિદ્ધાંત : જાગ્રતના પદાર્થો તેના જ્ઞાનની સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે
તે પણ બીજા જાગ્રતમાં રહેતા નથી ૨૩૦

જાગ્રતના પદાર્થોનો પરસ્પર કાર્યકારણભાવ નથી... .. ૨૩૧

દષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદનો અંગીકાર ૨૩૨

નિત્યમુક્ત ચેતનમાં અવિદ્યાના પરિણામથી એવો ભ્રમ પ્રતીત થાય છે ૨૩૪

શાસ્ત્ર, ગુરુ, વગેરે અનિર્વચનીય ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી સ્વપ્ન એવો ભ્રમ છે ૨૩૫

અગ્રધદેવનું સ્વપ્ન :

અગ્રધદેવને સ્વપ્નમાં યજ્ઞેથી પ્રતીતિ ૨૩૫

અગ્રધદેવનો સ્વપ્નમાં ગુરુ સાથે મેળાપ ૨૩૭

મિથ્યા આચાર્યનો મિથ્યા સિષ્યનો મિથ્યા સંસ્કૃત ગ્રંથનો ઉપદેશ ... ૨૩૮

ગણેશ, દેવી વગેરેની ઉપસરના ૨૩૮

ઉક્ત પ્રવારભ :

નિર્ગુણ-વસ્તુનિર્દેશરૂપ મંગળ	૨૩૬
સમુગ્ધ-વસ્તુનિર્દેશરૂપ મંગળ	"
નમસ્કારરૂપ મંગળ	૨૪૦
સ્વવાંછિત પ્રાર્થનારૂપ આશીર્વાદ મંગળ	"
શિષ્યવાંછિત પ્રાર્થનારૂપ આશીર્વાદ	"
વેદાંતશાસ્ત્રકર્તા આચાર્યને નમસ્કારરૂપ મંગળ	"
વેદાંતશાસ્ત્રના કર્તા આચાર્યને નમસ્કાર	"
વેદશાસ્ત્રોના વિભાગ કરવામાં વ્યાસનો હેતુ	૨૪૧
અમૃતદેવના ત્રણ પ્રશ્ન	"
‘હું કોણ છું ?’ એવા પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર :				
આત્મ સંધાન-(સમુદાય)નો સાક્ષી છે	૨૪૨
આત્મા એક છે-મોક્ષના અનેક છે	૨૪૩
સાંખ્યમતના સિદ્ધાંતની સમજ અને આત્માનું નાનાત્વ	"
સાંખ્યોક્ત આત્માના અનેકપણાનું ખંડન	૨૪૫
ન્યાયમતમાં દેહસા આત્માનું વર્ણન	"
ન્યાયના એકદેશીનો મત	૨૪૭
ન્યાયમતમાં આત્મા નાના છે અને વ્યાપક છે	"
પાછળ દેહસા ન્યાયમતનું ખંડન	૨૪૮
આત્માનું પરિમાણ :				
સિદ્ધાંતમતમાં અંતઃકરણનું પરિમાણ	૨૫૦
નવીન નૈયાયિકોને મને આત્માનું મધ્યમ પરિમાણ	"
આત્માના મધ્યમ પરિમાણનું ખંડન	૨૫૧
આત્માના અણુત્વનું ખંડન	૧,
શુદ્ધિ વગેરે આત્મામાં અધ્યસ્ત છે	૨૫૩
ઉપાધિ અને વિશેષણ	"
મુખ્યદુઃખાદિ આત્માના ધર્મ નથી	૨૫૪
આત્મા સત્ છે	"
આત્મા ચિત્ છે	૨૫૫
જ્ઞાન એ આત્માનો મુખ્ય નથી પણ સ્વરૂપ છે	"
જ્ઞાનમાં ઉત્પત્તિ અને વિનાશ નથી	૨૫૬
આત્મા આનંદરૂપ છે	૨૫૭
મુખ્ય પ્રેમ આત્મામાં જ છે	૨૫૮
આનંદ એ આત્માનો મુખ્ય નથી	૨૬૦
સત્, ચિત્, આનંદ પરસ્પર ભિન્ન નથી	"
ક્ષણ અને આત્મા એવાં ભિન્ન નામનો હેતુ	૨૬૧
અદ્વારૂપ આત્મા અજ્ઞાનમાં છે	"

માંનિના એ અંશ
પદાર્થમાત્રના પાંચ અંશ અને ૭ વિકાર	૨૬૨
૭ વિકાર	૨૬૩
આત્મા અસંગ છે

સંસારનો કર્તા કોણ છે? એ બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર:

જગનનો કર્તા કોણ છે	૨૬૪
કર્મિય મર્વન, સર્વશક્તિમાન અને સ્વતંત્ર છે
હવ અવ્યય, અપ્રકાશિતમાન અને પરાધીન છે...
કર્મિય વ્યાપક અને નિત્ય છે...	૨૬૫
કર્મિય અને હવનો સ્વરૂપથી ભેદ નથી...	૨૬૬

મુક્તિનો હેતુ કોણ? એ ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર:

કર્મ-ઉપામના મુક્તિનાં હેતુ નથી	૨૬૭
કર્મનો પાંચ પ્રકારનો ઉપયોગ

સમુચ્ચયવાદનું મંડન:

આસેપ-કર્મ અને ઉપાસના એ જ્ઞાનનાં અને મોક્ષનાં હેતુ છે	૨૭૦
--	-----	-----	-----	-----	-----	-----

સમુચ્ચયવાદનું ખંડન:

કર્મ-ઉપાસના માથે જ્ઞાનનો વિરોધ-દર્શન	૨૭૧
જ્ઞાનીને કર્મ-ઉપાસનાનો અધિકાર નથી તેનાં કારણો	૨૭૩
પક્ષીની જે પાંખોનું દર્શન સંભવનું નથી
મોક્ષની ઉત્પત્તિ માટે કર્મનો ઉપયોગ નથી
અભિગિતને કળની ઉત્પત્તિ માટે કર્મ-ઉપાસનાની જરૂર નથી	૨૭૪
મોક્ષ એ ભોક્ષવિશેષ અદૃષ્ટ નથી
જ્ઞાનસિંચનના દર્શનનું ખંડન...
કર્મ-ઉપાસનાથી જ્ઞાનનું રક્ષણ	૨૭૫
જ્ઞાનીને પાપ અને અવ્યયના હોનાં નથી; માટે તેને કર્મ-ઉપાસનાનો ઉપયોગ નથી...	૨૭૬
ઉપરના કથનનું તાત્પર્ય
જ્ઞાનીને મારજ્ઞની વિશ્લેષણતા અને હવ-મુક્તિના મુખ માટે તેની ઉપાસનામાં અગત્ય	૨૭૭
કર્મ-ઉપાસનાનું જ્ઞાન વિરોધી છે, દૃઢ-અદૃઢ જ્ઞાની અને ઉત્તમ-મંદ
ગિજ્ઞાસુનો કર્મ-ઉપાસનામાં અધિકાર નથી	૨૭૮
ઉત્તમ કે મંદ ગિજ્ઞાસુને કર્મ-ઉપાસના કર્તવ્ય નથી
કર્મ-ઉપાસના દૃઢ મોક્ષનાં વિરોધી નથી પણ મંદ મોક્ષનાં વિરોધી છે	૨૭૯
આભાસરૂપ કર્મ-ઉપાસના દૃઢ મોક્ષનાં વિરોધી નથી
મંદ મોક્ષવાળાને આભાસરૂપ કર્મ અને ઉપાસના વિરોધી છે	૨૮૦
પૂર્વોક્ત અર્થ મર્વ વેદનો માર છે	૨૮૧

બાપાનો સંપ્રદાય
ઉક્ત અર્થનો સંપ્રદાય
જ્ઞાનનાં સાધન	૨૮૨
અથ ઉપમાન-ઉપમા-ઉપમેયનું સ્વરૂપ :						
મહાતાલ્ય અનુસાર જ્ઞાનનું સ્વરૂપ	૨૮૩
અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીના બંધબેસાણું કયું	૨૮૪
લક્ષણ-સામાન્ય નિરૂપણ :						
લક્ષણના ત્રણ પ્રકાર	૨૮૭
લક્ષણ એટલે શું ?
શક્તિવૃત્તિ અને લક્ષણવૃત્તિ
વૃત્તિ એટલે શું ?	૨૮૮
શબ્દના ખીમ અર્થો અહીં લેવાના નથી
શક્તિ એટલે શું ?	૨૮૯
શક્તિવૃત્તિના ત્રણ ભેદ
લક્ષણવૃત્તિ	૨૯૦
અનુક્રમે ઉદાહરણો
શક્તિવાદ :						
ન્યાયરીતિથી શક્તિનું લક્ષણ	૨૯૧
સિદ્ધાંતીની પેતાની રીતે શક્તિનું લક્ષણ
પૂર્વપક્ષ : હિંદુની દૃષ્ટિ એ જ શક્તિ છે	૨૯૨
શક્તિનું અનિપાદન	૨૯૩
શક્તિનું પ્રયોજન અને પ્રમાણ	૨૯૪
ન્યાયમતની શક્તિનું ખંડન
વૈવાકરણની રીતે શક્તિનું લક્ષણ	૨૯૫
વૈવાકરણમતની શક્તિનું ખંડન
બદ્ધની રીતે શક્તિનું લક્ષણ	૨૯૭
બેદાબેદ વિષે પ્રમાણ : વ્યાપ-વ્યાપકની સમજ	૨૯૮
બેદાબેદપ તાદાત્મ્યસંબંધનું કયું	૩૦૦
બદ્ધમતના બેદાબેદવાદનું ખંડન	૩૦૧
જીકાર તથા બ્રહ્મના બેદાબેદપ તાદાત્મ્યસંબંધનું ખંડન	૩૦૨
શબ્દનો અર્થ સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ સંભવનો નથી	૩૦૩
બદ્ધને મતે દેવળ બેદ માનવાથી જે દોષ આવે છે, તે નૈયાયિક અને શક્તિવાદીના મતમાં નથી	૩૦૪
દેવળ બેદપક્ષના દોષનો નૈયાયિકને મતે પરિહાર
દેવળ બેદપક્ષના દોષનો શક્તિવાદીને મતે પરિહાર	૩૦૫
સિદ્ધાંત : અનિર્વચનીય-તાદાત્મ્યસંબંધ	૩૦૬

સદ્ગુણનિરૂપણ :

શક્યનું લક્ષણ	૩૦૭
લક્ષણ અને બેદતી આદિ બેદલક્ષણ	"
લક્ષ્ય અને લક્ષણનું સામાન્ય સ્વરૂપ	૩૦૮
બદતી લક્ષણનું લક્ષણ	"
બદતી લક્ષણનાં ઉદાહરણો	"
રીકાકારે આપેલાં બીજાં ઉદાહરણો	૩૦૯
અબદતી લક્ષણ	૩૧૦
ઉદાહરણો	"
ભાગત્યાગ લક્ષણ	૩૧૧
મહાવાક્યમાં લક્ષણ	૩૧૩
તત્ત્વ પદનો વાચ્યાર્થ	"
ત્વં પદનો વાચ્યાર્થ	"
વાચ્યાર્થમાં એકતાનો વિરોધ અને લક્ષણ કરવાની જરૂર	૩૧૪
મહાવાક્યમાં બદતીનો અસંભવ	૩૧૫
મહાવાક્યમાં અબદતીનો અસંભવ	"
મહાવાક્યમાં ભાગત્યાગનો સ્વીકાર	"
હવ અને ધૃશ્વરના સ્વરૂપમાં પંચદશીકાર તથા વિવરણકાર યોગેના મત(આભાસવાદ, પ્રતિબિંબવાદ, અવચ્છેદવાદ)	૩૧૬
આભાસવાદ	"
પ્રતિબિંબવાદ	૩૧૭
આભાસ અને પ્રતિબિંબવાદમાં બેદ	"
અવચ્છેદવાદ	૩૨૧
આભાસવાદની રીતે ચારે મહાવાક્યોમાં ભાગત્યાગ લક્ષણ	"
આમવેદનું મહાવાક્ય 'તત્ત્વમસિ'	"
અથર્વવેદનું મહાવાક્ય 'અયમાત્મા વક્ષ'	૩૨૨
યજુર્વેદનું મહાવાક્ય 'અહં વક્ષાસ્મિ'	"
ઋગ્વેદનું મહાવાક્ય 'પ્રજ્ઞાનમાનન્દં વક્ષ'	"
લક્ષણ પ્રકરણનો સારાંશ	૩૨૩

સદ્ગુણ વિશે શંકા-સમાધાન :

શંકા : અને પદમાં લક્ષણ માનવી સમુક્તિક નથી	૩૨૪
સમાધાન : અને પદમાં લક્ષણ સફળ છે	૩૨૫
એકલા 'ધૃશ્વર' પદમાં લક્ષણ સંભવતી નથી	૩૨૬
એકલા હવ પદમાં લક્ષણ સંભવતી નથી	૩૨૭
મહાવાક્યનાં અને પદોમાં પરસ્પર ઓતપ્રોત ભાવ	૩૨૮
અગ્રપદને તેના સ્વપ્રતિ ગિત્યા ગુરુએ કહેલા ગ્રંથની સમાપ્તિ	૩૨૯

વનના નાશનો હિપાસ અને અગૃહદેવના સ્વમની સમાપ્તિ ... ૩૮૬

ઉપસંહાર :

મિથ્યા ગુરુ-વેદથી અજ્ઞાનજન્ય મિથ્યા જગતનો પરિહાર ચાપ છે ... ૩૮૦

૭ : છવન્મુક્તિ અને વિદેહમુક્તિનું વર્ણન ૩૩૧-૩૬૧

જ્ઞાનીના વ્યવહારમાં નિમગ્ન નથી ... ૩૩૧

અનેક શરીરો આપનાર એક કર્મ ... ૩૩૫

જ્ઞાનીનું મન સમાધિ વડે જિતાયેલું હોય છે ... ૩૩૬

સમાધિ-યોગનાં આઠ અંગ ... ૩૩૭

અદ્વૈતાવસ્થાન નિર્વિકલ્પ સમાધિનો મુખ્યમિથો બેઠ ... ૩૪૦

નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં વિદ્ય ... ૩૪૦

શંકા : રાગાદિ દોષયુક્ત સમાધિનું વિદ્ય કહેવાય નહિ ... ૩૪૨

સમાધાન : વિદ્યારખ્યસ્વામીના અને રાગાદિના પ્રકાર ... ૩૪૨

વિશેષ અને કપાયમાં તથાવન ... ૩૪૮

રક્ષાસ્થાનનું સ્વરૂપ :

રક્ષાસ્થાનનો ખીન્નો અર્થ ... ૩૪૪

જ્ઞાનીની બાહ્ય પ્રવૃત્તિના અસંભવ વિષે આક્ષેપની સમાપ્તિ ... ૩૪૪

જ્ઞાનીના વ્યવહારમાં નિમગ્ન હોવો ભેદીએ, એવા આક્ષેપનું સમાધાન ... ૩૪૫

જ્ઞાની નિરંકુશ છે તથા પ્રારબ્ધથી તેનો વ્યવહાર મિદ્ધ ચાપ છે ... ૩૪૬

જ્ઞાનીને વિદેહભોક્ષના ત્યાગની કે પરલોકની ધ્યાન થતી નથી ... ૩૪૬

મંદ પ્રારબ્ધને કીધે જ્ઞાનીની છવન્મુક્તિમુખની વિરોધી પ્રવૃત્તિ ... ૩૪૭

જ્ઞાનીની વ્યવહારમાં મિથ્યા ભુદિ છતાં પણ પ્રવૃત્તિ ... ૩૪૮

જ્ઞાનીની રાગ ન છતાં પણ પ્રવૃત્તિ ... ૩૪૮

પ્રારબ્ધના ત્રણ પ્રકાર ... ૩૪૮

પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થના વાદનો નિરાસ ... ૩૪૮

જ્ઞાનીના મરણનો પ્રકાર તેને દેશકાશાદિકની અપેક્ષા નથી તત્ત્વદષ્ટિનો દેહપાત ... ૩૫૦

ઉપાસકના મરણનો પ્રકાર-તેને દેશકાશાદિકની અપેક્ષા છે ... ૩૫૧

અદષ્ટિ નામે સિધ્ધનો દેશાદિક અપેક્ષા સહિત દેહપાત ... ૩૫૧

તર્કદષ્ટિનો નિશ્ચય :

સમગ્રનાં ચાલો અજ્ઞાનના હેતુ છે ... ૩૫૨

સંસ્કૃત વૈષ્ણવી વાણીનાં અઘાર પ્રસ્થાન ... ૩૫૩

ચારે વેદાનું અજ્ઞાનમાં તાત્પર્ય ... ૩૫૪

ચારે ઉપવેદનું અજ્ઞાનમાં તાત્પર્ય ... ૩૫૪

વેદનાં છ અંગનું પ્રયોજન ... ૩૫૫

અઘાર પુરાણ તથા ઉપપુરાણ ... ૩૫૬

ન્યાય અને વૈશેષિક સૂત્રોનું ક્ષણ ... ૩૫૭

મીમાંસા અને સંકર્ષણ કાંડનું ક્ષણ ... ૩૫૭

સ્મૃતિ આદિ પ્રથેના કર્તાઓ અને પ્રયોજન	૨૫૮
સાંખ્યશાસ્ત્રનું ફળ	૨૬
યોગશાસ્ત્રનું ફળ અને શારીરક ઉક્તિ સાથે અવિરોધ	૩૫૬
પંચરાત્ર અને પાશુપત-તંત્ર વગેરેનું ફળ	૨૭
સૌવર્ણ્યાદિનું ફળ તથા વામમાર્ગ	૨૭
નાસ્તિક મત	૩૬૦
સાદિત્યશાસ્ત્ર	૩૬૧

જ્ઞાનીનો પ્રારબ્ધાનુસાર વ્યવહાર :

તર્કદર્શિનો એક વિદ્વાન માથે મેળાપ	૩૬૨
જ્ઞાનીને દુઃખનો સંભવ	૨૭

લિંગલિંગ મતોનું પ્રતિપાદન :

શુભસંતતિ રાગનો ખેદ	૩૬૩
શુભસંતતિનો વૃત્તાંત	૨૭
શુભસંતતિનો પડિતોનો પ્રશ્ન-એવો કયો દેવ છે, જે સૂનો નથી				
પણ જાણે છે ?	૩૬૪
વિષ્ણુ-ઉપાસકનો ઉત્તર	૨૭
શિવમેવકનો ઉત્તર	૩૬૬
ગણેશ-પૂજકનો ઉત્તર	૩૭૦
દેવીભક્તનો ઉત્તર	૩૭૧
સૂર્યભક્તનો ઉત્તર	૩૭૪
સ્માર્ત મત	૩૭૬
સ્મ નામાપરાધ	૩૭૭
૭ શાસ્ત્રોની પરસ્પર વિરુદ્ધતા	૨૭

લિંગલિંગ મતોનું ખંડન અને અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન :

તર્કદર્શિનો પિતાની સાથે મેળાપ	૩૭૮
કેરણરૂપની ઉપાસ્યતા અને કાર્યરૂપની નિકૃષ્ટતા	૩૭૯
પુરાણોમાં કહેલી સ્તુતિ-નિંદા કરવાનો વ્યાસનો અભિપ્રાય.	૩૮૦
પાંચે દેવોના ઉપાસકોને સમાન લોક(બ્રહ્મલોક)ની પ્રાપ્તિ	૨૭
એક પરમાત્મામાં અનેક નામરૂપ સંભવે છે	૩૮૧
અર્થાં પુરાણોનું તાત્પર્ય-કારણ બ્રહ્મની ઉપાદેયતા (મહાશયોગ્યતા) અને કાર્યબ્રહ્મની હેયતા (ત્યાગયોગ્યતા)	૩૮૨

પુરાણોમાં અક્ષવાયકાદિ પદોનાં ઉદાહરણ
મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાનનો અભિપ્રાય	૩૮૩
દાર્પઅક્ષની ઉપાસના, કારણ અક્ષના જ્ઞાન માટે છે	”
આકારમાં આગ્રહવાળા શ્રેવાદિકને જેદની પ્રાપ્તિ	૩૮૪
શાસ્ત્રોના વિરોધ વિશે પ્રશ્ન	૩૮૫
ઉત્તરમીમાંસાની પ્રમાણના	”
વેદાનુસારી શાસ્ત્રની પ્રમાણના	૩૮૬
બીજાં શાસ્ત્રોની ઉપયોગિતા સારગ્રાહી દૃષ્ટિથી છે	૩૮૭
અધ્યગોક્ષાંગૂહન્યાયનો ખુલાસો	”
રાજનો મોક્ષ તથા અંધસમાપ્તિ	”
શુભસંતતિનો મોક્ષ	૩૮૮
નર્કદૃષ્ટિનો દેહપાત અને પૂરમાત્મા સાથે અભેદ	”
વિદેહમુક્તિ વિષે ભિન્નભિન્ન મતો :				
સિદ્ધાંતમાં ધૈશ્વર સાથે બેદાભેદને વિદેહમુક્તિ કહે છે	”
ધૈશ્વર અને શુદ્ધ ચૈતન્યનો અભેદ	૩૮૯
બાષાઅંથ રચવાનું પ્રયોગન	૩૯૦
મંગલાચરણપૂર્વક અંથની સમાપ્તિ	૩૯૧
ચરિત્રાણ				૩૯૨

શુદ્ધિ પત્ર

પાન ૫માં ૧૪મી લીટી તરીકે ઉમેરો :

ટીકા—જે પુરુષે નિષ્કામ કર્મ અને ઉપાસના કરી મળ અને વિશેષ ફાળ હર કયા હોય અને એકલું અજ્ઞાન એટલે સ્વરૂપનું આવરણ માત્ર જેના ચિત્તમાં રહ્યું હોય અને જે આર આધનથી મંયુક્ત હોય, તે પુરુષ આ ગ્રંથ ભણવાનો અધિકારી થાય છે.

પાન ૨૫ની ૩૦મી લીટીમાં ઉમેરો :

એ અવિદ્યા બે પ્રકારની છે. મૂળાવિદ્યા અને તુલાવિદ્યા.

ક. મૂળાવિદ્યા—ગુહ ચૈતન્યને દોઢે તેને મૂળાવિદ્યા કહે છે.

ચ. તુલાવિદ્યા—જે ધટાદિ ઉપાધિવાળા ચૈતન્યને દોઢે તેને તુલાવિદ્યા કહે છે.

મૂળાવિદ્યા બે પ્રકારની છે: ક. કારણરૂપ અવિદ્યા અને ચ. કાર્યરૂપ અવિદ્યા.

(ક) જે આવરણ અને વિશેષસંક્રિતવાળા અનાદિ ભાવરૂપ હોય, તે કારણ અવિદ્યા કહેવાય છે. (ચ) અન્ય વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુની પ્રતીતિરૂપ અવિદ્યા તે કાર્ય અવિદ્યા કહેવાય છે.

પાન	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૯	ત્રિહિ	દ્વિ ત્રિહિ
૩૯	૮૨	બ્રહ્માપ્રાપ્તિ	બ્રહ્મપ્રાપ્તિ
૭૯	૩૦	સાધન	મોક્ષનું સાધન
૯૮	૩૨	મિથ્યા જગતનો	અપાર મિથ્યા જગતનો
૧૦૪	૨૨	શુદ્ધ અને બ્રહ્મ વિવક્ષાલુ હોવાથી	પક્ષીરૂપે વેદમાં વર્ણવેલા શુદ્ધ અને બ્રહ્મ વિવક્ષાલુ હોવાથી
૧૮૨	૫	અને મરત	અને મલિન સત્ત્વ
૨૨૫	૨૮	કાર બ્રહ્મલુ છે,	કારણ બ્રહ્મ છે,
૨૨૯	૨૪	પૂર્વવક્ષ	પૂર્વવક્ષ:

॥ ॐ तत्सत् परमात्मने नमः ॥

શ્રી વિચારસાગર

૧ : અનુબંધ સામાન્ય નિરૂપણ

વસ્તુનિર્દેશરૂપમંગળાચરણ

દોહા—જો સુખ નિત્ય પ્રકાશ વિમ્બુ, નામ રૂપ આધાર ।

મતિ ન લખે જિહ્વિ મતિ લખે, સો મેં શુદ્ધ અપાર ॥ ૧ ॥

જે પરમાત્મા સુખરૂપ, નિત્ય, પ્રકાશરૂપ (જ્ઞાનરૂપ) અને વ્યાપક છે, જે નામ અને રૂપમાત્રનો આધાર છે તથા બુદ્ધિ વડે જે જાણી શકાય તેવો નથી, પરંતુ બુદ્ધિ જેની સત્તાથી બીજા પદાર્થો જાણી શકવાને સમર્થ થાય છે, તે અનંત અને શુદ્ધ ચૈતન્ય મારું સ્વરૂપ છે. ૧

દોહરાના ત્રીજા ચરણનો અર્થ પાંડિતો આ પ્રમાણે પણ કરે છે: ‘શબ્દની શક્તિવૃત્તિ વડે બુદ્ધિ જે જાણને જાણી શકતી નથી, પણ લક્ષણવૃત્તિ વડે જેને જાણી શકે છે.’ અથવા ‘મનિન મતિ જે જાણને જાણી શકતી નથી, પણ શુદ્ધ મતિ જેને જાણી શકે છે.’ ઇત્યાદિ.

અધિ અપાર સ્વરૂપ મમ, લહરી વિષ્ણુ મહેશ ।

વિધિ રવિ ચંદા વરુણ યમ, શક્તિ ધનેશ ગણેશ ॥ ૨ ॥

મારું સ્વરૂપ અનંત સમુદ્ર જેવું છે; વિષ્ણુ, મહેશ્વર, બ્રહ્મા, સૂર્ય, ચંદ્ર, વરુણ, યમ, શક્તિ, કુબેર અને ગણપતિ એ સઘળા મારા અપાર ચૈતન્યસ્વરૂપસમુદ્રના તરંગો છે. ૨

‘શંકા—વિષ્ણુ. સિવ વગેરે ઇશ્વરની (માયા વિશિષ્ટ ચેતનની) લહરીઓ મંદિરે, જે, પદ્મ, તમારા, પદ્મક, આત્માતી, વ્યક્તિઓ, અલ્પરૂપી, નરપી, ખોટા ક્રિયારત્ન મંગળ કરતું નેઈએ, તમારા પ્રત્યક્ આત્માનું મંગળ કરવાથી સર્વ દેવના મંગળની સિદ્ધિ થાય નહિ. એના સમાધાન માટે કહે છે, કે—

જા રૂપાલુ સર્વજ્ઞકો, હિય ધારત મુનિ ધ્યાન ।

શાકો હોત ઉપાધિતે મોમેં મિથ્યા માન ॥ ૩ ॥

જે કૃપાળુ સર્વજ્ઞ(ઇશ્વર)નું મુનિઓ હૃદયમાં ધ્યાન ધરે છે, તે ઇશ્વરનું માયાઉપાધિથી, જેમ રત્નનું સર્પોદિનું અને સ્વપ્નમાં નગરાદિનું

ભાન થાય છે, તેમ મારા સ્વરૂપમાં (પ્રત્યક્ આત્માતત્ત્વમાં) મિથ્યા જ ભાન થાય છે; માટે મારા મંગળથી ઈશ્વરાદિક સર્વના મંગળની સિદ્ધિ થાય છે. ૩

શંકા—ઈશ્વર તો શુદ્ધ પ્રજ્ઞમાં અધ્યસ્ત છે, તમારા સ્વરૂપમાં (પ્રત્યક્ આત્મામાં) અધ્યસ્ત નથી; માટે નિશુભ પ્રજ્ઞનું મંગળ કરવાથી સર્વના મંગળની સિદ્ધિ થશે, પણ તમારા મંગળથી નહિ થાય. એના મમાધાન માટે કહે છે :

જિહિં જાનૈ યિન જગત, મનહુ જેવરી સાપ ।

નસૈં મુજંગ જગ જિહિં લહૈ, સોડહં આપે આપ ॥ ૪ ॥

જેમ દોરડાને જાણ્યા વિના સાપ પ્રતીત થાય છે, તેમ જે પ્રજ્ઞને જાણ્યા વિના આ જગત પ્રતીત થાય છે, અને જેમ દોરડાને જાણવાથી સાપ નિવૃત્તિ પામે છે, તેમ જે પ્રજ્ઞને જાણવાથી આ જગત નિવૃત્ત થાય છે, તે અધિષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધ પ્રજ્ઞ હું પોતે જ છું. ૪

હવે મંપ્રદાય પરંપરા ગુર દાદુજી તથા સંપ્રદાયના ઇષ્ટદેવ શ્રીરામચંદ્રને નમસ્કારરૂપ મંગળ કરતાં કહે છે, કે—

ધોષ ચાહિ જાકો સુફુતિ, મજત રામ નિષ્કામ ।

સો મેરો હૈ આતમા, કાકુ કરૂં પ્રનામ ॥ ૫ ॥

જે પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી પુણ્યશાળી પુરુષો કામના રહિત થઈને જે રામચંદ્રજી(ઈશ્વર)ને ભજે છે, તે રામચંદ્રજી તો મારો આત્મા જ છે; હવે હું કેને પ્રણામ કરું? ૫

ભાષાઅર્થ રચવાનો હેતુ

મયોં વેદ સિદ્ધાંત, જલ જામૈં અતિગંભીર ।

બસ વિચાર સાગર કહું, પેલિ મુદિતં વૈ ધીર ॥ ૬ ॥

આ વિચારસાગર એટલે વિચારનો સમુદ્ર એવો છે, કે જેમાં વેદના સિદ્ધાંતરૂપી અતિ ઊંડું પાણી ભરેલું છે. એ વિચારસાગર હું (નિશ્ચળદાસ) કહું છું કે જેને જોઈને (વિચારીને-સમજીને) પ્રજ્ઞાચર્ય વગેરે સાધનસંપત્તિવાળા ધીર પુરુષો આનંદ પામશે. ૬

સૂત્ર માપ્ય વાર્તિક, પ્રમૃતિ ગ્રંથ વદુત સુરવાનિ ।

તથાપિ મૈં માપા કરું, લસિ મતિમંદ બજાનિ ॥ ૭ ॥

જો કે સૂત્ર, ભાષ્ય અને વાર્તિક વગેરે સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથો અનેક છે, તથાપિ તે સંસ્કૃત ગ્રંથોથી મંદબુદ્ધિવાળા અજ્ઞાની (માણસોને) બોધ થઈ શકે નહિ એમ જાણીને હું આ ભાષાઅર્થની રચના કરું છું. ૭

મૂલ—જે વાક્ય થોડા અક્ષરોમા મ્હેનું હતા મદદ રહિત હોય, વળી જેનો અર્થ સર્વ તરફ વ્યાપ્ત થનારો હોઈને કોઈથી રોકી રાખ નહિ, તે વાક્યને ‘મૂલ’ મ્હે છે જેવા કે ગારીરિન્ વગેરે શાસ્ત્રોના મૂલો છે

ભાષ્ય—મૂલના પગેના અર્થ પર્વાયરૂપ ખીજ પદોથી આપ્યા પછી મૂળ પગેને અનુમતીને પોને પર્વાયરૂપે આપેના પગેનું વિવરણ તે ‘ભાષ્ય’ મ્હેવાર છે રામરાયાના આદિએ ગારીરમૂલો ઉપર બા ન લખ્યું છે એ ખીજઓએ પણ લખ્યા છે અહીં રામરામા અને ઉદ્દેશીને ભાષ્ય રામ વાપયો છે

વાર્તિક—જે અથમા મૂળ અથમરે મ્હેલ, નહિ મ્હેનું કે વિરદ મ્હેનું હોય, તેના ઉપર જેમા વિચાર ચનાવેનો હોય, એનું મૂલો મ્હે વ્યાખ્યાન તે ‘વાર્તિક’ દેવાય છે જેમ જુદા-રૂપે બા ન ઉપર થી સુરેશ્વરાચાર્યનું વાર્તિક છે ખીજ પણ અને શાસ્ત્રો ઉપર અને વાર્તિક, પણ અહીં સુરેશ્વરાચાર્ય મૂળ વાર્તિકને ઉચિતને થય છે

અંત્યમહિમા

કવિજન રૂત માળા, યદુત પ્રય જગત વિલ્પાત ।

નિન વિચાર સાગર લપ્તે, નહિ સદેહ નસાત ॥ ૮ ॥

કવિલોકોએ વેદાત વિષયક અથો ઘણા ઠયો છે અને તે અથો પ્રસિદ્ધ પણ છે, તથાપિ વિચારસાગર અથ જાળ્યા વિના ખીજ ભાષાઅથોથી આત્મવસ્તુ વિષેનો સદેહ દૂર થઈ શકતો નથી ૮

ટીકા—તેનું મારણ એવું છે, કે—(૧) કટલાકે તો વેાતનું શ્રવણમાત્ર મ્હીને બાતાના અથો રચના છે જેવા અથથી સદેહ દૂર થઈ શકે નહિ (૨) જેનામ્ ભાષાઅથો થોડા શાસ્ત્ર લીખીને રચેના હોય છે એના અથથી પણ અદ્ભુત ગહિન મોઘ થયો નથી કેમ કે તેમા વેાતની મપૂર્ણ પ્રક્રિયાઓ આવી નથી

આ અથમા મપૂર્ણ પ્રક્રિયાઓ છે અને તે વેાતનાશ્વતે અનુસરીને જ વેાતે હો પણ વિરદ નથી અને વળી આત્મનાનમા જેના ઉપયોગી પાયા છે તેનું નિરૂપણ વિચારથી એમા ક્યું છે માટે આ અથ ખીજ ભાષાઅથો જેવા નથી પણ સવળા ભાષાઅથોમા ઉત્તમ છે

અનુબંધનું સ્વરૂપ

નહિ અનુબંધ પિછાનૈ જોલૈ હૈ ન પ્રવૃત્ત સુઘરનર તોલૈ ।

જાનિ જિનૈ યહ સુને પ્રવઘા, યદુ ચ યાતૈ તે અનુબંધા ॥ ૯ ॥

કોઈ પણ પુસ્તકનો અનુબંધ જાણ્યા સિવાય વિચારશીલ માણસો તે પુસ્તક વાચવાને પ્રવૃત્ત થતા નથી. પણ અનુબંધ જાણ્યા પછી પુસ્તક વાચવામા પ્રવૃત્ત થાય છે, માટે આ અથનો અનુબંધ પ્રથમ કહીએ છીએ ૯

સોરઠા—અધિકારી સંબંધ વિષય, પ્રયોજન મેલિ ચવ ।

ફક્ત સુફાવિ અનુબંધ, તિનમં અધિકારી સુનદુ ॥ ૧૦ ॥

અધિકારી, સંબંધ, વિષય અને પ્રયોજન—એ ચારેને એકઠા કરીને (એટલે એ ચારેને) વિદ્વાનો અનુબંધ કહે છે. તેમાંથી પ્રથમ અધિકારીનું સ્વરૂપ સાંભળો. ૧૦

ટીકા—અધિકારી, સંબંધ, વિષય અને પ્રયોજનનું નામ અનુબંધ છે અથવા વાંચી-સમજીને તેનું કળ પ્રાપ્ત કરવાની ચોખ્ખાવાળો માણસ કોણ હશે? અંથમાં એ વિષય પ્રતિપાદન કર્યો છે, અધિકારી વગેરેને અને પ્રતિપાદન કરેલા વિષય વગેરેને શો સંબંધ છે તથા અંથનું પ્રયોજન શું છે, એ ચાર બાબતોને અનુબંધ કહે છે.

અધિકારીવર્ણન

દોહ—મલ ચિલ્લેપ જાકે નહીં, ફિતુ ઇક અજ્ઞાન ।

હૈ હવ સાધન સહિત નર, સો અધિકૃત મતિમાન ॥ ૧૧ ॥

જેના અંતઃકરણમાં મળ અને વિશ્લેષ હોય નહિ, પણ એટલું અજ્ઞાન જ હોય, તથા જે ચાર સાધનોથી સુક્ત હોય, તે બુદ્ધિમાન પુરુષ આ અંથનો અધિકારી કહેવાય છે. ૧૧

ટીકા—અર્થાત્ નિષ્કામ કર્મ અને ઉપાસના વડે અંતઃકરણના મળ અને વિશ્લેષ પ્રથમ દર કર્યા પછી તથા સાધનસંપન્ન થયા પછી જ, એક અજ્ઞાન એટલે સ્વરૂપનું આવરણ માત્ર રહ્યું હોય તેને દૂર કરવા માટે વેદાંત-શાસ્ત્રના અર્થો સમજવાથી બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થાય છે; માટે જ તેને વેદાંત-શાસ્ત્રનો અધિકારી કહે છે. (તે સિવાય માત્ર વાંચવા-સમજવાથી પંડિતાર્થ સિવાય બીજું કંઈ થતું નથી.)

અંતઃકરણના ત્રણ દોષ—અંતઃકરણમાં ત્રણ દોષ હોય છે. (૧) મળ, (૨) વિશ્લેષ અને (૩) આવરણ.

(૧) મળ—અંતઃકરણમાં રમેશુણુ વગેરેથી થયેલી મલિનતાને જેવી કે કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે વાસનાઓના હેતુરૂપ પાપને મળ કહે છે. મળથી અશુભ વાસનાઓ પેદા થાય છે; માટે જ્યાં સુધી અંતઃકરણમાં મળ (પાપ) હોય, ત્યાં સુધી અશુભ વાસનાઓ પણ રહે છે. જ્યારે અશુભ વાસનાઓ નાશ પામે ત્યારે જાણતું કે, અંતઃકરણનો મળદોષ દૂર થયો છે.

મળદોષ દૂર કરવાનો ઉપાય—શાસ્ત્રમાં કહેલાં નિષ્કામ કર્મો કરવાથી અંતઃકરણનો મળદોષ દૂર થાય છે. (માટે જ્યાં સુધી વાસનાઓ જાણાય, ત્યાં સુધી નિષ્કામ કર્મ કર્યા કરવાં.)

(૨) વિશ્લેષ—મનની ચંચળતાને વિશ્લેષ કહે છે. વિશ્લેષને લીધે જ અજ્ઞાન વગેરેમાં ચિત્ત ઝિયર રહી રહેતું નથી.

વિશેષ નાશ કરવાનો ઉપાય—શાસ્ત્રમાં કહેલી ઉપામના કરવાથી વિશેષદોષ દૂર થઈ મન ચિત્ત થાય છે.

(૮) આચરણ—વસ્તુનું બાન ન થવારૂપ અજ્ઞાનને આચરણ કહે છે.

આચરણ દૂર કરવાનો ઉપાય—જ્ઞાનથી આચરણદોષ દૂર થાય છે.

ચાર સાધન

પાછળ કહ્યું છે કે, જેના મગધિશેષ દૂર થયા દોષ અને જે ચાર સાધન-મંપજ હોય, તે આ ગ્રંથનો [બ્રહ્મવિદ્યાના ગ્રંથનો] અધિકારી એટલે યોગ્યતાવાળો થઈ ગયે છે, એ ચાર સાધન નીચે પ્રમાણે છે :

પ્રથમ વિવેક ચિરાગ પુનિ, શમાદિ પદ સંપત્તિ ।

ફહી ચતુર્ય મુમુક્ષુતા, ચે ચય સાધન સત્તિ ॥ ૧૨ ॥

(૧) વિવેક, (૨) વૈરાગ્ય, (૩) શમાદિ છ સંપત્તિ અને (૪)

મુમુક્ષુતા—એ ચાર સાધનોરૂપ સંપત્તિ કહેવાય છે. ૧૨

વિવેકનું લક્ષણ

અવિનાશી આત્મ બચલ, જગ તાર્ત્ત પ્રતિકૂલ ।

ણસો જ્ઞાન વિવેક હૈ, સત્ સાધનકો મૂલ ॥ ૧૩ ॥

આત્મા અવિનાશી એટલે નાશ રહિત છે અને અચળ એટલે ક્રિયા રહિત છે; અને જગત આત્માથી પ્રતિકૂળ એટલે વિપરીત સ્વભાવવાળું છે એટલે વિનાશી અને ચળ છે. આવા જ્ઞાનને વિવેક કહે છે અને તે સધળાં સાધનોનું મૂળ છે. ૧૩

ટીકા—વિવેક જ મધળાં સાધનોનું મૂળ છે; કેમ કે પ્રથમ વિવેક હોય તો પછી વૈરાગ્ય આદિ પછીના સાધન બને છે. વિવેક ન હોય તો બનતાં નથી; માટે વિવેક જ વૈરાગ્ય, શમાદિ છ સંપત્તિ, અને મુમુક્ષુતાનો હેતુ છે.

(૧) શંકા—શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવીને પડિતાર્થ બતાવવા માટે જેઓ વેદાંતનો અભ્યાસ કરે છે, તેમને પણ આત્મા નિસ છે તથા આત્માથી ભિન્ન દેહાદિક જગત અનાત્મા હોવાથી અનિત્ય છે એવો જ્ઞાનરૂપ વિવેક તો થાય છે, તથાપિ તેમનો એ વિવેક વૈરાગ્ય વગેરેમાં હેતુરૂપ કેમ થતો નથી ?

સમાધાન—ઉપર દર્શાવેલા પડિતાર્થ ગાત્રાભ્યાસથી વિવેક તો થાય છે, તથાપિ નિઃકામ કર્મ ઉપામના વડે શુદ્ધ નહિ થયેલા મલિન ચંત્ર-કરણમાં એ વિવેક બપળે છે; માટે ખારવાળા બૂમિમાં વાવેલા ફળના છોડની પેઠે તે મુકાર્થ ન્તય છે. પણ ખાર વગરની અને ખાતર વગેરે પૂરીને તૈયાર કરેલી બૂમિમાં વાવેલો છોડ જેમ ફાળીફૂલી ફળે છે, તેમ નિઃકામ કર્મ, ઉપાસના વગેરેથી શુદ્ધ કરેલા ચંત્ર-કરણમાં જ એ વિવેક, વૈરાગ્ય વગેરે સાધનો ઉત્પન્ન કરી ગયે છે.

એ રીતે શુદ્ધ થયેલા ચંત્ર-કરણમાં ઉત્પન્ન થયેલો વિવેક એ વૈરાગ્યનું

અસાધારણ કારણ છે; અને વૈરાગ્ય એ સમાદિ છ સંપત્તિઓનું અસાધારણ કારણ છે. એ પ્રમાણે દરેક પૂર્વનું સાધન તેની પછીના સાધનનું નિમિત્ત કારણ છે અને શુદ્ધ થયેલું ચિત્ત કારણ બધાનું ઉપાદાન કારણ છે.

સાધારણ અને અસાધારણ કારણો

છેલ્લા વાક્ય ખંડમાં અસાધારણ કારણ વગેરે શબ્દો આવ્યા છે, માટે દ્વંદ્વામાં તે અહીં સમજાવીએ છીએ:

(૧) સાધારણ કારણ—જે બધાં કાર્યનું કારણ હોય, તેને સાધારણ કારણ કહે છે. જેમ ધર્મ અને અધર્મ એ સઘળાં કાર્યનું કારણ હોવાથી સાધારણ કારણ કહેવાય છે.

(૨) અસાધારણ કારણ—જે બધાં કાર્યનું કારણ ન હોય, પણ કેઈ એકાદ કાર્યનું કારણ હોય, તે અસાધારણ કારણ કહેવાય છે. જેમ દંડ એ બધાં કાર્યનું કારણ નથી, પણ ઘડો વગેરે કેટલાંક કાર્યનું કારણ છે; માટે તે અસાધારણ કારણ છે.

ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણો

ઉપર કહેલાં સાધારણ અને અસાધારણ કારણો બે પ્રકારનાં હોય છે— (૧) ઉપાદાન કારણ તથા (૨) નિમિત્ત કારણ.

(૧) ઉપાદાન કારણ—જે કારણ કાર્યમાં પ્રવેશ કરી રહ્યું હોય તથા જેના વિના કાર્ય બને જ નહિ, તે ઉપાદાન કારણ કહેવાય. જેમ માટી એ ઘડાનું ઉપાદાન કારણ છે; કેમ કે માટી એ ઘડાના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરીને રહેલી છે તથા માટી વિના ઘડો બને પણ નહિ; માટે માટી એ ઘડાનું ઉપાદાન કારણ છે.

(૨) નિમિત્ત કારણ—જે કારણને કાર્યના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ હોય નહિ પણ કાર્યથી જુદું રહીને કાર્યને ઉત્પન્ન થવામાં મદદ કરે, તથા જેનો નાશ થવાથી કાર્યને કાંઈ હાનિ પહોંચે નહિ, તે નિમિત્ત કારણ. જેમ-કુંભાર, દંડ, ચાક—એ બધાં ઘડાનાં નિમિત્ત કારણો છે. કુંભાર વગેરે કાંઈ ઘડાના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા નથી પણ ઘડાથી જુદા રહીને ઘડાને ઉત્પન્ન કરે છે, તથા કુંભાર વગેરેનો નાશ થવાથી ઘડાને કાંઈ હાનિ પહોંચતી નથી; માટે કુંભાર વગેરે ઘડાનાં નિમિત્ત કારણો કહેવાય છે.

વૈરાગ્યનું લક્ષણ

ब्रह्मलोक लौं भोग जो, चहै सवनको त्याग ।

वेदमर्थ ज्ञाता मुनि, कहत ताहि वैराग ॥ १४ ॥

બ્રહ્મલોક પર્થના સઘળા લોગને છોડી દેવાની ઇચ્છાને વેદના

અર્થ જાણનારા મુનિઓ વૈરાગ્ય કહે છે. ૧૪

શમ વગેરે છ સાધનનાં નામ

शम दम अदा तीसरी, समाधान उपराम ।

छठी तिथिच्छा जानिये, मित्रमित्र यह नाम ॥ १५ ॥

(૧) શમ, (૨) દમ, (૩) શ્રદ્ધા, (૪) સમાધાન, (૫) ઉપરામ અને (૬) તિતિક્ષા : એ શમાદિષ્ટ સંપત્તિનાં બુદ્ધાંબુદ્ધાં નામ છે. ૧૫

શમદમનાં લક્ષણ

મન વિપયનર્ત રોકનો, સમ તિહીં કહત સુધીર ।

ઈન્દ્રિયગનકો રોકનો, દમ માણત ધુધવીર ॥ ૧૬ ॥

(૧) વિષયોથી મનને રોકવું તેને ધીર પુરુષો 'શમ' કહે છે. (૨) વિષયોથી ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને રોકવો તેને સમર્થ જ્ઞાનીઓ 'દમ' કહે છે. ૧૬

શ્રદ્ધા અને સમાધાનનું લક્ષણ

સત્ય વેદ ગુરુ વાક્ય હૈં, શ્રદ્ધા અસ વિશ્વાસ ।

સમાધાન તાકું કહત, મન વિછેપકો નાસ ॥ ૧૭ ॥

(૩) ગુરુ અને વેદનાં વચન સાચાં જ છે, એવા વિશ્વાસને 'શ્રદ્ધા' કહે છે. (૪) મનના વિષેષ(અંચળતા)ના નાશને 'સમાધાન' કહે છે. ૧૭

ઉપરામનું લક્ષણ

ચૌપાઈ—સાધન સહિત કર્મ સય ત્યાગે, લલિત વિપસમ વિપયનર્ત ભાગે ।

દગ નારી લલિત હૈં જિય ગહાના, યહ લચ્છન ઉપરામ યહાના ॥૧૮॥

શ્રી, ધન, જાતિ, અભિમાન આદિ કર્મનાં સાધનો સહિત સધળાં કર્મનો ત્યાગ કરવો, તથા શબ્દાદિ વિષયોને ઝેરના જેવા જાણીને તેનાથી દૂર નાસવું; તેમ જ આંખો વડે શ્રીને જોઈ મનમાં ગદાનિ જાપજ્વી—એ ઉપરામનાં લક્ષણોને પડિતોએ વખાણ્યાં છે. ૧૮

ટીકા—એક વખત ત્યાગ કર્યા પછી પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોની ધમ્મજા ન કરવી તેને 'ઉપરામ' કહે છે. ઉપરામનું બીજું નામ 'ઉપરતિ' પણ છે. (બીજા બધા વિષયો કરતાં શ્રીવિષય પ્રત્યજ હોવાથી અથકારો તે વિષે વારંવાર એતવણી આપે છે.)

તિતિક્ષાનું લક્ષણ

દોહ—માતપ સીત શુદ્ધા ત્વષા, દનકો સહન સ્વમાય ।

તાહિ તિતિક્ષા કહત હૈં, કોવિદ મુનિવર રાય ॥ ૧૯ ॥

તાપ, ટાઢ, બૂળ, તરસ—એ સર્વને સહન કરવાના શ્વભાવને વિદ્વાન એવા ઉત્તમ સંન્યાસીઓ 'તિતિક્ષા' કહે છે. ૧૯

શમાદિ સાધનોની પરસ્પર અપેક્ષા

દોહ—સમાદિષ્ટ સંપત્તિકો, માણત સાધન एक ।

દમ નય નહિ સાધન મનૈ, કિન્તુ ચ્યારિ સવિવેક ॥ ૨૦ ॥

ઉપર જે શમ આદિ છ સાધનોની પ્રાપ્તિ ઠહી, તે બધાં મળીને વિદ્વાનો એક જ સાધન માને છે; માટે બધાં મળીને નવ નહિ પણ ચાર જ સાધન છે એમ વિવેકી પુરુષો કહે છે. ૨૦

ટીકા—જેમ સોનાના અનેક મણકાઓની માળાને એક જ અક્ષર કહેવામાં આવે છે, તેમ આ સાધનો પણ એક બીજા ઉપર આધાર રાખનારાં હોવાથી એક જ સાધન તરીકે ગણાય છે. એ સાધનો પરસ્પરની અપેક્ષા કેવી રીતે રાખે છે, તે નીચે બતાવ્યું છે :

(૧) મનને રોકવા રૂપ શમ વિના ઇન્દ્રિયોને રોકવા રૂપ દમ બની શકે નહિ; માટે દમને શમની અપેક્ષા છે.

(૨) મનને રોક્યા સિવાય સ્ત્રીપુત્રાદિમાં આસક્ત મન વેદ અને ગુરુ પર શ્રદ્ધા રાખી શકે નહિ; માટે શ્રદ્ધાને પણ શમની અપેક્ષા છે.

(૩) મન રોક્યા વિના ચિત્તની બ્રહ્મમાં એકાગ્રતા બને નહિ; માટે સમાધાનને પણ શમની જરૂર છે.

(૪) વિષયથી નિવૃત્ત થયેલું મન ઘણા દિવસનો અભ્યાસ હોવાથી વિષયને દેખીને ચંચળ થઈ તે તરફ ખેંચાય છે; માટે ઉપરામને પણ શમની અપેક્ષા છે.

(૫) અંતઃક્રુષ્ણ થયેલું મન શીત, ઉષ્ણાદિક સહન કરી શકે છે, અહિંક્રુષ્ણ મન સહન કરી શકતું નથી; માટે તિતિક્ષાને પણ શમની અપેક્ષા છે.

એ જ રીતે, શમને દમ વગેરેની પણ અપેક્ષા છે, શ્રદ્ધાને પણ શમાદિકની અપેક્ષા છે, અને સમાધાન તથા ઉપરામને પણ શમાદિક સર્વ સાધનોની અપેક્ષા છે; એ સમગ્ર અર્થ છે. નિતિક્ષાને પણ એ જ રીતે, શમાદિકની જરૂર છે. એવી રીતે શમ, દમ, શ્રદ્ધા, સમાધાન, ઉપરામ અને તિતિક્ષા એ સાધનો એક બીજાનાં સહાયક હોવાથી તે બધાનું એક જ સાધન ગણવામાં આવ્યું છે.

સુસુક્ષ્માનું લક્ષણ

વૌહા—બ્રહ્મપ્રાપ્તિ બહુ ધંધળી, હાનિ મોહકો રૂપ ।

તાકી ચાહ સુસુક્ષ્મતા, માલત મુનિવરમૂષ ॥ ૨૧ ॥

પ્રલ્હની પ્રાપ્તિ અને બંધની નિવૃત્તિને મોક્ષ કહે છે. મોક્ષની ઇચ્છાને સુસુક્ષ્મતા કહે છે; એનું જ બીજું નામ સુસુક્ષ્મ છે, (મોક્ષની ઇચ્છાવાળાને સુસુક્ષ્મ કહે છે.) ૨૧

અંતરંગ અને બહિરંગ સાધનો

વૌહા—યે ધ્ય સાધન જ્ઞાનકો, ધ્યનાદિક ધ્ય મેલિ ।

તત્પદ સ્વંપદ અર્થકો, સોધન અદમ મેલિ ॥ ૨૨ ॥

અંતરંગ યે આઠ હૈ, યજ્ઞાદિક યદિરંગ ।

અંતરંગ ધારૈ તજે, યદિરંગનકો સંગ ॥ ૨૩ ॥

પૂર્વોક્ત વિવેકાદિ ચાર જ્ઞાનનાં સાધન છે. તથા તેમાં શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન એ ત્રણ મેળવવાં, તથા તત્ પદ અને ત્વં પદના અર્થના શોધનરૂપ આઠમું સાધન ઉમેરવું (૨૨) એટલે એ આઠ અંતરંગ સાધન કહેવાય છે. યજ્ઞાદિકને બહિરંગ સાધન કહે છે. મુમુક્ષુએ અંતરંગ સાધનો રાખવાં અને બહિરંગનો સંગ છોડી દેવો. ૨૩

રીકા — જોનું શ્રવણમા અથવા જ્ઞાનમા પ્રત્યક્ષ દગ હોય (એટલે જોના શ્રવણાદિમા સંવિનિયંત્રકનો ઉપયોગ હોય) તે અનંગમ સાધન કહેવાય.

વિવેક વગેરે ચાર સાધનોનો શ્રવણમા ઉપયોગ છે, કેમકે વિવેકાદિ વિના મહિર્મખથી શ્રવણ થઈ શકે નહિ

શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનનો જ્ઞાનમા ઉપયોગ છે, કેમકે શ્રવણાદિ વિના જ્ઞાન થાય નહિ.

તેમજ તત્ પદ અને ત્વ પદનો અર્થ સમજી વિવેક વ્યાં વિના અભેદ જ્ઞાન થાય નહિ, માટે તત્ત્વમણિ મહાવાક્ય મમજ્ઞવાનો પણ જ્ઞાનમા ઉપયોગ છે

એ રીતે વિવેકાદિ નો શ્રવણમા ઉપયોગ છે અને શ્રવણાદિનો જ્ઞાનમા ઉપયોગ છે, માટે એ આઠ અંતરંગ સાધનો કહેવાય છે

બહિરંગ સાધનો

જોનું જ્ઞાનમા અથવા શ્રવણમા પ્રત્યક્ષ રૂણ હોય નથી, પણ અન ઠરણની ગુદિ એ જ જોનું દગ હોય, તે જ્ઞાનનું બહિરંગ સાધન કહેવાય છે યજ્ઞાદિ કેમ તેના સાધનો છે

જો કે યજ્ઞાદિક એ નસારનું સાધન છે, તેનાથી અન ઠરણની ગુદિ થાય છે એમ કહેવું પણ મબવતુ નથી, તથાપિ સગમ પુરુષને તે મમારનો હેતુ છે અને નિઃસમ પુરુષને અન ઠરણની ગુદિનો હેતુ છે એ રીતે નિઃસમ પુરુષના અન ઠરણની શુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનનો હેતુ હોવાથી યજ્ઞાદિ બહિરંગ સાધન કહેવાય છે.

બહિરંગ એટલે દૂર અને અનરંગ એટલે સમીપ, યજ્ઞાદિક કેમ અને તેના સાધન જી, પુન, ધનાદિકનો જે ત્યાગ કરે, તે જ્ઞાનનો અધિકારી છે જ્ઞાનના અધિકારમા યજ્ઞાદિક મબવતા નથી, માટે તેને દૂરના સાધન કહ્યા છે

વિવેકાદિ અંતરંગ સાધનો

વિવેક વગેરે સાધનો જ્ઞાનના અધિકારીઓમા સંભવે છે, માટે સમીપ (હોવાથી અનરંગ સાધન) છે તેમા પણ આટલો ભેદ છે વિવેકાદિનો શ્રવણમા ઉપયોગ છે અને શ્રવણાદિનો જ્ઞાનમા ઉપયોગ છે, માટે વિવેકાદિકની અપેક્ષાથી શ્રવણાદિ અનરંગ છે, અને શ્રવણાદિની અપેક્ષાથી વિવેકાદિ બહિરંગ છે, જો કે વિવેકાદિને પણ સધગા પ્રયોમા જ્ઞાનના અનરંગ સાધન જ કહેતા છે, બહિરંગ નથી કહ્યા તો પણ વિવેકાદિનું જ્ઞાનના સાધનરૂપ શ્રવણમા પ્રત્યક્ષ દગ છે વળી શ્રવણાદિની પેઠે વિવેકાદિ પણ જિજ્ઞાસુએ પ્રવણ કરવા જોવા છે, પણ યજ્ઞાદિની પેઠે

ત્યાગ કરવાં જેવાં નથી; માટે વિવેકાદિકને અંતરંગ સાધન કહે છે. વળી, તે યજ્ઞાદિની અપેક્ષાથી પણ અંતરંગ છે; માટે પણ તેની ગણના અંતરંગ સાધનોમાં કરવામાં આવી છે.

જ્ઞાનનું મુખ્ય અંતરંગ સાધન

ખરું જોતાં જ્ઞાનનું મુખ્ય અંતરંગ સાધન તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યને વિચાર કરવો એ છે. અવણાદિ પણ બીજા દરજ્જાનાં અંતરંગ સાધનો છે.

(૧) અવણનું લક્ષણ—યુક્તિથી વેદાંતવાક્યના તાત્પર્યનો નિશ્ચય કરવો તેને ‘અવણ’ કહે છે.

(૨) મનનનું લક્ષણ—શ્રવણના અભેદની સાધક (સિદ્ધ કરનારી) અને ભેદની બાધક (બાધ કરનારી—ત્રિથ્યા હરાવનારી) યુક્તિઓ વડે અદ્વિતીય બ્રહ્મનું ચિંતન કરવું તેને ‘મનન’ કહે છે.

(૩) નિદિધ્યાસનનું લક્ષણ—અનાત્માકારવૃત્તિના વ્યવધાન રહિત બ્રહ્માકારવૃત્તિની સ્થિતિને ‘નિદિધ્યાસન’ કહે છે.

આત્મા સિવાયના બાકીના જડ પદાર્થ માત્રે ‘અનાત્મા’ કહે છે. ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવી મનની વૃત્તિ થાય તેને ‘બ્રહ્માકારવૃત્તિ’ કહે છે. વચમાં અંતરાય આવવો તેને ‘વ્યવધાન’ કહે છે. મનશ્ચ કે ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવી એકાગ્રતાનો પ્રયત્ન જે વખતે આક્રમો હોય તે વખતે ‘હું મનુષ્ય છું—આ મારું છે’ ઇત્યાદિ વિચારોનું વ્યવધાન (અવચણ) વચમાં ન આવે ત્યારે તેને ‘નિદિધ્યાસન’ કહે છે. નિદિધ્યાસનની પરિપક્વ અવસ્થાને જ ‘સમાધિ’ કહે છે; માટે સમાધિનો પણ નિદિધ્યાસનમાં જ અંતર્ભાવ છે; સમાધિ એ જુદું સાધન નથી.

યુક્તિ અથવા અનુમાનાદિ

અવણનું લક્ષણ કહેતાં લખ્યું છે કે ‘યુક્તિથી વેદાંતવાક્યના તાત્પર્યનો નિશ્ચય કરવો તેને ‘અવણ’ કહે છે.’ એમાં ‘યુક્તિ’ શબ્દ વાપર્યો છે તે સમજવા જેવો છે.

તર્કશાસ્ત્ર વગેરેમાં જે અનુમાન વગેરે પ્રમાણો કહેવાય છે તેને ‘યુક્તિ’ કહે છે. જેમ પર્વતમાં ધુમાડો જોઈને ત્યાં અગ્નિ હોવો જોઈએ, એવો સિદ્ધાંત કરવો તે યુક્તિ કહેવાય, એ યુક્તિનું સ્વરૂપ આ રીતે છે :—

અ. પર્વતમાં અગ્નિ છે. (સિદ્ધ કરવાની બાબત—પ્રતિજ્ઞા)

આ. ત્યાં ધુમાડો દેખાય છે. (માટે માધ્યમો હેતુ)

ઇ. જેમ રસોડું. એટલે જેમ રસોડામાં ધુમાડો હોય છે તેથી ત્યાં અગ્નિ આપણે જોયો છે, તેમ પર્વતમાં પણ ધુમાડો દેખાતો અગ્નિનો નિશ્ચય કરી શકીએ છીએ. (દર્શન) આવી રીતે પ્રતિજ્ઞા, હેતુ અને દર્શાવવાળા વાક્યને યુક્તિ કહે છે. એવી જ રીતે, ઉપમા, અર્થોપત્તિ વગેરેની યુક્તિઓ પણ સમજાવી.

પદસિંગ

એ જ રીતે વેદના અર્થનો નિશ્ચય કરવામાં જે ૭ વાનાં વપરાય છે, તેને

પૂર્વિંગ કહે છે, અને તેને પણ વેગંતનુ તામર્થ્ય નક્કી કરવામા યુક્તિ તરીકે ગણવામા આવે છે

એ પૂર્વિંગ આ પ્રમાણે છે — (૧) ઉપક્રમ ને ઉપસહાર, (૨) અભ્યાસ, (૩) અપૂર્વતા, (૪) ફળ, (૫) અર્થવાદ અને (૬) ઉપપત્તિ

(૧) ઉપક્રમ—કાર્ત્ત પલ્લ પ્રદારનો આરભ, જેમ જગત્ પ્રભ છે ઉપસહાર—પ્રકરણની સમાપ્તિ જેમ—એટલા માટે જગત્ પ્રભ છે, જે ઉપક્રમ હોય, તે જ ઉપસહાર હોવો જોઈએ.

(૨) અભ્યાસ—જે પ્રતિપાદન કરવાનું હોય તે અથનું વારંવાર કથન. જેમ કે આકાશ પ્રભનું વિવર્ત છે, આકાશ એ જગત્ છે, માટે જગત્ પ્રભ છે. ચૈતન્યની સત્તામા જ જગતનું અસ્તિત્વ ભાસે છે, માટે જગત્ એ ચૈતન્ય પ્રભ છે ઇત્યાદિ.

(૩) અપૂર્વતા—શ્રુતિથી ભિન્ન પ્રમાણ ન હોવા તે જેમ પ્રભને પ્રતિપાદન કરવાને પ્રત્યક્ષ અનુમાન વગેરે પ્રમાણો કામમા આવતા નથી પણ માત્ર શ્રુતિથી જ પ્રભનું જ્ઞાન થઈ શકે છે જે વસ્તુ હોઈ- હોય તેને સાબિત કરવામા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન વગેરે લોઈ- પ્રમાણો કામ લાગે છે, પણ પ્રભ અનૌદિક હોવાથી શ્રુતિ જ કામ લાગે છે, એ રીતે શ્રુતિથી પૂર્વે ખીજા પ્રમાણ ન હોવા તે અપૂર્વતા છે (વ્યાવહારિક વિષયોમા અપૂર્વતાનો અર્થ મેટનાકે 'નવીનતા' એવો કરે છે.)

(૪) ફળ—અદૈત તત્ત્વના જ્ઞાનનું ફળ જે શોક મોહાદિની નિવૃત્તિ, તેનું પ્રતિપાદન તે ફળ કહેવાય છે

(૫) અર્થવાદ—શુનિ કે નિદાશ્વ વાક્યોને 'અર્થવાદ' કહે છે જેમ અમે પ્રભનું પ્રતિપાદન કરવામા અભેદના વખાણ અને ભેદની નિંદા કરવી તે

(૬) ઉપપત્તિ—યુક્તિ (હેતુ દર્શન વગેરે) સહિત વિષયની સમજૂતી તે 'ઉપપત્તિ' કહેવાય છે જેમ કાર્ય-કારણના અભેદની સમજૂતી આપીને અદૈત જ્ઞાનને અનુભવ દર્શાવો આપના તે ઉપપત્તિ છે

આ રીતે કાર્ત્ત પલ્લ ગાલીય વિષય પ્રતિપાદન કરી નિર્ણય કરવામા આ પૂર્વિંગનો ઉપયોગ થાય છે તેથી જ રીતે વેદાત્તવાક્યોને પ્રભનું પ્રતિપાદન કરી અદૈત પ્રભનો નિર્ણય કરી શકાય એવી રીતે સમજવા તે અનુભવ કહેવાય છે વેદાત્તશાસ્ત્રનો અભ્યાસ એ તેનું સાધન હોવાથી તે પણ અનુભવ કહેવાય છે.

અભેદની સાધક અને ભેદની બાધક યુક્તિઓ

(૧) (અભેદની સાધક યુક્તિઓ)

ક શ્વ-પ્રભથી અભિન્ન છે (પ્રતિજ્ઞાવાક્ય)

લ મચ્ચિદાનંત્ર હોવાથી (હેતુ)

જ ને ને સચ્ચિદાનંદ હોય તે પ્રભથી અભિન્ન હોય (અન્યવચ્ચાપ્તિ)

ઘ જેમ ઇંધર (દર્શન)

અથવા

ક. જીવ-શ્રવણી અભિન્ન છે. (પ્રતિજ્ઞા)

લ. સચ્ચિદાનંદ હોનાથી. (હેતુ)

ગ. જે જે સચ્ચિદાનંદરૂપ નથી, તે તે શ્રવણી અભિન્ન પણ નથી.
(વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ)

ઘ. જેમ ધરો (દષ્ટાંત)

હ. જીવ એવો નથી (ધડાની પેઠે સચ્ચિદાનંદરૂપથી ભિન્ન નથી), માટે શ્રવણી ભિન્ન નથી, પણ અભિન્ન છે,

(૨) ભેદની બાધક યુક્તિઓ

ક. જીવ-શ્રવણો ભેદ મિથ્યા છે (પ્રતિજ્ઞાનારૂપ)

લ. ઉપાધિથી થયેલો હોવાને લીધે (હેતુ)

ગ. જે ભેદ ઉપાધિથી થયેલો હોય છે તે મિથ્યા હોય છે (અનુવધવાપ્તિ)

ઘ. જેમ ધડાડાશ-મહાડાગનો ભેદ મિથ્યા છે તેમ. (દષ્ટાંત)

અથવા

ક. જીવ-શ્રવણો ભેદ મિથ્યા છે. (પ્રતિજ્ઞા)

લ. ઉપાધિથી થયેલો હોવાને લીધે (હેતુ)

ગ. જે ભેદ ઉપાધિથી થયેલો નથી હોતો, તે ભેદ મિથ્યા પણ નથી હોતો
(વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ)

ઘ. જેમ ધટ અને પટનો ભેદ (વ્યવહારમાં) (દષ્ટાંત)

હ. જીવ-શ્રવણો ભેદ ધટપટના ભેદ જેવો નિરુપાધિ નથી, માટે તે મિથ્યા છે

એ સિવાય બીજી પણ ઘણી યુક્તિઓ વિચારસાગરના દીકાકાર પત્તિ પીનામ્બરદાસજીએ ગીડાના અષ્ટ ઉપમા બતાવી છે, પણ અહીં માધકમાધક યુક્તિઓનું સ્વરૂપમાત્ર સમજાવવાનું હોનાથી બધી યુક્તિઓ લખી નથી.

નિર્દિધ્યાસન, સાક્ષાત્કાર અને સમાધિમાં ભેદ

નિર્દિધ્યાસન, સાક્ષાત્કાર અને સમાધિ-એ ત્રણ બામતો જુદી જુદી રૂપરૂપ સમજાવવાને થોડોડ ખુલાસો કરવાની જરૂર હોવાથી તે અહીં ટૂંકમાં વર્ણવે છે

નિર્દિધ્યાસનમાં મનની વૃત્તિ શ્રવણકાર કરવાની છે તથા વચ્ચે અનાત્મ પદાર્થોમાં વૃત્તિ જતી રહેતી ન જોઈએ

સાક્ષાત્કારમાં પણ વૃત્તિ સર્વ શ્રવણકાર રહે છે, અને તેમાં અનાત્મ કાર વૃત્તિનો અતરાય હોતો નથી

પણ નિર્દિધ્યાસનમાં અનાત્મપર્યર્થ તરફથી વૃત્તિને બ્રહ્માત્કારે ખેંચી લાવવી પડે છે, અને તે પ્રયત્ન પડતો મૂંઝવામાં આવે છે, તો વૃત્તિ પાડી અનાત્મ પદાર્થોમાં ભટકવા લાગે છે એટલે નિર્દિધ્યાસન એ શ્રવણકારવૃત્તિ કરવાનો અભ્યાસ છે, અને સાક્ષાત્કાર એ નિર્દિધ્યાસનની પરિપા-અવસ્થા છે. (સમાધિ વિશે સાતમા તરંગમાં વિચારથી કહેવાશે, માટે અહીં વિવેચન કર્યું નથી)

અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના

અવજ્ઞ, મનન, નિદિધ્યાસન—એ જ્ઞાનનાં સાક્ષાત્ સાધન નથી; પણ બુદ્ધિમાં રહેલા અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના નામના દોષનો નાશ કરવાનાં સાધન છે,

(૧) અસંભાવના એટલે સંશય. આ સાપ છે કે દોરડી છે, એવી રીતે બે પ્રકારનું જ્ઞાન થવાથી નિર્ણય ન થઈ શકે, તેને ‘સંશય’ કહે છે.

(૨) વિપરીત ભાવના એટલે મિથ્યા જ્ઞાન. એનું જ ખીચું નામ વિપર્યય છે. એને જ જાનાધ્યાસ કે બ્રાંતિજ્ઞાન કહે છે. જેમ દોરડી દેખીને આ સાપ હશે કે દોરડી એવું બે પ્રકારનું જ્ઞાન ન થતાં, આ સાપ જ છે, એવું મિથ્યા જ્ઞાન થવું તે વિપરીત ભાવના છે. આપણે પણ દેહાદિને જોઈને તેને આત્મા માનીએ છીએ; તે પણ એવું જ વિપરીત જ્ઞાન અથવા વિપરીત ભાવના છે.

અવજ્ઞાદિક પરંપરાથી જ્ઞાનના હેતુ છે

(૧) અવજ્ઞનું ક્ષણ—અવજ્ઞથી પ્રમાણનો સંશય દૂર થાય છે. જેમ વેદાંતવાક્ય અદ્વિતીય બ્રહ્મનાં પ્રતિપાદક છે કે કેઈ બીજા અર્થનાં પ્રતિપાદક છે, એવો વેદાંતવાક્યરૂપ પ્રમાણમાં સંદેહ થાય, તે અવજ્ઞથી દૂર થાય છે.

(૨) મનનનું ક્ષણ—મનનથી પ્રમેયનો સંદેહ દૂર થાય છે. જેમ જીવ-બ્રહ્મનો અભેદ સત્ય છે કે ભેદ સત્ય છે એવો પ્રમેય(પ્રમાણથી નક્કી કરવાનો વિષય)માં સંશય થાય તેને મનન દૂર કરે છે.

(૩) નિદિધ્યાસનનું ક્ષણ—દેહાદિક સત્ય છે નથા જીવબ્રહ્મનો ભેદ પણ સત્ય છે; એવા જ્ઞાનને વિપરીત ભાવના કહે છે. એને વિપર્યય પણ કહે છે. નિદિધ્યાસનથી એ વિપરીત ભાવના દૂર થાય છે.

(૪) અવજ્ઞાદિક જ્ઞાનના સાક્ષાત્ હેતુ નથી—આ રીતે અવજ્ઞાદિક ત્રણ સાધનો અસંભાવના અને વિપરીત ભાવનાને દૂર કરે છે. અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના જ્ઞાનનાં પ્રતિબંધક છે. (એટલે જ્ઞાન થવામાં અડચણ કરનારાં છે.) એ પ્રતિબંધકનો અવજ્ઞાદિક નાશ કરે છે; એટલે પ્રતિબંધકના નાશ દ્વારા તેઓ જ્ઞાનના હેતુ છે, સાક્ષાત્ હેતુ નથી.

પ્રમાણ, પ્રમા, પ્રમેય

(૧) પ્રમાણ—નેત્ર આદિક ઈન્દ્રિયો જ્ઞાન થવાનાં સાધન છે માટે તેને ‘પ્રમાણ’ કહે છે. સાધનને શાસ્ત્રમાં ‘કરણ’ કહે છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવાનું કારણ નેત્ર આદિક ઈન્દ્રિયો છે; માટે નેત્ર આદિક ઈન્દ્રિયો પ્રમાણ કહેવાય છે.

(૨) પ્રમાણના બીજા પ્રકારો—એ જ પ્રમાણે કેટલેક સ્થળે કાર્ય ઉપરથી કારણનો નિર્ણય કરી શકાય છે. જેમ અગ્નિ અને લીલા બળતણનો સંયોગ થવાથી ધુમાડો નાગે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. માટે ધુમાડાને જોઈને અગ્નિનું અનુમાન કરી શકાય છે. એ અનુમાન પણ એક પ્રમાણ છે. અનુમાનનો વિષય કંઈ હોવાથી અહીં વિસ્તારથી લખ્યો નથી.

એ જ રીતે, સરખાપણું પણ વસ્તુનું જ્ઞાન થવામાં સાધન બને, ત્યાં તે સરખાપણું પણ પ્રમાણ ગણાય છે. એને ઉપમાન પ્રમાણ કહે છે.

વળી દેશીક જાગનો એવી હોય છે કે, તેનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ, અનુમાન કે ઉપમાન વગેરે પ્રમાણોથી થતું નથી; એવી જાગનોનું જ્ઞાન વેદ વગેરેથી થાય માટે તે વેદ વગેરે પણ પ્રમાણ ગણાય છે. એને ગ્રન્થપ્રમાણ કહે છે. અને વેદના શબ્દો જો જ્ઞાન થાય, તે ‘શાબ્દી પ્રમા’ કહેવાય છે.

(૩) પ્રમા—એટલે પ્રમાણથી થયેલું જ્ઞાન.

આપણે પાછળ જો ‘પ્રમાણનો સંશય થવલુંથી દૂર થાય છે’ એમ કહ્યું છે, ત્યાં તે આ ઉપનિષદ્વચ શબ્દપ્રમાણ સમજવાનું છે; કેમ કે વેદમાં પ્રતિપાદન કરેલા મોક્ષ વગેરે પદાર્થોનો યથાર્થ અનુભવ વેદના શબ્દોથી જ થાય છે.

(૪) પ્રમેય—પ્રમાણ વડે જાણવાયોગ્ય મોક્ષ વગેરે જ્ઞાને ‘પ્રમેય’ કહે છે.

અર્વાંતરવાક્ય અને મહાવાક્ય

જ્ઞાનનું સામાન્ય સાધન શ્રોતદ્વિધ સાથે મંબંધ પામેલું વેદાંતવાક્ય છે. અર્થાત્ કાને સાંભળેલા વેદાંતવાક્યથી તત્કાળ જ્ઞાન થાય છે. એ વેદાંતવાક્યો બે પ્રકારનાં છે : (૧) અર્વાંતરવાક્ય અને (૨) મહાવાક્ય.

(૧) અર્વાંતરવાક્ય—પરમાત્મા અથવા જીવના સ્વરૂપનું બોધક વાક્ય તે ‘અર્વાંતરવાક્ય’ કહેવાય છે. એ અર્વાંતરવાક્યથી પરાક્ષ જ્ઞાન થાય છે. જેમ ‘બ્રહ્મ છે’ એ પરાક્ષ જ્ઞાન કહેવાય.

(૨) મહાવાક્ય—જીવ અને પરમાત્માની એકતાનું બોધક વાક્ય ‘મહાવાક્ય’ કહેવાય છે. એ મહાવાક્યથી અપરાક્ષ જ્ઞાન થાય છે. જેમ ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ અપરાક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે. એને જ સાક્ષાત્કાર કહે છે.

આ રીતે ‘તું બ્રહ્મ છે’ એવું શુરુએ કહેલું મહાવાક્ય સાંભળીને ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવો જો શિષ્યને દૃઢ બોધ થાય છે, તેને અપરાક્ષ જ્ઞાન કહે છે. એ અપરાક્ષ જ્ઞાન કેવળ શુરુએ કહેલા મહાવાક્યનો શિષ્યના કાન સાથે સંબંધ થવાથી થાય છે; માટે શ્રોતદ્વિધની સાથે સંબંધ પામેલું મહાવાક્ય જ્ઞાનનું સાક્ષાત્ સાધન કહેવાય છે. અર્થાત્—

૧. શ્રોતના મંબંધવાળું અર્વાંતરવાક્ય પરાક્ષ જ્ઞાનનો હેતુ છે.

૨. શ્રોતના મંબંધવાળું મહાવાક્ય ‘અપરાક્ષ જ્ઞાન’નો હેતુ છે. મહાવાક્યથી સૌને અપરાક્ષ જ્ઞાન જ થાય છે. પરાક્ષ જ્ઞાન થતું નથી.

વેદાંતના એકદેશીનો મત તથા તેનું ખંડન

વેદાંતના મિદ્ધાંતના એક ભાગને ગ્રહણ કરીને જેઓ અનંત રીતે અધિક અર્થનું નિરૂપણ કરે છે, એવા આચાર્યોને ‘એકદેશી’ કહે છે. અહીં પંચદશી વગેરેના કર્તા વિચારણ્ય વગેરેને એકદેશી માની તેમનો મત નીચે જણાવ્યો છે; ભૂતપ્રપંચના અનુસારીનો મત અહીં એકદેશી તરીકે રહ્યો નથી.

તેમનું કહેવું એવું છે કે, એકલા વાક્યથી તો પરાક્ષ જ્ઞાન થાય છે અને અવજ્ઞાદિ સહિત વાક્યથી અપરાક્ષ જ્ઞાન થાય છે.

જો એકલા વાક્યથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થતું હોય, તો શ્રવણાદિક સાધનની જરૂર રહેશે નહિ.

સિદ્ધાંતી—એકલા મહાવાક્યથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે અને શ્રવણાદિકથી અમંભાવના તથા વિપરીત ભાવના દૂર થાય છે; માટે શ્રવણાદિક નકામાં નથી.

એકદેશી—જો વસ્તુનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય તેમાં અમંભાવના ને વિપરીત ભાવના કોઈ ને થાય જ નહિ. માટે ‘તત્ત્વમસિ (તે તું છો)’ વગેરે વાક્યથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી અમંભાવના વિપરીત ભાવના મંભવતી જ નથી; અને તેથી જ શ્રવણાદિક પણ તમારે મતે નકામાં જ થશે.

સિદ્ધાંતી—ત્યારે તમારું શુ કહેવું છે?

એકદેશી—એ તો અમે કહ્યું જ છે કે, એકલા વાક્યથી પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, અને શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. માટે અમારા મત પ્રમાણે શ્રવણાદિક નકામાં નથી.

સિદ્ધાંતી—જો કે તમે કહો છો તેવો ઘણા મંથકરોનો મત છે, તથાપિ આ તમારો મત સમીચીન-(યથાર્થ) નથી.

એકદેશી—કેમ?

સિદ્ધાંતી—સાંભળો. શબ્દનો આવો અભાવ છે:

જો વસ્તુ વ્યવહિત હોય, તેનું વાક્યથી પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, વ્યવહિત વસ્તુનું તો કોઈ રીતે અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય જ નહિ. જેમ સ્વર્ગ અથવા ઇંદ્રાદિક દેવો આપણાથી વ્યવહિત છે, એટલે આપણી અને તેમની વચ્ચે દેશ (જગ્યા)નો અંતરાય છે; માટે સાત્ત્વના શબ્દોથી તેમનું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, પણ અપરોક્ષ જ્ઞાન થતું નથી.

જો વસ્તુ અવ્યવહિત હોય. એટલે તેની અને આપણી વચ્ચે જગ્યાનું કે વખતનું અંતર ન હોય, મનનના કે પ્રત્યક્ષ હોય, તે વસ્તુનું શબ્દ વડે અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય તેમ પરોક્ષ જ્ઞાન પણ થાય.

એકદેશી—અપરોક્ષ જ્ઞાન તો થાય; પણ પ્રત્યક્ષ વસ્તુનું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય એમ કહો છો, તે શી રીતે મંભવે?

સિદ્ધાંતી—સંભવે, ત્યારે અવ્યવહિત વસ્તુનું પણ શબ્દ વડે ‘તે છે’ એટલે જ જોવા થાય, સદે તેનું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. જેમ ‘અમો માણસ છે.’ એ રીતે. ‘અસિ’ રૂપથી જણાવેલા હસમા પુરુષનું પરોક્ષ જ્ઞાન જ થાય છે; પણ અવ્યવહિત એટલે નજર આગળ રહેતી તે વસ્તુને ‘તે આ છે’ એમ કોઈ જણાવી દે, એટલે તેનું અપરોક્ષ જ્ઞાન છે. જેમ ‘અમો માણસ તું પોતે જ છે’ એ રીતે વાક્યથી અમો માણસનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે.

એ જ ગીને બ્રહ્મ સર્વો આત્મા હોવાથી અત્મનું અવ્યવહિત છે. અર્વાચનવાક્યથી ‘બ્રહ્મ અસ્તિ-બ્રહ્મ છે’ એવો બોધ થાય છે; એટલે બ્રહ્મનું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે.

હવે મદાસક્રી કહે છે કે, 'તત્ત્વમસિન્ને સત્ત્વ તું જ છે,' એટલે તે જ અસાદિન 'સત્ત્વ' અપરોપ જ્ઞાન થાત છે.

એકદેગી—એ વાન ખરી પણ જે વસ્તુનું અપરોપ જ્ઞાન થયું હોય, તેમા અગ્રભાવના અને સ્પિરીટ બાવના રહે નહિ, તેથી અવબાદિક માધન તમારે મતે નમામા થાય એ પ્રશ્ન તો પિતો જ રહે છે.

અપરોપ વસ્તુમાં પણ અસંભાવનાદિક

સિદ્ધાંતી—નમે બહુનું દર્શન તો માન્ય થયું હશે. એ બહુને રાત્રીએ પ્રત્યક્ષ જોયો, એટલે રાત્રીને બહુનું અપરોપ જ્ઞાન થયું; તથાપિ એ બહુ નથી પણ જૂન છે, એવી રાત્રીના મનની સ્પિરીટ બાવના દર મર્ત નહિ. એ જ રીતે મદાસક્રી અસાદિન વસ્તુનું અપરોપ જ્ઞાન થયા છતાં પણ મનુષ્યની બુદ્ધિમા અગ્રભાવના અને વિપરીત બાવના વધી જવાનો મંભવ છે. એ દોષને લીધે અપરોપ જ્ઞાન થયા છતાં પણ તેનું ફળ—જે પરમાત્મ તે પ્રાપ્ત થતું નથી માટે તે દોષની નિવૃત્તિ માટે જેની બુદ્ધિમાં અગ્રભાવનાદિક દોષ હોય, તેને અવબાદિક માધનની અવસ્થકતા રહે છે. જેની બુદ્ધિમા એ દોષો ન હોય, તેમને અવબાદિકની જરૂર નથી.

આ ઉપરથી મમજગે કે, જ્ઞાનનું સાધન મદાવાક્ય છે—અવબાદિક નથી, પણ તે અવબાદિક જ્ઞાનના પ્રતિનિધક દોષના નાશક હોવાથી અવબાદિકને પણ પગ પરાથી જ્ઞાનના હેતુરૂપે ગણવામા આવ્યા છે. તે જ રીતે, અવબાદિકના હેતુ, વિવેક વગેરે ચાર માધનો છે, માટે તે પણ જ્ઞાનના જ સાધનો કહેવાય છે અને એ ત્રીણે વિવેકાદિક ચાર માધન મધુકા જે માધુર્ય હોય, તે અધિકારી કહેવાય છે.

વ્યવહિત અને અવ્યવહિત

(પાછળ વ્યવહિત વગેરે મંદો તથા 'દમગો તું છો' અને બહુનું દર્શન—એ ગાળતો મહેવામા આવી છે તેનો કાર્મક વિશેષ ખુમામો થવાની જરૂર હોવાથી અહીં કહીએ છીએ)

વ્યવહિત—જે વસ્તુની વચમા જે આશ્વર્ય આવે, તેને વ્યવધાન કે અનરૂપ કહે છે અને એ આશ્ચર્ય જે વસ્તુઓ વચ્ચે આવી હોય, તેમને અવહિત એટલે અવધાનથી છુટી પડેલી કહેવાય છે.

એ અવધાન ત્રણ પ્રકારે હોઈ શકે દેશથી, કામથી અને વસ્તુથી. દર દેશની વસ્તુ અને આપણી વચ્ચે બીજી વ્યવધાન ન હોય, તથાપિ જગતના અનરૂપ અવધાન હોવાથી તે દેશકૃત વ્યવધાન કહેવાય છે.

જૂત અથવા બિવિધગામની વસ્તુ સાથે કામકૃત વ્યવધાન કહેવાય છે. વચમા બીજી, પરાંત અથવા બીજી કોઈ પદાર્થ હોવાથી તે અનર નહતું હોય, ત્યારે તેને વસ્તુકૃત વ્યવધાન કહેવામા આવે છે.

જે જે વસ્તુઓની વચમા કોઈ પણ પ્રકારનું વ્યવધાન ન હોય, તેને અવ્યવહિત એટલે અવધાન વગરની કહેવામા આવે છે.

અજ્ઞાનની સાત અવસ્થા

દૃષ્ટાંત—કોઈ દસ બાળકો એકઠાં થઈને જંગલમાં રમવા જતાં હતાં. તેમણે આડી નદી જોઈ અને તેમાં યઈને પેલે પાર ગયાં. પછી એક મુખ્ય બાળકે બધાં બાળક ગણી જોયાં; [પણ પોતાને ગણ્યો નહિ] તે નવ ગયાં, ત્યારે તે જોડ્યો, કે ભાઈઓ !

૧ હું દસમા છોકરાને જાણતો નથી. (અજ્ઞાનાવસ્થા)

૨ માટે દસમો છોકરો નથી. [અસત્વાપાદક આવરણ]

૩ કેમ કે તે મને દેખાતો નથી. [અમાનાપાદક આવરણ]

૪ એમ કહી રડવા લાગ્યો. [વિશેષ]

૫ પછી આમ એટલે યથાર્થ વક્તા માણસ ત્યાં આવી યડ્યો. તેણે રડવાની હકીકત પૂછી. મુખ્ય છોકરે કહ્યું કે, અમે દસ જણ ઘેરથી નીકળ્યા હતા, પણ હમણાં નવ છીએ; માટે દસમો નદીમાં તણાઈ ગયો હશે. કયો છોકરો તણાયો તેનું મને જ્ઞાન નથી. આમ પુરુષે કહ્યું કે, રડશો નહીં. ' દસમો છે. ' એ અવાંતર વાક્ય સાંભળીને છોકરાને જ્ઞાન થયું કે, ' દસમો છે. ' [પરોક્ષ જ્ઞાન]

૬ છોકરે પૂછ્યું કે. દસમો ક્યાં છે ? પુરુષે કહ્યું કે, ' દસમો તું છે ' આ મહાવાક્ય સાંભળીને છોકરાને જ્ઞાન થયું કે, ' દસમો હું છું. ' [અપરોક્ષ જ્ઞાન]

૭ અપરોક્ષ જ્ઞાન થવાથી અજ્ઞાનથી થયેલું આવરણ મટી ગયું અને તેથી થયેલો રૂઢન વગેરે વિશેષ પણ મટી ગયો અને હર્ષદેપ ત્વમિ થઈ. [ત્વમિ]

એ જ રીતે બોવાયેલા છોકરાને ઠેકાણે બહા, આમ પુરુષને ઠેકાણે શુરુ અને મુખ્ય છોકરાને ઠેકાણે ચિદાબાપદ્ય જીવ મૂકવાથી દૃષ્ટાંત સમજાશે.

બહુનું દૃષ્ટાંત

આના પાંચમા તરંગમાં એ દૃષ્ટાંત વિસ્તારથી કહેવાશે; અહીં માત્ર એટલું જાણવું બંધ થશે, કે—

એક રાજાનો બહુ નામનો પ્રામાણિક મંત્રી હતો. તેના ઉપર રાજાની બહુ મહેરબાની હતી; તેથી બીજા મંત્રીઓ તેની અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. પછી તેમણે તરકટ કરીને રાજાની આજ્ઞાથી બહુને છુટારાઓ સામે લગાઈ કરવા મોકલ્યો; અને તે પાછો આવે તે પહેલાં એવી બંદોબસ્ત કર્યો કે, બહુ ગામમાં આવી શકે નહિ તથા રાજાને મળી શકે નહિ. બહુ આ વાત તરત સમજી ગયો; અને તેને પણ રાજાવાનીમાં રહેવું જોખમ ભરેલું લાગ્યું, તેથી જંગલમાં જઈ તપ કરવા લાગ્યો. અહીં મંત્રીઓએ રાજાને સમજાવ્યું કે, બહુ લગતાં મરાયો છે ને તે જૂત થઈ તપસ્વી વેષે જંગલમાં બટકે છે !

એક વખત અકસ્માત જંગલમાં રાજાએ બહુને જોયો; રાજાને બહુ ઉપર બહુ પ્રેમ હતો. બહુ પણ રાજાને મળીને ખરી હકીકત કહેવા ધારતો હતો, પરંતુ બહુને જોતાં જ રાજાને પાછલી વાત યાદ આવી; ને બહુ

દેખાય છે તે બહુ નથી પણ જૂન જ છે, એની નિપરીત બાવના યદ્ય આવના-
થી રાત્રિ ત્યાથી તરત જ નાસી ગયો.' અર્થાત્ માક્ષાત્ મુનાકાત યદા છતાં-
અપરોક્ષ જ્ઞાન થવા છતાં અમંભાવના અને વિપરીત ભાવના હોઈ શકે છે,
એ આ દષ્ટાંતનો આશય છે.

સંબંધવર્ણન

અથમા ચાર અનુગમ જોઈએ એમ મત્તાતમા જ કહ્યું છે. એ ચાર
અનુગમમાનો પડેલો અનુગમ અધિકારી છે અધિકારીનું નિરૂપણ અત્યાર
સુધી થયું છે, હવે બીજો અનુગમ 'મનઘ' નામે છે અથમા વર્ણવેલા પદાર્થો
અમનઘ એટલે એક બીજાની સાથે મનઘ વગરના હોય, તે તેમથી ઘાઈ અર્થ
અમનઘ નહિ અને તેથી તેવા અથનો કોઈ આપ્ત કરે નહિ, માટે અથમા
મનઘપૂર્વક પદાર્થોનું મન કરેલું હોય જોઈએ. અથનો દરેક વિષય જોઈને
વિચાર કરના તરત જ માન્ય પડી આવશે કે, તે વિષય કોઈની સાથે પણ મનઘ
રાખે છે એના ઉદાહરણ તરીકે નીચે થોડાં મનઘ જતાવ્યા છે

દોહા—પ્રતિપાદક પ્રતિપાદ્યતા, પ્રંયમ્નસંબંધ ।

પ્રાપ્ય પ્રાપકતા કહત, ફલ અધિકૃતકો ફલ ॥ ૨૪ ॥

અંધ અને બ્રહ્મનો પ્રતિપાદક-પ્રતિપાદ્યતા રૂપ સંબંધ છે,
તેમ જ મોક્ષક્ષણ પ્રાપ્ય છે અને અધિકારી તેનો પ્રાપક (પ્રાપ્ત
કરનારો) છે, માટે એ પ્રાપ્ય-પ્રાપકતા રૂપ સંબંધ છે. ૨૪

ટીકા— (૧) પ્રતિપાદ્ય-પ્રતિપાદકતા સંબંધ—અથમા પ્રતિપાદન
કરવાની વસ્તુ જીવ તથા બ્રહ્મની એકતા છે અને અથ તેનું પ્રતિપાદન કરે છે,
માટે અથ અને અંધનો વિષય, એ એ વચ્ચે પ્રતિપાદ્ય-પ્રતિપાદકતા મનઘ
કહેવાય છે પ્રતિપાદન કરવાની વસ્તુ પ્રતિપાદ્ય કહેવાય છે અને પ્રતિપાદન
કરનારને પ્રતિપાદક કહે છે.

(૨) અથનું જ્ઞાન એ છે કે, તેના શ્રવણ કરનારના હૃદયની નિવૃત્તિ થાય
અને પરમ જ્ઞાનદની પ્રાપ્તિ થાય એ જ્ઞાની પ્રાપ્તિ થયેલ કરનાર અધિકારીને
થાય છે, માટે અધિકારી તથા જ્ઞાન વચ્ચે પ્રાપ્ય-પ્રાપકભાવ મનઘ છે.

(૩) અથ સમજવા માટે અધિકારીએ વિચાર કરવાનો હોય છે, માટે
અધિકારી અને વિચારનો કર્તૃ-કર્તવ્યભાવ મનઘ છે

(૪) અથ સમજવા વડે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, માટે જ્ઞાન અને અંધનો
જન્ય-જનકભાવ મનઘ કહેવાય ઉત્પન્ન થનારી વસ્તુને જન્ય કહે છે અને
ઉત્પન્ન કરનારને જનક કહે છે.

એવી જ રીતે બીજા સંબંધ પણ કાળી શકાય

વિષય-વર્ણન

દોહા—જીવમ્નહાવી વ્યક્તતા, કહત વિષય જન હુદિ ।

તિનકો જે અંતર હૈ, તે મતિમદ ગુણિ ॥ ૨૫ ॥

હવે અને પ્રદક્ષી એકતા એ આ અંથનો વિષય છે, એમ બુદ્ધિમાન પુરુષો કહે છે; ને હવે અને પ્રદક્ષીમાં જે ભેદ માને છે, તે મંદમતિવાળો તથા જ્ઞાનહીન છે એમ બાજીવું. ૨૫

ટીકા—અંથનો વિષય હવે અને પ્રદક્ષી એકતા છે. જે જાગૃત અનેક પ્રકારની યુક્તિઓ અને પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરી હોય, તેને મુખ્ય પ્રતિપાદન વિષય કહે છે. (એ મુખ્ય વિષય પ્રતિપાદન કરવાને અંથમાં અનેક દૃષ્ટાન્તો, પ્રમાણો, ગંદા-સમાધાન વગેરે સમગ્રવચમાં આવે છે, તે જ્યાં મુખ્ય વિષયના સહાયક વિષયો હોવાથી તે અંથના વિષય તરીકે કહેવાતાં નથી.)

હવે અને પ્રદક્ષીનો અભેદ પ્રતિપાદન કરવા માટે જ આ અંથ લખાયેલો હોવાથી તે જ તેનો વિષય છે, અને વેદમાં પણ અભેદ જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે; માટે જોઓ ભેદનું પ્રતિપાદન કરતા હોય, તેમને વેદાર્થ પરાખર સમજાયો નથી એમ બાજીવું.

પ્રયોજન-વર્ણન

દોહા—પરમાનન્દ સ્વરૂપકી, પ્રાપ્તિ પ્રયોજન-જ્ઞાનિ ।

જગત સમૂલ અનર્થ પુનિ, હૈ તાકી અતિહાનિ ॥ ૨૬ ॥

પરમ આનંદરૂપ પ્રદક્ષીરૂપની પ્રાપ્તિ અને આ જગત તેના કારણ સહિત અનર્થરૂપ છે; માટે તેની નિવૃત્તિ એ આ અંથનું પ્રયોજન છે. ૨૬

ટીકા—આ અનુબંધમાં છેલ્લો અનુબંધ પ્રયોજન છે. પ્રયોજન એટલે કળ. પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ અને અનર્થની નિવૃત્તિ એ આ અંથનું કળ છે; અર્થાત્ જોમને એ કળની છાંછા હોય, તે જ આ અંથ સમજવાનો અધિકારી કહેવાય છે.

જગતનું કારણ અજ્ઞાન તથા જગત એ જન્મમરણ રૂપી દુઃખનો હેતુ છે માટે તે જન્મને ‘અનર્થ’ કહે છે. તે અનર્થની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિને મોક્ષ કહે છે. એ મોક્ષ આ અંથનું પરમ પ્રયોજન છે અને જ્ઞાન એ અર્વાંતર પ્રયોજન છે.

(૧) પરમ પ્રયોજન—જે પ્રાપ્ત કરવાની પુરવની છાંછા હોય, તે પરમ પ્રયોજન કહેવાય છે; એને કોઈ પુરપાર્ય પણ કહે છે. હવે જ્યાં જ માણસોની છાંછા દુઃખની નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ માટે હોય છે; માટે એ જો વાનાં જ પરમ પ્રયોજન છે. એને જ મોક્ષ કહે છે, એમ પાછળ કહ્યું છે.

માટે મોક્ષ એ પરમ પ્રયોજન છે—જ્ઞાન પરમ પ્રયોજન નથી; કેમ કે જ્ઞાન તો સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખની નિવૃત્તિનું સાધન છે. પણ સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખની નિવૃત્તિરૂપ જ્ઞાન નથી; માટે જ્ઞાન અર્વાંતર પ્રયોજન છે.

(૨) અર્વાંતર પ્રયોજન—જે વસ્તુ દ્વારા પરમ પ્રયોજનની પ્રાપ્તિ થાય, તેને અર્વાંતર પ્રયોજન કહે છે. એવું અર્વાંતર પ્રયોજન જ્ઞાન છે; કેમ કે

જ્ઞાન દ્વારા મુક્તિરૂપી પરમ પ્રયોજનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(આ ઉપરથી સમજાવશે કે, અંધમાંથી જ્ઞાન મેળવવું એ જ અંધનું મુખ્ય ક્ષણ નથી; કેમ કે જ્ઞાન એ કાંઈ દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ નથી, પણ તેનું સાધન માત્ર છે.)

પ્રયોજન વિષે શંકાસમાધાન

(કવિત)

જીવકો સ્વરૂપ અતિ આનન્દ કહત વેદ,
તાફુ સુખ પ્રાપ્તિકો અસંભવ યજ્ઞાનિયે ।
આગે જો અપ્રાપ્ત ઘસ્ટુ તાકી પ્રાપ્તિ સંભવત,
નિત્ય પ્રાપ્ત ઘસ્ટુકી તૌ પ્રાપ્તિ કિમ માનિયે ?
પેસી શંકા લેસ આનિ કીજે ન વિશ્વાસહાનિ,
શુરકે પ્રસાદતેં કુતકે ભલે માનિયે,
કરકો કંકજ છોયો એસો ભ્રમ મયો જિહિં ।

જ્ઞાન તેં મિલત દમ પ્રાપ્તપ્રાપ્તિ જ્ઞાનિયે ॥ ૨૭ ॥

જીવ અતિ આનંદસ્વરૂપ છે, એમ વેદ કહે છે. તે આનંદસ્વરૂપ જીવને આનંદની પ્રાપ્તિ કહેવી એ તો અસંભવ વાત છે; પહેલાં જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન હોય, તેની પ્રાપ્તિ સંભવે છે; પણ જે વસ્તુ નિત્ય પ્રાપ્ત હોય, તેની પ્રાપ્તિ શી રીતે મનાય? એવી હાથે પછી શંકા લાવીને વેદ-શુરવાક્યમાંથી વિશ્વાસ ઝાઝો કરવો નહિ, પણ શુરની કૃપાથી વાઢીઓના એવા કુતકોનો ભણી રીતે નાશ કરવો. જેમ કોઈના હાથમાં કંકજ છતાં ‘મારા હાથનું કંકજ ખોવાયું છે,’ એવો કોઈને ભ્રમ થાય, ત્યારે તેને કોઈ તેના હાથમાં કંકજ ખતાવીને કંકજનું જ્ઞાન થવાથી કંકજ ખોવાયાની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે, તેમ હું આત્મા પ્રદક્ષ હું એવું શુર પાસેથી જ્ઞાન મળવાથી પોતાની પ્રાપ્તિ પોતાને થાય છે. એવી રીતે પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. ૨૭

(૧) પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ શી રીતે?

શંકા—તમે કહો છો કે, ‘અનર્થની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ એ અંધનું પ્રયોજન છે’ એ વાત સંભવતી નથી; કેમ કે જે વસ્તુ અપ્રાપ્ત હોય તેની પ્રાપ્તિ સંભવે છે. સદાકાળ પ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. વેદમાં જીવને પરમાનંદરૂપ વર્ણવેલો છે, અને તમે પણ તેમ જ માને છો. ત્યારે સદાકાળ પરમાનંદસ્વરૂપ આત્માને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કહેવી શી રીતે સંભવે?

સમાધાન—પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ પણ આ રીતે સંભવે છે; જેમ કોઈના હાથમાં કંકજ હોય તેને એમ ભાનિ મળી જાય કે, ‘મારું કંકજ ખોવાઈ ગયું છે;’ અને તે ખોળવા માટે તે મહેનત કરે છે. એવામાં કોઈના કહેવાથી તેને

એમ જ્ઞાન અર્થ જ્ઞાપ કે, ‘મારુ દેહજી તો મારા હાથમા જ છે’ ત્યારે તે એમ કહે કે, ‘મારુ દેહજી મળી આવ્યુ છે’ એ રીતે પ્રથમથી જ ‘પ્રાપ્ત દેહજીની પ્રાપ્તિ’ અર્થ એમ કહેવામા આવે છે

એ જ રીતે, પરમાનંદરૂપ આત્મા વિરે અવિદ્યાના બળથી એવી જ્ઞાતિ થાય છે કે, આત્મા પરમાનંદરૂપ નથી પણ પરમાનંદરૂપ તો બલ્લ છે તે બલ્લનો ને મારો વિયોગ થયો છે, માટે ઉપસના કરીને તે બલ્લને પ્રાપ્ત કરીશ

આવી બાનિ ઘણા મૂર્ખ પ્રાણીઓને અર્થ રહી છે તેઓ પડિત હોય તથાપિ મૂર્ખ જ બનજીના કેમ કે જીવ બલ્લનો વિયોગ માનતા હોય, તેમને મૂર્ખ કહે છે એવા મૂર્ખ માણસોને ઉત્તમ સગરથી કન્યાચિત્ત બલ્લજ્ઞાની આચાર્ય પાસેથી વેદાન ત્રય માહજાવાનો પ્રમગ મળી જાય ત્યારે તેઓ સાબરોના અથનો નિશ્ચય કરીને કહે, કે વેદાન ત્રય તથા ગુરુની કૃપાથી અમને પરમાનં પ્રાપ્ત થયો છે

એમના એમ કહેવાનુ તત્ત્વર્થ આ પ્રમાણે છે આત્મા તો પ્રથમથી જ પરમાનંરૂપ હતો, પણ ‘મારો આત્મા પરમ જ્ઞાનરૂપ છે’ એવુ મને બાન નહોતુ માટે તે પરમાનંદ હોવા છતા પણ અપ્રાપ્ત જેવો હતો, એવે ગુરુ પાસેથી ત્રય અનુભવ થયાથી પરમાનંનુ ભુદ્ધિમા બાન થયુ છે માટે પરમાનંની પ્રાપ્તિ અર્થ એમ કહેવામા આવ્યુ છે

આ રીતે ‘પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ’ સમજે છે અને તેથી તે અથનુ પ્રયોજન પણ સમજે છે તે જ રીતે, અનર્થની નિવૃત્તિ પણ અથનુ પ્રયોજન સમજવુ

(૨) નિત્ય નિવૃત્તની નિવૃત્તિ શી રીતે ?

શંકા—તમે હો છે કે અનર્થની નિવૃત્તિ પણ અથનુ પ્રયોજન સમજવુ પણ પરમાનંરૂપ બલ્લને વિરે અજ્ઞાન અને તેમારી થયેનો જગતરૂપ અનર્થ છે જ નહિ સી । જ નિવૃત્ત જ છે તો વળી તેની નિવૃત્તિ શી રીતે સમજે

સમાધાન—એ વાન પણ દૃષ્ટાંતથી સમજાવી શકામે જેમ દોરડીમા મર્પ સીકાગ નિવૃત્ત જ છે—માર્ધ વખત છે જ નહિ એમ છતા જ્ઞાતિથી તે બામે છે, ત્યારે તેને પ્રમાથ વગેરે સાધનથી નિવૃત્ત કરવો પડે છે એ જ રીતે, આત્મામા મમારરૂપી અનર્થ નિત્ય નિવૃત્ત છે, તથાપિ જ્ઞાતિથી બામે છે, તેને જ્ઞાનથી નિવૃત્ત કરી શકાય છે માટે નિત્ય નિવૃત્તની નિવૃત્તિ પણ સમજે છે એ રીતે નિત્ય નિવૃત્તિની નિવૃત્તિ અને નિત્ય પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ, એ અથનુ પ્રયોજન સમજે છે

એક જ પદાર્થમાં ભાવ અને અભાવ રૂપ વિરુદ્ધ પદાર્થો શી રીતે હોઈ શકે ?

દોહા—અધિષ્ઠાન તે મિથ્ય નહીં, જગતનિવૃત્તિ વચ્ચાન ।
સર્પનિવૃત્તિ રજ્જુ જિમ, મયે રજ્જુ કો જ્ઞાન ॥ ૨૮ ॥
જેમ દોરડીનુ જ્ઞાન થયા પછી સર્પની નિવૃત્તિ તે દોરડીથી

લિપ્ત નથી, તેમ જગતની નિવૃત્તિ તે તેના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મથી લિપ્ત નથી. ૨૮

શંકા—જો વસ્તુનું અસ્તિત્વ હોય, તે બાવરૂપ વસ્તુ કહેવાય છે; જો વસ્તુ નષ્ટ થઈ હોય, અથવા હોય નહિ, તે રિચ્છિતને વસ્તુનો અભાવ કહે છે. એમ દરેક પદાર્થ કાં તો બાવરૂપ હોય, અથવા તો અભાવરૂપ હોય. બાવ અને અભાવ એ દ્વિવસ્તુ અને રાતની પેઠે વિરુદ્ધ ધર્મધાળા હોવાથી એક વખતે એક જ પદાર્થમાં રહી શકે નહિ.

તમે કહો છો, કે પરમાનંદની પ્રાપ્તિ અને અનર્થની નિવૃત્તિરૂપી મોક્ષ એ મંથનું પ્રયોજન છે. એક જ મોક્ષ પદાર્થમાં પ્રાપ્તિરૂપ બાવ અને નિવૃત્તિ રૂપ અભાવ શી રીતે મળે ?

સમાધાન—દોરડીમાં બ્રાંતિથી દેખાતા સાપનું અધિષ્ઠાન દોરડી છે. જે પદાર્થમાં બ્રાંતિથી અન્ય પદાર્થનું બાન થાય, તે મૂળ પદાર્થને અધિષ્ઠાન કહે છે. દોરડીમાં બ્રાંતિથી સાપનું બાન થાય છે; માટે દોરડી સાપના બ્રમનું અધિષ્ઠાન કહેવાય છે.

હવે પ્રકાશાદિ સાધન વડે કલ્પિત સાપની નિવૃત્તિ કહો કે દોરડીનું તાન કહો, પણ એ એક જ પદાર્થ છે. એ જ રીતે, કારણ સહિત જગતની નિવૃત્તિ એ અધિષ્ઠાન બ્રહ્મરૂપ છે; કેમકે બ્રહ્મમાં જ અજ્ઞાનથી જગતનો બ્રમ થયો છે. તે બ્રમની નિવૃત્તિ જ બ્રહ્મરૂપ છે; માટે તે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, આવેા બાપ્યકારનો સિદ્ધાંત છે.

આ જગ્યાએ અનર્થની નિવૃત્તિ બ્રહ્મરૂપ છે; કેમ કે સર્વ અનર્થનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે. તે બ્રહ્મ બાવરૂપ છે; માટે અનર્થની નિવૃત્તિ, જેને તમે અભાવરૂપ કહો છો, તે પણ બાવરૂપ હોવાથી મંથનું પ્રયોજન સંભવી શકે છે.

દોહા—જો જન પ્રથમ તરંગ યદ્ય, પદૈ તાહિ તતકાલ ।

કરહુ મુક્ત ગુરુમૃતિં શ્વૈ, દાદુ કીનદયાલ ॥ ૨૯ ॥

જો મનુષ્ય આ પ્રથમ તરંગ બાળે, તેને ગરીબો ઉપર દયા કરનાર શ્રી દાદુજી ગુરુરૂપ થઈને તત્કાળ મુક્ત કરે છે. ૨૯

૨ : અનુબંધ વિશેષ નિરૂપણ

દોહા—યાકે પ્રથમ તરંગમે, કિય અનુબંધ વિચાર ।

કહું ચ દ્વિતીય તરંગમે, તિનહીકો વિસ્તાર ॥ ૧ ॥

પહેલા તરંગમાં ચાર અનુબંધનું નિરૂપણ કર્યું છે. એ જ વિષયને દ્વિતીય તરંગમાં આ તરંગમાં તેના જ વિસ્તારરૂપે વિશેષ નિરૂપણ કર્યું છે. ૧

ટીકા—પહેલા તરંગમાં વિવેકાદિ ચાર સાધનયુક્ત મનુષ્યને વેદાંત-અવજ્ઞનો અધિકારી માન્યો છે. પૂર્વપક્ષી (શંકા ઉઠાવનાર) કહે છે, કે એવા

અધિગી ઢોઈ ઢોઈ ગઠ નહિ, તેમ જ વિષય, મળધ અને પ્રયોગન પણ ઢોઈ નહે નહિ માટે વેગન પ્રયત્નો આગળ કરવો જ ઘટતો નથી એ ગીતે પૂર્વ-પગીએ ખડન ક્યો પગી નનદમે મિદ્ધાતી એ અધિગી વગેરે ગની શકે છે એમ મિદ્ધ કયું છે.

અધિકારી વિષે પૂર્વપક્ષ

(૧) કાગળ સહિત જગતની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષના

પ્રથમ અંગની ઇચ્છાનો અસંભવ

પાઝા મ્યુ છે કે નિવેદ વૈરાગ્ય, શમાન્નિ ઇ મપત્તિ અને મુમુક્ષુતા, એ ચાર માવનયુક્ત હોય તેને અધિગી કહેવો એ ચાર માધનમા 'મુમુક્ષુતા' ગાણવામા આવી ઇ મોમની ઇચ્છાનું હોવાપણુ એ મુમુક્ષુતા કહેવાય છે, કાગળ (એટલે અજ્ઞાન) મહિત જગતરૂપ અનયની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિને મોમ કહ્યો છે એટલે એમા બે જામતો આવી (૧) જગતની નિવૃત્તિ અને (૨) મહતની પ્રાપ્તિ તેમાથી નરણુ મહિત જગતની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષનો અથ માર્ગ ઇચ્છતુ નથી, એ વાત પૂર્વપગી પ્રતિપાદન રે છે

(૨) અધિકારી ખંડન

દોહા—મૂલસહિત જગધસકી, કોડ કરત નહિ આસ ।

કિંતુ વિવેકી ચહત હૈં, વિવિધ દુ સ્વમકો નાસ ॥ ૨ ॥

મૂળ અવિદ્યા સહિત જગતની નિવૃત્તિની ઇચ્છા ઢોઈ કરતું નથી પણ નિવેદી પુન્યો ત્રણ પ્રકારના દુખનો નાશ ચાહે છે.૨

દુખના ત્રણ પ્રકાર

દોમ—દુખ તણ પ્રકારના છે (૧) અધ્યાત્મ, (૨) અધિભૂત અને (૩) અધિદૈવ

(૧) રોગ, બૂખ વગેરે જે દુખ દેહમા જ ઉત્પત્ત થાય છે, તેને 'અધ્યાત્મ દુખ' કહે છે

(૨) ચોગ, વાત, સપ વગેરે દેહથી બિન અને જોઈ શકાય એવા ખીજા ભૂતો(પ્રાણીઓ)થી જે દુખ થાય તેને 'અધિભૂત દુખ' કહે છે

(૩) યજ્ઞ, રાક્ષસ, ત્રેત, ગ્રહ વગેરે નૈની જીવો, જેઓ સૂક્ષ્મ શરીરમય હોવાથી નન્દે પડી ગયા નથી, તેમનાથી થતુ દુખ તે 'અધિદૈવ દુખ' કહેવાય છે

એવી રીતે, ત્રણ પ્રકારના દુખના નાશની મુ. ઇચ્છા કરે છે પણ જગતના નાશની ઇચ્છા ઢોઈ કરતુ નથી.

સિદ્ધાંતી—આ વાત ખરી, પણ અજ્ઞાન સહિત જગતની નિવૃત્તિ વિના એ દુખોની નિવૃત્તિ થાય નહિ માટે દુખોની નિવૃત્તિ રૂપ હેતુથી પણ અજ્ઞાન સહિત જગતની નિવૃત્તિની ઇચ્છા નિવેગી માણસો કરે છે

પૂર્વપક્ષી—દુઃખની નિવૃત્તિ જે જગતની નિવૃત્તિ વિના ન જ થઈ શકતી હોત, તે તમારું કહેવું મંભવન; પણ રોગાદિ દુઃખ વેદશાસ્ત્રમાં કહેલા ઉપાયોથી મટી શકે છે; ભોજનથી ક્ષુધાજન્ય દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે. એવી રીતે અધિભૂત દુઃખ તથા અધિદેવ દુઃખ દાગવાના પણ જે જે ઉપાયો છે, તેથી બધાં દુઃખોની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે; માટે અજ્ઞાન સહિત જગતની નિવૃત્તિ વિના પણ દુઃખની નિવૃત્તિ બની શકે છે; તેથી દુઃખની નિવૃત્તિ માટે અજ્ઞાન સહિત જગતની નિવૃત્તિની ધમ્મા કોઈને થાય નહિ.

‘કારણ સહિત જગતની નિવૃત્તિ અને પ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિને ‘મોક્ષ’ કહે છે’; એમાંથી કારણ સહિત જગતની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષના અંગની ધમ્મા કોઈને થાય નહિ. એ વાત પ્રથમ દોહામાં કહી દેવે—

બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષના બીજા અંશની ધમ્મા
કોઈને સંભવતી નથી

એ વાત પૂર્વપક્ષી કહે છે—

દોહા—કિય અનુભવ જા વસ્તુકો, તાકી દરુદ્ધા હોઈં ।

બ્રહ્મ નહીં અનુભૂત દમ, ચહે ન તાકૂ કોઈં ॥ ૩ ॥

જે વસ્તુનો અનુભવ કયો હોય તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ધમ્મા થાય છે; બ્રહ્મનો એવો અનુભવ પ્રથમ કોઈએ કયો નથી, માટે તેને કોઈ ધમ્મે નહિ. ૩

ટીકા—બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષના બીજા અંગની ધમ્મા તો કોઈને અને જ નહિ; કેમ કે જે વસ્તુનો પ્રથમ અનુભવ કયો હોય (એટલે જ્ઞાન થયું હોય) તે વસ્તુની પ્રાપ્તિની ધમ્મા થાય છે, પણ જે વસ્તુનું જ્ઞાન ન હોય તેની પ્રાપ્તિની ધમ્મા પણ થાય નહિ. જેમ બીજા દેશોમાં અનન પદાર્થો એવા છે કે જે આપણા જાણવામાં આવ્યા નથી, તેથી તે પદાર્થોની આપણને ધમ્મા પણ થતી નથી; એ જ રીતે, તમે કહો છો તેવા અધિકારને બ્રહ્મનું જ્ઞાન તો પહેલાં કદી થયું નથી (જે થયું હોત તો તેને ‘અધિકારી’ ન કહેત પણ ‘મુક્ત જ’ કહેત) તેથી તેને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિની ધમ્મા કદી થાય જ નહિ; માટે વેદાંત અવશ્ય થયા પહેલાં અજ્ઞાન જે બ્રહ્મ, તેની પ્રાપ્તિની ધમ્મારૂપ મોક્ષનો બીજો અંશ સંભવતો નથી; તેથી કોઈ મુશુક્ત પણ થઈ શકે નહિ; અને મુશુક્ત કોઈ હોય નહિ, ત્યારે અધિકારી પણ કોઈ શકે નહિ.

(૩) વૈરાગ્યાદિના અસંભવ

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મુશુક્તતા મંભવતી નથી; તેથી વૈરાગ્ય, શમાદિ છ સાધનો વગેરે પણ સંભવતા નથી, એમ બીજી રીતે પૂર્વપક્ષી અધિકારીના અભાવનું પ્રતિપાદન કરે છે.

દોહા—ચહત વિષય સુખ સકલ જન, નહીં મોક્ષકો પંચ ।

અધિકારી યાતે નહીં, પદે સુને જો પ્રથ ॥ ૪ ॥

સઘળા લોકો વિવચસુખની ઇચ્છા કરે છે, પણ મોક્ષના માર્ગની કોઈ ઇચ્છા કરતું નથી; તેથી કોઈ અધિકારી જ સંભવતો નથી કે જે અંધ ભણે કે સાંભળે ! ૪

ટીકા—અધા માણસો વિવચસુખની ઇચ્છા કરે છે. જે લોકો વિવચસુખ છોડી તપ કરે છે, તેઓ પણ સ્વર્ગમાં ઉત્તમ વિવચસુખની લાક્ષણિકતા જ કરે છે; અર્થાત્ અધા લોકો આ લોકના કે પરલોકના વિવચસુખની આદના કરે છે. એ વિવચસુખ મોક્ષમાં તો છે નહિ; મારે મોક્ષનું સાધન કોઈ માણસ ઇચ્છે નહિ. આ રીતે મોક્ષની ઇચ્છાએ મુમુક્ષુના મંભવની નથી અને સઘળા માણસો વિવચસુખ ઇચ્છે છે; તેથી વૈરાગ્ય, રામ, દમ, શ્રદ્ધા, સમાધાન, ઉપરામ, તિનિશા વગેરે માધનો પણ મંભવનાં નથી. એમ થવાથી સાધનમંપલ અધિકારી હોવાનો પણ મંભવ નથી; અને અધિકારી ન હોય, તો અંધ કેને મારે ? મારે અંધનો આરંભ પણ નિષ્ફળ છે,

એ રીતે અધિકારીનું ખંડન કર્યો પછી પૂર્વપક્ષી અંધના વિવચનું ખંડન કરે છે :

વિવચખંડન

જીવબ્રહ્મની એકતાનો અસંભવ

વોદા—જીવબ્રહ્મની એકતા, કહ્યો વિવચ સો ફૂર ।

ક્લેશરહિત વિમુ બ્રહ્મ રૂપ, જીવ ક્લેશકો મૂર ॥ ૫ ॥

તમે પૂર્વે જીવ અને બ્રહ્મની એકતા એ અંધનો વિવચ છે, એમ કહ્યું છે તે ખોટું છે; કેમ કે બ્રહ્મ તો પાંચ કલેશોથી રહિત, વિભુ અને એક છે; તથા જીવ તો પાંચ કલેશવાળો (પરિચ્છિન્ન અને અનેક) છે. ૫

ટીકા—(પૂર્વપક્ષી)—તમારા કહેવા પ્રમાણે જિજ્ઞાસુ હોય, તો અંધનો અધિકારી હોય; પણ અંધનો વિવચ-જીવબ્રહ્મની એકતા-મંભવનો નથી; કેમ કે બ્રહ્મ તો (૧) અવિદ્યા, (૨) અસ્મિતા, (૩) રાગ, (૪) દ્વેષ અને (૫) અભિનિવેશ, એવા પાંચ કલેશોથી રહિત છે, વળી વિભુ (વ્યાપક) છે અને એક છે.

પાંચ કલેશનું વર્ણન

(૧) અવિદ્યા—વિચાર કરવાથી જેનું અસ્તિત્વ રહે નહિ, તેને ' અવિદ્યા ' કહે છે.

અથવા (૧) અનાત્મા દેહ વગેરેમાં આત્મશુદ્ધિ, (૨) અનિત્ય આદ્યાશાદિકમાં નિત્યશુદ્ધિ, (૩) દુઃખરૂપ ધનાદિકમાં સુખશુદ્ધિ, (૪) અશુચિ ઓપુત્રનાં શરીરમાં શુચિ શુદ્ધિ.

(તે આ ચાર પ્રકારની અવિદ્યા બાજુની.)

(૨) અસ્મિતા—શુદ્ધિ અને આત્માને એક સમજવાં, તેને ' અસ્મિતા ' કહે છે. એને ' સામાન્ય અહંકાર ' પણ કહેવામાં આવે છે.

(૩) રાગ—પદ્યમાં અનુક્રમણાના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી સુદ્ધિની વૃત્તિને 'રાગ' કહે છે.

(૪) દેવ—પ્રતિક્રમણ વળુના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી સુદ્ધિની વૃત્તિને 'દેવ' કહે છે.

(૫) અભિનિવેશ—મરણના બચથી શરીરનું ગદાજ કરવાના આગ્રહને 'અભિનિવેશ' કહે છે.

(૧) જ્ઞાન ઉપર દેવા તે પાંચ કલેશથી રહિત છે, અને જીવ એ પાંચ કલેશવાગે છે, માટે તે બેની એકતા બને નહિ.

(૨) જ્ઞાન વિનુ (વ્યાપક) છે અને જીવ પરિચિન્ન છે. (જે પદ્યમાં બીજીથી જુદો બનાવી મકાનો હોય, તેને 'પરિચિન્ન' કહે છે.)

(૩) જ્ઞાન એક છે તથા મનનીય બેન રહિત છે (કેમ કે જ્ઞાનનું મનનીય બીજું જ્ઞાન છે નહિ), અને જીવ અનેક છે તથા પરિચિન્ન છે. જો બધા શરીરોમાં એક જ જીવ હોય, તો એક શરીરનું મુખનું ખ બધા શરીરોમાં થતું જોઈએ.

સાક્ષીની અનેકતા

સિદ્ધાંતી—મુખનું ખ વગેરે અન કરણના ધર્મ છે તે અન કરણ અનેક છે, માટે એકના મુખી-નું ખી થવાથી બધા મુખી-નું ખી થતા નથી.

અને સાક્ષી તો મુખનું ખથી રહિત છે, એક છે અને બધા દેશથી રહિત છે, માટે સાક્ષી સાથે જ્ઞાનની એકતા બને છે

વાદી—શરીરમાં કર્તા બોમ્તા જીવ છે. એ જીવ મિત્રાવ જીવથી જુદો કોઈ માક્ષી તો વાત્રણીના છાંયરાની પેઠે છે જ નહિ એમ છતાં તમારે માક્ષી જેવું કોઈ માનવું જ હોય, તો બધે માનો; પણ બધા શરીરોમાં સાક્ષી એક જ છે, એમ તો કહેવાશે જ નહિ અનેક સાક્ષી જ માનવા પડશે, કેમ કે વેદાંતનો આલો સિદ્ધાંત છે —

અંતઃકરણાદિ સાક્ષીના વિષય છે

'અંતઃકરણ અને મુખનું ખ વગેરે અન કરણના ધર્મો, એ હૃદય અને અન કરણના વિષય નથી, પણ સાક્ષીના નિષ્પ છે, કેમ કે હૃદયો તો પાંચ ભૂતને જ જાણી શકે છે.'

'તેમા પણ'—

તેન હૃદય તો રૂપ અને રૂપના આશ્રય, એ બન્ને જુએ છે, એટલે કાણ કે રાતું ધરાનું રૂપ અને તે રૂપનો આશ્રય (જેને આધારે તે રૂપ રહેલું છે તે) ધરાને પણ જુએ છે. ત્વચા હૃદય પણ સ્પર્શ અને સ્પર્શનો આશ્રય એ બન્નેને વિષય કરે છે—મજ્જે છે.

• અંતઃકરણમાં રહેલા નિર્લેપ ચેતન્યને સાક્ષી કહે છે એ વિષે હવે પછી તેમા પણ કહેવાશે

પણ રસના, ધ્રાણ અને શ્રવણ—એ ત્રણ ઈન્દ્રિયો તો રસ, ગંધ અને રાગ માત્રને જાણે છે, પણ તેના આશ્રયને જાણનાં નથી.

આ રીતે રસના, ધ્રાણ અને શ્રવણનો વિષય જે રસ, ગંધ અને રાગદ્વયી અંતઃકરણ ભિન્ન હોવાથી, એ ત્રણ ઈન્દ્રિયો અંતઃકરણને જાણી શકે નહિ.

એ જ રીતે, તેની અને ત્વચા ઈન્દ્રિય વડે પણ અંતઃકરણનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ; કેમ કે પંચીકૃત જૂના અથવા પંચીકૃત જૂનોનું કાર્ય જે ઉપવાણું અને સ્પર્શવાણું હોય, તે જ નેત્ર અને ત્વચાનો વિષય થઈ શકે છે; પણ અંતઃકરણ તો અપંચીકૃત જૂનોનું કાર્ય છે; માટે નેત્ર અને ત્વચાનો વિષય નથી. એ જ કારણથી નેત્ર ઈન્દ્રિય પણ નેત્રનો વિષય થઈ શકશે નહિ; કેમ કે નેત્ર ઈન્દ્રિય પણ અપંચીકૃત જૂનોનું કાર્ય છે. વળી બહારની વસ્તુઓ હોય તે જ ઈન્દ્રિયોનો વિષય થઈ શકે છે; અંતઃકરણ તો ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષાથી (ઈન્દ્રિયોને મુકાબલે) અંદર છે, માટે પણ અંતઃકરણ ઈન્દ્રિયોનો વિષય થઈ શકે નહિ.

અંતઃકરણાદિ પોતાની વૃત્તિઓના વિષય નથી

અંતઃકરણ જેમ ઈન્દ્રિયોનો વિષય નથી, તેમ અંતઃકરણની પોતાની વૃત્તિઓનો પણ તે વિષય નથી; કેમ કે અંતઃકરણ પોતાની વૃત્તિઓના ઉપાદાનરૂપ આશ્રય છે, માટે અંતઃકરણ પોતાની વૃત્તિઓનો વિષય બને નહિ. જેમ અગ્નિ એ પોતાનામાં રહેલી દાહકતાનો આશ્રય છે, માટે અગ્નિ દાહકતાનો વિષય થતો નથી, પણ અગ્નિથી ભિન્ન જે કાષ્ઠાદિક છે તે નહતો વિષય થઈ શકે છે; તેમ અંતઃકરણથી ભિન્ન જે વસ્તુ હોય તે અંતઃકરણની વૃત્તિનો વિષય થઈ શકે છે, અંતઃકરણ પોતાની વૃત્તિઓનો વિષય થઈ શકે નહિ.

સિદ્ધાંતી—વાદી મહારાજ, તમે કહો છો કે જે આશ્રય હોય, તે આશ્રિતનો વિષય થાય નહિ, પણ ધરનો મધ્ય ભાગ અધકારનો આશ્રય છે, તથા વિષય પણ છે. ચેતન અજ્ઞાનનો આશ્રય છે તથા વિષય પણ છે; તેમ અહીં કેમ ન થાય?

વાદી—અધકાર ધરના મધ્ય ભાગથી ભિન્ન છે. એવી રીતે આશ્રિત (અધકાર) અને આશ્રય (ધરનો મધ્ય ભાગ) જ્યાં ભિન્ન હોય, ત્યાં આશ્રય અને વિષય એક હોઈ શકે; પણ જ્યાં આશ્રિત અને આશ્રય એક જ હોય, ત્યાં એમ થઈ શકે નહિ.

એ જ રીતે અંતઃકરણના ધર્મે પણ અંતઃકરણની વૃત્તિનો વિષય બને નહિ; કેમ કે જો અંતઃકરણની વૃત્તિ અંતઃકરણને પ્રિય કરતી હોય, તો તેના ધર્મો જે સુખદુઃખાદિક તેને પણ વિષય કરત એટલે જાણ્ય-પણ અંતઃકરણની વૃત્તિ તો અંતઃકરણને વિષય કરવાને સમુખ થતી નથી; તો પછી તેના ધર્મોને તો શી રીતે જાણી શકે?

એક એવો નિષમ છે, કે જે વસ્તુ વૃત્તિના આશ્રયથી કંઈક દૂર હોય, તે વસ્તુ વૃત્તિનો વિષય થઈ શકે છે; પણ જે વસ્તુના આશ્રયસ્થાનની છે જ પાસે હોય, તે વૃત્તિનો આશ્રય થઈ શકતી નથી. જેમ નેત્રની વૃત્તિનું આશ્રય જે નેત્ર, તેની છે જ પાસે અંજન હોય છે; તેથી તે અંજન નેત્રની વૃત્તિનો

વિષય થતું નથી, તેમ જ અન કરણની વૃત્તિનો આશ્રય જે અન કરણ તેની અત્યંત સમીપમા રહેના તેના સુખાદિક ધર્મો અંત કરણની વૃત્તિનો વિષય બની શકતા નથી આ રીતે અંત કરણ તથા તેના ધર્મોનું બાન ઇન્દ્રિયોથી કે અંત કરણથી થતું નથી પણ સાક્ષીથી થાય છે.

હવે જો એ માક્ષી બધા દેહોમા એક જ છે એમ માનીએ, તો જેમ એક અંત કરણના સુખદુઃખનું સાક્ષીથી બાન થાય છે, તેમ બધા અન કરણોના સુખદુઃખનું બાન પણ તે એક જ સાક્ષીથી થવું જોઈએ, પણ તે થતું નથી, તેથી સાક્ષી ભિન્નભિન્ન છે, એમ માનીએ તો જ તે દોષ આવે નહિ, એટલે જે માક્ષીની ઉપાધિ જે અન કરણ હોય, તે ઉપાધિના સુખદુઃખનું બાન તે સાક્ષીને થાય, બધા અંત કરણનું બાન એક જ સાક્ષીને થાય નહિ.

આ રીતે માક્ષી અનેક હોનાથી એક મહત્ત્વની સાથે તેની એકતા સબંધ નહિ, માટે ત્રયનો વિન જે જીવજલની એકતા તે બનતો નથી.

પ્રયોજન-ખંડન (અધ્યાસવાદ)

પૂર્વપક્ષ-અધ્યામની સામગ્રી નથી

હવે વાગે પૂર્વપક્ષ પ્રે છે, કે ત્રિધ્યામધની સામગ્રી નથી, માટે તેની નિવૃત્તિ પણ સંભવે નહિ.

વોહા—વંધનિવૃત્તિ જ્ઞાનતે, વનૈ ન વિન અધ્યાસ ।

સામગ્રી તાકી નહિ, તમો જ્ઞાનકી આસ ॥ ૬ ॥

જો બંધ અધ્યાસથી થયો હોય તો જ્ઞાનથી તેની નિવૃત્તિ સંભવે, પણ અધ્યાસ થવાની જ સામગ્રી જ નથી, તો પછી અધ્યાસ પણ ન હોય, અધ્યાસથી થયેલો બંધ ન હોય અને જ્ઞાનથી તેની નિવૃત્તિ થાય છે, એમ પણ ન હોય, માટે બંધની નિવૃત્તિ કરવા માટે જ્ઞાનની આશા છોડી દેવી. ૬

ટીકા—અહ કારથી માડીને જેટલી અનાત્મ (આત્મ ન હોય તે) વસ્તુ તે જ અનર્થ છે એનું જ બીજું નામ બંધ કે તે બંધ જો અસાધ્યરૂપ હોય, તો જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય—અને અધ્યાસરૂપ ન હોય, તો જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય નહિ કેમ કે જ્ઞાનનો આવો સ્વભાવ છે, કે જે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય તે વસ્તુમાના અધ્યામને અને અજ્ઞાનને દૂર કરે છે—જેમ દોરડીનું જ્ઞાન દોરડીમા રહેના સર્પોધ્યામને તથા દોરડીના અજ્ઞાનને દૂર કરે છે.

અધ્યાસનાં લક્ષણો

અધ્યાસનું સામાન્ય લક્ષણ :—બાતિથી થયેના જ્ઞાનનો વિષય જે મિથ્યા વસ્તુ અને બાતિજ્ઞાન એ મનેનું નામ અધ્યાસ છે.

અધ્યાસ સંબંધી નિરોધ વિવેચન આ પ્રમાણે છે.

અધ્યાસનું બીજું રીતે લક્ષણ :—પોતાના અભાવના અધિકરણમા

જે અવભાસ (વિષય અને તેના જ્ઞાનને 'અવભાસ' કહે છે) તે અધ્યાસ, જેમ, કલ્પિત સર્પનો વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક જે અભાન (ન હોનાપણ) તેનું અધિકરણ એટલે આશ્રય જે રજ્જુ, તેમાં પ્રાતિભાસિ- મર્પનો અવભાસ એટલે સર્પ અને તેનું જ્ઞાન, એ અધ્યાસ કહેવાય છે

(૧) પ્રાતિભાસિક:— જે વસ્તુ હોય નહિ છતાં તે દેખાય તે જેમ કે ઝાઝવાનું પાણી, વ્યભના દેખાવ વગેરે

(૨) વ્યાવહારિક—દુનિયામાં બધા લોકો જે યજુઓને ખરી માનીને વ્યવહાર કરે છે તે જેમ ઘર, ખેતર, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, સુર્વ, ચંદ્ર અને દેવમાં જાગ્રત અવસ્થામાં જણાવું આખું જગત

(૩) પારમાર્થિક—શાસ્ત્રીય તત્ત્વજ્ઞાનથી જે વસ્તુ ખરી ઠરતી હોય તે જેમ આત્મા અને પરમાત્મા ૩૫ ચૈતન્ય

જુદી રીતે અધ્યાસનું લક્ષણ—અધિગ્નથી વિરમ સત્તાવાળો જે અવભાસ, તે અધ્યાસ જેમ વ્યાવહારિક સત્તાવાળા દારડી૩૫ અધિજ્ઞાનથી વિરમ એટલે પ્રાતિભાસિક રૂપ વિપરીત સત્તાવાળો અવભાસ સર્પ અને તેનું જ્ઞાન છે, માટે મર્પ અને તેનું જ્ઞાન એ અધ્યાસ કહેવાય છે

(૪) અધિજ્ઞાન—જે વસ્તુમાં અધ્યાસ થાય તને 'અધિજ્ઞાન' કહે છે ઉપરના ઉદાહરણમાં દારડીમાં અધ્યાસ થાય છે, માટે દારડી એ અધિગ્ન છે

અધ્યાસના પ્રકાર

અધ્યાસ બે પ્રકારના છે (૧) અર્થાધ્યાસ અને (૨) જ્ઞાનાધ્યાસ

(૧) પ્રાતિજ્ઞાનનો વિષય જે સર્પાદિ મિથ્યા વસ્તુ તેને 'અર્થાધ્યાસ' કહે છે

(૨) પ્રાતિજ્ઞાન એટલે મિથ્યા વસ્તુનું મિથ્યા જ્ઞાન તેને 'જ્ઞાનાધ્યાસ' કહે છે

સત્યબધ્ધની નિવૃત્તિ જ્ઞાનથી થાય નહિ

જેને વિરો (જે સ્થાનમાં) જે વસ્તુ મિથ્યા નહિ પણ સત્ય હોય, તેની નિવૃત્તિ જ્ઞાનથી થતી નથી

એ જ રીતે આત્મા વિષે અહંકાર આદિક બધાં જે અધ્યાસરૂપ એટલે મિથ્યા હોય, તે જ્ઞાનથી તેની નિવૃત્તિ થાત પણ આત્મામાં મિથ્યા બધની સામગ્રી છે નહિ અને બધ પ્રતીત થાય છે, તે માટે બધ સત્ય છે

બધની જ્ઞાનથી નિવૃત્તિ થાય નહિ

અધ્યાસની સામગ્રી

લોક—સત્ય વસ્તુકે જ્ઞાનતે, સંસકાર રૂપ જ્ઞાન ।

ત્રિવિધ દોષ અજ્ઞાન પુનિ, સામગ્રી પહિચાન, ઠરતો હોય, તે

સત્ય વસ્તુના જ્ઞાનથી ઊપજેલા સંસ્કાર, હોય તે વિષય કહેવાય

અને અજ્ઞાન એ અધ્યાસની સામગ્રી છે ૭ । થાય નહિ જેમ દીવો

પ્રકાશ કરનારો હોવાથી વિગતો છે અને ઘડો પ્રગટિત થનારો હોવાથી વિષય છે દીવાનો ઘડામાં અને ઘડાનો દીવામાં અધ્યામ થતો નથી

આ રીતે સરખાપણું ન હોવાથી પ્રયત્ન અને વિગતો જે આત્મા તેમાં પરાક અને વિષય જે બધું, તેનો અધ્યામ બનતો નથી, કેમ કે પ્રયત્ન અને પરાકનો વિરોધ છે તથા વિષય અને વિગતોનો વિરોધ છે—આદ્ય (સરખાપણું) નથી માટે આત્મામાં બધો અધ્યામ બને નહિ

(૩) બંધના અધ્યાસમાં પ્રમાતા અને પ્રમાણુદોષની અસિદ્ધિ

વાદી એ જ રીતે, પ્રમાતાના દોષનો તથા પ્રમાણુના દોષનો પણ અભાવ છે, કેમ કે—‘પ્રમાતા વગેરે સધળો પ્રયત્ન (જગત) અધ્યામક છે, અને તે જ બધું છે’ એવો વેદાંતનો મિદ્ધાત છે એટલે—

વેદાંતીઓ એમ માને છે, કે—બધું ચૈતન્યથી ભિન્ન જે અજ્ઞાન અને તેનું કાવચ્ચૂન સુદૃઢ જગત એ સધળું ચૈતન્યમાં અધ્યક્ષ છે (અધ્યાસથી મિથ્યા પ્રતીત થાય છે એ જગતમાં જ અતઃકરણરૂપ પ્રમાતા અને ઈન્દ્રિયરૂપ પ્રમાણુ છે, માટે પ્રમાતા અને પ્રમાણુ અને પ્રમાણુ પણ અધ્યક્ષ છે અને તેથી જ જગતના અધ્યાસની પહેલા તે ન હોના, તો પછી પ્રમાતામાં કે પ્રમાણુમાં રહેના દોષથી અધ્યાસ થયો, એમ શી રીતે કહેવાય ?

આ રીતે બધો અધ્યામ થયા પહેલા પ્રમાતા અને પ્રમાણુ અને તેનો દોષ પણ અસિદ્ધ છે, માટે પ્રમાતા અને પ્રમાણુના દોષથી અધ્યામ બનતો નથી, તેથી મધ્ય સત્ય છે

(૪) બંધના અધિગ્નાનરૂપ બ્રહ્મના વિશેષ રૂપથી અજ્ઞાનનો અસંભવ

વાદી—ઉપર કહ્યો પ્રમાણુ બંધના ચાર મારણો મિદ્ધ થતા નથી હવે છે હું મારણુ—અધિગ્નાનનું વિશેષરૂપથી અજ્ઞાન રહ્યું, તે પણ મબવતું નથી કેમ કે બંધનું અધિગ્નાન બ્રહ્મ છે, તે જ્ય પ્રકાશ જ્ઞાનરૂપ છે જેમ સૂર્યમાં અધાર હોઈ શકે નહિ, તે જ રીતે જ્ય પ્રકાશ જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મમાં અજ્ઞાન પણ હોઈ શકે નહિ જેમ પ્રકાશમાં સૂર્યનો અધાર સાથે વિરોધ છે, તેમ ચૈતન્યપ્રકાશ અને અજ્ઞાનરૂપ અવકારનો પણ પરસ્પર વિરોધ છે

વાત, પ્રતિ અધિગ્નાન બ્રહ્મનું અજ્ઞાન કહ્યું નાખીએ, તોપણ બંધનો અધ્યાસ સંભવે નહિ કેમ કે છે જ અજ્ઞાત અથવા છેક જ જ્ઞાત વિષે અધ્યાસ બનતો નથી પણ જે વિશેષ રૂપથી અજ્ઞાત હોય અને સામાન્ય રૂપથી જ્ઞાત હોય તેમાં અધ્યાસ થાય છે પણ બ્રહ્મ બીજા પદાર્થોની પેઠે સામાન્ય વિશેષ ભાવ વગરનું છે—નિર્વિશેષ છે એવો વેદાંતનો સિદ્ધાંત છે, માટે બ્રહ્મ સામાન્ય રૂપથી જ્ઞાન અને વિશેષ રૂપથી અજ્ઞાત સંભવતું નથી

અધ્યાસ ખરો ઠરાવવાના લોભથી બ્રહ્મમાં સામાન્ય વિશેષ ભાવ અગીયાર કર્યો, તો તમારે પોતાના સિદ્ધાંતનો ત્યાગ કરવો પડશે

એ રીતે સામાન્ય વિશેષણથી રહિત પ્રકારરૂપ બ્રહ્મનું વિશેષ રૂપથી અજ્ઞાન અને સામાન્ય રૂપથી જ્ઞાન રહેવું મજબૂત નથી માટે બ્રહ્મમાં બંધનો

અધ્યાસ પણ મંભવનો નથી; તેથી બંધ મત્ય છે, એમ જ માનવું પડશે.

એવી રીતે જ્યારે બધાં સાચો દર છે, ત્યારે જ્ઞાનથી તેની નિવૃત્તિ પણ મંભવતી નથી; માટે જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષની પ્રાપ્તિ, એવું અથનું પ્રયોજન કહો છો. તે પણ ખરાબ નથી, માટે જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે, એવો તમારો મિદ્ધાંત સમીચીન નથી; પણ કર્મથી મોક્ષ થાય છે, એ વાત એક ભવિકવાદની રીતિથી પ્રતિપાદન કરે છે —

એક ભવિકવાદ (એટલે એક જ જન્મમાં એકલા કર્મથી મોક્ષની સિદ્ધિ)

નિત્યકર્મથી મોક્ષ

• વોદા—સત્ય વંધકી જ્ઞાનતં, નહીં નિવૃત્તિ સયુક્ત ।

નિત્યકર્મ સતત કરે, મયો ચહે જો મુક્ત ॥ ૮ ॥

બંધ સત્ય છે. તેની નિવૃત્તિ જ્ઞાનથી માનવી એ સુક્તિસિદ્ધ નથી, પણ અયુક્ત છે; માટે જે પુરુષ સુક્ત થવા ઇચ્છતો હોય, તેણે નિરંતર નિત્યકર્મ કર્યાં કરવાં. ૮

કર્મના પ્રકાર

એનો અભિપ્રાય એવો છે, કે—

કર્મ બે પ્રકારનાં છે: (૧) વિહિત કર્મ અને (૨) નિષિદ્ધ કર્મ

(૧) વિહિત કર્મ—મનુષ્યે આચરવા માટે જે કર્મના સ્વરૂપનો વેદ ઉપદેશ કર્યો છે, તે ‘વિહિત કર્મ’ કહેવાય.

(૨) નિષિદ્ધ કર્મ—જે કર્મ ન કરવાનો વેદ ઉપદેશ કર્યો છે, તે ‘નિષિદ્ધ કર્મ’ કહેવાય.

એ રીતે મનુષ્યની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિના હેતુથી વેદ જોનો ઉપદેશ કર્યો હોય, તે જ ‘કર્મ’ કહેવાય. તે સિવાય સ્વાભાવિક ક્રિયા અથવા ઉદામીન ક્રિયા (વેદ જોનો વિધિ કે નિષેધ કર્યો નથી એવી) એ કર્મ નથી, અર્થાત્ રાગદ્વેષ રહિત જે ગમન, સૌચ, આદિક ક્રિયાઓ તે કર્મ નથી. એ રીતે બે પ્રકારનાં જ કર્મ છે—ત્રણ પ્રકારનાં નથી.

વિહિત કર્મના પ્રકાર

વાદી—વિહિત કર્મ ચાર પ્રકારનાં છે: (૧) પ્રાયશ્ચિત્ત, (૨) કામ્ય, (૩) નૈમિત્તિક અને (૪) નિત્ય

(૧) પ્રાયશ્ચિત્ત—પાપનો નાશ થવાના હેતુથી વેદે વિધાન કરેલું કર્મ, તે ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ કહેવાય છે. જેમ મન્યાસી પ્રમાદથી પણ દ્રવ્ય પ્રદણ કરે, તે તેને પાપ લાગે છે, એ પાપનો નાશ કરવા માટે—‘દ્રવ્યનો ત્યાગ કરીને ત્રણ ઉપવાસ કરવા’ એવું જે વિધાન કર્યું છે તે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ છે.

(આ કર્મવાદીનો મત છે)

પ્રમાદ—અવસ્થ કરવા યોગ્ય કાર્યનું વિસ્મરણ ‘પ્રમાદ’ કહેવાય છે; અથવા શાસ્ત્રમાં ને કરવાની આજ્ઞા કરી છે અને તે કરવાની ઇચ્છા પણ છે. એમ છતાં તે આગસથી કે દાદ, તાપ વગેરેના બળથી તે કાર્ય ન કરવું તે પણ પ્રમાદ કહેવાય છે.

(૨) કામ્ય કર્મ—જળ મળવાના હેતુથી ને કર્મનું વિધાન કર્યું હોય તે ‘કામ્ય કર્મ’ કહેવાય, જેમ વૃદ્ધિની ઇચ્છાવાળા રાત્રીએ કારીરી યાગ કરવો; વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ અમિદોત્ર, સોમયાગ વગેરે કરવા, તે કામ્ય કર્મ છે.

કારીરી યાગ—વાંસના અંકુરને ‘કારીર’ કહે છે. તેનો હોમ ને યાગમાં કરવામાં આવે છે, તે ‘કારીરી યાગ’ કહેવાય છે. ત્યારે વરસાદ ન થતો હોય ત્યારે રાત્રી પ્રજા પામેથી પૈસા લઈને એ યજ કરે છે; તેથી વરસાદ આવે છે.

(૩) નૈમિત્તિક કર્મ—ને કર્મ કોઈ નિમિત્તને લઈ ને કરવાનું વિધાન ગામ્ને કર્યું હોય, તથા ને કરવાથી પુણ્યપાપ કાંઈ થાય નહિ, પણ ન કરવાથી પાપ થાય, તથા ને હમેશાં કરવાનું ન હોય, તેને નૈમિત્તિક કર્મ કહે છે. જેમ અહલ્યશ્રાદ્ધ, વૃદ્ધના આગમનને જોઈને જાભા થવું વગેરે. વૃદ્ધશબ્દ પડે અવસ્થાશ્રદ્ધ, જ્ઞાનશ્રદ્ધ, આશ્રમશ્રદ્ધ, વિદ્યાશ્રદ્ધ, ધર્મશ્રદ્ધ અને જ્ઞાનશ્રદ્ધ સમજવા. વિદ્યાશ્રદ્ધ એટલે શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં અભિધાનો. જ્ઞાનશ્રદ્ધ એટલે અપરોક્ષ વિદ્યા એટલે બ્રહ્મનિષ્ઠામાં અધિક આક્રમ વૃત્તિવાળો. ને વૃદ્ધી ઉપર ગણાવ્યા છે, તેમાં પૂર્વના વૃદ્ધ કરતાં ઉત્તરનો (પછીથી જણાવેલો) શ્રેષ્ઠ છે. જેમ અવસ્થાશ્રદ્ધ કરતાં જ્ઞાનશ્રદ્ધ શ્રેષ્ઠ, તેના કરતાં આશ્રમશ્રદ્ધ શ્રેષ્ઠ ઇત્યાદિ. એ કર્મ અહલ્ય, એકાદશી વગેરે નિમિત્તથી કરવાનાં હોય છે, માટે નૈમિત્તિક કહેવાય છે.

(૪) નિત્યકર્મ—ને કર્મ ન કરવાથી પાપ થાય, કરવાથી પુણ્ય-પાપ કાંઈ થાય નહિ, તથા ને હમેશાં જ કરવાની આજ્ઞા વેદે કરી હોય, તે ‘નિત્યકર્મ’ કહેવાય છે. જેમ રનાન, મંથ્યા વગેરે. આ રીતે ચાર પ્રકારનાં વિહિત કર્મ અને એક નિષિદ્ધ કર્મ મળીને પાંચ પ્રકારનાં કર્મ છે.

સુમુક્ષુએ નિત્ય, નૈમિત્તિક અને પ્રાથશ્રિત કર્મ કરવાં

મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ કામ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મ કરવાં નહિ; કેમ કે કામ્ય કર્મથી ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે અને નિષિદ્ધ કર્મથી નીચા લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે; માટે એ બન્ને કર્મ છોડીને નિત્યકર્મ સત્ત કરવાં; તથા ત્યારે નૈમિત્તિક કર્મનો પ્રયત્ન આવે, ત્યારે નૈમિત્તિક કર્મ પણ કરવાં; કેમ કે નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મ કરે નહિ તો પાપ થાય, તેથી નીચ પોતિમાં જવું પડે, માટે તે પાપને રોકવા નિત્ય, નૈમિત્તિક કર્મ તો કરવાં જ; કેમ કે નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મનું ખીજું કોઈ તો કળ નથી, પણ તે કર્મ ન કરવાથી પાપ થવાનું તે ન થાય, એ જ જ્ઞ છે; માટે સુમુક્ષુએ નિત્ય, નૈમિત્તિક કર્મ અવસ્થ કરવાં.

અને જો કદાચિત્ પ્રમાદથી નિષિદ્ધ કર્મ થઈ જાય. તો તેનો હોય દૂર કરવાને સુમુક્ષુએ પ્રાથશ્રિત કર્મ પણ કરવું. જો નિષિદ્ધ કર્મ ન કર્યું હોય, તો પણ જન્માંનરનું ને પાપ છે, તેને દૂર કરવા માટે પણ પ્રાથશ્રિત કર્મ કરવું.

પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મના પ્રકાર

પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ બે પ્રકારનાં છે: (૧) અમાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત અને (૨) સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત.

(૧) અસાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત—કર્મ પણ ખામ પાપ દૂર કરવાને શાસ્ત્રે જે કર્મનું વિધાન કર્યું હોય, તેને ‘અસાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત’ કહે છે. જેમ પાછળ કહ્યું છે તેમ-અતિએ દ્રવ્ય લીધું હોય, તો તે દ્રવ્યનો ત્યાગ કરીને ત્રણ ઉપવાસ કરવા ઇન.

(૨) સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત—મર્મ પાપ દૂર કરવાને શાસ્ત્રે વિધાન કરેલું કર્મ તે ‘સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત’ કહેવાય. જેમ ગંગાસ્નાન, ઈશ્વરના નામનું ઉચ્ચારણ વગેરે.

(૧) જે પાપ જાણવામાં હોય, તેનો નાગ અમાધારણ પ્રાયશ્ચિત્તથી થાય છે.

(૨) જે જન્મ-માનસનું અજ્ઞાન પાપ છે, તેને દૂર કરવા માટે સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું; કેમ કે—

(૧) જે પાપનો નાગ કરવા માટે શાસ્ત્રે જે પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કર્યું છે, તે પાપ તે પ્રાયશ્ચિત્તથી દૂર થાય છે, બીજા પાપ દૂર થવું નથી; માટે જાણેલાં પાપ માટે તો શાસ્ત્રોક્ત અસાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

(૨) પણ જન્મ-માનસનાં પાપનું એવું જ્ઞાન હોતું નથી, કે કર્મ જાણવું પાપ છે તે તે ક્યા પ્રાયશ્ચિત્તથી દૂર થઈ શકે? માટે એવે અથગે માધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

મુમુક્ષુએ સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કામનારહિત થઈને કરવું

વાદી—માધારણ પ્રાયશ્ચિત્તથી સર્વ અજ્ઞાન પાપ દૂર થાય છે એ વાત ખરી; પણ ગંગાસ્નાનાદિક સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કેવળ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ જ નથી, પણ તે કામ્ય કર્મ પણ છે; કેમ કે ગંગાસ્નાનથી તથા ઈશ્વરનામોચ્ચારણથી ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ શાસ્ત્રમાં કહી છે; તેથી તે કામ્ય રૂપ છે અને તે પાપનાં નાશક હોવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત પણ છે.

જેમ અશ્વમેધ-યજ્ઞ બ્રહ્મહત્યાદિ પાપનો નાશક છે અને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ રૂપ ફળનો હેતુ પણ છે, તેવાં જ ગંગાસ્નાનાદિક છે, પણ ગંગાસ્નાનાદિકથી ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે તો મુમુક્ષુને ઇષ્ટ નથી. જેમને ઉત્તમ લોકપ્રાપ્તિની ઇચ્છા છે, તેમને તો ગંગાસ્નાન પાપનાશ કરીને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ કરી આપે છે, પણ જેમને ઉત્તમ લોકની કામના નથી, તેમના તો કેવળ પાપનો જ નાશ દરે છે; માટે ગંગાસ્નાનાદિક કામના મહિત કર્યાં હોય, તો કામ્યરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, અને કામનારહિત કર્યાં હોય, તો કેવળ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

જેમ વેદાન મતમાં જ્યાં જ કર્મ મકામ મનુષ્યને જન્મ-મરણરૂપ સંસાર આપનારાં થાય છે, પણ નિષ્કામ મનુષ્યને અંત કરણની શુદ્ધિ કરીને મોક્ષ આપે છે, એમ માનેલું છે; તે જ પ્રમાણે ગંગાસ્નાનાદિક સકામ મનુષ્યને કામ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત છે અને નિષ્કામ મનુષ્યને કેવળ પ્રાયશ્ચિત્ત છે; માટે મુમુક્ષુએ માધારણ પ્રાયશ્ચિત્તકર્મ કરવું.

એ રીતે જન્માતરના તમામ પાપનો જ્ઞાન વિના કમથી પણ નાશ થાય છે

નિષ્કામ કર્મ ફળ આપતાં નથી

વાદી—જન્માતરમા (એટલે પાછના જન્મોના) પાપકર્મનો જેમ પ્રાયશ્ચિત્તથી વિનાશ થાય છે, તેમ મુમુક્ષુએ પાછના જન્મમા કરેના કામ્યકર્મ પણ વાઝણી સ્ત્રીની પેરે ફળ આપતા નથી ક્રમ કે જેમ વેદાત મતમા કર્મ કરતી વખતે કરનારની ઇચ્છા એ ફળનો હેતુ માનેતી છે એટલે ઇચ્છા સહિત કરેતું કર્મ સ્વર્ગાદિ ફળ આપે છે, પણ નિઃકામભાવે કરેતું કર્મ સ્વર્ગાદિ ફળ આપતું નથી, એવો મિદ્ધાત છે, તેમ અમારા એ બલિષ્ઠમતમા કર્મની સિદ્ધિ થયા પછી પણ પુરતી ઇચ્છા જ ફળનો હેતુ છે પણ જે વખતે એ ક્રમ કરનારો પુરત મુમુક્ષુ થાય છે, તે જ વખતે એ ફળની ઇચ્છા દૂર થઈ જાય છે માટે જન્માતરમા કરેના કામ્યક્રમ પણ ફળના હેતુ નથી, ફળ આપતા નથી જેમ કોઈ માણસે ધનપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી કોઈ ધનવાન માણસની નોખરી પરી હોય અને તે નોખરી પૂરી થઈ ગયા પછી પણ જો નોખરમાણસની ધનની ઇચ્છા દૂર થઈ જાય તો તેને નોખરી ધ્યા છતાં પણ ધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી એ જ રીતે પૂર્વજન્મના કામ્ય કર્મનું ફળ પણ મુમુક્ષુને તે ફળની ઇચ્છા નહિ હોવાથી મળતું નથી એ રીતે કેવળ ક્રમથી પણ મોક્ષ થાય છે

કર્મથી મોક્ષ મળવાના પ્રકાર

વાદી—(૧) મુમુક્ષુ મનુષ્યને ત્વર્ગાદિ લોભા જવાની ઇચ્છા હોતી નથી માટે તે વર્તમાન જન્મમા કામ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મ કરેતો નથી પૂર્વજન્મના જે કામ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મથી પ્રારબ્ધ રૂપે વર્તમાન શરીર મળ્યું હોય છે, તે પ્રારબ્ધનો ભોગથી નાશ થાય છે નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મ ન કરવાથી પાપ ઉત્પન્ન થાય છે પણ મુમુક્ષુ નિત્ય નૈમિત્તિકક્રમ કરેતો રહે છે એટલે પાપ ઉત્પન્ન થતું નથી જન્માતરનું મચિત જે નિષિદ્ધ કર્મ છે તેને સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્તથી નાશ થાય છે જન્માતરનું મચિત જે કામ્ય કર્મ જ તેના ફળની મુમુક્ષુને ઇચ્છા ન હોવાથી તે ફળ આપતું નથી માટે મુમુક્ષુએ નિત્ય, નૈમિત્તિક અને સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત એટલા કર્મ કરવા અને વર્તમાન

(૨) અથવા—સાધારણ અને અસાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ કરતા મુમુક્ષુ જાડું શ્રમ જેવું લાગતું હોય તો તેણે એટલા નિત્ય નૈમિત્તિકક્રમ કરવા—પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ ન કરવા કેમ કે મુમુક્ષુના મચિત નિષિદ્ધ કર્મ અને કામ્ય કર્મનો નાશ થઈ જાય છે જેમ વેદાત મતમા ગાનીના મચિત કર્મનો નાશ માનેતો છે, તે જ પ્રમાણે એ બલિષ્ઠમતમા પણ નિષિદ્ધ તથા કામ્ય કર્મને છોડીને નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ કરનાર મુમુક્ષુના પણ મચિત કર્મનો નાશ થાય છે એમ માનેલું છે

(૩) એમ છતાં કોઈને લાગતું હોય, કે કોઈ પણ કર્મ ભોગવ્યા વિના નાશ થતું નથી, એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે, માટે મચિત કર્મ પણ ભોગવવા

જ પડશે અને તેને માટે મુમુક્ષુને પણ નવો જન્મ ધારણ કરવો પડશે. એ વાત કબૂત રાખીએ, તો પૂર્વના કામ અને નિષિદ્ધ એવા બધા મયિન કર્મ મળીને એ જન્મ આપશે, અર્થાત્ મુમુક્ષુને એ જન્મ વધારે લેવો પડશે, પણ તે પડી તો મોખ જ થશે

(૪) ઠોઠ દહેશે, કે અનંત જન્મના મયિન ફળ એક જ જન્મમા ભોગવાઈ જાય, એમ શી ગીતે જ્યે ? એ જાણી જાતી માનીએ, તો તેનો ખુનાસો આ રીતે કરીશુ યોગી પોને એક જના પોતાની યોગસિદ્ધિથી એ જ વખતે અનેક શરીરો ધારણ કરી અને ભોગો ભોગવી શકે છે (યોગીના આવા) અનેક શરીરોને 'દાન-ચૂડ' કહે છે) એ ગીતે મુમુક્ષુના મયિન કર્મો પણ એ જ વખતે તેને અનેક શરીરો આપીને પુણ્યપાપક્રમ મયિન કર્મો ભોગવાવશે અને એ ગીતે મયિન કર્મોનો દાન થવાથી એ જન્મ પડી તે મોક્ષ પામશે.

(૫) ઠોઠ દહેશે, કે અનંત જન્મના મયિન પાપકર્મો ભોગવાવને એક જ વખતે અનંત શરીર ધારણ કરવા પડે, એવા બનથી ઠોઠ મુમુક્ષુ આ મનમા પ્રગત થશે નહિ, તો તે બન દૂર કરવાને અમે (એ ભવિષ્યવાદી) નહીએ છીએ, કે મુમુક્ષુ જે નિત્ય અને નૈમિત્તિક ક્રમ પ્રમાણ કનેશ સહન કરે છે, તે જ પૂર્વજન્મના મયિન નિષિદ્ધ કર્મનું જાણે માટે જન્માતરનું મયિન નિષિદ્ધ કર્મ તો કુખ ભોગવવા માટે નવો જન્મ આપને નહિ હવે રજુ જન્માતરનું મયિન ક્રમ કર્મ એ મયિન કામ કર્મ એ જન્મમા અથવા એ કામમા અનંત શરીરો ઉત્પન્ન કરે છે, માટે મુમુક્ષુને ઉત્તર જન્મમા હગાર પણ કુખ ભોગવવાનું રહેશે નહિ—એવા સુખનો જ ભોગ પ્રાપ્ત થશે કેમ કે એ શરીર જન્માતરના મયિન નિહિત કર્મથી થયેલું છે અને મયિન નિષિદ્ધ કર્મ તો નિત્ય, નૈમિત્તિક કર્મ કરવાનો કલેશ વેગવાથી ભોગવાઈ ગયું છે

આ રીતે પ્રાપ્તિ કર્મ વિના પ્રગતિ નિત્ય, નૈમિત્તિક કર્મ કરવાથી જ મોક્ષ થાય છે માટે મુમુક્ષુને નૈમિત્તિક કર્મ ને વખતે નૈમિત્તિક કર્મ કરવું અને નિત્ય કર્મ સૈવ કરવું આ મનને ગાજમા એક ભવિષ્યવાદ કહે છે, કેમ કે એક જ જન્મમા કર્મ રના વડે મોક્ષ આપે છે

જ્ઞાન દારા બધા નિવૃત્તિ એ અથનું પ્રયોજન નથી

વાદી—મધની નિવૃત્તિ એ અથનું પ્રયોજન મંજવતું નથી, કેમ કે જે વસ્તુ બીજાને પ્રદાન થાય નહિ તે વસ્તુ મુખ્ય પ્રયોજન હોવાય છે જેમ કેપત્ર ગોત્ર નેત્ર વિના થાય નહિ માટે પ્રયોજન કપાત્રનું કહેવાય છે, પણ બધની નિવૃત્તિ તો અથ મિત્રાન કર્મથી પણ થાય છે માટે મધનિવૃત્તિ અથનું પ્રયોજન નથી

સબ વખડન

વાદી—અમારા મન પ્રમાણે અથનો અધિકારી, વિદ્ય અને પ્રયોજન ન હોવાથી તેમનો મેયધ પણ હોઈ શકે નહિ જેમ—

(૧) વિદ્ય ન હોવાથી અથનો અને વિદ્યનો પ્રતિપાદ-પ્રતિપાદભાવ

મંબંધ બને નહિ.

(૨) અધિકારી અને પ્રયોજન (ક્ષણ) ન હોવાથી તેમનો પ્રાપ્ત-પ્રાપકભાવ મંબંધ બને નહિ.

(૩) અધિકારી ન હોવાથી તેનો અને વિચારનો કર્તૃ-કર્તવ્યભાવ મંબંધ બને નહિ.

(૪) જ્ઞાન નિષ્કળ હોવાથી અંયનો અને જ્ઞાનનો જન્ય-જનકભાવ મંબંધ બને નહિ. જે વસ્તુ કળવાન હોય તે જન્ય કહેવાય છે. પાછળ એક ભવિક-વાદમાં કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાન સક્ષણ નથી.

(૫) જ્ઞાનના સ્વરૂપનો પણ અભાવ છે, માટે જ્ઞાનનો અને અંયનો મંબંધ બને નહિ; કેમ કે સિદ્ધાંતમાં 'જ્ઞ' અને 'અક્ષના અભેદનિશ્ચયનું' નામ જ્ઞાન છે. એવો અભેદ નિશ્ચય મંબવી શકતો નથી; કેમ કે જ્ઞવ્યક્તનો અભેદ છે જ નહિ. એ વાત પાછળ વિષયના નિરાકરણમાં પ્રતિપાદન કરી છે.

આ રીતે અધિકારી આદિક અનુગંધના અભાવથી અંયનો આરંભ બનેતો નથી.

પૂર્વપક્ષીના કુમથી ઉત્તર

અધિકારી મંડન

કારણ સહિત જગતની નિવૃત્તિ રૂપ મોક્ષના પ્રથમ અંશની

ધ્વજા સંભવે છે

પૂર્વપક્ષીએ પ્રથમ કહ્યું છે, કે- ' મોક્ષની ધ્વજા યવી કોઈને મંભવતી નથી, કેમ કે મોક્ષના બે અંશ છે : (૧) એક તો કારણ સહિત જગતની નિવૃત્તિ એ મોક્ષનો પ્રથમ અંશ છે; અને (૨) બીજો અંશ 'અક્ષની પ્રાપ્તિ' છે. '

' તેમાંથી કારણ સહિત જગતની નિવૃત્તિ રૂપ મોક્ષના પ્રથમ અંશની ધ્વજા કોઈને હોતી નથી, પણ ત્રણ પ્રકારનાં હુ ખની નિવૃત્તિની ધ્વજા સર્વ પુરવેને હોય છે. એ હુ ખની નિવૃત્તિ પોતપોતાના ઉપાયથી ચર્ચિત્ત છે; માટે મૂળ સહિત જગતની નિવૃત્તિની ધ્વજાવાળો મુમુક્ષુ અધિકારી મંભવતો નથી. '

પૂર્વપક્ષીએ કહેલા એવા પૂર્વપક્ષના સમાધાન માટે કહે છે, કે-

શેષ-મૂલસહિત 'જગદ્દાનિ' વિન, ઘૈ ન ત્રિવિધ દુઃસ્વપ્નંસ ।

યાતૈં જન ચાહત સકલ, પ્રથમ મોક્ષકો અંસ ॥ ૧ ॥

જગતના કારણ રૂપ અક્ષના સહિત જગતની નિવૃત્તિ થયા વિના ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખનો નાશ થતો નથી; માટે સઘળા હોદા મોક્ષના પહેલા અંશ (જે કારણ સહિત જગતની નિવૃત્તિ તે) ને ચાહે છે. ૯

ટીકા-અજ્ઞાન સહિત જગતની નિવૃત્તિ થયા વિના ત્રણ પ્રકારનાં હુ ખનો બીજા ઉપાયથી નાશ થતો નથી, પણ મૂળ અવિદ્યાના નાશથી સર્વ દુઃખ, દુઃખનું કારણ રોગાદિ અને રોગાદિનો આશ્રય શરીરાદિ-એ મરતો નાશ થાય છે; તેથી ત્રિવિધ દુઃખના નાશ માટે કારણ સહિત જગતની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષના

પ્રથમ અશની મદ્દ મનુષ્યો ઇચ્છા કરે છે અમારા કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે, કે જે લોકો ઔપચારિક ઉપાયો કરવા મમથા છે, તેમના દુ ખ પણ ઔપચારિક નિયમપૂર્વક નાશ થતા નથી, કાર્તિકનું દુ ખ ઔપચારિક નથી મળે છે. કાર્તિકનું નથી પણ મટતું માટે ઔપચારિક ઉપાયોથી રોગાદિ દુ ખ મટશે જ, એવો નિયમ થઈ રહે નહિ. વળી જેમનું દુ ખ ઔપચારિક ઉપાયથી મળે છે, તેમનું દુ ખ પણ ફરી નહિ જ થાય, એવી કાર્તિક જામીનગીરી નથી, અર્થાત્ ઔપચારિક ઉપાયોથી દુ ખની આત્મિક (ફરીને દુ ખ ન બેપત્રે એવી રીતે) નિવૃત્તિ થતી નથી ઔપચારિક ઉપાયોથી દુ ખની નિવૃત્તિ નિયમે ફરીને થતી નથી, પણ નિવૃત્તિ થયેના દુ ખની ફરી પણ ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે તે ઉપયોગી દુ ખની અત્યંત નિવૃત્તિ થાય નહિ.

બ્રહ્મ એ જ મુખ રૂપ છે, બીજું બધું દુઃખ રૂપ છે: એ વિષે નારદ અને સનતકુમારેના સંવાદ

ખરી વાત તો એ છે, કે દુ ખના બધા સાધનોના નાશ થાય, તો જ બધા દુ ખ નિયમપૂર્વક નાશ પામે, અને ફરી ઉત્પન્ન થાય નહિ; માટે દુ ખની નિવૃત્તિના હેતુથી દુ ખના સાધનની નિવૃત્તિની ઇચ્છા કરવે થાય છે એ દુ ખનું સાધન અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનનું કાર્ય—આ જગત છે આ વાત છાદ્ય ઉપનિષદમાં શ્રુમાવિદ્યામાં પ્રસિદ્ધ છે તે વાત આવી છે

એક વખત નારદ સનતકુમાર પાસે ગયા અને કહ્યું, કે ‘હે ભગવન’ જે માણસ આત્મજ્ઞાની છે, તેમને જ્ઞાન થતો નથી પણ મને તો શોક થાય છે. તેથી હું અજ્ઞાની છું, માટે મને એવો ઉપદેશ કરો, કે જેથી મારું અજ્ઞાન દૂર થાય

ત્યારે સનતકુમારે કહ્યું — ‘હે નારદ’ બ્રહ્મા (બ્રહ્મ) શોક રહિત છે મુખ રૂપ છે અર્થમાં મુખ નથી, તેથી અર્થ દુ ખ રૂપ છે

આ રીતે જે વસ્તુ અર્થ હોય, તે બધી વસ્તુ દુ ખનું સાધન જ અજ્ઞાન અને તેનું કાર્ય જગત્પ્રતિષ્ઠા છે અને અર્થ છે, માટે દુ ખનું સાધન છે જ્ઞાન અજ્ઞાન અને તેના કાર્યરૂપ જગતની નિવૃત્તિ થાય, તો બધા દુ ખની પણ નિવૃત્તિ થાય, માટે સમગ્ર દુ ખની નિવૃત્તિ માટે અજ્ઞાન અને તેના કાર્ય રૂપ જગતની નિવૃત્તિની ઇચ્છા વિવેચી પુરો કરે, એમાં કાઈ અસંભવિત નથી, માટે સવળા દુ ખના નાશ માટે અજ્ઞાન સહિત જગતની નિવૃત્તિ રૂપ મોક્ષના પ્રથમ અશની ઇચ્છા સંભવે છે

બ્રહ્માપ્રાપ્તિની ઇચ્છા સંભવે છે

વળી પૂતપક્ષીએ કહ્યું છે, કે ‘જે વસ્તુનો અનુભવ ક્યો હોય, તેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા થાય છે બ્રહ્મનો અનુભવ કોઈએ ક્યો નથી માટે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષના ખીમ અશની ઇચ્છા કાર્તિક થાય નહિ’ તેના સમાધાન માટે કહે છે, કે

• બ્રહ્મા એવું નામ ‘બ્રહ્મ’નું છે અને તે પરિપૂર્ણ છે

દોહા—કિય મનુભવ સુખકો સયદિ, પ્રહ્લ સુન્યો સુખરૂપ ।

પ્રહ્લપ્રાપ્તિ યા હેતુ તૈ, ચદત વિવેકો મૂપ ॥ ૧૦ ॥

સર્વ માણસોએ સુખનો અનુભવ તો કર્યો હોય છે, માટે સુખની ઇચ્છા સર્વને થાય છે અને ‘બ્રહ્મ નિત્ય સુખસ્વરૂપ છે’ એવું સત્ શાસ્ત્રોમાં સાંભળ્યું છે, માટે વિવેકી પુરુષો બ્રહ્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરે છે. ૧૦

દોહા—ફેયલ સુરત સવજન ચહે, નહીં વિપયકો ચાહ ।

અધિકારી યાતે યનૈ, રહે જુ વિવેકી નાહ ॥ ૧૧ ॥

સર્વ લોકો કેવળ સુખ જ ઇચ્છે છે, વિપયો કોઈ ઇચ્છતું નથી, માટે જે મનુષ્ય ઉત્તમ વિવેકી હોય, તે આ અથનો અધિકારી કોઈ શકે છે. ૧૧

ટીકા :

સિદ્ધાંતી—તમે કહો છો, કે ‘સઘળા માણસ વિપ્યસુખની ઇચ્છા કરે છે, તે વિપ્યસુખ મોક્ષમા મળતું નથી પણ જગતમા મળે છે, માટે મોક્ષની ઇચ્છાનાગે અધિકારી ન હોવાથી અથનો આરભ નિર્દેશ છે’ હવે તમને પૂછનારું, કે—

(૧) કોઈ જ મુમુક્ષુ નથી કે (૨) મુમુક્ષુ તો છે, પણ તેની અથમા પ્રવૃત્તિ થતી નથી ?

વાદી—મુમુક્ષુ નથી

સિદ્ધાંતી—એ વાત ખોટી છે, કેમ કે સઘળા માણસો સર્વ દુખનો નાશ અને નિત્યસુખની પ્રાપ્તિ ઇચ્છે છે, માટે સર્વ કોઈ મુમુક્ષુ છે

વાદી—પણ મેં જોયું છે, કે બધા માણસો વિપ્યસુખ ઇચ્છે છે

સિદ્ધાંતી—એમ નથી, સુખમાત્ર ઇચ્છે છે એમ મહેવું જોઈએ પછી તે સુખ વિપયમાથી મળતું હોય કે વિપય વિના મળતું હોય જો વિપયથી મળતું સુખ જ બધા ઇચ્છતા હોય, તો સુષુપ્તિ(સુષ્પ્તિ)ની ઇચ્છા કોઈને નહિ થવી જોઈએ, કેમ કે સુષુપ્તિનું સુખ વિપયજન્ય નથી માટે સૌ વિપયજન્ય સુખ ઇચ્છે છે, એમ ન હોતા સુખમાત્ર ઇચ્છે છે, એમ જ જોયું થાય છે ખરું પૂછો તો બધા આત્મસુખની ઇચ્છા કરે છે, વિપયજન્ય સુખની ઇચ્છા કરતા નથી કારણ કે સઘળા માણસોને આધુવધતુ વિપ્યસુખ તો પ્રાપ્ત જ છે પણ તેઓ હમેશા એવી ઇચ્છા કરી કરે છે, કે ‘અમને એવું સુખ પ્રાપ્ત થાઓ, કે જેનો મદી નાશ થાય નહિ’ એવું સુખ તો આત્મસ્વરૂપમોક્ષ છે અને તેને બધા ઇચ્છે છે માટે બધા જ મુમુક્ષુ છે તમે જુ કે કોઈ જ મુમુક્ષુ નથી, એ વાત સબવતી નથી

અંધારલ સદૃશ છે; કેમ કે અથથી જ્ઞાન અને જ્ઞાનથી મોક્ષ મળે છે

વાદી—બધા જ મુમુક્ષુ છે, એ તમે સાગીત રૂં તોપણ હજી એક

સંકેત છે કે મુમુક્ષુ તે છે, પણ તેમની અંતરમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી; માટે અંતરબ નિષ્ક્રિય છે.

સિદ્ધાંતી—(૧) અંતર મોક્ષનું સાધન નથી, માટે અંતરમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી; અથવા (૨) અંતરથી બીજું પણ કોઈ સાધન છે, કે જેમાં પ્રવૃત્તિ થવાથી અંતરમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી? અથવા (૩) જે શમાદિથી અંતરનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે તે શમાદિવાળો જ્ઞાનને યોગ્ય કોઈ અધિકારી નથી; તેથી અંતરમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી?

વાદી—અંતર મોક્ષનું સાધન નથી.

સિદ્ધાંતી—એ વાત ખોટી છે, કેમ કે ‘મોક્ષ જ્ઞાનથી નિર્મલ કરીને થાય છે’ એવો વેદનો સિદ્ધાંત છે. એ જ્ઞાન અવલુપ્તી થાય છે. અવલુપ્ત એ પ્રકારનો છે.

(૧) વેદાંત વાક્યોનો શ્રોત સાથે સંબંધ

(૨) વેદાંત વાક્યોનો વિચાર

તેમાં જ્ઞાનનો હેતુ પ્રથમ અવલુપ્ત છે, બીજું નહિ; કેમ કે જે જ્ઞાન શબ્દથી થાય છે, તેમાં શબ્દનો દૃશ્યની સાથે સંયોગ જ સર્વત્ર હેતુ છે, માટે વેદાંત વાક્યના અને શ્રોતના સંયોગરૂપ પ્રથમ અવલુપ્ત જ્ઞાનનો હેતુ છે. આપણે પાછળ પ્રતિપાદન કરી ગયા છીએ, કે અવાંતર વાક્યનું અવલુપ્ત પરોક્ષ જ્ઞાનનો હેતુ છે અને મહાવાક્યનું અવલુપ્ત અપરોક્ષ જ્ઞાનનો હેતુ છે.

જેને જ્ઞાન થયા છતાં પણ અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના રહેતી હોય, તેણે ઉપર કહેલું (૧) બીજા પ્રકારનું અવલુપ્ત (વેદાંત વાક્યોનો વિચાર) કરવું; વળી (૨) મનન કરવું અને (૩) નિદિધ્યાસન પણ કરવું.

અવલુપ્તિનું રૂપ

(૧) વેદાંત વાક્યના વિચારરૂપ અવલુપ્તિ વેદાંત વાક્યોમાં અસંભાવના દેખાતી હોય, તો તે દૂર થાય છે. વેદાંત વાક્યો જ્ઞાનનાં પ્રતિપાદક છે, કે બીજા અર્થનાં પ્રતિપાદક છે, એવા સંશયને વેદાંત વાક્યોની અસંભાવના કહે છે.

(૨) મનનથી પ્રમેયની અસંભાવના દૂર થાય છે. ‘જીવજ્ઞાનની એકતા’ એ વેદાંતનો પ્રમેય કહેવાય છે. જીવજ્ઞાનની એકતા સત્ય છે કે જીવજ્ઞાનનો ભેદ સત્ય છે? એવા સંશયને પ્રમેયની અસંભાવના કહે છે. મનનથી તે દૂર થાય છે.

(૩) નિદિધ્યાસનથી વિપરીત ભાવના દૂર થાય છે.

આ રીતે પહેલા પ્રકારનું અવલુપ્ત જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષનો હેતુ છે; અને વિચારરૂપ બીજા પ્રકારનું અવલુપ્ત તથા મનન તથા નિદિધ્યાસન એ સંભાવના અને વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિ દ્વારા મોક્ષનો હેતુ છે.

વેદાંત નામ ઉપનિષદનું છે. તે આ અંતરથી બિન્ન છે; તથાપિ તેના સમાન અર્થવાળાં બાપાવાક્યો આ અંતરમાં છે. તેના અવલુપ્તિ પણ જ્ઞાન થાય છે, એ વાત આગળ ત્રીજા તરંગમાં પ્રતિપાદન કરીશું.

આ રીતે જ્ઞાન દ્વારા અંતર મોક્ષનો હેતુ છે અને આ અંતર વિચારરૂપ

તથા મનનરૂપ છે; માટે અસંભાવના દોષની નિવૃત્તિ દ્વારા મોક્ષનો હેતુ છે; માટે અંધથી મોક્ષ થાય નહિ, એ જ્ઞેયજ્ઞ દુરાગ્રહ માત્ર છે.

ભાષામંથની સંકળતા

વાદી—બહે અંધ મોક્ષનો હેતુ હોય, પણ અંધ સિવાય બીજા સાધનથી પણ મોક્ષ થાય છે, તો પછી અંધનું શું પ્રયોજન છે?

સિદ્ધાંતી—તે સાધન ક્યાં છે?

વાદી—ઉપનિષદ, સૂત્રભાષ્ય આદિક ધણાક ગ્રંથો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એકતા પ્રતિપાદન કરે છે; તેના જ્ઞાનથી પણ મોક્ષ થાય છે, ત્યારે આ પ્રાકૃત અંધનું શું પ્રયોજન?

સિદ્ધાંતી—એ વાત ખરી છે; તથાપિ જ્ઞેયની ભુદ્ધિ એ સરકૃત ગ્રંથે મમજ્ઞવા જટલી મમર્થ નથી, તેમને તે ગ્રંથોથી જ્ઞાન થાય નહિ; માટે મદ્ભુદ્ધિ જ્ઞાન થવાને આ ભાષામંથ ઉપયોગી છે.

વાદી—અંધથી મોક્ષ થાય છે એ વાત ખરી; વળી મંસ્કૃત ગ્રંથોય મદ્ભુદ્ધિને બોધ ન થાય, તેથી આ ગ્રંથ પણ ઉપયોગી થઈ શકે. મુમુક્ષુ પણ છે, તથાપિ ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ; કેમ કે વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ છ સાધનવાળો અધિકારી દુર્બલ છે, માટે પોતાનામાં સાધનોનો અભાવ દેખીને ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ કરે નહિ.

સિદ્ધાંતી—વારુ, ધણા અધિકારી નથી? કે કોઈ જ અધિકારી નથી?

વાદી—ધણા અધિકારી નથી.

સિદ્ધાંતી—તે તો અમારે પણ કબૂલ છે.

વાદી—અરે, કોઈ પણ જ્ઞાનને યોગ્ય અધિકારી નથી! એમ જ હું કહું છું.

સિદ્ધાંતી—એ વાત ખોટી છે; કેમ કે અંત કરણમાં ત્રણ દોષ હોય છે

(૧) મળ, (૨) વિક્ષેપ, (૩) સ્વરૂપનું આવરણ.

(૧) મળ નામ પાપનું છે અને તે શુભ કર્મથી દૂર થાય છે.

(૨) વિક્ષેપ નામ ચંચળતાનું છે અને તે ઉપાસનાથી દૂર થાય છે.

(૩) આવરણ નામ અજ્ઞાનતાનું છે, અને તે જ્ઞાનથી દૂર થાય છે

હવે જોના અન કરણમાં મળ અને વિક્ષેપદોષ છે, તેને કામ્ય અધિકારી ન કહો તો તે મળવે છે, પણ આ જન્મમા કે પૂર્વજન્મમા શુભ કર્મ તથા ઉપાસના કરવા વડે જોના મળ અને વિક્ષેપદોષ દૂર થયા હોય, એવો માણસ જ્ઞાનને યોગ્ય અધિકારી હોઈ શકે, માટે તેની અંધમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી અંધનો આરંભ સંકળ છે.

પામર અને વિપચીનાં લક્ષણો

વાદી—પણ જગતમા તો બધા જ વિપચમુખની ઇચ્છાવાળા દેખાય છે, અને વિપચમુખ મળે તો બીજી કોઈ ઇચ્છતા જાણતા નથી આ ઉપરથી તમે કહો છો તેવું નિત્યમુખ કોઈ ઇચ્છતું નથી, એમ જ કહેવું જોઈએ.

સિદ્ધાંતી—એમ નથી; કેમ કે મનુષ્યો ચાર પ્રકારનાં છે: (૧) પામર-

(૨) વિપધી, (૩) બિજામુ, (૪) મુક્ત

(૧) પામર—આ લોકના નિષિદ્ધ અને વિદિત ભોગમાં આસક્ત એવા શાસ્ત્રના મંસ્કારથી રહિત પુરુષ હોય તેને 'પામર' કહીએ છીએ. એ પામર પણ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ, એમ ત્રણ પ્રકારના જોવામાં આવે છે.

ક. ઉત્તમ પામર—જે શાસ્ત્રવેદના હોવા છતાં પણ આ લોકના ભોગમાં આસક્ત હોય, તે ઉત્તમ પામર કહેવાય.

દ. મધ્યમ પામર—જે પોતે શાસ્ત્ર જાણતો નથી અને ધીમના મુખથી સાંભળેલા શાસ્ત્રના અર્થ ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી તથા આ લોકના જ ભોગમાં આસક્ત છે, તે મધ્યમ પામર કહેવાય.

ગ. કનિષ્ઠ પામર—જે બધી જ રીતે શાસ્ત્રના મંસ્કાર રહિત છે—શાસ્ત્રની બાબતમાં કંઈ જ સમજતો નથી અને આ લોકના જ ભોગમાં આસક્ત છે, તે કનિષ્ઠ પામર કહેવાય.

(૨) વિપધી—જે શાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે વિષયોને ભોગવે છે તથા આ લોક તથા પરલોકના વિષયભોગની પ્રાપ્તિ માટે શાસ્ત્રમાં કહેનાં કર્મ કરે છે, તે 'વિપધી' કહેવાય છે.

એ વિપધી પણ ત્રણ પ્રકારના જોવામાં આવે છે—

ક. ઉત્તમ વિપધી—જે વૈકુંઠ અથવા બ્રહ્મલોકની દૃષ્ટા મનમાં રાખીને સકામ ઉપાસનામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તેને ઉત્તમ વિપધી જાણવો.

દ. મધ્યમ વિપધી—સ્વર્ગલોકના મુખની ઇચ્છા વડે સકામ કર્મ કરે, તે મધ્યમ વિપધી.

ગ. કનિષ્ઠ વિપધી—આ લોકના રાગ્યાદિ ભોગની ઇચ્છા વડે જે પુણ્યકર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે કનિષ્ઠ વિપધી.

જિજ્ઞાસુ અને મુક્તનાં લક્ષણો

જે માણસને ઉત્તમ મંસ્કારથી સત્ શાસ્ત્રનું શ્રવણ થાય, તે માણસને આવો વિવેક થાય છે, કે

(૧) વિષયમુખ અનિલ છે. જેટલો વખત વિષયમુખ મળે છે, તે વખતે કોઈક દુઃખ તો અવશ્ય રહે છે જ, અને પરિણામે નાશવત મુખ તે પણ દુઃખનો હેતુ છે, અને મુખબોધ વખતે પણ રોગ-જ્વાર થશે એવો ભય રહે છે. તે પણ દુઃખ જ છે. એ રીતે વિષયમુખની ચારેપાસ દુઃખ જ વીંટાઈ રહેલું છે, માટે વિષયમુખ પણ અરુ જોતાં દુઃખરૂપ જ છે.

(૨) દુઃખની નિરૂત્તિ લૌકિક ઉપાયથી થતી જ નથી, કેમ કે જેઓ દુઃખની

જે ભોગ ભોગવવાની કે કર્મ કરવાની સાચે ના ખાત્રી હોય, તે 'નિષિદ્ધ' કહેવાય છે.

+ જે ભોગ ભોગવવાની કે કર્મ કરવાની સાચે રત્ન આપી દોય કે આજ્ઞા કરી દોય, તે 'વિદિત' કહેવાય છે.

નિવૃત્તિના ઉપાય કરે છે, તેમનાં પણ બધાં દુઃખ નિવૃત્ત થતાં નથી; કદાચ નિવૃત્ત થાય છે, તો પાછાં ફરી યઈ આવે છે.

(૩) ત્યાંસુધી શરીર છે, ત્યાંસુધી દુઃખની નિવૃત્તિ સંભવતી પણ નથી; કેમ કે શરીરમાત્ર પુણ્યપાપથી થયેલાં છે. તેમાં પણ મનુષ્યશરીર તો મિશ્રિત કર્મનું ફળ છે. એ પ્રસિદ્ધ જ છે.

બધાં શરીરો મિશ્ર કર્મનાં ફળ છે

દેવનું શરીર પણ મિશ્રિત કર્મનું જ ફળ છે.

વાદી—દેવનું શરીર તો દેવળ પુણ્યનું ફળ હોવું જોઈએ.

સિદ્ધાંતી—જો એમ હોય, તો પોતાના કરતાં બીજા દેવોનું વધારે ઐશ્વર્ય જોઈને દેવોના મનમાં જે પરિતાપ થાય છે તે ન થવો જોઈએ. બધા દેવોમ મુખ્ય દેવ જે ઈંદ્ર, તેને પણ અનેક દૈત્યદાનવના ભયથી દુઃખ થયું છે, એ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. જો દેવનું શરીર એકલા પુણ્યથી જ રચાયું હોત, તો દેવોને દુઃખ ન થયું જોઈએ; માટે દેવોનું શરીર પણ પુણ્યપાપ બંનેનું ફળ છે.

વાદી—પણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, કે ‘દેવો પાપ રહિત છે’ તેનો શો અભિપ્રાય છે ?

સિદ્ધાંતી—એ શ્રુતિનો અભિપ્રાય એવો છે, કે કર્મનો અધિકાર દેવળ મનુષ્યશરીરમાં છે, બીજામાં નથી; માટે દેવશરીર વડે કરેલું જે શુભ કે અશુભ કર્મ, તેનું ફળ દેવને થાય નહિ પણ દેવશરીર મળનાં પડેલાંના પૂર્વના શરીરમાં કરેલું જે શુભ કે અશુભ કર્મ, તેનું ફળ તો દેવશરીરમાં હોવું જ જોઈએ. આ રીતે દેવશરીર મિશ્રિત કર્મનું ફળ છે.

તિર્પક* પ્રશુપક્ષીનું શરીર પણ મિશ્રિત કર્મનું ફળ છે; કેમ કે તેમને જે પ્રસિદ્ધ દુઃખ જોવામાં આવે છે, તે તો પાપનું ફળ છે, અને ઐયુનાદિકનું મુખ છે, તે પુણ્યનું ફળ છે.

આ રીતે બધાં શરીર પુણ્ય અને પાપથી બનેલાં છે. તેમાં પણ કોઈક શરીર તો થોડા પાપથી અને અધિક પુણ્યથી રચાયેલાં છે. જેવાં કે દેવનાં શરીર. પાપ અટપ અને પુણ્ય અધિક હોવાથી દેવનાં શરીર પુણ્યથી રચેલાં કહેવામાં આવે છે. જેમ જે ગામમાં ઘણા આત્મલુ રહેના હોય, તેને આત્મજનું ગામ કહે છે તેની પેરે. ખરું જોનાં દેવનું શરીર પણ દેવળ પુણ્યનું ફળ નથી—થોડું પણ પાપ તેમાં બજેલું છે.

તિર્પક પ્રશુપક્ષીનું શરીર અધિક પાપ અને અટપ પુણ્યથી રચાયેલું છે. ઉત્તમ મનુષ્યોનાં શરીર દેવની પેઠે વિશેષ પુણ્યના ફળરૂપ છે અને અધમ મનુષ્યોનાં શરીર તિર્પક પ્રાણીની પેઠે ન્યૂન પુણ્યના ફળરૂપ છે, એમ જાણવું.

આ રીતે બધાં જ શરીર પુણ્યપાપથી રચાયેલાં છે અને પાપનું ફળ દુઃખ છે; માટે શરીર રહે ત્યાંસુધી દુઃખની નિવૃત્તિ થાય જ નહિ.

* જે પેટ થાસે તે ‘તિર્પક’ કહેવાય છે. પાંખોથી જીડે તે પક્ષી અને ચાર પાંચ થાસે તે પણ કહેવાય છે. કોઈ વખત પ્રશુપક્ષી વચેરેને પણ તિર્પક કહે છે.

મિથ કર્મકૃણ રૂપ શરીરો નિવૃત્ત થવાનો ઉપાય

વાદી—ત્યારે એ શરીર ક્યારે નિગમ થાય?

સિદ્ધાંતી—ગરીબ એ ધર્મ અને અધર્મનું કૃણ છે, માટે ધર્મ અને અધર્મની નિવૃત્તિ થવા વિના શરીરની નિવૃત્તિ થાય નહિ. કદાચ વર્તમાન શરીર નિવૃત્ત થાય, તોપણ બાકી રહેલા ધર્મ-અધર્મ વડે બી-તું શરીર અવગમ થવાનું.

વાદી—ત્યારે એ ધર્મ કે અધર્મ (પુણ્ય-પાપ) શી રીતે દૂર થાય?

સિદ્ધાંતી—(૧) એ પુણ્ય-પાપ રાગદેવનો નાશ થવા વિના દૂર થાય નહિ. કદાચ વર્તમાન પુણ્ય-પાપનાં કૃણ ભોગવી છુટવાથી તે નિવૃત્ત થાય તથાપિ રાગદેવથી બી-નું પુણ્ય-પાપ થવાનાં; માટે રાગદેવની નિવૃત્તિ થાય ત્યારે જ પુણ્ય-પાપ દૂર થાય.

(૨) તે રાગદેવની ઉત્પત્તિ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ જ્ઞાનથી થાય છે એટલે જેના મેંમંથી અનુકૂળ જ્ઞાન હોય, તેના ઉપર રાગ ચાર છે અને જેના મેંમંથી પ્રતિકૂળ જ્ઞાન હોય, તેના ઉપર દેવ થાય છે, માટે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ જ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવા વિના રાગદેવ મટે નહિ.

તે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ જ્ઞાન ભેદજ્ઞાનથી થાય છે, એટલે જે વસ્તુને પોતાના સ્વરૂપથી જુગી જાણે, તેને વિશે અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ જ્ઞાન થાય છે, પોતાના સ્વરૂપમાં કોઈને અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ જ્ઞાન થતું નથી. સુખના સાધનનું નામ અનુકૂળ છે અને દુઃખના સાધનનું નામ પ્રતિકૂળ છે.

પોતાનું સ્વરૂપ સુખનું કે દુઃખનું ‘સાધન’ નથી-જે કે તે સુખરૂપ છે, પણ સુખનું ‘સાધન’ નથી, માટે જે વસ્તુને અરૂપથી બિન્ન જાણી છે, તેને વિશે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ જ્ઞાન ચાર છે, આ રીતે પદાર્થોમા પોતાના સ્વરૂપથી જે ભેદજ્ઞાન, એ જ અનુકૂળ જ્ઞાન અને પ્રતિકૂળ જ્ઞાનનો હેતુ છે, માટે તે ભેદ જ્ઞાનની નિવૃત્તિ વિના અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ જ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય નહિ.

એ ભેદજ્ઞાન અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, કેમ કે મેંપૂર્ણ જગત અને તે જગતનું જ્ઞાન, સ્વરૂપના અજ્ઞાનકાળમા છે-એટલે ત્યાંસુધી અરૂપનું અજ્ઞાન હોય ત્યાંસુધી સરળ જગત અને તેનું જ્ઞાન રહેવાનું જ-એવો સંપૂર્ણ વેદ અને શાસ્ત્રનો દઢેરો છે, એ રીતે મેંપૂર્ણ દુઃખનો હેતુ સ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે. સ્વરૂપનું એ અજ્ઞાન સ્વરૂપના જ્ઞાન વિના દૂર ચાર નહિ, કેમ કે જે વસ્તુનું અજ્ઞાન હોય, તે તેના જ્ઞાનથી જ દૂર થાય છે. જેમ દોરડીનું અજ્ઞાન દોરડીના જ્ઞાનથી દૂર થાય છે, બીજાથી થતું નથી, માટે સ્વરૂપનું જ્ઞાન જ અજ્ઞાન દૂર કરીને દુઃખની નિવૃત્તિ કરે છે.

વળી સ્વરૂપજ્ઞાનથી અજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે અજ્ઞાન નિત્ય છે, આનંદ સ્વરૂપ છે અને દુઃખના સંબંધ વિનાનું છે, માટે સ્વરૂપજ્ઞાનથી નિત્ય અને દુઃખના મંબંધથી રહિત જે અજ્ઞાનસ્વરૂપ આનંદ તેની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે.

આ રીતે દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિનો હેતુ સ્વરૂપનું જ્ઞાન

છે; માટે સ્વરૂપ જાણવા યોગ્ય છે એવા જેને વિવેક હોય, તે 'જિજ્ઞાસુ' કહેવાય છે.

સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરથી ભિન્ન જે પોતાનું સ્વરૂપ, તેનું અભ્યસે કરીને અપરોક્ષ જ્ઞાન જેને યાય, તે 'મુક્ત' કહેવાય છે.

જિજ્ઞાસુની ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે માટે અધિકારી સંભવે છે

પાછળ ચાર પ્રકારના પુરુષ કલા, તેમાંથી જિજ્ઞાસુની જ ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, બાકીના ત્રણની ચતી નથી; કેમ કે—

પામર અને વિપયીને તો બહુ કરીને વિપયસુખમાં જ બધાં સુખ પૂરાં થયેલાં લાગે છે; કદાચ કોઈક વિપયી પુરુષ પરમસુખની ઇચ્છા કરે છે, તો તે પરમસુખનો ઉપાય જાણતો નથી હોતો, તેથી ગમે તે માર્ગે લાગી જાય છે; કેમ કે પરમસુખ મેળવવાનો ખરો ઉપાય તો સત્સમાગમ અને સત્ શાસ્ત્રનું અવલુ છે, જે એને પ્રાપ્ત થતાં નથી; માટે પામર અને વિપયીની સુખની પ્રાપ્તિ માટે ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. એ જ પ્રમાણે દુઃખની નિવૃત્તિ માટે પણ તેઓ બીજા ઉપાયોથી પ્રવૃત્ત થાય છે, પણ ગ્રંથમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી.

પણ જિજ્ઞાસુ પુરુષને વિપયસુખમાં પરિમૂર્છતા બાસતી નથી; કેમ કે તેને પરમ સુખની ઇચ્છા હોય છે, તથા દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ થવાની ઇચ્છા હોય છે; એ પરમ સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ જ્ઞાનથી થાય છે; એવા સત્સમાગમથી તેને વિવેક થયેલો હોય છે માટે તેની ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ સંભવે છે.

મુક્ત પુરુષની પણ પહેલા બેની પેઠે ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી; કેમ કે જ્ઞાનવાનને મુક્ત કહીએ છીએ. એવા મુક્ત પુરુષ કૃતકૃત્ય હોય છે—તેને કંઈ કર્તવ્ય હોતું નથી. કદાચ પોતાના મનની મોજની ખાતર તેની ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ થાય, તોપણ તેથી તેને કંઈ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાનું હોતું નથી; માટે મુક્તની પણ ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ.

આ રીતે મોક્ષની ઇચ્છાવાળો અધિકારી સંભવી શકે છે.

इति अधिकारी निष्पणम् ।

વિષયમંડન

સાક્ષી અને જીવમાં તફાવત

વોદા—સાક્ષી પ્રાણસ્વરૂપ હક, નહીં મેદફો ગંધ ।

रागद्वेष मतिके घरम, तामें मानत अंध ॥ १२ ॥

સાક્ષી પ્રાણસ્વરૂપ છે અને એક છે; તેમાં લગાર પણ બેદ નથી. રાગ અને દેવ એ ભુદ્ધિના ધર્મ છે, તે અજ્ઞાનથી આંધળો થયેલો મનુષ્ય સાક્ષીમાં માને છે. ૧૨

ટીકા—પૂર્વે પૂર્વપક્ષીએ કહ્યું છે, કે 'જીવ રાગ વગેરે પાંચ ક્રયેશવાળો છે અને જાલ પાંચ ક્રયેશ રહિત છે; માટે જીવજ્ઞાની એકતા ગ્રંથનો વિષય બને

નદિ' એ વાત જો કે માયી છે, તથાપિ મા િ રાગદેશાદિ કોગ્રથી રદિત નહિ, માટે તેની માથે પદ્મની એમના અને છે.

વાદી—તે પણ મે કહ્યું છે, કે કર્તાભોક્તા જે છવ, તેનાથી ખીછ કાર્ ના િ નામની વસ્તુ વધ્યાપુત્રની પેઠે બિનકુલ છે ન નદિ.

સિદ્ધાંતી—એમ નથી, કર્તાભોક્તા જે મમાગી (છવ) તેના વિગેયન બાગનું નામ માણી છે. જો માગી ન નથી એમ મ્દેગો, તો મમાગીના વિગેય બાગનો નિષ્ઠ થવાથી કર્તાભોક્તા મમાગી પણ રદશે નદિ

વાદી—માગી તી વસ્તુ ડ ?

સિદ્ધાંતી—એ ન વાત કરણ વિવેચની દષ્ટિથી ચેતન િ ઉપાધિ ડ અને અવિવેચની દષ્ટિથી ચેતન િ વિગેય ડ, એટલે એક ન ચેતન વિવેચને માગીરૂપે બામે ડ અને અવિવેચને છવરૂપે બામે ડ

ઉપાધિ અને માક્ષીનું સ્વરૂપ

વાદી—વિગેય યુ અને ઉપાધિ ય ?

સિદ્ધાંતી—જે વસ્તુ જોટથી જાણામા રહેતી હોય તેટલી જાણામા રહેતી ખીછ વસ્તુને જાણાવે અને પોને જુગી રે, તેને 'ઉપાધિ' કહે છે જેમ નૈયાયિકો કાનના પોનાજુમા રહેના આકાશને 'શ્રોત-હદ્રિય' કહે છે આ દટાનમા કાનનું પોનાજુ એ ઉપાધિ છે, કેમ કે માનનું પોનાજુ જોટતી જાણામા છે, તેટલી જાણામા રહેમા આ માને શ્રોતરૂપે જાણાવે છે અને પોને જુકુ ન રહે છે

એ ન રીતે અત કરણ જોટથી જાણામા પોને રહે છે, તેટલી જાણામા રહેના ચેતનને 'માગી' નામથી જાણાવે છે અને પોને જુકુ રહે ડ માટે અત કરણ એ માક્ષીની ઉપાધિ મ્દેવાય ડ અને અંત કરણમા રહેતું ચેતન માત તે મા િ કહેવાય છે.

વિશેષણ અને છવનું સ્વરૂપ

વાદી—વાત, અત કરણની ઉપાધિવાળું ચેતન તે અંત કરણોપહિત ચેતન અથવા મા િ મ્દેવાય છે, એ વાત તો જાણે િ પણ અત કરણને વિગેયન મ્દેવાથી તો દેર પડે છે ?

સિદ્ધાંતી—પોતાના મહિત જે વસ્તુને જાણાવે, તેને વિગેયન કહે ડ 'જેમ 'કુલવાતો યુરુર આબ્ધો ડ' આ ઉદાહરણમા કુલ વિશેષણ છે કેમ કે તે પોતાના મહિત યુરુર આ થો ડ, એમ જાણાવે ડ ખીજુ ઉત્તરણ 'જાગા રૂપવાગા ધાને દુ બેડ' છુ આમા પણ નીચ રૂપ વડનું વિગેયન ડ, કેમ કે કાગા રૂપ સહિત વડાને જ્ઞેવામા આવે ડ

એ ન રીતે અત કરણ પણ કર્તાભોક્તા જે છવ, તેનું વિગેયન છે, કેમ કે અત કરણ પોતાના મહિત ચેતનને કર્તાભોક્તા છવ તરીકે જાણાવે છે, માટે

+ અત કરણ વિશેષણ અને ચેતન્ય વિશેષ્ય છે અત કરણવાળું ચેતન્ય તે છવ, આ વાત હવે પછી કહેવાશે

સસારી એવા જીવનું અંતઃકરણ વિશેષણ છે. વિશેષણવાળું ચેતન તે વિશિષ્ટ કહેવાય છે, માટે અંતઃકરણ વિશિષ્ટ ચેતનને જીવ કહે છે.

આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે. કે અંતઃકરણ તથા તેમા રહેલું ચેતન—એ બન્ને મળીને જીવ કહેવાય છે. એનું જ બીજું નામ મંસારી છે. આ બાબત આગળ વિસ્તારથી કહેવાશે.

(પણ એ જ ચેતનને અંતઃકરણથી છૂટું કહી બતાવવું હોય, ત્યારે અંતઃકરણને ઉપાધિ માનમા આવે છે એ વખતે એ જ ચેતન સાક્ષી નામથી ઓળખાય છે.)

રાગદ્વેષ સાક્ષીમાં નથી

સિદ્ધાંતી—રાગદ્વેષ વગેરે ક્યેશ જે તમે પાછળ કહ્યા છે, તે સસારીમાં છે, સાક્ષીમા નથી. સમારીમા છે, એ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે, કે તેમાં પણ વિશેષ્ય જે ચેતન તેમા રાગદ્વેષાદિક નથી, પણ વિશેષણ જે અંતઃકરણ તેમા છે, કેમ કે સસારી(જીવ)નો વિશેષ્ય જે ચેતનભાગ (ચૈતન્ય) અને સાક્ષી એક જ વસ્તુ છે.

અહીં સમજનાનું એ છે, કે એક જ ચૈતન્ય અંતઃકરણ સહિત કહેવું હોય, ત્યારે તેને સસારી (જીવ) નામથી ઓળખવામાં આવે છે, અને અંતઃકરણ વગરનું એકલું કહેવું હોય, ત્યારે સાક્ષી નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

(આ રીતે અવિવેકી લોકો અંતઃકરણના સુખદુઃખાદિ ધર્મ ચેતનમા માને છે અને ચેતનના જ્ઞાન વગેરે ધર્મ અંતઃકરણમા માને છે. વિવેકીએ અંતઃકરણ અને ચેતનને જુદા સમજીને સુખદુઃખાદિ અંતઃકરણના ધર્મ ચેતનમા માનતા નથી.)

આથી સમજશે કે સાક્ષીનો અને સસારીના વિશેષ્ય ભાગનો ભેદ નથી. જે વિશેષ્ય ભાગમા પાછળ કહેના ક્યેશો રહેના છે એમ માનીએ, તો સાક્ષીમા પણ તે ક્યેશો માનવા પડે, પણ 'સાક્ષી સર્વ ક્યેશ રહિત છે' એવો વેદનો સિદ્ધાંત છે, માટે મસારીના વિશેષ્ય ભાગમા ક્યેશ નથી. પણ વિશેષણ માત્રમા જ—અંતઃકરણમા જ—છે અને એથી જ રાગદ્વેષાદિક શુદ્ધિના ધર્મ કહેનામા આવે છે—જીવના નહિ.

આ રીતે અંતઃકરણ વિશિષ્ટ જીવની બ્રહ્મ સાથે એકતા ન બની શકે, તોપણ અંતઃકરણ ઉપહિન જે સાક્ષી તેની સાથે તો બ્રહ્મની એકતા બની શકે છે.

સાક્ષી નાના છતાં બ્રહ્મ સાથે એકતા સંભવે છે

વાદી—પણ સાક્ષી નાના એટલે બિન્નબિન્ન અનેક છે, અને બ્રહ્મ તો એક છે, તે બેની એમ્તા શી રીતે સંભવે? અને જે બ્યાપક એક બ્રહ્મ સાથે સાક્ષીનો અભેદ માનશો, તો બ્રહ્મની પેઠે સાક્ષી પણ બધાં શરીરોમા બ્યાપક એક જ છે, એમ માનવું પડશે, અને એમ થશે તો એક જ સાક્ષીને બધા શરીરોના સુખદુઃખનું જ્ઞાન થવું જાઈએ. (મારા આ પ્રશ્નોના દજી ખુલાસો થયો નથી.)

સિદ્ધાંતી—જો કે ઈશ્વરમાત્રી એક છે, અને જીવસાક્ષી નાના (બુદ્ધા બુદ્ધા અનેક) અને પરિચિત છે, તોપણ તે વ્યાપક અહતી ભિન્ન નથી. જેમ ઘટાકાશ નાના છે અને પરિચિત છે, તથાપિ તે મહાકાશથી ભિન્ન નથી, પણ ઘટાકાશ એ મહાનાશરૂપ છે, અને એ જ રીતે નાના અને પરિચિત સાક્ષી તે પણ અહરૂપ છે.

આ જગ્યાએ એક મુદ્દર ઉદાહરણ પડિત શ્રી પીતામરદામજીએ આપ્યું છે. જેમ કેરા કાગળ ઉપર ચાહી ચોપડીને, તેની વચ્ચે અક્ષરો જેટલી જગ્યા કાગળે રાખી ઘોળા અક્ષર પાડવામાં આવ્યા હોય, ત્યાં તે ઘોળા અક્ષર અને કેરા કાગળ, એ બેમાં નામમાન્યો જ તફાવત છે. એ જ રીતે સાક્ષીનો અને શુદ્ધ ચૈતન્યનો ભેદ છે. જેમ ચાહીરૂપ ઉપાધિ વિના ‘અક્ષર’ નામ હોઈ શકે નહિ, તેમ અત કરણરૂપ ઉપાધિની દૃષ્ટિ વિના ‘સાક્ષી’ નામ પણ મળવતું નથી, પરંતુ તે શુદ્ધ ચૈતન્ય જ છે.

સુખદુઃખાદિ સાક્ષીભાસ્ય કેવી રીતે ?

વાદી—‘સુખદુઃખાદિ અત કરણની વૃત્તિનો વિષય નથી, પણ સાક્ષીભાસ્ય છે’ એમ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે.

સિદ્ધાંતી—જો કે સુખદુઃખ સાક્ષીભાસ્ય છે અને સાક્ષી અનેક છે, તથાપિ જ્યારે અત કરણનું પરિણામ સુખરૂપ અથવા દુઃખરૂપ થાય છે તે વખતે જ અત કરણની જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિ સુખદુઃખ જાણે છે, અને તે વૃત્તિમાં આજ્ઞ સાક્ષી તેને પ્રગટો છે, અર્થાત્ સાક્ષી ચૈતન્યના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થયેલી અત કરણની જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિ સુખદુઃખ જાણે છે, આ રીતે અથકારોએ સુખદુઃખ સાક્ષીનો વિષય છે એમ કહ્યું છે, પણ વૃત્તિ વિના કેવળ સાક્ષીનો વિષય નથી એમ જાણવું.

આ જગ્યાએ આ રહસ્ય છે જેમ આકાશમાં ઘટાકાશ નામ અને જળ લાવવા રૂપ કાર્ય જે પ્રતીત થાય છે, તે ઘટરૂપ ઉપાધિની દૃષ્ટિથી પ્રતીત થાય છે, ઘટરૂપ ઉપાધિની દૃષ્ટિ વિના ઘટાકાશ નામ અને જળ લાવવા રૂપ કાર્ય પ્રતીત થાય નહિ, પણ આત આકાશ જ પ્રતીત થાય, માટે ઘટાકાશ એ મહાકાશરૂપ છે.

એ જ રીતે ચેતનમાં સાક્ષી એવું નામ અને અત કરણ તથા તેના ધર્મોનો પ્રકાશ કરવાનું કાર્ય અત કરણરૂપ ઉપાધિની દૃષ્ટિથી પ્રતીત થાય છે. અત કરણરૂપ ઉપાધિની દૃષ્ટિ વિના સાક્ષી એવું નામ અને અત કરણ તથા તેના ધર્મોનો પ્રકાશ કરવા રૂપ કાર્ય પ્રતીત થાય નહિ, પણ ચૈતન્યમાત્ર અહા જ પ્રતીત થાય, માટે સાક્ષી એ અહરૂપ છે.

એ અભિપ્રાયથી જ દોહાના પહેલા પાદમાં સાક્ષીને એક કહ્યો છે, કેમ કે ઉપાધિની દૃષ્ટિ વિના સાક્ષીમાં નાનાપણું અને પરિચિત્ત્વપણું પ્રતીત થતું નથી.

એ સાક્ષી જીવપદ્મનું લક્ષ છે, એ વાત આગળ કહેવાશે આ રીતે જીવજાણની એકતા એ આ અર્થનો વિષય બને છે.

પ્રયોજન-મંડન

(કાર્યાધ્યાસનું નિરૂપણ)

અધ્યાસનો હેતુ

(કવિત)

સજાતીય જ્ઞાન સંસ્કારતે અધ્યાસ હોત,
સત્યજ્ઞાન જન્ય સંસ્કારકો ન નેમ હૈ ।

દોષકો ન હેતુતા અધ્યાસ વિષે દેખિયત,
પટવિષે હેતુ જૈસે તુરી તંતુ ઘેમ હૈ ॥

આત્મા ધ્રિજાતિ, સંસ્કાર પીત સીતા કટુ ભાસે,
સીપમેં ચિરાગી રૂપ દેલે યિન પ્રેમ હૈ ।

નમ નીલ રૂપવાન ભાસત કટાહ તંબૂ,
જિનકે ન કોડ પિત્ત પ્રભૂતિ અંહમ હૈ ॥ ૧૩ ॥

સજાતીય વસ્તુના જ્ઞાનના સંસ્કારથી અધ્યાસ થાય છે. અધ્યાસ થવામાં સાચી જ વસ્તુના જ્ઞાનજન્ય સંસ્કાર બેઠાંએ એવો કોઈ નિયમ નથી; તેમ જ વસ્તુના હેતુ જેમ કાંઠલો, તાંતણા અને સાળ છે, તેમ અધ્યાસના હેતુ નેત્રાદિકનો દોષ છે, એમ પણ જોવામાં આવતું નથી. આત્મા જાતિરહિત છતાં તેને પ્રાણથી ઠેકેવામાં આવે છે, શંખ ધોળો છતાં તે નેત્રદોષથી ખીળો જણાય છે, સાકર ગળી છતાં પિત્તાદિના દોષથી તે કઠલી ભાસે છે, એવા દોષને અધ્યાસનો હેતુ જણાવનારા ઉદાહરણો છતાં, તેથી વિરુદ્ધ ઉદાહરણો પણ મળી આવે છે; એટલે જેમ રાગરહિત સંન્યાસીને રૂપમાં પ્રીતિ ન છતાં પણ તેને છીપમાં રૂપ દેખાય છે; વળી જેને પિત્તરોગ આદિક કોઈ વ્યાધિ ન છતાં પણ તેને આકાશ આસમાની રંગનું અને કડાઈ કે તાંબુ જેવા આકારનું ભાસે છે; માટે દોષ પણ અધ્યાસનો હેતુ નથી. ૧૩

ટીકા—પૂર્વે વાદીએ કહ્યું છે: ‘જંધ સત્ય છે, તેની જ્ઞાનથી નિવૃત્તિ થાય નહિ; પણ મિથ્યા વસ્તુ હોય તેની જ્ઞાનથી નિવૃત્તિ થાય છે. આત્મામાં મિથ્યા જંધની સામગ્રી નથી, માટે જંધ સત્ય છે; તેની જ્ઞાનથી નિવૃત્તિ થાય નહિ.’

સિદ્ધાંતી—એ વાત સંભવતી નથી; કેમ કે જંધ મિથ્યા છે અને જ્ઞાનથી તેની નિવૃત્તિ થાય છે.

વાદી—જંધ આત્મનથી થયેલો અધ્યાસ હોત, તો તેની જ્ઞાનથી નિવૃત્તિ થાત, પણ જંધ સત્ય છે; કેમ કે અધ્યામનાં પાંચ દારણો મેં હમણાં જ ગણાવ્યાં છે, તેમાંનું એકે દારણ આત્મામાં મિથ્યા જંધનો અધ્યાસ થવામાં જણાવતું નથી.

સિદ્ધાંતી—તમે જે અધ્યાસની સામગ્રી જણાવી છે તે ખરી નથી. પ્રથમ તો સત્ય વસ્તુના જ્ઞાનથી ઊપજેલો સંસ્કાર જ અધ્યાસનો હેતુ નથી.

વાદી—કેમ નહિ? સંસ્કાર દ્વારા સત્ય વસ્તુનું જ્ઞાન અધ્યાસનો હેતુ છે. જેમ સાચા સાપના જ્ઞાનનો મનમાં સંસ્કાર પડ્યો હોય, તો જ દોરડી દેખીને સાપની બ્રાંતિ થાય છે. એ જ રીતે કોઈ પણ ઠેકાણે સત્ય બંધ હોય, તો જ તેનું જ્ઞાન થાય; પણ તમારે મને તો અનાત્મ વસ્તુ કોઈ સત્ય જ નથી; તેથી સત્ય વસ્તુનું જ્ઞાન પણ થતું નથી, તો તેનો સંસ્કાર તો ક્યાંથી જ હોય? આવી રીતે સત્ય વસ્તુના જ્ઞાનના સંસ્કારનો અભાવ હોવાથી જગતકંપી બંધ દેખાય છે, તે અધ્યાસ નથી, પણ સાચો જ છે; એમ હું પ્રથમ કહી જ ગયો છું.

સિદ્ધાંતી—તમે કહો છો તેમ સંસ્કાર દ્વારા સત્ય વસ્તુનું જ્ઞાન અધ્યાસનો હેતુ નથી; પણ માત્ર વસ્તુનું જ્ઞાન જ અધ્યાસનો હેતુ છે, પછી તે વસ્તુ સત્ય હોય કે મિથ્યા હોય તે જોવાનું નથી. આ વાત એક ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ સમજાશે. જેમ—

એક માણસે સિંધણીનું વૃક્ષ કદી જોયું નથી. (જેની સાવરણીઓ ફરવામાં આવે છે, તે સિંધણીની ઝાળ હોય છે.) તે માણસ એકવાર બાજીગરનો તમાશો જોવા ગયો. બાજીગરે મિથ્યા સિંધણીનું વૃક્ષ બતાવ્યું. તે કહેવા લાગ્યો, ‘જુઓ, આ સિંધણીનું ઝાડ થયું!’ [આ તેને સિંધણી (ફળ) આવ્યાં છે! આ પાક્યાં છે, જુઓ, ખાઈ જુઓ!] પછી તરત જ બાજી સંકેતી લીધી અને સિંધણીનું ઝાડ અતોષ થઈ ગયું! લોકો બાજીગરની ચતુરાઈ વખાણતા ચાલ્યા ગયા!]

પેલા માણસે સિંધણીનું ઝાડ પહેલવહેલું જોયું અને તે પણ બાજીગરે બતાવેલું માયાવી મિથ્યા સિંધણીનું ઝાડ જોયું. હવે તેણે કોઈ વખત ખજૂરીનું ઝાડ જોયું નથી. કોઈક વખત જંગલમાં ફરતાં તેની નજરે ખજૂરીનું ઝાડ પડ્યું; એટલે તે તરત જ બોલ્યો, ‘આ સિંધણીનું ઝાડ છે!’

આ દર્શાવેલાં ખજૂરીના ઝાડમાં સિંધણીના ઝાડનો અધ્યાસ થયો. તે કોઈ સાચું સિંધણીનું ઝાડ જોયું હતું તેથી નહિ; પણ મિથ્યા સિંધણીનું ઝાડ જોયું હતું, તેથી જ થયો છે! અર્થાત્ અધ્યાસ થવાને માટે સત્ય જ વસ્તુના જ્ઞાનનો સંસ્કાર જોઈએ, એમ કોઈ નિયમ નથી. માત્ર સમાતીય વસ્તુના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો સંસ્કાર જ અધ્યાસનો હેતુ છે. પછી તે સંસ્કારનું જનક જ્ઞાન અને તેનો વિષય મિથ્યા હો કે સત્ય હો, તેની કોઈ અપેક્ષા નથી. સંસ્કાર દ્વારા જ્ઞાન અધ્યાસનો હેતુ છે.

અધ્યાસનો હેતુ ‘જ્ઞાનજન્ય સંસ્કાર’ અથવા ‘સંસ્કાર દ્વારા જ્ઞાન’ છે, એમ બંને રીતે કહેવામાં એક જ અર્થ છે; કેમ કે સંસ્કાર દ્વારા જ્ઞાન અધ્યાસનો હેતુ છે. એનો અર્થ એવો છે, કે જ્ઞાન સંસ્કારનો હેતુ છે અને સંસ્કાર અધ્યાસનો હેતુ છે; એટલે જ્ઞાનથી ઊપજેલો સંસ્કાર અધ્યાસનો હેતુ છે, એવો જ અર્થ થાય છે. મુક્ત અવસ્થાનું નામ સંસ્કાર છે.

અધ્યાસનો હેતુ વ્યવહિત પૂર્વકાળમાં હોય છે. (પૂર્વપક્ષ)

વાદી—સજ્જતીય વસ્તુના જ્ઞાનનો સંસ્કાર અધ્યાસનો હેતુ છે, એમ કહેવા કરતાં કેવળ વસ્તુનું જ્ઞાન જ અધ્યાસનો હેતુ છે, એમ કહેવામાં શી અડચણ છે?

સિદ્ધાંતી—કેવળ વસ્તુનું જ્ઞાન અધ્યાસનો હેતુ કહેવાય નહિ; કેમ કે આવો એક નિયમ છે: કાર્યના હેતુ કાર્યના અવ્યવહિત પૂર્વકાળમાં હોય છે. જેમ ઘટનો હેતુ દંડ છે, તે ઘટથી અવ્યવહિત પૂર્વકાળમાં હોય છે. એ જ રીતે અધ્યાસનો હેતુ જે જ્ઞાન માનીએ, તો તે પણ અધ્યાસથી અવ્યવહિત પૂર્વકાળમાં હોવું જોઈએ.

ત્યારે જે વસ્તુઓ વચ્ચે દેશ, કાળ, કે વસ્તુનું વ્યવધાન (અંતરાય) ન હોય, ત્યારે તે જે વસ્તુઓ અવ્યવહિત કહેવાય; વ્યવધાન હોય તો વ્યવહિત કહેવાય.

આશના પ્રસંગમાં કાર્ય (અધ્યાસ) અને તેનો હેતુ (વસ્તુનું જ્ઞાન)—એ જે વસ્તુઓ છે. તેમાં કાર્યના પૂર્વકાળમાં કારણ હોવું જોઈએ એ તો સફ કાર્ષ જણે છે. પણ કારણ અને કાર્યની વચ્ચે વખતનું વ્યવધાન (અંતરાય) ન હોવું જોઈએ; એટલે કારણ મળી આવતાં તરત જ કાર્ય થવું જોઈએ. એટલા માટે જ એ નિયમ કહ્યો, કે કાર્યના અવ્યવહિત પૂર્વકાળમાં કારણ હોવું જોઈએ.

વાદી—કાર્યના અવ્યવહિત પૂર્વકાળમાં કારણ હોવું જોઈએ, એવો તમારો નિયમ સંભવતો નથી; કેમ કે જે માણસને સર્પનું જ્ઞાન થાય છે, તેને મહિના પછી પણ દોરડી જોઈને તેમાં સર્પનો અધ્યાસ થાય છે. તે તમારા નિયમ પ્રમાણે થવો ન જોઈએ; કેમ કે અધ્યાસનું કારણ જ્ઞાન અવ્યવહિત પૂર્વકાળમાં નથી પણ વ્યવહિત પૂર્વકાળમાં છે; એટલે તે જ્ઞાન તો ઉત્પન્ન થઈને નષ્ટ પણ થઈ ગયું હોય છે; માટે એમ કહો, કે કાર્યથી પૂર્વકાળમાં હેતુ હોવો જોઈએ, પછી તે વ્યવહિત પૂર્વકાળમાં હો કે અવ્યવહિત પૂર્વકાળમાં હો. વળી ‘કાર્યથી અવ્યવહિત પૂર્વકાળમાં જ હેતુ હોવો જોઈએ’ એ નિયમ જે માનીએ, તો ‘વિહિત કર્મ’ સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો હેતુ છે અને નિષિદ્ધ કર્મ નરકપ્રાપ્તિનો હેતુ છે’ એવી શાસ્ત્રની વાત અપ્રમાણ્ય થઈ જશે; કેમ કે કાષિક, વાલ્મિક, માનસિક ક્રિયાનું નામ કર્મ છે. તે ક્રિયા કરી રહ્યા પછી નાશ પામી જાય છે, અને તે ક્રિયાનું ફળ જે સ્વર્ગ અને નરક તે તો ક્રિયા નષ્ટ થઈ ગયા પછી હાંમે કાળે મળે છે. આ ઉપરથી માત્રમ પડશે કે સ્વર્ગ કે નરકની પ્રાપ્તિના અવ્યવહિત પૂર્વકાળમાં વિહિત કે નિષિદ્ધ કર્મ હોતાં નથી; પણ વ્યવહિત પૂર્વકાળમાં હોય છે. જેમ વ્યવહિત પૂર્વકાળમાં શુભ કે અશુભ કર્મ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કે નરકપ્રાપ્તિનો હેતુ છે, એવી જ રીતે વ્યવહિત પૂર્વકાળમાં યથેષ્ટું જે સર્પનું જ્ઞાન તે પણ દોરડીમાં સાપના અધ્યાસનો હેતુ હોઈ શકે.

અધ્યાસનો હેતુ અવ્યવહિત પૂર્વકાળમાં હોય છે (સિદ્ધાંત)

સિદ્ધાંતી—અધ્યાસનો હેતુ વ્યવહિત પૂર્વકાળમાં હોતો નથી; કેમ કે જે નાશ પામેલા જ્ઞાન અને કર્મથી અધ્યાસ અને સ્વર્ગનરકની પ્રાપ્તિ માનશો, તો મરી ગયેલા કુંભારથી અને જળી ગયેલા દંડથી ઘડો થવો જોઈએ! કેમ કે

જેમ દોરડીમા સાપનો અધ્યાસ થયા પહેલા વ્યવહિત પૂર્વકાળમા સાપનુ જ્ઞાન હોય છે, અને સ્વર્ગનરકની પ્રાપ્તિ પહેલા વ્યવહિત પૂર્વકાળમા શુભ-અશુભ કર્મ હોય છે, તેમ જ વડ ઉત્પન્ન થયા પહેલા વ્યવહિત પૂર્વકાળમા મરી ગયેલો કુભાર અને જગી ગયેલો દડ પણ છે, માટે તેમનાથી ઘડો પણ બિપજવો જોઈએ, પણ બિપજતો નથી એ તો સૌ જાણે છે, માટે વ્યવહિત પૂર્વકાળમા જે વસ્તુ હોય તે હેતુ નહિ, પણ અવ્યવહિત પૂર્વકાળમા જે વસ્તુ હોય તે જ હેતુ હોઈ શકે છે

વગી શુભ-અશુભ કર્મ યો પછી કાળાતરે મળનારા સ્વર્ગ કે નરકનો હેતુ તે શુભાશુભ કર્મ જ નથી, પણ શુભ કર્મ પોતાના અવ્યવહિત ઉત્તર પ્રાગમા ધર્મની ઉત્પત્તિ કરે છે અને અશુભ કર્મ અધર્મની ઉત્પત્તિ કરે છે. તે ધર્મ-અધર્મ અત રણમા જીવતા સુધી રહે છે તેનાથી કાળાતરે સ્વર્ગ નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તે પછી તે ધર્મ-અધર્મ નાશ પામે છે આવા અભિપ્રાયથી શાસ્ત્રમા શુભાશુભ કર્મ અપૂર્વ દ્વારા ફળના હેતુ કહ્યા છે- આઠાત નહિ

અપૂર્વ અથવા અદૃષ્ટની મમજ

અપૂર્વ—એ ધર્મ-અધર્મનુ નામ છે, એને જ અદૃષ્ટ અને પુણ્યપાપ પણ કહે છે કોઈ વખત ધર્મ-અધર્મને ઉત્પન્ન કરનારી શુભ કે અશુભ ક્રિયાને પણ ધર્મ-અધર્મ લોકો કહે છે જેમ કોઈ શુભ ક્રિયા કરતો હોય તેને લોકો એમ કહે છે, કે ‘આ માણસ ધર્મ કરે છે’ અને અશુભ ક્રિયા કરનારને એમ કહે છે, કે ‘આ માણસ અધર્મ કરે છે’ તેમા શુભ-અશુભ ક્રિયાનુ નામ ધર્મ-અધર્મ નથી પણ શુભ-અશુભ ક્રિયા ધર્મ-અધર્મની જનક છે, માટે ક્રિયાને ધર્મ-અધર્મ કહે છે જેમ ઘી આયુ ન વ્યવહારનાર હોનાથી શાસ્ત્રમા ઘીને જ આયુષ્ય કહ્યું છે, તેવું આ મમજણ

આ રીતે યાત્રીના અવ્યવહિત પૂર્વકાળમા જ હેતુ હોય છે, એ સિદ્ધ થયું

ઉપસંહાર-સજ્જતીય વસ્તુના જ્ઞાનનો મરકાર અધ્યાસનો હેતુ છે

સિદ્ધાંતી—દોરડીમા સાપનો અધ્યાસ થતા પહેલા અવ્યવહિત પૂર્વકાળમા સર્પનુ જ્ઞાન હોતુ નથી માટે સર્પનુ જ્ઞાન એ રજગુમા સર્પના અધ્યાસનો હેતુ નથી પણ મર્પના જ્ઞાનનો સંસ્કાર જ રજગુમા સાપના અધ્યાસનો હેતુ છે તેમ છીપમા ફાળા અધ્યાસનો હેતુ કાળા જ્ઞાનથી બિપજેલો સંસ્કાર છે એ રીતે જવા મરારો જ અધ્યાસના હેતુ છે માટે સંસ્કારનો હેતુ વસ્તુનુ જ્ઞાન છે જેમ શુભ-અશુભ કર્મથી બિપજેલો ધર્મ-અધર્મ અત રણમા રહે છે, તેમ વસ્તુના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો સંસ્કાર પણ અત કરણમા રહે છે

જે માણસને પૂર્વે સર્પનુ જ્ઞાન નથી થયું તેના અત મરણમા પણ બીજી વસ્તુઓના જ્ઞાનના સંસ્કાર તો રહેના જ હોય છે પણ તે મરકારોથી દોરડીમા સાપનો અધ્યાસ થાય નહિ કેમ કે જે વસ્તુનો અધ્યાસ થાય, તેની સજ્જતીય વસ્તુના જ્ઞાનનો મરકાર અધ્યાસનો હેતુ છે, પણ વિજ્ઞતીય વસ્તુના જ્ઞાનનો

સમ્પાર અધ્યામનો હેતુ હોઈ સમ્પાર નથી માપનો મમ્મતીય માપ ન હોય છે, ખીન્નુ કોઈ હોતું નથી માપનું જ્ઞાન જેને પૂર્વે હોતું નથી, પણ અન્ય વસ્તુનું જ્ઞાન તેને હોય છે, તેને મમ્મતીય વસ્તુના જ્ઞાનનો મમ્પાર નહિ હોવાથી દોરડીમા માપનો અધ્યામ થાય નહિ આ રીતે અધ્યાસની પૂર્વે મમ્મતીય વસ્તુના જ્ઞાનનો મમ્પાર અધ્યાસનો હેતુ છે.

વાદી—પણ મત્ત વસ્તુના જ્ઞાનનો મમ્પાર ન અધ્યામનો હેતુ છે, મિથ્યા વસ્તુના જ્ઞાનનો સમ્પાર હેતુ નથી, એ વાત તો ખરી છે ને ?

ગિદ્દાંતી—એવો કોઈ નિયમ નથી, એ વાત પાછળ સિદ્ધાંતના દૃષ્ટાંતથી પ્રતિપાત્ન મેલી ન છે, મારે મિથ્યા વસ્તુના જ્ઞાનનો મમ્પાર પણ અધ્યામનો હેતુ હોઈ શકે છે

મિથ્યા વસ્તુના જ્ઞાનનો સરકાર અધ્યામનો હેતુ છે,

એના સમર્થનમાં દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદનું દિગ્દર્શન

ગિદ્દાંતી—મિથ્યા વસ્તુના જ્ઞાનથી જન્મ મમ્પાર બધના અધ્યાસમા પણ હોય છે પાછળ કહ્યું છે, કે અહ કારથી આરબીને તમામ અનાતમ વસ્તુઓ અને તેના જ્ઞાનને બધ કહે છે 'એ અનાતમ વસ્તુઓ દોરડીમા સાપની પેઠે જ્યારે પ્રતીત થાય ત્યારે ન હોય છે, અને પ્રતીત ન થતી હોય ત્યારે નથી હોતી' એવો અમારો વેગમન સિદ્ધાંત છે આ કારણથી ન સુષુપ્તિમા સનળા પ્રપચનો અભાવ પ્રતિપાદન કર્યો છે સુષુપ્તિમા કોઈ પદાર્થ પ્રતીત થતો નથી, મારે મર્વ પ્રપચનો સુષુપ્તિમા લન થાય છે, એને ન સાત્ત્વમા દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદ કહે છે

દૃષ્ટિ એટલે અવિદ્યાની રજિસ્ટ્રેશન જ્ઞાન એ જ્ઞાન ને સમયે થાય તે ન મમયે સૃષ્ટિ(પદાર્થ-વિન્યાસ)ની ઉત્પત્તિ તેના વાદ એટલે કથન તે દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદ કહેવાય છે આ વિદે વિદે વિવેચન આગળ છતાં તરમમા કરવામા આવશે.

આ રીતે અનત અહ કારાદિક અને તેનું જ્ઞાન બિપત્તે છે અને લય થાય છે. વળી અહ કારાદિક અને તેના જ્ઞાનની એક સાથે ન ઉત્પત્તિ અને લય થાય છે એટલે જ્યારે અહ કારાદિક પ્રતીત થતા લાગે છે, ત્યારે ન અહ કારાદિકની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે પ્રતીતિ લય પામે છે ત્યારે અહ કારાદિકનો પણ લય થાય છે

(નાશમા અને લયમા ભેદ છે તે ધ્યાનમા રાખવો નાશમા વસ્તુ અસત્ થઈ જાય છે અને લયમા વસ્તુનો નાશ થતો નથી, પણ તે અવિદ્યામા લીન થઈ જાય છે-દેખાતી બધ પડે છે જેમ ગાઢ અવકારમા નગરના ઘર દેખાતા બધ પડે ત્યારે એમ કહેવાય, કે નગર અધિકારમા લય પામી ગયું છે અને પાછો પ્રકાશ થતા દેખાતા માટે ત્યારે 'ઉત્પત્તિ થયું છે એમ કહેવાય છે, તેનું ન અહીં છે)

અહ કારાદિક અને તેના જ્ઞાનનું નામ અધ્યાસ છે, એ વાત અનિર્વચનીય વ્યાપ્તિના પ્રસંગમા કહેવામા આવશે

જો કે અહંકાર સાક્ષીભાવ છે, એ વાન વિષય-પ્રતિપાદનમાં કહી છે; માટે અહંકારની પ્રતીતિ સાક્ષીરૂપ છે. તેની ઉત્પત્તિ અને લય થાય નહિ, તથાપિ અહંકારનો પ્રકાશ પણ સાક્ષી વૃત્તિ દ્વારા કરે છે—સાક્ષાત્ કરતો નથી—અને વૃત્તિનો તો ઉત્પત્તિમાં લય થાય છે; માટે અહંકારની પ્રતીતિની ઉત્પત્તિ અને લય કહી શકાય છે.

આ રીતે પૂર્વપૂર્વ મિથ્યા અહંકારાદિકના જ્ઞાનથી બિપજ્ઞતા મંસ્કારને લીધે ઉત્તરોત્તર (એટલે પછીના) અહંકારાદિક અને તેના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે; તાત્પર્ય કે મિથ્યા વસ્તુના જ્ઞાનનો મંસ્કાર અસાધ્યનો હેતુ બને છે.

અધ્યાસનું અનાદિપણું

વાકી—તમે કહો છો તેમ પૂર્વપૂર્વ અધ્યાસનો મંસ્કાર ઉત્તરોત્તર અધ્યાસનો હેતુ મંભવે છે, પણ સૌથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલો જે અહંકાર અને તેનું જ્ઞાન, તેનો હેતુ તો પૂર્વઅધ્યાસનો મંસ્કાર હોઈ શકે નહિ; કેમ કે જો પ્રથમ અધ્યાસની પહેલાં કાર્મિક અધ્યાસ હોત, તો તેનો મંસ્કાર એ પ્રથમ અધ્યાસનો હેતુ બનત; પણ પ્રથમ અધ્યાસની પહેલાં કાર્મિક અધ્યાસ હોય જ નહિ; માટે સઘળા વસ્તુઓના પ્રથમ અધ્યામનો હેતુ મંસ્કાર હોઈ શકે નહિ.

સિદ્ધાંતી—આ શંકા પણ તમને સિદ્ધાંતના અજ્ઞાનથી બિપજ્ઞ છે; કેમ કે વેદાંતનો આવો સિદ્ધાંત છે—x (૧) બ્રહ્મચૈતન્ય, (૨) ધૃશ્વર, (૩) જીવ, (૪) અવિદ્યા, (૫) અવિદ્યા અને ચૈતન્યનો સંબંધ, (૬) એ પાંચેયનો પરસ્પર ભેદ—એ છ વસ્તુ સ્વરૂપથી અનાદિ છે. જે વસ્તુની ઉત્પત્તિ હોય નહિ, તે વસ્તુ સ્વરૂપથી અનાદિ કહેવાય છે. એ છની ઉત્પત્તિ થતી નથી, માટે એ છ વસ્તુઓ સ્વરૂપથી અનાદિ છે. પં. પીનાચરનાસજી એનું વિશેષ વિવરણ કરે છે.

(૧) બ્રહ્મનું અનાદિત્વ—બ્રહ્મ અવિદ્યાનું અધિજ્ઞાન છે; માટે બ્રહ્મની અવિદ્યાથી (મૂળ પ્રકૃતિથી) ઉત્પત્તિ મંભવે નહિ. જીવ, ધૃશ્વર વગેરે ખીન્ન ચારની સિદ્ધિ તો બ્રહ્મ વિના થાય એમ નથી; માટે તે ચારથી પણ બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ; માટે બ્રહ્મ ઉત્પત્તિરહિત હોવાથી અનાદિ છે.

(૨) અવિદ્યાનું અનાદિત્વ—બ્રહ્મ નિર્વિકાર છે, માટે તેનાથી અવિદ્યાની ઉત્પત્તિ થાય નહિ; અને ધૃશ્વર વગેરે ચારની સિદ્ધિ તો અવિદ્યાને આધીન છે; તેથી તેમનાથી પણ અવિદ્યાની ઉત્પત્તિ મંભવે નહિ; માટે અવિદ્યા પણ અનાદિ છે.

(૩-૪) ધૃશ્વર અને જીવનું અનાદિત્વ—એકલા બ્રહ્મથી કે એકથી અવિદ્યાથી, અથવા ધૃશ્વરથી જીવની કે જીવથી ધૃશ્વરની ઉત્પત્તિ મંભવતી નથી; તેમ જ એ ચારેનાં પરસ્પરના ભેદથી પણ જીવ-ધૃશ્વરની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. માત્ર અવિદ્યા અને ચૈતન્યના મંબંધથી જીવ અને ધૃશ્વરને સિદ્ધ કરી શકાય છે; પરંતુ તે મંબંધ પણ અનાદિ હોવાથી ઉત્પત્તિરહિત છે; માટે તે મંબંધથી ધૃશ્વર-જીવની ઉત્પત્તિ કહી શકાય નહિ, અર્થાત્ સંબંધ અનાદિ છે; માટે

x જીવર્દશો વિશુદ્ધાચિત્ત વિમાગચ તયોર્દયોઃ । અવિદ્યા તથિતોયોગઃ પદસ્માક્મનાદયઃ ॥

જીવ-ધર્મર પણ અનાદિ છે.

(૫) અવિદ્યા અને ચેતનના સંબંધનું અનાદિત્વ—જ્ઞાન અને અવિદ્યા અનાદિ છે, તેથી તેમનો તાદાત્મ્ય મંબંધ પણ અનાદિ છે; માટે તેમનાથી મંબંધની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ; અને ધર્મર, જીવ અને દેહકોના પરસ્પર ભેદ. એ ત્રણની સિદ્ધિનો આધાર એ મંબંધ ઉપર છે; તેથી એ ત્રણથી પણ મંબંધની ઉત્પત્તિ મંબંધ નહિ; માટે અવિદ્યા અને ચેતનનો તાદાત્મ્ય મંબંધ અનાદિ છે.

(૬) પરસ્પર ભેદનું અનાદિત્વ—જ્ઞાન, ધર્મર, જીવ, અવિદ્યા અને ચેતન્ય નથા અવિદ્યાનો મંબંધ, એ પાંચે વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ પોતપોતાનામાંથી થયેલી માનીએ, તો ‘આત્માત્મ્ય’ હોય આવે; માટે તેમની ઉત્પત્તિ નથી થઈ એમ જ માનવું જોઈએ; અને તેથી જ તેમના પરસ્પરના ભેદની ઉત્પત્તિ પણ ન થયેલી હોવાથી તે ભેદ પણ અનાદિ છે.

એ રીતે એ ૩ વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ નથી; તેથી તે સ્વરૂપથી અનાદિ છે. તેમાં—

(૧) જ્ઞાન ત્રણે કાળમાં અચાપ્ય (બાધરહિત) છે; માટે અનાદિ છે અને અનંત પણ છે.

(૨) અવિદ્યા વગેરે પાંચ જ્ઞાન વડે બાધ થઈ શકે એવાં છે; માટે અનાદિ હતાં પણ સાત (અનવાળાં) છે.

વાદી—અહંકારાદિકની તો શ્રુતિમાં ઉત્પત્તિ કહી છે!

સિદ્ધાંતી—અગે અહંકારને ક્યારેક સ્વરૂપથી અનાદિ કહીએ છીએ! અહંકારાદિક સર્વ વસ્તુ પ્રવાહરૂપથી અનાદિ છે; કેમ કે સર્વ વસ્તુઓનો પ્રવાહ કોઈ દૂર થઈ શકતો નથી. અનાદિ કાળમાં એવો કોઈ સમય નથી આવ્યો. કે જેમાં કોઈ ઘડો થયો ન હોય! માટે ઘડનો પ્રવાહ અનાદિ છે; અને એ રીતે બધી વસ્તુઓનો પ્રવાહ અનાદિ છે. આગળ છટાં પણ સુષુપ્તિની પેઠે સર્વ વસ્તુઓ સંસ્કારરૂપ થઈ રહે છે અને તેનું ન.

સંસ્કારનો પ્રવાહ અનાદિ છે. આ સંસ્કારને પ્રવાહરૂપથી અનાદિ કહેવામાં આવે છે. વળી જેમ દોરડીમાં ... જા બ્રમ થાય છે. ત્યારે દોરડીમાં પણ અનાદિ કાળથી સાપ હોય એવો ભાસ થાય છે; પરંતુ દોરડીનું જ્ઞાન થવાથી દોરડીમાં ત્રણે કાળમાં સાપ નહોતો એવો પણ નિશ્ચય થઈ જાય છે; તેમ જ પ્રપંચ પણ આરોપદશામાં (અધ્યાસ થયો હોય ત્યારે) પ્રવાહરૂપે અનાદિ સિદ્ધ બાસે છે; પણ અધિજ્ઞાનરૂપ પ્રજ્ઞાનું જ્ઞાન થયા પછી ત્રણે કાળમાં પ્રપંચ હતો જ નહિ, એવો (ત્રિકાલાબાવ નિશ્ચયરૂપ) બાધ થાય છે. આમ હોવાથી પ્રપંચને પ્રવાહરૂપથી અનાદિ સાંત કહેવામાં આવે છે.—૫. પી.

આવું જ્ઞાન જેને નથી હોતું, તેને આવી શંકા થાય છે, કે “પ્રથમ અધ્યાસનો હેતુ ‘સંસ્કાર’ સંભવતો નથી;” પણ સિદ્ધાંતમાં તો કોઈ અહંકારાદિક વસ્તુનો અધ્યાસ સર્વથી પ્રથમ છે જ નહિ; પણ સઘળા અધ્યાસ પોતપોતાની પહેલાંના અધ્યાસની પછીથી જ થયેલા હોય છે.

આ રીતે પૂર્વના સન્નતીય વસ્તુના ગ્નનથી બિપજેના મચ્કારને લીધે અહ દારાદિક બધનો અધ્યાસ બને છે, એવો કવિતના પ્રથમ પાદનો અર્થ છે.

પ્રમેયની સાથે મિથ્યા વસ્તુનો સાદૃશ્ય દોષ અધ્યાસનો હેતુ નથી

વાદી— વારુ, મન્નતીય પૂર્વજ્ઞાનજન્ય સરકારથી અધ્યાસ સંભવે છે એમ તમે સિદ્ધ કર્યું, પણ બધનો અધ્યાસ થનામા પ્રમેયગત દોષ, પ્રમાણુગત દોષ અને પ્રમાતાગત દોષ હોવાની જરૂર છે, એમ મેં પાઠળ કર્યું છે. તમારા જહેવામા એવો કોઈ દોષ હેતુરૂપે તમે મનાવ્યો નથી, મારે બધ અધ્યાસ-રૂપ નહિ, પણ સત્ય હોવો જોઈએ

સિદ્ધાંતી—એ તમારી શકા ખરામર નથી, કેમ કે જો તમે કહ્યો તેવા દોષ વિના અધ્યાસ ન જ બનતો હોત, તો તમારી શકા ખરી હત. જેમ કપડું બનવાના માળ, કાદવો અને સુતર—એ ત્રણ વસ્તુની ખામ જરૂર હોય છે, જો એ ત્રણમાંથી એકાદ ન હોય, તો કપડું બને નહિ, તેમ દોષ વિના અધ્યાસ ન બનતો હોત, તો દોષને અધ્યાસનો હેતુ કહી શકાત, પણ તમે પ્રમેયમા માદૃશ્ય (મરખાપણા)નો દોષ અધ્યાસનો હેતુ કહ્યો છે, તે માદૃશ્ય દોષ પણ અધ્યાસનો હેતુ નથી, કેમ કે સાદૃશ્ય વિના પણ આત્મામા જનિતો અધ્યાસ થાય છે.

વાદી—શી રીતે?

સિદ્ધાંતી—જુઓ, બ્રહ્મણ વગેરે ‘જાતિ’ કહેવાય છે (અનેક વ્યક્તિઓમા રહેનો એક ધર્મ તે જાતિ કહેવાય છે જેમ તમામ ધડાઓમા ઘટલ અથવા ધડાપણું, તમામ ગાયોમા ગોત્ર અથવા ગાયપણું. એના સામાન્ય ધર્મને ‘જાતિ’ કહે છે) આ બ્રહ્મણત્વ વગેરે જાતિ ગ્રૂપ-શરીરનો ધર્મ છે આત્માનો કે સૂક્ષ્મ શરીરનો ધર્મ નથી કેમ કે જ્યારે બીજો જન્મ થાય છે, ત્યારે આત્મા અને સૂક્ષ્મ શરીર તો તેના તે જ રહે છે, અને જાતિ બદલાઈ પણ જાય છે એવો દાઈ નિયમ નથી, કે પૂર્વશરીરમા જે જાતિ હોત, તે જ પછીના શરીરમા પણ હોવી જોઈએ, અર્થાત્ જો બ્રહ્મણત્વ વગેરે જાતિ આત્માનો કે સૂક્ષ્મ શરીરનો ધર્મ હોત, તો પછીના શરીરમા બીજા કોઈ જાતિ ન થવી જોઈએ આથી અપ્રત્યક્ષ સમજશે, કે આત્મા કે જાતિ સૂક્ષ્મ શરીરનો ધર્મ નથી, પણ ગ્રૂપ-શરીરનો ધર્મ છે

એમ છતાં હું બ્રહ્મણ હું, હું દક્ષિણ હું, હું વૈશ્ય હું ઇત્યાદિ બ્રહ્મણત્વ, દક્ષિણત્વ, વૈશ્યત્વ જાતિનું આત્મામા બાન થાય છે, મારે આત્મામા જાતિનો અધ્યાસ છે. જેમ દોરડીમા સાપ ખરી રીતે ન હોવા છતાં પણ તેમા (દોરડીમા) સાપનું બાન થાય છે, મારે તે અધ્યાસ કહેવાય છે, તેમ જ આત્મામા જાતિ ન છતાં તેમા જાતિનું બાન થાય છે, તે પણ આત્મામા જાતિનો અધ્યાસ જ છે.

આત્મા સાથે જાતિનું સાદૃશ્ય નથી, કેમ કે—

(૧) આત્મા વ્યાપક છે અને જાતિ પરિચિત છે.

(૨) આત્મા પ્રત્યક્ષ છે અને જાતિ પરાક્ષ છે

(૩) આત્મા વિપરી છે અને જ્ઞાતિ વિપરી છે.

આ રીતે આત્માથી વિરોધી 'જ્ઞાતિ' નો પણ આત્મામાં અધ્યાત્મ થાય છે જેથી રીતે આત્મામાં સાદૃશ્ય વિના પણ જ્ઞાતિનો અધ્યાત્મ થાય છે, તે જ રીતે સાદૃશ્ય વિના અલ્પ કારાક્ષિક બધ છે, તેનો પણ અધ્યાત્મ આત્મામાં સબવે છે આ રીતે સાદૃશ્ય દોષ અધ્યાસનો હેતુ નથી જો સાદૃશ્ય દોષ અધ્યાસનો હેતુ હોત, તો—

(૧) આત્મામાં જ્ઞાતિનો અધ્યાત્મ ન થવો જોઈએ,

(૨) આત્મા પીઠાપણાનો અધ્યાત્મ ન થવો જોઈએ,

(૩) સાકરમાં કંડવાસનો અધ્યાત્મ ન થવો જોઈએ,

કેમ કે એ ત્રણે ઉદાહરણોમાં અધિગત (પ્રમેય) અને મિથ્યા વસ્તુ માથે સાદૃશ્ય નથી, પણ વિરોધ છે, માટે અધિગતમાં મિથ્યા વસ્તુ સાદૃશ્ય અધ્યાસનો હેતુ નથી.

પ્રમાતાનો દોષ અધ્યાસનો હેતુ નથી

સિદ્ધાંતી—એ જ પ્રમાણે પ્રમાણમાં રહેના લોભ, બર આદિ દોષ પણ અધ્યાસના હેતુ નથી, કેમ કે જે લોભ રહિત વૈરાગ્યવાન પુરો છે, તેમને પણ છીપમાં રૂપનો અધ્યાત્મ થાય છે. જો લોભ વગેરે અધ્યાસનો હેતુ હોત, તો તેવા વૈરાગ્યથી પુરોને રૂપનો અધ્યાસ ન થવો જોઈએ, માટે પ્રમાણદોષ અધ્યાસનો હેતુ નથી

પ્રમાણનો દોષ અધ્યાસનો હેતુ નથી

એ જ પ્રમાણે પ્રમાણનો દોષ પણ અધ્યાસનો હેતુ નથી, કેમ કે આકાશ રૂપરહિત છે, એટલે તેમાં રમ વગેરે રૂપ નથી એમ જ્ઞાતા તે બધા પ્રાણુસૈને ની ન રૂપવાળું પ્રતીત થાય છે, તેમ કંડાવાના આનારનું અથવા ધુમ્મટના આકારનું પ્રતીત થાય છે, માટે બધા મનુષ્યોને આકાશમાં નીંદરપતો તથા કંડાવાના કે ધુમ્મટના આકારનો અધ્યાસ થાય છે, અને બધા જ પ્રાણુસૈના નેંદરથી પ્રમાણમાં દોષ કહેવો સબવતો નથી, માટે પ્રમાણદોષ અધ્યાસનો હેતુ નથી

આકાશમાં જે નીંદરપ વગેરેનો અધ્યાસ થાય છે, તેમાં રૂક્ષ પ્રમાણદોષનો જ અભાવ છે એમ નથી, પણ બીજા બધા દોષોનો અભાવ છે, એટલે પ્રમેયગત સાદૃશ્ય દોષ પણ નથી અને પ્રમાણનો લોભ-ભયાદિ દોષ પણ નથી જેમ બધા દોષોનો અભાવ જ્ઞાતા પણ આકાશમાં નીંદરપતા વગેરેનો અધ્યાસ થાય છે, તે જ પ્રમાણે આત્મામાં પણ પ્રમાણ વગેરેના દોષ વિના જ બધાં અધ્યાસ બની શકે છે માટે દોષ વિના અધ્યાસ અને નહિ એવી શકા કરવી નમ્રમી છે

આ રીતે મવતા અધ્યાસમાં દોષની અવેક્ષા નથી, માટે દોષ અધ્યાસનો હેતુ નથી એમ જ્ઞાતા સશ્લેષ શારીરિક, વગેરે ત્રયોમાં બધાના અધ્યાસનું નિરૂપણ થતા દોષનું પણ પ્રતિપાદન કર્યું છે, પરંતુ વિસ્તારના બધથી તે અગે અહીં લખતા નથી અને વળી જો અધ્યાસનો હેતુ દોષ હોત, તો અમે

તેનું નિરૂપણ અહીં કરત, પણ દોષ અધ્યામનો હેતુ નથી, માટે પણ દોષનું નિરૂપણ ક્યું નથી

કારણ-અધ્યાસનું નિરૂપણ

મામાન્ય ચૈતન્ય અજ્ઞાનનું વિરોધી નથી

દોષ—ચિત્સામાન્ય પ્રકાશતે, નહીં નસે અજ્ઞાન ।

હૈ પ્રકાશ સુપુતિમે, ચેતન ત અજ્ઞાન ॥ ૪૪ ॥

ચૈતન્યના સામાન્ય પ્રકાશથી અજ્ઞાનનો નાશ થતો નથી, કેમ કે સુપુતિમાં ચૈતન્ય વડે અજ્ઞાન પ્રકાશ પામે છે. ૧૪

સિદ્ધાંતી—અત્યાર સુધી કાર્પ અધ્યામનું નિરૂપણ નું છે કેમ કે અધ્યામનું કારણ અજ્ઞાન છે અને તેનું કાર્પ અહ કારાદિ સઘનો પ્રપચ છે આત્મામા આત્મા દેખાવો જોઈએ, તેને હામે અહ કારાદિક પ્રપચ દેખાય છે, તે અધ્યાસ છે અને તેનું કારણ અજ્ઞાન છે, એ અજ્ઞાન પણ અધ્યાસરૂપ છે, કેમ કે આત્મા ન દેખાતા અજ્ઞાન જ દેખાય છે આ રીતે અધ્યામનું કારણ પણ અધ્યાસરૂપ હોવાથી તેને કારણ-અધ્યામ કહેવામા આવે છે

વાદા—એમ કહેજો તો અજ્ઞાનરૂપી અધ્યાસનું કારણ વળી બીજું અજ્ઞાન નવું પડશે !

સિદ્ધાંતી—એમ કલ્પવાની જરૂર નથી હોવા જોમ પોતાને પ્રકાશરૂપ જણાવવાની માથે બીજી વસ્તુઓનો પણ પ્રકાશ કો છે, તેમ જ તેથી જીનગી રીતે અજ્ઞાન પોતે હાર્દને બીજી વસ્તુ(આત્મા)ને પણ દાકે છે, અર્થાત્ પોતે અધ્યાસરૂપ બનીને બીજી વસ્તુઓને અધ્યાસરૂપ બનાવે છે

વાદી—અધાર જેવું અજ્ઞાન પ્રકાશરૂપ આત્માને દાકે, એ તો શી રીતે બને ? મે પહેલા કહ્યું જ છે, કે વિશેષ રૂપથી અજ્ઞાન (ન જાણેની) વસ્તુમા અજ્ઞાનથી અધ્યાસ થાય છે, આત્મા સ્વપ્રકાશ છે, માટે તેનામા અજ્ઞાન હોય નહિ કેમ કે અધાર અને પ્રકાશનો પરસ્પર વિરોધ છે માટે જોમ અત્યંત પ્રમાણમા પડેની દોરડીમા સાપનો અધ્યાસ થતો નથી, તેમ સ્વપ્રમાણ આત્મામા બધનો અધ્યામ બને નહિ

સિદ્ધાંતી—તમે જે શકા કરો છો તે મબવતી નથી કેમ કે જો કે આત્મા પ્રકાશરૂપ છે, તથાપિ આત્માનું એ પ્રકાશરૂપ અજ્ઞાનનું વિરોધી નથી જો આત્મારૂપી પ્રમાણ અજ્ઞાનનો વિરોધી હોય, તો સુપુતિ ણમા પ્રમાણરૂપ આત્મા વિરે અજ્ઞાન પ્રતીત થાય છે, તે ન થયું જોઈએ

ગાદ નિદ્રામાથી જાગેના માણસને આવું જ્ઞાન થાય છે કે ‘હું સુખથી જાગ્યો અને મે માર્ડ પણ જાગ્યું નથી’ એ જ્ઞાનનો વિષય-સુખ અને અજ્ઞાન છે એ સુખ અને અજ્ઞાનનું જે જગ્યા પછી જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નથી કેમ કે જ્ઞાનનો વિષય મનુષ્ય હોય, તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનરૂપ કહેવાય છે પણ જગતકાળમા તો તે ‘સુખ અને અજ્ઞાન’ છે નહિ માટે જગતમા ‘સુખ અને અજ્ઞાન’નું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નહિ, પણ અનુભવરૂપ કહેવાય હવે એ

સ્મૃતિ અજ્ઞાત (ન જાણેલી) વસ્તુની હોતી નથી, પણ જાણેલી વસ્તુની હોય છે, માટે સુત્રમિત્રાગમા સુખ અને અજ્ઞાન જાણેતું છે અથવા તેનું જ્ઞાન હોય છે એ સુત્રમિત્રા ગ્ઞાન આન કરણ અને ઇન્દ્રિયોથી જાણેતું નથી કેમ કે સુત્રમિત્રા આન કરણ તથા ઇન્દ્રિયો હોના નથી તેથી સુત્રમિત્રાનું જ્ઞાન આત્મ અવરૂપ જ હોય છે જ્ઞાન અને પ્રકાશનો એક જ અર્થ છે

આ રીતે સુત્રમિત્રા આત્મા પ્રકાશરૂપ છે તથા તે પ્રકાશરૂપ આત્માથી અવરૂપસુખ અને અજ્ઞાનની પ્રતીતિ થાય છે જો આત્મઅવરૂપપ્રકાશ અજ્ઞાનનો વિરોધી હોય, તો સુત્રમિત્રા અજ્ઞાનની પ્રતીતિ ન થતી જોઈએ માટે આત્મા પ્રકાશરૂપ હોતા આત્માનું અવરૂપ જે પ્રકાશ તે અજ્ઞાનનો વિરોધી નથી જોનહુ આત્માનું અવરૂપ જે પ્રકાશ તે અજ્ઞાનનો અધિક (પ્રકાશક) છે

આ અભિપ્રાયથી જ વેદાંતશાસ્ત્રમાં મળ્યું છે, કે સામાન્ય ચૈતન્ય અજ્ઞાનનું વિરોધી નથી, પણ વિશેષ ચૈતન્ય અજ્ઞાનનું વિરોધી છે

વ્યાપક ચૈતન્યને સામાન્ય ચૈતન્ય મહે છે

આન કરણની રૂત્તિમાં રહેના ચૈતન્યને વિશેષ ચૈતન્ય મહે છે

જેમ બાહ્યમાં રહેનો જે સામાન્ય અગ્નિ છે, તે અધકારનો વિરોધી નથી, પણ તે બાહ્યના મધ્યમાં પ્રવેશ થયેનો અગ્નિ દીવાની વાતમાં રહેનો હોય, ત્યારે અધકારનો વિરોધી હોય છે એ જ પ્રમાણે વ્યાપક ચૈતન્ય અજ્ઞાનનું વિરોધી નથી, પરંતુ વેદાંતના સિદ્ધાંતથી અંત કરણની જે બાહ્યમાં રૂત્તિ થઈ હોય છે, તેમાં રહેતું ચૈતન્ય અજ્ઞાનનું વિરોધી છે

આ રીતે કેવળ ચૈતન્ય અજ્ઞાનનું વિરોધી નથી, પણ—

(૧) રૂત્તિ સહિત ચૈતન્ય અજ્ઞાનનું વિરોધી છે અથવા—

(૨) ચૈતન્ય સહિત રૂત્તિ અજ્ઞાનની વિરોધી છે

(૧) પ્રથમ પક્ષમાં અજ્ઞાનના નાશનો હેતુ ચૈતન્ય છે અને રૂત્તિ તેમાં સહાય રનારી છે

(૨) બીજા પક્ષમાં અજ્ઞાનના નાશનો હેતુ રૂત્તિ છે અને ચૈતન્ય તેમાં સહાય છે

આ અવરૂપવાત્ની રીતિ છે, (અવરૂપવાત્ શ છે તે વિશે આગળ જણાવશે) પણ એ બે પક્ષમાં બીજો પક્ષ જોઈ છે કેમ કે અજ્ઞાનરૂત્તિ આવરણભંગની રૂત્તિ હેતુ છે

આભાસવાદમાં (એ પણ આગળ દેવાને) તો સામાન્ય ચૈતન્યની પેઠે વિશેષ ચૈતન્યને અજ્ઞાનનું વિરોધી માનેલું નથી પણ રૂત્તિ સહિત આભાસ અથવા આભાસ સહિત રૂત્તિને અજ્ઞાનની વિરોધી માનેલી છે

આ રીતે પ્રકાશરૂપ ચૈતન્ય અજ્ઞાનનું વિરોધી નથી માટે ચૈતન્યને આશ્રિત અજ્ઞાન છે તે અજ્ઞાનથી દમનના આત્મામાં બધનો અધ્યાસ સમજે છે

તમે (વાંદીએ) મળ્યું હતું કે સૂર્યમાં જેમ અધકાર થતો નથી તેમ અવ-પ્રકાશરૂપ આત્મામાં અજ્ઞાન થતું નથી તેનો ખુલાસો પણ થઈ ગયો છે કેમ કે સૂર્યાદિક પ્રકાશ તેજ નામના મહાજાતનું વિશેષ રૂપ છે, સામાન્યરૂપ

નથી અને તેથી અધ્યારનું વિરોધી છે અને આત્માનુ અરૂપ સામાન્ય પ્રકાશરૂપ છે, વિશેષ પ્રકાશરૂપ નથી તેથી અજ્ઞાનન વિરોધી નથી, માટે દટાત(સૂચ) અને મિદ્ધાત(ચેતન)ની વિષમતાને લીધે તમે કરેલી શકાને ધ્યાન નથી—૫. પી.

સામાન્ય રૂપથી જણાવતા આત્મામાં અધ્યાસ બને છે

વાદી—મે પહેલા કહ્યું છે, કે સામાન્ય રૂપથી જ્ઞાન અને વિશેષ રૂપથી અજ્ઞાત વસ્તુમાં અધ્યાસ બને છે, પરંતુ આત્મામાં સામાન્ય-વિશેષભાવ નથી માટે નિર્વિશેષ એવો આત્મા સામાન્ય રૂપે જ્ઞાન અને વિશેષ રૂપે અજ્ઞાત મળવનો નથી, માટે આત્મામાં અધ્યાસ હોઈ શકે નહિ

સિદ્ધાંતી—એ કહેવું યથાર્થ નથી, કેમ કે ‘આત્મા છે’ એવી પ્રતીતિ સદૃઢોઈને થાય છે આત્મા એવું નામ પોતાના અરૂપનું છે ‘હું નથી’ એવી પ્રતીતિ ઠોઈને થતી નથી, પણ ‘હું છું’ એવી જ પ્રતીતિ સર્વને થાય છે, માટે મતરૂપે કરીને આત્માનું જ્ઞાન મળે તે થાય છે, પણ ‘આત્મા ચૈતન્ય, આનંદ, વ્યાપક, નિત્યશુદ્ધ, નિત્યમુક્ત છે’ એવી પ્રતીતિ સર્વને થતી નથી, માટે ચૈતન્ય, આનંદ, વ્યાપક, નિત્યશુદ્ધ, નિત્યમુક્તરૂપથી આત્મા અજ્ઞાન છે અને સત્રૂપે કરીને જ્ઞાત છે, એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે અને અનુભવસિદ્ધ બામત હોય તે સુક્તિથી ખોળી દરાવી શકાય નહિ, તેથી—

આત્માના સામાન્ય અને વિશેષ રૂપની સમજ

(૧) આત્માનું જે સત્રૂપ સદૃઢને પ્રતીત થાય છે, તે આત્માનું સામાન્ય રૂપ છે.

(૨) ચૈતન્ય, આનંદ ઇત્યાદિ આત્માનું જે રૂપ દક્ષ જાનીને જ પ્રતીત થાય છે, તે આત્માનું વિશેષ રૂપ છે

(૧) જે અધિક દેશમાં અને અધિક ઝાળમાં હોય, તે સામાન્ય રૂપ કહેવાય છે.

(૨) જે ન્યૂન દેશમાં અને ન્યૂન ઝાળમાં હોય, તે વિશેષ રૂપ કહેવાય છે.

જે કે આત્માનું અરૂપ જ ચેતન, આનંદ વગેરે છે, માટે ‘સત્’ની પેઠે ચેતન, આનંદાદિક પણ સર્વત્ર વ્યાપક છે. સત્ની અપેક્ષાથી ચેતન, આનંદાદિકને ન્યૂન દેશમાં અને ચેતન આનંદાદિકની અપેક્ષાથી સત્રૂપને અધિક દેશમાં વ્યાપક કહેવું સંભવતું નથી અને તેથી ‘સત્રૂપ’ આત્માને સામાન્ય અર્થ છે અને ચેતન આનંદાદિક વિશેષ અર્થ છે, એમ કહેવું પણ સંભવતું નથી, તથાપિ મતની પ્રતીતિ સર્વને અવિદ્યાપ્રાગમાં પણ થાય છે અને ‘ચેતન-આનંદ રૂપ આત્મા છે’ એવી પ્રતીતિ સર્વને અવિદ્યાપ્રાગમાં થતી નથી—દક્ષ જાનીને જ થાય છે અવિદ્યાપ્રાગમાં ચેતન, આનંદ, મુક્તતા, શુદ્ધતા જે તો ખરા, પણ પ્રતીત થતા નથી, માટે તે હોઈને ન હોવા મમાન છે આવા અભિપ્રાયથી—

(૧) ચૈતન્ય, આનંદ વગેરે ન્યૂન ઝાળવૃત્તિ (ચોડા વખત પ્રતીત થનારા)

કહીએ છીએ; અને—

(૨) સત્રૂપ અધિક ઝાળવૃત્તિ કહીએ છીએ

આ રીતે સતગુણો અને ચેતન, આનંદાદિ ઉપનો સામાન્ય-વિશેષભાવ ન હતાં પણ અત્પ્રકાશ કે અધિકકાળમાં પ્રતીતિ થવાથી, સામાન્ય-વિશેષ-ભાવની પેઠે જણાય છે; અને તેથી જ—

(૧) આત્માનું 'સતગુણ' સામાન્ય અંશ દહેવાય છે; અને—

(૨) ચેતન, આનંદ વગેરે વિશેષ અંશ દહેવાય છે.

આ રીતે દેવતાથી 'આત્મા નિર્વિશેષ છે.' એ સિદ્ધાંતની હાનિ થતી નથી. જો આત્મામાં ખરેખર સામાન્ય-વિશેષભાવ અંગીકાર કરીએ, તો 'આત્મા નિર્વિશેષ છે,' એ સિદ્ધાંતની હાનિ થાય; પણ આત્મામાં સામાન્ય-વિશેષભાવ ન માનતાં અવિદ્યાથી સામાન્ય વિશેષની પેઠે પ્રતીતિ થાય છે; માટે સામાન્ય-વિશેષભાવ કલ્પો છે.

આ રીતે સતગુણે કરીને જ્ઞાન અને ચેતન, આનંદ, નિત્યશુદ્ધ, નિત્ય-મુક્ત યદ્યત્રપે અજ્ઞાન આત્મામાં બંધનો અધ્યાસ મંભવે છે તથા અધ્યાસરૂપ બંધની જ્ઞાનથી નિવૃત્તિ પણ સંભવે છે; માટે અંધનું પ્રયોજન પણ શક્ય છે.

એક સવિક્ષવાદનું ખંડન

નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મથી સ્વર્ગાર્જુન થાય છે

વાદી—પાછળ મેં કહ્યું છે, કે નિર્ગિદ્ધ કર્મનો તથા કામ્ય કર્મનો ત્યાગ કરીને નિત્ય, નૈમિત્તિક અને પ્રાપ્તિત કર્મ કરવાં.

સિદ્ધાંતી—શા માટે?

વાદી—નિર્ગિદ્ધ કર્મ ન કરવાથી તીવ્રા લોકની પ્રાપ્તિ ન થાય; કામ્ય કર્મ નહિ કરવાથી ઉત્તમલોકની પ્રાપ્તિ નહિ થાય; નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મ નહિ કરવાથી જો પાપ થાય છે, તે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મ કરવાથી નહિ થાય તથા આ જન્મ કે પાછલા જન્મોમાં જે પાપ કર્યાં હશે, તેનો સાધારણ તથા અસાધારણ પ્રાપ્તિત કર્મ કરવાથી નાશ પ્રાપ્તશે; તેમ જ પૂર્વે કરેલાં કામ્ય કર્મના ફળની ઇચ્છા નિવૃત્ત થઈ જવાથી મુમુક્ષુને તેનું ફળ ભોગવવા જન્મ લેવો નહિ પડે. આ રીતે મુમુક્ષુને જ્ઞાન વિના જ જન્મમરણનો ફેરો ટળી જવારૂં મોક્ષ મળે છે.

સિદ્ધાંતી—તમે કહી તે વાત બરાબર નથી; કેમ કે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોનું પણ સ્વર્ગાર્જુન થાય છે. આ વાત બાળ્યકર પણ મુક્તિ અને પ્રમાણથી પ્રતિપાદિત કરી છે; માટે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મથી ઉત્તમલોકની પ્રાપ્તિ થશે, પણ જન્મમરણ મટશે નહિ.

જો નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મનું ફળ થાય છે, એમ માન્ય નહિ રાખો, તો તેવાં કર્મોનો ઉપદેશ કરનારો વેદ નિષ્ફળ થશે; કેમ કે જો નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મ નહિ કરવાથી પાપ થતું હોય, તો તે પાપની અનુપત્તિ (ન બિજગણું તે) તે કર્મનું ફળ દહેવાત; પણ ખરું જોતાં તો નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મ નહિ કરવાથી પાપ થતું જ નથી; કેમ કે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મ ન કરવાં તે અભાવરૂપ છે અને પાપ ભાવરૂપ છે. અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ થતી નથી; માટે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મ

નહિ કરવાથી પાપ થાય છે, એમ કહેવું સંભવતું નથી. જો નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મ નહિ કરવાથી પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માનીએ, તો શ્રી ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં ભગવાને કહ્યું છે, કે ‘અભાવની ભાવથી ઉત્પત્તિ થતી નથી,’ એ વાક્ય સાથે વિરોધ આવશે; માટે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મના અભાવથી ભાવરૂપ પાપની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી.

આ રીતે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મનું ફળ પાપની અનુત્પત્તિ નથી, પણ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મ વિના પણ પાપની અનુત્પત્તિ સિદ્ધ જ છે; માટે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મનું ફળ સ્વર્ગ છે, એ વાત કબૂલ નહિ રાખો, તો તે કર્મ નિષ્ફળ કહેવાશે, અને એવા નિષ્ફળ કર્મના બોધક બેદને પણ નિષ્ફળ કહેવાનો વારો આવશે; માટે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મથી સ્વર્ગફળ થાય છે, એમ માનવું જ સંભવે છે.

ધ્રુવજ્ઞાના અભાવથી ફળ થતું અટકતું નથી

વાદી—નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મનું ફળ સ્વર્ગ છે, એમ માન્ય રાખીએ તો પણ જન્માંતરમાં કરેલાં કામ્ય કર્મોનું ફળ ભોગવવાની ઇચ્છા ન હોય, તો તે ફળ મળતું નથી એમ મેં કહ્યું છે, એમાં તો તમને વાંધો નહિ હોય ?

સિદ્ધાંતી—એ વાત પણ સંભવતી નથી; કેમ કે કર્મરૂપી બીજામાંથી બે અંકુર ફૂટે છે: એક વાસના અને બીજો અદૃષ્ટ. ધર્મ-અધર્મનું નામ અદૃષ્ટ છે. શુભ કર્મ કરવાથી શુભ વાસના અને ધર્મરૂપી બે અંકુર થાય છે અને અશુભ કર્મથી અશુભ વાસના અને અધર્મરૂપી બે અંકુર થાય છે.

શુભ વાસનાથી આગળ ઉપર શુભ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે અને ધર્મથી મુખભોગ મળે છે; અશુભ વાસનાથી અશુભ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે અને અધર્મથી દુઃખ ભોગવવું પડે છે. આ રીતે કર્મરૂપી બીજામાંથી વાસના અને અદૃષ્ટરૂપી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧) વાસનારૂપી અંકુરનો તો ઉપાયથી નાશ થાય છે, પણ—

(૨) અદૃષ્ટરૂપી અંકુરનો તો ફળની ઉત્પત્તિ વિના કોઈ પ્રકારે નાશ થઈ શકતો નથી, એવો શસ્ત્રનો નિર્ણય છે.

(૧) અશુભ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા અશુભ વાસનારૂપી અંકુરનો સત્સંગ આદિ ઉપાયથી નાશ થઈ શકે છે.

(૨) શુભ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા શુભ વાસનારૂપી અંકુરનો કુસંગ આદિથી નાશ થાય છે.

શુભ-અશુભ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારી વાસના છે. એ વાસનાનો નાશ કરવાને શાસ્ત્રમાં અનેક પુરુષાર્થ (પુરુષ કરવાના ચત્ત) કહ્યા છે. એવા પુરુષાર્થથી વાસનાનો નાશ થાય છે; માટે પુરુષાર્થ નિરુપયોગી નથી અને ભોગનો હેતુ જો અદૃષ્ટ, તેનો તો નાશ થતો નથી; માટે—ફળ આપ્યા વિના કર્મનો ફલ થતો નથી—એવું જો શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તેની સાથે પુરુષાર્થનો વિરોધ પણ આવતો નથી. આ રીતે અજ્ઞાનીના કર્મની નિવૃત્તિ ફળભોગ વિના થતી નથી.

જ્ઞાનીનાં કર્મ તો ભોગવ્યા વિના નિવૃત્ત થઈ જાય છે; કેમ કે—કર્મ, કર્તા

તથા ફળ પરમાર્થથી (વાસ્તવિક રીતે) તો છે જ નહિ, પણ અવિદ્યાથી કલ્પિત છે. તે અવિદ્યાનું વિરોધી જ્ઞાન છે; માટે અવિદ્યાએ કલ્પેલાં જે કર્મ વગેરે છે, તેનો પણ જ્ઞાનથી નાશ થાય છે, જેમ સ્વપ્નમાં નિદ્રાથી જે પદાર્થો પ્રતીત થાય છે, તેનો જાગ્રત કાળમાં નિદ્રાની નિવૃત્તિથી અભાવ થાય છે, તેમ અવિદ્યાએ નિદ્રાથી જે કર્મ, કર્તા અને ફળ પ્રતીત થાય છે, તેનો પણ જ્ઞાનદશાથી જાગ્રતમાં અવિદ્યાની નિવૃત્તિથી અભાવ થાય છે. જ્ઞાન વિના એવો અભાવ બનતો નથી.

તમે કહ્યું છે, કે ઇચ્છા ન હોય તો કર્મનું ફળ ભોગવવું પડે નહિ. જે એમ થાય તો ઇશ્વરનો સંકલ્પ મિથ્યા થાય; કેમ કે 'ફળ ભોગવ્યા વિના અજ્ઞાનીના કર્મની નિવૃત્તિ થતી નથી,' એવો ઇશ્વરનો મંકલ્પ છે. 'ઇશ્વર સત્ય મંકલ્પ છે' એવી વાત શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે; માટે ઇચ્છાના અભાવથી પૂર્વે કરેલાં કામ્ય કર્મનું ફળ થાય નહિ, એ વાત વિરદ્ધ છે—ખરી નથી.

વળી જે ઇચ્છા ન હોય તો કામ્ય કર્મનું ફળ થાય નહિ, તો અશુભ કર્મનું ફળ કોઈને પણ મળવું ન જોઈએ; કેમ કે અશુભ કર્મનું ફળ દુઃખ છે, તેની ઇચ્છા તો કોઈને જ હોતી નથી !

માટે જ્ઞાન વિના કર્મના ફળનો અભાવ થાય નહિ.

જ્ઞાન વિના કર્મના ફળનો ભોગ મટે નહિ

વાદી—મેં પહેલાં એમ કહ્યું છે. 'કર્મ કરતી વખતે તે કર્મના ફળની ઇચ્છા ન રાખે, તેને તે કર્મનું ફળ મળતું નથી, એમ વેદાંત મતમાં કહ્યું છે; તેમ જ કર્મ કર્યા પછી પણ તેનું ફળ લેવાની ઇચ્છા મટી જાય, તો કર્મનું ફળ મળતું નથી.'—એમ કહેવામાં શું ખોટું છે ?

સિદ્ધાંતી—વેદાંત મત નહિ સમજવાથી જ એવી વાત તમે કહી છે; કેમ કે ફળની ઇચ્છા રાખીને કે રાખ્યા વિના પણ જે કોઈ કર્મ કરે છે, તેને તેનું ફળ તો અવરય ભોગવવું જ પડે છે. એમાં ફેર એટલો છે, કે જે ઇચ્છારહિત કર્મ કરે છે, તેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે અને જે ઇચ્છા સહિત કર્મ કરે છે, તેને તે કર્મનું ફળ મળે છે, પણ અંતઃકરણ શુદ્ધ થતું નથી; એટલે—

(૧) જે ઇચ્છારહિત કર્મ કરવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈને અવશ્ય કરવાથી જ્ઞાન યર્થ જાય, તો તેને કર્મનું ફળ ભોગવવું પડતું નથી; પણ—

(૨) જેણે ઇચ્છારહિત કર્મ કર્યો છે, પણ અવશ્ય કરવાનો ભોગ ન આવવાથી અથવા ખીળ કોઈ કારણથી તેને જ્ઞાન થયું નહિ હોય, તો તેને તે ઇચ્છારહિત કર્મના ફળનો ભોગ ભોગવવો પડે છે, એવો વેદાંતનો સિદ્ધાંત છે; માટે જ્ઞાન વિના કર્મના ફળનો ભોગ દૂર થતો નથી.

જ્ઞાનથી સર્વ પાપનો નાશ થાય છે

વાદી—મારું કહેવું એમ છે, કે પ્રાયશ્ચિત્તથી તમામ અશુભ કર્મનો નાશ થાય છે.

સિદ્ધાંતી—એ વાત પણ ન બનવા જેવી છે; કેમ કે અનંત કલ્પના જે અશુભ કર્મ છે, તેનું એક જન્મમાં પ્રાયશ્ચિત્ત યર્થ શકે નહિ. વળી મંગારના

અને ઈશ્વરનાં નામોઆરણ્ય વગેરે સર્વ પાપનાં નાશક જે સાધારણ પ્રાપ્તિ કલાં છે, તે પણ જ્ઞાનનાં સાધન છે; તેથી જ સર્વ પાપનાં નાશક કલા છે; માટે જ્ઞાનથી જ સર્વ પાપનો નાશ થાય છે.

વાદી—નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મ કરવાથી જે કલેશ થાય છે, તેથી પૂર્વના સંચિત નિપિદ્ધ કર્મ ભોગવાઈ જાય છે; માટે સંચિત નિપિદ્ધ કર્મનું ફળ બીજું (નોખું) ભોગવવું પડતું નથી.

સિદ્ધાંતી—એમ ન બને; કેમ કે અનંત પ્રકારનાં સંચિત નિપિદ્ધ કર્મ છે, અને તેનું ફળ પણ અનંત પ્રકારનું હુ:ખ છે. કેવળ કર્મના અનુક્રાનનો કલેશ જ તેનું ફળ હોઈ શકે નહિ.

સંચિત કર્મો એક જ જન્મમાં ભોગવાય નહિ

સિદ્ધાંતી—વળી તમે કહ્યું છે, કે ‘તમામ સંચિત કામ્ય કર્મથી એક શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે’ એ વાત અશક્ય છે; કેમ કે સંચિત કામ્ય કર્મ અનંત છે, તેનો એક જ જન્મમાં ભોગ ભોગવી લેવાય નહિ.

વળી તમે એક માણસ એક જ વખતે અનેક શરીરો ધારણ કરીને અનેક જન્મનાં સંચિત કર્મો ભોગવી લેશે એવી કલ્પના કરી છે; પણ સિદ્ધ યોગી વિના બીજાથી તે બની શકે એવું નથી. વળી તેવા સિદ્ધ યોગીમાં બીજું સામર્થ્ય હોય છે; પણ જ્ઞાન વિના ભોક્ષ તો તેને પણ મળતો નથી, એવો વેદનો સિદ્ધાંત છે.

આ રીતે કામ્ય કર્મ અને નિપિદ્ધ કર્મને છોડીને કેવળ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મ અજ્ઞાની કરે, તો તેનું ફળ ભોગવવા માટે તે અજ્ઞાનીને પણ અનંત શરીર લેવાં પડશે, પણ ભોક્ષ નહિ થાય; માટે જ્ઞાન દ્વારા અંધનું પ્રયોજન બને છે. જેમ સ્વપ્નમાં મિથ્યા પદાર્થ પ્રતીત થાય છે, તેની નિવૃત્તિ જાગ્રત વિના થાય નહિ; તેમ બંધ પણ મિથ્યા પ્રતીત થાય છે, તેની નિવૃત્તિ પણ જ્ઞાનરૂપ જાગ્રત વિના થાય નહિ.

સંબંધમંડન

આ રીતે અંધના અધિકારી વિષય અને પ્રયોજન સંબંધ છે; માટે તેમનો સંબંધ પણ સંબંધ છે; અને તેથી અંધનો આરંભ બને છે.

લેહ—અદ્વૈતીશ્વરજી સત્તરણ પરમપ્રકાશ ।

જામ મતિકી ગતિ નહિ, સોદ નિશ્ચલદાસ ॥ ૧૫ ॥

દીન મનુષ્યો ઉપર દયા કરનાર દાદુજી સતરૂપ, આનંદરૂપ અને પરમપ્રકાશ ચિત્તસ્વરૂપે છે; જે સચ્ચિદાનંદરૂપ દાદુમાં બુદ્ધિની ગતિ પહોંચતી નથી; (અર્થાત્ બુદ્ધિની વૃત્તિઓ વડે જે પરમાત્મ ચિત્તન્યને જાણી શકાતું નથી), તે સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ એ જ હું નિશ્ચળદાસ છું. ૧૫

૩ : ગુરુશિષ્યલક્ષણ અને ગુરુભક્તિકૃણ

પ્રકારનું નિષ્પણ

(૧) અંત્યારંભની પ્રતિજ્ઞા

દોહ—પેલ ચારિ અનુયંધયુત, પઢે સુને યહ ગ્રંથ ।

જ્ઞાનસહિત ગુરુસે જુ નર, લહે મોક્ષકો પંથ ॥ ૧ ॥

આરે અનુબંધ સહિત અંથને ભણી જ્ઞાની ગુરુ પાસેથી આ અંથ લેશે અથવા એકાગ્ર ચિત્ત કરી સાંભળે, તેને મોક્ષ માર્ગ જે જ્ઞાન તે પ્રાપ્ત થાય છે. ૧

દોહ—મનાપાસ મતિ ભૂમિર્મિ, જ્ઞાન ચિમન આવાદ ।

ઘેઈ હિદિ ફારન ફરત હું, ગુરુશિષ્યસંવાદ ॥ ૨ ॥

શ્રોતાની બુદ્ધિરૂપી પૃથ્વીમાં જ્ઞાનરૂપી ખાગ વિના પ્રયાગ આબાહ થાય (અર્થાત્ અંથનો બોધ શ્રોતાને સુખથી થાય); મા ગુરુશિષ્યના સંવાદરૂપે આ અંથનો આરંભ કરીએ છીએ. ૨

(૨) ગુરુનું લક્ષણ

બૌર્વાઈ—વેદ અર્થકું મલે પિછાનૈ, આતમ ગ્રહારૂપ દ્રવ્ય જાનૈ ।

ભેદ પંચ કી શુદ્ધિ નશાયૈ, અદ્વય અમલ ગ્રહ વરશાયૈ ॥ ૩ ॥

મય મિથ્યા મૃગતૃપા સમાજા, અનુલય દમ માપત નહિ આના સૌ ગુરુ દે અદ્વૈત ઉપદેશા, હેતુક શિક્ષા ન લુંચિત કૈશા ॥૪॥

જે ગુરુ વેદના અર્થને ભણા પ્રકારે ભણુતા હોય તથા આત્મા અને બ્રહ્મને એકરૂપે ભણુતા હોય, જે ગુરુ પાંચ પ્રકારના ભેદની શુદ્ધિનો નાશ કરે તથા દ્વૈતસહિત અને નિર્મળ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરાવે, (૩) વળી જે ગુરુ સંસારને મૃગતૃપ્તિ સમાન મિથ્યા છે અને બ્રહ્મલિપ્ત બીજું કંઈ છે નહિ, એમ સર્વદા કહ્યા કરે છે, એવો ગુરુ અદ્વૈત ઉપદેશ આપવાને યોગ્ય છે. તે સિવાય શિષ્યની શિક્ષા કાપનારા અથવા માયાના વાળનો હોય કરનારા (તોડીને બોડું કરનારા) ગુરુ ઉપદેશ આપવાને યોગ્ય નથી. ૪

ટીકા—‘વેદના અર્થને ભણા પ્રકારે ભણુતા હોય’ એમ કહેવાથી આચાર્ય વેદ ભણેલો જોઈએ એમ કહ્યું તથા જીવજલની એકતા ભણુનારો જોઈએ, એમ કહેવાથી આચાર્ય અહનિષ્ટ જોઈએ એમ કહ્યું; અર્થાત્ બ્રહ્મ-વિદ્યાના આચાર્ય વેદાધ્યયન કરેલું હોવું જોઈએ તથા આત્મજ્ઞાનમાં તેની સ્થિતિ જોઈએ.

જે વેદ ભણ્યો હોય, પણ જ્ઞાનમાં જેની સ્થિતિ ન હોય, તે આચાર્ય

કહેવાય નહિ; તેમ જ જ્ઞાનમાં સ્થિતિ હોય, તથાપિ વેદ ભણ્યો ન હોય, તે પોતે તો મુક્ત છે; પરંતુ ઉપદેશ કરવાને યોગ્ય આચાર્ય તે કહેવાય નહિ; કેમ કે જિજ્ઞાસુ શિષ્યોની શંકા દૂર કરવાની યુક્તિ તેને આવડતી નથી. એમ છતાં જેના ચિત્તમાં શંકા ઉત્પન્ન થાય નહિ, એવા ઉત્તમ સંસ્કારવાળા જિજ્ઞાસુને ઉપદેશ કરવામાં તો તે યોગ્ય છે, તથાપિ સર્વને ઉપદેશ કરવાને તે યોગ્ય હોતો નથી; માટે તેને આચાર્ય કહેવાય નહિ.

પાંચ પ્રકારના ભેદ

શિષ્યની સુદ્ધિમાં પાંચ પ્રકારના ભેદ ભાસમાન થાય છે, તેમને નાના પ્રકારની યુક્તિથી જે દૂર કરવાને સમર્થ હોય, તે આચાર્ય કહેવાય. તે પાંચ પ્રકારના ભેદ આ પ્રમાણે છે: (૧) જીવ-ધ્વિરનો ભેદ, (૨) જીવ-જીવનો પરસ્પર ભેદ, (૩) જીવ-જડનો ભેદ, (૪) ધ્વિર અને જડનો ભેદ; (૫) જડ અને જડનો પરસ્પર ભેદ. આ ભેદ ભયનો હેતુ છે. માટે તે ભેદનું ખંડન આચાર્યે અવશ્ય કરવું જોઈએ. એ ભેદના ખંડનની અનુમાનરૂપ યુક્તિઓ વિચારસાગરના દીકાકાર પંડિત પીતામ્બરદાસજી આ પ્રમાણે લખે છે:

(૧) જીવ અને ધ્વિરનો ભેદ કલ્પિત છે; અવિદ્યા અને માયારૂપ ઉપાધિથી થયેલો હોવાને લીધે, ઘટાકાષ્ટ અને મહાકાસના ભેદની પેઠે. (આ અનુમાનમાં તથુ બાબતો છે: પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા, બીજી હેતુ અને ત્રીજું ઉદાહરણ છે. બધાં અનુમાનમાં અનુક્રમે એ ત્રણ વાનાં સમજી લેવાં.)

(૨) જીવ-જીવનો પરસ્પર ભેદ કલ્પિત છે, સાભાસ અંત કરણરૂપ ઉપાધિથી થયેલો હોવાને લીધે; શુદ્ધશુદ્ધ ઘટાકાસોના ભેદની પેઠે. (જેમ, તપાવેલા લોદાના ગોળાને લીધે અગ્નિનો ગોળો ભાસે છે, તેમ ચૈતન્યથી પ્રકાશિત થયેલું અંતઃકરણ ચૈતન્યરૂપે ભાસે છે, તેને જ જીવ કહે છે; અર્થાત્ જીવને ઓળખાવવા માટે ‘ચૈતન્યના આભાસવાણું’ અંત કરણ’ એમ કહેવું જોઈએ. આ કારણથી સાભાસ-આભાસ સહિત અંત કરણને ઉપાધિ કહે છે.)

(૩) જીવ અને જડનો ભેદ કલ્પિત છે; સાભાસ અંત કરણ અને નિરાભાસ નામરૂપમય ઉપાધિથી થયેલો હોવાથી, સ્વપ્નમાં દેખાતા સ્થાવર-જંગમ પદાર્થોની પેઠે, (જડપદાર્થમાં અંત કરણ વ્યક્ત ન હોવાથી, તેમાં ચૈતન્યનો આભાસ દેખાતો નથી; માટે તેને નિરાભાસ કહે છે. વળી જીવનું રૂપ જણાતું નથી, પણ જડ પદાર્થનું તો નામ અને રૂપ બંને જોવામાં આવે છે, એથી પણ જીવ અને જડનો ભેદ મમજાય છે.)

(૪) ધ્વિર અને જડનો ભેદ કલ્પિત છે; સાભાસ માયા અને નામ-રૂપમય ઉપાધિએ કરેલો હોવાથી, સાક્ષી અને સ્વપ્ન જગતના ભેદની પેઠે. [શુદ્ધ સત્ત્વગુણી પ્રકૃતિ માયા કહેવાય છે અને મલિન મત્ત્વગુણી પ્રકૃતિ અવિદ્યા કહેવાય છે. શુદ્ધ સત્ત્વગુણી પ્રકૃતિમાં (માયામાં) ચૈતન્યનો આભાસ પડેલો છે; માટે તે આભાસ સહિત માયાને ધ્વિર કહે છે. સ્વપ્નમાંનું જગત અપ્રતીકૃત હોવાથી, તેનો દ્રષ્ટા સાક્ષી છે અને વળી સ્વપ્ન-જગતથી જુદો છે;

તેમ જ ઈશ્વર આ વ્યાવહારિક જગતનો દ્રશ્ય છે અને તેનાથી જુદો છે.]

(૫) જડ-જડનો બેદ, નામરૂપમય ઉપાધિથી ઘેરેલો હોવાથી, દોરડીમ કંપેલો પાણીનો રેલો, લાકડી, સાપ વગેરેની પેઠે કલ્પિત છે.

ઉપર કલા પ્રમાણે અનેક પ્રકારે બેદ દૂર કરીને, અદ્વય અને અવિદ્યારૂપ મળથી રહિત શુદ્ધ બ્રહ્મનો આત્મરૂપે સાક્ષાત્કાર કરાવે, તે આચાર્ય કહેવાય; તેમ જ સંસારનો મિથ્યા રૂપે જે ઉપદેશ કરે, તે આચાર્ય કહેવાય. આવી રીતે અદ્વ્યુત ઉપદેશ આપનારા આચાર્ય કહેવાય છે; પણ જેઓ પોતે માથું મૂંઝાવીને શિષ્યની ચોટસી માત્ર કાપી નાખનારા હોય અથવા કોઈ સંપ્રદાયના ચિહ્નમાત્રથી અંકિત કરનારા હોય, તેમને આચાર્ય કહેવાય નહિ.

દોહ—કરત મોક્ષ મયગ્રાહતે, દે અસિ નિજ ઉપદેશ ।

સો દૈશિક ધુધ જન કહત, નહિ કૃત ગૈરિકવેશ ॥ ૫ ॥

જે પોતાની ઉપદેશરૂપી તરવારથી સંસારરૂપી મગરને મારીને તેનાથી શિષ્યને છોડાવે છે, તેને પંડિતો આચાર્ય કહે છે; માત્ર ભગવાં લૂગડાં ધારણ કરનારને નહિ. ૫

શિષ્યનાં લક્ષણ

દોહ—દૈશિક કે લક્ષણ કહે, શ્રુતિ મુનિ વચ અનુસાર ।

સો લક્ષણ હૈં શિષ્યકે, જ્ઞે જિનસે અધિકાર ॥ ૬ ॥

વેદ અને શાસ્ત્રનાં વચનોને અનુસરીને ઉપર ગુરુનાં લક્ષણો કહ્યાં છે. હવે જે સાધનોથી શ્રેય સમજવાનો અધિકાર (યોગ્યતા) પ્રાપ્ત થાય, તે સાધનો શિષ્યનાં લક્ષણો બાબત; અર્થાત્ પાછળ પહેલા તરંગમાં વિવેકારૂ અધિકારીનાં લક્ષણો કહ્યાં છે, તે જ લક્ષણો શિષ્યનાં બાણી લેવાં. ૬

ગુરુભક્તિના ફળનું વર્ણન

દોહ—ઈશ્વરસે ગુરુમં અધિક, ઘોરે મક્તિ સુજાન ।

વિન ગુરુમક્તિ પ્રવીણ હૈં, લઘૈ ન આતમજ્ઞાન ॥ ૭ ॥

શિષ્યે ઈશ્વર કરતાં પણ ગુરુની વધારે ભક્તિ કરવી; કેમ કે કોઈ માણસ સઘળાં શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ હોય, તથાપિ ગુરુભક્તિ વિના આત્મજ્ઞાન મેળવી શકતો નથી. ૭

જે જ વાત દર્શાવતી પ્રતિપાદન કરે છે:

દોહ—વેદ ઉદધિ વિનગુરુ લઘૈ, લાઘૈ લૌન સમાન ।

વાદર ગુરુમુલ દ્વાર જ્ઞૈ, અમૃતસે અધિકાન ॥ ૮ ॥

વેદરૂપી સમુદ્રનું પાન જો ગુરુ વિના કરે, તો તે લવણ સમાન ખારું લાગે છે; પણ તે જ જળ ગુરુમુખરૂપી વાદળને દ્વારે આવે છે, ત્યારે અમૃતથી પણ વધારે મીઠું લાગે છે. ૮

ટીકા—વેદપી મોટો સમુદ્ર છે, તે ગુરુ વિના લવણના જેવો ખારો બાગે છે જેમ ખારા સમુદ્રમાં જઈને તેના જળનું જે પાન ડરે છે, તે કેવળ ખારાગતો જ અનુભવ કરે છે અને તેથી નેશ પામે છે, તેમ ગુરુ વિના જે વેદનો અર્થ વિચારે છે, તે બેદપી ખારાગતો અનુભવ કરીને જન્મ મરણરૂપી કનેશ પામે છે, એ જ ડારણથી રામાનુજ અને મધ્વ આદિ જે અને પુરો થયા છે, તેમજે વેદના અર્થનો વિચાર તો કર્યો છે, પણ ગુરુ દ્વારા કયો નથી, માટે બેદનો નિશ્ચય રીતે જન્મમરણરૂપી બેદને પ્રાપ્ત થાય છે મુક્તિરૂપી આનંદ તેમને પ્રાપ્ત થયો નથી

જે કે રામાનુજ આદિ જે થયા છે, તેમજે પણ વેદ પોતાના ગુરુઓ પામેથી જ બણીને વિચાર્યો છે અને વિચાર્યો પછી સાખ્યાન પણ કર્યો છે તથાપિ જેમની પાસે તેઓ વેદ ભજ્યા, તે ગુરુ નથી કમ કે 'જે જ્ઞાન-બ્રહ્મની એ તાનો ઉપદેશ કરે, તે ગુરુ હોઈ શકે છે એ વાત પાછળ ગુરુના લક્ષણમાં મહેની છે, પણ એમના ભણાવનારા તો જીવ-બ્રહ્મના બેદનો ઉપદેશ આપનારા હતા માટે તેમને વિષે જેઓ ગુરુશબ્દનો પ્રયોગ કરે છે તે અહ તની પેઠે કરે છે જેમ અહ તના શિષ્યો અહ તને ગુરુ મહે છે, પણ અહ ત એ ગુરુ શબ્દનો વિનય (અર્થ) નથી તેમ જ બેનાદી પુરા પોતાના ભણાવનારને ગુરુ મહે છે, પરંતુ તેઓ ગુરુ નથી માટે રામાનુજ આદિ જે બેદવાદી થયા છે, તેમજે ગુરુ દ્વારા વેદનો વિચાર નો નથી તેથી તેઓ ભેદના આમહ રાખીને જન્મમરણરૂપી કનેશને પામ્યા છે

તે જ પ્રમાણે બીજે પણ કેડ પાછળ જેવા લક્ષણવાળા ગુરુ સિવાય પોતાની મેળે વેદના અર્થનો વિચાર કરે અથવા બેદનાવી પુરાતની પામે બગીને વિચાર કરે, તે પણ બેદપી ક્ષારનો અનુભવ કરીને જન્મમરણરૂપી કનેશનો જ અનુભવ કરે છે, એવો આ દોહાના પૂર્વાધનો અર્થ છે

માટે વાદાણી બ્રહ્મવેદના ગુરુના મુખ દ્વારા માંબગીને જે વેદના અર્થનો વિચાર કરે, તને જે અમૃતથી પણ વધારે આનંદ હેતુ થાય છે જેમ સમુદ્રનું પાણી સ્વભાવથી ખારું છે, પણ વાદા દ્વારા મધુર થાય છે, તેમ વેદનો અર્થ બ્રહ્મતાની ગુરુ દ્વારા આનંદનો હેતુ છે

જ્ઞાની ગુરુ પાસેવી વેદાર્થના પઠન અને શ્રવણની યોગ્યતા

પાછળ કહેવામાં આયુ છે, કે ગુરુ પાસેથી પઠન રના વેદના અર્થનો વિચાર કરવાથી મુક્તિરૂપી ક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે પણ તેમાં ગુરુ જ્ઞાની હોવા જોઈએ કે અજ્ઞાની તે કલું નથી, તે હવે કહે છે જો 'નાનદીન ગુરુ હોવો જ ન જોઈએ,' એમ પહેલા કહી ગયા છીએ, તથાપિ એ જ વાનને દશાથી પ્રતિપાન કરે છે

દોહ—દત્તિપુટ ઘન સમ અજ્ઞજન, મેઘ સમાન સુજાન ।

પદે વેદ દદિ હેતુતે, જ્ઞાનીપે તજિ આન ॥ ૦ ॥

અજ્ઞાની માણસો આમજ્ઞાની બોખ અથવા મસકે જેવા છે.

આમડાની બોખથી સમુદ્રનું પાણી આણીએ, તેમાં ઠાઈ વિલક્ષણ સ્વાદ આવતો નથી, તેમ અજ્ઞાની માણસ પાસેથી બહુ કરતા વેદરૂપી સમુદ્રનું અર્થરૂપી જળ, પણ વિલક્ષણ આનંદ આપતું નથી, માટે અજ્ઞાની શુરુએ આમડાની બોખ જેવા છે

જ્ઞાની શુરુ મેઘ જેવા છે, તે વાત પાછળ કહેવાઈ છે, માટે અમંપાત્ર જેવા અજ્ઞાની શુરુએને છોડીને મેઘ સમાન જ્ઞાની શુરુ પાસેથી વેદના અર્થ ગીળવા અથવા સાલજવા. ૯

ભાષાઅથથી પણ જ્ઞાન થાય છે

‘જ્ઞાનવાન શુરુ પાસે વેદ બહુ’ એમ હેવાથી એરી શકા થાય છે, કે જે વેદની શ્રુતિ છે, તે દ્વારા જ શ્રવ-બ્રહ્મનો વિચાર કરવાથી જ્ઞાન થાય છે બીજા સરકૃત કે પ્રાકૃત અથવા બહુવાથી જ્ઞાન થાય નહિ અને એમ હોય, તો આ ભાષાઅથનો આરભ નિષ્ફળ થાય તેના સમાધાન માટે કહે છે

વોદા—બ્રહ્મરૂપ અહિં બ્રહ્મચિત્ત, તાત્કી વાળી વેદ ।

ભાષા અથવા સસ્કૃત, કરત મેદન્નમછદ ॥ ૧૦ ॥

બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ બ્રહ્મરૂપ છે, એ વાત શ્રુતિમા પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેની વાણી વેદરૂપ છે, પછી તે પ્રાકૃત ભાષારૂપ હોય કે સસ્કૃતરૂપ હોય, તથાપિ તે વેદરૂપી ભ્રમનો નાશ કરે છે, અર્થાત્ આત્માના સ્વરૂપના પ્રતિપાદક વાક્યોથી જ્ઞાન થાય છે, પછી તે વેદના હોય કે બીજા હોય, માટે ભાષાઅથથી પણ જ્ઞાન થાય છે ૧૦

ટીકા

શાકા—વેદના વચન સિવાય જ્ઞાન થાય નહિ

સમાધાન—એવો નિયમ નથી જેમ આયુર્વેદમા કહેના રોગ અને તેના નિવાન અને ઔષ્ધ, તે સધગાનુ જ્ઞાન બીજા સરકૃત અથવા અથવા ભાષાના કે દારસી અથવાથી ચર્ચ શકે છે, તેમ સર્વનો આત્મા જે બ્રહ્મ તેનું જ્ઞાન પણ ભાષા વગેરેના અથથી થાય છે

એટલા માટે સર્વજ્ઞ એવા જે ઋષિમુનિઓ થયા છે, તેમણે મુનિ, પુરાણ અને ઇતિહાસ-અથવા બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રકરણ કહ્યા છે જે વે સિવાય જ્ઞાન થતું ન હોય તો એ સર્વજ્ઞ પ્રકરણ નમ્રમા ચર્ચ જશે માટે આત્માના સ્વરૂપના પ્રતિપાદક જે વાક્યો છે તેનાથી જ્ઞાન થાય છે—પછી તે વાક્ય વેદના હોય કે બીજા હોય—માટે ભાષાઅથથી પણ જ્ઞાન થાય છે, એ વાતો સિદ્ધ થઈ

આચાર્ય-સેવાની આપશ્યમ્તા

વોદા—વાની જાતી વેદ સમ, કીજ તાત્કી સેવ ।

વૈ પ્રસન્ન જય સેવર્ત, તવ જાનૈ નિજ મેય ॥ ૧૧ ॥

બ્રહ્મવેત્તા આચાર્યની વાણી વેદ સમાન છે, માટે તેની જિજ્ઞાસુએ

સેવા કરવી; કેમ કે જ્યારે સેવાથી આચાર્ય પ્રસન્ન થાય છે, ત્યારે જ પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન શિષ્ય ગુરુ પાસેથી મેળવી શકે છે. ૧૧

ટીકા—એમ કહેવાનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે: આચાર્યની સેવા ઇશ્વરની સેવાથી પણ અધિક છે; કેમ કે ઇશ્વરની સેવા અદૃષ્ટ કળનો હેતુ છે અને આચાર્યની સેવા દૃષ્ટ તથા અદૃષ્ટ બન્ને કળનો હેતુ છે.

(૧) જે વસ્તુ ધર્મ કે અધર્મની ઉત્પત્તિ દ્વારા ફળ આપનારી હોય, તે ‘અદૃષ્ટ કળનો હેતુ’ કહેવાય છે. (ઇશ્વરની સેવા ધર્મની ઉત્પત્તિ દ્વારા અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ કળનો હેતુ છે, માટે ઇશ્વરની સેવા અદૃષ્ટ કળનો હેતુ છે.)

(૨) જે વસ્તુ ધર્મ કે અધર્મની ઉત્પત્તિ દ્વારા સિવાય સાક્ષાત્ કળનો હેતુ હોય, તે ‘દૃષ્ટ કળનો હેતુ’ કહેવાય છે. (આચાર્યની સેવા ધર્મની અપેક્ષા વિના આચાર્યની પ્રમજનામાત્રથી ઉપદેશરૂપી કળનો હેતુ છે, માટે દૃષ્ટ કળનો હેતુ છે; અને ધર્મની ઉત્પત્તિ દ્વારા અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ કળનો હેતુ છે, માટે અદૃષ્ટ કળનો પણ હેતુ છે.)

આ રીતે આચાર્યની સેવા ઇશ્વરની સેવાથી પણ ઉત્તમ છે, માટે ગિર્યા-સુએ સર્વ પ્રકારથી બ્રહ્મવેત્તા આચાર્યની સેવા કરવી.

આચાર્ય-સેવાનો પ્રકાર

શ્લોક—ઘૃહે જવહી ગુરુ સંગ, કરૈ વંડ જિમ વંડવત્ ।

ઘારૈ ઉત્તમ અંગ, પાચન પાદસરોજરજ ॥ ૧૨ ॥

જ્યારે ગુરુની મુલાકાત થાય, ત્યારે તેમને સાદાંગ ઠંડવત્ પ્રણામ કરવા અને તેમના ચરણની પવિત્ર રજ માથે ચડાવવી. (એ પગ, એ ધૂંટણ, એ હાથ, છાતી અને માથું—એ આઠ અંગ પૃથ્વીને અડકાડી, લાકડીની પેઠે લાંબા પડી નમસ્કાર કરવો, તેને ‘સાદાંગ ઠંડવત્ પ્રણામ’ કહે છે.) ૧૨

ચોપાઈ—ગુરુ સમીપ પુનિ કરિયે વાસા, જો અતિ ઉત્કૃષ્ટ ઘૈ જિજ્ઞાસા ।

તન મન ધન યચ અર્પી દેવૈ, જો ચાહૈ હિય ધંચન છેવૈ ॥ ૧૩ ॥

જો શિષ્યની જિજ્ઞાસા (જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા) અતિશય ઉત્કટ હોય, તો તેણે ગુરુની પાસે જ નિવાસ કરવો; અને જો હૃદયમાં રહેલો સંસારરૂપી બંધ કાપી નાખવો હોય, તો શરીર, મન, ધન અને વાણી ગુરુને અર્પણ કરવાં. ૧૩

શરીર તથા મન-અર્પણના પ્રકાર

ચોપાઈ—તન ફરિ વહુ સેવા વિસ્તારૈ, આઘા ગુરુકી કવહુ ન ટારૈ ।

મનમૈ પ્રેમ રામસમ રાલૈ, ઘૈ પ્રસન્ન ગુરુ હમ અમિલાલૈ ॥ ૧૪ ॥

દોષદોષિ સ્વપનૈ નહિ આનૈ, હરિ હર બ્રહ્મ ગંગ રચિ જાનૈ ।

ગુરુમૂરતિકો હિયમૈ ધ્યાના ઘારૈ ચાહૈ જો ફલ્યાના ॥ ૧૫ ॥

શરીર વડે ગુરુની ઘણી સેવા કરવી અને તેમની આજ્ઞાનો કદી દોષ ન કરવો, એ શરીર અર્પણ કથું કહેવાય.

પોતાના મનમાં ગુરુ ઉપર પરમેશ્વર જેવી પ્રીતિ રાખવી અને ગુરુ શી રીતે પ્રસન્ન થાય, એ જ ઇચ્છામાત્ર મનમાં રાખવી; વળી ગુરુના દોષ કદાપિ જોવા નહિ, અથવા તેમનાં આચરણમાં દોષદષ્ટિ કરવી નહિ; પણ ગુરુને વિષ્ણુ, મહાદેવ, બ્રહ્મા, ગંગાજી કે સૂર્યદેવ જેવા જાણવા. જે શિષ્ય પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છતો હોય, તેણે ગુરુની મૂર્તિનું હૃદયમાં ધ્યાન કરવું. ૧૪, ૧૫

ધન-અર્પણ પ્રકાર

ઐપાર્શ્વ—પત્ની પુત્ર ભૂમિ પશુ દાસી, દાસ દ્રવ્ય ગ્રહ ક્ષીર વિનાશી ।
ધનપદ્મન સચાહિનકુંભાલૈ, ઘૈ ગુરુ સરન દૂરિ તિહિ નાલૈ ॥ ૧૬ ॥

ચોરઠા—ધન અર્પનકો મેઘ, એક કહ્યો સૂન દૂસરો ।

ઘૈ ગૃહસ્ય ગુરુદેવ, યાજ્ઞવલ્ક્ય સમ દેહ તિહિ ॥ ૧૭ ॥

શ્રી, પુત્ર, પૃથ્વી, પશુ, દાસ, દાસી, દ્રવ્ય, ઘર, અનાજ—એ સઘળી નાશવંત વસ્તુઓને ધન કહે છે. તે સર્વનો ત્યાગ કરીને ગુરુને શરણે જવું, તેને ધન-અર્પણ કહે છે; કેમ કે ગુરુ તો ત્યાગી હોવાથી, તે સઘળાનો ગુરુ પોતે તો અંગીકાર કરે નહિ; પણ એવા ત્યાગી ગુરુની પ્રાપ્તિ માટે ધનનો ત્યાગ કર્યો હોય, તો તે પણ ગુરુને અર્પણ કથું કહેવાય. ધન-અર્પણનો એ એક પ્રકાર કહ્યો. બીજો સાંભળ:

ગુરુ જો ગૃહસ્થાશ્રમી હોય, તો તે સઘળું ધન ગુરુને આપી દેવું. એ ધન-અર્પણનો બીજો પ્રકાર છે. ૧૬, ૧૭

દીકા

શંકા—બ્રહ્મવિદાનો આચાર્ય ગૃહસ્થ હોય નહિ.

સમાધાન—બ્રહ્મવિદાના આચાર્ય યાજ્ઞવલ્ક્ય. ઉદાસક વસ્ત્રે ગૃહસ્થાશ્રમીઓ પણ વેદમાં સાંભળ્યા છે; માટે ગૃહસ્થ પણ આચાર્ય મંબવે છે.

વાણી-અર્પણનો પ્રકાર

ઉદ-માલત ગુનગન ગુરુકે વાની સુદ્ધ ।

દોષ ત કવહુ અર્પન કરિ હમ વુદ્ધ ॥ ૧૮ ॥

વાણી વડે ગુરુના ગુણોનું વર્ણન કરવું, પણ દોષ કદાપિ જોતવા નહિ; એ ગુરુને વાણી અર્પણ કરવાનો પ્રકાર છે. ૧૮

શિષ્યનો ગુરુના સંબંધમાં વ્યવહાર

સોરઠા—જો ચાહે કલ્યાણ, તનમનઘનવચ અરપિ હમ ।

વસૈ વદુત ગુરુસ્થાન, મિચ્છા તૈં જીવન કરં ॥ ૧૯ ॥

જે માણસ પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છતો હોય, તેણે પાછળ કહ્યું તેમ ગુરુને શરીર, મન, ધન અને વાણી અર્પણ કરીને ઘણા કાળ સુધી ગુરુ હોય ત્યાં અથવા સમીપમાં રહેવું; અને પ્રદક્ષિણારી કે ત્યાગી શિષ્ય હોય, તો તેણે ભિક્ષા માગી જીવન ચલાવવું. ૧૯

ચૌપાઈ—સો ભિક્ષા ઘરિ દૈશિક આગે, નિજ મોજનકું નહિ પુનિ માગે ।

જો ગુરુ દેહ તુ જાઠર ડારે, નહિ દૂજે દિનવૃત્તિ સંમારે ॥ ૨૦ ॥

શિષ્યે જે ભિક્ષા માગી આણી હોય, તે પોતે જ ખાઈ લેવી નહિ, પણ તે ગુરુની પાસે મૂકી દેવી; જે ગુરુ તેમાંથી કંઈ આપે તો તે શિષ્યે લઈને ખાઈ લેવું; ન આપે તો ખીજે દિવસે પણ એ જ પ્રમાણે ભિક્ષા માગી લાવીને ગુરુને આપવી. એક દિવસમાં બે વખત ભિક્ષા માગવા જવું નહિ. ૨૦

દોહ—પુનિ ગુરુકે આગે ધરૈ, મિશ્રા શિષ્ય સુજામ ।

નિવેદં ન જિયમ કરૈ, જો નિજ ચહેં કલ્યાણ ॥ ૨૧ ॥

ખીજે દિવસે પણ શિષ્ય-ધર્મને સારી રીતે જાણનારો તે શિષ્ય-ભિક્ષા માગી લાવીને ગુરુની પાસે મૂકે, જે તે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છતો હોય, તો તેણે તેમ કરતાં મનમાં ક્રોધવાવું નહિ. ૨૧

ચૌપાઈ—હમ વ્યવહૃત અવસર જય પેલૈ, મુરત પ્રસન્ન ગુરુ સન્મુખ લેલૈ ।

વિનતિ કરૈ દોડ કર જોરી, ગુરુ આજ્ઞાતૈ પ્રશ્ન વહોરી ॥ ૨૨ ॥

આ રીતે વ્યવહાર કરતાં કરતાં જ્યારે ગુરુને અવકાશ છે એમ માલૂમ પડે અને ગુરુ પ્રસન્ન સુખથી પોતાના તરફ જીએ, ત્યારે હાથ જોડી ગુરુની સ્તુતિ કરી વિનતિ કરવી, કે ‘હે ભગવન્ ! મારે કંઈક પૂછવાની ઇચ્છા છે.’ પછી ગુરુ પૂછવાની આજ્ઞા કરે તો પ્રશ્ન કરવો. ૨૨

ટીકા—કદાચિત્ જન્માનરના ઉત્તમ વ્યક્તિ ગુરુરૂપ કરીને શિષ્યને તનઅર્પણ આદિ સેવા વિના પણ ઉપદેશ કરી દે, તો તેથી પણ શુદ્ધ અધિકારીનું કલ્યાણ થાય છે, કેમ કે ગુરુસેવાના બે રૂપ છે (૧) ગુરુની પ્રમત્તના અને (૨) અંત કરણની શુદ્ધિ, એ બંને વાના એવા શિષ્યને સિદ્ધ છે.

દોહ—તનમનઘનવાની અરપિ, જિહિ સેવત ચિતલાય ।

સકલરૂપ સો આપ હૈ, દાદુ સદા સહાય ॥ ૨૩ ॥

જે પુરુષ પાછળ દક્ષા પ્રમાણે તન, મન, ધન અને વાણીનું અર્પણ કરીને ગુરુની ખરા લાવથી (એક ચિત્તથી) સેવા કરે છે, તે પોતે જ સર્વ જગતરૂપ છે અને દાદુ સદા તેને સહાય કરે છે. ૨૩

૪ • ઉત્તમાધિકારી ઉપદેશ-નિરૂપણ

શુભસંતતિ અને તેના ત્રણ પુત્રોની કથા

દોહા—ગુરુ શિષ્યકે સવાદકી, કહ્યું વ ગાથ નવીન ।

પેલિ જાહિ જિજ્ઞાસુ જન, હોત વિચાર પ્રવીન ॥ ૧ ॥

ગુરુ-શિષ્યના સ્વાદ દ્વારા અથવા સારો સમજાય છે, માટે તે વિષે હું એક કટિપત નવીન કથા જુદું છું, એ વાત સાલગવાથી જિજ્ઞાસુ મનુષ્યો વિચાર કરવામાં પ્રવીણ થયે ૧

ત્રીન સહોદર વાલ શુભ, ચક્રવર્તી સત્તાન ।

શુભસતતિ પિતૃ તિર્હિનમ્, સ્વર્ગપાતાલ જહાન ॥ ૨ ॥

એક ચક્રવર્તી રાજાના ત્રણ સારા પુત્રો સગા ભાઈઓ હતા. તેમના પિતાનું નામ શુભસતતિ હતું, અને સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળના લોક તેને નમતા હતા, અર્થાત્ તે ત્રણે લોકમાં તેનું રાજ્ય હતું ૨

તત્ત્વદષ્ટિ રૂક નામ અહિ, રૂઝો કહત મદદ ।

તર્કદષ્ટિ પુનિ ત્રીસરો, ઉત્તમ, મધ્ય, કનિષ્ઠ ॥ ૩ ॥

તે ત્રણ બાળાના નામ સૌથી મોટાનું નામ તત્ત્વદષ્ટિ હતું, બીજાનું નામ અદષ્ટિ હતું અને ત્રીજાનું નામ તર્કદષ્ટિ હતું તેઓ અનુક્રમે ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ અધિકારી હતા ૩

ચાપાઈ—વાલપનો સબ સ્કેલત રોયો, તરુણ પાય પુનિ મદન ધિગોયો ।

ધારિ મારિ શૂદ્ર માર પ્રકાશી, મોગ લઈ તિહુ સબ સુલરાશિ ॥ ૪ ॥

તે રાજાએ પોતાનું બાળપણ રમતારમત શુભાચર્ય તે જીવાન થયો ત્યારે કામદેવે તેને સતાવવા માગ્યો, તેથી તેણે સ્ત્રીનું પાણી ગ્રહણ કર્યું અને કામદેવનો પ્રકાશ અનુભવ્યો એવી રીતે તે શુદ્ધસ્થાશ્રમી થઈ સર્વ સુખલોગ ભોગવવા લાગ્યો ૪

શુભસતતિનો વૈરાગ્ય

દોહા—સ્વર્ગભૂમિ પાતાલ ક મોગહિ સર્વ સમાજ ।

શુભસતતિ નિજ તેજવલ, કરત રાજક કાજ ॥ ૫ ॥

આ રીતે ત્રણલોકનું રાજ્ય, વૈશવ, સારા સત્તાન વગેરે પામીને શુભસતતિ રાજ સુખ ભોગવતાભોગવતા પોતાના પ્રતાપ વડે રાજ્યકાજ કરતો હતો ૫

લહિ અવસર રૂક તિર્હિ પિતા, નિજ દિય રુચો વિચાર ।

સુલસ્વરૂપ અજ આતમા, તાસ્ મિત્ર અસાર ॥ ૬ ॥

इहिं कारन तजि राज यह, जानूं आतमरूप ।

स्वर्गभूमि पातालके, तिहुं पुत्रहिं करि भूप ॥ ७ ॥

એક દિવસ શુભસંતતિના મનમાં વિચાર આવ્યો, કે મુખરૂપ તો દેહાત્મા છે; આત્માથી ભિન્ન તમામ વસ્તુઓ તુચ્છ (સાર-વગરની) છે. આટલા માટે મારા ત્રણ છોકરાઓને ત્રણ લોકનું રાજ્ય વહેંચી આપીને હું આ રાજ્ય ત્યજીને ચાલ્યો જાઉં; અને આત્માના સ્વરૂપનો અનુભવ કરું. ૬, ૭

चौपाई—अस विचार शुभसंतति कीना, मंत्रि पेटि तिहुं पुत्र प्रवीना ।

देश इकंत समीप सुलोये, निज चिरागके वचन सुनाये ॥ ८ ॥

માલ્યો પુત્રિ યહ રાજ સંમારહુ, રૂક પતાલ રૂક સર્ગ સિધારહુ ।

अपर वसहु काशी भुवि स्वामी, रहत जहां शिव अंतरयामी ॥ ९ ॥

જિહિં મરતહિં સુનિ શિવ ઉપદેશા, અનયાસહિં તિહિં લોકપ્રેયશા ।

गंग अंग मनु कीर्ति प्रकाशै, उत्तर वाहिनि अधिक उजासै ॥ १० ॥

આવો વિચાર કરીને પોતાના મંત્રીને એ વાત સમજાવી અને

પછી ત્રણે પુત્રોને એકાંતમાં બોલાવી કહ્યું, કે મને સંસાર ઉપરથી

વેરામ્ય થયો છે; માટે હવે તમે ત્રણે જણ આ રાજ્ય સંભાળી લો.

એક જણ સ્વર્ગનું, એક જણ પાતાળનું અને એક જણ કાશી-

નગરમાં રહીને ભૂલોકનું* રાજ્ય કરજો.

કાશીનગરી અતિ ઉત્તમ છે. તેમાં અંતર્યામી મહાદેવજી નિવાસ

કરી રહ્યા છે. એ નગરીમાં જે મરણ પામે છે, તેને મહાદેવજી મૃત્યુ

વખતે તારકમંત્રનો ઉપદેશ કરે છે; તેથી તે અનાયાસે મહાદેવના

લોક(કેલાસ)માં જાય છે. ત્યાં આગળ ઉત્તર લણી વહેનારી ગંગા-

નદીનાં શ્વેત પાણી, તે જાણે એ નગરીની કીર્તિને પ્રકાશ ન કરી

રહ્યાં હોય, તેવાં શોભે છે. ૮-૧૦

बोह—करहु राज हम भिन्न तिहुं, पालहु निज निज देश ।

यिन विभाग भ्रातान को, भूमि काज बहै फलदा ॥ ११ ॥

તમે ત્રણે એ પ્રમાણે ભુદાબુદા દેશમાં રાજ્ય કરજો અને

પોતપોતાના દેશનું રક્ષણ કરજો. પૃથ્વી માટે ભાઈઓમાં ટંટે ન

થાય, માટે આ રીતે મેં વહેંચણી કરી આપી છે. ૧૧

सवैया—राजसमाज तजौं सब मे अव, जान हिये दु ख ताहि असारा ।

और तु लोक दु.खी अपने दु ख, मैं भुगत्यो जगजलेश अपारा ॥

જે ભગવાન પ્રધાન મજાન, સમાન દરિદ્રન તે જન સારા ।

हेतु विचार हिये जगके भग, त्यागि लगुं निजरूप सुखारा ॥ १२ ॥

* મૃત્યુલોક : પૃથ્વી.

હવે રાજકાજ વગેરેમાં જે અનેક દુઃખ રહ્યાં છે, તે નાણીને તથા તેને અસાર સમજીને હું તેને છોડી દેવા ઇચ્છું છું; કેમ કે બીજા લોકો તો માત્ર પોતપોતાનાં દુઃખથી દુઃખી હોય છે, પણ હું તો મારા પોતાના તથા આખા જગતના દુઃખે દુઃખી થઈ રહ્યો છું. જે મનુષ્ય મોટા ઐશ્વર્યવાન છતાં પણ અજ્ઞાની હોય, તે માણસો દરિદ્રી માણસોના જેવા જ નાણુવા. આવો વિચાર કરીને જગતનું ઐશ્વર્ય છોડીને હવે સુખરૂપ આત્માનો જ અનુભવ કરવા હું ઇચ્છું છું. ૧૨

ત્રણે રાજપુત્રોનો વિચાર

યાવય અનંત વદે જ તાત, સુને તિહું ધાત સુવુદ્ધિ નિધાના ।
 ઘેઠી રકંત વિચાર અવાર, મન પુનિ આપસમાંહિ સુજાના ॥
 દે દુઃખમૂલ સમાજ હમૈં યહ; આપ મયો ચહ પ્રહ સમાના ।
 સો જન નાગર યુદ્ધિક સાગર, આગર દુઃખ તજે જુ જહાના ॥ ૧૩ ॥
 આવી રીતે પિતાશ્રીએ અનંત વાતો કહી, તે ત્રણે પુત્રોએ સાંભળી, અને તેઓ મોટા બુદ્ધિમાન હતા, તેથી તે ત્રણે જણ એકાંતમાં વિચાર કરવા ગયા; અને વિચાર કરીને એકબીજાને કહેવા લાગ્યા, કે પિતાશ્રી આ દુઃખના મૂળરૂપ સંસાર આપણને આપીને પોતે પ્રદક્ષરૂપ થવા ઇચ્છે છે; માટે જે માણસ આ દુઃખની પ્રદક્ષરૂપ સંસાર છોડી દે, તે જ માણસ અતુર અને બુદ્ધિનિધાન સમજવો. ૧૩

ત્રણે રાજપુત્રોનો યુદ્ધત્યાગ તથા ગુરુ-સમાગમ

શોહ—યાત તજિ દુઃખ મૂલ યહ રાજ, કરો મિજકાજ ।

ફરિ વિચાર હમ ગેહેતે, નિકસો બ્રાતસમાજ ॥ ૧૪ ॥

તિહું યોજત સદ્ગુરુ ચહે, ધારી મોક્ષ હિય કામ ।

અર્થ સહિત કિય તાતકો, શુભસંતતિ યહ નામ ॥ ૧૫ ॥

માટે આ દુઃખના મૂળરૂપ રાજ્યને છોડી, આપણે આપણું કામ કરવું એ જ ઉત્તમ છે, એવો વિચાર કરી ત્રણે ભાઈઓ ઘેરથી આઢી નીડળ્યા અને મનમાં મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાથી કોઈ સદ્ગુરુની શોધ કરતાકરતા પ્રવાસ કરવા લાગ્યા. તેઓ આવા સુપુત્ર હોવાથી તેમણે પોતાના પિતાના શુભસંતતિ (સારી સંતતિવાળો) એ નામને સાર્થક કર્યું. ૧૪, ૧૫

સોજત સોજત વેશ વહુ, સુર સરિ તીર રકંત ।

તરુપહ્લવ શાલા સઘન, વન તામેં રક સંત ॥ ૧૬ ॥

પૈઠયો વટવિટપહિ તહે, મદ્રામુદા ધોરિ ।

જીવ વ્રહ્મકી પક્તા, ઉપદેશત શુન ટારિ ॥ ૧૭ ॥

વણા દેશ શોધતાંશોધતાં એક વળતે ગંગા નદીના કાંઠા ઉપર

એકાંતમાં એક વન હતું, ત્યાં તેઓ આવી પહોંચ્યા. તે વનમાં ઘણું વૃક્ષો હોવાથી તે વન ચોલી રહ્યું હતું; વૃક્ષોને અનેક ડાળાં-ડાળીઓ હોવાથી વૃક્ષો ચોલી રહ્યાં હતાં; અને ડાળાં-ડાળીઓ પાંદડાંથી ભરપૂર હોવાથી તે ડાળાં ચોલી રહ્યાં હતાં. એવા સઘન વનમાં એક વડના ઝાડ નીચે એક સંત ભદ્રામુદ્રા કરીને બેઠા હતા તથા પાસે બેઠેલા શિષ્યોને શુભ-પ્રદક્ષની એકતાનો ઉપદેશ કરી રહ્યા હતા અને ત્રિગુણાત્મક માયાનું મિથ્યાત્વ સમજાવી રહ્યા હતા. ૧૬, ૧૭

(હાથનો અંગૂઠો અને તર્જનીનો અંગેશ કરવાથી ભદ્રામુદ્રા થાય છે. એને જ લોપામુદ્રા, તર્કમુદ્રા કે જ્ઞાનમુદ્રા પણ કહે છે.)

શિષ્યના દસ દોષ

દોષ રહિત એકાગ્રચિત્ત, શિષ્યસંઘપરિવાર ।

લલિત દૈશિક ઉપદેશ હિય, ચહુંઘા કરત વિચાર ॥ ૧૮ ॥

મનહુ શંભુ કૈલાસમેં, ઉપદેશત સનકાદિ ।

પેલિ તાહિ તિહિં લહિ શરન, ફરી વંડવત્ આદિ ॥ ૧૯ ॥

ફિયો માસ પટમાસ પુનિ, શિષ્યરીતિ અનુસાર ।

ફરી અધિક ગુરુસેવ તિહું, મોક્ષ કામ હિય ઘાર ॥ ૨૦ ॥

ઘૈ પ્રસન્ન થી ગુરુ તવે, તે પૂછે મૃદુ વાનિ ।

કિહિં કારણ તુમ તાત તિહું, વસહુ કૌન કહ્યાનિ ॥ ૨૧ ॥

તત્ત્વદષ્ટિ તવ લલિત હિયે, નિજ અનુજનકી સૈન ।

કહૈ ઉભય કર જોરી નિજ, અભિપ્રાય કે વૈન ॥ ૨૨ ॥

તેમની પાસે બેઠેલા શિષ્યો બધા દોષરહિત હતા; એટલે કે નૃસિંહતાપિની ઉપનિષદમાં જે દસ દોષ કહ્યા છે, તે દોષો તેમનામાં નહોતા.

તે દોષો આ પ્રમાણે છે :

(૧) ચેરી, જરી, હિંસા-આ ત્રણ શરીરના દોષ છે.

(૨) નિંદા, જુક, કટોર ભાષણ અને વાયાળતા-એ ચાર વાણીના દોષ છે.

(૩) તૃષ્ણા, ચિંતા અને શુદ્ધિની મંદતા-એ ત્રણ મનના દોષ છે.

આવા દોષરહિત અને એકાગ્ર ચિત્તવાળા શિષ્યોનો સમૂહ તથા ગુરુનો ઉત્તમ ઉપદેશ જોઈને ત્રણે રાજપુત્રોને એમ લાગ્યું, કે કૈલાસમાં વડનાં ઝાડ નીચે દક્ષિણામૂર્તિ મહાદેવજી બેઠા છે અને સનકાદિક શિષ્યોને ઉપદેશ કરી રહ્યાં છે ।

આ સઘળું જોઈને તે રાજપુત્રો એ જ ગુરુને શરણે ગયા તથા તેમને હંડવત્ પ્રણામ આદિ કરીને ત્યાં જ છ માસ ધર્મ ત શિષ્યની રીતિ ગાળાણે રહ્યા. તેમણે શ્રોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા મનમાં રાખીને

ગુરુની ઘણીઘણી સેવા કરી. એક વખત શ્રીગુરુ પ્રસન્ન થઈને તેમને પૂછવા લાગ્યા: ‘હે પુત્રો! તમે અહીં કેમ આવી રહ્યા છો? તમે કેાણ છો? અને તમે કેાના પુત્ર છો?’ ૧૮-૨૧

આ પ્રશ્ન સાંભળી તેનો ઉત્તર આપવાને બંને નાના ભાઈઓએ મોટા ભાઈને ઈશ્વરતા કરી, જેથી તત્ત્વદષ્ટિએ બે હાથ ભેડીને આ પ્રમાણે કહ્યું: ૨૨

તત્ત્વદષ્ટિસ્વાચ ।

દોહ—મો મગવન્ ! હમ બ્રાત તિહું, શુભસંતતિ સંતાન ।

લખ્યો ચહેં યદુમેચ હિય, દીન નવીન અજાન ॥ ૨૩ ॥

જો આપા વહે રાવરી, તો વહે પૂછિ પ્રવીન ।

આપ દયાનિધિ કલ્પતર, હમ અતિ દુઃખિત અધીન ॥ ૨૪ ॥

તત્ત્વદષ્ટિ અને ગુરુનું સંભાષણ

તત્ત્વદષ્ટિ—હે મહારાજ! અમે ત્રણ ભાઈઓ છીએ અને શુભસંતતિ રાજના પુત્રો છીએ. અમે દીન છીએ, નવીન છીએ અને અજ્ઞાની હોઈ જ્ઞાન મેળવવાની ઈચ્છા રાખીએ છીએ. જો આપની આજ્ઞા હોય, તો અમે અમારી શંકા આપને પૂછીને પ્રવીણ થઈએ. આપ તો કલ્પવૃક્ષના જેવા દયાના ભંડાર છો અને અમે તો અતિ દુઃખિયારા તથા પરાધીન છીએ. ૨૩, ૨૪

શ્રીગુરુસ્વાચ ।

સોઠા—સુનહુ શિષ્ય મમ વાત, જો પૂછહુ તુમ સો કહું ।

લહો હિયે કુશલાત, સંશય કોઝ ના રહે ॥ ૨૫ ॥

ગુરુ—હે શિષ્ય! સાંભળ; તું જે પૂછીશ તે બધું હું તને કહીશ. તારા મનમાં કેાઈ બતનો સંશય રહી જશે નહિ અને તેથી તારા મનમાં શાંતિ થશે. ૨૫

દોહ—ગુરુકી લક્ષી દયાલુતા, શિષ્ય હિયે મો ચૈન ।

કાર્ય સિદ્ધ નિજ માનિ હિય, માપે સવિનય વૈન ॥ ૨૬ ॥

ગુરુનું દયાળુંપણું ભેઈને શિષ્યના હૃદયમાં આનંદ થયો અને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થયું એમ માની તે વિનય સહિત બોલ્યો: ૨૬

તત્ત્વદષ્ટિના ત્રણ પ્રશ્નો

તત્ત્વદષ્ટિસ્વાચ ।

ચૈવાઈ—મો મગવન્ ! તુમ કૃપાનિધાના, હો સર્વજ મહેશસમાના ।

હમ અજાન મતિ કહૂં ન જાનૈં, જન્માદિકસંસ્કૃતિ મય માનૈ ॥ ૨૭ ॥

હે ભગવન્ ! આપ તો કૃપાના ભંડાર છો અને મહાદેવજીના

જેવા સર્વજ્ઞ છે. હે મહારાજ ! અમે અજ્ઞાની છીએ અને ક્ષાંધ પશુ બાણતા નથી. જન્મમરણરૂપ સંસારથી અમે ડરીએ છીએ. ૨૭

કર્મ ઉપાસન કીને મારી, ઔર અધિક જગપાશી ડારી ।

આપ ઉપાય કહો ગુરુદેવા, વ્હૈ જાતે મવદુ-લ્લખો છેવા ॥ ૨૮ ॥

હે ગુરો ! અમે કર્મ તથા ઉપાસના ઘણી કરી, પણ તેનાથી અમને ઇચ્છિત ફળ ન મળ્યું; એટલું જ નહિ, પણ સંસાર એથી ઊલટો વધતો ગયો; માટે એવો ઉપાય બતાવો, કે જેથી અમારા સંસારરૂપી દુઃખનો નાશ થાય. ૨૮

પુનિ ચાહત હમ પરમાનન્દા, તાકો કહો ઉપાય સુછંદા ।

જયહિં રૂપાકરી કહિહો તાતા, તય ર્હૈ હૈ હમરે કુશલાતા ॥ ૨૯ ॥

વળી અમને પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા છે; માટે તેનો પણ ઉપાય કહો. હે ગુરો ! કૃપા કરીને જ્યારે અમને તે કહેશો, ત્યારે અમારું કલ્યાણ થશે. ૨૯

ટીકા—શિષ્યે નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રશ્ન કર્યા

૧ જન્મ-મરણ વગેરે મંસાર કું ખરૂં છે, તેનો ભય કેવી રીતે મટે ?

૨ પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય ?

૩ આપ કહેશો, કે કર્મ અને ઉપાસના કરે તેથી મંમારકુ ખનો નાશ થશે અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થશે, પણ તેમ નથી. કર્મ-ઉપાસનાથી તો સંસાર વધતો જાય છે, માટે એ બે સિવાય ત્રીજો કોઈ ઉપાય હોય તો તે કહે.

મોક્ષની બ્રાંતિજન્ય ઇચ્છા; મોક્ષ સદા પ્રાપ્ત જ છે

વોદ્ધા—મોક્ષકામ શુરુ શિષ્ય લલિ, તાકો સાધન જ્ઞાન ।

વેદવક્ત્ર માપન લગે, જીવબ્રહ્મ મિદ્ માન ॥ ૩૦ ॥

દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિને મોક્ષ કહે છે. શિષ્યના મનમાં એવા મોક્ષની ઇચ્છા સમજીને તેનું સાધન જે વેદોક્તજ્ઞાન તે કહેવાનો શુરુએ આરંભ કર્યો, જેથી જીવ અને બ્રહ્મના ભેદનો નાશ થાય. ૩૦

ટીકા—જે કે જ્ઞાનનું અવગત અનેક શાસ્ત્રોમા બિનબિન વર્ણવેલું છે; તથાપિ જીવ અને બ્રહ્મના ભેદને દૂર કરનારું જે જ્ઞાન છે તે જ્ઞાનને જ વેદમાં સાધન કહ્યું છે, માટે તેવા જ્ઞાનને કહેવાનો આરંભ કર્યો.

શ્રીગુરુસવાચ ।

વોદ્ધા—પરમાનંદ મિલાપ તૂ, જો શિષ્ય ચહૈ સુજ્ઞાન ।

જન્માદિક દુઃખ નાશપુનિ, બ્રાંતિજન્ય તિહિ માન ॥ ૩૧ ॥

પરમાનંદ સ્વરૂપ તૂ, નહિ તોમૈં દુઃખલેશ ।

અજ અવિનાશી બ્રહ્મ ચિત્, જિન આનૈં હિય ક્લેશ ॥ ૩૨ ॥

શુર કહે છે: ‘હે શિષ્ય ! પરમાનંદપ્રાપ્તિ માટે તથા જન્મ-મરણ આદિક જે સંસાર છે, તેની નિવૃત્તિ માટે તને જે ઇચ્છા થઈ છે, તે બ્રાંતિથી થયેલી છે, એમ તારે બાણુવું. (૩૧) તું પોતે જ પરમાનંદસ્વરૂપ છે. તારામાં લગાર પણ દુઃખ નથી. તારો જન્મ નથી, તેમ નાશ પણ નથી; પણ તું કેવળ ચૈતન્ય બ્રહ્મ છે. ૩૨

ટીકા—૧. જે વસ્તુ અપ્રાપ્ત હોય તેની પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છા સંભવે છે; પણ જે વસ્તુ હમેશાં પોતાની પાસે જ હોય, તેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા મંભવતી નથી. તારું પોતાનું સ્વરૂપ જે આત્મા, તે તને હમેશાં પ્રાપ્ત જ છે; માટે તેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા તું કરે છે, તે તારી બ્રાંતિ જ છે.

૨. જન્મમરણ વગેરે મંસાર જે કદી અરેખર હોય, તે તેની નિવૃત્તિની ઇચ્છા સંભવત, પણ તારામાં એટલે આત્મામાં જન્મઆદિક સંસાર છે જ નહિ; તો પછી જે દુઃખ નથી, તેની નિવૃત્તિની ઇચ્છા તું કરે છે, એ પણ બ્રાંતિ જ છે.

હે શિષ્ય ! જન્મ અને નાશ રહિત જે ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ છે, તે તું જ છે; માટે તું તારા મનમાં જન્મમરણનું દુઃખ ધરીશ નહિ.

વિષયના યોગથી આનંદ કેમ લાસે છે?

તત્ત્વદષ્ટિસ્વાચ ।

વોદા—વિષયસંગ કયું માન જ્ઞે, ઓ મૈં આનન્દરૂપ ।

અથ ઉત્તર યાકો કહૌ, શ્રીગુરુ મુનિવરમૂપ ॥ ૩૩ ॥

શિષ્ય :-હું (આત્મા) જે આનંદરૂપ હોઉં, તો મને વિષયના સંગથી આનંદ કેમ લાસે છે ? હે શુરે ! હે મુનિવરેશમાં શ્રેષ્ઠ ! એનો ઉત્તર મને કહો. ૩૩

ટીકા—કેમ કે આત્મા આનંદરૂપ હોય, તો વિષયના સંગથી આત્મામાં આનંદનું બાન ન થવું જોઈએ; માટે આત્મા આનંદરૂપ નથી, પણ વિષયના સંગથી આત્મામાં આનંદ થાય છે.

અંતર્મુખ વૃત્તિમાં આનંદ, વિષયમાં આનંદ નથી

શ્રીગુરુસ્વાચ ।

ચૌપાઈ—આત્મવિમુક્ત બુદ્ધિજન જોઈ, રૂચ્છા તાહિ વિષયકી હોઈ ।

તાસું ચંચલ બુદ્ધિ ઘસાની, સુખ આમાસ હોઈ તહાં દાનિ ॥૩૪॥

જવ અમિલવિત પદારથ પાવે. તવ મતિ છનક વિછેપ નશાવે ।

તાતે વ્હૈ આનંદમતિવિવા, પુર્નિ છનમૈં યહુ ચાહ વિઝંયા ॥૩૫॥

તાતે વ્હૈ થિરતાકી દાનિ, સો આનંદમતિવિવ નશાની ।

વિષયસંગ આનંદજુ હોઈ, વિન સતગુરુ યહ લલૈ ન ફોઈ ॥૩૬॥

જે માણસની બુદ્ધિ આત્માથી વિમુખ હોય છે, તેને વિષયની

ધન્યા થાય છે, તેથી તેની બુદ્ધિ ચચળ થાય છે અને એ ચચળ બુદ્ધિમા સુખરૂપ આભાસ નાશ પામે છે (૩૪) જ્યારે તે માણસ પોતાના ધન્યેલા પદાર્થ પામે છે, ત્યારે ક્ષણવાર તેની બુદ્ધિમાથી વિદ્વેષ નાશ પામવાથી બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે અને તેમા આનંદનું પ્રતિબિંબ પડે છે, એટલે તેને વિષયથી સુખ મળ્યું હોય, એમ જ્ઞાતિ થાય છે, તેથી તે વિષયોની ફરી ધન્યા કરે છે (૩૫) એમ થવાથી તેની બુદ્ધિની સ્થિરતા વળી નાશ પામે છે અને તે વખતે તે આનંદનું પ્રતિબિંબ પણ નાશ પામે છે એવી રીતે વિષયના સંગથી આનંદ દેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તે સદ્ગુરુ વિના કોઈ જાણતું નથી ૩૬

ટીકા—જે લોકો આત્મસ્વરૂપને જાણતા નથી, તેમની બુદ્ધિ બહાર ના પદાર્થોમા બટકે છે અર્થાત્ તેમને ભોગના સાધન મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે ભોગના સાધનને વિષય કહે છે જેમ કે ધન, પુત્રી, સ્ત્રી, ઘર વગેરે વિષયો કહેવાય છે

વિષયોની ઇચ્છાને લીધે બુદ્ધિ ચચળ રહે છે—સ્થિર રહેતી નથી (જેમ હાનતા પાણીમા ચક્રનું પ્રતિબિંબ એખખ પડતું નથી,) તેમ ચચળ બુદ્ધિમા આત્મસ્વરૂપ આનંદનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી

પણ જે વિષયની ઇચ્છા હોય, તે વિષય મળી આવે, ત્યારે ક્ષણવાર તે માણસની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ જાય છે—મહારના વિષયોમા બટકતી નથી, પણ પોતાના સ્થાનમા જ સ્થિર રહે છે બુદ્ધિની એવી વૃત્તિને અતમુખવૃત્તિ કહે છે અતમુખ બુદ્ધિની વૃત્તિમા આત્મસ્વરૂપ આનંદનું પ્રતિબિંબ પડે છે, એટલે તે માણસને આનંદ ભાસે છે ખરું જોતા એ આનંદ આત્માનો જ દેખાય છે, પણ આનાની માણસ જ્ઞાતિથી એમ માને છે, કે મને આનંદ વિષયમાથી મળ્યો છે ખરું જોતા વિષયમા આનંદ નથી

વિષયમા આનંદ ન હોવાના ચાર કારણો

૧ જો વિષયમા આનંદ હોત, તો ખીજા વિષયની ઇચ્છા મયા છતા પણ પહેલા વિષયનો આનંદ કાયમ હોવો જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી એથી જણાય છે કે વિષયમા આનંદ નથી

જે લોકો આત્મામા આનંદ માને છે, તેમના મતે આ વાદો આવતો નથી કેમ કે એ વિષયમા તૃપ્ત થયા પછી જ્યારે ખીજા વિષયની તે ઇચ્છા કરે છે ત્યારે વળી બુદ્ધિ ચચળ થાય છે તેથી આત્માનંદનું પ્રતિબિંબ ભાસતું નથી તેથી કાયમ આનંદ રહેતો નથી

૨ જો પ્રદામિત વિષયમા આનંદ હોય, તો જે પુરુષનો પ્રિય પુત્ર અથવા ખીજું કોઈ અચત પદાર્થ ઘણા કાળ પછી અકસ્માત્ મળે, ત્યારે તેને દેખીને પ્રથમ ક્ષણે જે આનંદ થાય છે, તેવો પછીથી હમેશા રહેવો જોઈએ કેમ કે આનંદનો હેતુ-વિષય તો હાજર જ હોય છે, માટે પ્રથમ ક્ષણના જેવો આનંદ

રહેવો જ લેઈતો હતો પણ રહેતો નથી, માટે વિષયમા આનંદ નથી

આત્મામા આનંદ માનીએ, તો એ વાધો આવશે નહિ કેમ કે પહેલી શરો દૃષ્ટિ સ્થિર થવાથી આનંદ બાંસે છે અને પછી વૃત્તિ ચમક થવાથી આનંદ નથી બાસતો માટે વિષયપ પદાર્થમા આનંદ નથી

૩ અભાધિમામા પાઈ વિષય હોતો નથી માટે વિષયમા આનંદ હોય, તો અભાધિમા યોગીઓને આનંદ ન થવો લેઈએ પણ થાય છે તો ખરે માટે આનંદ વિષયમા નથી—આત્મામા જ છે

૪ એ જ રીતે સુપ્તિમા પણ વિષય નથી માટે તેમા પણ આનંદ ન બામવો લેઈએ, પણ મારી નિહાનુ શુષ્ક તો મૌને માન્ય છે, માટે વિષયમા આનંદ નથી પણ અહમામા છે, અને તેના જ આનંદગુણનુ બધા આનંદોમા બાન થાય છે માટે જ એ મા નષ્ટુ છે, ૧ આત્મચરણ આનંદ ને રીધે બધુ આનંદવાનુ થાય છે

શોધા—વિષયસંગત વ્હે પ્રગટ, આતમ આનંદરૂપ ।

શિષ્ય સુનાયો તોહિ મૈ, યહ સિદ્ધાત અનૂપ ॥ ૩૭ ॥

શોધા—તો ન મોહિ ય માલ, જો યામૈ શકા રહી ।

નિજ મતિમૈ મતિ રાલ, મૈ તાકો ઉત્તર કહ ॥ ૩૮ ॥

શુર કહે છે, કે હે શિષ્ય ! વિષયના સંગથી આત્માનુ આનંદરૂપ શી રીતે પ્રગટ થાય છે, તેનો અનુપમ સિદ્ધાત એ તને સંભળાવ્યો (૩૭) જો તને એમા કાઈ શંકા રહી હોય, તો તે હવે તારા મનમા ને મનમા ન રાખતા મને જણી દે, કે જેથી હું તેનો ઉત્તર તને કહું ૩૮ જ્ઞાનીને વિષયના સ્પર્શથી આનંદનુ બાન થાય કે નહિ ?

તત્ત્વદષ્ટિરુવાચ ।

ચોવાઈ—મો મગવન ! તુમ દીનદયાળા મેટયો સમ સશય તતકાલ ।

યામૈ કલુક રહી બાશકા, સો માલો ચય વ્હે નિર્વેકા ॥ ૩૯ ॥

આતમવિમુક્ત બુદ્ધિ અજ્ઞાની, તાકી યહ સવ રીતિ ઘલાની ।

જ્ઞાની જનકો કહે વિચારા, કોઠ ન તુમ સમ ઔર ઉદારા ॥ ૪૦ ॥

શિષ્ય કહે છે, કે હે ભગવન ! આપ તો દીનદયાળ છે, તેથી આપે મારો સશય તત્કાળ દૂર કર્યો છે, પણ એમા કાઈવ શંકા મને રહી છે, તે હું આપને નમ્રપણે વિદિત કરું છું (૩૯) જે લોકો આત્માને બંધુતા નથી, એટલે જેમની બુદ્ધિ આત્મા તરફ નથી, પણ આત્માથી વિરુદ્ધ દિશાએ એટલે બહાગના વિષયો તરફ છે, તેમને તો આત્મામાથી મળતો આનંદ વિષયોમાથી મળે છે, એવા ભ્રમથી તેઓ વિષયની ઇચ્છા કરે, પણ જેઓ જ્ઞાની છે, તેમને વિષયોની ઇચ્છા વતી હશે કે નહિ ? અને તેમને પણ વિષયોમાથી આનંદ મળતો

હશે કે નહિ ? હે ભગવન્ ! તમારા સમાન ઉદાર બીજ કોઈ નથી. ૪૦
 બે પ્રકારના આત્મવિમુખ વિપયાનંદ સ્વરૂપાનંદથી ભ્રુદા નથી
 શ્રીગુરુસ્વાચ ।

દોશ—સુનદુ શિષ્ય દ્વક વાત મમ, સાવધાન મન કાન ।

હૈં વિષ આતમવિમુક્ત, અજ્ઞાની રૂ મુજાન ॥ ૪૧ ॥

ઘૈં વિસ્મૃત વ્યવહારમૈં, કવદુક જ્ઞાની સંત ।

અજ્ઞાની વિમુક્ત હિ રહે, યહ ત્ જ્ઞાન સિદ્ધંત ॥ ૪૨ ॥

હે શિષ્ય ! મન અને જ્ઞાનને સાવધ રાખીને મારી એક વાત
 સાંભળ; આત્મવિમુખ બે પ્રકારના છે :—(૧) અજ્ઞાની અને (૨)
 જ્ઞાની. (૪૧) જ્ઞાની સંત પુરુષ પણ કોઈક વખત વ્યવહારમાં આત્મ-
 સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે; પણ અજ્ઞાની તો સદૈવ આત્મસ્વરૂપથી વિમુખ જ
 હોય છે, એવો સિદ્ધાંત તારે જાણી લેવો. ૪૨

ટીકા—ગુરુ કહે છે, કે હે શિષ્ય ! તું ચિત્ત અને અવશ્યને સાવધાન
 રાખીને સાંભળ. પાછળ જે અમે આત્મસ્વરૂપને જ જાણનારા આત્મવિમુખ
 કહ્યા છે, તે આત્મવિમુખ અજ્ઞાની જ હોય છે, એમ નથી, પણ જ્ઞાનીની બુદ્ધિ
 પણ જ્યારે વ્યવહારમાં પરોવાઈ જાય છે, ત્યારે તે પણ તત્ત્વ ભૂલી જાય છે;
 અને તે વખતે જ્ઞાની પણ આત્મવિમુખ થાય છે. જે જ્ઞાનીની બુદ્ધિ સદા
 આત્માકાર જ રહે, તો જ્ઞાનીથી ભોજનાદિક વ્યવહાર પણ ન બની શકે;
 માટે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બન્નેની બુદ્ધિ આત્મવિમુખ હોઈ શકે છે.

(જેમ) જ્યારે મનની વૃત્તિ જન્યતરૂપ હોય છે, ત્યારે તે સ્વપ્નરૂપ હોતી
 નથી; અને જ્યારે સ્વપ્નરૂપ હોય છે, ત્યારે જન્યતરૂપ હોતી નથી. (તેમ)
 તત્ત્વજ્ઞાનીની બુદ્ધિ પણ જ્યારે આત્માકાર હોય છે, ત્યારે અનાત્માકાર હોતી
 નથી; અને જ્યારે અનાત્માકાર હોય છે, ત્યારે આત્માકાર હોતી નથી.

અદ્યપિ એક અંતઃકરણમાં એક જ વખતે બિન્ન વિષયરૂપ સામાન્ય અને
 વિશેષ એવી બે વૃત્તિઓ રહે છે, તથાપિ બન્ને વિશેષ વૃત્તિઓ એકે વખતે
 રહેતી નથી; માટે જ બીજા વ્યવહારમાં કાગેના મનુષ્યને પેટીમાં જાણીજૂઝીને
 રાખેલા ધનની પણ વિસ્મૃતિ થાય છે; અને જ્યારે તે બીજા વ્યવહારમાંથી
 પરવારે છે, ત્યારે તેને તે ધનની સ્મૃતિ થાય છે. તે જ રીતે જ્ઞાનીની બુદ્ધિ
 પણ વ્યવહારમાં વિશેષ પરોવાઈ હોય, ત્યારે તેને તત્ત્વનું વિસ્મરણ થાય છે,
 પણ જ્યારે તે વ્યવહારથી પરવારે છે, ત્યારે પાછું તેને જોવું ને તેવું જ
 તત્ત્વનું સ્મરણ થાય છે.

અને એથી જ ભગવાન બાબકારે શરીરિત્ ભાષ્યના પ્રથમ અધ્યાયના
 પ્રથમ પાઠમાં કહ્યું છે. કે ‘વ્યવહાર વિષે જ્ઞાનવાન પણ પણ એટલે અવિવેકી
 માણસની પેઠે વ્યવહાર કરે છે’ માટે ઉપર લખેલો અર્થ ધટે છે.

અર્થાત્ જેમ અજ્ઞાની સત્ત્વજ્ઞ આત્માથી વિમુખ રહે છે, તેમ જ્ઞાની

પણ વ્યવહાર કરતો હોય તેટલી વાર આત્માથી વિમુખ રહે છે; તેથી તેને પણ તે વખતે વિષયથી આનંદ બાંસે છે અને વિષયની ઇચ્છા પણ થાય છે.

પણ જ્ઞાની તથા અજ્ઞાનીમાં ફેર એટલો જ છે, કે વિષયના સંબંધથી જે આનંદનું જ્ઞાન થાય છે, તેને જ્ઞાની એમ જાણે છે, કે આ જે આનંદ છે તે મારા સ્વરૂપથી બિન્ન નથી, પણ તેનો જ આભાસ છે; મારે જ્ઞાનીને વિષયભોગમાં પણ સમાધિ છે.

આ સમાધિ સ્વરૂપના અનુસંધાનરૂપ સમાધિના શુભની સમાનતાને લીધે કહેલી છે; મારે 'આ પુરુષ સિદ્ધ છે' એની પેઠે મોંઘ (હિપચારમાત્ર) છે.

ચોરને જાણ્યા પછી તેના સંગમાં રહેતાર જેમ સદા જાગ્રત રહે છે, તેમ વિષયોમાં હોયદશિરૂપ વિવેકના જાગરણ વડે અને વિષયોમાં મિથ્યાત્વ શુદ્ધિરૂપ દૃઢ વૈરાગ્ય હોવાથી વિષય ભોગવતાં છતાં પણ જ્ઞાનીનું સ્વરૂપાનુસંધાન કાયમ રહે છે.

વળી શત્રુએ દેહમાં નાખેલો રાજા છૂટે અને તે વખતે તે થોડો ભોમ મેળવીને પણ જેમ સંતોષ પામે, અથવા વધ કરવા યોગ્ય પુરવતે ખાનપાન વગેરે ભોગ આપે તેમાં જેમ તેની પ્રીતિ હોતી નથી, તેમ ભોગમાત્ર પરિણામે દુઃખના હેતુ છે, એવું જ્ઞાન હોવાથી વિષયોમાં દૃઢ રાગનો અભાવ હોવાથી, તેમ જ વિષયાનંદ અને સ્વરૂપાનંદમાં ભેદ નથી એવા જ્ઞાનથી—એટલે આત્માનંદના પ્રતિબિંબ સિવાય વિષયમાં સર્વથા આનંદનો અભાવ જ છે—એવા જ્ઞાનથી જ્ઞાનીનું સ્વરૂપાનુસંધાન કાયમ રહે છે.

આથી રીતે સ્વરૂપાનુસંધાન શુભની સમાનતાને લીધે જ્ઞાનીને વિષય-ભોગમાં પણ સમાધિ છે એમ કહ્યું છે. મનકથા કે, (૧) અજ્ઞાની સદા આત્મ-વિમુખ રહે છે; અને આનંદ વિષયોમાંથી મળે છે, એમ તે માને છે. (૨) જ્ઞાની વ્યવહારકાળમાં જ આત્મવિમુખ રહે છે; અને વિષયોમાત્ર શુદ્ધિને સ્થિર કરવાનું સાધન છે—આનંદ તો આત્મામાંથી જ મળે છે, એમ તે માને છે.

આમ હોવાથી જ્ઞાની પુરુષ વિષય ભોગવતો હોય, તથાપિ તેને સદાકાળ આત્માના આનંદસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થતું નથી; મારે જ્ઞાનીનો વિષયભોગ પણ એક પ્રકારની સમાધિ જ છે. માત્ર અજ્ઞાની જાણતો નથી, કે મારું સ્વરૂપ આનંદ છે, ખરું જોતાં જાણેનું સ્વરૂપ આનંદ છે; વિષયથી દેવળ અજ્ઞાનીને પ્રાપ્તિ થાય છે.

આત્માના અજ્ઞાનથી જન્માદિ દુઃખ પ્રતીત થાય છે

ગિણ્ય ઉવાચ ।

ચૌપદ—હે પ્રમુ ! પરમાનન્દ વચ્ચાન્યો, મેરો રૂપ સુ મેં પહિચાન્યો ।
 નહિ તોમૈં મવચંચન હેરા, કહ્યો આપ પુનિ યહ ઉપદેશા ॥૪૩॥
 યામેં શંકા મુહિ યહ આવે, જાતે તચ વચ દિય ન મુહાવે ।
 નહિ મોમેં યહ વંધપસારો, કહ્યો કૌન તૌ બાધ્ય ન્યારો ॥૪૪॥

શિષ્ય કહે છે, કે હે ભગવન્ ! આપે કહ્યું, કે તું પરમાનંદ-સ્વરૂપ છે, તે મેં સારી રીતે બાળ્યું; પણ આપે કહ્યું, કે જન્મમરણ વગેરે સંસારદુઃખ તારામાં નથી. માટે તેની નિવૃત્તિ સંભવતી નથી તેમાં મને એક શંકા થાય છે; જેથી આપનાં વચન હૃદયમાં ઊતરતાં નથી. મારામાં (એટલે આત્મામાં) જન્માદિક દુઃખ નથી, ત્યારે તે જેનામાં હોય એવો મારાથી બુદ્ધો આશ્રય આપ કૃપા કરી બતાવો, કે જે સંસારદુઃખ બાળીને હું મારા પોતાનામાં મારું નહિ. ૪૩, ૪૪

શ્રીગુરુસ્વાચ ।

સોલઠા—સુનહુ શિષ્ય મમ યાનિ, જાતે ત્વ શંકા મિટે ।

હં જગત્કી અતિ દ્વાનિ, તો મોમૈં નહિ મૌર મૈં ॥ ૪૫ ॥

ગુરુ કહે છે, કે હે શિષ્ય ! મારી વાત સાંભળ, કે જેથી તારી શંકા નાશ પામે. જન્માદિક દુઃખરૂપ સંસાર તારામાં, મારામાં કે કોઈનામાં પણ નથી; (કેમ કે જગત થયું નથી ને છે પણ નહિ; તો તેનાથી થતું દુઃખ શી રીતે હોય ?) ૪૫

તત્ત્વદષ્ટિસ્વાચ ।

દોહા—હે ભગવન્ ! કહું હં નહીં, જન્મમરણ જગત્તેદ ।

વ્હ પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ ક્યો ? કહો આપ યહ મેદ ॥ ૪૬ ॥

શિષ્ય પૂછે છે, હે ભગવન્ ! ત્યારે જન્મમરણ વગેરે સંસારદુઃખ મારામાં કે બીજા કોઈનામાં નથી, ત્યારે તે દુઃખની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ કેમ થાય છે ? એ ભેદ સમજાવો. ૪૬

દીન—જે વસ્તુ હોય નહિ તે જોવામાં આત્મી નથી; જેમ વાંઝણીનો છોકરો કે આકાશમાં ફૂલ હોતું નથી, તેથી તે પ્રતીત પણ થતું નથી, તેમ સંસાર પણ હોય નહિ તો પ્રતીત પણ થાય નહિ, પણ જન્મ વગેરે સંસાર તો જોવામાં આવે છે, અને તેનું સુખદુઃખ પણ અનુભવમાં આવે છે, માટે ‘જન્માદિક મંમારૂપી દુઃખ નથી’ એમ કહેવું સંભવતું નથી.

શ્રીગુરુસ્વાચ ।

દોહા—આત્મરૂપ અદ્વાનતે, વ્હ મિથ્યા પરતીતિ ।

જગત સ્વપ્ન નમનીલતા, રજ્જુમુજંગકી રીતિ ॥ ૪૭ ॥

ગુરુ કહે છે : જેમ સ્વપ્નના પદાર્થ, આકાશમાં નીલતા અને દોરડીમાં સાપ વસ્તુતઃ છે જ નહિ; તથાપિ મિથ્યા રૂપે દેખાય છે ખરાં (અને તેથી સુખદુઃખ પણ ઊપજે છે); તેમજ જન્મમરણ વગેરે જગત વસ્તુતઃ છે જ નહિ; તથાપિ આત્માના ખરા સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે મિથ્યા પ્રતીત થાય છે, અને મિથ્યા જગતથી ઊપજતાં સુખ-દુઃખ પણ મિથ્યા જ પ્રતીત થાય છે. ૪૭

રજ્જુસર્પ-દષ્ટાંતમાં રહેલું રહસ્ય

તત્ત્વદષ્ટિસ્ત્રાવ ।

ચોપાઈ—મિથ્યા સર્પ રજ્જુમેં જૈસે, માલ્યો ભવ આતમમેં તૈસે ।

કૈસે સર્પ રજ્જુમેં માસે, યહ સંશય મનબુદ્ધિ ઘિનાસે ॥૪૮॥

તત્ત્વદષ્ટિ પૂછે છે, કે જેમ દોરડીનો સાપ મિથ્યા લાસે છે, તેમ આત્મામાં સંસાર મિથ્યા લાસે છે, જેમ આપે કહ્યું. (હવે દષ્ટાંત સારી રીતે સમજાયા વિના સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન થાય નહિ; માટે હું પૂછું છું, કે) દોરડીમાં સાપ શી રીતે લાસે છે, એ મને સમજાવો; કેમકે એ સંશય મારા મનને તથા બુદ્ધિને ગૂંચવી નાખે છે. ૪૮

અધ્યાસ વિષે ચાર મત અથવા ખ્યાલિઓ

અસત્ ક્યાતિ પુનિ આતમક્યાતિ, ક્યાતિ અન્યથા અરુ અક્યાતિ ।

સુને ચાત્મિત અમકી ટૌરા, માનું કૌન કહૌં યહ વ્યૌરા ॥૪૯॥

દોરડીમાં સાપ, છીપમાં રૂપું ઇત્યાદિ ભ્રમ ત્યાં ત્યાં થાય છે, ત્યાં ત્યાં તે થવા વિષે ચાર પ્રકારના મત મેં સાંભળેલા છે; એટલે અસત્ખ્યાતિ, આત્મખ્યાતિ, અન્યથાખ્યાતિ અને અખ્યાતિ એ ચારમાંથી હું (ભ્રમના સંબંધમાં) કયો મત શ્રેષ્ઠ માનું ? ૪૯

ટીકા—(ભ્રમ કેમ થાય છે, તેના ખુલાસાને ખ્યાતિ કહી છે.)

(૧) અન્યવાદી અસત્ખ્યાતિ કહે છે.

(૨) હાશ્વિક વિજ્ઞાનવાદી આત્મખ્યાતિ કહે છે.

(૩) ન્યાય અને વૈશેષિક મતમાં અન્યથાખ્યાતિ કહે છે.

(૪) સાંખ્ય અને પ્રભાશર અખ્યાતિ કહે છે.

બૌદ્ધમતમાં એક અન્યવાદી નામે સમુદાય છે. તેઓ એમ માને છે, કે બધું જગત અસત્ છે, એટલે છે જ નહિ. તેઓ એમ કહે છે, કે દોરડીમાં જેમ સર્પ અત્યંત અસત્ છે, એટલે ખરેખરો સાપ નથી, તેમ બીજી કોઈ જગ્યાએ પણ ખરેખરો સાપ નથી. એવો છેક જ અસત્ સાપ દોરડીમાં જોવામાં આવે છે; માટે તેને અસત્ખ્યાતિ કહે છે. અત્યંત અસત્ સર્પની ખ્યાતિ, એટલે બાન અને કથન, એ અસત્ખ્યાતિ !

બૌદ્ધમતના બીજા કેટલાક અનુયાયીઓ જેઓ બુદ્ધિ એ જ આત્મા એમ માને છે, તેઓ હાશ્વિક વિજ્ઞાનવાદી કહેવાય છે. તેમનો એવો અભિપ્રાય છે, કે દોરડીમાં અથવા બીજો કોઈ ઠેકાણે બુદ્ધિથી જહાર કરી સર્પ છે નહિ. તમામ પદાર્થો બુદ્ધિથી સિદ્ધ નથી, પણ બુદ્ધિ જ બધા પદાર્થોના આકારને ધારણ કરે છે. એ બુદ્ધિ હાશ્વિક વિજ્ઞાનરૂપ છે. હાલુક્ષણે જે વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈને નાશ થાય છે, તેને હાશ્વિક વિજ્ઞાન કહે છે. એ વિજ્ઞાન જ સર્વ રૂપે પ્રતીત થાય છે, એને આત્મખ્યાતિ કહે છે. આત્મા એટલે હાશ્વિક વિજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ, તેની ખ્યાતિ એટલે સાપરૂપે બાન અને કથન, તે આત્મખ્યાતિ !

જેમ નીના પ્રવાહમા ઠાણેઠાણે એ પાણી આ યુ-યા યુ ગયુ, તેની જગ્યાએ બીજુ આ યુ-યા યુ ગયુ, તથાપિ જોનાર આતિથી તેો એ જ પાણી માને છે, તેમ ઠાણેઠાણે ઉત્પન્ન થઈને નાશ પામનાર આ બુદ્ધિપી જગતનુ જ્ઞાન પણ દાણિજ્ઞ જ્ઞા એ નુ એ હોય, એમ મમજન્ય છે

ન્યાયશાસ્ત્રના મૂર્તિ મૌનમ આચાર્ય તથા વર્ગેષિનના કૃત્તા ણા આચાર્ય છે એ જૂના આચાર્ય એમ માને છે, કે રાદના વગેરે કેમકે સાચો મર્ષ છે દોરડીમા માપ જોનારો માણસ ખરી રીતે એ માપા મર્ષને જ દેખે છે પણ તેમમા દોરડી તેથી તે પોતાની સન્મુખ દેખાતો હોય એમ જણે છે તે કે માણે માપ આ તેમની વચ્ચે બીજી વગેરે અતરાય છે, તથાપિ દોરડામા નેત્રો લીરે અનરાય જ્ઞા પણ તે મર્ષ તેને નજી દોરડીને દેખાણે દેખાય છે

શ. ૫—દોરડી લીરે તો મામર્થ્ય ધો છે—વરે નહિ જેમ વાત-પિત્ત-વદ્ધા દોરડી જહરામિતુ પાચનસામર્થ્ય ધો છે, તેમ તિમિર વગેરે દોરડી નેત્રનુ મામર્થ્ય પણ ધવુ જોઈએ અને તમે તો કહેા છે કે રાદા વગેરે ધ્યાનમા રહેના સાપનુ જ્ઞાન ગેરવાળા નેત્રથી નજીકમા થાય છે' પણ દૂર દેશમા રહેની વસ્તુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ગેરવિનાના શુદ્ધ નેત્રથી જ થતુ નથી, તો પડી દોરડામા નેત્રથી થાય એ રીતે માની શકાય? માટે 'દોરડી નેત્રનુ મામર્થ્ય વધે છે' એ માનવામા કોઈ દટાત નથી

મમાધ્યાન—એ શ. ૫ મમવતી નથી કેમ કે કોઈને પિત્તદોરડી એવો રોગ થાય છે, કે આરગણુ ખાય તથાપિ તેને તૃપ્તિ થતી નથી જેમ પિત્ત દોરડી જહરામિતુ પાચનસામર્થ્ય વધે છે તમ જ નેત્રમા પણ તિમિરાદિ ગેરવે લીરે પરદેશમા રહેના સાપો પ્રત્યક્ષ નજીકમા જોવાનુ સામર્થ્ય વધે છે

આ રીતે રાદા વગેરે ધ્યાનમા રહેના માપનુ અન્યથા એટલે મોના આગળ દોરડીધ્યાનમા જે ખ્યાતિ એટલે જ્ઞાન અને ધ્યાન, તેને અન્યથા ખ્યાતિ હોયે છીએ

આ પ્રાચીનોના મતમા અન્ય દેશમા રહેની વસ્તુની અન્ય દેશમા પ્રતીતિને જ આતિ મહે છે અર્થાધ્યામ અથવા જ્ઞાનાધ્યાસને જ્ઞાન કહેતા નથી

આ વાત નવા નેપાથિકો પદ ૧૦ પ ૧ તી નથી ન્યાયશાસ્ત્રનો ચિંતામણિ નામે ગ્રંથ જોણે બનાયો છે તે નવીન નેપાથિક મહેવાય છે એ ચિંતામણિમાર એમ કહે છે કે જે જૂના નેપાથિ ના મત પ્રમાણે અન્યથાખ્યાતિ માનીએ તો ગેરવાળી આખે દૂરનો સાર રડીમા દેખાવાની સાથે દૂરના જા ઘર વગેરે પણ દોરડી આગળ દેખાતા નેઈએ, પણ તે તો દેખાતા નથી માટે અન્ય દેશમા રહેની વસ્તુ અન્ય દેશમા દેખાય તેનુ નામ અન્યથા ખ્યાતિ નહિ પણ દોરડામા નેત્રથી દોરડીનુ દોરડીપે જ્ઞાન ન થતા અન્યથા (એટલે બીજો પ્રકાર-માપડપે) જે જ્ઞાન અને ધ્યાન તેને અન્યથાખ્યાતિ કહેવી

અખ્યાતિ—ઉપ્પાદાન ધ્યાતિઓનુ ખડન

અખ્યાતિ—સાખ્યશાસ્ત્રના તો કપિવલુનિ તથા મીમાંસાશાસ્ત્રના

એક મોટા પંડિત પ્રભાકર-એ બોલે એમ માને છે, કે દોરડીમાં સાપ જણાય છે તે અસત્ જ્યાંથી નથી, આત્મજ્યાંથી નથી, કે અન્યથાજ્યાંથી પણ નથી. તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) અસત્ વસ્તુની પ્રતીતિ થતી હોય તો વાંઝણીના છોકરાની કે સસલાના શિંગડાની પણ પ્રતીતિ થવી જોઈએ, પણ તે તો થતી નથી; ત્યારે અત્યંત અસત્ સાપની પ્રતીતિ દોરડીમાં થાય છે, એમ કહેવું પણ ઘટતું નથી; મારે દોરડીમાં સાપ દેખાય છે, ત્યાં અસત્ જ્યાંથી નથી.

(૨) ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ આત્માનો આકાર દોરડીમાં સાપરૂપે પ્રતીત થતો હોય, તો તે ક્ષણ કરતાં વધારે વખત દેખાવો ન જોઈએ; પણ દેખાય છે તો ખરો; મારે ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી બોલો માને છે. તેવી આત્મજ્યાંથી પણ દોરડીમાં દેખાતા સાપને કાણ પડતી નથી.

(૩) નેત્રના દોષને લીધે એક સ્થળનો સાપ બીજા સ્થળમાં (દોરડીમાં) દેખાય છે. એવી રીતે અન્યથાજ્યાંથી મંભવતી નથી, એમ તો પાછળ ચિંતા-મણિકાર કહી ગયા છે; તેથી જૂના નૈયાયિકના કહેવા પ્રમાણે દોરડીમાં સાપ દેખાય છે, તેને અન્યથાજ્યાંથી કહી શકાય નહિ.

નવીન નૈયાયિક એમ કહે છે, કે નેત્રદોષને લીધે દોરડી જ સાપરૂપે દેખાય છે; એટલે એક વસ્તુ જ બીજા રૂપે દેખાય છે. તેને અન્યથાજ્યાંથી કહેવી, તે પણ યોગ્ય નથી; કેમ કે જેમને અનુસાર જ જ્ઞાન થાય છે; જેમ રજતુ અરે જ્ઞાન સર્પનું એ અત્યંત વિરદ્ધ છે.

અજ્યાતિ (સાંખ્યાચાર્યોના પોતાનો મત)

જ્યાં દોરડીમાં સાપનો ભ્રમ થાય છે, ત્યાં બે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એક તો દોરડી સાથે નેત્રનો વૃત્તિ દ્વારા મંબધ ચર્મને 'આ' કંઈક છે, એવું દોરડીનું સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે; અને બીજું અન્ય જગ્યાએ જોયેલા સાપનું સ્મરણ થાય છે, એટલે 'આ સાપ છે' એ જગ્યાએ બે જ્ઞાન છે.

(૧) 'આ' અર્થ તો દોરડીનું સામાન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે.

(૨) 'સાપ છે' એવું સાપનું સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન છે.

પરંતુ પ્રમાતામાં ભ્રમદોષ હોય છે, તેથી મને બે જ્ઞાન થયાં છે; એવો વિવેક જોનારને રહેતો નથી. જો કે 'આ' અર્થ દોરડીનું સામાન્ય જ્ઞાન છે તે યથાર્થ છે અને પહેલાં દોરડી સાપનું સ્મૃતિજ્ઞાન પણ યથાર્થ છે, તોપણ 'મને બે જ્ઞાન થયા છે તેમાં દોરડીનું સામાન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે અને સર્પનું સ્મૃતિજ્ઞાન છે' એવો વિવેક થતો નથી.

એ બે જ્ઞાનના અવિવેકને સાંખ્ય અને પ્રભાકરના મતમાં ભ્રમ કહે છે. આ ભ્રમને લીધે દોરડીમાં સાપ દેખાય છે, એ જ રીત બધા ભ્રમનાં સ્થળોમાં જાણવી.

આવી રીતે દોરડીમાં સાપ દેખાવા વિશે અસત્ જ્યાંથી, આત્મજ્યાંથી,

અન્યથાખ્યાતિ અને અખ્યાતિ, એવા ચાર મન સાંભળ્યા છે, તેમાંથી સારો મત હોય તે મને કહો કે તેને હું માનું, એવો શિષ્યનો પ્રશ્ન છે.

અખ્યાતિ-મતખંડન

શ્રીગુરુસ્વાચ ।

દોહા—પ્યાતિ અનિવચનીય લક્ષિ, પંચમ તિનર્તે ઔર ।

યુક્તિહીન મત ચારિ ચે, માનહુ ભ્રમકી ઠૌર, ॥ ૫૦ ॥

ગુરુ:-હે શિષ્ય ! પાછળ જે ચાર ખ્યાતિઓ કહી, તેનાથી પાંચમી એક અનિર્વચનીય ખ્યાતિ છે; તેને સઘળાં શ્રમનાં ઠેકાણાંમાં સમજવી; અને અસત્ ખ્યાતિ, આત્મખ્યાતિ, અન્યથા-ખ્યાતિ અને અખ્યાતિ-એ ચારે મત યુક્તિહીન હોવાથી તજવા જેવા છે. ૫૦

ટીકા—એ ચારે ખ્યાતિઓનું નિરૂપણ કરતી વખતે ઉત્તરોત્તર ખ્યાતિના નિરૂપણમાં પૂર્વપૂર્વ ખ્યાતિ અમંગન છે એમ કહ્યું છે. એ જ રીતે ચોથો અખ્યાતિ મત પણ અમંગન છે; કેમ કે ‘આ સર્પ’ છે’ એ જ્ઞાનમાં પ્રથમ ‘આ’ એ અંશ તો દોરડીનું સામાન્ય જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે, અને ‘સર્પ’ છે’ એટલો અંશ પૂર્વે જોયેલા સાપનું સ્મરણજ્ઞાન છે.

આવો અખ્યાતિવાદીઓનો મત છે. તેમાં (૧) જે દોરડીમાં સાપ દેખાય છે, ત્યાં મોઢા આગળ પડેલી દોરડીમાં સાપનું જ્ઞાન થાય છે એમ ન માને, પણ પહેલાં જોયેલા સાપનું સ્મરણમાત્ર માને, તો પાસે પડેલી દોરડીને જોઈ માણસને ભય થાય છે અને પાછો ફરીને નાસે છે, તે ભય અને નાસભાગ થવી ન જોઈએ; કેમ કે સાપના સ્મરણમાત્રથી ભય થતો નથી; મારે સન્મુખ પડેલી દોરડીમાં જ સાપ દેખાય છે, પહેલાં જોયેલા સર્પનું સ્મરણ માત્ર થતું નથી; એમ જ માનવું પડશે.

(૨) દોરડીનું સામાન્ય રૂપે (આ કાર્ધક છે એવું) જ્ઞાન થયા પછી ત્યારે તેનું વિશેષ રૂપે (આ દોરડી છે) ‘મને દોરડીમાં સાપની પ્રતીતિ મિથ્યા જ યદ્ય’ એવું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે દોરડીમાં દેખાતા સર્પનો બાધ થયો કહેવાય છે; એ બાધ પણ દોરડીમાં દેખાતા સાપનો થાય છે—કાર્ધ સાપના સ્મરણનો થતો નથી; તેથી પણ સમજાય છે, કે દોરડીમાં સાપનું જ્ઞાન એ સ્મૃતિજ્ઞાન નથી.

(૩) દોરડીમાં ‘આ સાપ છે’ એવું એક જ જ્ઞાન પ્રતીત થાય છે, એ જ્ઞાન પ્રતીત યત્તાં નથી.

(૪) એક જ વખતે અંતઃકરણમાં સ્મૃતિજ્ઞાન અને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન-એવાં બે જ્ઞાન હોઈ શકે નહિ.

આ રીતે અખ્યાતિમત પણ સમીચીન (યથાર્થ) નથી.

આ ચારે મતનું પ્રતિપાદન અને ખંડન વિવરણ અને સ્વરાજ્યસિદ્ધિ

આદિક અંધોમાં વિસ્તારથી લખેલું છે. ખંડનની યુક્તિ કહણુ છે; માટે અહીં જિજ્ઞાસુ માટે સંક્ષેપમાં તેની રીતિ જણાવી છે. વિસ્તારથી અમે લખ્યું નથી.

પદાર્થની પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય છે?—સિદ્ધાંતમાં અનિર્વચનીય ખ્યાતિ માનેલી છે, તેની આ રીત છે: અંતઃકરણની વૃત્તિ નેત્રાદિ દ્વારા નીકળીને પદાર્થના જેવો આકાર ધારણ કરે છે; તેથી પદાર્થનું આવરણ દૂર થાય છે, અને પદાર્થની પ્રતીતિ થાય છે. પ્રકાશની તેમાં સહાય હોય છે. પ્રકાશ વિના પદાર્થની પ્રતીતિ થતી નથી.

પદાર્થ અને અંતઃકરણની વૃત્તિની વચમાં જે કાર્ષ્ઠ આડ આવે, તેને આવરણ જાણવું.

દોરડીમાં સર્પ દેખાય છે, ત્યાં આવરણનો ભંગ થતો નથી; કેમ કે અંતઃકરણની વૃત્તિ નેત્રાદિ દ્વારા નીકળીને દોરડી સુધી જાય છે ખરી, પણ મંદ પ્રકાશને લીધે (અથવા પૂરેપૂરાં આવરણભંગ ન થયેલો હોવાને લીધે) વૃત્તિ દોરડીના સમાન આકારવાળી થતી નથી.

આની રીતે દોરડીના આવરણનો (અધકારકથી અંતરાયનો) ભંગ નથી થતો, ત્યારે દોરડીકથી ચેતનમાં રહેલી અવિદ્યાને લીધે કાર્ષ્ઠ બળનો જ આકાર દેખાય છે. દોરડી લાંબી હોવાથી તથા જોતારના અંત કરણમાં પણ કાળો અને લાંબો સાપ હોય છે, એવી વાસના અનાદિ કાળથી ભરાઈ રહેલી હોવાથી દોરડીમાં સાપ જ દેખાય છે. મતઙ્ગ કે, દોરડી ચેતનમાં રહેલી અવિદ્યા સાપનો આકાર ધારણ કરે છે.

એ અવિદ્યાનું કાર્ષ્ઠ સર્પ સત્ હોય, તો દોરડીના જ્ઞાનથી તેનો બાધ થાય નહિ, પણ દોરડીનું અંત જ્ઞાન થવા પછી બાધ પામે છે, માટે સત્ નથી; તેમ અસત્ હોય તો વાંઝણીના છેજ્જરાની પેઠે અથવા સસસાંનાં શિંગડાંની પેઠે પ્રતીતિ ન થવું જોઈએ; પણ પ્રતીતિ તો થાય છે, માટે અસત્ પણ નથી.

આ રીતે દોરડીમાં સાપનું જ્ઞાન, સત્ અને અસત્થી વિવક્ષણ અનિર્વચનીય છે. છીપ વગેરેમાં રૂપ આદિક પણ એ જ રીતે અનિર્વચનીય દેખાય છે, તે અનિર્વચનીયની ખ્યાતિ એટલે પ્રતીતિ અને ક્યનને અનિર્વચનીય ખ્યાતિ કહે છે.

અનિર્વચનીય શબ્દનો અપુલાસો

‘અનિર્વચનીય’ કહેવા વડે ‘કહી શકાય એવું’ એવો અર્થ મળેલું કરવું નહિ; એનો ખરો અર્થ સમજવા માટે નીચેની વાત પર ધ્યાન આપવું:

શંકા—તમે કહો છો, કે સત્ અને અસત્ બંનેથી વિવક્ષણ હોય તે અનિર્વચનીય. પણ ‘સત્’થી વિવક્ષણ તો ‘અસત્’ છે; તે ‘અસત્’ ને ‘અસત્’થી વિવક્ષણ કહેવું ઘટવું નથી; તેમ જ ‘અસત્’ વિવક્ષણ ‘સત્’ છે; તે ‘સત્’ ને ‘સત્’થી વિવક્ષણ કહેવું ઘટવું નથી. અને ‘સત્’ તથા ‘અસત્’થી બિન્ન ત્રીજો પદાર્થ નહિ; માટે અનિર્વચનીય શબ્દનો કાર્ષ્ઠ અર્થ જ જણાવો નથી.

સમાધાન—(૧) ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય— ત્રણે યાગમાં જેનો બાધ થઈ શકે નહિ, તેને ‘મત્’ કહે છે એ ઉપરથી જેનો બાધ થઈ શકે તેને, તે સત્યથી વિનક્ષણ કહેવાય છે

(૨) અવપરહિત પદાર્થ (જેવો કે વધ્યાપુન, શશમુખ ઇત્યાદિ) ને અમત્ કહે છે, એ ઉપરથી જે અવપવાણુ હોય તે અસત્યથી વિનક્ષણ કહેવાય ઉપર કહેલી એ બાબતોથી સમજાવે, કે જે વસ્તુ બાધ થોડા હોય અને ને માથે જ અવપવાણી(આ-વરવાણી) હોય, તે અનિર્વચનીય કહેવાય

દોરડીમાં સાપ બાધથોડ્ય છે, તથા તેનો આગર દેખાય છે, માટે એ સાપ અનિર્વચનીય છે, અને તેની ખ્યાતિ એટલે જાન પણ અનિર્વચનીય છે, એમ સિદ્ધ થયું

ભ્રમસ્થાનમાં ભ્રમનો વિષય અને તેનું જ્ઞાન અવિદ્યાનું પરિણામ છે અને તે એક જ વખતે ઉત્પન્ન થાય છે તથા લીન થાય છે અને તે સાક્ષીભાસ્ય છે

દોરડીમાં જેમ સાપ અવિદ્યાનું પરિણામ છે, તેમ તેનું જાન પણ અવિદ્યાનું જ પરિણામ છે, અન્ય પ્રજાનું પરિણામ નથી (અન્ય પ્રજાનું પરિણામ જે થાય તો દોરડીએ થાય) કેમ કે જેમ દોરડીનું જાન થયેથી સાપનો બાધ થાય છે, તેમ ‘સાપ’ એના જ્ઞાનનો પણ બાધ થાય જ (જેનો બાધ થાય છે, તે અવિદ્યાનું પરિણામ મનજવું) જે ‘સાપ’ એનું જાન અન્ય પ્રજાની વૃત્તિનું પરિણામ હોય તો તેનો બાધ થઈ શકતો નહિ માટે અધ્યાસરૂપ જ્ઞાન પણ અવિદ્યાના માર્ગરૂપ સર્પની પેઠે સત્-અસત્યથી વિનક્ષણ અનિર્વચનીય છે, પણ તેમાં આટલું ખ્યાનમાં રાખવાનું છે, કે દોરડીરૂપી ઉપાધિવાળા ચેતનમાં રહેલી વિદ્યાના તમોગુણરૂપ અશન પરિણામ મર્ષ છે અને સાક્ષી ચેતનમાં રહેલી અવિદ્યાના મત્વશુણ્ય પરિણામ સર્પોગર વૃત્તિજ્ઞાન જ

એ રીતે અધ્યાસનો વિદ્ય સર્પ તથા અધ્યાસના વિદ્યનું જ્ઞાન એ બન્ને અવિદ્યાનું જ પરિણામ છે, અને એ બન્ને અનિર્વચનીય છે, એમ નક્કી થયું

હવે બીજી વાત એ રહી, કે સાપ અને તેનું જાન એક જ વખતે ઉત્પન્ન થાય છે, કેમ કે દોરડી-ઉપાધિવાળા ચેતનની અવિદ્યાનો જે વખતે સર્પોગર પરિણામ થાય છે, તે જ સમયે સાક્ષી આશ્રિત અવિદ્યાનો જાનાગર પરિણામ થાય છે, કેમ કે સ્વચેતન આશ્રિત અવિદ્યામાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થવાનું જે નિમિત્ત (આવરણનો ભંગ ન થવો તે) છે, તે નિમિત્તથી જ સાક્ષી આશ્રિત અવિદ્યા અશમાં પણ ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય છે માટે ભ્રમસ્થાનમાં સર્પ વગેરે અને તેનું જાન એક જ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે અને જે વખતે દોરડી આદિક અધિદાનનું જાન થાય છે, તે જ વખતે અધ્યક્ષ સર્પ અને સર્પનું જ્ઞાન-ગન્ને વાના જોડે જ નાશ પામે છે

સ્વપ્ન અને ભ્રમમાં તદ્દાવત

હવે જેમ દોરડીમાં સાપનો ભ્રમ થાય છે, તેમ જ સ્વપ્નમાં પણ જાના

પ્રકારના દેખાવો જોવામાં આવે છે, તે પણ ભ્રમ જ છે; તથાપિ એ ભ્રમ યોગેક દેર છે; એટલે સાપના ભ્રમમાં (૧) બહારના પદાર્થમાં રહેલો અવિદ્યાઅંશ સર્પોદ્દિ ભ્રમનું ઉપાદાન કારણ છે. (૨) સાક્ષીમાં રહેલો અવિદ્યાઅંશ સર્પોદ્દિ ભ્રમના જ્ઞાનનું ઉપાદાન કારણ છે.

અને સ્વપ્નરૂપ ભ્રમમાં (૧) સાક્ષીને આધારે રહેલી અવિદ્યાના તમેચુલ્લેનો અંશ સ્વપ્નપદાર્થોનું ઉપાદાન કારણ છે; અને (૨) સાક્ષી આશ્રિત અવિદ્યાના સત્ત્વચુલ્લેનો અંશ સ્વપ્નજ્ઞાનનું ઉપાદાન કારણ છે; માટે સ્વપ્નમાં અંદર રહેલી અવિદ્યા જ વિષય અને જ્ઞાન બન્નેનું ઉપાદાન કારણ છે.

આ ઉપરથી એમ સમજવામાં આવે છે, કે બહારની દોરડીમાં સાપ વગેરે ભ્રમના વિષયો તથા શરીરની અંદરના સ્વપ્નના વિષયો, એ બન્ને સાક્ષીભાસ્ય છે.

અવિદ્યાની વૃત્તિ દ્વારા સાક્ષી જે વિષયોનો પ્રકાશ કરે, તે સાક્ષીભાસ્ય કહેવાય છે.

પરિણામ અને વિવર્ત

(૧) દોરડી વગેરેમાં અનિર્વચનીય સર્પ વગેરે અને તેનું જ્ઞાન, એ બન્નેને ભ્રમ અથવા અધ્યાસ કહે છે. .

(૨) ભ્રમ એ અવિદ્યાનું પરિણામ છે અને ચેતનનો વિવર્ત છે.

(૩) ઉપાદાન કારણના સમાન સ્વભાવવાળું અન્યથા સ્વરૂપ તે પરિણામ. જેમ દોરડીમાં સાપ દેખાય છે, ત્યાં સાપ દેખાવાનું ઉપાદાન કારણ અવિદ્યા છે, એ પાછળ કહી ગયા છીએ. એ અવિદ્યા સત્-અસત્થી વિશ્લેષણ દોવાતે હીધે અનિર્વચનીય છે; અને એમાંથી ધ્યેયા સર્પ અને તેનું જ્ઞાન પણ અનિર્વચનીય છે, માટે ઉપાદાન(અવિદ્યા)ના સરખા સ્વભાવવાળાં (અનિર્વચનીય) છે, તથા અવિદ્યાના સ્વરૂપથી જુદા પ્રકારના સ્વરૂપવાળાં (સાપના આકારવાળાં) પણ છે; માટે તે પરિણામ કહેવાય છે.

(૪) અધિષ્ઠાનથી વિપરીત સ્વભાવવાળું અન્યથા સ્વરૂપ વિવર્ત કહેવાય છે. જેમ દોરડીએ ચેતનનો જેટલો ભાગ વ્યાપ્ત કર્યો હોય, તે રજતુ અવશિષ્ટ ચેતન કહેવાય છે. એ રજતુ અવશિષ્ટ ચેતન સર્પભ્રમનું અધિષ્ઠાન છે. (જે સત્ વસ્તુમાં ભ્રમ થાય, તે સત્ વસ્તુ અધિષ્ઠાન કહેવાય છે.) એ અધિષ્ઠાન સત્ છે અને સાપ તથા તેનું જ્ઞાન સત્થી વિશ્લેષણ છે; માટે દોરડીમાં દેખાતો સાપ તથા તેનું જ્ઞાન, અધિષ્ઠાન ચેતનથી વિપરીત સ્વભાવવાળું અને ખીન પ્રકારના આકારવાળું હોવાથી, તે ચેતનનું વિવર્ત કહેવાય છે.

અધિષ્ઠાન-રજતુ અને અતઃકરણ ઉપદિત ચેતન સર્પભ્રમનું

અધિષ્ઠાન છે-રજતુજ્ઞાનથી સર્પ અને સર્પજ્ઞાનની નિવૃત્તિ

(૧) મિથ્યા સાપનું અધિષ્ઠાન રજતુ ઉપાધિવાળું ચેતન છે, રજતુ અધિષ્ઠાન નથી; કેમ કે સાપ જેમ દોરડીમાં કસ્મિન છે, તેમ દોરડી પણ ચેતનમાં કસ્મિન છે. એક કસ્મિન વસ્તુ બીજી કસ્મિત વસ્તુનું અધિષ્ઠાન બને

નહિ; માટે રજ્યુ ઉપહિત (ઉપાધિવાળું) ચેતન જ અધિજ્ઞાન છે; રજ્યુ અધિજ્ઞાન નથી.

(૨) કોઈ રજ્યુવિશિષ્ટ ચેતનને અધિજ્ઞાન કહે, તો તે બરાબર નથી; કેમ કે એમ કહેવાથી રજ્યુ અને ચેતન બંને અધિજ્ઞાન થશે, પણ વાસ્તવિક જોનાં રજ્યુ પણ ચેતનમાં અધ્યસ્થ છે, માટે બાધ થવાને યોગ્ય છે, તેથી રજ્યુના બાધની સાથે તેનું અધિજ્ઞાનપણું પણ બાધિત થશે; માટે રજ્યુ ઉપહિત ચેતનમાં જ અધિજ્ઞાનપણું સંભવે છે, રજ્યુવિશિષ્ટ ચેતનમાં નહિ.

ઉપાધિ અને વિશેષણ વગેરે

અહીં ઉપાધિ અને ઉપહિત તથા વિશિષ્ટ એવા શબ્દો વપરાયેલા છે, તેનો કાંઈ વિશેષ ખુલાસો કરવાની જરૂર છે:

(૧) બીજા પદાર્થોથી જુદું કરીને સ્વરૂપ જે જણાવે, તેને વ્યાવર્તક કહે છે અને જે વસ્તુને જુદી કરી જણાવવામાં આવે છે તે વસ્તુને વ્યાવર્ત્ય કહે છે. જેમ 'કાળો ઘડો' એમાં કાળાપણું એ વિશેષણ છે અને એ વિશેષણ કાળા ઘડાને બીજા રાતા વગેરે રંગના ઘડાઓથી જુદો કરીને જણાવે છે; માટે કાળાપણું વ્યાવર્તક છે અને ઘડો વ્યાવર્ત્ય છે; કેમ કે ઘડાને જુદો પાડી જણાવવામાં આવ્યો છે.

વસ્તુના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરીને જે વ્યાવર્તક બને તેને વિશેષણ કહે છે. કાળાપણું ઘડામાં પ્રવેશ કરીને ઘડાનું વ્યાવર્તક બન્યું છે; માટે કાળાપણું એ વિશેષણ છે અને ઘડો એ વિશેષ્ય છે, અથવા વિશિષ્ટ છે. તેને જ વ્યાવર્ત્ય કહે છે અને પરિચ્છેદ પણ કહે છે.

(૨) જે વસ્તુ બીજી વસ્તુમાં પ્રવેશ કર્યા સિવાય તે બીજી વસ્તુને જુદી પાડી બતાવે, તેને ઉપાધિ કહે છે. જેમ ઘડાકાશમાં ઘડો એ આકાશની ઉપાધિ છે; કેમ કે ઘડો મોટા આકાશથી ઘડામાં ઘેરાયેલા આકાશને જુદું પાડી બતાવે છે, એમ છતાં આકાશમાં ઘડો પ્રવેશ પામેલો નથી હોતો.

(૩) આ ઉપરથી સમજશે, કે વિશેષણ પદાર્થ સાથે જોડાઈને પદાર્થનું વ્યાવર્તક બને છે અને ઉપાધિ પદાર્થથી જુદી રહીને વ્યાવર્તક બને છે. વિશેષણ વડે વ્યાવર્ત્ય પદાર્થને વિશિષ્ટ કહે છે અને ઉપાધિ વડે વ્યાવર્ત્ય પદાર્થને ઉપહિત કહે છે.

(૪) ચાકતા પ્રમંથમાં દોરડી એ ચેતનનું વિશેષણ નથી, પણ ઉપાધિ છે; માટે રજ્યુ ઉપહિત ચેતન સાપનું અધિજ્ઞાન બને છે.

એ જ રીતે સાપના જ્ઞાનનું અધિજ્ઞાન સાક્ષીચેતન છે. એ રીતે ત્યાં જમ થાય છે, ત્યાં જમના વિષયનું (સર્પોદિકનું) અને તેના જ્ઞાનની (સર્પોદિકના જ્ઞાનનું) ઉપાધિ જુદીજુદી હોવાને લીધે અધિજ્ઞાન પણ જુદુંજુદું હોય છે; એટલે અધ્યસ્ત પદાર્થનું અને અધ્યાસ જ્ઞાનનું એક જ અધિજ્ઞાન હોતું નથી.

આ ઉપરથી એમ સમજશે, કે (૧) વિશેષ્ય રૂપથી દોરડીની અપ્રતી-તિરૂપ નિમિત્તથી, અવિદ્યામાં શોભ થવા વડે સર્પ અને સર્પજ્ઞાન ઉત્પન્ન .

થાય છે. (૨) વિશેષરૂપથી દોરડીનું જ્ઞાન થવાથી સર્પ અને સર્પજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે.

દોરડીનું જ્ઞાન અને સર્પના અધિધાનનું જ્ઞાન એક જ છે

શંકા—દોરડીના જ્ઞાનથી સાપની નિવૃત્તિ થાય નહિ; કેમ કે મિથ્યા વસ્તુનું ને અધિધાન હોય, તે અધિધાનના જ્ઞાનથી મિથ્યા વસ્તુની નિવૃત્તિ થાય છે, એવો અદ્વૈતવાદનો સિદ્ધાંત છે. અને મિથ્યા સર્પનું અધિધાન રજ્યુ ઉપહિત ચેતન છે—રજ્યુ નથી; માટે રજ્યુના જ્ઞાનથી સર્પની નિવૃત્તિ અને નહિ.

સમાધાન—દોરડીનું જ્ઞાન એ જ સર્પના અધિધાનનું જ્ઞાન છે. દોરડી વગેરે જડ પદાર્થનું જ્ઞાન અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ હોય છે. ત્યાં આવરણભંગ વૃત્તિનું પ્રયોજન છે. એ આવરણ અજ્ઞાનની શક્તિ છે; માટે આવરણ જડનું આશ્રિત નથી, પણ જડનું અધિધાન ને ચેતન તેનું આશ્રિત છે. અહીં આ રીતે સમજવું.

દાંર્ષ પણ પદાર્થનું જ્ઞાન ન થવાનું ને કારણ હોય, તેને આવરણ કહે છે. એ આવરણ અજ્ઞાનને લીધે થાય છે, માટે આવરણને અજ્ઞાનની શક્તિ કહે છે. અને એ અજ્ઞાન વળી ચેતનની શક્તિ છે. જેમ દાહકત્વ (ખાળવાપણું) એ અગ્નિની શક્તિ છે, તેમ જ અજ્ઞાન (માયા, અવિદ્યા, પ્રકૃતિ એ બધાં એ અજ્ઞાનનાં જ નામ છે.) ચેતનની શક્તિ છે; અર્થાત્ અજ્ઞાનની આવરણશક્તિ પણ ચેતનને આધાર રહેલી છે; કેમ કે અજ્ઞાન પોને જ ચેતનને આધાર રહેલું છે; માટે જ પાછળ કહ્યું છે, કે એ આવરણ જડનું આશ્રિત નથી, પણ જડનું અધિધાન ને ચેતન, તેનું આશ્રિત છે; તેથી—

(૧) દોરડીના આકાર જેવા આકારવાળી થયેલી અંતઃકરણની વૃત્તિથી દોરડી વડે અવચ્છિન્ન (ગુદા પાડેલા ચેતનના) આવરણનો ભંગ થાય છે.

(૨) વૃત્તિમાં ને ચિદાભાસ રહેલો છે, તેનાથી દોરડીનો પ્રકાસ થાય છે.

(૩) દોરડી અવચ્છિન્ન ચેતન સ્વપ્રકાસ છે; માટે તેને પ્રકાસ કરવાને અંતઃકરણની વૃત્તિમાં રહેલા ચિદાભાસનો દાંર્ષ ઉપયોગ નથી.*

એનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે:

(૧) ચિદાભાસ મહિત અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનમાં ને વૃત્તિવિભાગ છે, તે ચેતનના આવરણનો ભંગ કરે છે; અર્થાત્ વૃત્તિનું આવરણભંગરૂપ રૂપ ચેતનમાં થાય છે, અને (૨) વૃત્તિમાં રહેલા ચિદાભાસનું પ્રકાસરૂપ રૂપ દોરડીમાં થાય છે; એટલે વૃત્તિમાં રહેલા ચિદાભાસને લીધે દોરડીનું જ્ઞાન થાય છે.

આ ઉપરથી સમજાવે, કે સામાન્ય જ્ઞાનજાનનો કેવળ જડ દોરડી જ વિષય નથી, પણ અધિધાન ચેતન મહિત દોરડી એ સામાન્ય જ્ઞાનજાનનો વિષય છે. આ કારણથી જ સિદ્ધાંતબોધમાં લખ્યું હોય છે, કે ‘અનંતરૂપી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાનજાન જરૂર બ્રહ્મને વિષય કરે છે.’ એટલે જ્ઞાનજાનનો વિષય પણ થતા જ છે.

* આ પ્રક્રિયા આગળ આ તરંગમાં સંપૂર્ણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે.

આ પ્રકારે વૃત્તિ વડે આવરણનો ભંગ થવાથી દોરડીનું જ્ઞાન થાય છે, અને તે જ વખતે સાપનું અધિજ્ઞાન જે રજ્જુ અવસ્થિત ચેતન, તેનું તેના પોતાના પ્રકારથી જ ભાન થાય છે; માટે દોરડીનું જ્ઞાન એ જ સાપના અધિજ્ઞાનનું જ્ઞાન છે, માટે દોરડીનું જ્ઞાન થવાથી સાપની નિવૃત્તિ મંભવે છે.

અધ્યસ્તના અભાવથી જ અધ્યસ્તના જ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે

શંકા—દોરડીના જ્ઞાનથી સાપના જ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય નહિ. જો કે આ રીતે સાપની નિવૃત્તિ દોરડીના જ્ઞાનથી સંભવે છે, તથાપિ સાપના જ્ઞાનની નિવૃત્તિ સંભવતી નથી; કેમ કે સાપનું અધિજ્ઞાન રજ્જુ અવસ્થિત ચેતન છે, અને સાપના જ્ઞાનનું અધિજ્ઞાન સાક્ષી ચેતન છે; અને તમે પાછળ કહ્યું તે રીતે તો રજ્જુનું જ્ઞાન થવાથી રજ્જુ અવસ્થિત ચેતનનું જ ભાન થાય છે—સાક્ષી ચેતનનું ભાન થતું નથી; માટે રજ્જુનું જ્ઞાન થયા છતાં પણ સાપના જ્ઞાનનું અધિજ્ઞાન સાક્ષી ચેતન અજ્ઞાત જ રહે છે, અને ત્યાંસુધી અધિજ્ઞાનનું જ્ઞાન ન થયું હોય ત્યાંસુધી તેમાં કલ્પિત પદાર્થના જ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતી નથી, પણ અધિજ્ઞાનનું જ્ઞાન થયું હોય તો જ કલ્પિતની નિવૃત્તિ થાય છે; માટે રજ્જુનું જ્ઞાન થયા છતાં પણ સર્પના જ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઈ શકે નહિ.

સમાધાન—સાપના અભાવથી જ સાપના જ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે—વિષયને અધીન જ્ઞાન થાય છે; એટલે જો વિષય હોય, તો તેનું જ્ઞાન થાય અને જ્ઞાનનો વિષય ન હોય તો તેનું જ્ઞાન ન થાય. અહીં જ્ઞાનનો વિષય સર્પ છે. દોરડીનું જ્ઞાન થવાની સાથે જ ભ્રાંતિજ્ઞાનનો વિષય જે સર્પ, તેની નિવૃત્તિ થાય છે અને સર્પની નિવૃત્તિ થવાથી પછી સર્પ જ રહેતો નથી; તેથી સર્પના જ્ઞાનની પણ આપોઆપ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

જે પ્રકારની નિવૃત્તિ

શંકા—પણ કલ્પિત વસ્તુની નિવૃત્તિ અધિજ્ઞાનના જ્ઞાન વિના થતી નથી; સાપનું જ્ઞાન પણ કલ્પિત છે તથા તેનું અધિજ્ઞાન સાક્ષી-ચેતન છે. એ સાક્ષી-ચેતનનું જ્ઞાન થયા સિવાય કલ્પિત સર્પના જ્ઞાનની નિવૃત્તિ શી રીતે અને?

સમાધાન—નિવૃત્તિ જે પ્રકારની છે એક તો અત્યંત નિવૃત્તિ હોય છે; અને બીજું કાર્ય—વસ્તુનો દારણમાં લય થવો, તે પણ નિવૃત્તિ કહેવાય છે.

તમામ કલ્પિત વસ્તુઓનું કારણ અધિજ્ઞાન સંબંધી અજ્ઞાન છે; માટે અજ્ઞાન સહિત કલ્પિત કાર્યની નિવૃત્તિ તો અધિજ્ઞાનના જ્ઞાનથી થાય છે, પણ કારણમાં લયરૂપ જે નિવૃત્તિ તે તો અધિજ્ઞાનના જ્ઞાન વિના પણ થાય છે; જેમ સુષુપ્તિમાં અને પ્રલયમાં તમામ પદાર્થોનો અજ્ઞાનમાં લય થાય છે, તે અધિજ્ઞાનના જ્ઞાન વિના જ થાય છે; એવી રીતે તમામ પદાર્થોનો લય થવાનું દારણ એમ આપવાને તત્પર થયેલાં કર્મોનો અભાવ છે.

એ જ રીતે અધિજ્ઞાન સાક્ષીના જ્ઞાન વિના પણ સર્પજ્ઞાનનો લય થાય છે અને તેનું કારણ. સર્પજ્ઞાનનો વિષય જે સર્પ, તેનો અભાવ છે.

આ રીતે સાપની નિવૃત્તિ રજ્જુજ્ઞાનથી થાય છે અને સર્પજ્ઞાનનો વિષય જે સર્પ, તેના અભાવથી સર્પજ્ઞાનનો લય થાય છે.

દોરડીનું જ્ઞાન થતી વખતે સાક્ષીનું જ્ઞાન

દોરડીના જ્ઞાનથી સાપની નિવૃત્તિ તો થાય છે, પણ સાપના જ્ઞાનની નિવૃત્તિ દોરડીના જ્ઞાનથી થતી નથી; એ શંકાનું સમાધાન પાછળ એવું કયું, કે દોરડીનું જ્ઞાન થવાની સાથે જ સાપનો અભાવ થયો અને એ અભાવને લીધે જ તેના જ્ઞાનનો પણ અભાવ થયો.

અહીં આગળ એ જ શંકાનું બીજી રીતે સમાધાન કરે છે: સાપ અને તેનું જ્ઞાન—એ બંનેની નિવૃત્તિ દોરડીના જ્ઞાનથી જ થાય છે; કેમ કે જ્યારે દોરડીનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે આ પ્રકાર બને છે; અંતઃકરણની વૃત્તિ નેત્ર દ્વારા નીકળીને દોરડીના સ્થળમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને દોરડીના જેવા આકારની તે વૃત્તિ થઈ જાય છે; તેથી દોરડીની ઉપાધિવાળું ચેતન અને વૃત્તિની ઉપાધિવાળું ચેતન બંને એક થઈ જાય છે, તે બેમાં કંઈ ભેદ રહેતો નથી. એનો હેતુ આ પ્રમાણે છે: ચેતનનો તો કંઈ જગ્યાએ સ્વરૂપથી ભેદ છે જ નહિ, પણ ઉપાધિના ભેદથી ચેતનનો ભેદ કહેવામાં આવે છે. વૃત્તિઉપહિતચેતન અને રજ્જુઉપહિતચેતન, એ બેમાં ભેદ કરનારી ઉપાધિ વૃત્તિ અને રજ્જુ છે.

(૧) એ વૃત્તિ અને રજ્જુ જુદાંજુદા સ્થળમાં હોય, ત્યારે તો ઉપાધિવાળા ચેતનનો ભેદ માલુમ પડે છે. (૨) એ બંને ઉપાધિઓ એક જ જગ્યાએ હોય, ત્યારે તે બંને ઉપાધિઓથી ઉપહિત છતાં પણ ચેતન એક જ હોય છે.

આ વાત વેદાંતપરિભાષાદિક ગ્રંથોમાં લખી છે.

(૧) જુદાંજુદાં સ્થળમાં રહેલી ઉપાધિથી જ ઉપહિતચેતનનો ભેદ થાય છે. (ભેદ કહેવામાં આવે છે.)

જ્યારે બંને ઉપાધિઓ એક જ સ્થળમાં રહેલી હોય, ત્યારે બંને ઉપાધિઓથી ઉપહિતચેતન એક જ હોય છે.

આ રીતે જે વખતે દોરડીનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે, તે વખતે રજ્જુ-ઉપહિતચેતન અને વૃત્તિઉપહિતચેતન એક જ હોય છે. હવે વૃત્તિઉપહિતચેતન, એ જ સાક્ષી-ચેતન છે; કેમ કે અંતઃકરણ અને તેની વૃત્તિમાં રહીને તેનો જે પ્રકાશ કરે છે, તે સાક્ષી-ચેતન કહેવાય છે. આ રીતે રજ્જુનું જ્ઞાન થતી વખતે સાક્ષી-ચેતન અને રજ્જુઉપહિતચેતનનો અભેદ થાય છે; અને રજ્જુનું જ્ઞાન થવાથી રજ્જુઉપહિતચેતનનું જ્ઞાન થાય છે. અને ચેતનથી અગિય એવા સાક્ષીનું પણ જ્ઞાન થાય છે.

આ પ્રમાણે રજ્જુનું જ્ઞાન થતી વખતે અધિજ્ઞાન સાક્ષી-ચેતનનું જ્ઞાન થવાથી દરિપત સર્વજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે.

સર્વ ત્રિપુટીઓના જ્ઞાનમાં સાક્ષીનું જ્ઞાન

એ જ શંકાની ત્રીજી રીતે નિવૃત્તિ કરે છે:

વિચારરૂપ સ્વામીએ કૃતસ્થદીપમાં આ પ્રક્રિયા કહી છે. આભાસ સહિત અંતઃકરણની વૃત્તિ ઈન્દ્રિય દ્વારા નીકળીને ધર્માદિક વિષયોનો પ્રકાશ કરે છે. ધર્માદિક વિષય તેમ જ આભાસ સાહન વૃત્તિરૂપ તેનું જ્ઞાન તથા આભાસ

સહિત અંતઃકરણરૂપ જ્ઞાતા, એ ત્રણેને સાક્ષી પ્રકાશે છે.

(૧) 'આ ઘડો છે' આ રીતે આભાસ સહિત વૃત્તિથી માત્ર ઘડાનો પ્રકાશ થાય છે.

(૨) 'હું ઘડાને બાણું છું' એમાં કા. 'હું' શબ્દનો અર્થ જ્ઞાતા, જ્ઞ. 'ઘડ' એ જ્ઞેય, અને જ. તેનું જ્ઞાન, ત્રિપુટીનો સાક્ષીથી પ્રકાશ થાય છે. આ રીતે. તમામ ત્રિપુટીઓનો પ્રકાશક સાક્ષી છે.

સાક્ષી પોતે અજ્ઞાન હોય, તો ત્રિપુટીનું જ્ઞાન સાક્ષીથી થાય નહિ; માટે સર્વે ત્રિપુટીઓના જ્ઞાનમાં સાક્ષીનું જ્ઞાન અવશ્ય થાય છે.

જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન; કર્તા, કાર્પ અને કર્મ; દ્રષ્ટા, દ્રશ્ય અને દર્શન; ઇત્યાદિ ત્રણત્રણના સમુદાયને ત્રિપુટી કહે છે.

સર્પ અને તેના જ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન સાક્ષી છે

સાક્ષીના જ્ઞાનથી સર્પના જ્ઞાનની નિવૃત્તિ સર્પ શકે છે. પ્રથમ એમ કહેવામાં આવ્યું હતું, કે સર્પ અને તેના જ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન ભિન્નભિન્ન છે; તેમાં ઉપર કલા પ્રમાણે શંકા-સમાધાન અથવા વિવાદ છે. એ પક્ષમાં બીજા પણ શંકા-સમાધાનરૂપ વિવાદ ધણા છે; પરંતુ તેમાંથી હવે સર્પ અને તેના જ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન એક જ છે, એ પક્ષ કહીએ છીએ.

વાદી:—સર્પ અને તેના જ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન બાહ્ય રજ્જુ-ચેતન છે, એમ કહે તો તે સંભવતું નથી; કેમ કે (૧) જે જે જ્ઞાન થાય છે, તે સર્વ પ્રમાતા અથવા સાક્ષીને આશ્રિત છે; એટલે પ્રમાતા અથવા સાક્ષીને લીધે જ તે જ્ઞાન થાય છે; બહારનું જે રજ્જુ-ચેતન છે, તેને આધારે એ જ્ઞાન થતું નથી.

(૨) હવે જે સર્પ અને સર્પના જ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન અંતઃકરણ ઉપર સ્થિત સાક્ષી-ચેતનને માને, તો શરીરની અંદર અંતઃકરણના સ્થાનમાં સર્પની પ્રતીતિ થવી જોઈએ; દોરડીના રથમાં સર્પની પ્રતીતિ ન થવી જોઈએ, કદાચ શરીરની અંદર ઉપજેલા સાપની માયાના બળથી બહાર પ્રતીતિ થાય છે એમ માનશે, તો વિજ્ઞાનવાદીઓની આત્મખ્યાતિ મંજૂર કરવી પડશે.

આ રીતે, (૧) રજ્જુઉપર સ્થિતચેતન સર્પજ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન સંભવે નહિ. (૨) અંતઃકરણઉપર સ્થિતચેતન સર્પનું અધિષ્ઠાન સંભવે નહિ; માટે સર્પ અને તેના જ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન એક જ હોઈ શકે નહિ.

સિદ્ધાંતી:— તમે કહો છો તે રીતે એક અધિષ્ઠાન હોઈ શકે નહિ. તથાપિ રજ્જુની સમીપ પ્રાપ્ત થયેલી અંતઃકરણની 'આ (કાર્મિક) છે' એવી ઇનાદાર વૃત્તિ, તે વૃત્તિમાં રહેલી ચેતનના આત્મપ્રવાણા અવિદ્યા, તે અવિદ્યા સર્પાકાર પરિણામને પામે છે, તેમ જ સર્પજ્ઞાનાકાર પરિણામને પણ પામે છે.

(૧) વૃત્તિ ઉપર સ્થિતચેતનમાં રહેલો અવિદ્યાના તમેણુનો અંશ, તે સર્પનું ઉપાદાન કારણ છે; અર્થાત્ એ તમેણુનો અંશ સર્પરૂપે પરિણામ પામે છે, (એને પરિણામી ઉપાદાન કહે છે.)

(૨) તેમા જ રહેવો અવિદ્યાના સત્વગુણનો અગ્ર, સર્પજ્ઞાનરૂપે પરિણામ પામે છે (એને વિવર્ત ઉપાદાન મહે છે)

સર્પ અને તેના જ્ઞાનનું વૃત્તિઉપહિતચેતન એ અધિજ્ઞાન છે

(૧) વૃત્તિ રજ્જુદેશમા બહાર ગઈ છે, માટે વૃત્તિઉપહિતચેતન પણ બહાર છે, તેથી સાપનો આશ્રય બને છે

(૨) આત કરણનું જેવડું સ્વરૂપ હોય, તેવડું અરૂપ સાક્ષીનું પણ હોય છે શરીરની અંદર રહેલું જે આત કરણ, તે જ વૃત્તિરૂપ પરિણામને પામે છે, માટે વૃત્તિઉપહિતચેતન સાક્ષી હોય છે, અને તેથી જ તે સર્પજ્ઞાનનો આશ્રય બને છે

દોરડીનો જે વખતે સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે રજ્જુચેતન અને વૃત્તિ-ચેતન એક થઈ જાય છે, માટે રજ્જુના જ્ઞાનથી સર્પ અને તેના જ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે

વૃત્તિઉપહિતચેતન (સાક્ષી) કલ્પિતનું અધિજ્ઞાન છે

ત્યા એક જ દોરડીમા દસ માથુસોમાથી ગઈને સાપ, કોઈને નાખડી, કોઈને માળા, કોઈને પૃથ્વીની દાદ, કોઈને પાણીનો રેલો, એમ ભિન્નભિન્ન પ્રતીતિ થતી હોય અથવા બધાને સાપ જ જણાવો હોય, ત્યા જે પુરુષને દોરડીનો સાક્ષાત્કાર થાય, તેના વૃત્તિ-ચેતનમા કલ્પિત અધ્યાત્મની નિવૃત્તિ થાય છે, પણ જેને દોરડીનું જ્ઞાન થયું નથી હોતું, તેના અધ્યાત્મની નિવૃત્તિ થતી નથી, માટે વૃત્તિ-ચેતન જ કલ્પિતનું અધિજ્ઞાન છે-રજ્જુ આદિ વિવિધ ઉપહિત ચેતન અધિજ્ઞાન નથી.

જે રજ્જુઉપહિતચેતનને સર્પ, દડા વગેરેનું અધિજ્ઞાન માનીએ, તે દસ માથુસોને એક જ વસ્તુમા પ્રતીતિ થતા જે દમ પદાર્થ, તે દરેકને બધા પ્રતીતિ થતા જોઈએ અને અમારી રીતે તો જેના વૃત્તિચેતનમા જે પદાર્થ કલ્પિત છે, તે જ તેને પ્રતીતિ થાય છે, બીજાને નહિ

આ રીતે બહારમા સર્પોદિ અને તેમના જ્ઞાનનું અધિજ્ઞાન વૃત્તિઉપહિત સાક્ષી છે સ્વપ્નના પદાર્થ અને તેના જ્ઞાનનું અધિજ્ઞાન પણ આત કરણ ઉપહિત સાક્ષી જ છે

આ પ્રકારથી સત્ અને અસતથી વિવક્ષણ જે અનિર્વચનીય અવિદ્યાનું પરિણામ અનિર્વચનીય સર્પોદિ, તેની ખ્યાતિ એટલે પ્રતીતિ અને મ્થન તે અનિર્વચનીય ખ્યાતિ કહેવાય છે

મિથ્યા જગતનો આધાર અને અધિજ્ઞાન તું પોતે છે

શિષ્યરૂનાચ ।

દોહા—યદ મિથ્યા પરતીત વ્દે, જામે જગત અપાર ।

સો મગચન મોઢુ વહો, ફો ચાકો આધાર ॥ ૫૧ ॥

શિષ્ય :-આ અપાર જગત જેમા મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે

તે શી વસ્તુ છે, અર્થાત્ આ મિથ્યા જગતનો આધાર કોણ છે, તે મને કહો. ૫૧

શ્રીગુરુસ્વાચ ।

રોહા—તવ નિજરૂપ અજ્ઞાનતૈ, જ્ઞૈ મિથ્યા જગમાન ।

અધિષ્ઠાન આધાર ત્વ, રજ્જુ મુજંગ સમાન ॥ ૫૨ ॥

ગુરુ કહે છે, કે જે અજ્ઞાનને લીધે તું પોતાના બ્રહ્મરૂપને જાણતો નથી, એ અજ્ઞાન વડે જ મિથ્યા જગત પ્રતીત થાય છે; માટે મિથ્યા જગતનો આધાર અને અધિષ્ઠાન તું પોતે જ છે. જેમ, દોરડીના અજ્ઞાનથી મિથ્યા સર્પ પ્રતીત થાય છે; ત્યાં સર્પનું અધિષ્ઠાન અને આધાર દોરડી જ છે. ૫૨

શિષ્ય:—અધિષ્ઠાન સંબંધી આપે જે પક્ષ કહ્યા છે. પ્રથમ પક્ષમાં રજ્જુની ઉપાધિવાળું ચેતન અધિષ્ઠાન કહ્યું છે; અને બીજા અથવા મુખ્ય પક્ષમાં વૃત્તિઉપહિતચેતન અથવા સાક્ષીને અધિષ્ઠાન માન્યું છે; પણ દોરડીને તો અધિષ્ઠાન કોઈ પક્ષમાં માન્યું નથી.

ગુરુ:—એમ છતાં પણ પ્રથમ પક્ષમાં ચેતનના અધિષ્ઠાનપણાની ઉપાધિ રજ્જુ છે; માટે સ્વલ્પ દૃષ્ટિથી રજ્જુને અધિષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે; તેથી જેમ મિથ્યા સર્પનું અધિષ્ઠાન અને આધાર દોરડી છે, તેમ મિથ્યા જગતનું અધિષ્ઠાન અને આધાર તું પોતે જ છે.

આત્માનું સામાન્યરૂપ આધાર છે ને વિશેષરૂપ અધિષ્ઠાન છે

બાહ્યકારના શિષ્યના શિષ્ય સર્વગાત્ર નામે મુનિ થયા છે. તેમણે ‘સંક્ષેપ શારીરિક’ નામે ગ્રંથ કર્યો છે. તેમણે અધિષ્ઠાન અને આધારમાં કાંઈક ભેદ જણાવ્યો છે; તે તેમના કહેવા પ્રમાણે અહીં લખીએ છીએ:

જેમ દોરડીનાં બે સ્વરૂપ છે: (૧) સામાન્યરૂપ અને (૨) વિશેષરૂપ.

(૧) સામાન્યરૂપ ‘ફર્વ-આ’ છે. (૨) વિશેષરૂપ ‘દોરડી’ છે.

(૧) ‘આ’ સાપ છે. આ રીતે મિથ્યા સાપની અભિનયણે બ્રાંતિકાળમાં જે દોરડીનું ‘આ’ રૂપ દેખાય છે, તે ‘આ’ રૂપને સામાન્યરૂપ કહે છે.

(૨) જે રૂપ પોતાના રૂપના બ્રાંતિકાળમાં પ્રતીત ન થાય, પણ જેની પ્રતીતિ થવાથી બ્રાંતિ દૂર થાય, તે દોરડીનું વિશેષરૂપ કહેવાય છે.

એ જ રીતે આત્માનાં પણ બે રૂપ છે: (૧) સામાન્યરૂપ અને (૨) વિશેષરૂપ.

(૧) સત્ત્વ સામાન્યરૂપ છે.

(૨) અસંગતા, કૃતરચના, નિત્યમુક્તતા વગેરે વિશેષરૂપ છે; કેમ કે

સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ સમુદાય ‘છે’ એમાં સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ સમુદાયના બ્રાંતિકાળમાં (એટલે આત્મા ન દેખતાં તેને કેકાણે સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ જગતરૂપ સમુદાય દેખાતો હોય તે વખતે) પણ એ મિથ્યા સમુદાયથી અભિનય હોઈને ‘સત્ત્વ’ પ્રતીત થાય છે; માટે મત્ત્વ એ આત્માનું સામાન્યરૂપ છે; અને સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ સમુદાયની

પ્રાંતિ ચાણ હોય તે વખતે આત્માનું અસંગ, કૃતરથ, નિત્યમુક્ત સ્વરૂપ પ્રતીત થાય નહિ; પણ ત્યારે અસંગ, કૃતરથ વગેરે આત્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ થાય, ત્યારે જગત્સંપી રથૂલ-સુદૃઢ સમુદાય દર ધર્મ જાય છે; માટે અસંગતા, કૃતરથપણ, નિત્યમુક્તપણ, વ્યાપકપણ દત્તાદિ આત્માનાં વિશેષરૂપ છે.

તમામ પ્રાંતિઓમાં સામાન્યરૂપને આધાર કહે છે. અને વિશેષરૂપને અધિષ્ઠાન કહે છે. જેમ સર્પનો આશ્રય જે દોરડી, તેનું સામાન્ય 'આ' એવું સ્વરૂપ સર્પનો આધાર છે.

વિશેષ સ્વરૂપ જે 'દોરડી' તે અધિષ્ઠાન છે, તેમ જ મિથ્યા જગતનો આશ્રય જે આત્મા, તેના સામાન્ય 'સત્સ્વરૂપ'ને મિથ્યા જગતનો આધાર કહે છે અને અસંગતા, કૃતરથતા વગેરે વિશેષરૂપને અધિષ્ઠાન કહે છે.

તમામ કલ્પિત વસ્તુનું અધિષ્ઠાન એ જ તેનો દ્રષ્ટા છે
શિષ્ય ઉવાચ ।

દોહ—ભગવન્ મિથ્યા જગત્કો, દ્રષ્ટા કહિયે કૌન ।

અધિષ્ઠાન આધાર જો, દ્રષ્ટા હોય ન તૌન ॥ ૫૨ ॥

શિષ્ય:—હે ભગવાન ! આ મિથ્યા જગતનો જોનારો કોણ હશે? જે જગતનો આધાર અને અધિષ્ઠાન હોય, તે તો જગતનો દ્રષ્ટા ધર્મ થકે નહિ; કેમ કે મિથ્યા સર્પનો આધાર અને અધિષ્ઠાન રત્ન છે; તે સર્પની દ્રષ્ટા થતી નથી, પણ તેનાથી ભિન્ન એવો પુરુષ સર્પનો દ્રષ્ટા થાય છે. ૫૩

શ્રીગુરુવાચ ।

ચૌપાઈ—મિથ્યા વસ્તુ જગતમેં એ હૈં, અધિષ્ઠાનમેં કલ્પિત તે હૈં ।

અધિષ્ઠાન સો દ્વિવિધ પિછાનહુ. એક ચેતન દુજો જડ જાનહુ ॥ ૫૪ ॥

અધિષ્ઠાન જડ વસ્તુ જહાં હૈ. દ્રષ્ટા તાતે મિત્ર તહાં હૈ ।

જહાં હોય ચેતન આધારા, તહાં ન દ્રષ્ટા હોવે મ્યારા ॥ ૫૫ ॥

દોહ—ચેતન મિથ્યા સ્વપ્રકો, અધિષ્ઠાન નિર્ધાર ।

સોઈ દ્રષ્ટા મિત્ર નહિ, તૈસે જગત વિચાર ॥ ૫૬ ॥

શુરુ કહે છે, કે જગતમાં જેટલી મિથ્યા વસ્તુઓ હોય છે, તે સમગ્રી અધિષ્ઠાનમાં કલ્પિત હોય છે. અધિષ્ઠાન બે પ્રકારનાં છે:

(૧) ચેતન અધિષ્ઠાન: (૨) જડ અધિષ્ઠાન. ૫૪

(૧) જ્યાં જડ વસ્તુ અધિષ્ઠાન હોય, ત્યાં દ્રષ્ટા અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન હોય છે. (૨) જ્યાં ચેતન અધિષ્ઠાન હોય, ત્યાં અધિષ્ઠાન જ દ્રષ્ટા હોય છે—અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન કોઈ હોતો નથી. જેમ સ્વપ્નનું અધિષ્ઠાન સાક્ષી—ચેતન છે, તે જ સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા છે; તેમ જગતનું અધિષ્ઠાન આત્મા છે; માટે આત્મા જ જગતનો દ્રષ્ટા છે. ૫૫, ૫૬

ટીકા—આ શ્રદ્ધાસમાધાન દોરડીને સાપનું અધિગન માનીને રચૂન દ્રષ્ટિથી કહેવામા આવ્યું છે સિદ્ધાન્તમત પ્રમાણે (વાસ્તવિક જોતા) તે સાપનું અધિગન પણ સાક્ષી-જેન છે, તે જ દ્રષ્ટા પણ છે, માટે તમામ કલ્પિત પદાર્થોનું અધિગન, એ જ કલ્પિતનું દ્રષ્ટા છે, જેથી કોઈ રીતે એમા શ્રદ્ધાસમાધાન પ્રવાની જરૂર રહેતી નથી

મિથ્યા સંસારની નિવૃત્તિની ઇચ્છા સંભવતી નથી

વોહા—ઈમ મિથ્યા સસાર દુષ્ટ છે તો મેં શ્રમ માન ।

તારી કહા નિવૃત્તિ ત્, ચાહે શિષ્ય સુજાન ॥ ૫૭ ॥

ગુરુ:—હે શિષ્ય ! આ રીતે તારે વિષે સસારદુષ્ટ બ્રાતિથી મિથ્યા જ પ્રતીત થાય છે, તે મિથ્યા દુષ્ટની નિવૃત્તિની ઇચ્છા તુ ડાહ્યો છતા કેમ કરે છે? અર્થાત્ મિથ્યા દુષ્ટની નિવૃત્તિની ઇચ્છા સંભવતી નથી જેમ કોઈ જાણીએ કોઈ માણસને મનબળથી મિથ્યા શત્રુ બતાવ્યો હોય, તોપણ તે મિથ્યા શત્રુને મારવાનો ઉદ્યોગ તે પુરુષ કરતો નથી, તેમ મિથ્યા સસારની નિવૃત્તિની ઇચ્છા પણ સંભવે નહિ ૫૭

જન્માદિક સંસારની નિવૃત્તિ આત્મજ્ઞાનથી થાય છે

શિષ્ય ઉવાચ ।

ચોપાઈ—જગ યદ્યપિ મિથ્યા મુરદેવા, તથાપિ મેં ચાહુ તિહિ હેવા ।

સ્વપ્ન પ્રયાનક જાકુ માસ, કરિ સાધન જન જિમ તિહિ નાસે ॥ ૫૮ ॥

યાતેં હે જાતે જગ હાના, સો ઉપાય માપો મગવાના ।

તુમ સમાન સતગુરુ નહિ આના, શ્રવણ ફૂક દે વચક નાના ॥ ૫૯ ॥

શિષ્ય:—હે ભગવન્ ! આપે કહ્યું, કે જગત તારામા મિથ્યારૂપે ભાસે છે, સત્યરૂપે નથી એ વાત જો કે સાચી છે, તો પણ હે ભગવન્ ! તે મિથ્યારૂપે કરીને અથવા જે ઉપાય કરીને મરણાદિક સસાર મારામા ન જણાય એવો ઉપાય આપ કહો

વળી આપે કહ્યું હતું, કે મિથ્યા વસ્તુની નિવૃત્તિ માટે સાધનની જરૂર નથી તે વાત જો કે સાચી છે, પરંતુ હે ભગવન્ ! જેને મિથ્યા પદાર્થ પણ દુખનો હેતુ થતો હોય, તેણે તો એ મિથ્યા પદાર્થ પણ સાધનો વડે દૂર કરવા યોગ્ય છે જેમ કોઈ માણસને દરરોજ ભયાનક સ્વપ્ન આવતા હોય, તે મિથ્યા હોય છે, તોપણ તેને દૂર કરવાને યગ ધોવા, જપ કરવા વગેરે અનેક પ્રકારના સાધનો તે કરે છે, તેવી જ રીતે આ સસાર મિથ્યા તો છે, પરંતુ તે જન્માદિક અનેક દુખનો હેતુ છે એમ મને જણાય છે, માટે હ

સંસારની નિવૃત્તિ ઇચ્છું છું. કૃપા કરીને મને તે ઉપાય બતાવો. આપના સમાન બીજો કોઈ સદ્ગુરુ નથી. કેટલાક તો માત્ર કાનમાં ફૂંક મારીને ઠગે છે. ૫૮, ૫૯

સોરઠા—સો મેં કહ્યો ચલાનિ, જો સાધન તૈં પૂછિયો ।

નિજ હિય નિશ્ચય આનિ, રહે ન રંચક લેદ જગ ॥ ૬૦ ॥

ગુરુ—જગતરૂપી દુઃખની નિવૃત્તિનો ઉપાય તો અમે તને પ્રથમથી જ (આ તરંગના આરંભમાં જ ૮મા અને ૧૪મા અંકમાં) કહી દીધો છે. તેનો જ તું દૈનિક નિશ્ચય કર, જેથી તારા મનમાં જગતરૂપી દુઃખ રહેશે નહિ. ૬૦

દોહા—નિજં આતમ અજ્ઞાનતે, હૈ પ્રતીત જગલેદ ।

નશી સુ તાકે ધોધતૈં, યહ માલત મુનિવેદ ॥ ૬૧ ॥

જગ મોમેં નહિ 'બ્રહ્મ' 'અહં બ્રહ્મ' યહ જ્ઞાન ।

સો તોફાં શિપ મેં કહ્યો, નહિ ઉપાય કો આન ॥ ૬૨ ॥

પોતાના આત્માના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જગતરૂપી દુઃખ પ્રતીત થાય છે; અને તે આત્માના જ્ઞાનથી દૂર થાય છે. જે વસ્તુ જેના અજ્ઞાનથી પ્રતીત થતી હોય, તે વસ્તુ તેના જ્ઞાનથી દૂર થાય છે, એવો નિયમ છે. જેમ દોરડીના અજ્ઞાનથી સાપ પ્રતીત થાય છે, તે દોરડીના જ્ઞાનથી થાય છે, તેમ આત્માના જ્ઞાનથી જગત પણ દૂર થાય છે. એ આત્મજ્ઞાન અમે તને કહ્યું છે. એના સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. ૬૧, ૬૨

ટીકા—જગત તો તારામાં ત્રણે કાળમાં નથી; કેમ કે તે મિથ્યા છે. જે વસ્તુ મિથ્યા હોય, તે અધિદાનની કાંઈ હાનિ કરી શકતી નથી. જેમ ઝાંઝવાનાં પાણી પૃથ્વીને બીની કરી શકતાં નથી, તેમ જગત પ્રતીત થવા છતાં પણ મિથ્યા છે. તેથી તે તારી કાંઈ પણ હાનિ કરવાને સમર્થ નથી.

‘હું-સત ચિત્ આનંદરૂપ બ્રહ્મ છું’ એના નિશ્ચયને જ્ઞાન કહે છે અને તે જ મોક્ષનું સાધન છે, બીજું એકેય નથી, એ જ્ઞાન અમે તને પ્રથમથી જ કહી દીધું છે.

અજ્ઞાનનો નાશ કેવળ જ્ઞાનથી, કર્મ-ઉપાસનાથી નહિ

દોહા—કર્મ ઉપાસનતે નહીં, જગનિદાન તમનાશ ।

અંધકાર જિમ ગેહમે, નશી ન વિન પરકાશ ॥ ૬૩ ॥

જગતના ઉપાદાન કારણરૂપ અજ્ઞાનનો નાશ કર્મ અને ઉપાસનાથી થતો નથી, જેમ ઘરમાં રહેલો અંધકાર પ્રકાશ વિના નાશ પામતો નથી તેમ. ૬૩

દોહા—માપ્યો શિષ્ય ઉપદેશ મેં, જગમંજક હિયધારિ ।

જો ન્યામે સંશય રહ્યો, સો તું પૂછ વિચારિ ॥ ૬૪ ॥

હે શિષ્ય ! જગતનો નાશ કરનાર ઉપાય મેં તને કહ્યો, તે તું હૃદયમાં ધારણ કર. જો આમાં તને કંઈ સંશય રહ્યો હોય, તો તેનો વિચાર કરીને તું તે મને પૂછ. ૬૪

ટીકા—ગુરુ કહે છે, કે જગતનું ઉપાદાન કારણ અજ્ઞાન છે; માટે અજ્ઞાનના નાશથી જગતનો પોતાની મેળે જ નાશ થઈ જાય છે; કેમ કે ઉપાદાન કારણનો નાશ થયા પછી તેનું કાર્ય રહે નહિ.

એ અજ્ઞાનનો નાશ દેવજ્ઞ જ્ઞાન વડે જ થાય છે, કર્મ અને ઉપાસના વડે થતો નથી; કેમ કે અજ્ઞાનનું વિરોધી જ્ઞાન છે, કર્મ—ઉપાસના વિરોધી નથી.

દષ્ટાંત—જેમ ઘરમાં અંધકાર હોય તો તે બીજી કોઈ પણ જાતની કિપાથી દૂર થતો નથી—કેવળ પ્રકાશથી જ દૂર થાય છે; તેમ અજ્ઞાનપી અંધકાર પણ જ્ઞાનથી ઉપદેશથી દૂર થાય છે; બીજા કોઈ સાધનથી દૂર થતો નથી.

ઉક્તા અર્થના અનુવાદપૂર્વક વક્ત્રમાણ શંકાનું સૂચન શિષ્યસ્વાચ ।

ચૌ—ઓ મગવન્ ! જો કહ્યું તુમ માપ્યો, સો સચ સત્ય જાનિ હિય રાખ્યો ।

જગતિદાન અજ્ઞાન ઘટાન્યો, તાકો મંજક જ્ઞાન પિછાન્યો ॥ ૬૫ ॥

જ્ઞાનરૂપ વર્ણન પુનિ કીના, જગ મિથ્યા સો મેં મલ ચીના ।

સુખસ્વરૂપ આતમ પરકાદ્યો, ઘયા તિહારી સૌ મુહિ માસ્યો ॥ ૬૬ ॥

પુનિ માપ્યો તું બ્રહ્મસ્વરૂપ, યહ મેં લખ્યો ન મેદ અનૂયં ।

યામે મુહિ શંકા દક આવે, જીવબ્રહ્મકો મેદ જનાવે ॥ ૬૭ ॥

શિષ્ય—હે ભગવન્ ! આપે કહ્યાં તે વચનો સત્ય છે, એમ જાણીને તે સઘળાં મેં હૃદયમાં રાખ્યાં છે. આપે કહ્યું, કે જગતનું કારણ અજ્ઞાન છે; અને જ્ઞાનથી અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી અજ્ઞાનનું કાર્ય જે જગત, તેનો પણ નાશ થાય છે; એ વાત પણ મેં જાણી. ૬૫

તે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પણ આપે કહ્યું, તેમ જગત મિથ્યા છે અને જીવ આનંદસ્વરૂપ છે; તે જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, પણ બ્રહ્મરૂપ છે, એવા નિશ્ચયનું નામ જ્ઞાન છે. તેમાંથી જગત મિથ્યા છે અને જીવ આનંદસ્વરૂપ છે, એ વાત હું તમારી કૃપાથી સારી રીતે સમજ્યો; પરંતુ આપે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં કહ્યું, કે તેમાં 'જીવ અને બ્રહ્મ બંને એક જ છે' એ વાતનો અનુપમ ભેદ હું સમજી શક્યો નથી; કેમ કે જીવ અને બ્રહ્મમાં ભેદ જણાવનારી શંકા મારા મનમાં થઈ આવે છે. ૬૬, ૬૭

બ્રહ્મ અને જીવનું સ્વરૂપ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે માટે
બ્રહ્મ અને જીવનો અલેદ્ય મંભવે નહિ

ગૌરાઈ—પુણ્યપાપકા હં મેં કર્તા, જન્મમરણ ઔ સુખદુઃખ ધર્તા ।
ઔર અનેકમાંતિ જગ માસે, ચહું જ્ઞાન અજ્ઞાન જુ નાસે ॥ ૬૮ ॥
જો યાતે વિપરીત સ્વરૂપા, તાકું બ્રહ્મ કહત મુનિ ભૂપા ।
કહો વક્તા કૈસે જાનું, રૂપ વિરુદ્ધ હિયે પહિચાનું ॥ ૬૯ ॥

શિષ્ય:—હે ભગવન! હું પુણ્યપાપનો કર્તા છું, અને તેનું
ફળ જે જન્મમરણ અને સુખદુઃખ તેનો હું ભોગવનાર છું. નાના
પ્રકારનું જગત મારામાં એમ પ્રતીત થાય છે. જગતનું કારણ અજ્ઞાન
છે; તેને દૂર કરવાને હું જ્ઞાનની ઇચ્છા કરું છું. અને એનાથી જે
વિપરીત સ્વરૂપ છે તે બ્રહ્મ છે, એમ મોટા મુનિઓ કહે છે; તો
એ બેની એકતા શી રીતે સમજાય? કેમ કે તેમનાં રૂપ પરસ્પર
વિરુદ્ધ છે, એમ હું મનમાં બાણું છું. ૬૮, ૬૯

ટીકા—એટલે બ્રહ્મમાં પુણ્ય નથી કે પાપ પણ નથી; બ્રહ્મમાં જન્મ,
મરણ, સુખ, દુઃખ નથી; બ્રહ્મમાં કાર્મ કલેશ નથી; અને બ્રહ્મને જ્ઞાનની
ઇચ્છા નથી. આ રીતે બ્રહ્મનું અને મારું (જીવનું) સ્વરૂપ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે;
માટે તે બેની એકતા બને નહિ.

જે કે મારામાં જન્મ-માદિક સંસાર વસ્તેવિક રીતે તો નથી; તથાપિ મિથ્યા
જન્મ વગેરે મને ભ્રાંતિથી પ્રતીત થાય છે, જ્યારે બ્રહ્મમાં તેનું કાર્મ થતું નથી.
આ બેદને લીધે બ્રહ્મ અને જીવની એકતા સંભવતી નથી.

જીવ અને બ્રહ્મ વિતક્ષણ હોવાથી બે તે બંનેને એક કહેશે, તો
કર્મ-ઉપાસનાનો પ્રતિપાદક વેદ નિષ્ફળ થશે.

ગૌરાઈ—સુનહુ ગુરુ દૂજો પુનિ સંશે, જીવબ્રહ્મ વક્ત્વ પ્રસંશે ।

વક વૃક્ષમેં સમ દેં પચ્છી, ફલ મોમેં રક દૂજો સ્વચ્છી ॥ ૭૦ ॥

ભોગરહિત પરકાશ અસંગા, વેદવચન ચહુ કહત પ્રસંગા ।

કર્મઉપાસન પુનિ વહુ માર્લે, જીવબ્રહ્મ યાતે દ્વય રાલે ॥ ૭૧ ॥

વળી હે ગુરુ! ખીએ એક સંશય છે તે સાંભળો, કે જેથી
જીવબ્રહ્મની એકતા નાશ પામે છે. એક વૃક્ષમાં સમાન બે પક્ષી
છે. તેમાંથી એક ફળ ભોગવે છે અને બીજો નિર્મળ છે. તે બીજો
પક્ષી ભોગરહિત પ્રકાશરૂપ અને અસંગ છે, એમ વેદમાં કહ્યું
છે. વળી વેદમાં ઘણા પ્રકારનાં કર્મ અને ઉપાસના કહ્યાં છે, તેથી
પણ જીવ અને બ્રહ્મ એવો બેપણાનો ભેદ કાયમ રહે છે. ૭૦, ૭૧

ટીકા—શિષ્ય કહે છે, કે એક બીજે પણ મંશય છે તે સાંભળો. વેદમાં
એમ કહ્યું છે, કે એક (શુદ્ધિગી) વૃક્ષમાં બે પક્ષી છે. તે બંને સમાન છે.

તેમાં એક તો કર્મફળને ભોગવે છે; બીજો શુદ્ધ છે, ભોગરહિત છે, અસંગ છે અને ફળ ભોગવનારને પ્રકાશે છે. એમાં (૧) ફળ ભોગવનારો જીવ હોય એમ જણાય છે અને (૨) બીજો પરમાત્મા હોય એમ પ્રતીત થાય છે; માટે તે બેની એકતા સંભવે નહિ.

પણ વેદમાં કર્મ અને ઉપાસના અનેક પ્રકારની કહેલી છે. તે જીવબ્રહ્મની એકતા માનીએ, તો નકામી થશે; કેમ કે આપ જો જીવ અને બ્રહ્મની એકતા કહો છો, તે (૧) બ્રહ્મમાં જીવના સ્વરૂપનો અંતર્ભાવ કહો છો, અથવા (૨) જીવમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપનો અંતર્ભાવ કહો છો?

(૧) જો કદાચ બ્રહ્મમાં જીવના સ્વરૂપનો અંતર્ભાવ કહેશો. તો જીવ બ્રહ્મ-સ્વરૂપ હોવાથી વેદાદિના કોઈ અધિકારી રહેશે નહિ; માટે કર્મ અને ઉપાસના નિષ્ફળ થશે, અને (૨) જો જીવમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપનો અંતર્ભાવ કહેશો, તો ક. બ્રહ્મ જીવરૂપ થવાથી જેની ઉપાસના કરવાની વેદમાં કહેલી છે, તે ઉપાસ્ય કોઈ રહેશે નહિ; માટે ઉપાસના નકામી થશે. અને જ્ઞ. કર્મનું ફળ આપનાર પરમાત્મા ન રહેવાથી કર્મ પણ નિષ્ફળ થશે.

મીમાંસકો જો એમ કહે છે, કે કર્મ એ જ ધર્મર છે, તેનાથી જ ફળ થાય છે એ વાત બરાબર નથી; કેમ કે કર્મ તો જડ છે. તેથી ફળ આપવાનું સામર્થ્ય તેનામાં સંભવતું નથી; માટે કર્મનું ફળ ધર્મર આપે છે, એમ જ માનવું જોઈએ. આ રીતે પરમાત્મા અને જીવાત્માની એકતા સંભવતી નથી.

આભાસવાદ-ચાર આકાશ અને ચાર ચેતન

શ્રીગુરુસ્વાચ

ચૌપાદ—સુનહુ શિષ્ય દ્વક ફહં વિચારા, દ્વે જાતે શંકા નિસ્તારા ।

ઘટાકાશ દ્વક જલભાકાશ, મેઘાકાશ મહાભાકાશા ॥ ૭૨ ॥

ચ્યારિ ભેદ યે નમકે જાનહુ, પુનિ ચેતનકં તથા પિછાનહુ ।

દ્વક કૂટસ્થ જીવ પુનિ કાહિયે, દ્વેશ બ્રહ્મ દ્વિય જાતે રહિયે ॥ ૭૩ ॥

જય દ્વનકો તૂ રૂપ પિછાને, નિજ શંકા તથાહી સય માને ।

યાતેં સુન દ્વનકો બય ભેદા, નશૌ સુનત જગ્મ્યાદિક લેદા ॥ ૭૪ ॥

ગુરુ:—હે શિષ્ય! તેં જો શંકા કરી છે, તેનું સમાધાન થવાને

આકાશના ચાર ભેદ પાડીને તેને અનુસરતા ચેતનના ચાર ભેદ

સમજાવા પડશે. જેમ એક આકાશમાં ચાર ભેદ જોવામાં આવે છે:

(૧) ઘટાકાશ, (૨) જલાકાશ, (૩) મેઘાકાશ અને (૪) મહાકાશ.

તે જ રીતે, એક જ ચેતનના પણ ચાર ભેદ પડી શકે: (૧) કૂટસ્થ,

(૨) જીવ, (૩) ધર્મર અને (૪) બ્રહ્મ.

એ રીતે આકાશની જેમ ચેતનમાં પણ એવા ચાર ભેદ છે.

હે શિષ્ય! જ્યારે તું એ ભેદોનાં સ્વરૂપ સારી રીતે જાણીશ, ત્યારે

તારી શંકાનું સમાધાન તું પોતે જ પોતાની એળે કરી શકીય, માટે હવે તું એ સઘળાનું સ્વરૂપ કહું છું તે સાંભળ. તે સાંભળવાથી તું સંશયરહિત થઈશ અને જન્મ વગેરે દુઃખનો નાશ થશે. ૭૨-૭૪

ઘટાકાશનું વર્ણન

દોહા—જલપૂરિત ઘટકૂ જુ દે, જિતનો નમ અવકાશ ।

યુક્તિનિપુણ પંડિત કંટ, તારૂં ઘટઆકાશ ॥ ૭૫ ॥

જળથી ભરેલો ઘડો આકાશનો જેટલો ભાગ રાકે છે, તેટલા આકાશને યુક્તિમા કુશળ પડિતો ઘટાકાશ કહે છે. ૭૫

જલાકાશનું વર્ણન

દોહા—જલપૂરિત ઘટમેં જુ પુનિ, હું નમકો આમાસ ।

ઘટાકાશયુત ચિન્નજન, માપત જલઆકાશ ॥ ૭૬ ॥

જળથી ભરેલા ઘડામાં (નક્ષત્રાદિ સહિત) આકાશનું પ્રતિબિંબ પડે છે. આકાશનું એ પ્રતિબિંબ અને ઘટાકાશ, અને મળીને જલાકાશ કહેવાય છે ૭૬

શંકા:- આકાશનું તો પ્રતિબિંબ પડતું નથી, કેમ નક્ષત્ર વગેરેનું પ્રતિબિંબ પડે છે, કેમ કે આગાશ રૂપરહિત છે પ્રતિબિંબ તો રૂપવાળા પદાર્થનું જ પડે છે, માટે આકાશનું પ્રતિબિંબ સંભવતું નથી.

રૂપરહિત આકાશનું પ્રતિબિંબ સંભવે નહિ એવી શંકાનું સમાધાન

દોહા—જો જલમેં આકાશકો, નહિ પ્રતિવિંબ લગ્યાઈ ।

ધોરેમેં ગંભીરતા, હે પ્રતીત કિહિં માર્ઈ ॥ ૭૭ ॥

ચાત જલમેં વ્યોમકો, લલિ આભાસ સુજાન ।

રૂપરહિત જિમિ શબ્દંત, હે પ્રતિધ્વનિકો માન ॥ ૭૮ ॥

જો થોડા જળમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ જણાય નહિ, તો ગંભીરતા કેવી રીતે પ્રતીત થાય? જેમ રૂપરહિત શબ્દ છતાં પણ તેના પ્રતિધ્વનિ (પડઘા)નું ભાન થાય છે, તેમ જળમાં પણ આકાશનું પ્રતિબિંબ જોઈને ડાહ્યા માણસે સ્વમજબુ' કે રૂપરહિત પદાર્થનું પણ પ્રતિબિંબ પડે છે ૭૭, ૭૮

ટીકા—પુરુ કહે છે, કે જો જળમા આકાશનું પ્રતિબિંબ ન પડતું હોય, તો ઘૂટણપૂર પાણીમા માથોડું પાણી હોય એમ સાથી દેખાર છે? મતનમ કે આકાશમા રહેની વસ્તુઓના અંતરનું પાણીમા પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તેથી જ આકાશના પ્રતિબિંબની ખાતરી થાય છે

શિષ્ય :-હે ભગવાન! આગાશ તો રૂપરહિત છે, અને રૂપરહિત વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તે માટે કાઈ દષ્ટાન નથી.

મુકે.—૩પરદિન વાનુનુ પ્રતિગિય ન જ પડે, એવો ધાર્મ નિયમ નથી.
 ૪ ૩પરદિન છે, એમ છતાં તેનો પ્રતિધ્વનિ થાય છે, માટે ૩પરદિત આશયનુ
 ય પ્રતિગિય પડે

મેઘાકાશનું વર્ણન

દોહ—જો મેઘ હિ અગ્રાદા દે, પુનિ તાર્મ આમાસ ।

તિન દોનોંક ફહત દ, વુધજન મેઘાકાદ ॥ ૭૧ ॥

મેઘ એટલે વાદળા એ વાદળા આકાશનો જેટલો ભાગ રોકે
 ૧ તેટલું આકાશ તથા મેઘમા જે આકાશનુ પ્રતિગિય પડે છે, તે
 એનું એક ‘મેઘાગ્રા’ એવું નામ છે એમ પડિતો કહે છે ૭૬

ગદ્ય :—હે ભગવન ! મેઘ તો આ આશમા છે તેમા જગ તથા આકાશનુ
 નિમિગ જેવા મિત્રાન શી ગીતે જણવામા આવે ?

દોહ—ઘર્યત મેઘ અનત જલ, ઉદક સહિત રહિ હેત ।

દય નહિ નમ આમાસધિન, રમિ પ્રતિગિવ સમેત ॥ ૮૦ ॥

મેઘ અનત જળ વગર છે, તેથી તે જળ સહિત છે એમ
 સમજાય છે, અને જળ આકાશના પ્રતિગિય વગરનું હોય નહિ એ
 રીતે મેઘાકાશ આકાશના પ્રતિગિય સહિત હોય છે એમ જણવું ૮૦

ટીકા—જે કે મેઘમા જગ તથા આશયનુ પ્રતિગિય પ્રત્યક્ષ તો જોવામા
 આવતું નથી પણ અનુમાનથી સમજાય છે એમ મેઘ જગની વૃદ્ધિ કરે છે
 તેથી અનુમાન થાય છે, કે મેઘમા જળ છે એ તેમા જળ ન હોય તો
 મેઘમાથી જળની વૃદ્ધિ થાય નહિ

મેઘમા જે જળ છે તેમા આશયનુ પ્રતિગિય પડેલું હોય તેથી એ
 કે જે જળ હોય તે આશયના પ્રતિગિય વિનાનું હોતું નથી માટે મેઘમા
 જે જળ હોય છે, તે પણ આશયના પ્રતિગિયવાળું છે

આ રીતે મેઘમા જળ અને આકાશના પ્રતિગિયનુ અનુમાન થાય છે

મહાકાશનું વર્ણન

દોહ—વાહિર મીતર એક રસ, વ્યાપક જો નમરૂપ ।

મહાકાશ સાકુ ફહે, કોવિદ વુદ્ધિ અનૂપ ॥ ૮૧ ॥

બહાર અને અંદર સઘળે એકરસ વ્યાપક જે આકાશનુ સ્વરૂપ
 છે, તેને અદ્વિત્ય શુદ્ધિવાળા પડિતો મહાકાશ કહે છે ૮૧

કુટસ્થનું વર્ણન

દોહ—ચતુર્માતિ નમકે કહે, લક્ષણ શ્રુતિ અનુસાર ।

અવ ચતનકે શિષ્ય મુન, જાસુ હઈ વિચાર ॥ ૮૨ ॥

હે શિષ્ય ! જેવા ચાર પ્રકારના આકાશના લક્ષણો શ્રુતિને

અનુસરીને કહ્યાં, તેમાં ચાર પ્રકારનાં ચેતનનાં લક્ષણો પણ સાંભળ, કે જેથી વિચારનું કૃણ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. ૮૨

દોહ—મતિ વા વ્યષ્ટિ અજ્ઞાનકો, અધિષ્ઠાનચૈતન્ય ।

ઘટાકાશ સમ માનિયે, સો કૂટસ્થ અજન્ય ॥ ૮૩ ॥

બુદ્ધિ અથવા વ્યષ્ટિઅજ્ઞાનનું જે અધિષ્ઠાન ચેતન છે, તેને ઘટાકાશની પેઠે નિત્ય કૂટસ્થ સમજવો. ૮૩

ટીકા—(૧) જે પક્ષમાં બુદ્ધિ સહિત ચેતનને જીવ માને છે. તે પક્ષમાં બુદ્ધિના અધિગત ચેતનને કૂટસ્થ કહે છે, અને (૨) જે પક્ષમાં વ્યષ્ટિઅજ્ઞાન સહિત ચેતનને જીવ માને છે, તે પક્ષમાં વ્યષ્ટિઅજ્ઞાનના અધિગત ચેતનને કૂટસ્થ કહે છે.

અહીં આવો સિદ્ધાંત છે જીવપણાનું જે વિશેષણ છે (એટલે 'બુદ્ધિ સહિત ચેતન' અથવા 'વ્યષ્ટિઅજ્ઞાન સહિત ચેતન' એ વિશેષણ) તેના અધિગતનું નામ કૂટસ્થ છે એ કૂટસ્થ ઉત્પત્તિરહિત છે, એટલે બ્રહ્મથી જુદો જેમ ચિદાભાસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ કૂટસ્થ ઉત્પન્ન થતું નથી, પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે. જેમ ઘટાકાશ મહાકાશથી જુદું જ નથી, પણ મહાકાશરૂપ જ છે, તેમ કૂટસ્થ પણ બ્રહ્મનો આભાસ કે પ્રતિબિંબ નથી પણ બ્રહ્મચૈતન્ય જ છે.

એ કૂટસ્થ આત્મપદનો લક્ષ્યાર્થ છે. એને જ પ્રત્યક્ કહે છે અને એને જ નિગૂરૂપ કહે છે એ જ જીવસાક્ષી કહેવાય છે.

વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થનું સાંક્ષિપ્ત કથન

વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ વિશે આગળ છઠ્ઠા તરંગમાં કહેવામાં આવેલો. અહીં માત્ર આટલું ધ્યાનમાં રાખવું—શબ્દ યોનવા વડે મામાન્યત જે અર્થ સમજાતો હોય, તે શક્યાર્થ કહેવાય છે. એને જ વાચ્યાર્થ કહે છે. જેમ 'ટક્ષ' શબ્દ યોનવાથી 'ગ્રાહ' સમજાય છે, એ 'ટક્ષ' નો વાચ્યાર્થ છે, પણ એ શક્યાર્થના સમઘવાળો બીજો કોઈ અર્થ શબ્દથી સમજવાનો હોય, ત્યારે તે લક્ષ્યાર્થ કહેવાય છે, જેમ 'ગ્રાહ ઉપર ચંદ્રમા છે' અહીં ગ્રાહના સંઘવાળું આકાશ 'ગ્રાહ' શબ્દ વડે સમજવાનું હોવાથી 'આકાશ' એ ગ્રાહનો લક્ષ્યાર્થ છે, એ જ રીતે 'આત્મા' શબ્દ વડે ત્યારે 'જીવ' સમજવામાં આવે, ત્યારે તે 'આત્મા' શબ્દનો વાચ્યાર્થ કહેવાય છે, અને 'આત્મા' શબ્દ વડે 'કૂટસ્થ' સમજવામાં આવે, ત્યારે તે આત્મા શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ કહેવાય છે.

જીવનું વર્ણન

દોહ—જામ વર્મયુત બુદ્ધિમે, જા ચતન પ્રતિવિંબ ।

જીવ વડે વિદ્યાન તિદિ, જલનમનુષ્ય સર્વિંબ ॥ ૮૪ ॥

કૂટસ્થ સહિત ચિદાભાસ જીવ છે. નાના પ્રકારની કામનાઓ અને ક્રમ સહિત જે બુદ્ધિ છે, તેમાં પડેલા ચેતનના પ્રતિબિંબને

જીવ. કહે છે—કેવળ પ્રતિબિંબમાત્રને જ જીવ કહેતા નથી; પણ જેમ ઘટાકાશ સહિત આકાશના પ્રતિબિંબને જલાકાશ કહે છે, તેમ કૂટસ્થ સહિત ચિદાભાસને જીવ કહે છે. ૮૪

તાત્પર્ય—બુદ્ધિમાં જે ચિદાભાસ અને બુદ્ધિનું અધિષ્ઠાન ચેતન, એ બંનેનું એક નામ ‘જીવ’ છે. (વિદ્યારણ્ય સ્વામી બુદ્ધિ-બુદ્ધિમાં ચિદાભાસ અને બુદ્ધિનું અધિષ્ઠાન કૂટસ્થ, એ ત્રણેને ‘જીવ’ કહે છે.)

પંડિત પીતાંબરદાસજી એનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં લખે છે, કે ઉપર ચિદાભાસ અને કૂટસ્થ બન્ને મળીને ‘જીવ’ એમ કહ્યું છે; તથા વિદ્યારણ્ય સ્વામીના મતથી બુદ્ધિ, ચિદાભાસ અને કૂટસ્થ ત્રણેનું નામ ‘જીવ’ કહ્યું છે, એથી ભ્રમમાં પડવાનું નથી; કેમ કે બંનેનું એક જ તાત્પર્ય છે. ‘ચિદાભાસ’ બુદ્ધિ વિના હોય નહિ; માટે ચિદાભાસ શબ્દથી બુદ્ધિનું મહત્ત્વ યાદ જાય છે.

વળી કામના અને કર્મરૂપ જળ સહિત (કર્મની વાસનાઓ સહિત) બુદ્ધિપી ઘડામાં ચેતનનું જે પ્રતિબિંબ તેને ‘જીવ’ કહે છે, એમ ઉપર લખ્યું છે; તેનો અર્થ સમજવો કઠણ પડે, તો આ રીતે સમજવું; સ્વચ્છ દેહરૂપ ઘડામાં નખથી શિખા પર્યંત ભરેલું જે બુદ્ધિપી જળ છે, તેમાં ચેતનનું પ્રતિબિંબ અને કૂટસ્થ એ બેનું નામ ‘જીવ’ છે.

૧. અહીં જે કેવળ બુદ્ધિ સહિત ચિદાભાસને જ જીવ કહે (અને કૂટસ્થને તેમાં ગણે નહિ) તો ભાગલાગણક્ષણ સંભવે નહિ; પણ આખા વાચ્ય ભાગના ત્યાગરૂપ જહત્તક્ષણ સંભવે, પણ તેમ માનવું એ આચાર્યની યુક્તિથી વિરુદ્ધ છે.

૨. અધિષ્ઠાનથી અભિન્ન હોઈને અધિષ્ઠાનને ઠાંકે તેને આરોપ્ય કહે છે. અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન હોઈને કાંઈ જગ્યાએ પણ આરોપ્યની પ્રતીતિ થતી નથી; માટે ચિદાભાસ સહિત બુદ્ધિ વિશિષ્ટ કૂટસ્થ ચેતનનું નામ ‘જીવ’ એમ જ સમજવું.

કૂટસ્થનું કે બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ જીવ છે

દોહ—અધિષ્ઠાન કૂટસ્થસે, હૈ આમાસ વહાલ ।

રક્તપુષ્પ ઉપર ઘર્યો, સ્ફટિક હોઈ જિમિ છાલ ॥ ૮૫ ॥

જેમ લાલ પુષ્પ ઉપર સ્ફટિક મૂર્યો હોય તે લાલ દેખાય છે, તેમ અધિષ્ઠાન કૂટસ્થને વિષે આરોપાયલો બુદ્ધિમાં કૂટસ્થનો આભાસ પડે છે, તેને ‘જીવ’ કહે છે. ૮૫

ટીકા—ઉપર એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કે જિંબ જે કૂટસ્થ તે સહિત આભાસ એ ‘જીવ’ છે. તે ઉપરથી એમ જણાય છે, કે (૧) બુદ્ધિમાં જે પ્રતિબિંબ પડે છે, તે કૂટસ્થનું પડે છે—અહારના ચેતનનું પડતું નથી; જેનું પ્રતિબિંબ પડે તેને જિંબ કહે છે. ત્યાં કૂટસ્થને જિંબ કહે છે, માટે કૂટસ્થનું જ પ્રતિબિંબ પડે છે એમ સમજાય છે.

• જેમા શબ્દના વાચ્યાર્થનો ત્યાગ થતો હોય તેવી લક્ષણા.

જેમ એક મોટા હાન પુષ્પ ઉપર સફેદ મૃદિક મુખ્યો હોય તેમા પેના વાન ફૂલની વાનાશ જણાય છે એ હાનાશ એ જ પેના વાન ફૂલનું પ્રતિબિંબ છે, તેમ કૂટમ્બના આશ્રયથી રહેલી બુદ્ધિમા કૂટમ્બના પ્રકાશની ધમ-દેખાય છે (૧) જેમ મૃદિક અત્યંત ઉત્તમ છે, તેમ બુદ્ધિ પણ અત્યંત શુદ્ધ હોય છે, કેમકે તે મત્તવ્યુણનું કાર્ય છે, માટે બુદ્ધિમા કૂટમ્બની ધમકનું નામ પ્રતિબિંબ છે. અથવા (૨) બુદ્ધિમા બહુ-ચેતનનું પ્રતિબિંબ પડે છે એમ પણ હોઈ શકાય, જેમ ઘડાના જળમા મહાકાશનું પ્રતિબિંબ પડે છે—ઘડાની અંદરના આનાશનું પડતું નથી તારણ કે આકાશના પ્રતિબિંબને લીધે ઘડાના પાણીમા નેટલી ગોઝાઈ માત્રમ પડે છે, એટલી ગોઝાઈ ઘડાની અંદરના આનાશમા નથી. એ ગોઝાઈ એ જ આકાશનું પ્રતિબિંબ છે, માટે બહારના આકાશનું એ પ્રતિબિંબ છે

વ્યાપક અને રૂપરહિત વસ્તુનું પણ પ્રતિબિંબ પડી શકે છે

શંકા—નાપ- એવા ચેતનનું પ્રતિબિંબ પડે નહિ

સમાધાન—આનાશના દૃશ્યથી જ આવી શકા દૂર ચાય છે, કેમ કે આકાશ પણ વ્યાપક છે, તેમ છતાં તેનું પ્રતિબિંબ પડે છે

શંકા—રૂપવાળા પદાર્થનું રૂપવાળા પદાર્થમા પ્રતિબિંબ પડે છે

સમાધાન—એવો પણ નિયમ નથી, કેમ કે રૂપરહિત ચન્દ્રનું રૂપરહિત આકાશમા પ્રતિબિંબ પડે છે, એ વાત પાછળ કહેવામા આવી જ છે, માટે ચેતનનું પણ પ્રતિબિંબ પડે છે આ રીતે બુદ્ધિમા આભાસ અને બુદ્ધિનું અધિષ્ઠાન ચેતન એ બંનેનું નામ ‘જીવ’ છે

જીવ એ ‘ત્વ તથા ‘અહં’ પદ્ધતું વાચ્ય છે અને કૂટસ્થ લક્ષ્ય છે

વેદનું મહાવાચ્ય છે, કે ‘તત્ત્વ ત્વ અસિ-તે તું છે, ‘એમા ‘ત્વ’ પદ્ધતો વાચ્યાર્થ જીવ છે અને તેમાથી ચિદાભાસનો ત્યાગ કરતા જે કેવળ કૂટસ્થ રહે છે, તે ‘ત્વ’ પદ્ધતો નિર્વાચ્ય છે

એ જ રીતે ‘અહં બ્રહ્મ અસિ હુ અહં છુ’ એ નહાનાકપમાના ‘અહં’ પદ્ધતો વાચ્યાર્થ જીવ છે અને રૂપજ કૂટમ્બ લક્ષ્યાર્થ છે.

બ્રાંતિ વગેરે ધર્મ ચિદાભાસના છે

શ્લોક—બુદ્ધિમાહિ આમાસ જો, પુણ્યપાપફલભોગ ।

ગમન-આગમન સો કરે, નહિ ચેતનમં જોગ ॥ ૮૬ ॥

મિથ્યા નમ ઘટ સગ વ્યો, લહે મિયા વહુ માતિ ।

ઘટાકાશ અવિય સદા, રહે ઇન્દ્રસ જ્ઞાતિ ॥ ૮૭ ॥

બુદ્ધિમા જે ચેતનનો આભાસ છે, તે જ પુણ્ય-પાપના ફળનો ભોગ ભોગવવા સારુ આ હોક અને પરલોકમા ગમન અને આગમન કરે છે, ચેતનને તે કથાનો સબધ નથી જેમ જલાકાશરૂપ મિથ્યા આકાશ, ઘડાની ક્રિયાની સાથે અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કરે છે, પણ

ઘટાકાશ સદૈવ ક્રિયારહિત એકરસ અને શાંત છે, તેમ આભાસ તથા કૂટસ્થ વિષે પણ સમજવું ૮૬, ૮૭

ટીપ્પણી—જે કે ચિદાભાસ અને કૂટસ્થ બનેનું નામ જ છે, તથાપિ હવણાના તમામ ધર્મો આભાસમાં છે પુણ્ય અને પાપ તથા તેનું ફળ સુખ અને દુઃખ તેમ જ લોભાદિ ત્રિગુણ ગમન અને આગમન, એ વગેરે સર્વે કાર્ત્ત આભાસનાથી બુદ્ધિમાં છે, કૂટસ્થમાં નથી—કૂટસ્થમાં તો કેવળ બ્રાતિથી પ્રતીત થાય છે એ બ્રાતિ પણ બુદ્ધિ સહિત આભાસને છે, કૂટસ્થને થતી નથી કેમ કે (૧) હૃદયની એરણનું નામ કૂટ છે, તેની પેઠે જે નિર્વિરર રૂપથી રહેતું હોય તે કૂટસ્થ કહેવાય અથવા (૨) કૂટ એટલે મિથ્યા જે બુદ્ધિ અને ચિદાભાસ તેમાં જે અમગરૂપે રહેતું હોય તે કૂટસ્થ કહેવાય માટે કૂટસ્થમાં બ્રાતિ વગેરે મમવના નથી પણ ચિદાભાસમાં જ મમવે છે

સુખદુઃખાદિ બ્રાતિ ખરે જોતા બુદ્ધિમાં છે

ધણે વિચાર કરી જોઈએ, તો પુણ્યપાપ, સુખદુઃખ, લોભાદિ ત્રિગુણ ગમનઆગમન, એ કેવળ બુદ્ધિમાં જ છે—આભાસમાં નથી આભાસમાં જે પાપ છે, તે બુદ્ધિના અયોગથી દેખાય છે

જેમ પાણી ભરેલો ઘડો વાકો થાય છે, ગીધો થાય છે આવે છે કે જાય છે, તે વખતે તે ઘડાના મગધથી તેમાં પડેલો આમ્રશતો આભાસ ઘડાના જેવી જ બધી ક્રિયાઓ કરે છે, પણ આમ્રશતો આભાસ સ્વતંત્રપણે કાર્ત્ત ક્રિયા કરી શકતો નથી કામ—મગધથી પાણીથી ભરેલો જે બુદ્ધિરૂપી ઘડો છે તેમાં પુણ્યપાપ વગેરે તમામ વિમરો હોય છે અને તેના મગધથી ચિદાભાસમાં તે દેખાય છે, અને કૂટસ્થ તો બધા વિમરોથી રહિત હોય છે

જીવનું સ્વરૂપ

જેમ જળથી ભરેલા ઘડાના વિમરો ધ્યાનશમાં હોતા નથી તેમ બુદ્ધિના વિમરો કૂટસ્થમાં હોતા નથી એમ છતાં હવણાના ધર્મ ચિદાભાસમાં હોય છે તે કૂટસ્થમાં અજ્ઞાનથી પ્રતીત થાય છે માટે બુદ્ધિમાં કૂટસ્થ સહિત જે ચિદાભાસ છે, તેને જીવ હે છે

ઉપર જે જીવનું સ્વરૂપ-પરિચય મ્યુ, તેમાં જનન દશાનો અભિમાની—વિશ્વ અને અનન્ય અભિમાની—તૈજસ એ બેના તો સમાવેશ થઈ જાય છે પણ સુગમિનો અભિમાની જે પ્રાણ તેનો સમાવેશ થતો નથી કેમ કે સુગમિમાં બુદ્ધિનો અભાવ હોય છે (એટલે બુદ્ધિ પોતાના કારણમાં નય પામી ગયેલી હોય છે) તેથી બુદ્ધિમાં કૂટસ્થનો આભાસ સુગમિ વખત સમવનો નથી આથી ‘પ્રાણ નામે હવની ચિતિ’ પ્રતિપાલન પ્રનાસ તામની માથે જીવના એ વક્ષણનો વિરોધ આવશે માટે જીવનું સ્વરૂપ બીજી રીતે પ્રતિપાલન રીતે છીએ

જીવના સ્વરૂપનું બીજા પ્રકારે કથન

દીશ—અથવા વ્યવસ્થાનમ્, જો ચેતન આમાસ ।

અધિષ્ઠાન કૂટસ્થયુત કદં જીવપદ તાસ ॥ ૮૮ ॥

અથવા વ્યપ્તિ-અજ્ઞાનમાં જે ચેતનનો આભાસ પડે છે, તે આભાસ અને અધિષ્ઠાન કૂટમ્બ મળીને જીવ કહેવાય છે ૮૮

ટીકા—અર્થજ્ઞ અજ્ઞાનનું નામ અમયિ-અજ્ઞાન છે અને અજ્ઞાનના એ અણનું નામ વ્યપ્તિ-અજ્ઞાન છે

એ વ્યપ્તિ-અજ્ઞાનમાં જે ચેતનનો આભાસ અને તે વ્યપ્તિ-અજ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન જે કૂટમ્બ, તે બન્નેનું મળીને જીવ એવું નામ છે એવું જીવનું વક્ષણ કરવાથી ‘પ્રાણ’ નો અભાવ થશે નહિ, કેમ કે સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાન રહે છે,

સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ચેતનના પ્રતિબિંબ સહિત જે અજ્ઞાનનો અણ છે, તે જ બાકીની બે અવસ્થાઓમાં બુદ્ધિનું ૩૫ ધારણ કરે છે અને ચેતનનું પ્રતિબિંબ તો તેમાં પ્રથમથી જ હોય છે

એવી ચિદાભાસ સહિત બુદ્ધિમાં પુણ્ય-પાપાદિક મમાર પ્રતીત થાય છે, એવા અભિપ્રાયથી શાઓમાં કોઈ જગ્યાએ બુદ્ધિને જ જીવપણાની ઉપાધિ વર્ણવી છે પણ વિચાર કરી જોતા જીવપણાની ઉપાધિ અજ્ઞાન છે

ઇશવર્ણન

વોહા—ચિત્તછાયા માયા વિપે, અધિષ્ઠાન સયુક્ત ।

મેઘવ્યોમ સમ દંશ સો, અતર્થામી મુક્ત ॥ ૮૯ ॥

માયામાં ચેતનનો આભાસ અને માયાનું અધિષ્ઠાન ચેતન, એ બન્નેને ઈશ્વર કહે છે ઈશ્વર મેઘાકાશ સમાન, અતર્થામી અને મુક્ત છે ૮૯

ટીકા—(૧) એ ઈશ્વર સર્વના અંતરમાં રહીને પ્રેરણા કરે છે, માટે તે અતર્થામી છે (૨) ઈશ્વરને પોતાના અરૂપમાં આવરણ નથી માટે તેને જન્મ-મરણાદિ બધની પ્રતીતિ થતી નથી તેથી ઈશ્વર નિત્યમુક્ત છે,

(૩) ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે, એટલે સર્વ પદાર્થને જાણવાવાળો છે ઈશ્વર સર્વ જોવાનો હેતુ આ પ્રમાણે છે—માયામાં શુદ્ધ મત્ત્વગુણ રહેનો છે તમેગુણ તથા રતેગુણથી જે સત્ત્વગુણ ૩૫૫નો નહોતો, પણ પોને તમેગુણ અને રતેગુણને દનાવવાવાળો હોય, તે શુદ્ધ સત્ત્વગુણ મહેતાય છે

સત્ત્વગુણથી જાનની ઉત્પત્તિ થાય છે માટે સત્ત્વગુણ પ્રાણ-રૂપનાવવાળો છે એવી મત્ત્વગુણવાળી માયામાં ચેતનનો આભાસ તેને પોતાના રૂપમાં અથવા બીજા પદાર્થમાં આવરણ મેળવે નહિ આ મારણથી ઈશ્વર મુક્ત છે અને સર્વ જ

અધિ જ્ઞાન જે ચેતન છે, તે તો જીવ અને ઈશ્વર બન્નેમાં બધમોક્ષમેલ્યા રહિત છે અને આભાસની પેઠે એકરસ છે પરંતુ આભાસઅણમાં બધમોક્ષ છે તે બધમેલ્ય અધિ જ્ઞાનમાં છે, એમ આભાસ ને બ્રાતિથી પ્રતીત થાય છે, (કેમ કે આભાસ પોતાને ‘આભાસ’ સમજતો નથી, પણ ‘ચેતન’ સમજે છે) માટે કેવળ આભાસમાં બધમેલ્ય છે તેમાં પણ આટલો દરક છે

જીવ-ધર્મર બંને આભાસરૂપ છે ત્યારે જીવ બદલ અને
ધર્મર મુજા હોવાનું કારણ

(૪) જે આભાસમા આવરણ છે તેમા બધ છે, અને જે આભાસમા
સ્વરૂપનું આવરણ નથી તે મુક્ત છે ધર્મરમા આવરણ નથી, માટે ધર્મર
સદા મુક્ત છે અને જીવમા આવરણ છે માટે તે બદલ છે, કેમ કે જે અવિદ્યાના
અશમા ચેતનનો આભાસ 'જીવ' કહેવાય છે, તે અવિદ્યાનો આવરણ
કરવાનો સ્વભાવ છે.

માયા અને અવિદ્યામાં ફેર

(૫) જે કે અવિદ્યા, અજ્ઞાન અને મારા એક જ વસ્તુ છે, તથાપિ શુદ્ધ
સત્ત્વગુણની પ્રધાનતાથી માયા કહેવાય છે અને મનિન સત્ત્વગુણની પ્રધાનતાથી
અવિદ્યા તથા અજ્ઞાન કહેવાય છે, અને રજોગુણ અને તમેગુણથી દગાયેનો
સત્ત્વગુણ તે મનિન સત્ત્વગુણ કહેવાય છે

આ રીતે અવિદ્યામા તમેગુણ તથા રજોગુણ અધિક હોય છે, તેથી તે
અવિદ્યામા જીવનો જે આભાસઅગ હોય છે, (આભાસ, અવિદ્યા અને અધિકાન
ચેતન-એ મરગાનું નામ જીવ છે, માટે એ ત્રણે જીવના અશ યથા તે પૈકી
અહીં આભાસઅગ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.) તે સ્વરૂપનું આવરણ કરે છે એટલે
અવિદ્યા આભાસઅગથી જીવને પોતાના ખરા સ્વરૂપનું (અધિકાન ચેતનરૂપ
શુદ્ધ સ્વરૂપનું) બાન થવા દેતી નથી આ કારણથી જીવમા મધન છે અને
ધર્મરમા નથી

ધર્મર 'તત્' પદનું વાચ્ય છે ને બ્રહ્મ લક્ષ્ય છે

(૬) અધિકાનચેતન સહિત મારામા આભાસરૂપ જે ધર્મર તે 'તત્' પદનું
વાચ્ય કહેવાય છે અને કવગ અધિકાનચેતન 'તત્' પદનું નહીં કહેવાય છે

જગતની ઉત્પત્તિ, પાલન, મહાર વગેરે ધર્મર કરે છે

(૭) 'ધર્મર જ જગતની ઉત્પત્તિ, પાલન અને મરાર કરે છે' એમ
બધા શાસ્ત્રોમા કહેનું છે તેનો બાર્થ એ, કે ધર્મરનો ચેતનઅશ તે આકાશની
પેઠે અમગ છે આભાસઅગ જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે કરે છે અને તેનામા
જ સરજતા છે, તે જ ભક્તજનો ઉપર અનુગ્રહ કરે છે, વગી જે કાર્ધ
અશ્વર્ય છે, તે બધું આભાસઅશમા છે ચેતનઅશ એકરસ છે તેનામા તે
સત્તામૂર્તિ (અમુક વસ્તુ છે એવું જ્ઞાન) આપવા સિવાય બીજું અશ્વર્ય
મબનનું નથી

બ્રહ્મસ્વરૂપ-વર્ણન

વોહા—અતર વાહિર ણકરસ, જાં ચતન મરપૂર ।

વિમુ નમ સમ સો બ્રહ્મ હૈ, નહિ નરે નહિ દૂરિ ॥ ૧૦ ॥

બ્રહ્માડની અદગ અને મહાર મહાજ્ઞાનની પેઠે જે ભરપૂર ચેતન
છે, તેને બ્રહ્મ કહે છે. તે બ્રહ્મ પસે નથી, તેમ દૂર પશુ નથી ૯૦

ટીકા—કેમ કે જે વસ્તુ આપણાથી જુદી હોય અને દેશરૂપ ઉપાધિરાળી હોય—અમુક સ્થળમાં છે અને અમુક સ્થળમાં નથી, એમ જોતાં વિરે કહેવું હોય—તે વસ્તુને પાસે અથવા દૂર ઈહી સંકાય છે. જલ આપણાથી ભિન્ન નથી, પણ સવનો આત્મા છે અને દેગ વગેરે સવના ઉપાધિઓથી રહિત છે, માટે તેને પાસે કે દૂર ઈહી સંકાય નહિ.

જલ શબ્દનો વાચ્યાર્થ સોપાધિત છે, એટલે માયાની ઉપાધિવાળું ચેતન એવો છે, તરણ કે વ્યાપક વસ્તુનું નામ જલ છે.

વ્યાપકતા એ પ્રકારની છે:—(૧) આપેક્ષિક અને (૨) નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા.

(૧) જે વસ્તુ કોઈ પદાર્થની અપેક્ષાથી વ્યાપક હોય અને કોઈની અપેક્ષાથી ન હોય, તેને આપેક્ષિક વ્યાપક કહે છે. જેમ પૃથ્વીની અપેક્ષાથી માયા વ્યાપક છે, અને ચેતનની અપેક્ષાથી વ્યાપક નથી, માટે માયામાં આપેક્ષિક વ્યાપકતા છે.

(૨) જે વસ્તુ મર્વની અપેક્ષાથી વ્યાપક હોય, તેમાં રહેલી વ્યાપકતાને નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા કહે છે. એવી નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા ચેતનમાં છે, કેમ કે ચેતનની સમાન અથવા ચેતનથી અધિક બીજી કોઈ વ્યાપક નથી, પણ ચેતન જ સર્વથી વધારે વ્યાપક છે, માટે ચેતનમાં નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા છે.

આ બન્ને પ્રકારની વ્યાપકતા સહિત જે વસ્તુ છે, તે તે જલ શબ્દનું વાચ્ય છે. એ બન્ને પ્રકારની વ્યાપકતા માયાવિશિષ્ટ ચેતનમાં છે, કેમ કે (૧) માયાવિશિષ્ટ ચેતનમાં જે માયાઅંશ છે, તેમાં તે આપેક્ષિક વ્યાપકતા છે (૨) ચેતન—અશમાં નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા છે.

જો કે માયાવિશિષ્ટ ચેતનમાં નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા સમજે નહિ, કેમ કે માયા ચેતનના એક દેશમાં રહેલી છે, તે માયાવિશિષ્ટ ચેતનથી શુદ્ધ ચેતનની વ્યાપકતા અધિક છે, માટે શુદ્ધ ચેતનમાં જ નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા કહી સમજી તથાપિ માયાવિશિષ્ટ ચેતન પણ પરમાર્થદષ્ટિથી શુદ્ધ ચેતનથી ભિન્ન નથી, પણ શુદ્ધરૂપ જ છે, માટે માયાવિશિષ્ટમાં પણ જે ચેતન અંશ છે, તેમાં નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા જ છે આ રીતે—

જલ શબ્દનો વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ

(૧) માયાવિશિષ્ટ ચેતન એ જલ શબ્દનું વાચ્ય છે.

(૨) શુદ્ધ ચેતન જલ શબ્દનું લક્ષ્ય છે.

આ ઉપરથી ઈશ્વર અને જલ એ બંને શબ્દોએ મમાન અર્થ જ પ્રતીત થાય છે, ભિન્ન અર્થ પ્રતીત થતો નથી, તથાપિ—

જલ અને ઈશ્વર શબ્દના ઉપયોગમાં ભેદ

(૧) જલ શબ્દનો આવો અભાવ છે, કે પળે દેશજે તે વાચ્યાર્થનો જ બોધ કરે છે અને કોઈ દેશજે વાચ્યાર્થનો બોધ કરે છે. (૨) ઈશ્વર શબ્દનો આવો અભાવ છે, કે પળે દેશજે તે વાચ્યાર્થનો બોધ કરે છે.

આટલો બેઠ હોવાથી સ્વસ્થ અર્થ ઉપર આધાર રાખીને થલ ગણ્યો!
અર્થ બિન નિરૂપણ કયો છે.

કૂટસ્થ પ્રકાશમાન છે અને આભાસ ભોગવે છે

દોહા—ચતુર્માંતિ ચેતનં ફલ્યો, તામે મિથ્યા જીવ ।

પુણ્યપાપફલ ભોગવે, ચિત્ કૂટસ્થ સુશીવ ॥ ૧૧ ॥

હે શિષ્ય ! ચાર પ્રકારનું ચેતન કહ્યું, તેમાં જીવ મિથ્યા છે, તે
પુણ્ય-પાપનાં ફળને ભોગવે છે; અને કૂટસ્થ ચેતન શિવરૂપ છે. ૬૧

ટીકા—(૧) જીવના સ્વરૂપમાં જે આભાસઅંશ છે, તે પુણ્યપાપ કરે
છે અને તેનાં ફળને ભોગવે છે. (૨) કૂટસ્થ જે ચેતન છે તે શિવ(કલ્યાણ)રૂપ છે;
માટે તે જે પ્રથમ શબ્દ (આ તરંગના રૂપમાં અંકમાં) કરી હતી, કે
'સુદ્ધિપી વૃક્ષમાં બે પક્ષી છે—એક પરમાત્મા અને એક જીવ' તેનો ઉત્તર
આ રીતે ઉપર કહ્યો, કે બે પક્ષી એટલે પરમાત્મા ને જીવ નહિ સમજવાં,
પણ કૂટસ્થ અને આભાસ સમજવા. તેમાં કૂટસ્થ પ્રકાશમાન છે અને
આભાસ ભોગવે છે.

આભાસ કર્મ કરે છે અને ફળ આપે છે; ચેતન નહિ

કર્મો છાયા દેત ફલ, નહિ ચેતનમે યોગ ।

સો અસંગ દ્રવ્ય રૂપ હૈ, જાને મિથ્ય ફુલોગ ॥ ૧૨ ॥

જીવના સ્વરૂપમાં જે ચેતનનો આભાસઅંશ છે, તે જ કર્મ
કરે છે; અને તે કર્મ કરનારા આભાસઅંશને ધૃધિરનો આભાસઅંશ
ફળ આપે છે. ચેતનને તેનો સંબંધ નથી; તે તો અસંગ અને
એકરૂપ છે. એ જને ચેતનને જે ભિન્નભિન્ન બાણે, તે નિંદવા-
યોગ્ય માણસો છે. ૬૨

ટીકા—(૧) જીવના સ્વરૂપમાં જે આભાસઅંશ છે, તે પુણ્યપાપ કરે છે;
અને તેનું ફળ ભોગવે છે. (૨) ધૃધિરમાં જે આભાસઅંશ છે, તે કર્મનું ફળ
આપે છે. આ બન્નેમાં જે ચેતનઅંશ છે. તેમાં કોઈ વાતનો સંબંધ નથી.

(૧) જીવમાં જે ચેતનઅંશ છે, તેને કર્મ અને ફળની સાથે સંબંધ
નથી. (૨) ધૃધિરમાં જે ચેતનઅંશ છે; તેને ફળ આપવાની સાથે સંબંધ નથી.

ચેતનમાં જે કર્મનો, તેનાં ફળનો તથા તે ફળ આપવાનો સંબંધ માને
છે, તેઓ મૂર્ખ છે. કેમ કે જીવ અને ધૃધિર બન્નેમાં ચેતનભાગ તો અમંગ છે
અને એકરૂપ છે. ચેતનમાં કોઈ ભેદ નથી; માટે જે લોકો જીવ-ચેતનને ધૃધિર-
ચેતનથી અથવા ધૃધિર-ચેતનને જીવ-ચેતનથી જુદું માનના હોય તે અજાની જ છે.

હે શિષ્ય ! તે જે બીજે એવો પ્રશ્ન કયો હતો, કે 'જીવ અને પરમાત્માની
એકતા માનવાથી કર્મ અને ઉપાસનાનો પ્રતિપાદક વેદ નિષ્ફળ થશે' તેનું
ઉપરના કથનથી સમાધાન થઈ જાય; એટલે-જીવ અને ધૃધિરમાં જે ચેતન-
ભાગ છે તેનો અભેદ છે; માટે બન્ને પ્રકારનાં વચન સંબંધે છે.

ટીકા—કેમ કે જે વસ્તુ આપણાથી જુદી હોય અને દેશરૂપ ઉપાધિવાળી હોય—અમુક સ્થળમાં છે અને અમુક સ્થળમાં નથી, એમ જોના વિશે કહેવું હોય—તે વસ્તુને પામે અથવા દૂર રહેલી શકાય છે. જ્યાં આપણાથી ભિન્ન નથી, પણ મર્વનો આત્મા છે અને દેશ વગેરે સધળી ઉપાધિઓથી રહિત છે; માટે તેને પામે કે દૂર રહેલી શકાય નહિ.

જ્યાં શબ્દનો વાચ્યાર્થ એવાધિક છે, એટલે માયાની ઉપાધિવાળું ચેતન એવો છે; કારણ કે વ્યાપક વસ્તુનું નામ જ્યાં છે.

વ્યાપકતા એ પ્રકારની છે:—(૧) આપેક્ષિક અને (૨) નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા.

(૧) જે વસ્તુ કોઈ પદાર્થની અપેક્ષાથી વ્યાપક હોય અને કોઈની અપેક્ષાથી ન હોય, તેને આપેક્ષિક વ્યાપક કહે છે. જેમ પૃથ્વીની અપેક્ષાથી માયા વ્યાપક છે, અને ચેતનની અપેક્ષાથી વ્યાપક નથી; માટે માયામાં આપેક્ષિક વ્યાપકતા છે.

(૨) જે વસ્તુ મર્વની અપેક્ષાથી વ્યાપક હોય, તેમાં રહેલી વ્યાપકતાને નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા કહે છે. એવી નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા ચેતનમાં છે; કેમ કે ચેતનની સમાન અથવા ચેતનથી અધિક બીજું કોઈ વ્યાપક નથી, પણ ચેતન જ સર્વથી વધારે વ્યાપક છે; માટે ચેતનમાં નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા છે.

આ બંને પ્રકારની વ્યાપકતા સહિત જે વસ્તુ છે, તે તે જ્યાં શબ્દનું વાચ્ય છે. એ બંને પ્રકારની વ્યાપકતા માયાવિશિષ્ટ ચેતનમાં છે; કેમ કે (૧) માયાવિશિષ્ટ ચેતનમાં જે માયાઅંશ છે, તેમાં તે આપેક્ષિક વ્યાપકતા છે (૨) ચેતન-અંશમાં નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા છે.

જો કે માયાવિશિષ્ટ ચેતનમાં નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા સંભવે નહિ; કેમ કે માયા ચેતનના એક દેશમાં રહેલી છે; તે માયાવિશિષ્ટ ચેતનથી શુદ્ધ ચેતનની વ્યાપકતા અધિક છે; માટે શુદ્ધ ચેતનમાં જ નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા રહેલી શકાય. તથાપિ માયાવિશિષ્ટ ચેતન પણ પરમાર્થદૃષ્ટિથી શુદ્ધ ચેતનથી ભિન્ન નથી, પણ શુદ્ધરૂપ જ છે; માટે માયાવિશિષ્ટમાં પણ જે ચેતન અંશ છે, તેમાં નિરપેક્ષિક વ્યાપકતા જ છે. આ રીતે—

જ્યાં શબ્દનો વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ

(૧) માયાવિશિષ્ટ ચેતન એ જ્યાં શબ્દનું વાચ્ય છે.

(૨) શુદ્ધ ચેતન જ્યાં શબ્દનું લક્ષ્ય છે.

આ ઉપરથી ઈશ્વર અને જ્યાં એ બંને શબ્દોનો સમાન અર્થ જ પ્રતીત થાય છે; ભિન્ન અર્થ પ્રતીત થતો નથી; તથાપિ—

જ્યાં અને ઈશ્વર શબ્દના ઉપયોગમાં ભેદ

(૧) જ્યાં શબ્દનો આવો સ્વભાવ છે, કે ઘણે ઠેકાણે તે લક્ષ્યાર્થનો જ બોધ કરે છે અને કોઈક ઠેકાણે વાચ્યાર્થનો બોધ કરે છે. (૨) ઈશ્વર શબ્દનો આવો સ્વભાવ છે, કે ઘણે ઠેકાણે તે વાચ્યાર્થનો બોધ કરે છે.

આટલો બેદ હોવાથી ક્ષત્ય અર્થ ઉપર આધાર રાખીને બધા શબ્દોનો અર્થ બિન્ન નિરૂપણ કર્યો છે.

કૂટસ્થ પ્રકાશમાન છે અને આભાસ ભોગવે છે

વેદા—ચતુર્મોતિ ચેતનં કહ્યો, તામૈ મિથ્યા જીવ ।

પુણ્યપાપફલ મોગવૈ, ચિત્ કૂટસ્થ સુદીવ ॥ ૧૧ ॥

હે શિષ્ય ! આર પ્રકારનું ચેતન કહ્યું, તેમાં જીવ મિથ્યા છે, તે પુણ્ય-પાપનાં ફળને ભોગવે છે; અને કૂટસ્થ ચેતન શિવરૂપ છે. ૯૧

ટીકા—(૧) જીવના સ્વરૂપમાં જે આભાસઅંશ છે, તે પુણ્યપાપ કરે છે અને તેનાં ફળને ભોગવે છે. (૨) કૂટસ્થ જે ચેતન છે તે શિવ(કલ્યાણ)રૂપ છે; માટે તે જે પ્રથમ શંકા (આ તરંગના ઠપમા અંકમાં) કરી હતી, કે ‘બુદ્ધિરૂપી વૃક્ષમાં બે પક્ષી છે—એક પરમાત્મા અને એક જીવ’ તેનો ઉત્તર આ રીતે ઉપર કહ્યો, કે બે પક્ષી એટલે પરમાત્મા ને જીવ નહિ સમજવાં, પણ કૂટસ્થ અને આભાસ સમજવાં. તેમાં કૂટસ્થ પ્રકાશમાન છે અને આભાસ ભોગવે છે.

આભાસ કર્મ કરે છે અને ફળ આપે છે; ચેતન નહિ

કર્મો છાયા વેત ફલ, નહિ ચેતનમૈ યોગ ।

સો અસંગ દ્વક રૂપ હૈ, જાનૈ મિત્ર કુલોગ ॥ ૧૨ ॥

જીવના સ્વરૂપમાં જે ચેતનનો આભાસઅંશ છે, તે જ કર્મ કરે છે; અને તે કર્મ કરનારા આભાસઅંશને ઈશ્વરનો આભાસઅંશ ફળ આપે છે. ચેતનને તેનો સંબંધ નથી; તે તો અસંગ અને એકરૂપ છે. એ બંને ચેતનને જે ભિન્નભિન્ન બાણે, તે નિંદવા-યોગ્ય બાણસો છે. ૯૨

ટીકા—(૧) જીવના સ્વરૂપમાં જે આભાસઅંશ છે, તે પુણ્યપાપ કરે છે; અને તેનું ફળ ભોગવે છે. (૨) ઈશ્વરમાં જે આભાસઅંશ છે, તે કર્મનું ફળ આપે છે. આ બંનેમાં જે ચેતનઅંશ છે. તેમાં કોઈ વાતનો સંબંધ નથી.

(૧) જીવમાં જે ચેતનઅંશ છે, તેને કર્મ અને ફળની સાથે સંબંધ નથી. (૨) ઈશ્વરમાં જે ચેતનઅંશ છે; તેને ફળ આપવાની સાથે સંબંધ નથી.

ચેતનમાં જે કર્મનો, તેનાં ફળનો તથા તે ફળ આપવાનો સંબંધ માને છે, તેઓ મૂર્ખ છે. કેમ કે જીવ અને ઈશ્વર બંનેમાં ચેતનભાગ તો અસંગ છે અને એકરૂપ છે. ચેતનમાં કોઈ બેદ નથી; માટે જે લોકો જીવ-ચેતનને ઈશ્વર-ચેતનથી અથવા ઈશ્વર-ચેતનને જીવ-ચેતનથી જુદું માનના હોય તે અજ્ઞાની જ છે.

હે શિષ્ય ! તે જે બીજો એવો પ્રશ્ન કર્યો હતો, કે ‘જીવ અને પરમાત્માની એકતા માનવાથી કર્મ અને ઉપાસનાનો પ્રતિષાદક વેદ નિષ્ફળ થશે’ તેનું ઉપરના કથનથી સમાધાન થઈ જશે; એટલે-જીવ અને ઈશ્વરમાં જે ચેતન-ભાગ છે તેનો અબેદ છે; માટે બંને પ્રકારનાં વચન સંબંધે છે.

જીવ-બ્રહ્મના લક્ષ્ય-અર્થનો અભેદ છે

ચૌપાઈ—મહો શિષ્ય તૈં પ્રશ્ન જુ કોન, તિનેકે ચે ઉત્તર મં દીને ।
 કહે જુ તૈં તરમૈં હૈ પક્ષી, રફ મોગે રફ આદિ અનિચ્છી ॥૧૩॥
 તે ચેતન આભાસ લલાયે, નમ છાયા જ્યોં મિત્ર ષતાયે ।
 કહ્યો મિત્ર કર્મો ફલદાતા, મતિ માયા છાયા સો તાતા ॥૧૪॥
 જીય રૂંદમૈં ચેતનરૂપ, મેદગંધતૈં રહિત અનૂપ ।
 યાતૈં 'અહં બ્રહ્મ' યહ જાનો, અહં શબ્દ ફૂટસ્ય પિછાનો ॥૧૫॥
 'બ્રહ્મ' શબ્દકો અર્થ સુમાર્યો, મહાકાશ સમ લક્ષ્ય જુ રાખ્યો ।
 'અહં બ્રહ્મ' નહિ જો લાં જાનૈં, તૌલૌં દાન દુલિત મય માનૈં ॥૧૬॥

હે શિષ્ય ! તે' ને પ્રશ્નો કયાં, તેના મેં એ ઉત્તર આપ્યા; તે' કહ્યું, કે વૃક્ષમાં બે પક્ષી છે, તેમાંથી એક ભોગ ભોગવે છે અને બીજો ઇન્છાથી રહિત છે. હે ભાઈ ! તે ચેતન અને આભાસ છે, એમ મેં તને જણાવ્યું અને આકાશ અને તેના પ્રતિબિંબની પેઠે તે બિન્ન છે, એમ પણ મેં તને જણાવ્યું. વળી કર્મ કરનારો અને ફળ આપનારો બિન્ન છે એમ કહ્યું, તે બુદ્ધિમાં અને માયામાં આભાસ છે. જીવ અને ઇન્દ્રિયમાં ને ચેતનરૂપ છે, તે બિલકુલ ભેદરહિત અને અનુપમ છે; માટે 'હું બ્રહ્મ છું' એમ જાણવું; અને તેમાં 'હું' શબ્દનો અર્થ ફૂટસ્ય સમજવો. વળી મેં તને બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ પણ સારી રીતે કહ્યો; અને તે મહાકાશની પેઠે લક્ષ્યાર્થ છે, એમ સમજવાનું છે. ત્યાંબુધી 'હું બ્રહ્મ છું' એમ તું જાણીશ નહિ, ત્યાંબુધી તું દીન અને દુઃખી થઈને લય પામ્યા કરીશ. ૬૩-૬૬

દીકા—હે શિષ્ય ! તે' ને પ્રશ્નો કયાં હતા, તેના ઉત્તર પ્રાણ હું તને કહી ગયો.

(૧) તે' એમ પ્રશ્ન કર્યો હતો, કે 'એક વૃક્ષમાં બે પક્ષી છે. એક કર્મ-ફળ ભોગવે છે અને બીજો ઇન્છાથી રહિત છે; માટે જીવ-બ્રહ્મની એકતા સંભવે નહિ.' તેનો ઉત્તર આ રીતે કહ્યો, કે 'આ દેકાણે પક્ષી શબ્દ વડે જીવ-બ્રહ્મ સમજવા નહિ, પણ ફૂટસ્ય અને બુદ્ધિમાં ફૂટસ્યનો આભાસ એમ બે સમજવા. તે બે પરસ્પર ઘટાકાશ અને આકાશની છાયાની પેઠે બિન્ન છે.

(૨) બીજો પ્રશ્ન તે' એવો કર્યો હતો, કે 'જીવ તો કર્મ-ઉપાસના કરવા-વાળો છે અને પરમાત્મા ફળ આપવાવાળો છે, તે બેની એકતા અને નહિ.' એનો પણ અમે ઉત્તર કહ્યો કે, કર્મ કરનારો જીવ નથી અને આપનારો ઇન્દ્રિય નથી; પણ જીવમાં ને આભાસસ્વંશ છે તે કર્મ કરે છે, અને ઇન્દ્રિયમાં ને આભાસ-સ્વંશ છે તે ફળ આપે છે. જીવ-ઇન્દ્રિયમાં ને ચેતન સ્વંશ છે, તે ઘટાકાશ મહા-કાશની પેઠે ભેદરહિત છે.

આ રીતે જીવ અને બ્રહ્મની એ તા બને છે માટે 'હું બ્રહ્મ છું' એમ જાણ (૧) 'હું' શબ્દનો અર્થ દ્રુત્ય જાણવો 'નહિ' શબ્દનો અર્થ મહા ભગી પેટે નિવાર્ય જાણવો 'હું' શબ્દ અને 'બ્રહ્મ' શબ્દના વાચ્યાર્થમાં પ્રત્યક્ષ અભેદ ન હોય, તોપણ બનેના લક્ષ્યાર્થમાં અમે જ છે, માટે હું શિષ્ય! જ્યાં સુધી તું 'હું બ્રહ્મ છું' એમ નહિ જાણે, ત્યાં સુધી તું પોતાનો દીન અને દુખી માનીશ અને તારાથી પરમાત્માને જ્યાં સુધી તું જુદો જાણીશ, ત્યાં સુધી તે તો બચે છે જેનું યશો માટે 'હું બ્રહ્મ છું' એમ જ નહીં જાણ

‘હું બ્રહ્મ છું’ એવું જ્ઞાન કેને થાય છે ?

તત્ત્વદષ્ટિરુત્તર ।

શોધ—કહો ગુરુ હૈ કોનકુ, ‘મહ બ્રહ્મ’ યહ જ્ઞાન ।

નહિ જાનૂ મ જાપક, માલૈ વિના સુજાન ॥ ૧૭ ॥

શિષ્ય—હે ભગવન્ ! ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવું જ્ઞાન કેને થાય છે ?

હે જ્ઞાનવાનમા શ્રેષ્ઠ ! તમારા પ્રદ્યા સિવાય તે હું જાણી શકીશ નહિ ૮૭

ટીકા—શિષ્યના મનમાં ગૂઢ અભિપ્રાય આવો છે ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવું જ્ઞાન દ્રુત્યને થાય છે, કે (૨) આભાસ સહિત બુદ્ધિને થાય છે ?

(૧) જો દ્રુત્યમાં એવું જ્ઞાન થાય છે એમ કહેશે તો દ્રુત્ય રિપરી દરશે અને (૨) જો આભાસ સહિત બુદ્ધિમાં પ્રશે તો ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવું જ્ઞાન જે આભાસ સહિત બુદ્ધિને થશે તે પ્રાતિગ્ધ દરશે કેમ કે આપે પૂર્વે કહ્યું છે, કે દ્રુત્ય અને બ્રહ્મ એક છે, અને આભાસ ભિન્ન છે માટે બ્રહ્મથી ભિન્ન જે આભાસ, તેનું બ્રહ્મરૂપે જ્ઞાન, તે પ્રાતિ જ કહેવાય જેમ કે સપથી ભિન્ન જે દોરડી તેનું સર્પરૂપે જ્ઞાન એ પ્રાતિ જ કહેવાય છે આ રીતે આભાસ સહિત બુદ્ધિને ‘હું બ્રહ્મ જ છું’ એવું જ્ઞાન થાય તો તે જ્ઞાન યથાર્થ (અરેખરુ) નહિ, પણ પ્રાતિગ્ધ જ થશે જે કલ્પ ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ જ્ઞાનને પ્રાતિગ્ધ જ માનશે તો એ જ્ઞાનથી મિથ્યા જગતની નિવૃત્તિ થશે નહિ કેમ કે યથાર્થ જ્ઞાનથી જ મિથ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે જેમ કે દોરડીના યથાર્થ જ્ઞાનથી જ મિથ્યા સર્પની નિવૃત્તિ થાય છે આ રીતે ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવું જ્ઞાન આભાસ સહિત બુદ્ધિમાં પણ મળવતું નથી

આભાસની સાત અવસ્થાઓ

શ્રીગુરુરુત્તર ।

સોઠા—કહુ અવસ્થા સાત, સુન દિષ્ય વ આમાસકી ।

નહિ ચેતનકી સાત, તિનહી મૈં યહ જ્ઞાન હૈ ॥ ૧૮ ॥

ગુરુ—હે શિષ્ય ! આભાસની સાત અવસ્થાઓ છે, તે તું જાણીશ એટલે આ તારી શરૂ નિવૃત્તિ થશે તે હું તને કહું છું. એ સાત અવસ્થામાંથી કોઈ પણ અવસ્થા ચેતનની અથવા દ્રુત્યની

નથી અને 'હું' બ્રહ્મ છું' એવું જ્ઞાન પણ એ સાતમાં જ છે. ૯૮

આભાસની સાત અવસ્થાનાં નામ

ચૌપાઈ—એક અજ્ઞાન આવરણ જાનો, ત્રાંતિ દ્વિવિધ પુનિ જાન પિછાનો ।

શોક-નાશ અતિ હર્ષ અપારા, સત્ત અવસ્થા રૂમિ નિર્ધારા ॥૧૯॥

(૧) અજ્ઞાન, (૨) આવરણ, (૩) ત્રાંતિ, (૪) પરોક્ષ જ્ઞાન, (૫) અપરોક્ષ જ્ઞાન, (૬) શોક-નાશ અને (૭) હર્ષ: એવાં સાત અવસ્થાનાં નામ છે. ૯૯

અજ્ઞાન અને આવરણનું વર્ણન

શ્લોક—નહિ જાનૂ મેં બ્રહ્મકું, યાકું કહત અજ્ઞાન ।

બ્રહ્મ હૈ ન, નહિ માન વૈ, યહ આવરણ સુજાન ॥ ૧૦૦ ॥

હે શિષ્ય! હું' બ્રહ્મને જાણતો નથી એને અજ્ઞાન કહે છે; અને બ્રહ્મ છે નહિ તથા તેનું જ્ઞાન થતું નથી, એને આવરણ કહે છે. ૧૦૦

ટીકા—'હું' બ્રહ્મને જાણતો નથી' એવું કોઈ માણસ કહેતો હોય, ત્યારે એમ કહેવાના હેતુને અજ્ઞાન કહે છે. 'બ્રહ્મ છે નહિ તથા તેનું જ્ઞાન પણ થતું નથી' એમ કોઈ માણસ કહેતો હોય, ત્યારે એમ કહેવાના હેતુને આવરણ કહે છે.

આવરણથી ઉપર કહ્યો તેવો વ્યવહાર થાય છે; એટલે એમ કહેવારૂપ વાણીનો વ્યવહાર થાય છે; કારણ કે અજ્ઞાનની બે પ્રકારની શક્તિ છે : (ક) અસત્ત્વાપાદક અને (ખ) અભ્યાનાપાદક છે.

'વસ્તુ નથી' એવી પ્રતીતિ કરાવનારી અજ્ઞાનની શક્તિને અસત્ત્વાપાદક કહે છે; અને 'વસ્તુનું જ્ઞાન થતું નથી' એવી પ્રતીતિ કરાવનારી અજ્ઞાનની શક્તિને અભ્યાનાપાદક કહે છે.

એ જ રીતે 'બ્રહ્મ નથી' એવું જોને લીધે કહેવામાં આવે છે, તે અજ્ઞાનની અસત્ત્વાપાદક શક્તિ છે; અને 'બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતું નથી' એવું જોને લીધે કહેવામાં આવે છે, તેને અજ્ઞાનની અભ્યાનાપાદક શક્તિ કહે છે, એ બન્ને આવરણ છે.

ત્રાંતિનું વર્ણન

શ્લોક—જન્મમરણ ગમનાગમન, પુણ્યપાપ સુખલેદ ।

નિજસંરૂપમેં માન વૈ, ત્રાંતિ ચલાની લેદ ॥ ૧૦૧ ॥

જન્મ અને મરણ, પરલોકમાં ગમન અને આલોકમાં આગમન, પુણ્ય અને પાપ, મુખ અને દુઃખ ઇત્યાદિ સંસારની પોતાના સ્વરૂપમાં એટલે કૃતસ્થમાં જે પ્રતીતિ થતી તેને જ ત્રાંતિ કહે છે. એને જ (અધ્યાસ, વિશેષ, કે) શોક પણ કહે છે. ૧૦૧

પરોક્ષ ને અપરોક્ષ બે પ્રકારનાં જ્ઞાન

દ્વિવિધ જાન ઘણાનિયે, રૂક પરોક્ષ અપરોક્ષ ।

'અસ્તિ બ્રહ્મ' પરોક્ષ હૈ, 'અહં બ્રહ્મ' અપરોક્ષ ॥ ૧૦૨ ॥

‘નહીં પ્રજ્ઞ’ યા અંકાકો, કરે પરોક્ષ વિનાશ ।

સકલ અવિદ્યા જાલકૂ, દૂજો નશે પ્રકાશ ॥ ૧૦૨ ॥

જ્ઞાન જે પ્રકારનું છે (૧) પરોક્ષ જ્ઞાન, અને (૨) અપરોક્ષ જ્ઞાન ‘પ્રજ્ઞ છે’ એને પરોક્ષ જ્ઞાન કહે છે, ‘હું પ્રજ્ઞ છું’ એને અપરોક્ષ જ્ઞાન કહે છે ‘પ્રજ્ઞ નથી’ એવા આવરણના અશનો ‘પ્રજ્ઞ છે’ એવું પરોક્ષ જ્ઞાન નાશ કરે છે, (કેમ કે સત્ય જ્ઞાન અનતરૂપ પ્રજ્ઞ છે, એવું જે જ્ઞાન, તેનું નામ પરોક્ષ જ્ઞાન છે) અને ખીજો અશ જે અપરોક્ષ જ્ઞાન, તે સઠળ અવિદ્યાસમૂહનો નાશ કરે છે ૧૦૨, ૧૦૩ જે વસ્તુનો દેશથી, કાળથી કે વસ્તુથી અત એટલે પરિચ્છેદ (મર્યાદા-હદ) થાય નહિ, એથી જે સર્વ દેશ, સર્વ કાળ અને સર્વ વસ્તુમાં વ્યાપ-વસ્તુ તેને અનત રહે છે તેને જ વિશુ અને શૂમા કહે છે

(ક) બ્રહ્મ મત્ત દેશમાં વ્યાપ છે તેથી તેનો ધડાની પેઠે કાર્ દેશથી અત થવાનો નહિ (જ) બ્રહ્મ ઉત્પત્તિ અને નાશથી રહિત છે, તેથી તે નિત્ય છે માટે તેનો દેહની પેઠે કાળની અત નથી (ગ) ધડો, ઝડિયા વગેરેમાં જેમ મારી અનુગત છે, (માળામાં દોરાની પેઠે પરોવાઈ રહેતી છે), તેમ બ્રહ્મ પોતાના અવરૂપમાં અધ્યાસથી જાણના તમામ કાર્યોનો આત્મા છે, માટે તેનો અપટાદિના ભેદની પેઠે કાર્ વસ્તુ સાથે ભેદરૂપ અત નથી આથી બ્રહ્મ દેશ, કાળ અને વસ્તુએ દરેના અતથી રહિત છે માટે વેદમાં બ્રહ્મને અનત કહ્યો છે અહીં અનતરૂપ કહેવાનું ‘આનંદરૂપ બ્રહ્મ છે, અર્થાત્ એમ સિદ્ધ થાય છે, કેમ કે જોદોગ્ન ઉનિન મા શૂમાવિદ્યાના પ્રસંગમાં સનમદિક ગુરુઓએ નારાને કહ્યું છે, કે ‘જે શૂમા (પરિપૂર્ણ) છે તે સુખરૂપ છે, અપ(પરિચ્છિન્ન) મા સુખ નથી આથી જે અનતરૂપ છે, તે શૂમા છે તે આનંદરૂપ છે, એમ જાણવું

‘હું બ્રહ્મ છું’ એવું જે અપરોક્ષ જ્ઞાન તે મારી અવિદ્યાના સમૂહનું વિરોધી છે આ રણથી (ક) ‘હું બ્રહ્મને નથી જાણતો’ એ અજ્ઞાન, (જ) ‘બ્રહ્મ નથી’ અને ‘તેનું જ્ઞાન થતું નથી’ એ આવરણ, અને (ગ) ‘હું બ્રહ્મ નથી પણ પુણ્યપાપનો મ્તા અને સુખદુઃખનો ભોગ્તા છું’ એ આતિ, એનો જે અવિદ્યાનો સમુદ છે, તેનો નાશ અપરોક્ષ જ્ઞાનથી થાય છે,

બ્રાતિનાશવર્ણન

જન્મમરણ મોઝ નહીં, નહિ સુખદુઃખકો લેશ ।

કિન્તુ અજન્ય કુટસ્થમ, બ્રાતિનાશ યદ્દ વેશ ॥ ૧૦૪ ॥

મારામાં જન્મ-મરણ નથી, સુખ અને દુઃખનો લેશ પણ મારામાં નથી, ખીજો પણ કોઈ સસારધર્મ મારામાં નથી, પણ જન્મથી રહિત જે કુટસ્થ ‘તે હું છું’ એને ઉત્તમ બ્રાતિનાશ કહે છે ૧૦૪ કીમ- એવી રીતે તમામ અનર્થનો નિષેધ સમજવો, તેને બ્રાતિનાશ કહે

છે. આ સ્થળે કૃત્યના જન્મનો નિરોધ કર્યો છે, તેથી સર્વનો નિરોધ સમજ લેવો, કેમ કે જન્મની પ્રતીતિ થયા પછી જ બીજા અનર્થ પ્રતીત થાય છે, માટે જન્મના નિરોધથી સર્વે અનર્થનો નિરોધ થઈ જાય છે. આ બ્રાતિનાશનું બીજું નામ 'શોભનાશ' પણ છે.

હર્ષસ્વરૂપવર્ણન

વૌહ—સશયરહિત સ્વરૂપનો, હોઈ જુ અદ્વય જ્ઞાન ।

તય ઉપજે હિય મોદ તર, સો તૂ હર્ષ વિજ્ઞાન ॥ ૧૦૫ ॥

હે શિષ્ય ! જ્યારે તને પોતાના સ્વરૂપનું મશયરહિત એવું જ્ઞાન થશે, કે 'હું અદ્વય બ્રહ્મરૂપ છું' ત્યારે તને જે આનંદ થશે તે જ હર્ષનું સ્વરૂપ છે. * ૧૦૫

વૌહાર્—ફહો અસ્થા સાતમે, તોફું શિષ્ય સુજ્ઞાન ।

સો સગરી મામાસકી, હૈ તિનહોમે જ્ઞાન ॥ ૧૦૬ ॥

'જ્ઞાન હોત હૈ કૌનકૂ' યહ પૂછો ન થાન ।

મેં તાકો ઉત્તર ફણો, ચહૈ સુ પૂછર તાત ॥ ૧૦૭ ॥

હે મુખ્ય શિષ્ય ! મેં તને સાત અવસ્થાઓ કહી, તે સઘળી આભાસની અવસ્થાઓ છે, અને તેમા જ જ્ઞાન થાય છે, એટલે તે અવસ્થાવાળા આભાસને જ જ્ઞાન થાય છે. 'જ્ઞાન કેને થાય છે' એવી જે વાત તે પૂછી, તેનો ઉત્તર મેં તને કહ્યો. હવે હે ભાઈ ! તારી ઇચ્છા હોય તે તું પૂછ ૧૦૬, ૧૦૭

બ્રહ્મથી વિજ્ઞ આભાસને 'હું બ્રહ્મ' એવું જ્ઞાન મિથ્યા થશે એવા મૂંઝવણિપાળી શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો હતો, તે હવે શિષ્ય પ્રત્ત કરે છે

શંકા-બ્રહ્મથી વિજ્ઞ મિથ્યા આભાસને 'હું બ્રહ્મ' એવું જ્ઞાન થાય તો તે મિથ્યા હોવું જોઈએ

શિષ્યઉવાચ ।

વૌહ—મગવન હે મામાસકૂ 'અહં બ્રહ્મ' યહ જ્ઞાન ।

તુમ માવ્યો સો મૈં છરણો, પુનિ શકા રક જ્ઞાન ॥ ૧૦૮ ॥

હે ભગવન ! 'હું બ્રહ્મ છું' એવું જ્ઞાન આભાસને થાય છે, એ પ્રમાણે તમે કહ્યું તે હું સમજ્યો, પણ વળી એક બીજી શંકા મને થઈ છે ૧૦૮

વૌહાર્—હૈ મામાસ બ્રહ્મતે મ્યારા, અસ તુમ પૂર્વ કિયો નિર્ધારા ।

'અહં બ્રહ્મ' સો કેસે જાનૈ, આપહિ મિજ્ઞ બ્રહ્મતે માને ॥ ૧૦૯ ॥

જો જ્ઞાન તો મિથ્યા જ્ઞાના હોય જેવતે મુજ્જગ સ્મમાના ।

શ્રીગુરુ યહ સદેહ મિટાઁ યુક્તિસહિત નિજ્ઞ ઉક્તિ સુનાઁ ॥ ૧૧૦ ॥

* વિચારપ્રવૃત્તિઓ એને 'નિરુદ્ધા તૃપ્તિ' કહે છે.

આભાસ તો બ્રહ્મથી ભિન્ન છે, એમ તમે પૂર્વે નિર્ણય કર્યો છે; તો જે પોતે પોતાને બ્રહ્મથી ભિન્ન માને છે એવો આભાસ 'તે હું' બ્રહ્મ છું' એમ શી રીતે બાણે? જો એ મિથ્યા આભાસ એમ બાણે તો દોરડીમાં સાપ માનવાની પેઠે એ જ્ઞાન પણ મિથ્યા થશે. હે ગુરો! આપનાં યુક્તિ સહિત વચનોથી મારો આ સ દેહ દૂર કરો. ૧૦૯, ૧૧૦

દીન—શિષ્ય પૂછે છે, કે હે ભગવન! આપે પહેલાં કહ્યું છે, કે કૂટસ્થ અને બ્રહ્મ બન્ને એક જ વસ્તુ છે અને આભાસ બ્રહ્મથી ભિન્ન છે. એવા બ્રહ્મથી જુદા આભાસને 'હું બ્રહ્મ છું' એવું જ્ઞાન મંબવતું નથી; કેમ કે (૧) મારું અધિજ્ઞાન જે કૂટસ્થ તે બ્રહ્મરૂપ છે, એવું જ્ઞાન જો આભાસને થાય તો તે યથાર્થ જ્ઞાન કહેવાય; પણ (૨) 'હું બ્રહ્મ છું' એવું જ્ઞાન આભાસને થાય તો તે યથાર્થ ન કહેવાય; કેમ કે 'હું' એવું નામ પોતાના સ્વરૂપનું છે; અને આભાસનું સ્વરૂપ મિથ્યા છે; તેથી તેને બ્રહ્મથી ભિન્ન કહ્યું છે; મારે બ્રહ્મથી ભિન્ન જે આભાસનું સ્વરૂપ, તેને 'હું' બ્રહ્મ છું' એમ બ્રહ્મરૂપે જ્ઞાન થાય તો તે મિથ્યા જ્ઞાન કહેવાય. જેમ સર્પથી ભિન્ન જે દોરડી, તેનું સર્પરૂપે જ્ઞાન મિથ્યા કહેવાય છે; તેમ અહીં પણ આભાસથી ભિન્ન જે બ્રહ્મ, તેનું આભાસરૂપે જ્ઞાન પણ મિથ્યા જ કહેવાય મિથ્યા શબ્દનો અર્થ ભ્રાંતિ છે; મારે બ્રહ્મજ્ઞાનને ભ્રાંતિ કહેવી બને નહિ.

મુખ્ય સામાનાધિકરણ અને બાધ સામાનાધિકરણ

સમાધાન—'અહમ્' (હું) શબ્દના બે અર્થ. તેમાં કૂટસ્થનું બ્રહ્મ સાથે મુખ્ય સામાનાધિકરણ અને આભાસનું બાધ સામાનાધિકરણ છે.

શ્રીગુરુસ્તોત્ર ।

લોહ—'અહં' શબ્દકે ધર્મકો સુન ધ્ય શિષ્ય વિષેક ।

ઘ્ય હિય કં જાસુ નશૌ, શંક કલંક અનેક ॥ ૧૧૧ ॥

ઈહ યદ્યપિ આભાસમે, 'અહં બ્રહ્મ' યહ જ્ઞાન ।

તથાપિ સો કૂટસ્થકો, લહે આપ અભિમાન ॥ ૧૧૨ ॥

તાકો સદા અમેદ હૈ વિશુ ચેતનતે તાન ।

વાધ સમે નિજ રૂપ હ, બ્રહ્મરૂપ દરશાત ॥ ૧૧૩ ॥

હે શિષ્ય ! હવે 'હું' શબ્દના અર્થનો વિષેક સાંભળ, કે જેથી તારા હૃદયના શંકારૂપી અનેક કાચ નાશ પામે (ધોવાઈ જાય) જો કે હું બ્રહ્મ છું એવું જ્ઞાન આભાસને થાય છે, તથાપિ તે આભાસ પોતાં કૂટસ્થનું અભિમાન ધારણ કરે છે; એટલે કૂટસ્થ સાથે તાદાત્મ્યાભિમાનવાળો પોતાને બાણે છે; અને હે લાઈ ! તે કૂટસ્થનો વ્યાપક ચૈતન્ય સાથે સર્વદા અલેદ છે, તેથી આભાસ પણ પોતાના મિથ્યારૂપનો

બાધ કરતો હોય, તે વખતે પોતાને પણ પ્રહરણે જુએ છે. ૧૧૧-૧૧૩

ટીકા—ગુરુ જહે, હે સિખ 'હુ' તને 'અહમ' (હુ) શબ્દનો વિવેક કરી બતાવુ છું તે તું સાબળ, એથી રીતે તારા હૃદયમાં જે અનેક પ્રકારની ગાંઠો હશે તે નારા પામશે

હે શિખ! જો કે 'હુ' બહુ ધુ' એવું જ્ઞાન જુદું સહિત આભામને થાય છે—ફટગ્થને થતું નથી, તથાપિ એ આભાસ ફટગ્થને અને પોતાના અવરૂપને—મનને પોતાનો આત્મા જાણે છે, અને તે આત્માનું મહત્ત્વ 'હુ' શબ્દ વડે વરણ છે 'હુ' શબ્દનો એ જ અર્થ છે એ 'હુ' શબ્દમાં ફટગ્થનું જ્ઞાન થાય છે, તેનો તો બહાની માથે સદા અબેદ જ છે. ઉદા—જેમ ઘટાકાશ અને મહાકાશનો સદા અબેદ છે તેમ. આ કારણથી ફટગ્થનું બહાની માથે મુખ્ય સામાનાધિકરણ વેદાતરાત્રિમાં કહેવાય છે.

મુખ્ય સામાનાધિકરણ

જે વસ્તુનો જે વસ્તુની સાથે સદા અબેદ હોય, તે વસ્તુનું તેની સાથે મુખ્ય સામાનાધિકરણ કહેવાય છે, જેમ ઘટાકાશ મહાકાશ સાથે સદા અબેદ છે, માટે ઘટાકાશ એ જ મહાકાશ છે એ રીતે ઘટાકાશનું મહાકાશ સાથે મુખ્ય સામાનાધિકરણ છે

જે શબ્દનો અધિકરણ (એટલે અર્થરૂપી આશય) એક જ હોય અને તે સમાન વિભક્તિ વડે બતાવાનું હોય, ત્યારે તે એ શબ્દો સામાનાધિકરણ કહેવાય છે, અને તે એ શબ્દોનો જે પરસ્પર સબધ, તેને સામાનાધિકરણ કહે છે, સામાનાધિકરણ એટલે એક અર્થવાળા હોવાપણું.

એ જ રીતે ફટગ્થનું બહાની સાથે મુખ્ય સામાનાધિકરણ છે, જેમ કે ફટગ્થનો બહાની માથે સદા અબેદ છે, તેથી 'હુ' શબ્દમાં જે ફટગ્થનું જ્ઞાન થાય છે, તેનો તો બહાની સાથે મહા અબેદ છે

બાધ સામાનાધિકરણ

'હુ' શબ્દમાં જે આભામનું જ્ઞાન થાય છે, તેનો પોતાના અવરૂપનો માધ્યમ રીતે બહાની માથે અબેદ થાય છે જેમ મુખના પ્રતિબિંબનો જિજ્ઞાસુ મુખની માથે (પ્રતિબિંબવ્યવસ્થા) માધ્યમ કરીને અબેદ થાય છે, આથી વેદાતરાત્રિમાં આભામનું બહાની સાથે બાધ સામાનાધિકરણ કહેવાય છે.

જે વસ્તુનો બાધ થઈને જેની માથે અબેદ થાય, તે વસ્તુનું તેની માથે બાધ સામાનાધિકરણ કહેવાય છે જેમ મુખના પ્રતિબિંબનો બાધ થઈને મુખની માથે અબેદ થાય છે તેમ પ્રતિબિંબ મુખ છે—ગુરુ નથી, એ રીતે પ્રતિબિંબનું મુખની માથે બાધ સામાનાધિકરણ છે અથવા જેમ માનના હાથમાં પૂરો હાથ થઈને પગી હાથ જ્ઞાન થવાથી 'પૂરો હાથ' છે એવી રીતે પૂરો હાથ સાથે બાધ સામાનાધિકરણ થાય છે એ જ રીતે આભામને બાધ થઈને બહાની માથે અબેદ થાય છે માટે 'હુ' શબ્દમાં જે આભામનું જ્ઞાન થાય છે, તે જ જ્ઞાન બે-બિંબ નથી. એ રીતે આભામનું

બ્રહ્મની માથે બાધ સામાનાધિકારીય થાય છે, તેથી તે શિષ્ય ' (૧) ' હુ ' શબ્દમા જે દૃઢચેતુ બાન થાય છે તેનો બ્રહ્મની માથે મુખ્ય અભેદ છે, અને (૨) આભાસનો બાધ કરીને અભેદ થાય છે.

અહંવૃત્તિમાં કૃટસ્થ અને આભાસનું ભાન
ક્રમથી અથવા ક્રમ વિના થાય છે

તત્ત્વદષ્ટિસ્વાચ ।

નોંધ—અહંવૃત્તિમૈં ભાન હૈ, સાક્ષી અરુ આમાસ ।

સો ક્રમતૈં યા ક્રમ વિના, યાકો કરહુ પ્રકાશ ॥ ૧૧૪ ॥

શિષ્ય:—હે ભગવન્ ! આપે કહ્યું, કે 'અહંવૃત્તિમા સાક્ષી અને આભાસ બનેલું ભાન થાય છે' તેમાં આ વાત મારાથી સમજાતી નથી, કે (૧) કૃટસ્થ અને આભાસનું ભાન અહંવૃત્તિમા ક્રમથી થાય છે? એટલે જુદેજુદે વખતે થાય છે, કે (૨) ક્રમ વિના એટલે એકી સાથે થાય છે? એ વાત મને સમજાવો ૧૧૪

સાક્ષી અને આભાસનું એકી વખતે જ ભાન થાય છે

શ્રીગુરુસ્વાચ ।

નોંધ—સાવધાન હૈ શિષ્ય સુત, માપૂ ઉત્તર સાર ।

સુનત નરૌ મજ્ઞાનતમ, યોધમાતુ ઉજિયાર ॥ ૧૧૫ ॥

✓ એક સમયથી ભાન હૈ, સાક્ષી અરુ આમાસ ।

દૂજો ચેતનકો વિવચ, સાક્ષી સ્વયપ્રકાશ ॥ ૧૧૬ ॥

ગુરુ:—હે શિષ્ય ! તું એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સાવધાન થઈને સામળ. ખરો ઉત્તર હું તને કહું છું; તે સામળવાથી જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો પ્રકાશ થઈને અજ્ઞાનરૂપી અધકારનો નાશ થશે અહંવૃત્તિમા સાક્ષી અને આભાસ—એ બેમાંથી બીજો એટલે અત કશું સહિત આભાસ તો સાક્ષી—ચેતનનો વિષય થઈને પ્રકાશિત થાય છે, અને સાક્ષી તો સ્વયપ્રકાશ છે, એટલે તેનું ભાન થવામા કોઈની સહાયની અપેક્ષા હોતી નથી. ૧૧૫, ૧૧૬

ટીકા—ગુરુ કે છે, કે હે શિષ્ય ! સાક્ષીનું અને આભાસનું અહંવૃત્તિમા એબી જ વખતે ભાન થાય છે (આ આખા પ્રકરણમા બધા આભાસ શબ્દ કહ્યો હોય ત્યાં અન કરણ સહિત આભાસ-સમજવો) પણ તેમા આપણો દેર છે

(૧) અન કરણ સહિત આભાસનું સાક્ષી—ચેતનનો વિષય થઈને ભાન થાય છે, એટલે અન કરણ સહિત આભાસને સાક્ષી—ચેતન પ્રકાશ કરે છે, તેથી તેનું ભાન થાય છે અને (૨) સાક્ષીનું અન પ્રકાશરૂપે કરીને ભાન થાય છે, એટલે આભાસ સહિત અત કરણની વૃત્તિ વડે સાક્ષીનું ભાન થતું નથી,

પણ તે પોતે જ પ્રકાશિત હોવાથી જાણ્યું જાય છે.

સમજૂતી—ઘડો વગેરે જદારના પદાર્થોનું જ્ઞાન ધવામાં આવી રીત છે, કે જ્યારે ઈન્દ્રિયોનો અને ઘડાનો સંપર્ક થાય છે, ત્યારે ઈન્દ્રિય દ્વારા અંતઃકરણની વૃત્તિ નીકળીને ઘડાના સમાન આકારવાળી થાય છે—જેમ સોની મૂસમાં સોનું રેડે છે, તેની ઢાળકી મૂસના જેવી લાંબી પડે છે, તેમ અંતઃકરણની વૃત્તિનો પણ ઘડાના જેવો આકાર થાય છે. એ વૃત્તિ આભાસવિનાની નથી હોતી, પણ આભાસ સહિત હોય છે; જેમ કે વૃત્તિ એ અંતઃકરણનું જ પરિણામ છે. અંતઃકરણના પરિણામને જ વૃત્તિ કહે છે.

જેમ અંતઃકરણ સત્ત્વગુણનું કાર્ય હોવાથી સ્વચ્છ હોય છે, અને તેથી અંતઃકરણમાં ચેતનનો આભાસ પડે છે; તેમ વૃત્તિ પણ સ્વચ્છ અંતઃકરણનું કાર્ય હોવાથી વૃત્તિમાં પણ ચેતનનો આભાસ પડેલો હોય છે. વળી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ આભાસવાળા અંતઃકરણમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે; આ કારણથી પણ વૃત્તિ આભાસ સહિત હોય છે.

ચેતન એ અજ્ઞાનનો આશ્રય છે તેમ વિષય પણ છે

વૃત્તિનો વિષય જો ઘડો છે, તે તમેગુણનું કાર્ય છે; માટે સ્વરૂપથી જડ છે અને તેમાં અજ્ઞાન તથા તેનું આવરણ છે.

શંકા—અજ્ઞાન અને તેનું આવરણ વિચારદૃષ્ટિથી જોતાં ચેતનમાં છે, ઘડામાં નથી; જેમ કે (૧) અજ્ઞાન ચેતનનું આશ્રિત છે અને (૨) તે ચેતનને જ વિષય કરે છે; એટલે કહે છે, એવો વેદાંતસાચનો સિદ્ધાંત છે.

(૧) સાત અવસ્થાના પ્રમંગમાં જો અજ્ઞાનનો આશ્રય અંતઃકરણ સહિત આભાસ કહ્યો, તે અજ્ઞાનનો અભિમાની છે. ‘હું’ અજ્ઞાની છું’ એવું અભિમાન અંતઃકરણ સહિત આભાસને થાય છે. આ કારણથી તેને (આભાસને) અજ્ઞાનનો આશ્રય કહેવામાં આવે છે; પણ મુખ્ય આશ્રય તો ચેતન છે—આભાસ સહિત અંતઃકરણ નથી; (ઉદા. જેમ, ધનનો મુખ્ય આશ્રય પેટી વગેરે છે અને ‘હું ધનવાન છું’ એવો ધનના અભિમાનરૂપ આશ્રય પુરવ છે, તેમ અજ્ઞાનનો મુખ્ય આશ્રય ચેતન છે અને અભિમાનીરૂપ આશ્રય આભાસ અંતઃકરણ છે); જેમ કે આભાસ સહિત અંતઃકરણ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે. જો જેનું કાર્ય હોય, તે તેનો આશ્રય બને નહિ; માટે ચેતન જ અજ્ઞાનનો અધિષ્ઠાનરૂપ આશ્રય છે; અને (૨) ચેતનને જ અજ્ઞાન વિષય કરે છે. ચેતનના સ્વરૂપનું જો આવરણ કરવું, તે જ અજ્ઞાન વિષય કરે છે એમ સમજવું. એવું અજ્ઞાને કરેલું આવરણ જડ વસ્તુનું થાય નહિ; જેમ કે જડ વસ્તુ તો સ્વરૂપથી જ આવૃત (દંકાયેલી) છે. એને વિષે અજ્ઞાને કરેલા આવરણનો કોઈ ઉપયોગ નથી.

આ રીતે અજ્ઞાનનો આશ્રય અને વિષય ચેતન્ય છે. જેમ ઘરની મધ્યે રહેલો અંધકાર તે ઘરના મધ્યભાગનું આવરણ કરે છે; માટે ઘડામાં અજ્ઞાન અને તેનું આવરણ અંધવતું નથી. (આવી શંકા થાય છે.)

બહારના પદાર્થોમાં વૃત્તિ અને આભાસ બન્નેનો ઉપયોગ છે,
એ વિષે અજ્ઞાનથી આવૃત્ત ઘડાનું ઉદાહરણ

અમાધાન—જેમ ચેતનના અરૂપથી ભિન્ન સત્-અસત્થી વિનશ્ચ અજ્ઞાન ચેતનને આશ્રિત છે, અને તે અજ્ઞાનથી ચેતન દકાય છે; તેવી રીતે ઘડાના અરૂપથી ભિન્ન અજ્ઞાન જો ક ઘડાનું આશ્રિત નથી, તથાપિ અજ્ઞાને ઘડાદિરૂપ (ઘડો વગેરે) પ્રમાણરહિત જડ સ્વરૂપ રચના છે, માટે આધ્યાત્મી પેડે તે સદા દકાયેના જ છે. ઘડા વગેરેનો એ દકાયેના હોવાનો અભાવ અજ્ઞાને કરેલો છે, કેમ કે તમેણુજી જેમા સુખ છે, એવા અજ્ઞાનથી જુતેાની ઉત્પત્તિ દ્વારા ઘડો વગેરે ભીપજે છે, તે તમેણુજી આવરણ કરવાના અભાવવાળો છે, માટે ઘડો વગેરે પ્રકાશ રહિત અથ જ હોય છે

આ રીતે ઘડા વગેરેમા અજ્ઞાને કરેલું અધપણાકય આવરણ સ્વભાવસિદ્ધ છે, અને ઘડા વગેરેનું જે અધિદાન ચેતન છે, તે ચેતનને આશરે રહેતું અજ્ઞાન ચેતનને દાખને અભાનથી આવૃત્ત, ઘડા વગેરેને પણ આવૃત્ત કરે (દાકે) છે.

જો કે અભાવથી જ આવૃત્ત પદાર્થનું આવરણ કરવાનું પ્રયોજન નથી, તથાપિ આવરણ કરનારો પદાર્થ પ્રયોજનની અપેક્ષા રાખના સિવાય જ જેમ આનંદબિનાના પદાર્થોને દાકે છે, તેમ આવરણવાળા પદાર્થોને પણ દાકે છે. એ વાત લોખંપ્રસિદ્ધ છે.

એ રીતે અજ્ઞાનથી આવૃત્ત થયેના ઘડામા અન કરણની આભાસ સહિત જે ધડાગર વૃત્તિ વ્યાપ્ત થયેની છે, તેમા (૧) વૃત્તિભાગ તો ઘડાના આવરણને દૂર કરે છે, અને (૨) વૃત્તિમા જે આભાસભાગ છે, તે ઘડાનો પ્રમાણ કરે છે એ રીતે બહારના પદાર્થોમા વૃત્તિ અને આભાસ બન્નેનો ઉપયોગ છે.

દૃષ્ટાંત—જેમ અધિકારમા દૂડા વડે માગીનું કે લોદાનું વાસણ દાકી મૂક્યું હોય, તેને કાર્ આવીને લામ્હી મારીને (દૂડાને) દોડી નાખે, પણ હીના વિના તે દાકતુ પાન પ્રગણમા આનંદ નથી-દીવો આવે ત્યારે જ પ્રગણમા આવે છે, એ જ રીતે અજ્ઞાનથી દકાયેલો જે ઘડો તેના આવરણનો વૃત્તિથી ભગ થાય છે, તથાપિ ઘડો પ્રાણમા આવતો નથી, કેમ કે ઘડો જાતે જ જ. છે અને વૃત્તિ પણ જડ કે વૃત્તિ તો માત્ર આવરણનો ભગ કરે છે, પણ તેનાથી પ્રમાણ થઈ શકતો નથી, માટે ઘડાનો પ્રકાશક આભાસ છે

પરોક્ષ અને અપરોક્ષ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ

નેત્રનો ગિય જો વસ્તુ છે, તેના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની રીત મ્હી બનાવી, શ્રવણ વગેરે વિવિધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની રીતિ પણ એ જ રીતે સમજવી, જેમ કે (૧) જ્યારે કોન ઇન્દ્રિય વડે શબ્દ વિવિધ પ્રત્યક્ષ થાય છે, ત્યારે શ્રોત દ્વારા નીમ્નેની અન કરણની સાભાસ વૃત્તિ, તે દૂર દેશમા અથવા સમીપના દેશમા થના શબ્દના સમાન આકારવાળી થાય છે. તે વખતે વૃત્તિથી આવરણનો ભગ થાય છે, અને આભાસભાગ શબ્દને પ્રકાશે છે.

(૨) જ્યારે તન્હુ ઇન્દ્રિય વડે સ્પર્શજી અને સ્પર્શના આશ્રય ઘડા વગેરેનું

પ્રત્યક્ષ થાય છે, ત્યારે શરીરરૂપ ગોનકને છોડીને દૃષ્ટિ બહાર જતી નથી (ઇન્દ્રિયો ને ને અગોમા રહે છે, તેને તેનું ગોનક મહે છે જેમ નેત્ર-ઇન્દ્રિયનું ગોનક આખા અણુ-ઇન્દ્રિયનું કાનની નાગો, ત્વક્-ઇન્દ્રિયનું ચામડી, રસ-ઇન્દ્રિયનું ડાઘનું ટેરલું ધાણુ-ઇન્દ્રિયનું નાખો અગ્ર ભાગ, એ ગોનક મહેવાય છે) જેમ નેત્ર-ઇન્દ્રિય દ્વારા નીચેની વૃત્તિ જોવાનો પદાર્થ જ્યાં હોય ત્યાં જાય છે, કર્ણ-ઇન્દ્રિય દ્વારા નીચેની વૃત્તિ પણ સંભવે તો હોય તે સ્થળે જાય છે, તેમ ત્વક્-ઇન્દ્રિય દ્વારા દૃષ્ટિ પોતાના ગોનકને છોડીને જતી નથી પણ શરીરની ક્રિયાથી કે બીજા કોઈની ક્રિયાથી શરીરની ત્વચા સાથે ધ. વગેરે વિષયનો સંયોગ થાય છે, ત્યારે તે ધ.નો તથા ઘડામાં રહેલા દિનતા આદિ સ્પર્શ ગુણોને શરીરરૂપ ગોનકમાં રહી આભાસ અનુરણની વૃત્તિ વિષય કરે છે—જાણે છે, એ પણ દૃષ્ટિથી આત્મ સહિત સ્પર્શનું આવરણ નાશ પામે છે અને ચિત્તાભાસ તેમનો પ્રકાશ કરે છે

(૩) જ્યાં રસના ઇન્દ્રિય વડે રસવિષયનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, ત્યાં પણ જીભ-રૂપ ગોનકને છોડીને દૃષ્ટિ બહાર જતી નથી પણ જીભરૂપ ગોનક સાથે જ્યારે રસ વિષયનો સંયોગ થાય છે, ત્યારે જીભના અગ્રભાગમાં રહેલા રસના ઇન્દ્રિયમાં રહેલી સામાસવૃત્તિ રસને વિષય કરે છે ત્યાં વૃત્તિથી રસનું આવરણ ભંગ થાય છે, અને ચિદાભાસ મધુરાદિ રસનો પ્રકાશ કરે છે

(૪) જ્યાં ધાણુ-ઇન્દ્રિયથી ગંધનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, ત્યાં પણ નાસિમરૂપ ગોનક સાથે પુષ્પાદિરૂપ ગંધના આશ્રયનો અથવા તેના સૂક્ષ્મ અવયવોનો સંયોગ થાય છે, ત્યારે નાસિમના અગ્રભાગમાં રહેલા ધાણુ-ઇન્દ્રિયમાં રહેલી આભાસ અનુરણની વૃત્તિ પુષ્પાદિરૂપ ગંધને આશરે રહેલા ગંધમાત્રનું ગ્રહણ કરે છે, ત્યાં વૃત્તિભાગથી ગંધના આવરણનો ભંગ થાય છે અને વૃત્તિમાં રહેલો ચિદાભાસભાગ ગંધનો પ્રકાશ કરે છે

શ્રોત્રાદિકના વિષય તથા તેના પ્રત્યક્ષની એ રીત છે

(૧) વૃત્તિ અને ઘડો બંને એક જ સ્થળમાં રહેલા હોનાથી ઘડાનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મહેવાય છે

(૨) અનુરણની વૃત્તિ તો ઘડામાં થાય પણ વડાની સાથે તે વૃત્તિનો અભધ ન હોય માત્ર અંતરમાં જ વૃત્તિ હોય—તો તે ઘડાનું પરોક્ષજ્ઞાન મહેવાય છે ‘આ ઘડો છે એવો અપરોક્ષ (પ્રત્યક્ષ) જ્ઞાનનો આત્મર (સ્વરૂપ) છે ‘ઘડો છે અથવા ‘તે ઘડો છે એવો પરોક્ષજ્ઞાનનો આત્મર છે ને કે સ્મૃતિજ્ઞાન પણ પરોક્ષજ્ઞાન જ છે, તથાપિ સ્મૃતિજ્ઞાન મરકારજન્ય છે, અને અનુમિતિ આર્થિક પરોક્ષજ્ઞાન પ્રમાણજન્ય છે એટલો એ ભેદ ફેર છે

■ પ્રમાણોના માનનારા આચાર્યો

પ્રમાણના ત્રસગથી જો પ્રમાણોનું નિરૂપણ ફરીએ છીએ પ્રત્યક્ષ અનુમાન સંભવ ઉપમાન અર્થોપપત્તિ અને અનુપપત્તિ એવા છ પ્રમાણો છે

(૧) પ્રત્યક્ષપ્રમાણ—ચારીક એ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ જ માને છે ને

લોકો પાંચ જૂતમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયેલી માને છે, તેમને લોકાપત કહે છે. એ પાંચમાંથી આકાશ સિવાયનાં ચાર જૂતને જ માનનારા લોકાપત તે જ ચારાંક કહેવાય છે.

(૨) અનુમાનપ્રમાણ—વૈશેષિકશાસ્ત્રના કર્તા કણાદ મુનિ તથા બૌદ્ધ-આચાર્યો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન (બે) પ્રમાણ માને છે. જો એક પ્રત્યક્ષપ્રમાણ જ માનીએ, તો તૃપ્તિની ધ્વજાવાળાની ભોજન કરવામાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ; કેમ કે જો ભોજન ખાધું નથી તે ભોજનથી તૃપ્તિ થાય છે, એવું પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન તો છે નહિ; મારે આધેક્ષા ભોજનમાં તૃપ્તિના હેતુનો જો અનુભવ કરેલો છે, તે જ તૃપ્તિનો હેતુ ન આધેક્ષા ભોજનમાં પણ છે, એમ અનુમાનથી જણાવે તૃપ્તિની ધ્વજાવાળાની ભોજનમાં પ્રવૃત્તિ થતી જોવામાં આવે છે; તેથી અનુમાનપ્રમાણ પણ માન્ય રાખવું જોઈએ. આ રીતે કણાદ અને બૌદ્ધમતવાળા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એમ બે પ્રમાણ માને છે.

(૩) શબ્દપ્રમાણ—સાંખ્યમતના કર્તા જો કપિલ મુનિ છે, તેમના મતના વિદ્વાનો ત્રીજું શબ્દપ્રમાણ પણ માને છે; કેમ કે જો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન બે જ પ્રમાણ અંગીકાર કરીએ તો દેશાંતરમાં જોનો પિતા ગુજરી ગયો હોય તેને કોઈ યથાર્થ વક્તા (સત્યવક્તા) મનુષ્ય આવી કહે, કે ‘તારો પિતા મરી ગયો છે’ સારે તે સાંભળનાર પુત્રને પિતાના મરણનો નિશ્ચય ન થવો જોઈએ; કેમ કે દેશાંતરમાં રહેલા પિતાના મરણનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી કે અનુમાનથી સંભવતું નથી. આ રીતે કપિલના મતને અનુસરનારા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ-એવાં ત્રણ પ્રમાણો માને છે.

(૪) ઉપમાનપ્રમાણ—ન્યાયશાસ્ત્રના કર્તા ગૌતમ મુનિના મતના વિદ્વાનો એકું ઉપમાનપ્રમાણ પણ સ્વીકારે છે; કેમ કે જો પ્રત્યક્ષ વગેરે ત્રણ જ પ્રમાણો માનીએ, તો જો માણસે રોઝ દીડું નથી, પણ જંગલમાં ફરનારાં માણસો પાસેથી સાંભળ્યું હોય, કે ‘બળદના જેવું રોઝ હોય છે’ તે માણસ વનમાં જાય અને રોઝને જુએ ત્યારે તેને જંગલમાં ફરનારા માણસનું વાક્ય યાદ આવે છે, કે ‘બળદના જેવું રોઝ હોય છે.’ એવી સ્મૃતિ થયા પછી તેને એવું જ્ઞાન થાય છે, કે આ પણ રોઝ છે. જો ઉપમાનપ્રમાણ ન માનીએ, તો આવું જ્ઞાન યઈ શકે નહિ; મારે એવા વિદ્યક્ષણ જ્ઞાનનો હેતુ ઉપમાનપ્રમાણ છે.

(૫) અર્થાપત્તિપ્રમાણ—પૂર્વમીમાંમાનો એકદેશી જો બદ્ધનો સિધ્ધ પ્રમાણકર છે, તે પાંચમું અર્થાપત્તિપ્રમાણ પણ સ્વીકારે છે, દિવસે ન ખાનારા માણસને તાજે જોઈને એવું જ્ઞાન થાય છે, કે ‘આ માણસ રાત્રે ખાય છે’ રાત્રે ન ખાનો હોય તો દિવસે ન ખાનારા માણસનું શરીર પુષ્ટ રહે નહિ. આ રીતે રાત્રિ-ભોજન પુષ્ટિનું સંપાદક છે—(એટલે પુષ્ટિ મેળવી આપનાર છે), પુષ્ટિ એ સંપાદ (રાત્રિ-ભોજન વડે પ્રાપ્ત થવાનો વિષય) છે; અને પુષ્ટિનું જ્ઞાન એ રાત્રિ-ભોજનનું જ્ઞાન થવાનો હેતુ છે. પુષ્ટિનું જ્ઞાન

થયુ એટલે જ રાત્રિ-જોખનનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તેને અર્થોપત્તિ કહે છે એ રીતે અર્થોપત્તિ પણ પ્રમાણ છે

(૬) અનુપનન્ધિ-પ્રમાણ—પૂર્વમીમાસક જટપાદ છઠા અનુપનન્ધિ-પ્રમાણનો પણ સ્વીકાર કરે છે. વેતસાસ્ત્રમા પણ એ જ પ્રમાણનો સ્વીકાર કરેલો છે. અનુપનન્ધિ-પ્રમાણનુ પ્રયોગન આ રીતે છે—વર વગેરેના ઘડા વગેરેના અભાવનું જ્ઞાન થાય છે જે પદાર્થની પ્રતીતિ ન થાય, તેના અભાવનુ જ્ઞાન થાય છે પ્રતીતિ ન થવી તેને અનુપનન્ધિ કહે છે ઘડાની જે અનુપનન્ધિ એટલે અપ્રતીતિ, તેનાથી ઘડાના અભાવનો નિશ્ચય થાય છે એવી મીને પાથો ના અભાવના નિગમનો હેતુ જે પદાર્થોની અપ્રતીતિ, તેને અનુપનન્ધિ-પ્રમાણ કહે છે

પ્રમાણ અને પ્રમાણાનનુ લક્ષણ

(૧) પ્રમાણાનનુ જે શ્રેણી છે તેને પ્રમાણ કહીએ છીએ. મૃતિથી બિન્ન જે અધાધિન અર્થને વિષય કરનારુ જ્ઞાન તેને પ્રમા કહે છે

ખુનાસો—પ્રમા એ એક પ્રકારનુ જ્ઞાન છે પણ તે જ્ઞાન અધાધિન અર્થને વિષય કરનારુ એટલે જણાવનારુ હોયુ જોઈએ. આતિજ્ઞાન હોય તો ખરુ જ્ઞાન થવાથી તનો (આતિજ્ઞાનનો) બાધ થાય છે, માટે આતિજ્ઞાન વગેરે બાધ પામી શકે એવુ જ્ઞાન એ પ્રમાજ્ઞાન નથી, એમ જણાવવાને ‘અધાધિન અર્થ’ને એવા શબ્દો નક્ષણમા મૂક્યા છે

સ્મૃતિજ્ઞાન એ પ્રમા નથી—કેમ કે પ્રમાજ્ઞાન હોય તે પ્રમાજ્ઞાને આશ્રિત હોય છે (અર્થાત્ પ્રમાજ્ઞાન પ્રમાજ્ઞાને થાય છે અતઃશ્રેણી સહિત આબાસને પ્રમાતા કહે છે આબાસ અતઃશ્રેણી વૃત્તિ દ્વારા પદાર્થને જાણે છે અને કુપ્રસથ સાક્ષી અવિદ્યાની વૃત્તિ દ્વારા પદાર્થને જાણે છે એટલે કેરુ જ્ઞાનમા રાખવો.) વળી સ્મૃતિજ્ઞાન પ્રમાજ્ઞાને આશ્રિત નથી, પણ સાક્ષીને આશ્રિત છે એમ સ્વીકારેનુ છે એટલા માટે સ્મૃતિ આતિ અને સશન—એ ત્રણે જ્ઞાન આબાસ સહિત અવિદ્યાની વૃત્તિરૂપ છે, અતઃશ્રેણી વૃત્તિરૂપ નથી અને તથી જ તે પ્રમાજ્ઞાને આશ્રિત નથી પણ સાક્ષીને આશ્રિત છે જે જ્ઞાન અતઃશ્રેણી વૃત્તિરૂપ હોય તે પ્રમાજ્ઞાને આશ્રિત હોય છે અને તે જ્ઞાનને જ પ્રમા કહે છે સ્મૃતિજ્ઞાન અતઃશ્રેણી વૃત્તિ નથી માટે પ્રમાજ્ઞાને આશ્રિત નથી અને તથી તે પ્રમાજ્ઞાન રણ નથી માટે પ્રમાના લક્ષણમા ‘સ્મૃતિથી બિન્ન એવા શબ્દો મૂક્યા છે

અધાધિન અર્થને વિષય કરનારુ (અર્થાત્ અધાધિન અર્થનુ) જ્ઞાન તો સ્મૃતિજ્ઞાન પણ છે પરંતુ સ્મૃતિજ્ઞાન સ્મૃતિથી બિન્ન નથી માટે અધાધિન અર્થને વિષય કરનારુ જે સ્મૃતિથી બિન્ન જ્ઞાન છે તેને પ્રમા કહે છે આ લક્ષણમા કોઈ દોષ નથી

સ્મૃતિજ્ઞાન વિષે વિશેષ નિચાર—કેવળા વિદ્યો સ્મૃતિજ્ઞાનને પણ

પ્રમણ્ય માને છે. તેમના મનમાં પ્રમણ્યુ' હાજી કરેલાં 'સ્મૃતિથી ભિન્ન' એ કહેતા કરેલાની જરૂર નથી, પણ 'અજ્ઞાપિત અર્થને વિષય કરનાર' જ્ઞાન તે પ્રમા' એટલું જ હાજી કરેલા છે.

ભાનિજ્ઞાન અજ્ઞાપિત અર્થને જાણનાર નથી, પણ જ્ઞાપિત અર્થને જાણનાર છે, માટે પ્રમાણુ' હાજી ભાનિજ્ઞાનમાં જતું નથી.

જેમના મનમાં સ્મૃતિજ્ઞાન પણ પ્રમા છે, તેમના મનમાં સ્મૃતિજ્ઞાન અનંકરણની જતિ છે—અવિદ્યાની રૂતિ નથી; અને માણીને આશ્રિત પણ નથી, પણ પ્રમાણને આશ્રિત છે; કેમ કે અનંકરણની જતિનો આશ્રય પ્રમાના જ મંભવે છે, માણી મંભવતો નથી.

આ રીતે સ્મૃતિજ્ઞાન—(૧) કાર્ષ્ણના મનમાં તો અનંકરણની રૂતિ છે; માટે પ્રમણ્ય છે. (૨) કાર્ષ્ણના મનમાં અવિદ્યાની જતિ છે; માટે પ્રમણ્ય નથી; અને ભાનિજ્ઞાન તથા મંસપ્રજ્ઞાન એ બંને મનના મનમાં અવિદ્યાની રૂતિ છે અને સાર્ણીને આશ્રિત છે એમાં કાર્ષ્ણ વિનાશ નથી.

વિચાર કરી નેષ્ટ્રએ તો સ્મૃતિજ્ઞાન પણ અવિદ્યાની જતિ છે અને નાણીને આશ્રિત છે, પ્રમણ્ય નથી; કેમ કે જેઓ વેદાત મંપ્રદાયના જાણનારા છે, તેમણે પ્રમાણના છ પ્રકારનું કહ્યું છે; તે છ પ્રકારમાં સ્મૃતિજ્ઞાનનો મમાવેશ થતો નથી; માટે તે પ્રમા તે નથી. વળી મધુમુદન ત્યામીએ સ્મૃતિજ્ઞાન માણીને આશ્રિત કહ્યું છે.

અહીં વિચારમાગરના ટીકાકાર પંડિત પીતામ્બરજી આ પ્રમાણે કહે છે.—મમકપ અનુભવના સંસ્કારથી જન્ય જે સ્મૃતિ, તે જ્ઞાપિત અર્થને વિશેષ કરાવવાવાળા દોષાથી અવધાર્ય છે; તેથી જ તે અવિદ્યાની રૂતિ છે; અનંકરણની જતિ નથી. અને માણીને આશ્રિત છે—પ્રમાણને આશ્રિત નથી.

જે પથાર્ય અનુભવના સંસ્કારથી જન્ય સ્મૃતિજ્ઞાન છે, તે અજ્ઞાપિત અર્થને વિષય કરવાવાળું દોષાથી પથાર્ય જ્ઞાન છે; તેથી તે અનંકરણની રૂતિ છે, અવિદ્યાની રૂતિ નથી; અને પ્રમાણને આશ્રિત છે, માણીને આશ્રિત નથી.

પરંતુ સ્મૃતિજ્ઞાનમાં પૂર્વાચાર્યોએ પ્રમા—અવધાર કયો નથી; (સ્મૃતિ—જ્ઞાનને પ્રમાણના કહ્યું નથી;) માટે જન્મે પ્રકારની સ્મૃતિ અપ્રમા છે. તેમાં અવધાર્ય સ્મૃતિ તે અવધાર્ય અપ્રમા છે, અને પથાર્ય સ્મૃતિ તે પથાર્ય અપ્રમા છે.

છ પ્રકારનું પ્રમાજ્ઞાન

છ પ્રમા પૈકી (૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમા છે, (૨) અનુમિતિ પ્રમા છે, (૩) ઉપમિતિ પ્રમા છે, (૪) શાન્દી પ્રમા છે, (૫) અધોપત્તિ પ્રમા ■ અને (૬) અભાવ પ્રમા છે.

પાછળ જે પ્રત્યક્ષ વગેરે છ પ્રમાણુ કલાં છે, તે એ પ્રમાઓનાં અનુક્રમે કરણુ જાણવાં. જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ જે કરણુ હોય તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ કહેવાય. કરણુનું લક્ષણુ—અસાધારણ કારણને કરણુ કહે છે. (ત્યાપારથી ભિન્ન જે અસાધારણુ કારણ તે કરણુ એ લક્ષણુ નિર્દોષ છે; કેમ કે એણું લક્ષણુ

કરવાથી 'ઉપમાન' વગેરેમાં અવ્યાપ્તિ આવશે નહિ.)

કારણ—કાર્યને સાક્ષાત્ ઉપજાવે તેને ખરણ કહે છે.

સાધારણ કારણ—જે બધા જ કાર્યનું કારણ હોય, તે સાધારણ કારણ કહેવાય; જેમ ધર્મ-અધર્મ આદિક સર્વ કાર્યના કારણ છે, માટે તે સાધારણ કારણ કહેવાય છે.

અસાધારણ કારણ—જે બધા કાર્યનું કારણ ન હોય, પણ કેઈક કાર્યનું કારણ હોય, તે અસાધારણ કારણ કહેવાય છે. જેમ દંડ એ બધા કાર્યનું કારણ નથી, પણ ધડા વગેરેનું જ કારણ છે, માટે દંડ એ ધડાનું અસાધારણ કારણ છે, અને તેથી ધડાનું કારણ પણ છે.

તેમ જ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણા ઈશ્વર, ઈશ્વરની ઇચ્છા, ઈશ્વરનું જ્ઞાન, ઈશ્વરનો પ્રભાવ, કાળ, દિશા, અદૃષ્ટ, પ્રાગભાવ, પ્રતિનિધકાભાવ (અગ્રણ્ય કરનારનો અભાવ) એ નવ સાધારણ કારણ છે, કેમ કે ઈશ્વર વગેરે સર્વ કાર્યના કારણ છે, તેના વિના કોઈ પણ કાર્ય થાય નહિ, માટે ઈશ્વર વગેરે સાધારણ કારણ છે.

આખા વગેરે ઇન્દ્રિયો તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણા અસાધારણ કારણ છે માટે નેત્રાદિક ઇન્દ્રિયો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણાં કરણ કહેવાય છે. આ રીતે નેત્રાદિક ઇન્દ્રિયો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહેવાય છે.

ચાર પ્રકારનું ચેતન-પ્રમાણ, પ્રમાણ, પ્રમાણ, પ્રમાણ અને પ્રમેય-ચેતન

શંકા—વેદાત સિદ્ધાંતમાં ઇન્દ્રિયને પ્રમાણનું કારણ કહેવું સંભવતું નથી, કેમ કે ચેતનના ચાર ભેદ છે. (૧) પ્રમાણ-ચેતન, (૨) પ્રમાણ-ચેતન, (૩) પ્રમાણ-ચેતન-એને જ પ્રમાણ-ચેતન કહે છે અને (૪) પ્રમેય-ચેતન-એને જ વિષય-ચેતન કહે છે. આ રીતે પ્રમાણ નામ ચેતનનું છે તે નિત્ય છે, ઇન્દ્રિયજન્ય નથી, માટે ઇન્દ્રિય તેનું કારણ સંભવતું નથી.

સમાધાન—એ વાત ખરી છે, તથાપિ ચેતનમાં પ્રમાણવહારની અપાદક વૃત્તિને પણ પ્રમાણ કહીએ છીએ, એટલે ચેતનમાં 'આ પ્રમાણ છે' એવો અવહાર કરાવનારી અત કરણની વૃત્તિને પણ પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે, અને તેનું કારણ ઇન્દ્રિયો અર્થ શકે છે.

(૧) દેહમાં રહેલા અત કરણ વડે અવિચ્છન્ન (ચતુઃ સંજ્ઞાવાતું) જે ચેતન તેને પ્રમાણ કહે છે.

(૨) એ જ અત કરણ નેત્રાદિક ઇન્દ્રિય દ્વારા નીકળે છે અને એટલે દૂર ઘડો વગેરે વિષય રહેલો હોય. તેટલું લાંબું પરિણામ તે અત કરણનું થાય છે, અને આગળ જે ઘડો વગેરે વિષય છે, તેની સાથે મળી તે ઘડો વગેરેનો જોવો આકાર હોય તેવો આકાર અત કરણ દ્વારા કરે છે. જેમ કુવાના માળાની દૂરીમાં જે જળ ભર્યું હોય છે, તે જળ દૂરીના નળમાંથી નીકળીને લાંબી નીકળે આકાર દ્વારા કરે છે. પછી એતરના ક્યારામાં જાય છે તથા ક્યારાનો જોવો આકાર હોય તેવો આકાર તે પાણી દ્વારા કરે છે, એ જ રીતે અત કરણ પણ ઇન્દ્રિયથી છિદ્ર દ્વારા નીકળીને વિષયથી ક્યારામાં જાય છે, અને

વિધ્યનો આકાર ધારણ કરે છે. અહીં ગરીરમાથી નીકળીને ઘડા વગેરે વિધ્ય સુધી જે અંત કરણનું નીક જેવું પરિણામ તેને વૃત્તિમાન કહે છે, અને તે વૃત્તિ વડે અવચ્છિન્ન જે ચેતન, તેને પ્રમાણ-ચેતન કહે છે.

(૩) વૃત્તિમાનરૂપ જે અત કરણનું પરિણામ તેને પ્રમાણ કહે છે. જેમ ક્યારામા જળ જઈને ક્યારા જેવા આકારવાળુ થાય છે, તેમ ઘડા વગેરે જે વિધ્ય છે, તેમાં વૃત્તિ જઈને ઘડા વગેરેના આકારની થાય છે. તે ઘડાકાર-વૃત્તિ વડે અવચ્છિન્ન જે ચેતન, તેને પ્રમા-ચેતન કહે છે.

(૪) જ્ઞાનોના વિધ્ય જે ઘડા વગેરે તેના વડે અવચ્છિન્ન ચેતનને વિધ્ય ચેતન કહે છે, અને એને જ પ્રમેય-ચેતન પણ કહે છે.

વેદાત જાણનારા આચાર્યોની આવી પરિભાષા છે.

અવચ્છેદવાદની રીતિથી પ્રમાતા, સાક્ષી સહિત

વિશેષણ અને ઉપાધિનું લક્ષણ

જેઓ અવચ્છેદવાદ અગીકાર કરે છે, તેમના મતમા તો (૧) અત કરણ ત્રિશિષ્ટ જે ચેતન છે, તે પ્રમાતા છે, અને તે જ કર્તા-ભોક્તા છે અને (૨) અત કરણ ઉપહિત સાક્ષી છે.

એક જ અંત કરણ પ્રમાતાનું વિશેષણ છે અને સાક્ષીની ઉપાધિ છે.

વિશેષણનું સ્વરૂપ—સ્વરૂપમા જેનો પ્રવેશ હોય એવી જે વ્યાવર્તક વસ્તુ, તેને વિશેષણ કહે છે. ખીજા પદાર્થથી જુદું પાડીને વસ્તુનું સ્વરૂપ જે જણાવે તેને વ્યાવર્તક કહે છે.

જે વસ્તુને જુદી પાડી જણાવે, તેને વ્યાવર્તક કહે છે. જેમ ‘નીન ઘટ’ છે. આ ઠેકાણે નીનતા એ ઘટનું વિશેષણ છે, કેમ કે નીન ઘટમા નીનતાનો પ્રવેશ છે, અને ઘોળા તથા ખીળા ઘડાથી તેને જુદો પાડીને જણાવે છે, માટે નીનતા એ વ્યાવર્તક છે.

આ રીતે નીનતા એ ઘડાનું વિશેષણ છે, અને વળી ઘડો એ પરિચ્છેદ્ય છે, કેમ કે ઘોળા તથા ખીળા વગેરેથી જુદો પાડીને જણાવાય છે, જેને જુદો પાડીને જણાવીએ તેને પરિચ્છેદ્ય કહે છે, અથવા વ્યાવર્તક કહે છે, અથવા વિશેષ્ય કહે છે. જેમ ‘દડી પુરુષ છે’ આ સ્થાનમા દડ એ પુરુષનું વિશેષણ છે. એ રીતે અત કરણ એ પ્રમાતાનું વિશેષણ છે, કેમ કે પ્રમાતાના સ્વરૂપમા અંત કરણનો પ્રવેશ છે, અને તે પ્રમેય ચેતનથી જુદું પાડીને પ્રમાતાનું સ્વરૂપ જણાવે છે, માટે અત કરણ વ્યાવર્તક છે.

ઉપાધિનું સ્વરૂપ—જે વસ્તુનો સ્વરૂપમા પ્રવેશ ન હોય અને વ્યાવર્તક હોય તેને ઉપાધિ કહે છે, (૧) જેમ નૈયાયિકના મનમાં કરણ-શરદ્ધવી (કાનમાં રહેના પોનાણુની ચારે પાસ રહેલો કાનનો ભાગ) વડે અવચ્છિન્ન જે આકાશ છે, તેને શ્રોત્ર કહે છે. આ ઠેકાણે કરણ-શરદ્ધવી શ્રોત્રની ઉપાધિ છે, કેમ કે શ્રોત્રના સ્વરૂપમા તો કરણ-શરદ્ધવીનો પ્રવેશ છે નહિ અને બહારના આકાશથી જુદું પાડીને શ્રોત્રને જણાવે છે, માટે વ્યાવર્તક છે. (૨) ઘડાકાશ એક મણ નેટલા દાણાને અવકાશ આપે છે. આ ઠેકાણે ઘડો એ આકાશની ઉપાધિ

છે, કેમ કે મહા દાણાને અવકાશ આપનાર ને આપાસ છે, તેના સ્વરૂપમાં તે દાણાનો પ્રવેશ છે નહિ, ઘડો પૃથ્વીનું કાર્ય છે. માટે તેનામાં અવકાશ આપવાનું સમ્ભવતું પણ નથી. તેથી દાણાને આકાશના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ સમ્ભવતો નથી અને વ્યાપક આકાશથી ઘડામાંના આપાસને જીવું કરી જણાવે છે. માટે મહા દાણાને અવકાશ આપનાર ને આપાસ તેની ઘડો ઉપાધિ છે.

તેમ જ અતઃકરણઉપહિત ને ચેતન છે તે સાક્ષી છે આ ઠેકાણે અતઃકરણ સાક્ષીની ઉપાધિ છે કેમ કે સાક્ષીના સ્વરૂપમાં તે અતઃકરણનો પ્રવેશ છે નહિ, અને પ્રમેય-ચેતનથી સાક્ષીને જુદો કરીને જણાવે છે. માટે એક જ અતઃકરણ સાક્ષીની ઉપાધિ છે અને પ્રમાતાનું વિશેષણ છે. આ રીતે (૧) અતઃકરણ ઉપહિતચેતન સાક્ષી છે (૧) ને ઉપાધિવાળું હોય તેને ઉપહિત કહે છે. (૨) અતઃકરણ વિશિષ્ટ ચેતન પ્રમાતા છે, (૨) ને વિશેષણવાળું હોય તેને વિશિષ્ટ કહે છે.

જે અતઃકરણવિશિષ્ટ પ્રમાતા છે, તે જ પ્રતિભોક્તા, મુખી, દુષ્ટી સસારી જીવ છે. આ પ્રમાણે અન્યઠેકવાદની રીતિ છે.

આભાસવાદ અને અવનંદકનાદમાં ફેર

(૧) આભાસવાદ માં આભાસ સહિત અતઃકરણ જીવનું વિશેષણ છે અને (૨) આભાસ સહિત અતઃકરણ સાક્ષીની ઉપાધિ છે, તેથી આભાસ સહિત અતઃકરણવિશિષ્ટચેતન જીવ છે. આભાસ સહિત અતઃકરણઉપહિતચેતન સાક્ષી છે.

જો કે બન્ને પક્ષમાં વિશેષણ સહિત ચેતન જીવ છે અને તે જ સસારી છે તથાપિ વિશેષ્ય ભાગ ને ચેતન છે તેને વિશે તે જ જન્મ, મરણ વગેરે સસાર હોવાનો સમ્ભવ નથી. માટે વિશેષ્ય માત્રમાં સસાર છે અને તે જ વિશિષ્ટ ચેતનમાં પ્રતીત થાય છે.

(૧) કોઈ જગ્યાએ વિશેષણના ધર્મને વિશિષ્ટમાં વ્યવહાર થાય છે અને (૨) કોઈ જગ્યાએ વિશેષ્યના ધર્મને વિશિષ્ટમાં વ્યવહાર થાય છે અને (૩) કોઈ જગ્યાએ વિશેષણ અને વિશેષ્ય બન્નેના ધર્મને વિશિષ્ટમાં વ્યવહાર થાય છે.

ઉદાહરણ (૧) જેમ 'હવે ઘડામાંલો નાશ થાય છે' આ ઠેકાણે વિશેષણ ને ઘડો છે, તેનો કડવડો નાશ થાય છે અને વિશેષ્ય ને આકાશ છે, તેનો નાશ સમ્ભવતો નથી. તેપણ વિશિષ્ટ ને ઘડામાં છે તેનો નાશ પ્રતીત થાય છે. ૧૧

(૨) 'કુડળવાળો પુરુષ સૂએ છે' આ ઠેકાણે કુડળ વિશેષણ છે અને પુરુષ વિશેષ્ય છે. વિશેષણ ને કુડળ છે તેનામાં તે સુવાનું સમ્ભવતું નથી પણ વિશેષ્ય ને પુરુષ છે તે માત્ર સૂએ છે પણ કુડળવિશિષ્ટ સૂએ છે એવા વિશિષ્ટમાં વ્યવહાર થાય છે. ૧૨

(૩) 'સજધારી પુરુષ પુદ્ગલ ગયો છે' આ અર્થે વિશેષણ ને સત્ત્વ અને વિશેષ્ય ને પુરુષ તે બન્ને પુદ્ગલમાં ગયા છે, માટે બન્નેના ધર્મને વિશિષ્ટમાં વ્યવહાર થાય છે. ૧૩

આ ઠેકાણે—(૧) અવચ્છેદવાદમા તો અંત કરણ વિશેષ્ય છે; અને (૨) આભામવાદમાં આભામ અંત કરણ વિશેષ્ય છે.

જન્મે પદ્મમાં ચેતન વિશેષ્ય છે. તેમાં તો જન્માદિક મંમાર મંભવે નહિ; પણ વિશેષ્ય જે અંત કરણ અથવા સામાસ અંત કરણ, તેનો ધર્મ જન્માદિક મંમાર છે, તેનો શ્રાતિથી વિશિષ્ટ ચેતનમાં (વિશેષ્ય સહિત ચેતનમાં) વ્યવહાર કરીએ છીએ, અર્થાત્ જન્માદિક સંસારવિશિષ્ટચેતનમા પ્રતીત થાય તથા વિશિષ્ટચેતનમાં છે એમ કહેવામાં આવે છે. પ્રતીતિ થતી અને કહેવું એનું નામ વ્યવહાર છે. આભામવાદ અને અવચ્છેદવાદમા આટલો ભેદ છે.

આભાસવાદની પ્રકૃતિ

આભામવાદમા તો અંત કરણ આભાસ સહિત છે, અને અવચ્છેદવાદમા અંત કરણ આભાસરહિત છે. એ જન્મે પદ્મમાં આભાસવાદ પ્રકૃત છે, કારણ કે (૧) ભાષ્યકારે આભામવાદનો અંગીકાર કર્યો છે વળી (૨) અવચ્છેદવાદમા વિચારણ્ય આભાસે કોઈ પણ પ્રમાણે છે. જે આભાસરહિત અંત કરણ અવચ્છિન્ન ચેતનને પ્રમાણ માનીએ, તો ઘટ અવિચ્છિન્ન ચેતનને પણ પ્રમાણ કહેવો જાઈએ, કેમ કે જેમ અંત કરણ જોનાનું કાર્ય છે, તેમ ઘડો પણ જોનાનું કાર્ય છે, અને જેમ અંત કરણ ચેતનનું અવચ્છેદક ક્રિયલે વ્યાવર્તક છે, તેમ ઘડો પણ ચેતનનો અવચ્છેદક છે. મારે અંત કરણવિશિષ્ટ ચેતનની પેઠે ઘટવિશિષ્ટ ચેતન પણ પ્રમાણ થયું જોઈએ પણ અંત કરણમાં આભાસ અંગીકાર કરીએ તો એ કોઈ આવે નહિ, કેમ કે—

૧ અંત કરણ તો જોનાના સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે, મારે સ્વચ્છ છે, અને

૨ ઘડો વગેરે જોનાના તમેગુણનું કાર્ય છે, મારે સ્વચ્છ નથી

૧ જે પદાર્થ સ્વચ્છ હોય, તે આભાસને ચેત્ય હોય છે.

૨ મહિન પદાર્થ આભાસને ચેત્ય હોતા નથી

જેમ આરસો અને તેનું ટાકણ જન્મે પૃથીના કાર્ય છે, પરંતુ—

૧ કાચ તો સ્વચ્છ છે, તેમાં મુખનો આભાસ પડે છે,

૨ ટાકણ સ્વચ્છ હોતું નથી, મારે તેમા આભાસ પડતો નથી,

૧ તેમ સત્ત્વગુણનું કાર્ય હોવાથી અંત કરણ સ્વચ્છ છે, તેમા ચેતનનો

આભાસ પડે છે.

૨ શરીરાદિક અને વટાદિક તમેગુણના કાર્ય હોવાથી સ્વચ્છ નથી, તેમા ચેતનનો આભાસ પડતો નથી.

અંત કરણમાં બે પ્રકારનો પ્રકાશ

આ રીતે અંત કરણમાં બે પ્રકારનો પ્રકાશ છે. એક તો વ્યાપક ચેતનનો પ્રકાશ અને બીજો આભાસનો પ્રકાશ.

શરીર વગેરેમા અને ઘડા વગેરેમા એક વ્યાપક ચેતનનો પ્રકાશ તો છે, પણ બીજો આભાસનો પ્રકાશ નથી, મારે બે પ્રકારનો પ્રકાશ સહિત અંત કરણ વિશિષ્ટ જ ચેતનને પ્રમાણ કહેવામા આવે છે.

એક જ પ્રકાશ સહિત જે ઘડો વગેરે, તેનાથી યુક્ત ચેતન પ્રમાતા નથી જેમના મતમા, અત કરણમા આભાસ પડે છે એવો સ્વીકાર નથી, તેમના મતમા ઘડા વગેરેની પેઠે અત દ્રશ્યમા પણ આભાસનો ખીન્ને પ્રમાણ તો છે નહિ, વ્યાપક ચેતનનો જે એ પ્રકાશ અત દ્રશ્યમા છે, તે જ વ્યાપક ચેતનનો ઘડા વગેરેમા છે માટે અત કરણવિશિષ્ટની પેરે ઘટવિશિષ્ટ અથવા શરીરવિશિષ્ટ અથવા બી નવિશિષ્ટચેતન પણ પ્રમાતા થયું જોઈએ.

આ રીતે ઘડો અને શરીર વગેરેથી અત કરણમા જે વિનશ્ચયતા છે, તે આ જ છે —

૧ અત કરણ સત્ત્વગુણનું માર્ગ છે માટે સ્વચ્છ હોવાથી ચેતનનો આભાસ ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય છે

૨ ખીન્ને પદાર્થ સ્વચ્છ નથી માટે આભાસ ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય નથી

૧ આભાસ ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય જે અત દ્રશ્ય તેનાથી સમક્ત ચેતનને પ્રમાતા કહે છે

૨ ઘટાદિ અને શરીરાદિક આભાસ ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય નથી માટે તેમનાથી વિશિષ્ટ ચેતન પ્રમાતા કહેવાય નહિ

આ રીતે આભાસવાદ જ ઉત્તમ છે—અવ-ઠેવાદ નહિ જે કે આભાસ વાદમા આભાસની ક'પના કરવી પડે છે, એ અધિષ્ઠા ઠે—અવચ્છેદવાદમા તેવ નથી માટે આભાસવાદમા ગૌરવદોષ આવે છે અને અવચ્છેદવાદમા લાઘવ ગુણ આવે છે, તથાપિ મદ બુદ્ધિવાળા ગિતાસુની બુદ્ધિમા આભાસવાદનો આરોપ ફીક બેસે છે એ અભિપ્રાયથી અહીં આભાસવાદની સ્તુતિ કરી છે બાધ્યમાર વગેરેનું પણ એવું જ તાત્પર્ય છે

પ્રમાણ અને પ્રમાણ સ્વરૂપ; અને તેથી વિષયનો સાક્ષાત્કાર

જેમ અત દ્રશ્ય આભાસ સહિત છે તેમ અત દ્રશ્યની વૃત્તિ પણ આભાસ સહિત જ હોય છે

આભાસ સહિત વૃત્તિવિશિષ્ટચેતન તે પ્રમાણ-ચેતન કહેવાય છે

અત દ્રશ્યની ઘટાદિ વિષયામાર જે વૃત્તિ તેમા આરૂઢ ચેતનને પ્રમા અથવા ચાર્થ જ્ઞાન કહે છે

પ્રમાણ સાધન જે દ્રિષ્ટિ તે પ્રમાણ કહેવાય છે કેમ કે વિષયાકાર થયેની વૃત્તિમા આરૂઢ ચેતનને પ્રમા કહે છે તેમા ચેતન જે કે સ્વરૂપથી તો નિસ છે માટે તે દ્રિષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલું ન હોવાથી પ્રમા-ચેતનનું સાધન દ્રિષ્ટિ કહેવાય નહિ તથાપિ ઉપાધિવચરના ચેતનમા તો 'પ્રમા' એવો વ્યવહાર થતો નથી, પણ વિષયાકાર થયેની વૃત્તિરૂપ ઉપાધિવાળા ચેતનમા 'પ્રમા' વ્યવહાર હોઈ શકે છે માટે ચેતનમા પ્રમા શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય-પ્રમા શબ્દ ચેતનને લાગુ પાડવામા આવે-તેમા વિષયાકાર વૃત્તિ ઉપાધિ છે એ વિષયામાર વૃત્તિ દ્રિષ્યજન્ય છે માટે દ્રિષ્ય તેનું (પ્રમાણ) માધન છે

પ્રમાણજ્ઞાની ઉપાધિ જે વૃત્તિ, તે દ્રિષ્યજન્ય હોવાથી ઉપહિત (ઉપાધિ વાળા) જે પ્રમા તેને પણ દ્રિષ્યજન્ય કહેવામા આવે છે અને તેથી જ

ઇન્દ્રિયને પ્રમાણુ સાધન કહેવામા આવે છે પરંતુ અત કરણના બધા પરિણામને પ્રમા કહેતા નથી પણ શરીરની અદર ને અત કરણુ છે, તેનુ ધર્માદિક વિષય સુધી ને પરિણામ તેને પ્રમાણુ કહે છે, અને વિષય સાથે મળીને વિરાતા નેનુ ને અત કરણુનુ પરિણામ, એવાને પ્રમા કહે છે

શરીરની અદર ને અત કરણુ છે, સાથી આર નીને તે ઘડા વગેરે વિષય સુધી પહોંચેનુ ને અત કરણુનુ પરિણામ, તેજ પ્રમાણુને ધરે છે માટે પ્રમાણુરૂપ અત કરણની વૃત્તિથી પ્રમાનો અત્યંત ભેદ નથી

(૧) આ રીતે બહારના પદાર્થોનુ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન જ્યાં થાય છે, ત્યાં અત કરણની વૃત્તિ બહાર નીકળીને ધર્માદિક વિષયના સમાન આકારને ધારણુ કરે છે, અને (૨) શરીરની અદર ને આત્મા, તે પ્રત્યક્ષ થાય ત્યારે અત કરણની વૃત્તિ બહાર જતી નથી, પણ શરીરની અદર રહીને જ વૃત્તિ આત્મામાર થાય છે

(૧) તે વૃત્તિથી આત્માને આશરે રહેવું આવરણુ દૂર થાય છે અને (૨) આત્મા પોતાના પ્રકાશથી તે વૃત્તિમા પ્રકાશે છે આ કારણથી વૃત્તિનો વિષય આત્મા જ્યો છે પણ વૃત્તિમા ચિદાભાસરૂપ ને ક્ષણ છે, તેનો વિષય આત્મા નથી

આ પ્રમારે સાક્ષી આત્માનુ સ્વયંપ્રકાશરૂપે જ્ઞાન થાય છે એ સિદ્ધ થયુ

ઇન્દ્રિયસંબંધ વિના ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવું

પ્રત્યક્ષજ્ઞાન શી રીતે થાય ?

શ્લોક—ઇન્દ્રિયકે સયઘ ધિન, ‘અહ મહા’ યહ જ્ઞાન ।

કૈસે હૈ પ્રત્યક્ષ પ્રમુ, મોકૂ કહો ચલાન ॥ ૧૧૭ ॥

હે પ્રમુ ! ઇન્દ્રિયના સંબંધ વિના ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવું જ્ઞાન શી રીતે થાય તે મને વિસ્તારથી સમજાવો ૧૧૭

ટીકા—શિષ્ય પૂછે છે, કે ‘બ્રહ્મના અપરોક્ષજ્ઞાનથી તમામ અવિદ્યા-સમૂહનો નાશ થાય છે—પરોક્ષજ્ઞાનથી નથી થતો એમ પાછળ કહેવામા આયુ છે તેમા એવી શંકા થાય છે, કે બ્રહ્મનું અપરોક્ષ એટલે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સંભવતું નથી કેમ કે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ થાય છે બ્રહ્મનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયજન્ય સંભવતું નથી કેમ કે—

બ્રહ્મ નેત્રનો વિષય નથી

નેત્ર—ઇન્દ્રિયથી રૂપવાળા પદાર્થનું અથવા નીલ વગેરે રૂપનું જ્ઞાન થાય છે બ્રહ્મને રૂપ નથી માટે બ્રહ્મનું જ્ઞાન નેત્ર ઇન્દ્રિયજન્ય નથી

રામકૃષ્ણાદિકના શરીર બ્રહ્મ નથી

રામકૃષ્ણાદિકની ને મનુષ્યાકાર મૂર્તિ છે તે જો કે રૂપવાળા છે તથાપિ તે મૂર્તિ માયાથી રચાયેલી હોનાથી મિથ્યા છે તે મૂર્તિ બ્રહ્મ નથી (માટે તેને પ્રત્યક્ષ જ્ઞેવાથી બ્રહ્મનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થયુ કહેવાય નહિ)

પુરાણમા રામકૃષ્ણાદિકને મહારૂપે કહેવા છે તે તેની શરીરરૂપ મૂર્તિ

અવતારનાં શરીર (૧) સાધુ પુરુષના મુખનો હેતુ હોવાથી સાધુ પુરુષોના પુણ્યમુદ્રાપથી રચાયેલાં છે; તેમ જ (૨) અસુરારુદ્ધિ અસાધુ પુરુષના, અને હેતુ હોવાથી તેમના પાપથી રચાયેલાં છે; માટે 'અવતારનાં શરીર પુણ્યપાપને અધીન નથી' એમ કહેવું સંભવતું નથી.

સમાધાન—તથાપિ, જેમ જીવે: પૂર્વશરીરમાં-પુણ્યપાપકર્મ, કયાં હોય છે, તેનું ફળ પછીના શરીરમાં મુખદુઃખરૂપે થાય છે; અને, તેથી જ, શરીરના અભિમાની જીવે પોતાના પૂર્વશરીરમાં કરેલાં-પુણ્યપાપને અધીન તેનું પછીનું શરીર કહેવામાં આવે છે; તેમ જ, રામકૃષ્ણાદિકનાં શરીર પણ મહાપિ સાધુ-અસાધુ પુરુષોનાં પુણ્યપાપને, અધીન છે, અને તેમને (સાધુ-અસાધુને), મુખ-દુઃખના હેતુ પણ, છે; પરંતુ તે શરીર-રામકૃષ્ણાદિક પોતાનાં પુણ્યપાપથી બનેલાં અવતાર-શરીરો નથી; અને તેમને પોતાને તે શરીરથી મુખ કે દુઃખનો ભોગ થતો નથી; તેથી, રામકૃષ્ણ, વગેરેનાં શરીર તેમનાં પોતાનાં પુણ્યપાપને અધીન નથી, એમ મેં મેંવે છે.

રામકૃષ્ણાદિકનાં શરીર માયાનું પરિણામ

૧) તે જ પ્રમાણે રામકૃષ્ણાદિકનાં શરીર જૂનોના પરિણામ નથી, પણ માયાનું પરિણામ છે. (૨) જે રામકૃષ્ણાદિકનાં શરીર પશ્ચીકૃત જૂનોનું પરિણામ હોય, તે કૃષ્ણનું શરીર દોરડીથી બંધાયું નહોતું એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તે અસંગત કહે. જે કે પંચજીવથી બનેલા મિદ્ધ યોગીના શરીરનું પણ બંધન થઈ શકે નહિ એ વાત ખરી છે, તથાપિ યોગીના શરીરમાં યોગાભ્યાસ કર્યા પહેલાં તે બંધનાદિક મેં મેંવે છે. પછી જ્યારે યોગાભ્યાસ કરીને સિદ્ધ થાય, ત્યારે તે શરીરમાંથી બંધન, દાદા વગેરેની યોગ્યતા નાશ પામે છે.

૨) કૃષ્ણાદિકનાં શરીરમાં યોગીની ખેડે કાઈ સિદ્ધિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી બંધન વગેરેની યોગ્યતા નાશ પામે છે, એમ થતું નથી, પણ તેમના શરીર તે, સ્વભાવથી, જ બંધન વગેરેને યોગ્ય હોતાં નથી; માટે તે જૂનોના પરિણામ નથી.

૩) (૨) માહુક્ય-ભાષ્યની દીકામાં આનંદગિરિએ રામાદિકનાં શરીરને પણ જૂનોનાં, પરિણામ કહ્યા છે; તે સ્થૂત દષ્ટિથી-ખીખી શરીરોના જેવાં એ શરીર પ્રતીત થાય છે, એવા અભિપ્રાયથી કહ્યા છે; એમ કે—

(૩) પ્રાપ્ત્યકારે, જીતાબ્રાહ્મણો જ્યાં જીતે, કહ્યું છે; જીવોના ઉપર અનુમદ કરીને, શરીરધારીની, જે, માયાના, જળથી, પરમાત્મા, કૃષ્ણરૂપે, પ્રતીત થાય, છે, તે, જ, અમદિથી, રહિત છે. વસુદેવ અને દેવકી દ્વારા તેમને, જ, મ પણ માયાથી જ પ્રતીત, થાય છે; આ ગીતે, ભાષ્યકારે પણ કૃષ્ણના, શરીરને માયાનું કાર્ય કહ્યું છે, માટે જૂનોથી અવતાર-શરીરોની, કિલ્પિત, નથી, પણ તેમનાં શરીરોનું ઉપાત્તનકારણ સાક્ષાત્ માયા છે.

જીવ પોતાના દેહાદિકને આત્મી આત્માને માને છે; રામકૃષ્ણાદિક દેહાદિકને

આત્મા માનતા નથી, કેમ કે (૧) જીવોની ઉપાધિ અવિદ્યા મયિન સત્ત્વ-ગુણવાળી છે, અને રામકૃષ્ણાદિકની ઉપાધિ માયા શુદ્ધ સત્ત્વગુણવાળી છે, માટે જીવને અવિદ્યાએ કચેલી બ્રાતિ થાય છે અને રામકૃષ્ણાદિકને માયાએ ખેંચેલી સર્વગતા હોય છે

ઈશ્વરને બ્રાંતિનાશ માટે જ્ઞાનોપદેશ લેવાની જરૂર નથી

(૨) જીવોને અજ્ઞાનથી થયેલું આવરણ અને બ્રાંતિના નાશ માટે આચાર્યની પાસેથી મહાવાક્યના ઉપદેશની અને જ્ઞાનની જરૂર હોય છે, રામ કૃષ્ણાદિકને આવરણ અને બ્રાંતિ હોતા નથી, માટે ઉપદેશનન્ય જ્ઞાનની જરૂર હોતી નથી, પણ જીવને અત કરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન જેમ થાય છે, તેમ ઈશ્વરને માયાની વૃત્તિરૂપ આત્માનું જ્ઞાન તો ઉપદેશાદિક વગર જ થાય છે, પણ તે જ્ઞાનથી ઈશ્વરનું કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી, કેમ કે—

ઈશ્વરને આવરણભંગની જરૂર નથી

(૧) જીવોને ધડા વગેરેનું જ્ઞાન થવાથી આવરણભંગ અને ધડાદિક વિષયનો પ્રકાશ થાય છે, અને જ્યારે જીવોને બ્રહ્મરૂપે આત્માનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે (ક) જ્ઞાનનો વિષય જે આત્મા, તેનો આવરણભંગ જ્ઞાનથી થાય છે, અને વિષય જે આત્મા તે તો સ્વયંપ્રકાશ છે, માટે આત્મજ્ઞાનથી વિષયનો પ્રકાશ થતો નથી (જ) તેમ ઈશ્વરને માયાની વૃત્તિરૂપ જે ‘હુ બ્રહ્મ છુ’ એવું જ્ઞાન તથા તેનો વિષય ઈશ્વરનો આત્મા-આવરણરહિત સ્વયંપ્રકાશ છે, માટે આવરણ-ભંગ અથવા વિષયનો પ્રકાશ એ ઈશ્વરના જ્ઞાનનું પ્રયોજન નથી

(૨) જેમ જીવ-મુક્ત વિદ્વાનને, આવરણરહિત આત્માને વિષય કરનારી અત કરણની ‘હુ બ્રહ્મ છુ’ એવી વૃત્તિ, આવરણભંગ વગેરે પ્રયોજન વિના જ થાય છે, તેમ ઈશ્વરને પણ આવરણભંગ વગેરે પ્રયોજન વિના જ માયાની વૃત્તિરૂપ ‘હુ બ્રહ્મ છુ’ એવું જ્ઞાન ઉપદેશાર્થિ વિના જ થાય છે

આ રીતે રામકૃષ્ણાદિકની જીવોથી જે વિનક્ષણના તે ઈશ્વરતા છે, તે પણ તેમના શરીર માધ્યમિત છે, માટે તે શરીરો બ્રહ્મ નથી, પણ મિથ્યા છે માયાએ ઉત્પન્ન કરેલું જે અવતારનું શરીર, તે હાય-પગ વગેરે અવયવ સહિત અને રૂપ સહિત મૃદુ છે—માટે તેમનું શરીર નેત્ર-ઈન્દ્રિયનો વિષય થાય છે, બ્રહ્મને નેત્ર-ઈન્દ્રિય ભેદ શકતી નથી

બ્રહ્મ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયોનાં વિષય નથી

(૧) બ્રહ્મ ત્વચા-ઈન્દ્રિયનો વિષય નથી: તેમ જ ત્વચા-ઈન્દ્રિય પણ સ્પર્શને તથા સ્પર્શના આશ્રયને વિષય કરે છે—જાણે છે, બ્રહ્મ સ્પર્શનો આશ્રય નથી કે સ્પર્શ પણ નથી, માટે ત્વચા-ઈન્દ્રિયનો વિષય નથી

(૨) બ્રહ્મ રસના, ધ્રાણ અને શ્રોત્રનો વિષય નથી: રસના ઈન્દ્રિયથી રસનું જ્ઞાન, ધ્રાણથી ગંધનું જ્ઞાન અને શ્રોત્રથી સન્દનું જ્ઞાન થાય છે રસ, ગંધ અને સન્દ એ સર્વ બ્રહ્મથી વિનક્ષણ છે, માટે રસના, ધ્રાણ અને શ્રોત્રથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતું નથી

(૩) બ્રહ્મ કર્મેન્દ્રિયોના વિષય નથી: કર્મેન્દ્રિયો જ્ઞાનનું સાધન નથી, પણ વચનાદિક ક્રિયાઓનું સાધન છે; માટે તેમનાથી તો કોઈનું જ્ઞાન થઈ શકે જ નહિ. આ રીતે કોઈ પણ ઇન્દ્રિયથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન સંભવતું નથી.

ઇન્દ્રિયોથી જે જ્ઞાન થાય છે તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે; અને એ પ્રત્યક્ષને જ અપરોક્ષ કહે છે; માટે બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન સંભવતું નથી; પણ શબ્દથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે. જે જ્ઞાન શબ્દથી થાય છે તે પરોક્ષ જ હોય છે; માટે બ્રહ્મનું જ્ઞાન પણ પરોક્ષ જ થાય છે.

પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર-ઇન્દ્રિયના સંબંધ વિના પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય નહિ એવો નિયમ નથી

દોહા—ઇન્દ્રિય વિન પ્રત્યક્ષ નહિ. સિય ચહ નિયમ ન જાન ।

વિન ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ હૈ, જૈસે સુખદુઃખ જ્ઞાન ॥ ૧૧૮ ॥

હે શિષ્ય! ઇન્દ્રિયો વિના પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય નહિ એવો કોઈ નિયમ છે, એમ બહુશીશ નહિ; કેમ કે જેમ મુખદુઃખનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઇન્દ્રિય વિના થાય છે, તેમ બ્રહ્મનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પણ ઇન્દ્રિય વિના બની શકે છે. ૧૧૮

ટીકા—ઇન્દ્રિયના સંબંધ વિના પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય જ નહિ, એવો કોઈ નિયમ નથી; કેમ કે સુખ અને દુઃખનું જ્ઞાન થાય છે, તે કોઈ ઇન્દ્રિય વડે થતું નથી. એમ છતાં તે મુખદુઃખનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જ થાય છે, માટે ઇન્દ્રિય સંબંધી થાય તે જ્ઞાન જ પ્રત્યક્ષ એવો નિયમ નથી; પણ વિષયની સાથે વૃત્તિનો સંબંધ થઈને જ્યાં વિષયાકારવૃત્તિ થાય ત્યાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થયું, એમ કહેવાય છે.

પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના સંબંધમાં વિશેષ ખુલાસો પડિત પીતાંબરદાસજીએ કરેલો છે, તે જાણવા જેવો હોવાથી અહીં આપીએ છીએ:—

વિષયચેતનનો વૃત્તિચેતન સાથે અભેદ એ જ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનું લક્ષણ છે. તે અભેદ—(૧) કોઈ જગ્યાએ ઇન્દ્રિય દ્વારા થાય છે. (૨) કોઈ જગ્યાએ શબ્દ દ્વારા થાય છે અને (૩) કોઈ જગ્યાએ ઇન્દ્રિય વગેરે બહારનાં નિમિત્ત વિના જ શરીરની અંદર ઇપજેલી વૃત્તિ દ્વારા થાય છે, એને પ્રત્યક્ષ કહે છે.

ચેતનનો સ્વરૂપથી કોઈ જગ્યાએ ભેદ નથી, પણ વિષય અને વૃત્તિરૂપ ઉપાધિએ કરેલો ભેદ હોય છે; એટલે એ બંને ઉપાધિ જ્યારે જુદાજુદા સ્થળમાં હોય, ત્યારે તે ઉપાધિવાળા ચેતનનો ભેદ કહેવાય છે.

જ્યારે વૃત્તિ વિષયાકાર થાય છે, ત્યારે બંને ઉપાધિ એક સ્થળમાં રિયન હોય છે, માટે તે ઉપાધિવાળા વિષયચેતન અને વૃત્તિચેતનનો અભેદ કહેવાય છે. એવી રીતે વિષયચેતનનો વૃત્તિચેતન સાથે અભેદ એ જ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે. એને જ અપરોક્ષજ્ઞાન અને સાક્ષાત્કાર પણ કહે છે.

પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનું આ લક્ષણ—(૧) ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન બાહ્ય ઘટાદિકના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં અનુગત છે. (૨) મહાવાક્યજન્ય જ્ઞાન બ્રહ્મના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં અનુગત

છે. (૩) બહારના નિમિત્ત વિના અંતરે ક્ષિપ્તેવા સુખદુઃખના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં અનુગત ॥ (૪) માયાની ઇતિશય ધ્વંશરના જ્ઞાનમાં અનુગત છે અને (૫) અવિદ્યાની વૃત્તિશય રજ્યુ સર્વાદિકના જ્ઞાનમાં અનુગત છે

(૧) વિષયની સાથે વૃત્તિનો એવો સંબધ કેઈ જગ્યાએ ધ્રુવ દ્વારા થાય છે અને (૨) કેઈ જગ્યાએ શબ્દ દ્વારા વૃત્તિનો સંબધ થાય છે જેમ 'દસમો' તુ છે આ શબ્દોથી 'દસમો' ને પોતે તેની સાથે અત કરજીની વૃત્તિનો સંબધ થઈને 'હું દસમો છું' એવા આત્મરની વૃત્તિ થાય છે માટે 'દસમા' તુ જ્ઞાન શબ્દથી, કિત્તવ, મયેલુ હોવા છતાં, પ્રત્યક્ષ હોય છે.

સુખદુઃખાદિની, સાક્ષીભાસ્યતા, તથા, તેમાં, વૃત્તિની સહાય

તે જ પ્રમાણે જ્યારે પ્રમાણમાં સુખદુઃખ થાય છે, ત્યારે અત કરજીની વૃત્તિ સુખાકાર કે દુઃખાકાર થાય છે એવી રીતે તે વૃત્તિ સાથે સુખદુઃખનો સંબધ થાય છે, તેથી સુખ કે દુઃખનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ થાય છે.

(૧) પહેલા ઉત્પન્ન થયેના સ્વપ્ન કે દુઃખ નાશ પામ્યા પછી જ્યારે તે ફરી કેઈ માર માણસને યોદ્ધા બાવે છે, ત્યારે વૃત્તિ સુખાકાર કે દુઃખાકાર થાય છે તો ખેરી રેણુ તે વૃત્તિનાશ પામ્યા પછી સુખદુઃખ સાથે સંબધ રહેતો નથી માટે તે જ્ઞાન રતિગત છે પ્રત્યક્ષ નથી.

(૧) જો કે, અત કરજીના ધર્મ સુખદુઃખ, સાક્ષીભાસ્ય છે, તથા પિ સુખાકાર કે દુઃખાકાર અત કરજીની વૃત્તિ દ્વારા સાક્ષી સુખદુઃખનો પ્રકાશ કરે છે.

(૨) જો સાક્ષીભાસ્ય પદાર્થ છે તે પણ સાક્ષી વૃત્તિની અપેક્ષાથી જ પ્રકાશ છે એટલે તેનો પ્રકાશ કરવામાં, પણ સાક્ષીની વૃત્તિની જરૂર પડે છે જેમ છીપમાં રૂપ દેખાય છે તે સાક્ષીભાસ્ય, જે, આ અવિદ્યાની વૃત્તિની અપેક્ષા રાખીને સાક્ષી રૂપનો પ્રકાશ કરે છે.

(૧) સુખદુઃખના પ્રકાશમાં અત કરજીની વૃત્તિ સાક્ષીની સહાયક છે અને (૨) મિથ્યા રૂપ વગેરેનો પ્રકાશ કરવામાં અવિદ્યાની વૃત્તિ સહાયક છે આ રીતે સાક્ષીભાસ્ય પદાર્થના જ્ઞાનમાં પણ વૃત્તિની અપેક્ષા છે.

(૧) જ્યારે એ વૃત્તિ ઇન્દ્રિયાદિક બહારના સાધનથી વિષયનો પ્રકાશ કરવામાં મંદગારિ યતી હોય, ત્યારે તે વૃત્તિનો વિષય સાક્ષીભાસ્ય મહેવોતો નથી.

(૨) સુખદુઃખને વિષય કરનારી વૃત્તિમાં બહારના ઇન્દ્રિયાદિક હેતુ નથી પણ જ્યારે સુખાદિક કિત્તવ થાય છે, તે વખતે બીજા સાધનની અપેક્ષા વિના અત કરજીની વૃત્તિ સુખાકાર કે દુઃખાકાર થાય છે તે વૃત્તિમાં આદ્ય સાક્ષી સુખદુઃખને પ્રકાશ છે માટે સુખદુઃખને સાક્ષીભાસ્ય કહેવોમાં આવે છે.

જ્યારે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ સંભવે છે.

બહારનો પદાર્થ જે ઘડો વગેરે છે, તેની સાથે તેના ઇન્દ્રિયો દ્વારા અત કરજીની વૃત્તિનો સંબધ થાય છે તથા ઘડો વગેરે સાક્ષીભાસ્ય નથી તેમ બહારના અત કરજીની વૃત્તિ થાય છે, તે અત કરજીની વૃત્તિ બહાર યતી નથી, પણ શરીરની અંદર જ થાય છે તે વૃત્તિ સાથે જાણનો સંબધ છે માટે બહારના જ્ઞાન પણ સુખદુઃખના જ્ઞાનની પેઠે પ્રત્યક્ષ છે.

તો પ્રત્યક્ષ છે અને અમિતું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નથી; કેમ કે તેજ દ્વારા અંતઃકરણની વૃત્તિનો ધુમાડા સાથે સંબંધ છે; માટે ધુમાડાનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

(૨૪) અનુમાનથી અંતઃકરણની વૃત્તિ સરીરની અંદર અમિના આધારને પ્રદક્ષ કરવાવાળી તો થાય છે; પરંતુ અમિ સાથે વૃત્તિનો સંબંધ નથી; માટે અમિનું જ્ઞાન 'પ્રત્યક્ષ' નથી કહેવાતું.

આ રીતે જ્યાં વૃત્તિ સાથે વિષયનો સંબંધ હોય ત્યાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે. જ્યાં વૃત્તિની સાથે વિષયનો મંબંધ થાય નહિ, વિષય બહાર ફરે હોય અથવા ભૂતકાળમાં ઘટી ગયેલો હોય, અથવા ભવિષ્યકાળમાં થવાનો હોય અને અનુમાનથી અથવા શબ્દથી વિષયદ્વારાવૃત્તિ અંતરમાં હોય, તે જ્ઞાન પરોક્ષ કહેવાય છે.

શબ્દજન્ય જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ હોઈ શકે

ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન જ પ્રત્યક્ષ થાય છે, એવો નિયમ નથી. જેમ સુખદુઃખનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયજન્ય ન હતાં પણ પ્રત્યક્ષ છે, તેમ 'સ્પર્શમા પુરુષ'નું જ્ઞાન શબ્દજન્ય હતાં પણ પ્રત્યક્ષ છે. એ જ રીતે શુરુ દ્વારા શ્રવણ કરેલા મહાવાક્યરૂપ વેદ શબ્દથી ઊપજેલું પ્રજ્ઞાજ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ જ સંભવે છે.

લોક—શુરુકો બસ ઉપદેશ સુનિ, તત્ત્વદષ્ટિ બુધિમંત ।

બ્રહ્મરૂપ લક્ષિ આત્મા, કિયો મેવંભ્રમમંત ॥ ૧૧૯ ॥

ગદં બ્રહ્મ યા વૃત્તિમૈ, નિરાવરણ હૈ માન ।

વાદૂ આદૂરૂપ સો, ચૂં હમ લિયો પિછાન ॥ ૧૨૦ ॥

શુરુનો આવો ઉપદેશ સાંભળીને બુદ્ધિમાન તત્ત્વદષ્ટિએ પોતાના આત્માને બ્રહ્મરૂપ જાણીને ભેદબુદ્ધિરૂપી બ્રમનો નાશ કર્યો. ૧૧૯

'હું બ્રહ્મ છું' એવી વૃત્તિમાં આવશ્યકરહિત થયેલા એવા જે વિષયનું જ્ઞાન થાય છે, તે સર્વના આદિરૂપ હાફ શુરુ બ્રહ્મ છે એમ અમે સમજી લીધું. ૧૨૦

૫ : શ્રીશુરુવેદાદિ વ્યાવહારિક પ્રતિપાદન અને

મધ્યમાધિકારી સાધન-નિરૂપણ

ભેદવાદનું ખંડન-વેદ અને શુરુ સત્ય હોય કે મિથ્યા

હોય બન્ને રીતે અદ્વૈતજ્ઞાન સંભવતું નથી

પાછલા તરંગમાં એમ કહ્યું, કે 'શુરુના સુખથી શ્રવણ કરેલા વેદવાક્યથી અદ્વૈતબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે' એમ સાંભળીને અદષ્ટિ નામનો બીજો શિષ્ય શંકા કરે છે:—

(૧) વેદ અને શુરુ સત્ય હોય, તો અદ્વૈતની હાનિ થશે; એટલે અદ્વૈત રહેશે નહિ. (૨) વેદ અને શુરુ અસત્ય હોય, તો અસત્ય વેદ અને અસત્ય શુરુથી

સત્ય જ્ઞાન મળે નહિ; માટે પુરુષાર્થની (અદૈતબ્રહ્મની) પ્રાપ્તિ થશે નહિ.

બંને રીતે વેદ અને ગુરુથી અદૈત જ્ઞાન સંભવતું નથી. એ જ વાત શિષ્ય પૂછે છે:—

અદૈતિસ્વાચ

ચોપાઈ—વેદ રુ ગુરુ જો મિથ્યા કહિયે, તિનતે મવદુ.લ નદયો ન ચહિયે ।

જેસે મિથ્યા મરુચલકો જલ, પ્યાસ નાશકો નહિ તામિં વલ ॥૧॥

સત્ય વેદગુરુ કહેં તુ દ્વૈત, મયો ગયો સિદ્ધાંત અદ્વૈત ।

યો શંકરમત પેલિ અનુદ્ધા, તજ્યો સકલ મધ્વાદિ પ્રવુદ્ધા ॥૨॥

વેદ અને ગુરુ બે મિથ્યા હોય, તો તેનાથી સંસારદુઃખનો નાશ થાય નહિ. જેમ મિથ્યા મૃગજળમાં ઠાઈની તરસ મટાડવાનું સામર્થ્ય હોતું નથી; અને બે વેદ અને ગુરુને સત્ય કહીએ, તો બ્રહ્મ સત્ય, વેદ સત્ય, ગુરુ સત્ય, જેમ ઘણાં સત્ય હોવાથી દ્વૈત થાય છે, અને અદ્વૈત સિદ્ધાંત નાશ પામે છે. આવી રીતે શંકરભગવાનનો મત દોષવાળો બોલેને, મધ્વસ્વામી વગેરે દ્વૈતાચાર્યોએ તેને છોડી દીધો છે. ૧,૨

યહ શંકા મગવન્ મુહિં ઉપજૈ, ઉત્તર વેદુ દયાલ ન કુપિજૈ ।

ગુરુ યોલે શિપકી સુનિ યાનો, શંકરકો મત પરમ પ્રમાની ॥૩॥

હે ભગવન્ ! આવી શંકા મારા મનમાં બિપજી છે; માટે ક્રોધ કરશે નહિ, પણ દયા રાખીને તેનું સમાધાન કરો. શિષ્યનાં એવાં વચન સાંભળીને ગુરુ બોલ્યા, કે ‘શંકરનો મત પરમ પ્રમાણભૂત છે.’ ૩

ચ્યારિ ચાર મધ્વાદિક જે હૈં, વેદ વિરુદ્ધ કહત સય તેહૈં ।

યામૈં વ્યાસવચન સુનિ લીજૈ, શંકરમત હિ પ્રમાણ ફરીજૈ ॥૪॥

કલિમૈં વેદ અર્થ વહુ કરિહૈં, શ્રી શંકરશિવ તથ અવતરિહૈં ।

જૈન બુદ્ધમતમૂલ ઉચારૈ, ગંગાતે પ્રભુમૂર્તિ નિકારૈ ॥ ૫ ॥

મધ્ય વગેરે જે ચાર ભેદવાદીઓ છે તે સઘળા વેદ વિરુદ્ધ સિદ્ધાંત કહે છે. એ બાબતમાં શ્રીવ્યાસ ભગવાનનું વચન તું સાંભળ અને પછી શંકરમતને જ તું પ્રમાણ માનીશ. વ્યાસજી કહે છે, કે કલિકાળમાં જ્યારે આચાર્યો વેદના અર્થ જુદાજુદા પ્રકારે કરશે, ત્યારે કૃપાળુ ભગવાન શિવ અવતાર લેશે. તે વેદબાદ્ય જૈન તથા બૌદ્ધ મતનું ખંડન કરશે; ગંગાજીમાંથી બહરીનાથજીની મૂર્તિનો ઉદ્ધાર કરીને તેનું સ્થાપન કરશે. ૪, ૫

જૈસે માનુ ઉદયઝજિયારો, દુરિ કરે જગમૈં અંધિયારો ।

સય ઘસ્તુ હિ જ્યોં ફી લ્યોં મારૈં, સંશય ઔર વિપર્યય નારૈં ॥૬॥

લેદવાદની અપ્રમાણતા

ચૌપાઈ-ચાલ્મોફિ ઋષિ યચન વિરુદ્ધ, ભેદવાદ લલિત સકલ અગ્રુદ્ધ ॥ ૧૧ ॥

વળી વાદ્મીકિ ઋષિના વચનથી વિરુદ્ધ એવો જે લેદવાદ, તે સધળો અગ્રુદ્ધ એટલે અપ્રમાણ છે એમ જાણવું. ૧૧

ટીકા—વળી આદિ કવિ સર્વજ્ઞ વાદ્મીકિ ઋષિએ કિતર રામાયણ-યોગ-વાસિષ્ઠ નામે ગ્રંથ કર્યો છે; તેમા અદ્વૈત મતમાં સુખ્ય જે દષ્ટિસૃષ્ટિવાદ છે, તે અનેક ઇતિદામોથી પ્રતિપાદન કર્યો છે; માટે વાદ્મીકિના વચન પ્રમાણે પણ અદ્વૈતમત પ્રમાણ છે; અને વાદ્મીકિના વચન વિરુદ્ધ ભેદમત અપ્રમાણ છે.

આ રીતે સર્વજ્ઞ ઋષિ-મુનિઓના વચનથી વિરુદ્ધ હોવાથી ભેદવાદ અપ્રમાણ છે એમ કહ્યું. હવે યુક્તિથી પણ ભેદવાદ વિરુદ્ધ છે, એમ શ્રીહર્ષ પંડિતે કરેલા ‘ખંડન-ખંડ-ખાધ’ નામે ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે. એ ભેદવાદ ખંડનની યુક્તિઓ સમજાવી કહ્યું હોવાથી અહીં લખી નથી.

ભેદવાદ જૈનમતની પેઠે અપ્રમાણ છે; કેમ કે તે ઋષિ અને મુનિઓના વચનથી વિરુદ્ધ છે, એવો નિશ્ચય થયા પછી તેનું યુક્તિથી ખંડન કરવાની આગ્નિક અધિકારીને માટે જરૂર પણ નથી. એ વાત કહે છે:—

લેદવાદનો તિરસ્કાર

ચૌપાઈ-કિયો ગ્રંથ શ્રી હર્ષ જુ યંડન, યંડન ભેદ એકતા મંડન ।

લિખ્યો તહાં યહ યહુ વિસ્તારા, ભદવાદ નહિ યુક્તિ સહારા ॥૧૨॥

ઔર ભેદધિક્કાર જુ ગ્રંથા, તહાં ભેદચંડનકો પથા ।

ફઠિન દુરુહતર્ક હૈં તે અતિ, નહિ પૈઠહિ શિષ્ય તિનમં તે મતિ ॥૧૩॥

યાતે ફહી ન તે તુહિ ડકિ, કરે જુ મેર હિ ચંડનયુક્તિ ।

અપ્રમાણ મતભેદ લખ્યો જવ, ચંડનમં યુક્તિ ન ચહિયત તત્ ॥૧૪॥

શ્રીહર્ષ નામના પંડિતે “ખંડન-ખંડ-ખાધ” નામે ગ્રંથ લખ્યો.

છે, તેમાં લેદનું ખંડન કર્યું છે અને એકતાનું મંડન કર્યું છે. ત્યાં ખડું વિસ્તારથી આ વાત લખી છે, કે ભેદવાદને યુક્તિ સહન કરી શકતી નથી. વળી “લેદધિક્કાર” કરીને ગ્રંથ છે, તેમાં લેદના ખંડની રીત બતાવી છે. એ ગ્રંથમાંના તર્ક ઘણા કહ્યું તથા બુદ્ધિમાં ઘણી સુશ્કેલીથી કિતરી શકે એવા છે. હે શિષ્ય! એ તર્કોમાં તારી બુદ્ધિ પ્રવેશ કરી શકશે નહિ; માટે જે યુક્તિઓ વડે ત્યાં લેદનું ખંડન કર્યું છે, તે વચનો હું તને કહેતો નથી. વળી જે ભેદમત અપ્રમાણ છે એમ જ સમજવામાં આવે છે, તો પછી તેનું ખંડન કરવાને યુક્તિ-ઓની જરૂર નથી. ૧૨-૧૪

વેદવચનથી પણ ભેદમત વિરુદ્ધ છે, તે કહે છે:—

ચૌપાઈ-ભેદપ્રતીતિ મહા દુઃખદાતા, યમકઠમેં યહ દેરત તાતા ।

યાતે ભેદવાદ ચિત ત્યાગહુ, રક મદ્વૈતવાદ અનુરાગહુ ॥ ૧૫ ॥

હે બાઈ ! લેદની પ્રતીતિ મહાદુઃખ આપનારી છે, એમ ઠેઠાપનિષદમાં ચમરાજએ નિયંત્રેતા નામે શિષ્યને કહ્યું છે; માટે લેદવાદનો મનમાંથી ત્યાગ કર અને એક અદ્વૈતવાદમાં જ પ્રીતિ કર.૧૫

(૧) 'મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાપ્નોતિ ય ઇહ નાનેવ પદ્યતિ ।'

(૨) 'દ્વિતીયાદૈ મયં મયતિ ।'

(૩) 'અન્યોસાવન્યોદમસ્મીતિ ન સ વેદ યથા । પશુરેવ સ દેવાનામ્ ॥'

અર્થાત્ (૧) જે મૃત્યુ આ લોકમાં અનેક (આત્માઓ, પદાર્થો વગેરે ભેદ) જુએ છે, તે મૃત્યુથી મૃત્યુને પામે છે; એટલે જન્મમરણ પામ્યા કરે છે. (૨) જેની બુદ્ધિમાં પ્રજ્ઞ સિવાય (આત્મા સિવાય) બીજી પદાર્થ છે, એમ જેને જાણાય છે, તેને તે જીવ પદાર્થથી બધ થાય છે. (ભેદ બધતું કારણ છે.) (૩) 'તે અન્ય છે અને હું અન્ય છું' એમ જે જાણે છે—એટલે 'જેને હું જાણું છું તે બિન છે અને હું જાણનારો તેનાથી બિન છું', એમ જે જાણે છે તે કશું જ જાણતો નથી. તે દેવોનો પશુ જ છે.

ચૌપાઈ—જો દ્વિતીયકું મતિમૈં ધારૈ, મય તાકું યહ વેદ પુકારૈ ।

જેય ધ્યેય મોતૈં કલુ ઓરા, લલૈ સુપશુ યહ વેદવંદોરા ॥૧૬॥

શિષ્ય યાતૈં મધ્વાદિક વાની, સુની સુવિસરહ મતિ દુલ્લ વાની ।

ઠેતપચન તપ હિપમૈં જૌલી, હૈ સાક્ષાત મદ્વૈત ન તૌલૌ ॥૧૭॥

જે મનમાં બીજાને ધારણ કરે છે તેને કય થાય છે, એમ વેદ કહે છે, વળી મારું જ્ઞેય અને ધ્યેયવસ્તુ મારાથી બિન્ન છે, તેમ કહેનાર મોટો પશુ છે એમ વેદ ઠાંડી પીટીને કહે છે; માટે હું શિષ્ય ! મધ્વાદિક દ્વૈતવાદીઓનાં વચન તેં સાંભળ્યાં હોય તો તેને બૂલી જા; કેમ કે તે અતિ દુઃખ આપનારાં છે. જ્યાં સુધી તારા હૃદયમાં દ્વૈતવચનોની અસર રહેશે, ત્યાં લગી તને અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર થશે નહિ. ૧૬, ૧૭

ભર્ણુનું આખ્યાન અને તેનો સિદ્ધાંત

ચૌપાઈ—દ્વૈત વચનકો સ્મરણ જુ હોવે, હૈ સાક્ષાત તુ તાહિ વિગોવે ।

પૂર્વસ્મૃતિ સાક્ષાત્ વિનાશત, સુન ઇક અસ તુહિ કયા પ્રકાશત ॥૧૮॥

હે શિષ્ય ! દ્વૈત વચનનું જે સ્મરણ થાય તો તે સાક્ષાત્કાર થયો હોય તેને પણ બગાડી નાખે છે; અર્થાત્ સાક્ષાત્ વસ્તુને પણ તે ખોટી જાણે છે. વળી તે પૂર્વની સાક્ષાત્ સ્મૃતિનો પણ નાશ કરે છે. એ વિષે તને હું એક કથા કહું તે સાંભળ. ૧૮

ચૌપાઈ—રાજાકો ઇક મહર્જ મંત્રી, રાજકાજ સવ તાકે સંત્રી ।

ઔર મુસાહિવ મંત્રી જોતે, કરૈં રૂપા તાસું તેતે ॥ ૧૯ ॥

કરી ન મફત મઠ્ઠેંકી હાના, મહારાજ નિજજિય પ્રિય જાના ।
તય સય મિલિ યહ રત્નો ઉપાયા, ઘારિ દૌર દંગા મચયાયા ૨૦
સો સુનિ રાજ હિ કરી કચહરી, લિયે ઘુલાય મુસાદિય જહરી ।
તિનસૂં કહ્યો વેગ ચઢિ જાવહુ, દૌરત ઘારિ સુ ધૂમનસાયહુ ॥૨૧॥
તય સય મિલિ ઉત્તર યહ દીના, સદા એક મઠ્ઠેં હિ તુમ ચીના ।
મરણલિયે અવ હમ હિ પઠાવતુ, મઠ્ઠેંકું કહુ કયોં ન ચઢાવતુ ॥૨૨॥
તય ચોલ્યો મઠ્ઠેં કરજોરી, મહારાજ સુનુ વિનતિ મોરી ।
આજ્ઞા હોય મોહિ અવ રૌરી, મારું સફલ ઘારિ જો દૌરી ॥૨૩॥
તય મઠ્ઠેંકું ચોલ્યો રાજા, તુમ ચઢિ જાહુ સમારહુ કાજા ।
તે જાત હિ મઠ્ઠેં સય માર, યનિક કૃપિવલ કિયે સુખારે ॥૨૪॥

એક રાજાને ભટ્ટ નામે મંત્રી હતો. તમામ રાજકાજ તેના તાબામાં હતાં તથા તે ઘણો પ્રમાણિક અને હોશિયાર હતો; તેથી બીજા પ્રધાનો અને સરદારો તેની અદેખાઈ કરવા લાગ્યા; પણ ભટ્ટની પ્રમાણિકતા તથા કાર્યકુશળતા રાજા બળ્યો હતો; તેથી રાજાની તેના ઉપર પોતાના પ્રાણ જેવી પ્રીતિ હતી. આ કારણથી બીજા દેખી સરદારો તેને કાંઈ નુકસાન કરી શકતા નહોતા. ૧૯

પછી બધાએ મળીને એક પ્રપંચ કર્યો અને બહારથી એક છુટારાની ટોળીને બોલાવી ધાડ પડાવી; અને તે વાતની રાજાને ખબર કરી કે કોઈ છુટારાનું ટોળું આપણા શહેર ઉપર ચઢી આવ્યું છે. તે સાંભળીને રાજાએ દરબાર ભર્યો; અને પોતાના સરદારોને કહ્યું, કે ‘તમે બધા જલદી તૈયાર થઈ જાઓ અને છુટારાઓને હરાવીને હાંકી કાઢો.’ તે વખતે બધાએ મળીને રાજાને ઉત્તર આપ્યો, કે ‘મહારાજ! અમે તો સદા તૈયારજ છીએ; જ્યાં મરવાનું હોય ત્યાં અમને જ જવાની આજ્ઞા કરવામાં આવે છે! પણ આપના પ્રધાનજી જે યુદ્ધકાર્યમાં ઘણા કુશળ છે, તેમને તો કોઈ વખત તેવી આજ્ઞા આપ કરતા જ નથી!’ ૨૦-૨૨

તે સાંભળતાં જ ભટ્ટ તેમનો આશય સમજી ગયો અને રાજા પોતાને હુકમ કરે તે પહેલાં તે હાથ ભેડી બોલ્યો, કે ‘મહારાજ! મારી એક અરજ સાંભળો; આપની આજ્ઞા હોય, તો હું જ એકલો જઈને તમામ ધાડપાડુને મારીને નસાડી મૂકું!’ રાજાએ કહ્યું: ‘ભલે તમે ચઢી જાઓ અને કામ સિદ્ધ કરી આવો.’ ભટ્ટએ જઈને છુટારાઓને મારી કાઢ્યા તથા વેપારી ને ખેડૂતોનો ત્રાસ મટાડ્યો. ૨૩, ૨૪

ચૌપાઈ-મઠ્ઠેં વિજય સુન્યો તિન જવહીં, રાજાપૈં માપ્યો યહ તવહીં ।

મઠ્ઠેં મયોં ન સુઘયોં કાજા, મિથ્યા વચન સુનવહી રાજા ॥૨૫॥

ઔર પ્રધાન મુસાહિય ફીનો, છત્ર રૂ પીનસ પંજા દીનો ।
યંદોયસ્ત તિન ફિને અપનહ, સુંનૈ ન રાજા મહૂં (હી) સુપનહ ॥૨૬॥

ભઈએ છત્ર મેળવી એ સાંભળીને (વેલા સરદારોએ એવી
ગોઠવણ કરી, કે ભઈ પાછો નગરમાં આવી રાજાને મળી ન શકે.
પછી) તેમણે રાજા પાસે જઈને જૂઠી વાત કહી, કે ‘મહારાજ !
ભઈ લડાઈમાં મરાયો છે. એ બહુ ખોટું થયું.’ આ મિથ્યા વચનને
રાજાએ સાચું માની લીધું; અને ભઈની જગ્યાએ ખીજાની મુખ્ય
પ્રધાન તરીકે નિમણૂક કરી; તથા તેને છત્ર-ચામર, પાલખી અને
પ્રધાનપદનો પોશાક આપ્યો. તે પ્રધાને એવો બહોળસ્ત કયો, કે
રાજાને કાને સ્વપ્નામાં પણ ભઈ-ચમર આવે તહિ. ૨૫, ૨૬

ભઈનો ત્યાગ-વૈરાગ્ય તથા સ્ત્રીવિષય-વૈરાગ્ય

સવ યુક્તાંત મહૂં તય સુનિકે, રૂપ તપસ્વિ ધર્યો યહ ગુનિકે ।
રાજાપં મુહિ જાન ન દે હં, ગયે દ્વારલગ પ્રાનહુ લે હૈં ॥ ૨૭ ॥
અવલગ સર્વહિ ષદારથ મોગે, દેહ રૂ દંદ્રિય રહે અરોગે ।

તિય જો ચારિ ચતુર્પદ સોહત, ચાર ફૂલફલ દગ મનમોહત ॥૨૮॥

હવે ભઈએ વિચાર કર્યો, કે ‘આ હોઠો અને રાજાની પાસે
જવા દેવાના નથી; અને જો જવાનો ચત્ત કરીશ તો અને મારી
નાખશે’ એમ સમજીને, પોતે તપસ્વીનું રૂપ ધારણ કર્યું. તેણે
મનમાં વિચાર કર્યો, કે આજ સુધી બધા પદાર્થો લોગળ્યા, દેહ અને
ઇન્દ્રિયો પણ નીરોગી રહી. ચાર જાતનાં પશુ, ચાર જાતનાં ફૂલ,
ચાર જાતનાં ફળ અને ચાર જાતનાં પક્ષીની જેને ઉપમા આપવામાં
આવે છે, એવી સ્ત્રીઓ મેં લોગવી. ૨૭, ૨૮

દોહા—કારિ કરતરુ મૃગપુરુષુરજ, કેહરિસી કટિ માન ।

લોચન ચપલ તરગસે, યરનૈ પરમસુજાન ॥ ૨૯ ॥

કમલવદન બલસીકુસુમ ચિત્રુકચિદ્ધ મતિધામ ।

તિલપ્રસૂનસી નાસિકા, ચંપકતનુ અમિરામ ॥ ૩૦ ॥

ચાર પશુ—હાથીની સૂઢ જેવી જેની બાહ, હરણની ખરી
જેવું જેવું શુદ્ધ સ્થળ, સિંહના જેવી જેની કટિ અને ઘોડાના જેવાં
ચચળ જેનાં નેત્ર હોય, ૨૯

ચાર ફૂલ—ઠમળ જેવું જેવું મુખ, અજસીના ફૂલ જેવી
જેની હડપચી, તલના ફૂલ જેવી જેની નાસિકા અને અંપાના ફૂલના
રંગ જેવું મુંદર જેવું શરીર હોય; ૩૦

દોહા—વિંચ અઘર દારિમદશન, ડરજ વિલ્વસે ધીર ।

કોહરસી ઘડી કહત, કોવિદ મતિ ગંભીર ॥ ૩૧ ॥

હે મરાલસી મંદગતિ, કંઠ કપોત સુદાર ।

પિકસી વર્ણી અતિ મધુર, મૌરપુચ્છ સમ વાર ॥ ૩૨ ॥

આર કૃષ્ણ—પાકાં વિવેકાંનાં કૃષ્ણ જેવો જેનો નીચલો એક, દાડમની કળી જેવા જેના દાંત, બીલા જેવાં જેના સ્તન અને સ્વલગમ(વિલાયતી મૂળા)ના કંઠ જેવી જેની એકી હોય; ૩૧

આર પક્ષી—હંસના જેવી જેની મંદ ગતિ, હોલાના જેવો જેનો મુંદર લાળવાળો કંઠ, કાચલ જેવી જેની મધુર વાણી અને મોરના પીંછાં જેવા જેના મુંદર વાળ હોય. ૩૨

ચૈત્યા-ચૈત્ય પયોનિધિ કયહૂં ન ત્યાગત, જાતે રસિક સુમન અનુરાગત ।

વિધિ તિલોત્તમા અપર ધનાઈ, હન્યો સુંદ જિન સૌં ન છુદાઈ ॥ ૩૩ ॥

મિહિર્દી જાયક કરપવરાગા, તિનકો મેં કિય નિમિષ ન ત્યાગા ।

બૌર મોગ તિનકં ઉપકરના, મોમેં સર્વેં નિકટ મો મરના ॥ ૩૪ ॥

ઘડો મૂઢ કો મમસમ જગમેં, મો લંપટ અવલગ મેં મગમેં ।

મીલો મલિન મૂષ્ટેં નિશિદિન. સ્વયત માંસમય રુધિર જુહનયિન ૩૫

મહાદેવના માથા ઉપર રહેલી છતાં પણ ગંગા સમુદ્રને કદી તળતી નથી, માટે શ્રીઓનાં મન રસિકની સાથે જ પ્રેમવાળાં થાય છે. પ્રજ્ઞાએ સૌથી મુંદર શ્રી તિલોત્તમા બનાવી; પણ તેણે સુંદ અને ઉપમુંદ નામના દેત્રોને મારી નાખ્યા । એમ છતાં મેંદી અને અળતાના રંગ જેવા ધગના રંગવાળી શ્રીઓનો મેં કશું પણ ત્યાગ કયો નહિ; એટલું જ નહિ, પણ શ્રી-લોગનાં બીજાં સાહિત્ય ખાન-પાન આદિ પણ મેં લોગવ્યાં; પણ હવે મારું મરણ પાસે આવ્યું છે. અરે ! મારા જેવો મૂઢ જગતમાં કેણું હશે, કે જે હું આજ મુખી શ્રી-સંગ વિષે લંપટ થઈ રહ્યો ! ૩૩-૩૫

ચૈત્યા-ચર્મ લંપેટ્યો માંસ મલીના, ઉપરિ ચાર અશુદ્ધ મલીના ।

ફનમેં કૌન પદારથ સુંદર, અતિ અપધિગ્ન ગ્લાનિકો મંદિર ॥ ૩૬ ॥

તિયકી જંઘ જઘન્ય સદાહી, રંધા કરિકર ઉપમિત જાહી ।

માર્દ્રે મૂતકો મનુ પતનારો, રુધિરમાંસત્વક અસ્થિવસારો ॥ ૩૭ ॥

લગત જુ નીકે સ્થૂલનિતંબા તિનકે મધ્ય મલિન પ્રલયંબા ।

તટ તાફેતે અતિ દુર્ગંધા, દૈ આસક્ત તહાં સો અંધા ॥ ૩૮ ॥

અધર જો ધૂકલારસે મીઝત, તજિ ગ્લાનિ નિજ મુલ્કમેં વીજત ।

દષ્ટમદા નારીમદિરા મજિ શુદ્ધ અશુદ્ધ વિવેક દિયો તજિ ॥ ૩૯ ॥

ફહત નારિકે અંગ જુ નીક, કરત વિચાર લગત ચૌં ફોકે ।

કપટ ફૂટકો આકર નારી, મેં જાની અવ તજન વિચારી ॥ ૪૦ ॥

શ્રીશરીરના મલિન માંસ ઉપર ચામડું લપેટેલું છે,

એમાં કયો પદાર્થ સુંદર છે? જે છે તે અત્યંત અપવિત્ર અને ગ્લાનિનું સ્થાન છે. સ્ત્રીની જે બાંધને ડેળના સ્તંભ અને હાથીની સૂંઢ સાથે સરખાવી છે, તે સદૈવ નિકૃષ્ટ વસ્તુ છે. તે હાડકાં, માંસ, લોહી અને ત્વચાની જ બનાવટ છે; અને સ્ત્રીના (વહેતા) મૂતરની બાણે પરનાળ હોય તેવી છે. ૩૬, ૩૭

સ્ત્રીના સ્થૂલ નિર્તાળ જે (કામીઓને) સારા લાગે છે, તેમની વચ્ચે મલિન એવી વિદ્યાના ખંખા જેવું શુદ્ધસ્થાન આવેલું છે, અને એ નિર્તાળ તે તેના બે અતિ દુર્ગંધવાળા કિનારા છે. તેમાં જે આસક્ત થાય છે તે આંધળો છે. સ્ત્રીનો નીચલો હોઠ જે હંમેશાં થૂંક અને લાળથી ભીનો રહે છે, તેને (કામી પુરુષ) ગ્લાનિ તણને પોતાના મુખમાં મૂકે છે! એવી રીતે જેને ભોતાં મહ ચઢે એવી સ્ત્રી રૂપ દારૂનું સેવન કર્યું અને મેં શુદ્ધ-અશુદ્ધનો વિવેક છોડી દીધો છે! સ્ત્રીનાં અંગ જે સુંદર કહેવાય છે, તે તો વિચાર કરતાં આવી રીતે તુચ્છ લાગે છે! સ્ત્રી તો કપટ અને દૂડની ખાણ છે, એમ મેં જાણ્યું તેથી હવે તેનો ત્યાગ કરવાનો મેં વિચાર કર્યો છે. ૩૮-૪૦

બાઈને બીજા પદાર્થોનો વૈરાગ્ય

સૌપાર્શ્વ-કલાકંદ વધિ પાયસ પેરા, સંદુલઘૃત વ્યંજન વહુતેરા ।

और विविध भोजन जे कीने, तिन सयके रसना रसलीने ॥४१॥

અચળાં મઈ ન તુતિ જુ યાફું, યાતે વૃથા પોપિના તાફું ।

क्षुधांविनाशहि यनफल कंदा, है क्यों पराधीन यह वंदा ॥४२॥

શુદ્ધા મહલ યન યાગ યનેરા, ક્યોં પરાધીન યહ વંદા ।

સેજ ઢિલા અરુ નિજ મુજ તકિયા, નિર્હર જલ કરપાત્ર ન રકિયા ।

આજ સુધી મેં ડેળાં, કંદ, દૂધ, કહીં, દૂધપાક, પેંડા, ચોખા,

ધી, શાક, અથાણાં ઇત્યાદિ અનેક સ્વાદિષ્ટ પદાર્થોનું ભોજન કર્યું; તે

ખંધાંતો રસ જીભને ચખાડ્યો, પણ હજી એને તુતિ થતી નથી;

માટે તેનું પોષણ કરવું એ મિથ્યા છે. માત્ર ભૂખ જ મટાડવી

હશે તો વનમાં કંદ અને ફળ ઘણાં મળે છે, ત્યારે હવે હું શા માટે

પરાધીન રહું? પર્વતની શુક્રઓરૂપી મહેલ છે; અને વનરૂપી આમ

પણ ઘણા છે; પલંગને ઠેકાણે પર્વતની શિલાઓ છે; અને હાથનું

ઓશીકું છે; ઝરણામાં પાણી છે; અને મારા હાથ એ જ યાત્ર છે; શા

માટે હવે હું રાખનો શુભામ ચાઉં? ૪૧-૪૩

સર્વ સુખ એકાંતમાં છે

સૌપાર્શ્વ-ઘેઠિ શકંત હોય સુચ્છંદા, લહિયે મર્હ પરમાનંદા ।

विन एकांत न आनंद कबहुं, मिल अपिलौ पृथ्वी सयहुं ॥४४॥

પછી ભટ્ટં પોતાના મનને કહેવા લાગ્યો, કે સ્વચ્છદપણે એકાંતમા બેઝીને હે ભટ્ટં ! તું પરમાનંદનો અનુભવ કર. ને સમુદ્ર પથંત બધી પૃથ્વીનુ રાન્ય મળે, તો પણ એકાંત વગર આનંદ કદી મળતો નથી । ૪૪

વોહા—પૃથ્વીપતિ નીરોગયુવ, દૃઢસ્થૂલ ચલવત ।

વિદ્યાયુત તિદ્ધિ મૂર્ખમ માનુષ સુખકો અત ॥ ૪૫ ॥

મનુષ્યલોકનુ સૌથી અધિક મુખ કયું ? જે રાજા હોય, વળી જીવાન હોય, નીચેગી હોય, શરીરે દૃઢ અને કદાવર હોય, બળવાન હોય, અને વળી વિદ્વાન હોય, એવા રાજાને જે મુખ મળે તે માનુષ મુખની સીમા ગણાય ૪૫

ચૌપાદ—જે માનવગર્વ્ય કહાયત, તા નૃપતે શતગુન સુખ પાવત ।

હોત દેવગર્વ્ય જુ ઔરા, તિનકેં તહેં સૌગુન સુખ વ્યૌરા ॥૪૬॥

સુખ ગર્વ્યદેવકો જો હૈ, તાતે શતગુન પિતરનકો હૈ ।

પુનિ આજાન દેવમેં તિનત, સૌગુન કર્મદેવમેં જિનતેં ॥ ૪૭ ॥

મુખ્ય દેવ જે હૈ પુનિ તિનતેં, કર્મદયતેં સૌગુન જિનજ ।

જો ત્રિલોકપતિ દ્વદ્ર કહીજે, તામ પુનિ સૌગુન ગિનિ લીજે ॥૪૮॥

સવ દેવનકો ગુરુ પૃથ્સ્પતિ, લહે દ્વદ્રત શતગુન સુખગતિ ।

જાજો નામ પ્રજાપતિ માપત ગુરતેં સુખ સૌગુન સૌ રાવત ॥૪૯॥

તાહત સૌગુન પ્રહારીં સુખ, લહે ન રચક સો કરહુ દુઃખ ।

ઇતનં યા પ્રમત સુખ પાવત, તૈત્તિરીયશ્રુતિ યા સમુદ્ધાવત ॥૫૦॥

ચોરણ—રાજાતેં પ્રહાર, વહો જુ સુખ સગરો લહે ।

રહત સદા પ્કાત કામદગ્ધ જાકો ન દિય ॥ ૫૧ ॥

હવે માનુષમુખ કરતા માનવગર્વ્યનુ મુખ સોગણુ છે, દેવગર્વ્યનુ મુખ તેના કરતા સોગણુ છે તેનાથી પિતૃઓનુ મુખ સોગણુ છે તેનાથી આબ્જન દેવોનુ મુખ સોગણુ છે તેનાથી કર્મજ દેવોનુ સોગણુ છે. તે દેવોમા જે મુખ્ય દેવો છે (એટલે ૧૧ રુદ્ર, ૧૨ આદિત્ય, અને ૮ વસુઓ) તેમનુ મુખ તેનાથી પણ સોગણુ છે તેનાથી ત્રિલોકપતિ ધંદ્રનુ મુખ સોગણુ છે તેના કરતા બધા દેવોના ગુરુ પૃથ્સ્પતિનુ મુખ સોગણુ છે તેનાથી પ્રજાપતિદેવનુ મુખ સોગણુ છે અને તેના કરતા પ્રહારમુખ સોગણુ છે તેને લગાર પણ દુખ કોઈ વખત થતું નથી એટલા જણ એ કમથી મુખ પામે છે, એમ તૈત્તિરીય શ્રુતિમા કહ્યું છે

હવે જે વિદ્વાન પુરુષનુ હૃદય કામના વડે ભલિન નથી અને જે એકાંતમા રહે છે, તેને એ સઘળા મુખ પ્રાપ્ત થાય છે ૪૬-૫૧

શ્રીના સંગના દુઃખનું વર્ણન

ચોપાઈ-હૈં દેવકાંતદેશમેં અસ સુખ, યુવતી પુત્ર ધન સંગ સદા દુઃખ ।
યુવતી કુરૂપ કુબોલનિ જાકે, સદા શોક દિય હૈં યહ તાકે ॥૫૨॥

મમુ પુરીપપઢા યહ રંઢા, દિય મુદિ કૌન પાપકો દંઢા ।
બોલત વૈન બ્યાલ કાગનિકે, મેઢ મૈસિ ન્યોરિ નાગનિકે ॥૫૩॥

એકાંત દેશમાં રહેવાથી આ સધનું સુખ મળે છે; પણ સ્ત્રી, પુત્ર અને ધનના સહવાસમાં સદા દુઃખ જ છે. જેની સ્ત્રી કદરૂપી અને કઠોર બોલનારી હોય, તેના મનમાં સદૈવ આવે શોક થયા કદે છે, કે હે પ્રભુ! આ વિદારૂપ સ્ત્રી તમે મને કયા પાપના દંડમાં આપી છે? એ બોલ બોલે છે તે વાધણ, કાગડી, ઘેટી, લેંસ, નોળવી કે સાપણના જેવા હોય છે. ૫૨, ૫૩

ભૂત માયતી કઠનિકો હૈં. બોલ સ્ત્રીકો સુનિ સ્ત્રી મોહૈ ।
રૈનિ જુ કહે સ્ત્રીહિ ઉચારત, સ્ત્રી હજારન સુનત પુકારત ॥૫૪॥

નિરપરાધ તિય બિન વૈરાગા, તજત ન વનત પાપં જિય લાગા ।
સ્ત્રી દુઃખી યૌ નિશિદિન પિય મન, તિય કુબોલ સુનિ લલિ
કુરૂપ તન ॥ ૫૫ ॥

કામિનિ હૈં જુ સુરૂપ સુવાની, સો કુરૂપને સૈ દુઃખદાની ।
ચમક ચામકી પિયહિ પિયારી, અર્થ ધર્મ નશિ મોક્ષ વિગારી ॥૫૬॥

અથવા જેમ (ભૂતની સ્ત્રી) ચુટેલ બોલતી હોય, અથવા બેઠકી બોલતી હોય, અથવા જેમ ગધેડી બૂકતી હોય, છતાં તે સાંભળીને જેમ ગધેડો મોહ પામે, એવો એનો અવાજ છે. રાતે જ્યારે એ બેઠકી સ્વરથી બોલી બેઠે છે ત્યારે તે સાંભળીને હબરે શિયાળવાં બોલવા મંડી પડે છે! પણ એમાં એ સ્ત્રીનો શો અપરાધ છે? (કેમ કે એનું કુરૂપ અને કુલાવણુ એ તો એને જન્મથી જ મળેલાં છે!) અને મારા મનમાં વૈરાગ્ય પણ નથી, કે જેથી હું એને તણ શકું. આ સ્ત્રી મને મળી તે મારા પૂર્વજન્મના કોઈક પાપનું ફળ મને વળગ્યું છે; માટે એને હું તણ પણ શકતો નથી. એ રીતે સ્ત્રીનાં કઠોર વચ્ચેના સાંભળીને તથા એનું કુરૂપ શરીર ભેળંને પતિનું મન સતત હલાડે એવી રીતે દુઃખી રહે છે. સ્ત્રી એ મુંઝવ અને મધુર બોલનારી હોય તો તે વળી તેનાથી પણ વધુ દુઃખદાયી છે. એની ચામડીની શોભા ભેળંને તેનો ધણી એના ઉપર પ્રેમી બની જાય છે; અને તે પરિણામે ધર્મ અને અર્થનો નાશ થાય છે; અને મોક્ષ પણ બગડે છે. ૫૪-૫૬

(ક) શ્રીસંગથી ધનનો નાશ

ચૌપાઈ-મીઠે ઘેન જહરયુત લહુવા, ચાચ ગમાય શુદ્ધિ મહુવા ।

ઔર કહ્યુ સુપનહુ નહિ દેસે, કામઅંધ રૂક કામિનિ લેસે ॥૫૭॥

ધન કહ્યુ મિલે જુ ઘાહિર ઘરમેં, સો સવ સ્વરચે કામિનિ ઘરમેં ।

મૂળણ વચ્ચ તાહિ પહિરાવે, ગુરુપિતુમાત ન યાદિહુ આવે ॥૫૮॥

પાયસ પાન મિઠાઈ મેવા, દેવ મક્તિતેં તિય નિજ દેવા

નેહ નાથ નાથ્યો નહિ છૂટે, તિય કિસાન પિયવેલ હિ કૂટે ॥૫૯॥

શ્રીનાં મીઠાં વચન એ ઝેર લેળવેલા લાડુ જેવાં છે; તે જે

ખાય છે, તેની બુદ્ધિ નાશ પામે છે ને તે શ્રીસેવક જેવો થાય છે.

તે માત્ર કામિનીને જ દેખી રહ્યો હોય છે-તેને બીજું કશું દેખાતું જ

નથી! જે તેના ઘરમાં ધન હોય કે તે બહારથી લાભ્યો હોય, તે

બધું શ્રીનાં ઇચ્છા પ્રમાણે ખરચી નાખે છે. તેને સારાંસારાં

વસ્ત્ર-અલંકાર પહેરાવે છે; પણ તેને પોતાના ગુરુ, માતા કે પિતા

કદી યાદ પણ આવતાં નથી. શ્રીને ભક્તિથી પોતાનો દેવ માનીને,

તેને મેવામીઠાઈ ખવરાવે છે; શ્રીના મોહરૂપી નાથથી નાથેલા પતિરૂપી

બળદિયો છૂટતો નથી. પછી શ્રીરૂપી ખેડૂત તેને કૃત્યા જ કરે ને! ૫૭-૫૯

(લ) શ્રીસંગથી ધર્મનો બગાડ

ज्यों स्या पिंजरमें बंधुषा, सिंगपो बोलत शुद्ध अशुधवा ।

तैसें जो कहु नारि सिखावत, सो गुरु मात पिता हि सुनावत ॥६०॥

जैसे मोर मोरनी आगे, नाची रिझाय आप अनुरागे ।

तैसे धिचिध वेप करि तियको, मन रिझाय रीझत मन पियको ॥६१॥

જેમ પોપટને પાંજરામાં પૂરી રાખેલા હોય તેને જે શુદ્ધ કે

અશુદ્ધ શીખવ્યું હોય તે પ્રમાણે બોલે છે, તેમ (શ્રીજિત) પુરુષ

પણ શ્રી જે કંઈ શીખવે છે, તે પ્રમાણે પોતાના ગુરુ અને માતા-

પિતાને સંભળાવે છે. જે ગ્રામ દેવની આગળ નાચીને તેને પ્રસન્ન

કરીને પોતે તેના ઉપર પ્રીતિ કરે છે, તે પ્રમાણે નાના પ્રકારના

વસ્ત્રાલંકાર પહેરી-પહેરાવીને શ્રીનું મન રિઝાવીને પતિનું મન

પ્રસન્ન થાય છે. ૬૦, ૬૧

जय दुहंनको मन अनुराग्यो, तब हि मदनमदिरा मद जाग्यो ।

भये चावरे बसनहु त्यागे, अति उन्मत्त घुरन पुनि लागे ॥६२॥

प्रेनरूप घरि नग्न अमंगल, मिरि फिरि भिरत मय मन दंगल ।

ज्यों लोटत मद्यपि मतघारो, गिनत मलीन गलीन न नारो ॥६३॥

ત્યોં નરનારિ મદનમદ અંધે, અતિગેલીન અંગનમેં યંધે ।

કરત મદનમદ ભ્રમ જે મનકું, દે અચરજ સુનિ ત્યાગી જનકું ॥૬૪॥

નશૌ મદનમદતે મતિ નરકી, લલત ન ઝંચનીચ પરધરકી ।
 તિયહૂ ઘાચરી મદન વનાઈ, ક્રિયા દુ લલદ જિહિં દૈ સુલદાઈ ॥૬૫॥
 પ્રવલ કામમદિરામદ જાગૈ, તથ દ્વિજતિય ધાનકતે લાગૈ ।
 પિયે મદનમદિરા નરનારી, પેસે કરત અનંત સુવારી ॥ ૬૬ ॥
 કામદોષ યૌ નરહિં ધિગોવત, સોઈ પ્રકટ સુંદરી તિય જોવત ।
 યાતે અતિ સુરૂપ તિય દુ લલદા, તાકો ત્યાગ કહત મુનિ સુલદા ॥૬૭॥
 જો સુરૂપ તિયમેં અનુરાગત, વિપસમ દુ લલદ પેલિ નહિ ભાગત ।
 ઉભય લોકની કરત સુહાનિ, મુનિજનગન ગુન સાપ્ત વલ્લાની ॥૬૮॥

(હવે પછીની ૬૨, ૬૩ અને ૬૪ એ ત્રણ ચોપાઈનો અર્થ બીજાંસ હોવાથી આખો નથી; પણ તેનો ભાવ એ છે, કે કામના આવેશથી સ્ત્રી-પુરુષ ભાન બૂઝીને એવી રીતે વર્તે છે, કે તે કહેતાં જ્ઞાનિ ભીપજે છે।) કામના મદથી પુરુષની બુદ્ધિ નાશ પામે છે અને તેથી તે ડાચ-નીચ કે પરસ્ત્રીનો ભેદ ભેદ શકતો નથી. સ્ત્રીને પણ કામદેવ એવી બહાવરી બનાવી દે છે, કે જેથી દુઃખદાયક ક્રિયાઓને તે સુખદાયક માને છે. ત્યારે કામરૂપી મદિરાનો ગળવાન મદ થઈ છે, ત્યારે પ્રાક્ષણની સ્ત્રી પણ પારધીની સાથે પ્રેમ કરે છે। સ્ત્રી અને પુરુષ કામરૂપી મદ પીએ છે, અને એવી રીતે અનંત પ્રકારની ખુવારી કરે છે. કામદોષ આ રીતે હેરાન કરે છે. એ કામદોષ સુદર સ્ત્રીને ભેવાથી પ્રકટ થાય છે, માટે અતિથય સુદર સ્ત્રી દુઃખનો હેતુ છે, અને (સાધુઓ માટે) તેનો ત્યાગ એ જ સુખદાયક છે, એમ મુનિઓ કહે છે જે પુરુષો સુદર સ્ત્રીઓમાં પ્રેમ કરે છે અને તેમને ઝેરના જેવી દુઃખ આપનારી બળીને તેનાથી નાસતા નથી, તેઓ આ લોક અને પરલોક બન્નેનો નાશ કરે છે, એમ સધળા મુનિઓ સાક્ષી આપે છે, અને તેમનું કહેવું પ્રશસ્ત છે. ૬૫-૬૮

(૫) સ્ત્રીસંગથી ણિંદુનો નાશ

જો નાનાવિધ મોજન રાવ, રસ તાકો ફલ વિંદુ વપાયે ।
 જીવન વિંદુ ઘણીન સવનકો, નશત શોક વિંદુ હુતે મનકો ॥૬૯॥
 દૈ જય જનકો મન મલવાસી, કરત શોક અતિ ધરત ઉદાસી ।
 ઘધિર નિવાસ ધરત મન જયદ, ચંચલ મધિકરજોગુણ તપ દુ ॥૭૦॥
 જય મન કરત વિંદુમેં ઘાસા, તથ હિ શોક ચંચલતા નાસા ।
 પુનિ આપ હિ ચલયત જન જાને, દૈ પ્રસન્ન ગુમ વારજ ઠાને ॥૭૧॥
 વિંદુ મધિક હોયે જા જનમેં, સુદર વાંતિ રૂપ તામનમેં ।
 વિંદુ હુકો તનમેં ઝજિયારો, નશૌ વિંદુ તન મન દહિયારો ॥૭૨॥

જાકો વિંદુ ન કયહં નાશૈ, ચલિ ન પલિત તિહિ તન પરકાશૈ ।
યોગી કરત રેચરી મુદ્રા, તાતે વિંદુ રાલિ હૈ મદ્રા ॥ ૭૩ ॥

અપ્ત સિદ્ધિ જે ધારત યોગી, વિંદુ સ્વસૈ હારત તે મોગી ।
અસ વતિ ઉત્તમ વિંદુજુ જગમેં, તિહિ તિય છીનિ લેતે નિજ મગમેં ॥ ૭૪ ॥
જ્યોં કિસાન ચેલનમેં ઝૂપાહિં, પીરત લેત નિચીરિ પિયૂષ હિં ।
વાર વાર ચેલનમેં ધારહિં, હૈ અસાર દથ્યા તવ જારહિં ॥ ૭૫ ॥

મનુષ્ય જે નાના પ્રકારનું લોજન કરે છે, તેના રસમાંથી બિંદુ (વીર્ય) બને છે. સધળા માણસ એ બિંદુને લીધે જીવે છે અને મનના શોકનો નાશ પણ બિંદુને લીધે જ થાય છે. માણસનું મન જ્યારે શરીરની ધાતુઓના મળમાં નિવાસ કરે છે, ત્યારે તે માણસને બહુ શોક થાય છે ને તેનું મન ઉદાસ થઈ જાય છે. જ્યારે તેનું મન લોહીમાં નિવાસ કરે છે, ત્યારે તે ઘણું ચંચળ (અસ્થિર) થઈ જાય છે અને રજેશુષ્ણ વધી જાય છે. જ્યારે મન બિંદુમાં નિવાસ કરે છે, ત્યારે શોક અને ચંચળતા જતાં રહે છે; વળી તે પોતાને બળવાન સમજે છે તથા તેનું મન પ્રસન્ન રહે છે અને સારાં કાર્ય કરે છે. જેના શરીરમાં બિંદુ વધારે હોય તેના શરીરની કાંતિ સુંદર થાય છે; શરીરમાં બિંદુનું જ અજવાળું છે; જો શરીરમાંથી બિંદુ નાશ પામે, તો તે શરીર જાણે હત્યારા જેવું થઈ જાય છે. જેના શરીરમાં બિંદુ વિશેષ હોય, તેના શરીરની ચામડી ઉપર ઠરચલીઓ પડતી નથી તથા તેને પળિયાં આવતાં નથી; યોગી લોકો જેયરી સુદ્રા કરીને બિંદુનું રક્ષણ કરે છે, અને પોતાનું કલ્યાણ સાધે છે. યોગી લોકો, જેઓ આઠ સિદ્ધિઓ ધારણ કરે છે, તેમનું પણ જો બિંદુ ખસે છે તો તેઓ સિદ્ધિઓ શુભાવી ખસે છે. જગતમાં આવું અતિ ઉત્તમ જે બિંદુ તેને સ્ત્રી પડાવી દે છે—જેમ જેહૂત ચેરડીને કાલુમાં પીલીને તેનો સાર નીચાવી દે છે તથા ફરીફરીને કાલુમાં મૂકે છે, જ્યારે રસવગરનું પાકું રહે ॥ ત્યારે તેને જાળી મૂકે છે. ૬૯-૭૫

જોવાર્દ—ત્યોં તિય મીંચિ મુજનમેં પીકું, મરત યોનિ ઘટ લીચિ અમીકું ।
પુનિ પુનિ કરત કિયા નિત તૌલૌં, શેપ વિંદુકો વિંદુ ન જૌલૌં ॥ ૭૬ ॥
કિયો અસાર નારિ નરવેદા, રીંચિ ફુલેલ ફૂલ જ્યોં સેદા ।
મૌ અકામ સય તાહિ જરાવૈ, સુલે વૈન મુરાર લગાવૈ ॥ ૭૭ ॥
હૈ જુ સુરૂપ જોર ઘન મારી, તા નરપૈ નારી ચલિહારી ।
કરિ સુરૂપ ઘન ચલકો અંતાં, કહત તાહિ તૂ કાકો કંતા ॥ ૭૮ ॥

તિહિ પુનિ મિલન ચહૈ જુ અનારી, કર ઘરપૈ ઘરતહુ દે ગારી ।
 નાક ચઢાય આંખિ હૂ મોરૈ, જાય ન પતિ સેજહુકે ધૌરૈ ॥૭૯॥
 કોટિ વજ્રસંઘાત જુ કરિયે, સવકો સાર ચૌંચિ ફક ધરિયે ।
 તિયકં હિયસમ સોનકઠોરા, ઋષિ મુનિગણ યહ દેત ઢંડોરા ॥૮૦॥
 કરત ગુમાન હઠત તિયજ્યૌંજ્યૌં, ચિપટત શઠમતિ જનમન ત્યૌંત્યૌં ।
 કયહુંક તાકો વાંછિત કરિકે, મરણ અંત છોડત ન પકરિકે ॥૮૧॥
 પદ્યો પુરાન ચેદ સ્મૃતિ ગીતા, તકં નિપુણ પુનિ કિનહુ ન જોતા ।
 કરત અધીન તાહિ તિય પેસે, ઘાઝીગર ઘંદરકું જૈમે ॥૮૨॥
 સય કહુ મન ભાવત કરવાવત, પદૈ પશુહિં મલ માંતિ નચાવત ।
 ઉક્તિયુક્તિ સવ તયહી વિસરૈ, જય પડિત પદિ તિપૈં દિસરૈ ॥૮૩॥
 જય કયહુ સુમિરત યહ ચેદા, તય તિયમં માનત કહુ લેદા ।
 તિહિ ત્યાગનકી હચ્છા ધારૈ, પુનિ તિય નૈન સૈન શર સાર ॥૮૪॥

(૭૬મા પ્રશ્નોકનો અર્થ આપ્યો નથી.)

જેમ ફૂલમાથી ફૂલેલ (ફૂલપુ' તરવ) ખેંચી લઈને બાકી નિઃસાર કૃત્યા રહેવા દે છે, તેમ શ્રી પણ પુરુષના દેહને સારરહિત કરી મૂકે છે. એમ એમ કરતાં જ્યારે તે કામરહિત થઈ જાય છે, ત્યારે તેને કઠોર વચનરૂપી ઉમાડિયાં આંખીને બાળ્યા કરે છે. ૭૭

જે પુરુષ રૂપાળો, બળવાન અને ધનવાન હોય, તેના ઉપર શ્રી પ્રીતિ કરે છે; પણ જ્યારે રૂપ, ધન અને બળનો નાશ થાય છે, ત્યારે શ્રી તેને કહે છે, કે 'તું કોનો ધણી છે?' (શ્રીએ વૃદ્ધ પુરુષ ઉપર રુચિ કરતી નથી, એ વાતને નહિ સમજનારો) મૂર્ખ માણસ ફરીને પોતાની માનેલી તે શ્રી પાસે જાય છે; અને તેના શરીરને કાથ અડકાડતાં તો તે શ્રી નાક ચઢાવીને તથા આંખ ફેરવીને તેને એવાં કઠોર વચનો કહે છે, કે જેથી પતિ શ્રીની ગ્રામ્યા પાસે જાય નહિ. કરોટા વગ્ગને એકઠાં કરીને તેનો ચાર કાઢીને એકઠો કર્યો હોય, તોપણ તે શ્રીના હૃદય જેટલો કઠણ થતો નથી; એમ ઋષિ અને મુનિએ દંડેરો પિટાવીને કહે છે. ૭૮-૮૦

જેમ જેમ શ્રી અભિમાન રાખીને પુરુષથી દૂર રહતી જાય છે, તેમ તેમ મૂર્ખ માણસ તેને વધારે ને વધારે વળગતો જાય છે. કોઈક વાર વળી તે પુરુષના મનની ઇચ્છા પૂરી કરે છે; અને પછી એવી રીતે તેને મરતાં મુખી સાવજામાંથી છોડતી નથી. જે પુરુષ પુરાણ, વેદ, સ્મૃતિ અને ગીતા ભણ્યો હોય છે તથા તકંચાત્રમાં એવો નિપુણ હોય છે કે તેને કોઈ પણ જાની શકે નહિ, તેને પણ જેમ બાજીગર વાંઠરાને વધ કરી લે છે, તેમ શ્રી પોતાને વધ કરી

લે છે. તેની પાસે શ્રી 'પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય' કરાવે છે અને શીખવેલા પશુની પેઠે તેને સારી રીતે નચાવે છે. જ્યારે પંડિત ભણીને પછી સ્ત્રીના ઉપર આસક્ત થઈ જાય છે, ત્યારે બધાં વચનો ને સુક્રિતઓને ભૂલી જાય છે. ૮૧-૮૩

જ્યારે કોઈ દિવસ તેને વેદશાસ્ત્રનું સ્મરણ થાય છે, ત્યારે સ્ત્રીના સંગમાં તેને લગારેક ખેદ થાય છે અને તેના ત્યાગ કરવાની તે ઇચ્છા કરે છે; પણ વળી પાછો સ્ત્રીના નેત્ર-કટાક્ષથી તે વિધાય છે અને પૂર્વની સ્થિતિમાં આવી પડે છે । ૮૪

जहर कटाक्ष नैनशर बोरै, तनि कमान भौह जुग जोरै ।

मारत सारत हिय सय जनको, बिनुहु यन्त न धन शठगणको ॥ ८५ ॥

भयो न तिय मैं तीम विरागा, यों मतिमंद करत पुनि रागा ।

करत विविध आह्वा ज्यों चाकर, हुकुम करै बंठी मनु ठाकर ॥ ८६ ॥

जे नर नारीनयनशर बांधे, तिनके हिके होत नहि सीधे ।

भलो बुरो सुखदुःख सय विसरत, ते केसे भयदु खत निसरत ॥ ८७ ॥

नारी बुरी बेश्या अरु परकी, तीजी नरक निशानी घरकी ।

तजत विषेकी तिहूं मैं नेहा, करै नेह तिह शठ मुख खेहा ॥ ८८ ॥

दोहा—धर्म अर्थ अरु मोक्षको, नारि विगारत ऐन ।

सय मनर्थको मूल लखि, तजै ताहि द्वै चैन ॥ ८९ ॥

જ્યારે શ્રી પોતાની બન્ને ભમરોડ્ધી કમાન ખેંચીને નેત્રકટાક્ષ-રૂપી ઝેરમાં બોળેલાં બાણ ભારે છે, ત્યારે સઘળા માણસોનાં હૃદયને તે વીંધી નાખે છે. તેમાંથી જ્ઞાની પણ બચતા નથી; તો પછી મૂર્ખ માણસોનું ધન ન બચે, એમાં શું કહેવું? ૮૫

આવી રીતે જેઓ સ્ત્રીના પાશમાં ફસેલા છે, જેમને તીવ્ર વૈરાગ્ય થયો નથી, તેમના ઉપર મહારાણીની પેઠે બેડીબેડી શ્રી હુકમ કરે છે; અને ચાકરની પેઠે તે હુકમનો પુરુષ અમલ કરે છે જે પુરુષો સ્ત્રીનાં નેત્રબાણથી વિધાયા હોય છે, તેમનું હૃદય સરલ હોતું નથી; તે માણસો સારું-માડું, સુખ-દુખ બધું ભૂલી જાય છે. આવા માણસો સંસાર-દુઃખમાથી શી રીતે નીકળી શકે? ૮૬, ૮૭

શ્રી વેશ્યા હો કે પારકી હો, પણ તે બન્ને ખરાબ જ છે; અને ત્રીજી ઘરની સ્ત્રી, તે પણ નરકની જ નિશાની છે. જે વિવેકી માણસ હોય છે, તે એ ત્રણેમાંથી સ્નેહને છોડી દે છે; પણ જેઓ તેમનામાં સ્નેહ કરે છે, તેના સુખ ઉપર તો ધૂળ જ પડી સમજવી ! ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષને શ્રી જરૂર બગાડી નાખે છે; તે સઘળા

અનર્થનું મૂળ છે, એમ બાણીને જ્યારે તેને તજે છે, ત્યારે જ સુખ થાય છે. ૮૮, ૮૯

પુત્રના સંગનું દુઃખવર્ણન

શ્લોક—પુત્ર સદા દુઃખ દેત યૌ, વિન પ્રાપ્તિ દુઃખ એક ।

ગર્ભ સમય દુઃખ જન્મ દુઃખ, મરે તુ દુઃખ અનેક ॥ ૯૦ ॥

ચૌપાઈ—ગર્ભ ધરત જો લૌં નહિ નારી, દુઃખ દંપતી મન તૌ લૌં મારી ।

હે જુ ગર્ભ યહ ચિંતન નારી, પુત્રી હોય કી પુત્ર પ્રકાશી ॥ ૯૧ ॥

ગર્ભ ગિરજાકે હતુ અનંતા, તિનંત ડરત કરત અતિ ચિંતા ।

હવે જુ પૂત નય માસ વિહાનૈ, જનની જનક અધિક દુઃખ સાનૈ ॥ ૯૨ ॥

નવપ્રહમેં ફકદૈ નહિ વિગરૈ, અસ જન કો ન જન્મ જગ સગરૈ ।

વિગરે પ્રહકી નિશિદિન ચિંતા, કરત માતપિત વૈઠ ફકંતા ॥ ૯૩ ॥

શિશુ ઉદાસ હવે જવ તજિ યોયા, તય દોઝ મિલિલાગત રોયા ।

યૌ ચિંતત કહુ ગયે મહિને, વાંત પૂતકે નિકસે ફીને ॥ ૯૪ ॥

મરત બાલ થહુ નિકસત દંતા, તય યહ ચિંતા દુઃખ તિય કંતા ।

જિયે દુશરો દુઃખતે ધારો, દેલિ ચુરાહૈ ધરત ઉતારો ॥ ૯૫ ॥

મ્લેછ્છ ચમાર ચૂહરે કોરી, તિનતે જરવાયત દ્વિજ ધોરી ।

સૈયદ યથાજા ધૌર ફકીરા, ધોકત જોરત હાથ અધીરા ॥ ૯૬ ॥

જાકું હિંદુ કથહું નહિ માને, પુત્રહેતુ તિહિં દૃષ્ટ પિછાને ।

મૈરૌં મૂત મનાવત નાના, ધરત શિયાવલિ ભૂમિ મસાના ॥ ૯૭ ॥

ધાનકકો ડમરુ ઘરિ યાજૈ, કર જોરત પૂજત નહિ લાજૈ ।

ઔર યંત્ર તાપીજ ઘનેરે, લિલિ મદ્ધવાય પૂતગરનેરે ॥ ૯૮ ॥

(બાઈ પોતાના મનમાં કહે છે, કે) એ જ રીતે પુત્ર પણ સદા દુઃખનો હેતુ છે. જો પુત્ર ન થાય તો દુઃખ, ગર્ભમાં આવે તો દુઃખ, જન્મે ત્યારે દુઃખ અને મરે તો પણ અનેક દુઃખ થાય છે. ૯૦

ત્યાંસુધી સીને ગર્ભ રહેતો નથી, ત્યાંસુધી પતિપત્નીના મનને ઘણું દુઃખ રહ્યા કરે છે; ગર્ભ રહ્યા પછી પણ ‘છોકરો આવશે કે છોકરી?’ એ ચિંતા મનમાંથી મટતી નથી. વળી ગર્ભ પડી જવામાં ધણું ડરણું હોય છે; તેથી ‘પણુ સેએ કયાં કરે છે એ ફિકર કયાં કરે છે. નય મહિના વીત્યા પછી છોકરો જન્મે છે, ત્યારે પણ માબાપની ચિંતા ઘટતી નથી; કેમ કે નવે ગ્રહમાં એક-બે ગ્રહ પણ જેના માઠા ન હોય, એવું તો કોઈ જન્મતું જ નથી! હવે જે ગ્રહ નબળા હોય, તેની ફિકર માબાપ રાતકહાટો એકાંતમાં એસીને કયાં કરે છે. ૯૧-૯૩

હવે છોકરું કહાવ્યું ઉઠાવ્યું થઈ જાય કે ધાવે નહિ, ત્યારે પણ

મળીને રડવા લાગે છે. એમ કરતા કેટલાક મહિના વીતે છે, એટલે છોકરાને ઝીણાઝીણા દાંત નીકળે છે. ઘણાં છોકરાં દાંત આવતાં મરી જાય છે (તે છોકરું યુકાર્થ જાય છે અને તેને અનેક વ્યાધિ થઈ આવે છે), ત્યારે માળાપની ચિંતાનો પાર રહેતો નથી. જો એ કુખમાંથી છૂટીને દૂળળો થઈ ગયેલો છોકરો જીવે છે, તો માળાપ ચાર રસ્તાના ચકલા પર ઉતારે મૂકે છે. વળી મ્લેચ્છ, ચમાર, કાળી કે વાધરીની પાસે દોરા-ધાગા કરાવે છે કે લિજ્જી નખાવે છે. સારામારા પ્રાદક્ષિણા પણ સંયત્ત, ખોળ, પીર ને ક્ષીરની પાસે જઈ હાથ ભેડી આજીજી કરે છે, જેમને હિંદુ કદાપિ માને નહિ, તેમને પણ છોકરાને માટે પોતાના ઇંદ માને છે. વળી ભૂત-ભૈરવની ઉપામના કરે છે અને મસાણામાં જઈને શિવાબલિ મૂકી આવે છે ! તેમના ઘરમાં વાધરીનું ડાકવું વાગે છે, અને હાથ ભેડીને તેમની પૂજા કરતાં પણ તે લાજતા નથી ! ખીજાં પણ ઘણાંક તારિજ, દોરા, ધાગા કે જત્ર લખી. તેને મઢાવી છોકરાના ગળામાં બાંધે છે. ૯૪-૯૮

चौपाई-मिजजुलमें एक अच्युतपूजा, किन्हु न सुपमहु सुमयों हुआ ।
सो कुलनेम पूतहित त्यागो, व्यभिचारन ज्यों जहें तहें लागो ॥९९॥
होत शीतलामो जय निकसन, नशत मातुपितु मनको बिरसन ।
स्नानक्रिया तजि रहत मलीना, परम देय गदहाकू कीना ॥१००॥
मोरिबाग बज्रसहु शिशु मोरा, गदहा मातु चराऊ तोरा ।
यों कहि चना गोदमें धारै, बिनति करि गदहाकू चारै ॥१०१॥
अस अमंत दु.खतें शिशु पारन, युवा होत लौ और हजारन ।
उमर पूनकी हवै जो थोरी, मरि है करहु उपाय करोरी ॥१०२॥

જેમના ઘરમાં એક વિધ્વ સિવાય ખીજાની પૂજા સ્વપ્ને પણ ન થતી હોય, તે કુળનો નિયમ પણ છોકરા માટે તજી દઈને વ્યભિચારિણીની પેઠે ગમે તેની પાસે જાય છે ! ૯૯

ત્યારે શીતળા નીકળે છે, તે વખતે માળાપના મનનો આનંદ નાશ પામે છે. તે વખતે નહાવા-ધોવાનું તજીને મલિન રહે છે, તથા ગધેડાને પોતાનો પરમદેવ માને છે ! x ‘હે મારી શીતળા માતા ! મારો છોકરો મને બક્ષિસ આપજે, હું તારા ગધેડાને મોરડી અને લગામ ચકાવીશ અને ચારીશ’ એમ કહીને ખોળામાં ચણા લઈને ગધેડાને વીનવીને ખવરાવે છે ! ૧૦૦, ૧૦૧

x શીતળાદેવીનું વાહન ગધેડાનું હોવાથી દેવીની સાથે ગધેડાની પૂજા પણ કરવી પડે ॥ ૧૦૨ કહે છે કે, ગધેડાના દૂધથી શીતળા ખટે છે

આવાંઆવાં અનંત દુઃખો વેડીને છોકરો ઉછેરવામાં આવે છે તથા તે જીવાન થાય તે પહેલા બીજાં પણ હજારો સંકટ માળાપને વેઠવા પડે છે, એમ કરતાં છોકરાનું આયુષ્ય ટૂંકું હોય, તો કરાડો ઉપાય કરતાં પણ તે મરે છે. ૧૦૨

મરે માતપિત કુટુંબિ માથા, માનિ આપકું દીન અનાથા ।
 હાયહાયકરિ નિશિદિન રોવે, કરિ ધિકધિક નિજ જન્મ વિગોવે ॥૧૦૩॥
 પૂતમરણકો દુઃખ હવે જૈસો, લલત સપૂત, અપૂત ન જૈસો ।
 જો જીવે તો હોત હિ તરના, લગત નારિકે પાંપન ભરના ॥૧૦૪॥
 જિન અનેક યત્નનિ પ્રતિપારો, તિનકૂ જલ વ્યાવન હ ભારો ।
 રજનિ સેજપે સિરણે નારી, તય પિતમાત વેદુ મુહિં ગારી ॥૧૦૫॥
 હવે સપૂત તો પ્રાત્ત હિ ઝઠિકે, નવે દૂરતે માથ ન ગઠિકે ।
 અહં માતપિત આવે નેરે, પૂત ન સન્મુખ આંખિ હું ફરે ॥૧૦૬॥
 હવે વપૂત તો ઝટત હિ પ્રાતા, વચન ગારિસમ વકિ અસુહાતા ।
 જુવો હોય લે સય ઘરકો ધન, વં પિત માતહિ દક્તિનકો તન ॥૧૦૭॥
 ફેરિ સંભારત વ્યહુ ન તિનકૂ, પોપત સવદિન તિય નિજ તનકૂ ।
 દેલિ લત પિતમાત ઝસાસા, યા વિધિ પુત્ર સદા દુલારાસા ॥૧૦૮॥

શોહા—કરિ વિચાર યોં દેલિયે, પુત્ર સદા દુઃખરૂપ ।

સુખ ચાહત જે પૂતત, તે મૂઢનકે મૂપ ॥ ૧૦૯ ॥

તે વખતે માળાપ માથુ ફૂટે છે અને પોતાને દીન તથા અનાથ માને છે તથા ‘હાયહાય’ કરાને રાત-દિવસ રહે છે; અને ‘ધિક્ ધિક્’ કહીને પોતાનો જન્મારો રહ થઈ ગયો માને છે. છોકરાના ભરણપુરુષ ડુબ કેવું છે, તે જેનો છોકરો જીવે છે તે જાણે છે, પણ જેને છોકરો છે નહિ તે જાણતો નથી. છોકરો જો જીવે છે, તો જીવાન થયો કે તરત પોતાની સ્ત્રીનું ભરણપોષણ કરવા લાગે છે, અને જેમણે અનેક મહેનત કરીને તેને ઉછેર્યો છે, તેમને પાણી પાવાનું પણ તેને બારે થઈ પડે છે રાતે પથારીમાં સ્ત્રી તેને સમજાવે છે, કે ‘તમારા માળાપે મને ગાળો દીધો!’ તે સાંભળીને જો સપૂત હોય, તો સવારમાં જીડીને ‘માળાપની પાસે ગયા વિના જ ફરથી નમે છે કદાચ માળાપ એમ ઇન્છે કે છોકરો પાસે આવે તો સારું’ પણ છોકરો તો પાસે આવીને તેમના તરફ જોતો પણ નથી! ૧૦૩-૧૦૬

જો ઠપૂત હોય તો સવારમાં જીડતા જ ગાળો જેવા અણુઘટતાં વચનો જોવીને ઘરમાંથી સઘળું ધન લઈ તે જુદો નીકળે છે તથા માળાપ પાસે ક્ષત તેમનું શરીર રહેવા દે છે! પછી ફરીને કદી તેમની સંભાળ લેતો નથી, પણ પોતાની સ્ત્રીને તથા પોતાના શરીરને

પોષે છે, આવા છોકરાને જોઈને માળાપ હમેશાં નિસાસા મૂક્યા કરે છે. આ પ્રમાણે પુત્ર સદા દુઃખના રાશિ જેવો છે આ રીતે વિચાર કરી જોઈએ, તો પુત્ર સદા દુઃખરૂપ જ છે: એમ છતાં જેઓ છોકરાથી મુખની ઇચ્છા રાખે છે, તેઓ મૂઢના રાજાઓ છે. ૧૦૭-૧૦૮

ધનસંગ-દુઃખવર્ણન

દોહ—તજિ તિય પુત્ર જુ ધન ચહૈ, તાકે મુખમં ધૂર ।

ધન જોરન રક્ષા કરન, खरच नाश दुखमूर ॥૧૧૦॥
 જીપાઈ-જો ચાહે માયા થદુ જોરી, કૈર અનર્થ સુ લાલકરોરી ।
 જાતિધર્મ ફુલધર્મ સુ ત્યાગે, જો ધનકું જોરન જન લાગે ॥૧૧૧॥
 વિના ભાગ તદપિ ન ધન જુરિ હૈ, જુરે તુ રક્ષા કરિકરિ મરી હૈ ।
 खर्चत धन घटि है यह चिंता, नाशे निशिदिनं ताप अनंता ॥૧૧૨॥
 સદા કરત ચૌં દુઃખ ધન મનકું, ચહે તાહિ ધિખ્ ધિખ્ તિહિં જનક ।
 सुयति पूत धन लखि दुःखदाता, तज्यो मर्ह्य भ्रमताको नाता ॥૧૧૩॥
 જેઓ સ્ત્રી અને છોકરાને તણને ધનની ઇચ્છા રાખે છે, તેમના મોઢામાં ધૂળ પડી સમજવી; કેમ કે ધન મેળવવામાં દુઃખ છે, તેનું રક્ષણ કરવામાં દુઃખ છે અને તેનો ખર્ચ થાય કે નાશ થાય, તો તે પણ દુઃખનો હેતુ છે. ૧૧૦

જે માણસ ઘણું ધન મેળવવા ઇચ્છે છે, તે લાખો ને કરોડો અનર્થ કરે છે. જે માણસ ધન મેળવવામાં આસક્ત થાય છે, તે જાતિધર્મ અને કુળધર્મને પણ છોડે છે. એમ છતાં લાગ્યમાં નથી હોતું તો ધન મળતું નથી; કદી મળે છે, તો તે તેને સાચવીસાચવીને મરી જાય છે! બળી ઓછું થવાની બીકથી તેનો ખર્ચ કરવાની તેની હિંમત ચાલતી નથી! એમ છતાં જો તે નાશ પામે, તો તેને શતઠડાડો અનંત પરિતાપ થયા જ કરે છે! એ રીતે ધન પણ મનને સદા દુઃખ જ આપે છે; તેની જે ચાહના રાખે છે, તે માણસને ધિક્કાર છે. બહુએ ઉપર કહ્યું તેમ સ્ત્રી, પુત્ર અને ધનને દુઃખરૂપ જાણીને તેમને ત્યાગ કર્યો. ૧૧૧-૧૧૩

રાજાની ભઠ્ઠીમાં પ્રેતબુદ્ધિ

ઉદ—મર્હું વન एकांतमें, गयो कियो चित शांत ।
 भयौ नयो दीवान तिन, सुन्यो सकल वृत्तांत ॥
 सुन्यो सकल वृत्तांत, चित यह उपजी ताके ।
 जो नृप जीवत सुनै, मिलै वा काहू नाके ॥
 तौ झंटे म होहि, भूप दे सयकूं दंडा ।
 योत अय मिली कहौ, मर्ह्य मो प्रेत प्रचंडा ॥ ૧૧૪ ॥

પછી બહુ ઠોઠ એકાંત વનમાં ગયો અને ત્યાં ચિત્ત શાંત કરી બેઠો. એ વાત જો નવો દીવાન થયો હતો તેણે સાંભળી. તેણે ધાયું કે, દૈવયોગે કદાચ રાજા તે તરફ જઈ ચઢશે અને તેને જીવતો બચશે, તો અમને સૌને જૂઠા તથા દગાખોર બાણીને શિક્ષા કરશે; માટે હવે બધાએ મળીને એમ જ કહેવું કે બહુ તો મોટો ભૂત થયો છે! ૧૧૪

દોહ—કરિ સલાહ यह परस्पर, गये कचहरी चीच ।

સયદી કહી यह भूपते, मर्छुं प्रेत भो नीच ॥ ११५ ॥

રાજા લગાયે દેહમેં, મિલે જાહિ ચતરાત ।

તિહિ મારત સો નર વચત, જો તિહિ देखि परात ॥ ११६ ॥

આવી રીતે બધાએ ઠરાવ કરીને બીજે દિવસે ગાધા કચેરીમાં ગયા અને રાજાની આગળ તેમણે વાત કરી કે, બહુ તો મરીને નીચ ભૂત થયો છે, તથા તે શરીરે રાખોડી બાણીને ફરે છે. ઠોઠ માણસ તેને દેખીને તેની બેઠે વાત કરવા બાંધ છે, તેને તે મારી નાખે છે; પણ તેને બેતામાં જે નાસી બાંધ છે, તે જ બાંધે છે. ૧૧૫, ૧૧૬

દોહ—सुनि भूपहं निश्चय कियो, मर्छुं मरी भो प्रेत ।

સાંચ જૂઠ ભૂપ ન લખત, મર્ચે જુ પ્રમાદ મચેત ॥ ११७ ॥

ફલુ દિન ઘટે ભૂપ તવ, મારત ગયો શિકાર ।

પૈછ્યો ગિરિવન સઘનમેં, જહું મૃગરાજ હજાર ॥ ११८ ॥

તપત તહાં ફક તરતરે, મર્છે નીજ દીવાન ।

પેછિ તાહિ માજ્યો ઝલદિ, માનિ પ્રત दुःखदान ॥ ११९ ॥

આ વાત સાંભળીને રાજાને નિશ્ચય થયો કે, બહુ મરીને પ્રેત થયો છે; રાજા લોકો પ્રમાદી હોય છે, તેથી તેઓ સાચું-બહુ બાણી શકતા નથી. કેટલાક દિવસ પૂર્વે પછી રાજા શિકાર કરવા ગયો, ત્યાં દૈવયોગે જ્યાં હજારો સિંહ હતા, એવા ખર્ચવાળા ગાડા જંગલમાં જઈ ચઢ્યો. ત્યાં એક ગાડ તબે તપશ્ચર્યા કરતા ચોતાના દીવાન બહુને રાજાએ બોલ્યો; તેને બેતાં જ રાજા તેને દુઃખદાયક ભૂત માનીને તરત પાછો વળીને નાહો. (રખેને એ ભૂત રાજાને ખાઈ બાંધ !) ૧૧૭, ૧૧૮

બહુના દષ્ટાંતનો સિદ્ધાંત

ઉદ—मर्छुं मर्यो क परेत मर्यो यह, वाक्य असत्य हु सत्य पिछाना ।

દેખિ લિયો નિજ ચાંચિન જીવત, તો હુ પરેત હુ માનિ મગાના ॥

વંચકતે સુનિ દૈત તથા મતિ, મેં વિશ્વાસ કરે જુ મંજાના ।

મરહ મદૈત લલે પરતચ્છ હુ, તો હુ ન તાહિ દિયે વ્હરાના ॥ १२० ॥

ગરુઃ—બહુ મરી ગયો અને તે ભૂત થયો છે, એ વાત બહુ

છતાં રાજાએ સાચી માની, પોતાની આજે એને છૂતો બેયો, તથાપિ એને ભૂત માનીને રાજા નાસી ગયો. એ જ પ્રમાણે ધૂત માણસોનું માનીને જે દેવતા વિશ્વાસ કરે છે, એવા અજ્ઞાની માણસો અદેવતા પ્રદાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરે તોપણ તેમના હૃદયમાં તે ઠરતો નથી. ૧૨૦

દોહા—મેદવચન વિદગાસ કરિ, સુનત જુ કોડ અજાન ।

સો જન દુઃખ મુગતૈ સદા, હૈ ન ગ્રહાકો જ્ઞાન ॥ ૧૨૧ ॥

યાતે સુનૈ જુ મેદકે, વચન લપે સુ અસત્ય ।

તયહી તાફ જ્ઞાન હૈ, મહાવાક્યતૈ સત્ય ॥ ૧૨૨ ॥

જે માણસ દેવતા વચનનો વિશ્વાસ ઠરીને તેમની વાતો સાંભળે છે, તે માણસ સદા દુઃખ ભોગવે છે અને તેને પ્રદાનું જ્ઞાન થતું નથી, માટે ભેદવાદીના જે જે વચનો સાંભળ્યા હોય, તે સઘળાને ભૂઠાં બાણે, ત્યારે તેને મહાવાક્યથી સત્યજ્ઞાન થાય છે. ૧૨૧, ૧૨૨

ચોપાઈ—શિષ્ય, ને સુની જુ મેદકહાની, જાનિ જૂઠ તે નરકનિશાની ।

તિનકે કહનહાર સવ જૂઠે, પુરુષારથ સુષ્ટે શઠ રૂઠે ॥ ૧૨૩ ॥

તિનકો સંગ ન કયહૂ કીજૈ, હૈ જો સગ ન વચન સુનીજૈ ।

જોફહુ સુનૈ જુ સુનતહી ત્યાગહુ, મ્લેચ્છ જૈનવચસમ લપિ માગહ ॥

હૈ શિષ્ય । તે ભેદની વાતો સાંભળી હોય, તે સઘળી ભૂઠી છે, અને તે નરકમાં નાખનારી છે, એમ બાણે તેના કહેનારા યજ્ઞ સઘળા ભૂઠા છે અને તે સઘળા શઠ, પુરુષાર્થના સુખથી રહિત છે તેમનો સગ કદી કરવો નહિ, સગ થાય, તો તેમનું વચન સાંભળવું નહિ, વચન સાંભળાઈ બાય, તો તરત તેને ભૂઠી જવું, તથા મ્લેચ્છ અને જૈનના વચનો સમાન તેને બાણીને ત્યાથી દૂર જવું ૧૨૩, ૧૨૪

મિથ્યા દુઃખનો મિથ્યા ઉપાયથી નાશ-એ

વિષે એક રાજાના સ્વમનું દંષ્ટાત

શ્રીગુરુવાચ ।

ચોપાઈ—જો મિથ્યા હવે દૈશિક વેદા, કંસૈ કરહીં ભવદુઃખ છેદા ।

યાકો અવ ઉત્તર સુનિ લીજૈ, મિથ્યા દુઃખ મિથ્યાતે છીજૈ ॥ ૧૨૫ ॥

વેદ રુ ગુરુ સત્ય જો હોવે, તૌ મિથ્યા ભવદુઃખ નહિ છૌવે ।

યામૈં દુઃખ દંષ્ટાત સુનાઝ, જાતે તવ સદહ નશાઝ ॥ ૧૨૬ ॥

સુરપતિ દ્વદ્વ સ્વર્ગમેં જૈસો, પ્રવલપ્રતાપ મૂપ દુઃખ પેસો ।

ભીમસમાન શૂર વહુનેરે, તિનક ચહુધા ઢેરે મેરે ॥ ૧૨૭ ॥

યોધા લે નિજ નિજ હથિયારન, સરે રહૈં તિહિં દ્વાર હજારન ।

અદિર મદિર ડચીઢી ઠાંઢ, લિયે સડગ કોશનતે કાઢ ॥ ૧૨૮ ॥

જૈવો મહલ અટારી જામે, ફૂલ સેજ સોવે નૃપ તામે ।

પંછી હુ પહંચન નહિ પાવે, તહાં ઝીર કેસે સ્થિતિ જાવે ॥૧૨૧॥

ગુરુ:—હે શિષ્ય ! તેં જે એમ પૂછ્યું હતું કે, ગુરુ અને વેદ બે મિથ્યા હોય તો તે સંસારદુઃખનો શી રીતે નાશ કરશે ? એનો ઉત્તર હું તને કહું તે સાંભળી લે; મિથ્યા દુઃખનો મિથ્યા ઉપાયથી જ નાશ થાય છે. વેદ અને ગુરુ બે સત્ય હોત તો તે મિથ્યા સંસારના મિથ્યા દુઃખને મટાડી શકત નહિ. જે વિષે હું તને એક દ્વાંત કહું છું, જે વડે તારો સંઢેહ નાશ પામશે. ૧૨૫, ૧૨૬

સ્વર્ગમાં જેવો ઈંદ્ર રાજા છે, તેવો જ એક પૃથ્વી પર મહા-પ્રતાપશાળી રાજા હતો. તેની તહેનાતમાં ભીમ સરખા પરાક્રમી અને બળવાન ધણાક ચોદા હતા; તે સર્વે તેનું રક્ષણ કરવા માટે તેની આદેશાનુ સુકામ નાખીને પડ્યા હતા. હબારો ચોદાએ પોતપોતાનાં હમિયારો લઈને ક્ષારમાં ખડા રહેતા હતા. ઉઘાડી તલવારો લઈને તે મહેલની અંદર રાજાની અટારીમાં ઊભા રહેતા હતા. રાજાનો મહેલ ઊંચો હતો અને તેને ફરતી અટારી હતી. રાજા પોતાના એ ઊંચા મહેલની અટારીમાં ફૂલની શમ્યામાં સૂઈ રહ્યો હતો. તે જગ્યાએ પક્ષી પણ પહોંચી શકે એમ નહોતું, તો ખીજે કંઈ તો ત્યાં શી રીતે જઈ શકે ? ૧૨૭-૧૨૮

રાજાને આવેલું સ્વપ્ન : પગે શિયાળ કરકયું

તહાં મૂપ દેવ્યો અસ સુપના, પકયોં પૈર ચીદરી અપના ।

મૂપ છુડાવોં ચાહત નિજ પગ તજત ન ચીદરિ પકરિ જુ પગરગ ॥૧૨૯॥

તય રાજા ચોં સરો પુકારે, હૈં ફો અસ જો ચીદરિ મારે ।

જોધા જો ઠાંદે નિજ દ્વારા, તિન રંચકજુ ન વિચો સદારા ॥૧૩૧॥

તય નૃપ દંડ લિયો નિજ કરમેં, આપહિ માર્યોં સ્યારની દિરમેં ।

લગત દંડ મો તાકો અંતા, તય નિસરે પગરગતે દંતા ॥૧૩૨॥

દાંત લમે ગાંદે નૃપ પગમેં, ચોં લંગરાત સુ ચાલત મગમેં ।

તય ચાલ્યો લે લાડી કરમેં, પહુચ્યો ધાવરિયાંક ઘરમેં ॥૧૩૩॥

તાહિ કહ્યો ફોદા અસ દીજે, ધાવ પાંવકો તુરત મરિજે ।

ધાવરિયા નુપતે યહ માસ્યો, ફોદા નહિ તયાર ઘરિ તાસ્યો ॥૧૩૪॥

જો તુ દે પૈસા રૂક ગોફું, તો તયાર કરિ દેહં તોફું ।

તય વલક્યો નૃપ લાઠી ટેકા, નહિ દેનેફું ફોડિજુ પેકા ॥૧૩૫॥

ત્યાં રાજાને એક એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે, તેના પગે એક

શિયાળ ખાંચી પડ્યું છે. રાજા તેની પાસેથી તે પગ છોડાવવાની મહેનત કરવા લાગ્યો, પણ શિયાળે રાજાના પગની રમમાં દાંત

ઊંડા બેસાડ્યા'તા તે કેમ છોડતું નહોતું. તે વખતે રાજાએ ત્યાં ઊભાઊભા બૂમે પાડવા માંડી કે, 'અરે! કેઈ દોડો-આવો; આ શિયાળને મારીને મારે પગ છોડાવે એવો કેઈ છે કે નહિ ?'

તે વખતે જે યોદ્ધાઓ રાજાનાં ગારણું ઉપર ઉઘાડી તલવારે ઊભા રહ્યા હતા, તેમણે તેને લગાર પણ મદદ કરી નહિ. (કેમ કે રાજાના સ્વમની બૂમે તેમણે સાંભળી નહોતી અને સ્વમતું શિયાળ તેમણે જોયું નહોતું.) કેઈ મદદ કરવા આવતું નથી, એમ જોઈને છેવટે રાજાએ એક ડાંગ હાથમાં લીધી અને જાતે જ તે શિયાળના માથામાં મારી. તે ડાંગ વાગતાં જ શિયાળ મરી ગયું; અને ત્યારે રાજાના પગની રગમાં તેના દાંત પેઠા હતા, તે નીકળી ગયા. ૧૩૦-૧૩૨

રાજાના પગમાં દાંત ઊંડા પેઠા હતા, તેથી રાજા લંગડાતો રક્તામાં ચાલવા લાગ્યો. લાકડીના ટેકાથી રાજા ચાલતો-ચાલતો મલમપટ્ટા કરનારને ઘેર ગયો; અને તેને કહ્યું: 'મારે પગે શિયાળ કરડયું છે; માટે એવો મલમ આપ, કે જેથી પગને ધા જલડી રુઝાઈ જાય.' ત્યારે મલમપટ્ટા કરનાર બોલ્યો: 'ભાઈ, મલમ ઘરમાં તૈયાર રાખ્યો નથી; જો તું મને એક પેસો આપે તો તને મલમ તૈયાર કરી આપું.' એમ સાંભળીને રાજા લાકડીના ટેકાથી લંગડાતો-લંગડાતો ત્યાંથી પાછો ફર્યો; કેમ કે તેને આપવાને તેની પાસે તો એક ટોડી પણ નહોતી. ૧૩૩-૧૩૫

રાજાનો સ્વમમાં શોક-સંસાર સ્વાર્થ છે

લાગ્યો સોચ કરન ટરિ ઘરતે, ઘૂસે ઘાત કૌન બિન જરતે ।
જો મૈં હોત ધની વહમાગા, આવત ઘર ઘાવરિયા ભાગા ॥૧૩૬॥
મોહિં નિકમ્મા જાનિ કંગલા, ઘરતે તુરત રોગ ય્યૌં ટાલા ।
યાહીકૂં કહુ દોષ ન વીજે, બિનસ્વારથકો કિહિ ન પતીજે ॥૧૩૭॥
માતપિતાયાંઘવસુતનારી, કરત પ્યાર સ્વારથતે મારી ।
જો નહિ સ્વારથ સિદ્ધિ પાવે, તો ફનકૂં દેર્યો હુ ન માવે ॥૧૩૮॥
જા બિન ઘરી પ્ફક નહિ રહતે, દુઃખ અપાર ધિગુરે સય લહતે ।
જય દેલે આયો ઘર પૌરી, ઘરકે મિલત માજિ મરી કૌરી ॥૧૩૯॥
વિધિ અધીન કોઢી સો હોવે, સય અંગનીમેં પાની ચોવે ।
અરુ જરિ પરીં આંગુરી જાકે, મિનમિનાત મુલ માલી તાકે ॥૧૪૦॥
ફહત તાહિ તે ઘરકે પ્યારે, મર પાપી અવ તો હતિયારે ।
જેહિં દેલત અંબિયા ન અઘાની, તેહિં લલિ મ્લાનિ ચમનજ્યૌં આની;
જો તિયહિય લાગત પતિ પ્યારો, કિય ન ચહત પલ ડરતે ન્યારો ।
તાકી પવન થચાયો લોરે, મિરે જુ વસન તુ નાક સકોરે ॥૧૪૨॥

મલમપટ્ટા કરનારને ઘેરથી નીકળ્યા પછી તે શોક કરવા લાગ્યો, કે 'અરેરે! પૈસા વગર મારી વાત કેાણુ સાંભળે ? જો હું લાગ્યશાળી ધનવાન હોત, તો મલમપટ્ટા કરનાર દોડતો-દોડતો મારે ઘેર આવત; પણ મને ઠંગાલ અને નકામો બાણીને રોગની પેઠે ઘેરથી તેણુ તરત હાંકી કાઢ્યો! પણ એને કાંઈ દોષ આપવાનો નથી. 'સ્વાર્થ' વગર કાંઈ કાંઈનો વિશ્વાસ કરતું નથી. મા, બાપ, દીકરા અને સ્ત્રી-એ સઘળાં સ્વાર્થથી ઘણાઘણા પ્રેમ કરે છે! જો તેની પાસેથી સ્વાર્થની સિદ્ધિ ન થાય, તો પછી તે તેમને દીઠો પણ ગમતો નથી! ૧૩૬-૧૩૮

જે માણસને જોયા વિના ઘરનાં માણસ એક ઘડી પણ રહેતાં નથી, જેના વિયોગથી તેમને અપાર દુઃખ થાય છે, જેને આવતો જોઈને ઘરનાં માણસ તેની સામે દોડી જાય છે અને પગથિયાં ઉપર જ તેને બાથ ભરીને ભેટી પડે છે, તે જ માણસ દેવયોગથી જો ગળતકોઠ રોગવાળો થાય, એના લભામ અંગમાંથી પાણી ટપકતું હોય, તેની આંગળીઓ ગળીને પડી ગઈ હોય, તેના મોઢા ઉપર માખીઓ બણબણતી હોય, તો તેનાં ઘરનાં વહાલાં તેને કહેશે: 'હવે તો આ પાપી હત્યારે મરે તો સારું થાય !' જેને જોઈને આંખો વૃક્ષ થતી નહોતી, તેને જોઈને જિલ્લી થતી હોય એવી ગ્લાનિ થાય છે! જે સ્ત્રીને પોતાનો પતિ વહાલો લાગતો હતો અને તેને છાતીથી એક પણ પણ દૂર કરવા ચાહતી નહોતી, તેના તરફથી આવતા પવનથી તે બચવા ધન્ય છે; અને કદાચ પવન આવી ગયો તો નાક સકોચીને તેમાં લૂગડું દાખે છે. ૧૩૯-૧૪૨

जिहिं पितुमात गोदमें लेते, सकुचत तिहिं करते कहु वेते ।

मिलत भ्रात जौ भरि भुज कोरी, सो यतरत दीख दै डोरी १४३
ऐसे जग स्वारथको सारो, यिनस्वारथको काको प्यारो ।

मुहिं स्वारथ योग्य न विधि कीनो, यांत इन फोहा नहि दीनो १४४

याँ चितत इक मुनि तिहिं भेट्यो, तिन दै जरी घाघ दुःख भेट्यो ।

निद्रातैं जाग्यो नृप जबहिं, घाघ दरद मुनि नाशो तवहिं ॥१४५॥

शिप यह तुहि दष्टांत प्रकाश्यो, लिखि मिय्यातैं मिय्या नादयो ।

મિષ્ટા દુઃખ દેવ્યો જવ રાજા, સાચ સમાજ ન કિય કહ્યુ વાજા ૧૪૬

માબાપ જેને ખોળામાં લઈ રખાડતાં હતાં, તેને હાથથી કાંઈ

આપતાં પણ તેમને સંકોચ થાય છે. જે ભાઈઓ તેને બાથ ભરીને ભેટતા હતા, તે તેની સાથે વચ્ચે છેદું રાખીને વાત કરે છે! આ જગત એવું સ્વાર્થનું સરુ છે! સ્વાર્થ વગર કેાણુ કોનું સરુ-વહાલું છે! વિધતાએ અને કાંઈના સ્વાર્થને યોગ્ય કયો નહિ, તેથી આજ

મલમપટ્ટી કરનારાએ મને મલમ આપ્યો નહિ।' ૧૪૩-૧૪૪

આવી રીતે વિચાર કરતોકરતો તે રાજા સ્વપ્નમાં આગળ જતો હતો, એવામાં એક સંન્યાસી તેને મળ્યો. તેણે તેને એક વનસ્પતિ આપી; તેથી તેના ઘાતું દુઃખ મટી ગયું. રાજા ન્યારે ઊંઘમાંથી જાગ્યો, ત્યારે તો તેના પગના ઘા, તેમાં થતું દરદ અને તે દરદને મટાડનાર મુનિ-એ ત્રણે અલોપ થઈ ગયાં! ૧૪૫

હે શિષ્ય! તને આ દૃષ્ટાંત કહ્યું, તે ઉપરથી મિથ્યાથી મિથ્યાનો નાશ થાય છે, તે તું સમજી લે. રાજાને ન્યારે મિથ્યા દુઃખ થયું, ન્યારે જેટલું સાચું સાહિત્ય તેની પાસે હતું, તેનો કાંઈ ઉપયોગ થયો નહિ. ૧૪૬

ટીકા—તાત્પર્ય એ છે, કે સંસારથી દુઃખ મિથ્યા છે; માટે તેને દૂર કરવાને વેદ અને ગુરુથી સાધન પણ મિથ્યા જ જોઈએ. મિથ્યાના નાશમાં સત્ય સાધનની અપેક્ષા નથી. સત્ય સાધન હોય તેનાથી મિથ્યાનો નાશ થાય નહિ. જેમ રાજાની પાસે મિથ્યા શિવાળ સ્વપ્નમાં આવ્યું, તે કાંઈ સાચા યોદ્ધાથી રોકાયું નહિ; અને રાજાએ જુઓ પાડી, તે વખતે રાજાની પાસે સાચા શસ્ત્રધારી તો અનેક હતા, પણ કોઈથી તે મર્યું નહિ; ન્યારે રાજાએ મિથ્યા ડાંગ મારી, ત્યારે તે મર્યું. વળી રાજાને મિથ્યા ઘા પડ્યો, તે વખતે કોઈ સાચો વૈદ અને મલમપટ્ટી કરનારો મળી આવ્યો નહિ. મિથ્યા મલમપટ્ટી કરનાર પાસે ગયો, ત્યારે તેણે પૈસો માગ્યો. રાજાની પાસે અનંત ખજાનો સાચો હતો તે એમ ને એમ રહ્યો, પણ રાજાને તેમાંથી એક પૈસો પણ મળ્યો નહિ. કોઈ પણ સાચું સાધન રાજાના કુ ખનો નાશ કરવાને સમર્થ થયું નહિ, પણ મિથ્યા મુનિએ મિથ્યા વનસ્પતિ આપીને મિથ્યા કુ ખનો નાશ કર્યો!

આવી રીતના સ્વપ્નનો અનુભવ સર્વને છે. સ્વપ્નમાં જાગ્રતના પદાર્થનો કોઈને કોઈ જગ્યાએ પણ ઉપયોગ થયેલો જાણવામાં નથી. એ જ રીતે મિથ્યા એવા સંસાર-દુઃખનો નાશ મિથ્યા વેદ-ગુરુથી જ થાય છે; સાચા વેદ-ગુરુની ત્યાં અપેક્ષા નથી.

ત્રણ પ્રકારની સત્તા

મૃગજળથી તરસ કેમ મટતી નથી ?

શંકા—શિષ્ય કહે છે, કે મારી એક એવી શંકા હતી, કે જેમ મૃગજળના મિથ્યા પાણીથી તરસનો નાશ થતો નથી, તેમ મિથ્યા વેદ-ગુરુથી સંસાર-દુઃખનો નાશ થતો નથી; પણ જો વેદ-ગુરુ મિથ્યા માન્યા છતાં તેનાથી સંસાર-દુઃખનો નાશ થાય છે એમ માનશો, તો મૃગજળથી તરસનો પણ નાશ થવો જોઈએ.

મૃગજળ અને તરસમાં સત્તાનો ભેદ છે

ચૌપાઈ—યદપિ મિથ્યા મરુઘલ પાની, તાતે કિનહુ ન પ્યાસ ઘુહાની ।
તદપિ વિપમ દૃષ્ટાંત સુ તેરો, સત્તાભેદ દુહનમૈં હરો ॥૧૪૭॥

ગુરુઃ—જો કે મરુચ્છળનું પાણી મિથ્યા છે, તેથી ડાઘની તરસ મટતી નથી, તોપણ જો તારું દૃષ્ટાંત વિષમ છે; કેમ કે મૃગજળનું પાણી અને તરસ જો બેમાં સત્તાનો ભેદ છે, તે તમે જુઓ. ૧૪૭

સમસત્તાની પોતામાં સાધકબાધકતા

चौपाई—समसत्ता भवदुःख गुरु वेदा, यो गुरु वेद करत भवछेदा ।

આપસમેં સમસત્તા જિનકી, હલિ સાધકવાધકતા તિનકી ॥૧૪૮॥

સંસારનું દુઃખ અને વેદ-ગુરુની સમાન સત્તા એટલે એક સત્તા છે; માટે વેદ અને ગુરુથી સંસાર-દુઃખનો નાશ થાય છે. જો પદાર્થોની પોતપોતામાં એક જ જાતની સત્તા હોય, તે પોતપોતામાં સાધક અને બાધક થઈ શકે છે. + સાધક એટલે કારણ અને બાધક એટલે નાશક. ૧૪૮

દૃષ્ટાંત—જેમ માટી અને ઘડાની સમસત્તા છે; (બંને વ્યાવહારિક હોવાથી) માટે માટી એ ઘડાની સાધક છે. જેમ અગ્નિ અને લાકડાની સમસત્તા છે, માટે અગ્નિ એ લાકડાનો બાધક છે. પણ મૃગજળની પ્રાતિભાસિક સત્તા છે અને તરસની વ્યાવહારિક સત્તા છે; માટે એ સમસત્તા નથી, પણ વિષમ સત્તા છે; અને તેથી મૃગજળ તરસનું બાધક થતું નથી. આ ઠેકાણે સત્તાઓનું રહસ્ય સમજાવતું જોઈએ, તે આ પ્રમાણે છે: ચેતનમાં જે અસ્તિત્વ છે, તેને પરમાર્થસત્તા અથવા પારમાર્થિક સત્તા કહે છે. ચેતન સિવાયના મિથ્યા પદાર્થોમાં બે પ્રકારની સત્તા (એટલે અસ્તિત્વ) છે: એક વ્યાવહારિકી સત્તા છે અને બીજી પ્રાતિભાસિકી સત્તા છે.

(૧) વ્યાવહારિકી સત્તા—જે પદાર્થનો અજ્ઞાન વિના બાધ થાય નહિ, પણ અજ્ઞાનથી જ બાધ થાય છે, તે પદાર્થમાં વ્યાવહારિકી સત્તા છે એમ કહેવાય છે. એવી વ્યાવહારિકી સત્તા ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં છે; કેમ કે દેહ, ઈન્દ્રિયો વગેરે સંસાર જે ઈશ્વરની સૃષ્ટિ છે, તેનો અજ્ઞાન વિના બાધ થતો નથી; અજ્ઞાનથી જ બાધ થાય છે. જો કે ઈશ્વરની સૃષ્ટિના પદાર્થોનો અજ્ઞાન વિના નાશ તો થાય છે, પણ અજ્ઞાન વિના બાધ થાય નહિ.

(૨) બાધ શબ્દનો અર્થ—અપરોક્ષ મિથ્યા નિશ્ચયનું નામ બાધ છે. એ અપરોક્ષ (પ્રત્યક્ષ) મિથ્યા નિશ્ચય ઈશ્વરની સૃષ્ટિના પદાર્થોમાં અજ્ઞાન થવા પડેલાં ડાઘને ચેતો નથી; અજ્ઞાન થવા પડી જાય છે; માટે* મૂઝ

+ આ નિયમ અમિષ્ટાનરૂપ સાધક અને જ્ઞાનરૂપ બાધક-એ જ સિવાય બાકીના પદાર્થોને લાગુ પડે છે, એમ ‘વિચારસાગર’ની કીડા કરનારા પંડિત શ્રી પીતામ્બરદાસજી લખે છે.

—અનુવાદકે

* અવિદ્યા બે પ્રકારની છે: (૧) મૂલ અવિદ્યા અને (૨) તલ અવિદ્યા. જન્મ-ના પદાર્થોનું કારણ મૂલ અવિદ્યા છે; અને રત્ન તથા મૃગજળ વગેરે જન્મનું કારણ

અવિદ્યાનું કાર્ય જે જગતના પદાર્થ-ઈશ્વરમુદ્દિ તેમાં વ્યાવહારિકી સત્તા છે. જન્મમરણ, બંધનમોક્ષ આદિ વ્યવહારને સિદ્ધ કરનારી સત્તા એટલે હોવાપણું હોવાથી તે વ્યાવહારિકી સત્તા કહેવાય છે.

(૩) પ્રાતિભાસિકી સત્તા—બ્રહ્મજ્ઞાન વિના જેનો બાધ યર્થ શકે, તેને પ્રાતિભાસિકી સત્તા કહે છે. જેમ દોરડી, છીપ, ખાર ભૂમિ વગેરેમાં અનુક્રમે સાપ, રૂપું, પાણી વગેરે દેખાય છે, તેનો બ્રહ્મજ્ઞાન વિના જ બાધ થાય છે; માટે સાપ વગેરેમાં પ્રાતિભાસિકી સત્તા છે. પ્રતિભાસ એટલે પ્રતીતિ માત્ર (ફક્ત જોવાપણું જ), સત્તા એટલે હોવાપણું, તેને પ્રાતિભાસિકી સત્તા કહે છે. છીપમાં રૂપું વગેરે જણાવું એ તુલ્ય અવિદ્યાનું કાર્ય છે. એ કાર્યનું અસ્તિત્વ પ્રતીતિ માત્ર જ છે : કેમ કે ફક્ત દેખાવા સિવાય બીજી કંઈ રીતે રૂપા વગેરેનું અસ્તિત્વ નથી; માટે તેને પ્રાતિભાસિકી સત્તા કહે છે.

(૪) પારમાર્થિક સત્તા—જેનો ત્રણે કાળમાં બાધ ન થાય, તે પારમાર્થિક સત્તા કહેવાય છે. ચેતનનો બાધ કદી થતો નથી; માટે ચેતનની પારમાર્થિક સત્તા છે. આ રીતે વેદ-ગુરુ અને સંસાર-દુષ્ટ એ બેની એક વ્યાવહારિકી-સત્તા હોવાથી, તેમ પોતપોતામાં સમસત્તા છે; માટે મિથ્યા વેદ-ગુરુથી મિથ્યા સંસાર-દુઃખનો નાશ થાય છે, વળી શૂન્ય-તરસ પ્રાણના ધર્મ છે. પ્રાણ અને તેના ધર્મોનો બ્રહ્મજ્ઞાન વિના બાધ યર્થ શકે નહિ; માટે તરસની વ્યાવહારિકી સત્તા છે. મરુસ્થળના પાણીનો બ્રહ્મજ્ઞાન વિના પણ મરુસ્થળના જ્ઞાનથી બાધ થાય છે; માટે મરુસ્થળના પાણીની પ્રાતિભાસિકી સત્તા છે. એ તરસ અને મરુસ્થળનું પાણી (ઝાંઝવાનું જળ) એમની સમાન સત્તા ન હોવાથી તે પાણીથી તરસનો નાશ થતો નથી. આ પ્રમાણે દર્શાવે બાધક વેદ-ગુરુ અને બાધ્ય સંસાર-દુઃખની સત્તા એક છે; અને દર્શાવેલાં જળ અને તરસની સત્તાનો ભેદ છે; માટે દર્શાવે વિષય છે એટલે સિદ્ધાંત સાથે મળવું આવે એવું નથી.

કોનો બાધ કોણ કરી શકે ?

વાર્ધ-બ્રહ્મમિત્ર મિથ્યા સવ માલૌ, તિનકો ભેદ હેત કિહિ રાસૌ ।

उपज्यो यह मोहूं संदेहा, प्रमुताको अब कीजै चेहा ॥ ૧૪૯ ॥

શિષ્ય:—હે પ્રભુ! દોરડીમાં દેખાતા સાપનો, ક્ષારભૂમિમાં ખાતા પાણીનો અને છીપમાં દેખાતા રૂપા વગેરેનો બાધ બ્રહ્મજ્ઞાન વેના જ થાય છે, અને સંસાર-દુઃખનો બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી જ બાધ થાય છે, એવો ભેદ રાખવાનું શું કારણ છે ? કેમ કે બ્રહ્મથી ભિન્ન ૩૧ કંઈ મિથ્યા છે, એમ તો આપ કહો છો, ત્યારે તે મિથ્યા ૧૬થોમાં એવો ભેદ રાખવાનું શું કારણ ? ૧૪૯

૩ અવિદ્યા છે. અથવા બીજી રીતે કહીએ તો ધરાઈ જડ પદાર્થની ઉપાધિવાળા તનને ઠાંકનારી અવિદ્યા તે તુલાવિદ્યા અને શુદ્ધ ચેતનને ઠાંકનારી તે મૂલાવિદ્યા.

જેના અજ્ઞાનથી જે ઊપજે તેના જ્ઞાનથી તેનો બાધ

દોહા—સકલ અવિદ્યા કારજ મિથ્યા, શિષ તામૈં રંચકહુ ન તથ્યા ।

જા અજ્ઞાનસે ઉપજત જોઈ, તાકે જ્ઞાન વાઘ તિહિ હોઈ ॥ ૧૫૦ ॥

ગુરુ:—હે શિષ્ય ! જે કે પ્રદ્વાથી ભિન્ન સઘળું અવિદ્યાનું કાર્ય છે, માટે મિથ્યા છે; પરંતુ જેના અજ્ઞાનથી જે કાર્ય ઉત્પન્ન થયું હોય તેના જ્ઞાનથી તે કાર્યનો બાધ થઈ શકે છે. ૧૫૦

ટીકા—(૧) ઊપ, દોરડી, મરુચળ ઇત્યાદિકના અજ્ઞાનથી રૂંધું, સાપ, પાણી વગેરે ઊપજેલાં છે; માટે તેનો બાધ ઊપ, દોરડી અને મરુચળ વગેરેના જ્ઞાનથી થાય છે. (૨) પ્રદ્વાના અજ્ઞાનથી જન્મ, મરણ વગેરે સંસાર-દુઃખ ઊપજ્યાં છે; માટે તેનો બાધ બ્રહ્મજ્ઞાનથી થાય છે.

સંસારોત્પત્તિના ક્રમ

દોહા—મગવન ! બ્રહ્મબજાનતે, જો ઝપજે સંસાર ।

સો કિહિં ક્રમતે હોત હૈ, કહૌ મોહિ નિરધાર ॥ ૧૫૧ ॥

શિષ્ય:—હે ભગવન ! બ્રહ્મના અજ્ઞાનથી સંસાર ઊપજ્યો છે, એમ આપ કહો છો; તો તે સંસાર કયા ક્રમથી ઊપજ્યો છે તે કહો.

ક્રમની પેઠે વિના ક્રમથી જગતનો ભાસ

ચોપાઈ—જૈસે સ્વપ્ન હોત વિન ક્રમતે ત્યૌં મિથ્યા જગ માવત બ્રમતે ।

જો તાકો ક્રમ જાન્યો લોરૈ, સો મરુપલગલવસન નિચૌરૈ ॥ ૧૫૨ ॥

ગુરુ:—જેમ સ્વપ્ન ઉત્પન્ન થવામાં કોઈ ક્રમ હોતો નથી, પણ ક્રમ વિના જ સ્વપ્નના પદાર્થોનો ભાસ થાય છે, તેમ પ્રાંતિથી મિથ્યા જગતનો પણ ભાસ થાય છે. એ સંસારની ઉત્પત્તિનો ક્રમ જેઓ જાણવા ઇચ્છે છે, તેઓ મરુચળના પાણીમાં વસ જોળીને નીચોવવા ઇચ્છે છે, એમ જાણવું. ૧૫૨

દોહા—ઉપનિષદનમૈં વહુતવિધિ, જગ ઉત્પત્તિ પ્રકાર ।

અભિપ્રાય તિનકો યહી, ચેતનમિત્ર અસાર ॥ ૧૫૩ ॥

ઉપનિષદોમાં જગતની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર અનેક પ્રકારે કહ્યો છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે, કે ચેતનથી ભિન્ન તે સઘળું તુચ્છ (મિથ્યા) છે. ૧૫૩

ટીકા—ઉપનિષદમાં જગતની ઉત્પત્તિ અનેક પ્રકારે કહી છે. જેમ છદોગ્યમાં તો સતરૂપ પરમાત્માથી અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી એ ક્રમે ઊપજે છે એમ કહ્યું છે અને તૈત્તિરીયમાં આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી એ ક્રમે ઊપજે છે એમ કહ્યું છે. એ રીતે પાંચ જોતની ઉત્પત્તિ કહી છે; અને ગોઈ ટેકાજે તો અધાની ઉત્પત્તિ પરમેશ્વર કરે છે, એ રીતે ક્રમ વિના જ ઉત્પત્તિ કહેલી છે. એવી રીતે જગતની ઉત્પત્તિ વેદમાં અનેક પ્રકારે કહી છે.

તેમાં વેદનો આવે અભિપ્રાય છે:—જગત મિથ્યા છે. જે જગત કાંઈક પદાર્થ હોત તો તેની ઉત્પત્તિ વેદ અનેક પ્રકારથી કહેત નહિ પણ અનેક પ્રકારથી જગતની ઉત્પત્તિ કહી છે; માટે જગતની ઉત્પત્તિ પ્રતિપાદન કરવાનો વેદનો અભિપ્રાય નથી, પણ અદૈત શ્વહ ઓળખાવવાને જગતનો નિરોધ કરવા માટે મિથ્યા જગતનો દોષ પણ રીને શ્વહમાં આરોપ કરી બતાવ્યો છે. દષ્ટાંત:—જેમ મગ્ગનની ખાતર આતશયાત્રમાં ઉઠાવવાને દારૂનો દાથી બનાવે છે, તેના કાન અને પૂછકું વગેરે વાંકાં રહી ગયાં હોય તો તે સીધાં કરવાને આતશયાત્ર બનાવનારો યત્ન કરતો નથી; તેમ જ અદૈત જ્ઞાનને માટે સંસારનો નિરોધ કરવા માટે સંસારનો આરોપ કયો છે; માટે વેદ સંસારની ઉત્પત્તિનો ક્રમ એક જ રૂપે કહેવાનો યત્ન કયો નથી. વેદ સંસારની ઉત્પત્તિ એક રૂપથી નથી કહી, એ ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે, કે વેદનો અભિપ્રાય સંસારનો નિરોધ કરવામાં છે, તેની ઉત્પત્તિનું કથન કરવામાં તેનો અભિપ્રાય નથી.

સૂત્રભાષ્યકારનો શ્રુતિવચનથી જગતની ઉત્પત્તિ કહેવાનો અભિપ્રાય

શ્વહસૂત્રના બીજા અધ્યાયમાં સૂત્રકારે અને ભાષ્યકારે જગતની ઉત્પત્તિ કહેનારાં શ્રુતિવચનોનો વિરોધ દૂર કરીને એક રૂપથી તત્ત્વિરીય શ્રુતિ પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિ કહેવાનો બધાં ઉપનિષદોનો અભિપ્રાય છે એમ કહ્યું છે, તે મંદ જિજ્ઞાસુઓ માટે કહ્યું છે; કેમ કે જગતની ઉત્પત્તિ કહેનારાં શ્રુતિ-વાક્યોનો સૂત્રભાષ્યકારના કહેવા પ્રમાણે અભિપ્રાય ન સમજે, તો તે મંદ જિજ્ઞાસુને ઉપનિષદમાં જગતની ઉત્પત્તિ જુદેજુદે પ્રકારે કહેલી જોઈને વેદ-વાક્યોમાં પરસ્પર વિરોધ છે, એમ ભ્રાંતિ થઈ જાય. તે ભ્રાંતિ દૂર કરવા બધાં ઉપનિષદોમાં જગતની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર સરખો છે એમ સૂત્રકારે તથા ભાષ્યકારે પ્રતિપાદન કયું છે.

વળી જેને શ્વહ-વિચારથી ચાર્થ જ્ઞાન થાય નહિ, તેને લય-ચિંતન માટે પણ ઉત્પત્તિક્રમ કહ્યો છે. જે ક્રમથી ઉત્પત્તિ કહી છે, તેનાથી ઊંચે ક્રમે લય-ચિંતન કરવું. તે લય-ચિંતનથી અદૈતમાં શુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. તે લય-ચિંતનનો પ્રકાર પંચીકરણમાં વાર્તિકકાર સુરેશ્વરાચાર્યે કહ્યો છે.

આ ગ્રંથ ઉત્તમ જિજ્ઞાસુઓ માટે છે; માટે એમાં જગતની ઉત્પત્તિ તથા લયનો પ્રકાર લખ્યો નથી! પણ સાગરરૂપ છે; માટે સંક્ષેપમાં તે બતાવીએ છીએ:

શુદ્ધ શ્વહથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય નહિ, કેમ કે શુદ્ધ શ્વહ અસંગ અને અક્રિય છે, પણ માયાવિશિષ્ટ* જે ઈશ્વર તેનાથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે; માટે માયા અને ઈશ્વરનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરીએ છીએ.

* ખરું જોતાં જગતનું પારિણામિક ઉપાદાન કેવળ માયા છે, અને વિષત્ ઉપાદાન માયાકપહિત ચેતન છે; એમ છતાં અવિવેકી પુરુષોની દષ્ટિને અનુસરીને અહીં માયાવિશિષ્ટને વિષત્ ઉપાદાન કહ્યું છે— જો પીતામ્બરદાસજી

માયાના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન

કવિત—જીવ ईश भेदहीन चेतन स्वरूपमांदि,
 माया सो अनादि एक शांत ताहि मानिये ।
 सत औ' असतते विलक्षण स्वरूप ताके,
 ताहिको अविद्या और अज्ञानहु चखानिये ॥
 चेतनसामान्य न विरोधी ताको साधकहै,
 वृत्तिमें आरूढ या विरोधी वृत्ति जानिये ।
 मायामें आमास अधिष्ठान अरु माया मिल,
 ईश सरवश जगहेतु पहचानिये ॥ १५४ ॥

જીવ અને ઈશ્વર એવા ભેદથી રહિત ચેતનના સ્વરૂપમાં માયા અનાદિ સાંત (અંતવાન) છે, એમ માનવું. એનું સ્વરૂપ સત્ અને અસત્થી વિલક્ષણ છે. એને જ અવિદ્યા અને અજ્ઞાન કહે છે. સામાન્ય ચેતન એ માયાનું વિરોધી નથી, પણ સાધક (મહદગાર) છે; પણ એ ચેતનવૃત્તિમાં આરૂઢ થયેલું છે, તે અથવા ચેતનયુક્ત વૃત્તિ, એ માયાનાં વિરોધી છે, એમ જાણવું. અધિષ્ઠાન શુદ્ધ ચેતન્ય, એ ચેતન્યનો માયામાં આભાસ અને માયા, એ ત્રણે મળીને ઈશ્વર કહેવાય છે, તે સર્વદા અને જગતનું કારણ છે. ૧૫૪

ટીકા—જીવ અને ઈશ્વર એવા ભેદ રહિત જે શુદ્ધ ચેતન્ય છે, તેની આશ્રિત માયા છે. તે માયા અનાદિ છે; એટલે ઉત્પત્તિ રહિત છે.

(૧) જે માયાની ઉત્પત્તિ માનીએ તો માયાનું કાર્ય જે જગત, તેનાથી તો માયાની ઉત્પત્તિ કહેવાય નહિ; પુત્રથી પિતાની ઉત્પત્તિ જેમ હોય નહિ, તેમ જ જગતથી માયાની ઉત્પત્તિ પણ હોય નહિ. ત્યારે હવે ચેતનથી જ માયાની ઉત્પત્તિ માનવી પડશે. તેમાં પણ (૨) જીવભાવ અને ઈશ્વરભાવ એ તો માયાનાં કાર્ય છે. પ્રથમ માયા હોય નહિ તો જીવ અને ઈશ્વર પણ હોવા સંભવે નહિ; માટે જીવચેતન અથવા ઈશ્વરચેતનથી માયાની ઉત્પત્તિ કહેવી એ અસંભવિત છે. (૩) શુદ્ધ ચેતન અસંગ છે, અક્રિય છે અને નિર્વિકાર છે; તેનાથી માયાની ઉત્પત્તિ માનીએ, તો શુદ્ધ ચેતનને વિહારી કહેવું પડે! વળી શુદ્ધ ચેતનથી માયાની ઉત્પત્તિ માનીએ, તો મોક્ષદશામાં માયા ફરી ઉત્પન્ન થાય; અને એમ થાય, તો મોક્ષ માટે કરેલાં સાધનો બધાં નિષ્ફળ ધરી! આ રીતે માયા (૧) ઉત્પત્તિ રહિત છે માટે અનાદિ છે, (૨) એક છે અને (૩) સાંત એટલે અંતવાળી છે. જ્ઞાનથી માયાનો નાશ થાય છે, (૪) સત્-અસત્થી વિલક્ષણ છે. ક. જેનો ત્રણે કાળમાં બાધ થાય નહિ તેને સત્ કહે છે, એવું એક ચેતન્ય છે. ચ. માયાનો જ્ઞાનથી બાધ થાય છે; માટે તે સત્થી વિલક્ષણ છે. ગ. જેની ત્રણે કાળમાં પ્રતીતિ થાય નહિ, તેને 'અસત્' કહે છે.

દર્શાવેલું—જેમ સસસાનું સિંગડું, વાંઝળીનો છોકરો, આકાશનું દૂધ ધ્યાદિ

અસત્ છે. ઘ. જ્ઞાન થયા પહેલાં માયા અને તેનું કાર્ય પ્રતીત થાય છે. જેમ (૧) જાગ્રતમાં ‘હું અજ્ઞાની છું, બ્રહ્મને જાણતો નથી’ એવી રીતે માયા પ્રતીત થાય છે. (૨) સ્વપ્નમાં જે અનેક પ્રકારના પદાર્થો દેખાય છે, તેનું ઉપાદાન કારણ માયા છે. (૩) સુષુપ્તિમાંથી જાગ્યા પછી અજ્ઞાની રીતે અજ્ઞાનની સ્મૃતિ થાય છે. ‘હું’ સુષુપ્તિ સ્મરણો, મેં કંઈ પણ જાણ્યું નહિ’ એ સ્મરણ ન જાણેલી વસ્તુનું થાય નહિ; માટે સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનનું જ્ઞાન થાય છે, તે અજ્ઞાન અને માયા એક જ છે, તેમાં કંઈ ભેદ નથી.

આ પ્રમાણે ત્રણે અવસ્થામાં માયાની પ્રતીતિ થાય છે; માટે માયા અસત્ત્વથી વિશ્લેષણ છે. એ રીતે સત્-અસત્ત્વથી વિશ્લેષણ જે માયા, તેનું કાર્ય પણ સત્-અસત્ત્વથી વિશ્લેષણ છે. સત્-અસત્ત્વથી વિશ્લેષણ હોય તેને જ અદ્વૈતમતમાં મિથ્યા કહે છે અને અનિર્વચનીય પણ કહે છે; માટે માયા અને તેના કાર્યથી દ્વૈતની સિદ્ધિ થાય નહિ; કેમ કે જેમ ચેતન સત્ત્વરૂપ છે, તેમ માયા અને તેનું કાર્ય પણ સત્ત્વરૂપ હોત, તો દ્વૈત થાત; તે માયા અને તેનું કાર્ય તો સત્ અને અસત્ત્વથી વિશ્લેષણ હોવાથી મિથ્યા છે. મિથ્યા પદાર્થથી દ્વૈત થતું નથી. જેમ સ્વપ્નના પદાર્થ મિથ્યા છે, તેનાથી દ્વૈત થતું નથી.

અજ્ઞાનની સ્વાશ્રયતા અને સ્વ-વિષયતા

(૧) જીવ-ધ્વિરવિભાગ રહિત એવા શુદ્ધ બ્રહ્મની આશ્રિત માયા છે; અને (૨) શુદ્ધ બ્રહ્મનું જ આચ્છાદન કરે છે. આ બ્રહ્મને સ્વાશ્રય-સ્વ-વિષય પક્ષ કહે છે.

(૧) સ્વ એટલે શુદ્ધ બ્રહ્મ જ માયાનો આશ્રય છે; અને (૨) સ્વ એટલે શુદ્ધ બ્રહ્મ જ માયાનો વિષય છે; એટલે માયાથી આચ્છાદિત (દંકાયેલું) છે. ‘સંશેષશારીરિક, વિવરણ, વેદાંતપ્રકાશવલિ. અદ્વૈતસિદ્ધિ, અદ્વૈત-હીપિકા આદિ ગ્રંથકારોએ સ્વાશ્રય, સ્વ-વિષય પક્ષ જ અંગીકાર કર્યો છે.

એ વિષે વાચસ્પતિનો મત (અજ્ઞાન અનેક છે)

વાચસ્પતિનો મત આવો છે: (૧) અજ્ઞાન જીવનું આશ્રિત છે અને (૨) બ્રહ્મને વિષય કરે છે. (૧) ‘હું’ અજ્ઞાની છું અને બ્રહ્મને જાણતો નથી’ એવું કહેવામાં આવે છે. એમાં ‘હું’ શબ્દનો અર્થ જીવ, પોતાને ‘અજ્ઞાની’ કહેવાથી, તે અજ્ઞાનનો આશ્રય છે, એમ જ્ઞાન થાય છે. અને (૨) ‘બ્રહ્મને જાણતો નથી’ એમ કહેવાથી અજ્ઞાનનો વિષય બ્રહ્મ છે, એમ પ્રતીત થાય છે.

આ રીતે અજ્ઞાન જીવનું આશ્રિત છે; અને બ્રહ્મને વિષય કરે છે એટલે દાંડે છે. તે અજ્ઞાન એક નથી, પણ અનંત છે; કેમ કે જે એક અજ્ઞાન માનીએ તો તે એક અજ્ઞાનની એક જ્ઞાનથી નિવૃત્તિ થવાથી ખીમઓને અજ્ઞાન અને તેનું કાર્ય-સંસાર પ્રતીત ન થવો જોઈએ. જો એમ કહો કે આજ સુધી કોઈને જ્ઞાન થયું નથી અને હવે પછી પણ થવાનું નથી, તો શ્રવણાદિક સાધન નકામાં થશે!

માટે અનંત જીવોને આશરે રહેલું અજ્ઞાન પણ અનંત છે. અનંત

એક જ કરોળિયો જળનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ હોય છે તેમ.

શિષ્ય :—કરોળિયો જળ બાંધે છે, તેમાં તેનું જડ શરીર જળનું ઉપાદાન કારણ છે અને તે શરીરમાં જે ચેતનભાગ છે, તે નિમિત્ત કારણ છે; માટે એક જ ઈશ્વરને ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ માનવામાં કાંઈ દૃષ્ટાંત નથી.

ગુરુ :—તો કરોળિયાની પેઠે ઈશ્વરનું શરીર જે જડ માયા, તે જગતનું ઉપાદાન કારણ છે અને ચેતનભાગ એ નિમિત્ત કારણ છે એમ સમજવું.

આ રીતે એક જ ઈશ્વર જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ છે; તેમાં કરોળિયાનું દૃષ્ટાંત છે પણ મુખ્ય દૃષ્ટાંત સ્વપ્ન છે,

કરોળિયાના દૃષ્ટાંત પરથી એમ સમજવું, કે તમઃપ્રધાન પ્રકૃતિરૂપ માયા જગતનું ઉપાદાન કારણ છે; શુદ્ધ સત્ત્વપ્રધાન માયા સદિત ચેતન ભાગ જગતનું નિમિત્ત કારણ છે. મતક્ષય કે કેવળ ચેતનભાગ કારણ નથી.

સ્વપ્ન-દૃષ્ટાંત પરથી એમ સમજવાનું, કે સાક્ષી ચેતન સ્વપ્નમાં દેખાતી સૃષ્ટિનું ઉપાદાન કારણ છે, તેમ નિમિત્ત કારણ પણ છે. તે જ રીતે ઈશ્વર પણ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે તથા નિમિત્ત કારણ છે.

જે એક જ વસ્તુ ઉપાદાન કારણ તથા નિમિત્ત કારણ પણ હોય, તેને શાસ્ત્રમાં અલિપ્ત નિમિત્ત-ઉપાદાન કારણ કહે છે. ઈશ્વર જગતનું અલિપ્ત નિમિત્તોપાદાન કારણ છે. જે સમય જીવોનાં કર્મફળ આપવાને સન્ન્યુષ (તત્પર) નહિ હોય, તે સમયને પ્રલય કહે છે; અને જે સમય જીવોનાં કર્મફળ આપવાને સન્ન્યુષ હોય, તે સમયને સૃષ્ટિ કહે છે. એ રીતે જીવોનાં કર્મને અધીન સૃષ્ટિ છે.

જીવનું સ્વરૂપ

મલિન સત્ત્વ અજ્ઞાનમેં, જો ચેતન આભાસ ।

અધિષ્ઠાનયુત જીવસો, કરત કર્મફલ આસ ॥ ૧૨૫ ॥

રજોશુષ્ણુ તથા તમોશુષ્ણુથી મિશ્ર એવા સત્ત્વશુષ્ણુને મલિન સત્ત્વ-શુષ્ણુ કહે છે. એવા મલિન સત્ત્વશુષ્ણુ યુક્ત જે અજ્ઞાન, તેમાં જે ચેતન-નો આભાસ અને અધિષ્ઠાન ચેતન, એ ત્રણ મળીને જીવ કહેવાય છે અને તે કર્મ કરીને તેના ફળની આશા રાખે છે; અર્થાત્ તે કર્તા-લોકતા છે. ૧૨૫

ઈશ્વરમાં વિષમ દૃષ્ટિ અને ક્રૂરતા નથી

એ જીવોના કર્મ પ્રમાણે જિજ્ઞાસીયા ભોગને માટે ઈશ્વર મૃદ્ધિ રચે છે; માટે ઈશ્વરમાં વિષમ દૃષ્ટિ અને ક્રૂરતા નથી.

શંકા—સર્વથી પ્રથમ સૃષ્ટિની પહેલાં કર્મ હોનાં નથી અને તે પ્રથમ સૃષ્ટિમાં પણ જિજ્ઞાસી શરીર અને ભોગ ઈશ્વરે રચ્યાં હોય છે; માટે ઈશ્વરમાં વિષમ દૃષ્ટિ કેમ નહિ ?

માધાન—સંસાર અનાદિ છે. પછી પછીની સૃષ્ટિમાં પુનઃપુન

સૃષ્ટિનાં કર્મ હેતુ છે. મર્યાદી પ્રથમ એવી સૃષ્ટિ દર્શ છે જ નહિ; માટે ઈશ્વરમાં દોષ નથી.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ

પાંચભૂત અને તેના ગુણોની ઉત્પત્તિ

વર્ણિત—જીવનકે પૂર્વસૃષ્ટિ કર્મ અનુસાર હંદ—

ઈચ્છા હોય જીવમોગ જગ ઉપજાઈયે ।

નમ ઘાયુ તેજ જલ ભૂમિ ભૂત રચે તહાં,

દાન્દ સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધ ગુણ ગાઈયે ॥

સત્ત્વ અંશ પંચનકો મિલી ઉપજત સત્ત્વ ।

રજોગુણ અંશ મિલિ પ્રાણ ત્યો ઉપાઈયે ॥

एक एक भूत सत्त्व अंश छान इंद्रि रचै,

कर्मइंद्रि रजोगुण अंशतें लगाईये ॥ ૧૫૬ ॥

પૂર્વની સૃષ્ટિમાં જીવોએ કરેલાં કર્મ અનુસાર ઈશ્વરને ઇચ્છા થાય છે, કે જીવોને ભોગ આપવા માટે જગત ઉત્પન્ન કરું; તેથી તેણે આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી એવાં પાંચ ભૂત રચ્યાં. એ પાંચ ભૂતોના અનુક્રમે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એવા પાંચ ગુણ છે. (એ દરેક ભૂત સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એવા ત્રણ ગુણવાળું હોય છે.) તે દરેક ભૂતનો સત્ત્વ અંશ એકત્ર થઈને અંતઃકરણ બને છે, દરેકનો રજો અંશ એકત્ર થઈને પ્રાણ બને છે, દરેક ભૂતના જુદાજુદા સત્ત્વગુણોના અંશમાંથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો રચાયેલી છે; અને દરેકના જુદાજુદા રજોગુણના અંશમાંથી કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ છે એમ નીચેનું. ૧૫૬

ટીકા—જ્યારે જીવોનાં કર્મ, ભોગ આપવાથી ઉદારીન હોય છે એટલે કર્મો ભોગ આપવાને તત્પર નથી હોતાં, ત્યારે પ્રત્યેક થાય છે. પ્રત્યેક-કાળમાં બધા પદાર્થોના મરંદાર માયામાં રહે છે, માટે જીવોનાં કર્મ પણ જે બાકી રહ્યાં હોય છે, તે સુક્ષ્મ થઈને માયામાં રહે છે. જ્યારે કર્મ ભોગ આપવાને સમુપ્ત થાય છે, ત્યારે ઈશ્વરને આવી ઇચ્છા થાય છે, કે જીવોના ભોગ માટે જગતની ઉત્પત્તિ કરું.

પૂર્ણકામ ઈશ્વરને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થવાનું કેઈ કારણ નથી; એમ જતાં જેમ કંઈપણ અન્ય પુરુષના સંકલ્પથી સ્વભાવે કરીને ઇચ્છિત ફળ આપે છે, તેમ ઈશ્વર પણ ફળ આપવાને તત્પર થયેલા જીવોના અદૃશ્ય નિમિત્તથી પોતાના સ્વભાવે કરીને ઇચ્છા, જ્ઞાન અને પ્રવલ કરે છે.

સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની ઈશ્વરની ઇચ્છા ચતાં માયા તમેગુણપ્રધાન થાય છે; એટલે સત્ત્વગુણ અને રજોગુણ દ્યૌર્ધ રહે છે, તથા તમેગુણ મુખ્ય આગળપડતો થાય છે. તે તમેગુણપ્રધાન માયાથી આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ

જીવોના અનંત અજ્ઞાનથી કલ્પિત ઈશ્વર પણ અનંત છે અને બ્રહ્માંડ પણ અનંત છે. જે જીવને જ્ઞાન થાય, તે જીવનું અજ્ઞાન, ઈશ્વર અને બ્રહ્માંડ નિવૃત્ત થાય. જેને જ્ઞાન ન થાય તેના બંધ કાળમ રહે છે.

વાયસ્પતિ-મતાની અસમીચીનતા (અજ્ઞાન એક જ છે)

આ વાયસ્પતિનો મત સમીચીન નથી; કેમ કે—(૧) ઈશ્વર જીવના અજ્ઞાનથી કલ્પિત છે એમ કહેવું એ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણથી વિરુદ્ધ છે. (૨) ઈશ્વર અનંત છે અને દરેક જીવની સૃષ્ટિ જુદીજુદી છે, એ વાત પણ શ્રુતિ વગેરેથી વિરુદ્ધ છે; માટે અજ્ઞાન અનેક માનવાં યોગ્ય નથી. વળી અજ્ઞાન માનીને ઈશ્વર અને સૃષ્ટિ એક માને તો તે સંભવતું નથી; કેમ કે જીવ અને ઈશ્વરરૂપ સંસાર અજ્ઞાનથી કલ્પાયેલો છે; પણ અનંત અજ્ઞાન માનવાથી ઓએક અજ્ઞાને કલ્પેલા જીવની પેઠે ઈશ્વર અને જગત પણ અનંત જ માનવાં પડે, અને તેથી જ વાયસ્પતિએ અનંત ઈશ્વર અને અનંત સૃષ્ટિ કહી છે; માટે અજ્ઞાન એક છે, એ મત જ સાચો છે.

સ્વાશ્રય સ્વવિષય પક્ષનો સ્વીકાર

શુદ્ધ:—અને તે એક અજ્ઞાન પણ જીવનું આશ્રિત નથી, પણ શુદ્ધ બ્રહ્મનું આશ્રિત છે; કેમ કે—(૧) જીવપણું એ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે. તે અજ્ઞાન સ્વતંત્ર કહી પણ રહી શકતું નથી; માટે કોઈના આશ્રય વિનાના અજ્ઞાનથી તો જીવપણું સંભવે નહિ. પ્રથમ કોઈને આશરે અજ્ઞાન ન રહે, સારે અજ્ઞાનનું કાર્ય જીવપણું બની શકે.

(૨) જીવપણાની પેઠે ઈશ્વરપણું એ પણ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે; માટે તેને આશરે પણ અજ્ઞાન રહે નહિ, પણ શુદ્ધ બ્રહ્મને આશરે અનાદિ અજ્ઞાન રહ્યું છે.

ચેતન અને અજ્ઞાન બન્ને અનાદિ હોવાથી તેમનો સંબંધ પણ અનાદિ છે; અને તે અનાદિ સંબંધથી થયેલો જીવભાવ અને ઈશ્વરભાવ પણ અનાદિ છે; પરંતુ જીવભાવ અને ઈશ્વરભાવ અજ્ઞાનને અધીન છે—એટલે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, તેથી તેને અજ્ઞાનનું કાર્ય કહેવામાં આવે છે.

જો કે ‘હું’ અજ્ઞાની છું’ એવી રીતે જીવનું આશ્રિત અજ્ઞાન જોવામાં આવે છે, તથાપિ શુદ્ધ બ્રહ્મનું આશ્રિત જે અજ્ઞાન તેનો ‘હું’ અજ્ઞાની છું’ એવું જીવને અભિમાન થાય છે. વળી (૧) જીવ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે; માટે અજ્ઞાનના અધિષ્ઠાનરૂપ આશ્રય જીવ હોઈ શકે નહિ; પણ શુદ્ધ બ્રહ્મ જ અજ્ઞાનનો અધિષ્ઠાનરૂપ આશ્રય સંભવે છે.

શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ અધિષ્ઠાનનું આશ્રિત જે અજ્ઞાન તે બ્રહ્મને જ દોષે છે. તે પછી ‘હું’ અજ્ઞાની છું’ એટલે બ્રહ્મને બળજોતો નથી, એવી રીતે અભિમાન રૂપ આશ્રય જીવ થાય છે. આ રીતે અજ્ઞાન સ્વાશ્રય-સ્વવિષય કહેવાય છે.

એક અજ્ઞાનપક્ષમાં બંધનમોક્ષની વ્યવસ્થા

તે અજ્ઞાન એક છે અને તે જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે, પરંતુ જે અર્થ-કરણમાં અજ્ઞાન હોય, તે અર્થ કરણ અવચ્છિન્નચેતનમાં રહેલો જે અજ્ઞાનનો અંશ, તેની નિવૃત્તિ જ્ઞાનથી થાય છે; તેથી જ તે મુક્ત થાય છે. જે અર્થ-કરણમાં

જ્ઞાન ન હોય, ત્યાં અજ્ઞાનનો અંશ રહે છે, અને તેથી બધું પશુ રહે છે આ રીતે એમ અજ્ઞાનપદ્ધતિમાં બધનમોક્ષ વ્યવહાર બને છે જે કોઈને વાચ્યપતિની રીતે અને અજ્ઞાનવાદ શુદ્ધિમાં ફીક લાગે તો તે પણ અત્રે જ્ઞાનનો ઉપાય છે—તેનું ખડન કરવામાં અમારો આગ્રહ નથી જે રીતે જિજ્ઞાસુને અત્રે બોધ થાય, તે રીતે શુદ્ધિને સ્થિત કરે.

માયાનું નામભેદથી સ્વરૂપ

શુદ્ધ બ્રહ્મની આશ્રિત જે માયા તેને અવિદ્યા અને અજ્ઞાન કહે છે

(૧) માયા—અચિત્ત શક્તિવાળી હોવાથી તથા યુક્તિને પણ માન ન આપે એવી હોવાથી તે માયા કહેવાય છે

(૨) અવિદ્યા—વિદ્યાથી એનો નાશ થાય છે, માટે અવિદ્યા કહેવાય છે

(૩) અજ્ઞાન—સ્વરૂપનું (જ્ઞાના વસ્તુવિષ્ણુ બ્રહ્મરૂપનું) આનંદાન કરે છે, માટે તેને અજ્ઞાન કહે છે (૧) માયા જે ચેતનની આશ્રિત છે, તે સામાન્ય ચેતન તેનું વિરોધી નથી, પણ બેનકુ સાધક છે, એટલે માયાને સત્તા-સ્ફુરણ આપે છે (સામાન્ય ચેતનને લીધે માયાનું અચિત્ત જાણાય છે) (૨) વૃત્તિમાં આશ્રદ એટલે રહેતું જે ચેતન-અથવા ચેતન સહિત વૃત્તિ એ માયાની વિરોધી છે (આ વાત આગળ અહમ્મા વિસ્તારથી મહેવાશે)

ઈશ્વરનું સ્વરૂપ

(૧) શુદ્ધ સત્ત્વગુણ સહિત માયા, (૨) માયાનું અધિષ્ઠાન ચેતન અને (૩) માયામાં આભાસ આ નણે મળીને ઈશ્વર મહેવાય છે તે ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે અને તે જ જગતનો હેતુ એટલે કારણ છે

કારણના બે પ્રકાર

કારણ બે પ્રકારના હોય છે એમ ઉપાદાન કારણ હોય છે, અને ખીજું નિમિત્ત કારણ હોય છે

(૧) ઉપાદાન કારણ—જે વસ્તુનો કાર્યમાં પ્રવેશ હોય અને જેના વગર કાર્યની ગ્રિયિતિ હોઈ શકે નહિ તેને ઉપાદાન કારણ કહે છે જેમ માગીના ધડામાં પ્રવેશ છે અને માગી વગર ધડાની સ્થિતિ હોઈ શકે નહિ માટે માગીએ ધડાનું ઉપાદાન કારણ છે

(૨) નિમિત્ત કારણ—જે વસ્તુનો કાર્યમાં પ્રવેશ હોય નહિ, જે કાર્યથી જુદું હોઈને કાર્યને ઉત્પન્ન કરે અને જેનો નાશ થવાથી કાર્ય બગડે નહિ, તેને નિમિત્ત કારણ કહે છે જેમ-કુબાર, ચાક દાડો વગેરે ધડાના નિમિત્ત કારણો છે, કેમ કે ધડાના સ્વરૂપમાં તેમનો પ્રવેશ નથી, ધડાથી જુદા રહીને તે ધડાની ઉત્પત્તિ કરે છે અને ધડો તૈયાર થવા પછી કુબાર, ચાક, દાડો વગેરે નાશ પામે, તથાપિ ધડાને માર્ગ હાનિ પડોચતી નથી

આ રીતે ઉપાદાન અને નિમિત્ત એવા બે પ્રકારના કારણ હોય છે

ઈશ્વર જગતનું ઉપાદાન કારણ છે અને નિમિત્ત કારણ પણ છે

જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત બંને પ્રકારનું કારણ ઈશ્વર છે, જેમ

એક જ કરોળિયો જાળનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ હોય છે તેમ.

શિષ્ય :—કરોળિયો જાળ બાંધે છે, તેમાં તેનું જડ સરીર જાળનું ઉપાદાન કારણ છે અને તે સરીરમાં જે ચેતનભાગ છે, તે નિમિત્ત કારણ છે; માટે એક જ ઈશ્વરને ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ માનવામાં કાંઈ દૃષ્ટાંત નથી.

ગુરુ :—તો કરોળિયાની પેઠે ઈશ્વરનું સરીર જે જડ માયા, તે જગતનું ઉપાદાન કારણ છે અને ચેતનભાગ એ નિમિત્ત કારણ છે એમ સમજવું.

આ રીતે એક જ ઈશ્વર જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ છે; તેમાં કરોળિયાનું દૃષ્ટાંત જો પણ મુખ્ય દૃષ્ટાંત સ્વપ્ન છે,

કરોળિયાના દૃષ્ટાંત પરથી એમ સમજવું, કે તમઃપ્રધાન પ્રકૃતિરૂપ માયા જગતનું ઉપાદાન કારણ છે; શુદ્ધ સત્ત્વપ્રધાન માયા સહિત ચેતન ભાગ જગતનું નિમિત્ત કારણ છે. મતદાન કે કેવળ ચેતનભાગ કારણ નથી.

સ્વપ્ન-દૃષ્ટાંત પરથી એમ સમજવાનું, કે સાક્ષી ચેતન સ્વપ્નમાં દેખાતી સૃષ્ટિનું ઉપાદાન કારણ છે, તેમ નિમિત્ત કારણ પણ છે. તે જ રીતે ઈશ્વર પણ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે તથા નિમિત્ત કારણ છે.

જે એક જ વસ્તુ ઉપાદાન કારણ તથા નિમિત્ત કારણ પણ હોય, તેને શાસ્ત્રમાં અભિજ્ઞ નિમિત્ત-ઉપાદાન કારણ કહે છે. ઈશ્વર જગતનું અભિજ્ઞ નિમિત્તોપાદાન કારણ છે. જે સમય જીવોનાં કર્મફળ આપવાને સન્મુખ (તત્પર) નહિ હોય, તે સમયને પ્રલય કહે છે; અને જે સમય જીવોનાં કર્મફળ આપવાને સન્મુખ હોય, તે સમયને સૃષ્ટિ કહે છે. એ રીતે જીવોનાં કર્મને અધીન મૃદિ છે.

જીવનું સ્વરૂપ

મલિન સત્ત્વ અજ્ઞાનમે, જો ચેતન આભાસ ।

અધિષ્ઠાનયુત જીવસો, કરત કર્મફલ આસ ॥ ૧૫૫ ॥

રજોગુણ તથા તમોગુણથી મિશ્ર એવા સત્ત્વગુણને મલિન સત્ત્વ-ગુણ કહે છે. એવા મલિન સત્ત્વગુણ યુક્ત જે અજ્ઞાન, તેમાં જે ચેતનનો આભાસ અને અધિષ્ઠાન ચેતન, એ ત્રણ મળીને જીવ કહેવાય છે અને તે કર્મ કરીને તેના ફળની આશા રાખે છે; અર્થાત્ તે કતો-લોકતા છે. ૧૫૫

ઈશ્વરમાં વિષમ દૃષ્ટિ અને કૂરતા નથી

જે જીવોના કર્મ પ્રમાણે જીવ્યાનીયા ભોગને માટે ઈશ્વર મૃદિ રચે છે; માટે ઈશ્વરમાં વિષમ દૃષ્ટિ અને કૂરતા નથી.

શંકા—સર્વથી પ્રથમ સૃષ્ટિની પહેલાં કર્મ હોનાં નથી અને તે પ્રથમ સૃષ્ટિમાં પણ જીવનીય સરીર અને ભોગ ઈશ્વરે રચ્યાં હોય છે; માટે ઈશ્વરમાં વિષમ દૃષ્ટિ કેમ નહિ ?

સમાધાન—સંસાર અનાદિ છે. પૃથ્વી પૃથ્વીની મૃદિમાં પૂર્વપૂર્વ

સૃષ્ટિનાં કર્મ દેવ છે. સર્વથી પ્રથમ એવી સૃષ્ટિ કાર્ય છે જ નહિ; માટે ઈશ્વરમાં દોષ નથી.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ

પાંચભૂત અને તેના ગુણોની ઉત્પત્તિ

ચરિત—જીવનકે પૂર્વસૃષ્ટિ કર્મ અનુસાર હંદા—

इच्छा होय जीवमोग जग उपजाईये ।

नम वायु तेज जल भूमि भूत रचें तहां,

दाण्ड स्पर्श रूप रस गंध गुण गाईये ॥

सत्त्व अंश पंचनको मिली उपजत सत्त्व ।

रजोगुण अंश मिलि प्राण त्यों उपाईये ॥

एक एक भूत सत्त्व अंश शान इंद्रि रचै,

कर्मइंद्रि रजोगुण अंशते लगाईये ॥ ૧૫૬ ॥

પૂર્વની સૃષ્ટિમાં જીવોએ કરેલાં કર્મ અનુસાર ઈશ્વરને ઇચ્છા થાય છે, કે જીવોને ભોગ આપવા માટે જગત ઉત્પન્ન કરું; તેથી તેણે આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી એવાં પાંચ ભૂત રચ્યાં. એ પાંચ ભૂતોના અનુક્રમે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એવા પાંચ ગુણ છે. (એ દરેક ભૂત સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એવા ત્રણ ગુણવાળું હોય છે.) તે દરેક ભૂતનો સત્ત્વ અંશ એકત્ર થઈને અંતઃકરણ બિપજે છે, દરેકનો રજો અંશ એકત્ર થઈને પ્રાણ બિપજે છે, દરેક ભૂતના જુદાજુદા સત્ત્વગુણોના અંશમાંથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો રચાયેલી છે; અને દરેકના જુદાજુદા રજોગુણના અંશમાંથી કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ એમ જાણવું. ૧૫૬

ટીકા—જ્યારે જીવોનાં કર્મ, ભોગ આપવાથી ઉદ્ભવીને હોય છે એટલે કર્મો ભોગ આપવાને તત્પર નથી હોતાં, ત્યારે પ્રસવ થાય છે. પ્રસવ-કાળમાં બધા પદાર્થોના સંસ્કાર માયામાં રહે છે; માટે જીવોનાં કર્મ પણ જે બાકી રહ્યાં હોય છે, તે સુદૃઢ થઈને માયામાં રહે છે. જ્યારે કર્મ ભોગ આપવાને મનમુખ થાય છે, ત્યારે ઈશ્વરને આત્મી ઇચ્છા થાય છે, કે જીવોના ભોગ માટે જગતની ઉત્પત્તિ કરું.

પૂર્ણકામ ઈશ્વરને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થવાનું કાર્ય નથી; એમ છતાં જેમ કંપવૃક્ષ અન્ય પુરુષના સંકંપથી સ્વભાવે કરીને ઇચ્છિત ફળ આપે છે, તેમ ઈશ્વર પણ ફળ આપવાને તત્પર થયેલા જીવોના અદૃશ્ય નિમિત્તથી પોતાના સ્વભાવે કરીને ઇચ્છા, જ્ઞાન અને પ્રપત્ન કરે છે.

સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની ઈશ્વરની ઇચ્છા થતાં માયા તમેજીયુપ્રધાન થાય છે; એટલે સત્ત્વગુણ અને રજોગુણ દુબાઈ રહે છે, તથા તમેજીયુ મુખ્ય આગળપડતો થાય છે. તે તમેજીયુપ્રધાન માયાથી આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ

અને પૃથ્વી એ પાંચ જૂત ઉત્પન્ન થાય છે, તથા તે જુનોમા અનુક્રમે સન્દ, અપર્શ, રસ, ગંધ ઉત્પન્ન થાય છે જેમ—

(૧) માતૃથી સન્દ મહિન આમશની ઉત્પત્તિ, (૨) આમશથી વાયુની ઉત્પત્તિ, (વાયુ આમશનુ પ્રર્ષ છે, માટે આમશનો સન્દ—ગુણ વાયુમા આવે છે. વાયુનો પોતાનો ગુણ અર્પણ છે) (૩) વાયુથી તેજની ઉત્પત્તિ થાય છે (તેજમા આકાશનો મન્દ—ગુણ, વાયુનો અર્ષ—ગુણ અને તેજનો પોતાનો રસ—ગુણ હોય છે) (૪) તેજથી જળની ઉત્પત્તિ થાય છે (જળમા આમશનો સન્દ—ગુણ વાયુનો અર્ષ—ગુણ, તેજનો રસ—ગુણ અને જળનો પોતાનો રસ—ગુણ હોય છે) (૫) જળથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે (પૃથ્વીમા આમશનો મન્દ—ગુણ, વાયુનો અર્ષ—ગુણ, તેજનો રસ—ગુણ, જળનો રસ—ગુણ અને પોતાનો ગંધ—ગુણ હોય છે)

જે આકાશમા પ્રતિબિંબિત થાય છે. આ વાયુમા મીઠા સન્દ અને ઉત્ત, શીત કે મહિનથી નિષ્ક્રમ્ય અર્ષ હોય છે જ અગિયમી તેજમા જુરુજુરુ સન્દ, ઉષ્ણ અર્ષ અને પ્રકાશ થાય છે જે જળમા સુનુસુનુ મન્દ, શીત અર્ષ, શુભ્રરૂપ અને મધુર રસ છે જળમા જે આકાશ કે પ્રકાશ દેખાય છે, તે પૃથ્વીના સંગ્રહથી દેખાય છે હરકે વગેરે આર્ષને જળપાન કરવાથી જળની મધુરતા પ્રકટ થાય છે જ પૃથ્વીમા કટકટ સન્દ ઉત્ત, શીતથી વિનિષ્ક્રમ્ય કહિન અર્ષ, મેન, નીન, રક્ત, દરિત (લીડુ), મધુર, ખાગે, ખારો, કડવો, તરો ને તીખો રસ, અને મુગધ તથા દુર્ગંધ જે પ્રકારની ગંધ છે

એ રીતે આકાશમા એમ, વાયુમા બે, તેજમા ત્રણ જળમા ચાર અને પૃથ્વીમા પાંચ ગુણ છે તેમા એકએક ગુણ પોતાનો છે અને બાકીના પોતાના કારણના છે (જેમથી પોને બિપન્ન છે, તે જુનોમા છે)

સર્વનું મૂળ કારણ ક્રિયર છે તેમા માયા અને ચેતન જે ભાગ છે (૧) મિથ્યાપણ એ માયાનો ભાગ છે (૨) સર્વ જુનોમા સત્તામૂર્તિ એ ચેતનનો ભાગ છે

અંત કરણની ઉત્પત્તિ

પાંચ જૂત નમેગુણ—પ્રધાન માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, એને એ પાંચે જુનોમા તમેગુણ પ્રધાન્ય છે, એમ છતાં એ પાંચે જુનોમા સત્ત્વગુણ તથા રજોગુણ ઠેક નથી એમ નથી ગૌણ ગિયતિમા પાંચે જુનોમા એ સત્ત્વગુણ તથા રજોગુણ રહેના જ હોય છે એ પાંચે જુનોમા સત્ત્વગુણનો અશ મળીને અંત કરણ ઉત્પન્ન થાય છે અંત કરણ પાંચ સૂક્ષ્મ જુનોમા સત્ત્વગુણનું ૧૫ હોવાથી તેને 'સત્ત્વ' પણ કહે છે અંત કરણ જાનનો હેતુ છે અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સત્ત્વગુણથી થાય છે એમ મનેયુ છે તેથી અંત કરણ જુનોમા સત્ત્વ ગુણનું કાર્ય છે એમ મમજુ નળી પાંચ જુનાનું કાર્ય ને પાંચ જ્ઞાન—ઈન્દ્રિયો, તે સર્વળી ઈન્દ્રિયો સહાયક અંત કરણ છે માટે પાંચે જુનોમા એકઠા મનેના સત્ત્વગુણથી અંત કરણની ઉત્પત્તિ કહેવાય છે

અંત કરણ—એવું નામ પાવાનું કારણ 'સર્વરીતની અંત' (એને અંત)

ઠે અને કરણ (એટલે જ્ઞાનનું સાધન) છે, માટે અંત કરણ એવું નામ પણ છે.

સત્ત્વ—જુતોના મત્તગુણનું કાર્ય આન કરણ હોવાથી તેનું સત્ત્વ એવું નામ પણ કહે છે

આન કરણના પરિણામો વૃત્તિ કહે છે એવી પ્રતિષ્ઠા ચાર છે—(૧) પનાર્થના મારા-મારા સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરનારી પ્રતિભે શુદ્ધિ કહે છે. (૨) મંદબુદ્ધિ હોય કરનારી પ્રતિભે મન કહે છે (૩) ચિત્તનરૂપ વૃત્તિને ચિત્ત કહે છે (૪) 'હૃદ' એવી અભિમાનરૂપ વૃત્તિને અહંકાર કહે છે

પ્રાણોની ઉત્પત્તિ

પાંચ જુતોના રજેગુણ ભેગા મળીને પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રાણ શુદ્ધિ ક્રિયાને લીધે તથા શુદ્ધિગુણ ગ્ધાનને લીધે પાંચ પ્રારના છે (૧) પ્રાણ—જેનું ગ્ધાન દૃઢતા હોય અને જૂથ, તરસ એ જેની ક્રિયા હોય, તેને 'પ્રાણ' કહે છે (૨) અપાન—જેનું સ્થાન શુદ્ધ હોય અને મગ્નમૂળને નીચે લઈ જવાની જેની ક્રિયા હોય, તેને અપાન કહે છે (૩) સમાન—જેનું ગ્ધાન નાભિ હોય અને ખાધેના-પીધેના અનન્નજને પાચનયોગ્ય મમાન કરવાની ક્રિયા હોય તેને સમાન કહે છે. (૪) ઉપાન—જેનું સ્થાન કંઠ હોય, અને શ્વાસ ક્રિયા હોય, તેને ઉપાન કહે છે (૫) વ્યાન—જેનું ગ્ધાન આખું શરીર ભેગું, અને ક્રિયા રસભેનન હોય, તેને વ્યાન કહે છે.

મોડ જગ્યાએ નાગ, રૂમ, રૂમ (કાકીડો), દેવદત્ત ધનજય એવા પાંચ પ્રાણ-વિશેષ જણા છે, અને તેમની આકાર, નિભેય, છીંક, જગામ અને મરેલા શરીરને કુલાવણુ આદિ ક્રિયાઓ અનુક્રમે કરી છે. વળી પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આમાશ-એ દરેકના શુદ્ધિગુણ રજેગુણથી નાગ વગેરે દરેકની ઉત્પત્તિ કરી છે વળી અપાન, સમાન, પ્રાણ, ઉપાન અને વ્યાન-એ પાંચ પ્રાણોની ઉત્પત્તિ પણ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ-એ દરેકના શુદ્ધિગુણ રજેગુણથી અનુક્રમે કરી છે—મધાના એકઠા મળેના રજેગુણથી નહિ પરંતુ અત્યંત સિદ્ધિમા આ પ્રક્રિયા નથી કેમ કે વિચારણ્ય સ્વામીએ તથા પન્નીમરણમા વાર્તિકારે સુદૃઢ શરીરમા અને પચ્ચેકાશમા નાગ, રૂમ આદિ પ્રાણોનું મહત્ત્વ ક્યું નથી વળી તેમણે અપાન આદિ પાંચ પ્રાણની ઉત્પત્તિ પાંચ જુતોના એકમા મળેના રજેગુણથી કહેલી છે માટે—(૧) દરેકના શુદ્ધિગુણ રજેગુણથી અપાન આદિ પ્રાણોની ઉત્પત્તિ અમંગલ છે અને (૨) સુદૃઢ શરીરમા નાગ, રૂમ આદિકનું મહત્ત્વ પણ અસંગત છે—પાંચ પ્રાણનું જ સુદૃઢ શરીરમા મહત્ત્વ છે

પ્રાણ વિશેષરૂપ છે આ વિશેષ રજેગુણનો સ્વભાવ છે માટે જુતોના રજેગુણથી પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહેલી છે

જ્ઞાને દ્રિય અને કર્મે દ્રિયની ઉત્પત્તિ

એકેએક જાતના મત્તગુણ અશમાથી પાંચ જ્ઞાનેદ્રિયો થઈ છે આ એકેએક જાતના રજેગુણ અશમાથી પાંચ કર્મેદ્રિયો થઈ છે એમણે આમાશના સત્ત્વગુણથી શ્રોત્ર-દ્રિય, વાયુના સત્ત્વગુણથી ત્વક્-દ્રિય તેજના સત્ત્વગુણથી

ચતુઃદિગ્ધિ; જળના સત્ત્વગુણ્ણાંશથી રસના-દિગ્ધિ, અને પૃથ્વીના સત્ત્વગુણ-
અંશથી ધ્રાણુ-દિગ્ધિ થયેલ છે.

આ પાચે દિગ્ધિયો જ્ઞાનના સાધન છે, માટે જ્ઞાનેદ્રિય કહેવાય છે, અને
જ્ઞાનમત્ત્વગુણથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેમની ઉત્પત્તિ ભૂતોના સત્ત્વગુણથી માની છે.

શ્રોત્રે દ્રિય આકાશના ગુણને (શબ્દને) ગ્રહણ કરે છે, માટે આકાશથી
શ્રોત્રે દ્રિયની ઉત્પત્તિ કહી છે એ જ રીતે જે દિગ્ધિ જે ભૂતના ગુણને ગ્રહણ
કરે, તે ભૂતથી તે દિગ્ધિની ઉત્પત્તિ જાણવી.

એ જ પ્રમાણે આકાશના રજ્જેગુણથી વાશ્-દિગ્ધિની ઉત્પત્તિ, વાયુના
રજ્જેગુણથી પાણિ (હાય)-દિગ્ધિની ઉત્પત્તિ, તેજના રજ્જેગુણથી પાદની,
જળના રજ્જેગુણથી ઉપરચની અને પૃથ્વીના રજ્જેગુણથી ગુદાની ઉત્પત્તિ જાણવી.

એ પાંચ દિગ્ધિ ક્રિયાના સાધન છે, માટે કર્મેદ્રિય કહેવાય છે, અને
ક્રિયા રજ્જેગુણથી થાય છે, માટે રજ્જેગુણાશથી તેમની ઉત્પત્તિ કહી છે

સ્થૂલ સૃષ્ટિનું નિરૂપણ

ઇવ—ભૂત અપંચીકૃત ઔ કારણ, इतनी सूक्ष्मसृष्टि पिछान ।

પંચીકૃત ભૂતનતે ઉપજ્યો, સ્થૂલપસારો સારો માન ॥

કારણ સૂક્ષ્મ સ્થૂલ દેહ અરુ, પંચકોશ જનહીમેં જાન ।

કરિ વિવેક લલિ આતમ ન્યારો, મુંજ રૂપીકાતે જ્યોં માન ॥૧૫૭॥

અપંચીકૃત ભૂતો અને તેનું કાર્ય, એટલી સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ જાણવી,
પણ આ સઘળો સ્થૂલ સૃષ્ટિનો વિસ્તાર તો પંચીકૃત ભૂતોથી થયો
છે એમ માનવું સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એવા ત્રણ દેહ છે અને
પાંચ કોશ, તે એ ત્રણ દેહોમાં છે. જેમ મુંજ નામના ઘાસમાં ઉપરના
પડની અંદર બીજું પડ અને એમ, કરતાંકરતાં સૌથી અંદર તેની
સળી રહેલી હોય છે, તેને જુદી કાઢી શકાય છે, તેમ એ પાંચ
કોશમાંથી પણ વિવેક કરીને સૌથી છેલ્લા કોશની અંદર તે કોશોથી
ન્યાસે આત્મા રહેલો છે તેને જાણખી લે ૧૫૭

ટીકા—અપંચીકૃત ભૂત (એટલે જે ભૂતોનું આગળ કહેનામે તેવું પંચીકરણ
થયું નથી), અને તેમના કાર્ય અત કરણ, પ્રાણ, કર્મેદ્રિય અને જ્ઞાનેદ્રિય
એટલાને સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ કહે છે

સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિનું જ્ઞાન દિગ્ધિયોથી થયું નથી નેન, નાસિપાદિક ગોનક
(દિગ્ધિયોને રહેવાનું સ્થાન) તો દિગ્ધિયોના વિષય છે, પરણ તે ગોનકમાં રહેતી
જે દિગ્ધિયો તે કાર્ષ દિગ્ધિયોનો વિષય નથી

સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થયા પછી ઉપરની ઇન્દ્રિયાથી સ્થૂલ સૃષ્ટિની
રચના થવા માટે ભૂતોનું પંચીકરણ થયું

પંચીકરણનો પ્રકાર

(૧) પચગ દિગ્ધિ જાનના એ અરખા ભાગ થયા પછી તેમાંથી એક

ભાગના ચારચાર ભાગ થયા. પાંચે જૂતોનો અર્ધોઅર્ધો ભાગ જેમનો તેમ રહ્યો છે; અને બીજા અર્ધોઅર્ધો ભાગના ચારચાર ભાગ થાય છે તે જુદા રજા છે. પ્રથમના અર્ધો ભાગમાં પોતપોતાના ભાગ સિવાય બાકીના ચારે જૂતોનો મળીને અર્ધો ભાગ મેળવવાથી પંચીકરણ થાય છે.

(૨) બીજાને આવો પ્રકાર છે:—એકએક જૂતના બે ભાગ થયા, પણ તે સમ નહિ; પણ એક ભાગ ચાર ભાગવાળો અને એક પાંચમો ભાગ; એટલે એક ભાગ ૬ અને બીજાને ભાગ ૬; આ રીતે વત્તાઓછા પ્રમાણમાં બે ભાગ થયા. તેમાં બધાનો મોટો ભાગ જેમનો તેમ રહ્યો, અને પાંચ જૂતોના નાનો ૭ જે ભાગ તેના એકએક ભાગના પાંચપાંચ ભાગ દરેને પેલા જુદા રાખેલા મોટા પંચમાંશમાં (૬માં) એકએક મેળવવાથી પંચીકરણ થાય છે.

(૧) પ્રથમ પક્ષમાં એક ભાગના ચાર ભાગ જુદા રજા અને અર્ધો ભાગમાં પોતાના ભાગને છોડીને મેળવ્યા.

(૨) બીજા પક્ષમાં નાના ભાગના પાંચ ભાગ જુદા રજા, તે મોટા ભાગમાં પોતાના ભાગ સહિત મેળવ્યા.

(૧) પ્રથમ પક્ષમાં પંચીકૃત જૂતોમાં દરેક જૂતો પોતાનો અર્ધો અંશ અને બીજા જૂતોનો મળીને અર્ધો અંશ.

(૨) બીજા પક્ષમાં પંચીકરણ કરવાથી પોતાનો અંશ એકવીસ અને બીજાના ચાર.

બીજા પક્ષની સુગમ રીત આ છે:—એકએક જૂતના પચીસ ભાગ કરવા. તેમાંથી એકવીસ-એકવીસ ભાગ અને ચારચાર ભાગ જુદા રાખવા. એ ચાર ચાર ભાગોમાંથી એકએક ભાગ પેલા એકવીસ-એકવીસ ભાગમાંથી પોતાની જાતનો ભાગ રહેવા છર્ડેને મેળવવા.

એ રીતે બે પ્રકારનું પંચીકરણ કહ્યું છે. એકએક જૂતમાં પાંચપાંચ જૂત મેળવીને જે કર્યું, તેનું નામ પંચીકરણ.

જે જૂતોનું પંચીકરણ કર્યું હોય તેમને પંચીકૃત કહે છે.

સ્થૂણ અક્ષાંશાદિકની ઉત્પત્તિ

ગુરુ:—એ પંચીકૃત જૂતોથી (૧) ઇંદ્રિયોથી જેને જાણી શકાય એવું સ્થૂણ અક્ષાંશ થયું. (૨) તે અક્ષાંશની અંદર-જૂલોક, જુવલોક, સ્વલોક મહલોક, જનલોક, તપલોક અને સત્યલોક, એ સાત બવન ઉપરનાં યથા; અને (૩) અનલ, વિતલ, સુતલ, પાતાલ, રસાતલ, તલાલ, મહાનલ, એ સાત નીચેના લોક થયા. (૪) એ ચૌદ લોકમાં જીવોને ભોગયોગ્ય અન્ન વગેરે અને ભોગનાં સ્થાન-દેવ, મનુષ્ય, પશુ આદિ શરીર ઉત્પન્ન થયાં.

સંક્ષેપથી આ પ્રમાણે સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કર્યું છે. માયાના કાર્યનું નિરૂપણ કરવામાં તો ટાંટિ અક્ષાની ઉમ્મર વહી જાય તો પણ માયાએ રચેલા પદાર્થોના નિરૂપણનો પાર આવે નહિ; એ વાત શ્રી વાલ્મિકિ મુનિએ અનેક ઇતિહાસો વડે વર્ણિત નામે ગ્રંથમાં નિરૂપણ કરેલી છે.

પંચકોશ નિરૂપણ

પાંચ કોશ અને તેનાથી આત્માનું ઠંકાવું

માયા અને તેના કાર્યમાં ત્રણ શરીર અને પાંચ કોશ છે; એટલે (૧) શુદ્ધ સત્ત્વગુણ સહિત માયા ઈશ્વરનું કારણ શરીર છે; અને સત્ત્વગુણ સહિત અવિદ્યાગ્રંથિ જીવનું કારણ શરીર છે.

(૨) હવે પછીના શરીરનો આરંભ કરનાર (એટલે જીવનું વર્તમાન સ્થૂળ શરીર નહીં તથા પછી જીવનું નવું શરીર પ્રાપ્ત થવામાં કારણભૂત) પંચ સૂક્ષ્મ જુલો, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, (પંચ) પ્રાણ, (પંચ) કર્મેન્દ્રિયો અને (પંચ) જ્ઞાનેન્દ્રિયો, જીવનું સૂક્ષ્મ શરીર છે; અને અથા જીવોનાં સૂક્ષ્મ શરીર મળીને ઈશ્વરનું સૂક્ષ્મ શરીર છે.

(૩) સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડ ઈશ્વરનું સ્થૂળ શરીર છે, અને જીવોનાં સૂક્ષ્મ શરીર તે પ્રસિદ્ધ જ છે.

એ ત્રણ શરીરોમાં જ પંચકોશ છે.

(૧) કારણ શરીરને જ આનંદમય કોશ કહે છે.

(૨) વિજ્ઞાનમય, મનોમય, પ્રાણમય, એ ત્રણ કોશ સૂક્ષ્મ શરીરમાં છે.

ક. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને નિઃસ્પર્શ અનંતકરણની ટૂંક બુદ્ધિ કે વિજ્ઞાનમય કોશ કહેવાય છે.

ચ. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મંદસ્પર્શસ્પર્શ અનંતકરણની ટૂંક મન કે મનોમય કોશ કહેવાય છે.

ગ. પંચ પ્રાણ અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો એ પ્રાણમય કોશ કહેવાય છે.

(૩) સ્થૂળ શરીરને અન્નમય કોશ કહેવાય છે.

એ રીતે ત્રણ શરીરોમાં જ પંચકોશ છે.

જેમ જીવોનાં શરીરમાં જીવના કોશ છે, તેમ ઈશ્વરના શરીરમાં ઈશ્વરના પાંચ પાંચ કોશ છે.

તથાવર વગેરેને ઢાંકનાર આનંદ કોશ કહે છે; આનંદી પોઠે પાંચ કોશ આત્માના સ્વરૂપનું આચ્છાદન કરે છે; માટે અન્નમય વગેરેને કોશ નામ આપ્યું છે.

ઈશ્વરના પાંચ કોશ

ઈશ્વરના પંચકોશ પણ જીવના જેવા હોવાથી દીકાકાર પાંચે આપેલા છે, તે અહીં ઉતારી લઈએ છીએ :—

(૧) મહાદેવિ આજ્ઞાસ્વ માયા ઈશ્વરનું કારણ શરીર છે; માટે તે ઈશ્વરને આનંદમય કોશ છે.

(૨) જીવના સૂક્ષ્મ શરીરની સપ્તસ્થિતિ દિગ્વિધિમાં ઈશ્વરનું સૂક્ષ્મ શરીર છે; તેમાં (ક) વિજ્ઞાનમય, (ચ) મનોમય અને (ગ) પ્રાણમય એવા ઈશ્વરના ત્રણ કોશ છે. તેમાં—

ક. દિપાગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિદેવતા એ પાંચ ઈશ્વરની

જાને દ્રિયો, અને મમ્મદિ બુદ્ધિમત મદતત્ત્વપ અથવા મત્ત્વ બુદ્ધિઓના અભિ-
માની બ્રહ્મારૂપ ઈશ્વરની બુદ્ધિ મગાને ઈશ્વરનો વિજ્ઞાનમય કોશ છે

હા પાછળ દ્વિપાન વગેરે જે પાત્ર દેવતા કળા, તે અનુક્રમે શ્રોત,
ત્વક્, ચતુ, ગિત્વા અને ધામ હૃદયોના અધિવાતા તે દેવતારૂપ પાત્ર ઈશ્વરની
જ્ઞાને દ્રિયો અને મમ્મદિ મનરૂપ અહકારમય અથવા સર્વના મનના અભિમાની
ચત્રમામય ઈશ્વરનું મન મગાને ઈશ્વરનો મનોમય કોશ છે

ગ અગ્નિ હેઠ, ઉપેન્દ્ર, પ્રાનપતિ અને મૃત્યુ જે પાત્ર-વાક્, પાણિ,
પાત્ર, ઉપન્ય અને પાત્ર, એવી પાત્ર કર્મે દ્રિયોના દેવતા છે એ દેવતા ઈશ્વરની
કર્મે દ્રિયો છે એ કર્મે દ્રિયો તથા સમ્મદિ પ્રાણ અથવા વાયુના અભિમાની
દેવતારૂપ ઈશ્વરનો પ્રાણ મગાને ઈશ્વરનો પ્રાણમય કોશ છે

(૩) મમ્મદિ મ્થૂન ઝષ્ટિપ વિરાટ ઈશ્વરનું મ્થૂન શરીર છે, તે
ઈશ્વરનો અન્નમય કોશ છે

જેમ જીવના શરીરમા જીવના કોશ છે, તે કલકાર નામે જીવડાના
કાગાથીજ જતાવેના ધરરૂપ કોશની પેઠે જીવની દૃષ્ટિથી તેના નિગરૂપ પ્રત્યક્ષ
આત્માને દાકે છે, તેમ ઈશ્વરના નરીરામા જે ઈશ્વરના કોશ છે, તે ઈશ્વરની
દૃષ્ટિથી તેના નિગરૂપ ઘડના આગ્રહ (દામ્નાર) નથી, પણ જીવની દૃષ્ટિથી
બ્રહ્મના દામ્નાર છે માટે જીવોને બધી પાત્ર કોશોથી જેવા પ્રત્યગાત્માનો
વિવેક (કોશથી આત્માને જુદો પાત્રરૂપ વિવેચન) કર્તવ્ય છે તેમ સમ્મદિ
પચ્ચકોશથી બ્રહ્મનો વિવેક (વિવેચન-શુદ્ધ પાત્ર) પણ કર્તવ્ય છે, ઈશ્વરને
આવરણ ન હોવાથી તથા તે નિત્યમુખ હોવાથી કાર્ષ પણ તર્વ નથી

પચ્ચકોશ વિવેક

અને મ્થૂન બુદ્ધિવાળા માણસો પચ્ચકોશમા જે અનાત્મ પદાર્થ છે, તેમાંથી
કોઈ એક પદાર્થને આત્મા માનીને મુખ્ય સાક્ષીરૂપ આત્મા સ્વરૂપથી વિમુખ જ
રહે છે, કેમ કે અભિમાદિ કોશ આત્માના સ્વરૂપને ઢાકી રાખે છે તેમા—

વિરોચનનો સિદ્ધાંત

(અન્નમય કોશ આત્મા છે)

કેવલા પામર વિરોચન મતના અનુસારી રમ્થૂન શરીરરૂપ અન્નમય
કોશને જ આત્મા કહે છે અને તેના સમર્થનમા નીચેની મુક્તિઓ જણાવે છે —

× એક જાતની હવણ જેવા જીવો આસરે જે ક્ષય લાખો દોષ છે તે પાવળની
શૂળો માથા તરફથી સરખી કરીને તેને એક જીવ સાથે કરોળિયાના પાત્ર જેવા
પદાર્થથી તોડી દઈ ચોતે તેમા રહે છે તે ચોતાના આગ્રહ ભાગને જોડાર દાંડીને
આસરે છે ત્યારે શૂળોનું ધર તેની પાછળ ધસતો જાય છે આવે છે અને
જયના પ્રસંગે ચોતાનું માથું ધરમા ધાલી પડી રહે છે આ જીવડાનું અહીં
દશાંત છે

—અનુવાદક

○ વિરોચન અમુરોનો એક રાજ હોતો તેનો મત એવો હોતો, કે શરીર
એ જ આત્મા છે

(૧) જેમાં 'હું' એવી શુદ્ધિ થાય, તેને આત્મા જાણવો. તેવી 'હું' શુદ્ધિ સ્થૂલ શરીરમાં થાય છે.

ક. 'હું' મનુષ્ય છું, બ્રાહ્મણ છું' એવી પ્રતીતિ સર્વને થાય છે.

જ. મનુષ્યપણું, બ્રાહ્મણપણું સ્થૂલ શરીરમાં જ હોય છે.

માટે સ્થૂલ શરીર જ હું શુદ્ધિનો વિષય હોવાથી આત્મા છે.

(૨) અથવા જેમાં મુખ્ય પ્રીતિ હોય તેને આત્મા જાણવો.

ક. સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, પશુ આદિક સ્થૂલ શરીરને ઉપકારક હોય તો તેમાં પ્રીતિ થાય છે.

જ. સ્થૂલ શરીરને ઉપકારક ન હોય તો પ્રીતિ થતી નથી.

જેને માટે ખીમ પદાર્થોમાં પ્રીતિ થાય છે, તે સ્થૂલ શરીરમાં જ મુખ્ય પ્રીતિ હોય છે; માટે સ્થૂલ શરીર એ જ આત્મા છે.

સ્થૂલ શરીરનું વસ્ત્ર, ભૂષણ, અંગન, મંગન, નાના પ્રકારના ભોજનથી રૂંધાર-પોષણ એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે.

અસુરોના રાજા વિરાચનનો એવો સિદ્ધાંત છે.

ઇન્દ્રિયાત્મવાદીનો મત: ઇન્દ્રિય આત્મા

કોઈ એમ કહે છે, કે સ્થૂલ શરીર જ આત્મા નથી, પણ—

(૧) જેના હોવાથી સ્થૂલ શરીરનો જીવનવ્યવહાર ચાલે છે, અને જે ન હોય તો મરણવ્યવહાર થાય છે, એટલે મરી ગયો છે એમ કહેવામાં આવે છે, તે આત્મા સ્થૂલ શરીરથી જુદો છે. જીવનમરણ ઇન્દ્રિયોને આધીન છે. જેટલો વખત શરીરમાં ઇન્દ્રિયો હોય, તેટલો વખત જીવન કહેવાય છે; અને કોઈ ઇન્દ્રિય ન હોય ત્યારે મરણ કહેવાય છે.

(૨) હું દેખું છું, હું સાંભળું છું, હું બોલું છું, એ રીતે અર્દશુદ્ધિ પણ ઇન્દ્રિયોમાં જ થાય છે; માટે ઇન્દ્રિયો આત્મા છે.

હિરણ્યગર્ભના ઉપાસકનો મત: પ્રાણ આત્મા

હિરણ્યગર્ભના ઉપાસક પ્રાણને આત્મા કહે છે અને તેમાં આ પ્રમાણે શુદ્ધિ કહે છે:

(૧) મરણ વખતે જ્યારે પ્રાણને મૂકી આવે છે, ત્યારે તેના મંગધીઓ, પુત્ર વગેરે જે પ્રાણ શેષ હોય તો તે જીવે છે એમ જાણે છે; અને પ્રાણ બાકી ન હોય તો મરણ થયું એમ જાણે છે.

(૨) વળી શરીરમાં નેત્ર-ઇન્દ્રિય ન હોય તો આંધળાનું શરીર પણ જીવે છે; શ્રોત વિના બહેરો રહે છે; વાણી વિના મૃજો રહે છે; એમ જે ઇન્દ્રિય ન હોય, તેની ક્રિયા બંધ પડે છે; છતાં શરીર જીવતું રહે છે; પણ પ્રાણ જ્ઞાતાની સાથે સ્પર્શનાના જેવું શરીર અમંગળ અને બધંકર યર્ધને પૃથ્વી પર પડે છે.

(૩) 'હું દેખું છું, હું સાંભળું છું' એવી પ્રતીતિ થવા ઉપરથી પણ આત્મા ઇન્દ્રિયથી ભિન્ન છે, એમ સિદ્ધ થાય છે; કેમ કે 'નેત્રત્વપ દુ દેખું છું' અને 'ત્રણત્વપ હું સાંભળું છું' એવી પ્રતીતિ ને થતી હોય, તો ઇન્દ્રિયો

આત્મા છે એમ મિદ્ધ થાય, પણ નેનવાગો હુ દેખુ છુ, શ્રોતવાગો નુ માનુ છુ એવી પ્રતીતિ થાય છે, માટે આત્મા દ્રિષ્ટી મિદ્ધ છે

(૪) મુગ્ધિમા બની દ્રિષ્ટોનો અભાવ થાય છે, એટલે મરી દ્રિષ્ટો સોતી નથી, તોપણ પ્રાણના રહેવાથી જીવન-વ્યવહાર ચાલે છે, માટે જીવન-મરણ પણ દ્રિષ્ટોને આધીન નથી, પણ સ્થૂં. શરીર અને પ્રાણના વિયોગને મરણ કહે છે, માટે જીવન-મરણ પ્રાણને આધીન છે માટે તે જ આત્મા છે

મન-આત્મવાદીનો મત: મન આત્મા

કોઈ એમ કહે છે, કે (૧) પ્રાણ જડ છે, માટે ઘડાની પેઠે અનાત્મ છે, અને (૨) બધમોક્ષ તો મનને અધીન છે ક વિવિધમા આમત મન બંધનો હેતુ છે સ્વ. વિવિધવાસના રક્ષિત મન મોક્ષનો હેતુ છે

(૩) મનના મબધથી જ દ્રિષ્ટો જ્ઞાન કરી શકે છે, મનના મબધ વિના દ્રિષ્ટોથી જ્ઞાન થઈ શકતું નથી, માટે મબધા વ્યવહારનો હેતુ મન છે, અને તે જ આત્મા છે

વિજ્ઞાનવાદી બોદોનો મત શુદ્ધિ આત્મા

(૧) વિજ્ઞાનજ્ઞ ક્ષણિકત્વ—ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી બોદો એમ કહે છે, કે મનનો વ્યાપાર શુદ્ધિને અધીન છે, કેમ કે શુદ્ધિ જ મનને આકારે થાય છે માટે ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ શુદ્ધિ જ આત્મા છે, મન આત્મા નથી,

એ બોદોનો આવો અભિપ્રાય છે—ક તમામ પદાર્થો વિજ્ઞાનનો જ આધાર છે સ્વ તે વિજ્ઞાન પ્રાશરૂપ છે જ. તેથી ક્ષણે વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે

(૨) ક્ષણિક વિજ્ઞાનની ધારા—પહેલાના વિજ્ઞાનના જેવા બીજા વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થયા પછી પહેલાનું વિજ્ઞાન નાશ પામે છે, તેમ જ ત્રીજા વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થયા પછી બીજા વિજ્ઞાનનો નાશ થાય છે, વળી ચોથા વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અને ત્રીજા વિજ્ઞાનનો નાશ થાય છે એ રીતે નદીના પ્રવાહની પેઠે વિજ્ઞાનની ધારા (આ પ્રવાહને બોદો ધારા કહે છે) ચાલુ રહે છે એ વિજ્ઞાનની ધારા એ પ્રચારની છે —

૧ આનય-વિજ્ઞાનધારા છે અને ૨ પ્રવૃત્તિ-વિજ્ઞાનધારા છે

૧ ' ' ' ' એવી વિજ્ઞાનની ધારાને આલય-વિજ્ઞાનધારા કહે છે અને એને જ શુદ્ધિ હે છે ૨ 'આ ધરો છે આ શરીર છે એવી વિજ્ઞાનધારાને પ્રવૃત્તિ વિજ્ઞાનધારા કહે છે

આનય-વિજ્ઞાનધારાથી પ્રવૃત્તિ-વિજ્ઞાનધારાની ઉત્પત્તિ થાય છે મનનુ સ્વરૂપ પણ પ્રવૃત્તિ-વિજ્ઞાનધારામાં છે, માટે તે (મન) આનય-વિજ્ઞાનધારારૂપ શુદ્ધિનું કાર્ય છે એ શુદ્ધિ જ આત્મા છે

(૩) વિજ્ઞાનવાદીઓના મોક્ષનું સ્વરૂપ—આનય-વિજ્ઞાનધારાના બાધનુ ચિત્તન કરવાથી-એટલે પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન, આલય-વિજ્ઞાનધારાનું કાર્ય હોવાથી મિથ્યા છે એમ વિચાર કરવાથી-નિર્વિશેષ ક્ષણિક વિજ્ઞાન-ધારાની ગિયતિ

(એટલે કાંઈ પણ બિજલિન વિજ્ઞાન નથી, પણ માત્ર ક્ષણિક વિજ્ઞાનની ધારા જ વહી રહી છે; એટલું જ માત્ર જ્ઞાન રહે એવી સ્થિતિ) એ જ તેમના મતમાં મોક્ષ છે. આ રીતે વિજ્ઞાનવાદી જુદીને જ ક્ષણિક રૂપ અને સ્વયંપ્રકાશ કલ્પાને તેને આત્મા કહે છે.

ભટ્ટનો મત

આનંદમય કોશ : આત્મા

પૂર્વ મીમાંસાના વાર્તિકકાર ભટ્ટ કહે છે, કે આત્મા વીજળીના જેવો ક્ષણિક નથી પણ સ્થિર સ્વરૂપ છે. તે આત્મા (૧) જડરૂપ અને (૨) ચેતનરૂપ છે.

ભટ્ટપાદનો અભિપ્રાય આવો છે :—(૧) સુષુપ્તિમાંથી જાગીને પુરુષ આ પ્રમાણે કહે છે.—‘હું જડ થઈને સૂઈ રહ્યો’ મારે આત્મા જડરૂપ છે; અને (૨) જાગેલાને સ્મૃતિ થાય છે, જે વસ્તુ જાણી નથી, તેનું સ્મરણ થતું નથી; અને સુષુપ્તિમાં આત્મસ્વરૂપથી બીજું કાંઈ જ્ઞાન થવાનું સાધન નથી; મારે સુષુપ્તિમાં પણ જે જ્ઞાન રહેલું છે, તે જ સ્મરણ થવાનું કારણ છે; મારે એ જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ છે.

આ રીતે આગિયા શબ્દાની પેઠે આત્મા પ્રકાશરૂપ અને અપ્રકાશરૂપ છે.

આનંદમય કોશ પ્રકાશરૂપ અને અપ્રકાશરૂપ છે; કેમ કે સુષુપ્તિમાં ચેતનના આભાસ સ્થિત જે અજ્ઞાનને આનંદમય મેશ કહે છે, તેમાં આભાસ પ્રકાશરૂપ છે અને અજ્ઞાન અપ્રકાશરૂપ છે; મારે ભટ્ટના મતમાં આનંદમય કોશ જ આત્મા છે.

માધ્યમિકે બૌદ્ધનો મત

(આનંદમય કોશ આત્મા)

શૂન્યવાદી બૌદ્ધો એમ કહે છે કે :—આત્મા અંશરહિત છે, મારે એક જ આત્માને પ્રકાશરૂપ અને અપ્રકાશરૂપ કહેવો સંભવે નહિ. આગિયાનો તો એક ભાગ પ્રકાશરૂપ છે અને એક ભાગ અપ્રકાશરૂપ છે; પણ તેની પેઠે ભાગરાહિત આત્મા પણ પ્રકાશરૂપ અને અપ્રકાશરૂપ હોય એ અસંભવ છે. જો આત્માને બંને રૂપ માનવો હોય તો આત્માને જેના ભાગ ધર્મ શકે એવો પદાર્થ માનવો જોઈએ.

હવે જે પદાર્થો ઘડા કોરેની પેઠે અંશવાળા છે, તે ઉત્પત્તિનાશવાળા હોય છે. તેમ આત્મા-પણ અંશવાળો હોવાથી ઉત્પત્તિનાશવાળો માનવો પડશે.

(૧) જે પદાર્થ ઉત્પત્તિનાશવાળો હોય તે ઉત્પત્તિની પહેલાં અને નાશની પછી અસત્ હોય છે તે મધ્યે (વર્તમાન કાળમાં) પણ સત્ હોય નહિ, પણ અસત્ જ હોય છે, મારે આત્મા અસત્રૂપ છે.

(૨) તેમ જ આત્માથી બિન્ન તમામ પદાર્થો પણ ઉત્પત્તિનાશવાળા હોવાથી અમત્રૂપ છે.

એ રીતે આત્મા અને અનાત્મા-તમામ વસ્તુ-અસત્રૂપ હોવાથી શૂન્ય

એ જ પરમનત્વ છે, એવો શન્યવાદી માધ્યમિક જોદોનો મત છે.

તે પણ અજ્ઞાનરૂપ આનંદમય કોશનું જ પ્રતિપાદન કરે છે; કેમ કે અજ્ઞાન ત્રણ રૂપથી પ્રતીત થાય છે.

(૧) અદ્વૈત શાસ્ત્રના મંરકાર વગરના જે મત છે, તેમને તો જગતરૂપે પરિણામ પામેલું અજ્ઞાન સત્ત્વ પ્રતીત થાય છે.

(૨) અદ્વૈત શાસ્ત્રને અનુસાર યુક્તિનિપુણ પંડિતોને એ અજ્ઞાન સત્-અસત્થી વિશ્લેષણ અનિર્વચનીયરૂપ પ્રતીત થાય છે, અને એ અજ્ઞાનનું કાર્ય જગત્ છે એમ પ્રતીત થાય છે.

(૩) જ્ઞાનમાં સ્થિતિવાળા જીવ-મુક્ત વિદ્વાનોને કાર્ય સહિત અજ્ઞાન તુચ્છરૂપ પ્રતીત થાય છે.

તુચ્છ, અસત્ અને શૂન્ય એ ત્રણે સજ્ઞા એક જ અર્થના છે.

આ રીતે જીવ-મુક્તોને જે અજ્ઞાન તુચ્છરૂપ પ્રતીત થાય છે, તેમાં મોહ પામેલા શન્યવાદી પરચપુરુષાર્થને જાણતા નથી. પણ તુચ્છરૂપ આનંદમય કોશને જ આત્મા કહે છે.

પ્રજ્ઞાકર અને નૈયાયિકનો મત

(આનંદમય કોશ આત્મા)

પૂર્વ મીમાંસાના એકદેશી પ્રજ્ઞાકર અને નૈયાયિક આ રીતે કહે છે:—
(કોઈ શાસ્ત્રમાંની એકાદ બાજબ વિશે જોનો મતભેદ હોય તેને એકદેશી કહે છે.)

આત્મા શન્ય નથી, કેમ કે જે આત્માને શન્ય માનતો હોય તેને આ એ પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ:—(૧) શન્યરૂપનો તે અનુભવ કયો છે? (૨) અથવા નથી કયો?

(૧) જો તે એમ કહે કે ‘શન્યનો અનુભવ કયો છે, તો જોણે શન્યનો અનુભવ કયો છે તે આત્મા શન્યથી વિશ્લેષણ (જુદાં લક્ષણવાળો) સિદ્ધ થાય છે.

(૨) જો તે એમ કહે કે ‘શન્યનો અનુભવ નથી કયો’ તો શન્ય નથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે.

એ રીતે શન્યથી વિશ્લેષણ આત્મા છે.

(૧) એ આત્માને મનના સંયોગથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

(૨) એ જ્ઞાન ગુણને લીધે આત્માને ચેતન કહે છે.

(૩) પણ આત્મા સ્વરૂપથી તો જડ છે.

(૪) તેમ સુષ્પ, દુઃખ, કષ્ટ, દેવ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ આદિ ગુણો આત્મામાં છે.

તેમના મનમાં પણ આનંદમય કોશ જ આત્મા છે.

વિજ્ઞાનમય કોશમાં જે જુદા છે, તેને તેઓ આત્માનો જ્ઞાનગુણ માને છે; કેમ કે આનંદમય કોશમાં ચેતન લક્ષણું છે, તે વિવેક કરી ન જાણે તેને પ્રતીત થતું નથી, અને તેથી જ પ્રજ્ઞાકર અને નૈયાયિક આત્માને સુષુપ્તિમાં જ્ઞાનહીન માનીને આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ જડ છે એમ કહે છે, માટે જે કોશમાં

જેતન મૂલ રત્ન છે એવો આનંદમય કોશ એ જ આત્મા છે, એવી તેમને જાણ થાય છે.

તેઓ જીવમાં આગમ્યરૂપ નિવ જ્ઞાન છે એમ માનના નથી, પણ જીવમાં અનિત્ય જ્ઞાન છે એમ માને છે. ને અનિત્ય જ્ઞાન અનંદરૂપની વૃત્તિપ્રતિષ્ઠા છે એવો વેદાંતનો મિહાન છે.

જોવી રીતે પ્રભાકર અને નૈવાયિકનો મતમાં આનંદમય કોશ આત્મા છે અને હ્રદિ તેનો મૂળ છે, તેમનો આ મત પણ મારો નથી.

જીવના પંચકોશ પેડે ઈશ્વરના પંચકોશ વડે

ઈશ્વરના સ્વરૂપનું આચ્છાદન

પાંચ પ્રભાકર અને નૈવાયિકનો મત મારો નથી એમ જણું છે તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે.

(૧) જ્ઞાનથી જિભ જે જડ વસ્તુ ધડો વગેરે છે તે અનિત્ય છે, તેમ આત્મા પણ જ્ઞાનમય ન હોય તો પણ વગેરેની પેઠે જડ દોષથી અનિત્ય હશે.

(૨) જો આત્મા અનિત્ય હોય તો મેલને મારે જે માથો વેદ્યાન્તમાં ક્યાં છે તે નિર્દોષ જશે.

આ રીતે વેદાંત વાક્યોમાં વિશામ વિનાના અનેક બદિર્મખ (બહાર આત્માને માથનારા) મનુષ્યો પંચકોશમાંથી કોઈ એક પદાર્થને આત્મા માને છે. મુખ્ય આગમ્યરૂપ આત્માને જાણના નથી મરિ અગમ્ય વગેરે આત્માને લોકનારા દોષથી તેમને કોશ કહેવામાં આવે છે.

જેમ જીવના પંચકોશ જીવના વધાર્ય સ્વરૂપ આત્માને લોક છે; તેમ ઈશ્વરના સમષ્ટિ પંચકોશ ઈશ્વરના વધાર્ય સ્વરૂપને પણ લોક છે. કેમ કે ઈશ્વરનું વધાર્ય સ્વરૂપ તો 'નૃ' પદનું સ્વરૂપ છે (એટલે શુદ્ધ નિર્વિકાર ચૈતન્ય બ્રહ્મ છે.) તેને જાણીને—

(૧) કોઈ તો માયારૂપ આનંદમય કોશવિગિષ્ટ જે અંતર્યામી તત્ત્વનું વાચ્ય, તેને જ પરમાત્મા કહે છે.

(૨) તેમ જ દિરઘગર્ભ, વૈશ્વાનર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, સિત, મણિ, દેવી, સૂર્ય વગેરેથી આરંભીને તણવાર, કોશગી, પીપ્પ્લો, આક્રોશ અને વાંસ પર્વત પદાર્થોને જાંતિથી પરમાત્મા માને છે.

જો કે મરે પદાર્થોમાં સ્વરૂપ બાગ પરમાત્મા જ છે. તથાપિ તે તે ઉપાધિ સહિતને જે પરમાત્મા માને છે તે તેમની જાણ છે. આ રીતે—

(૧) પાંચ કોશથી 'કાલેષુ' જે જીવ અને ઈશ્વરનું પરમાર્થસ્વરૂપ (ખરું સ્વરૂપ), તેનાની વિમુખ યર્ષને દેહ વગેરે ને જાંતિથી આત્મા માનીને મનુષ્ય પુણ્યપાપ કર્મ કરે છે અને—

(૨) અંતર્યામીથી આરંભીને વાંસ મુધીના પદાર્થોને ઈશ્વરસ્વરૂપ માનીને તેમનું આરાધન કરીને મુખની ધ્વજા રાખે છે. જેવી ઉપાધિનું મનુષ્ય આરાધન કરે છે તેને અનુસરનાર જ તેને કળ પણ મળે છે; કેમ કે કારણરૂપ, સુસ્મરૂપ

અને મ્યુક્તપ બધું જાન ઈશ્વરનાં પણ શરીરમાં જ મમાઈ ગયું છે. તેમા ઉપામનાને અનુસાર કય પક્ષ તે મર્ત શરીરવાળો ઈશ્વર જ આવે છે.

પરંતુ જાતજાન વિના મોખ યો નથી જો મોશની કચ્છા દોષ તો વિવેકથી જી-ઈશ્વરના સ્વરૂપને પાંચ દેશમાંથી છોડે કર્મિ જુઓ.

દશાન — જેમ મુઠ નામના ધામમા વચવી સળી ઉપર એક પડી એક એમ ધના પડ વીંટાવના હોય છે, તે મર્તને ઉબેડી નાખીને વચવી સળી જુની કરવામા આવે છે, તેમ જીવ અને ઈશ્વરના અરૂપને પણ પાંચ દેશથી ભિન્ન કરીને મમનજુ

પાંચ દેશનો વિવેક કરવાનો પ્રકાર

નંદા-સ્થૂલ દેહનો માન ન હોયે, સ્વપ્નમાંહિ લલિત આતમજ્ઞાન ।

સુદ્ધમજ્ઞાન સુપુતિ સમ નહીં, સુપ્તસ્વરૂપ દે આતમ માન ॥

માર્ગે મયે સમાધિ અવસ્થા, નિરાવગ્ન આતમ ન અજ્ઞાન ।

એસે તીનિ દેહ વ્યભિચારી, આતમ અનુગત ન્યારો જાન ॥૧૫૮

સ્વભાવસ્થામાં સ્થૂલ દેહનું જાન થતું નથી, પણ સૂક્ષ્મ દેહનું જાન થાય છે સુપુતિ-અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ દેહનું જાન થતું નથી, તથાપિ તેમાં સુખસ્વરૂપ આત્માનું જાન થાય છે. સમાધિ-અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે નિરાવરણ આત્માનું જાન થાય છે, પણ (સુપુતિ-અવસ્થાનું) અજ્ઞાન તેમાં ભાસતું નથી. એ રીતે ત્રણે દેહ વ્યભિચારી છે, પણ તે સર્વે દેહોમાં અનુગત આત્મા તે ત્રણે દેહોથી ભિન્ન છે જેમ જણુ. ૧૫૮

ટીકા—(૧) સ્વપ્ન-અવસ્થામા મ્યુત દેહનું જાન હોતું નથી, પણ સૂક્ષ્મ દેહનું જાન થાય છે.

(૨) તેમ જ સુપુતિ-અવસ્થામા સૂક્ષ્મ શરીરનું જાન થતું નથી, પણ સુખ સ્વરૂપ આત્મા સ્વપ્રકાશરૂપે પ્રતીત થાય છે જો સુખનું જાન સુપુતિમા ન થતું હોય, તો 'હું સુખથી જાણ્યો' એવી મૃતિ જગ્યા પડી ન થતી જોઈએ, માટે સુખનું જાન સુપુતિમા થાય છે સુપુતિનું તે સુખ વિષયજન્ય તો નથી જ, કેમ કે સુપુતિમાં મોઈ વિષય હોતો નથી, પણ તે સુખ આત્મસ્વરૂપનું જ છે તે આત્મા સ્વપ્રકાશ છે, માટે સુખરૂપ આત્મા સ્વપ્રકાશરૂપથી સુપુતિમા ભાસે છે

(૩) નિદ્રિયાસનનું કય જે નિર્વિકલ્પ સમાધિ-અવસ્થા, તેમા અજ્ઞાનકૃત આવરણરહિત (સુપુતિની પેઠે અજ્ઞાનથી દંકાપણો નહિ એવો) આત્મા ભાસે છે, પણ કારણ-શરીરરૂપ અજ્ઞાન ભાસતું નથી

(૧) એવી રીતે ત્રણે દેહ વ્યભિચારી છે, એટલે એક અવસ્થામા હોય અને બીજી અવસ્થામા ન હોય એવા છે, માટે એક અવસ્થા સિવાય બીજી અવસ્થામા ભાસતા નથી. (૨) આત્મા જ્યાં દેહોમા અનુગત છે, એટલે

આપક છે; કેમ કે ગંધી અવસ્થાઓમાં જામે છે. આત્મી રીતે વિવેક કરીને ત્રણે શરીરથી આત્માને જુદો સમજવો.

(૧) સ્થૂન શરીર અનમય કોઈ છે; અને (૨) કારણ શરીર આનંદમય કોઈ છે; તેમ જ (૩-૪-૫) સૂક્ષ્મ શરીરમાં પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય એ ત્રણ કોઈ છે; માટે ત્રણ શરીરથી આત્માનો વિવેક થઈ જાય છે.

જેમ જીવનું સ્વરૂપ પાંચ દેશથી ભિન્ન છે, તેમ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ પણ સમષ્ટિ પાંચ કોઈથી ભિન્ન છે. ચોપા તરંગમાં ચાર પ્રકારના આકાશના દર્શનથી જીવ-ઈશ્વરના સ્વરૂપરૂપનો વિવેક વિરનારથી કયો છે; અને છઠા તરંગમાં અસ્તિ, ભાતિ પ્રિયરૂપના નિરૂપણમાં તથા મહાવાક્યના અર્થ-નિરૂપણમાં આત્માના પરમાર્થ-સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે; માટે અહીં સંક્ષેપથી આત્મવિવેક કહ્યો છે.

આ રીતે પાંચ કોઈથી આત્માને જુદો જાણવા વડે પણ જિજ્ઞાસુ કૃતકૃત્ય થતો નથી, પણ જીવ અને બ્રહ્મના અભેદ નિશ્ચય માટે કરી પણ વિચાર કરવાનો બાકી રહે છે; માટે જેથી કાંઈ પણ કરવાનું બાકી રહે નહિ, અને જિજ્ઞાસુ કૃતકૃત્ય થાય, તે માટે મહાવાક્યના અર્થનો ઉપદેશ કરે છે:—

મહાવાક્યના અર્થનો ઉપદેશ

સર્વેયા-પંચકોશતે આતમ ન્યારો, જાનિ સુ જ્ઞાનહુ બ્રહ્મસ્વરૂપ ।

તાંત મિત્ર જુ વીર્ણં સુનિયે, સો માનહુ મિથ્યા ધ્રમકૂપ ॥

મિથ્યા અધિષ્ઠાન ન વિગારે, સ્વપ્નમીલ ન દરિદ્રી મૂય ।

સય કહ્લુ કર્તા તઝ અકર્તા, તવ મસ અઝુતરૂપ અનુપ ॥૧૫૧॥

પાંચ દેશથી આત્મા ભિન્ન છે, જેમ જાણીને તેને બ્રહ્મરૂપ જ જાણવો; એ આત્માથી ભિન્ન જે જોવામાં કે સાંભળવામાં આવે, તે મિથ્યા અને ભ્રાંતિના કૂવારૂપ માનવું. જે અધિષ્ઠાનમાં મિથ્યા વસ્તુનો જન્મ થાય છે, તે મિથ્યા વસ્તુ તે અધિષ્ઠાનને બગાડી શકતી નથી. દર્શાવતા:—જેમ રાજાથી અધિષ્ઠાનમાં સ્વપ્નરૂપ ભ્રાંતિથી તે પોતાને બીજા માગતો જુએ, પણ તેથી કાંઈ રાજા દરિદ્ર થઈ જતો નથી, એ રીતે આત્મા સર્વ કાંઈ કરનારો હોવા છતાં અકર્તા છે. હે શિષ્ય! તારું રૂપ જોઈને અઝુતરૂપ અને અનુપમ છે. ૧૫૧

ટીકા—હે શિષ્ય! પંચકોશથી આત્માને જુદો જાણીને તે આત્મા ન થાય છે એમ જાણવું.

આત્માનો બ્રહ્મથી અભેદ

શિષ્ય:—હે ભગવન! આત્મા પ્રવૃત્તિપાત્ર કરે છે; તેથી સ્વર્ગ, નરક તથા મૃત્યુલોકમાં નાના પ્રકારનાં સુખદુઃખ ભોગવે છે, તેની બ્રહ્મ સાથે એકતા સંભવતી નથી.

ગુરુ:—આત્મા અકર્તા, અલોકતા અને નિત્યમુક્ત છે; માટે તે સદૈવ

બ્રહ્મથી અભિન્ન છે. એ આત્માથી બિન્ન જોટકું તું દેખે છે અને શાસ્ત્રથી સાંભળે છે—જેવું કે સ્વર્ગ, નરક, પુણ્ય, પાપ—એ સઘળું મિથ્યા ભ્રમ છે એમ સમજવું. વળી જે મિથ્યા વસ્તુ હોય તે પોતાના અધિષ્ઠાનને કાંઈ દ્રવિત કરી શકતી નથી. જેમ—(૧) સ્વપ્નની મિથ્યા ભીષ્મ માગવાથી રાગ કાંઈ દરિદ્ર થઈ જતો નથી; વળી (૨) મરુચ્ચળના મિથ્યા પાણીથી પૃથ્વી કાંઈ બીની થતી નથી; (૩) મિથ્યા સાપથી દોરડી કાંઈ ઝેરી બનતી નથી; માટે આત્મા સંપૂર્ણ (તમામ) મિથ્યા એવી શુભ-અશુભ ક્રિયાનો કર્તા છતાં પણ અકર્તા છે, એટલે પરમાર્થની (વાસ્તવિક રીતે) કર્તા નથી! એવું તારું (આત્માનું) ૩૫ અદ્ભુત અને ઉપમારહિત છે,

એનો ભાવ એવો છે, કે—(૧) તારું સ્વરૂપ બ્રહ્મથી બિન્ન નથી. એવા તારા સ્વરૂપમાં સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ શરીર અને તેની સારી-માડી ક્રિયાઓ, અને તેનું ક્ષણ-જન્મ-મરણ, સ્વર્ગ-નરક, સુખ-દુઃખ—એ તમામ અવિદ્યાએ કલ્પેલું છે,

(૨) એવી કલ્પિત સામગ્રીથી તારું બ્રહ્મપણું કાંઈ બગડતું નથી; કેમ કે જ્ઞાન થયા પહેલાં પણ આત્મા બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. (૩) તેનામાં ત્રણે કાળમાં શરીર અને તેના ધર્મોનો સંબંધ નથી, પણ આત્મા હમેશાં જ નિત્યમુક્ત છે; તે બ્રહ્મથી કદી પણ જુદો છે જ નહિ.

જો આત્મા હમેશાં જ નિત્યમુક્ત અને બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, તો શ્રવણ વગેરે જ્ઞાનનાં સાધનો નકામાં થશે! એ પ્રશ્નના સમાધાન માટે કહે છે:—

જીવ-મુક્તનો નિશ્ચય : વેદાંતશ્રવણનું ક્ષણ

ઇદ—નાહીં જ્ઞપુષ્પસમાન પ્રપંચ ત્વ, ईश कहां करता तू कहाय ।
 સાક્ષ્ય નહીં હમ સાક્ષિસ્વરૂપન, दृश्य नहीं द्रक कहाि जनायै ॥
 વંધહુ હોઈ તૂ મોક્ષ વર્તે અરુ હોય અજ્ઞાન તૂ જ્ઞાન નશાયે ।
 जानि यही कर्तव्य तजै सब, निश्चल होत हि निश्चल पायै ॥૧૬૦॥

આ જગત જ આકાશના પુષ્પ સમાન હોવાથી તે જ નથી, તો પછી તેનો કર્તા ઈશ્વર શી રીતે કહેવાય? સાક્ષીથી ભાષ્ય સાક્ષ્ય વસ્તુ જ નથી, તો પછી સાક્ષી શાનો કહેવાય? દૃશ્ય નથી તો દૃક્ (સાક્ષી-ચેતનરૂપ જ્ઞાન) કઈ વસ્તુને જણાવે? (દૃશ્યની અપેક્ષાથી જ દૃક્ કહેવામાં આવે છે.) જો અંજ હોય તો એજ સંસાર; અને અજ્ઞાન હોય તો તેનો નાશ જ્ઞાન કરે. એ રીતે બાણીને જે સમગ્ર કર્તવ્યને તજી દઈને સ્થિર થાય છે, એટલે તેને નિશ્ચળ આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે. (અહીં કવિએ નિશ્ચળ શબ્દ લિંગાર્થક વાપરીને અંધકર્તાના નામનું સૂચન કર્યું છે; માટે એ ‘સુદ્રાવંકાર’ છે.) ૧૬૦

ટીકા—જીવ-મુક્ત ક્ષિપ્ર પુરુષની દૃષ્ટિમાં અજ્ઞાન અને તેનું કાર્ય તુરંત છે. હે શિષ્ય! તે જીવ-મુક્તોનો નિશ્ચય આ પ્રમાણે છે. (૧) આ જગત

આકાશના ફલ જેવું છે; અર્થાત્ આકાશમાં જેમ ફલ હોતું નથી, તેમ આ જગત પણ નથી; અને જગત નથી ત્યારે તેનો કતાં ઈશ્વર પણ નથી. (૨) સાક્ષીને વિષય જે અજ્ઞાન વગેરે તે 'સાક્ષ્ય' કહેવાય છે. તે સાક્ષ્ય નથી, તેથી સાક્ષી પણ નથી. (૩) તેમ જ દસ્ય પદાર્થનો જે પ્રકાશ કરે તેને દષ્ટ કહે છે; અને પ્રકાશવા યોગ્ય જે દેહ વગેરે તેને દસ્ય કહે છે. એ દેહ વગેરે દસ્ય છે જ નહિ; માટે દષ્ટ પણ નથી. જો કે કેવળ કુટસ્થ ચેતનને સાક્ષી અથવા દષ્ટ કહે છે, તેનો નિરેધ સંભવે નહિ, એટલે 'તે નથી' એમ કહેવાય નહિ; તથાપિ સાક્ષ્યની અપેક્ષાથી 'સાક્ષી' એવું નામ કહેવાય છે, અને દસ્યની અપેક્ષાથી 'દષ્ટ' એવું નામ કહેવાય છે; સાક્ષ્ય અને દસ્ય વસ્તુનો અભાવ છે, એટલે સાક્ષ્ય અને દસ્ય એવી વસ્તુ જ નથી, ત્યારે સાક્ષી અને દષ્ટ નામ ન હોઈ શકે. એ રીતે સાક્ષી અને દષ્ટ નામનો નિરેધ કયો છે—સ્વરૂપનો ત્રહિ.

(૪) જો બંધ હોય તો બંધની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ હોય; બંધ નથી માટે મોક્ષ પણ નથી. (૫) અજ્ઞાન હોય તો તેનો જ્ઞાનથી નાશ થાય. અજ્ઞાન છે નહિ; માટે તેનો નાશ કરનાર જ્ઞાન પણ નથી. એમ સમજીને કર્તવ્ય તજવું, એટલે મારે 'આ કરવા યોગ્ય છે' એ છુદ્ધિ તજ દેવી; કેમ કે (૧) આ લોક અને પરલોક તો તુચ્છ છે; તેને માટે તો કશું કર્તવ્ય છે નહિ. (૨) આત્મામાં બંધ નથી; માટે તેને સારું પણ કાંઈ કર્તવ્ય નથી. આ રીતે ત્યારે આત્માને નિત્યમુક્ત બ્રહ્મરૂપ જાણીને જિજ્ઞાસુ સ્થિર થાય—સધનાં કર્તવ્યનો ત્યાગ કરે—ત્યારે અક્રિય (ક્રિયારહિત) એવા બ્રહ્મરૂપ વિદેહ મોક્ષને પામે છે.

એમ કહેવાનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે:—જો કે આત્મા જ્ઞાન થયા પહેલાં પણ નિત્યમુક્ત બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે, તો પણ મનુષ્ય જ્ઞાન થયા પહેલાં આત્માને કર્તામોક્તા મિથ્યા માનીને સુખની પ્રાપ્તિ માટે તથા દુઃખની નિવૃત્તિ માટે અનેક સાધન કરે છે; અને તેથી કલેશ જ પામે છે.

ત્યારે ઉત્તમ આચાર્ય મને છે, ત્યારે તે વેદાંતવાક્યોનો ઉપદેશ કરે છે; તે વેદાંત વાક્યો સાંભળવાથી આવું જ્ઞાન થાય છે: 'હું કર્તા-મોક્તા નથી, પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ છું; માટે મારે કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી' એ રીતે સમજવું. એ જ શ્રવણાદિક સાધનોનું ફળ છે; બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ એ વેદાંતશ્રવણનું ફળ નથી; કેમ કે બ્રહ્મ પોતાનું સ્વરૂપ છે; અને તેથી તે નિત્યપ્રાપ્ત છે.

જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીનું લક્ષણ (કર્તવ્ય અને અકર્તવ્ય)

લોહ—યહી ચિદ્ધ અજ્ઞાનનો, જો માને કર્તવ્ય ।

સોઈ જ્ઞાની સુધર નર, નહિ જાકું મવિતવ્ય ॥ ૧૬૧ ॥

ગુરુ:—હે શિષ્ય! જે મનુષ્ય પોતાને કાંઈક કર્તવ્ય છે એમ માને છે, તે જ અજ્ઞાનનું ચિહ્ન છે; અને જે કાંઈ પોતે છે તેનાથી બીજા રૂપે થવા ઇચ્છતો નથી અને તેથી જેને કાંઈ કર્તવ્ય નથી, તે જ ચતુર મનુષ્ય જ્ઞાની છે. ૧૬૧

ગોપ્ય તત્ત્વનો ઉપદેશ

ઉદ—એક અલંકૃત ગ્રહ અસંગ, અજન્ય અદ્વય અરૂપ અનામૈં ।

મૂલ અજ્ઞાન ન સૂક્ષ્મ સ્થૂલ, સમષ્ટિ ન વ્યષ્ટિપનો નહિ તામૈં ॥

ઈશ ન સૂત્ર વિરાટ ન પ્રાણ ન, તૈજસ વિશ્વસ્વરૂપ ન જામૈં ।

મોગ ન યોગ ન વંધ ન મોહ, નહીં કહ્યુ વામે રૂ હૈ સવ વામૈં ॥૧૬૨

જાગ્રતમેં જુ પ્રપંચ પ્રમાસત, સો સવ વુદ્ધિ વિલાસ વન્યો હૈ ।

જ્યો સુપને માહિં મોગ્ય ન મોગ, તજ દ્રક ચિત્રવિચિત્ર જન્યો હૈ ॥

લીન સુપુપતિમેં મતિ હોત હિ, મેદ મર્ગ દ્રક રૂપ સુન્યો હૈ ।

બુદ્ધિ રચ્યો જુ મનોરથમાત્ર સુ, નિશ્ચલ બુદ્ધિ પ્રકાશ મન્યો હૈ ॥૧૬૩

સર્વળા-જાકે હિયે જ્ઞાન ડાઝિયારો, તમ અધિયારો ધરો ધિનાશ ।

સદા અસંગ એકરસ આતમ, ગ્રહરૂપ સો સ્વયંપ્રકાશ ॥

ના કહ્યુ મયો ન હૈ નહિ દૈ હૈ, જગત મનોરથ માત્ર વિલાસ ।

તાકી પ્રાપ્તિ નિવૃત્તિ ન ચાહત, જ્યો જ્ઞાનીકે કોડ ન આસ ॥ ૧૬૪ ॥

દૈત્રે સુને, ન સુને ન દેસે, સવરસ ગ્રહે રૂ લેત ન સ્યાદ ।

સંધિ પરશિ, પરસે ન ન સંધે, ધૈન ન થોલેં કરે વિષાદ ॥

ગ્રહિ ન ગ્રહે, મલ તજે ન ત્યાગે, સલે નહીં અરૂ ધાવત પાદ ।

મોગે યુવતી સદા સંન્યાસી, શિપ લલિત યહ અદ્ભુત સંઘાદ ॥૧૬૫॥

નિજ વિષયનમેં હૈદ્રિય થતે, તિનતે મેરો નાહીં સંગ ।

મેં હૈદ્રિય નહિ, મમ હૈદ્રિય નહિ, મેં સાક્ષી ફૂટસ્થ અસંગ ॥

ત્યાગજુ વિષય ફિ મોગજુ હૈદ્રિય, મોકૂં લગે ન રંચક રંગ ।

યહ નિશ્ચય જ્ઞાનિકો જાતે કર્તા દોસે કરે ન અંગ ॥ ૧૬૬ ॥

ગુરુ:—ગ્રહ એક છે-અખંડ છે, એટલે તેના વિભાગ પડતા નથી; તે અસંગ છે, એટલે તેને કાંઈ વળગણુ નથી; તેને જન્મ નથી; તે અદ્વય તથા નામ અને રૂપ વિનાનુ છે. મૂળ અજ્ઞાન એટલે અવિદ્યા, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ જગત, મમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિપણુ એ સઘણું તે ગ્રહમાં છે જ નહિ. તે ગ્રહમાં ઈશ, સૂત્રાત્મા, વિરાટ, પ્રાણ, તૈજસ, વિશ્વ એ પણ નથી. લોગ, યોગ, બંધ, મોહ એ કાંઈ તેમાં નથી; અને અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી એ બધું એમાં જ છે. ૧૬૨

બ્રહ્મત્વમાં જે જગત દેખાય છે, તે સઘળો બુદ્ધિનો વિલાસ છે-જેમ સ્વપ્નામાં લોગ કે લોગ્ય ૧ નહિ, તથાપિ ચિત્ર વિચિત્ર વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થયેલી જણાય છે. પણ જ્યારે બુદ્ધિ સુપુતિમાં લીન થઈ જાય છે, ત્યારે એ સઘળો ભેદ નાશ પામે છે; અને એકરૂપ માલૂમ પડે છે; માટે એ સર્વ બુદ્ધિએ રચેલો મનોરથ માત્ર છે, અને એ બુદ્ધિનું પ્રકાશક ગ્રહ છે. (એમ નિશ્ચયદાસ કહે છે.) ૧૬૩

આકાશના કૃષ્ણ જેવું છે; અર્થાત્ આકાશમાં જેમ કૃષ્ણ હોતું નથી, તેમ આ જગત પણ નથી; અને જગત નથી ત્યારે તેનો કર્તા ઈશ્વર પણ નથી. (૨) સાક્ષીનો વિષય જે અજ્ઞાન વગેરે તે ‘સાક્ષ્ય’ કહેવાય છે. તે સાક્ષ્ય નથી, તેથી સાક્ષી પણ નથી. (૩) તેમ જ દસ્ય પદાર્થનો જે પ્રકાશ કરે તેને દક્ષ કહે છે; અને પ્રકાશવા યોગ્ય જે દેહ વગેરે તેને દસ્ય કહે છે. એ દેહ વગેરે દસ્ય છે જ નહિ; માટે દક્ષ પણ નથી. જો કે કેવળ કૂટસ્થ ચેતનને સાક્ષી અથવા દક્ષ કહે છે, તેનો નિગેધ સંભવે નહિ, એટલે ‘તે નથી’ એમ કહેવાય નહિ; તથાપિ સાક્ષ્યની અપેક્ષાથી ‘સાક્ષી’ એવું નામ કહેવાય છે, અને દસ્યની અપેક્ષાથી ‘દક્ષ’ એવું નામ કહેવાય છે; સાક્ષ્ય અને દસ્ય વસ્તુનો અભાવ છે, એટલે સાક્ષ્ય અને દસ્ય એવી વસ્તુ જ નથી, ત્યારે સાક્ષી અને દક્ષ નામ ન હોઈ શકે. એ રીતે સાક્ષી અને દક્ષ નામનો નિગેધ કયો છે—સ્વરૂપનો તહિ.

(૪) જો બંધ હોય તો બંધની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ હોય; બંધ નથી માટે મોક્ષ પણ નથી. (૫) અજ્ઞાન હોય તો તેનો જ્ઞાનથી નાશ થાય. અજ્ઞાન છે નહિ; માટે તેનો નાશ કરનાર જ્ઞાન પણ નથી. એમ સમજીને કર્તૃવ્ય તત્ત્વું, એટલે મારે ‘આ કરવા યોગ્ય છે’ એ બુદ્ધિ તથા દેવી; કેમ કે (૧) આ લોક અને પરલોક તો પુરુષ છે; તેને માટે તો કરુ’ કર્તૃવ્ય છે નહિ. (૨) આત્મામાં બંધ નથી; માટે તેને સારું પણ કાંઈ કર્તૃવ્ય નથી. આ રીતે ત્યારે આત્માને નિત્યમુક્ત બ્રહ્મરૂપ જાણીને જિજ્ઞાસુ સ્થિર થાય—સધર્મનાં કર્તૃવ્યનો ત્યાગ કરે—ત્યારે અક્રિય (ક્રિયારહિત) એવા બ્રહ્મરૂપ વિદેહ મોક્ષને પામે છે.

એમ કહેવાનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે:—જો કે આત્મા જ્ઞાન થયા પહેલાં પણ નિત્યમુક્ત બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે, તો પણ મનુષ્ય જ્ઞાન થયા પહેલાં આત્માને કર્તાબોક્તા મિથ્યા માનીને સુખની પ્રાપ્તિ માટે તથા દુઃખની નિવૃત્તિ માટે અનેક સાધન કરે છે; અને તેથી કલેશ જ પામે છે.

ત્યારે ઉત્તમ આત્માર્થ મળે છે, ત્યારે તે વેદાંતવાક્યોનો ઉપદેશ કરે છે; તે વેદાંત વાક્યો સાંભળવાથી આત્મું જ્ઞાન થાય છે: ‘હું કર્તા—બોક્તા નથી, પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ છું; માટે મારે કાંઈ પણ કર્તૃવ્ય નથી’ એ રીતે સમજવું. એ જ શ્રવણાદિક સાધનોનું ફળ છે; બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ એ વેદાંતશ્રવણું નથી; કેમ કે બ્રહ્મ પોતાનું સ્વરૂપ છે; અને તેથી તે નિત્યપ્રાપ્ત છે.

જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીનું લક્ષણ (કર્તૃવ્ય અને અકર્તૃવ્ય)

લોક—યદી ચિદ્ધ મહાનકો, જો માને કર્તૃવ્ય ।

સોઈ જ્ઞાની સુઘર નર, નહિ જાફું મવિતવ્ય ॥ ૧૬૧ ॥

ગુરુ:—હો શિષ્ય! જે મનુષ્ય પોતાને કાંઈક કર્તૃવ્ય છે એ માને છે, તે જ અજ્ઞાનનું ચિહ્ન છે; અને જે કાંઈ પોતે તેનાથી બીજા રૂપે થવા ઇચ્છે તો નથી અને તેથી જેને કાંઈ કર્તૃવ્ય નથી, તે જ ચતુર મનુષ્ય જ્ઞાની છે. ૧૬૧

ગોપ્ય તત્ત્વનો ઉપદેશ

૭૬—એક અસંહિત પ્રહ્લ અસંગ, અજન્ય અદ્વય અરૂપ અનામં ।

મૂલ અજ્ઞાન ન સૂક્ષ્મ સ્થૂલ, સમષ્ટિ ન વ્યષ્ટિપત્તો નહિ તામં ॥

ઈશ ન સૂત્ર વિરાટ ન પ્રાણ ન, તૈજસ વિશ્વસ્વરૂપ ન જામં ।

મોગ ન યોગ ન વંધ ન મોક્ષ, નહીં કટુ ઘામે રૂ દે સવ ધામં ॥૧૬૨

જાગ્રતમં જુ પ્રપંચ પ્રમાસત, સો સવ બુદ્ધિ વિલાસ વન્યો દે ।

જ્યો સુપને માહિ મોગ્ય ન મોગ, તઝ્ઝક ચિત્રવિચિત્ર જન્યો હે ॥

લીન સુપુપતિમં પ્રતિ હોત હિ, મેદ ભર્ગ્ગ ઇક રૂપ સુન્યો હે ।

બુદ્ધિ રચ્યો જુ મનોરથમાત્ર સુ, નિશ્ચલ બુદ્ધિ પ્રકાશ મન્યો હે ॥૧૬૩

સર્વથા-જાકે હિયે જ્ઞાન ડજિયારો, તમ અધિયારો રૂરો ધિનાશ ।

સદા અસંગ એકરસ આતમ, પ્રહ્લરૂપ સો સ્વયંપ્રકાશ ॥

ના કહ્યુ મયો ન દે નહિ દે દે, જગત મનોરથ માત્ર વિલાસ ।

તાકી પ્રાપ્તિ નિવૃત્તિ ન ચાહત, જ્યો જ્ઞાનીકે કોડ ન આસ ॥૧૬૪॥

દેરૈ સુને, ન સુને ન દેરૈ, સયરસ પ્રહે રૂ લેત ન સ્વાદ ।

સુંધિ પરશિ, પરશૌ ન ન સુંધે, યેન ન ચોલં કૌરે ધિવાદ ॥

પ્રહિ ન પ્રહે, મલ તજે ન ત્યામે, ચલે નહીં અરૂ ધાયત પાદ ।

મોગે યુષ્ઠી સદા સંન્યાસી, શિષ્ય લપ્તિ યહ અદ્ભુત સંઘાદ ॥૧૬૫॥

નિજ વિષયનમં ઇન્દ્રિય વર્તે, તિનતે મેરો નાહી સંગ ।

મેં ઇન્દ્રિય નહિ, મમ ઇન્દ્રિય નહિ, મેં સાક્ષી ફટસ્થ અસંગ ॥

ત્યાગહુ વિષય કિ મોગહુ ઇન્દ્રિય, મોફૂં લગે ન રંધક રંગ ।

યહ નિશ્ચય જ્ઞાનિકો જાતે કર્તા દીસે કૌરે ન અંગ ॥૧૬૬॥

ગુરુ:—પ્રહ્લ એક છે-અખંડ છે, એટલે તેના વિભાગ પડતા નથી; તે અસંગ છે, એટલે તેને કાંઈ વળગણુ નથી; તેને જન્મ નથી; તે અદ્વય તથા નામ અને રૂપ વિનાનું છે મૂળ અજ્ઞાન એટલે અવિદ્યા, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ જગત, સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિપણું એ સમષ્ટિ તે પ્રહ્લમાં છે જ નહિ. તે પ્રહ્લમાં ઈશ, સુત્રાત્મા, વિરાટ, પ્રાણ, તૈજસ, વિશ્વ એ પણ નથી. લોગ, યોગ, વંધ, મોક્ષ એ કાંઈ તેમાં નથી; અને અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી એ બધું એમાં જ છે. ૧૬૨

જાગ્રતમાં જે જગત દેખાય છે, તે સઘળો બુદ્ધિનો વિલાસ છે- જેમ સ્વપ્નામાં લોગ કે લોગ્ય છે નહિ, તથાપિ ચિત્ર વિચિત્ર વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થયેલી જણાય છે. પણ જ્યારે બુદ્ધિ સુપુતિમાં લીન થઈ જાય છે, ત્યારે એ સઘળો ભેદ નાશ પામે છે; અને એકરૂપ માલૂમ પડે છે; માટે એ સર્વ બુદ્ધિએ રચેલો મનોરથ માત્ર છે, અને એ બુદ્ધિનું પ્રકાશક પ્રહ્લ છે. (જેમ નિશ્ચળદાસ કહે છે.) ૧૬૩

જેના હૃદયમાં જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ પડ્યો છે, અને જેના હૃદયમાંથી અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ થયો છે, તે પોતે જ સદા અસંગ એકરસ, પ્રહરૂપ, સ્વયંપ્રકાશ આત્મા છે. તેને મન કાંઈ થયું નથી, કાંઈ છે નહિ અને કાંઈ થવાનું નથી; માત્ર મનોરથના વિલાસ જેવું જગત તે દેખે છે. એવા મનોરથ માત્ર જગતની તે પ્રાપ્તિ ઇચ્છતો નથી કે નિવૃત્તિ પણ ઇચ્છતો નથી; કેમ કે જ્ઞાનીને કાંઈ જાતની આશા હોતી નથી. ૧૬૪

તે દેખે છે, પણ દેખતો નથી; તે સાંભળે છે, પણ સાંભળતો નથી; તે બધા રસ વાળે છે, પણ સ્વાદ લેતો નથી; તે સૂંઘે છે, પણ સૂંઘતો નથી; તે સ્પર્શ કરે છે, પણ સ્પર્શ કરતો નથી; તે વિવાહ કરે છે, તથાપિ બોલતો નથી; તે હાથ વડે ઝાલે છે, પણ ઝાલતો નથી; તે મળ તળે છે, પણ તળતો નથી; તે પગે દોડે છે, છતાં ચાલતો નથી; તે શ્રી ભોગવે છે, છતાં સંન્યાસી છે. એટલે (સંન્યાસીની પેઠે સદા સ્ત્રીસંગથી રહિત છે.) હે શિષ્ય! આ અહ્ભુત વાત તું સમજ. ૧૬૫

એને; અભિપ્રાય એવો છે, કે:-ઇદ્રિયો પોતપોતાના વિષયોમાં પ્રવર્તે છે, પણ તેની સાથે મારે કાંઈ સંગ નથી-આસક્તિ નથી. હું કાંઈ ઇદ્રિય નથી અથવા ઇદ્રિયો મારી પણ નથી; હું તો સંગ રહિત, કૂટસ્થ-સાક્ષી છું. ભલે ઇદ્રિયો વિષયને છોડી દે અથવા ભોગવે, તેનો મને લગાર પણ રંગ લાગતો નથી. જ્ઞાનીનો એવો નિશ્ચય હોય છે, તેથી તે કતાં હોય એમ દેખાય છે ખરો, પણ વાસ્તવિક રીતે એતાં કાંઈ કરતો નથી. ૧૬૬

આ રીતે આચાર્યે શિષ્યને ગ્રુહ રાખવા જેવા તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો તો પણ શિષ્યનું મુખ અત્યંત પ્રસન્ન થયું નહિ; તેથી ગુરુએ જાણ્યું, કે શિષ્ય કૃતાર્થ થયો નથી. જો કૃતાર્થ થયો હોત, તો એવું મુખ પ્રમન થાત, માટે ગુરુએ ફરી સૂચન રીતે ઉપદેશ કરવા માંગ્યો.

લયચિંતન^x સર્વ જગતની ઈશ્વરરૂપતા

સવેયા—માટીનો કારણ ઘટ જૈસે, માટી તાકે બાહિર માહિં ।

જલતે પેન તરંગ બુદ્ધુદા. રૂપજત જલતે જુદે સુ નાહિ ॥

પેસૈ જો જાકો હે કારણ. કારણરૂપ વિહાનહુ તાહિ ।

કારણ ફંશ સકલકો 'સો મ', લયચિંતન જાનહુ વિધ યાહિ ॥૧૬૭

ગુરુ.—એમ માટીનાં તમામ કોર્ષ(વસ્તુઓ)માં બહાર અને

^x કાર્યને કારણરૂપ જાણીને વિચન કરતે લયચિંતન હશે છ-ટીકાકાર

અંદર માટી જ હોય છે, માટે માટીનાં તમામ કાર્યો માટીસ્વરૂપ જ છે, તેમ જ શીણ વગેરે જળનાં કાર્ય જળસ્વરૂપ છે. એ પ્રમાણે જે જેનું કાર્ય છે તે તેના કારણ-સ્વરૂપથી જુદું નથી, પણ કાર્ય હમેશા કારણસ્વરૂપ જ હોય છે તમામ જગતનું મૂળ કારણ ઈશ્વર છે, માટે સઘણ કાર્યરૂપ જગત ઈશ્વરના સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી, પણ યાદા જગતનું સ્વરૂપ ઈશ્વર જ છે. 'તે ઈશ્વર હુ છુ' એ રીતે લય-ચિંતન સમજીને તે તું કર. ૧૬૭

લયચિંતનનો ક્રમ

બધી સૂક્ષ્મ મૃદ્ધિ અપચીકૃત જૂતરૂપ છે

ટીકા—(૧) આખું મૂળ બ્રહ્માઃ પચીકૃત જૂતોનું કાર્ય છે તેમાં જે પૃથ્વીનું કાર્ય તે પૃથ્વીસ્વરૂપ છે, અને જળનું કાર્ય તે જળસ્વરૂપ છે. એ રીતે જે જૂતનું જે કાર્ય હોય, તે કાર્ય તે જૂતસ્વરૂપ છે. આ રીતે આખું મૂળ બ્રહ્માઃ પચીકૃત જૂતસ્વરૂપ છે (૨) તે જ રીતે પચીકૃત જૂત પણ અપચીકૃત જૂતોનું કાર્ય છે, માટે પચીકૃત જૂતો પણ અપચીકૃત જૂતસ્વરૂપ છે—તેમાથી ભિન્ન નથી.

(૩) અત કરણ આદિક સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ પણ અપચીકૃત જૂતોનું કાર્ય હોવાથી અપચીકૃત જૂતસ્વરૂપ છે. તેમા (૧-૨) અત કરણ (મન-બુદ્ધિ) બધા જૂતોના સત્ત્વગુણનું કાર્ય હોવાથી મત્ત્વગુણસ્વરૂપ છે. (૩-૪) પાચે પ્રાણ જૂતોના રજોગુણનું કાર્ય હોવાથી રજોગુણસ્વરૂપ છે.

(૮-૯) યુદ્ધ-ઇન્દ્રિય પૃથ્વીના રજોગુણનું કાર્ય હોવાથી તે પૃથ્વીના રજો ગુણસ્વરૂપ છે, અને પ્રાણ-ઇન્દ્રિય પૃથ્વીના સત્ત્વગુણનું કાર્ય હોવાથી પૃથ્વીના સત્ત્વગુણસ્વરૂપ છે (૧૦-૧૧) રસના-ઇન્દ્રિય જળના સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે, તથા ઉપરથ-ઇન્દ્રિય જળના રજોગુણનું કાર્ય છે, માટે એ બે ઇન્દ્રિયો ક્રમે કરીને જળના સત્ત્વગુણ તથા રજોગુણરૂપ છે. (૧૨-૧૩) એ જ પ્રમાણે નેત્ર-ઇન્દ્રિય તથા પાદ-ઇન્દ્રિય ક્રમથી તેજના સત્ત્વગુણ તથા રજોગુણનું કાર્ય હોવાથી તેજના સત્ત્વગુણ અને રજોગુણરૂપ છે

(૧૪-૧૫) એ જ રીતે ત્વચા અને પાણી-ઇન્દ્રિય વાયુના સત્ત્વગુણ અને રજોગુણનું કાર્ય હોવાથી તે પણ અનુક્રમે પોતાના કારણરૂપ છે. (૧૬-૧૭) એ જ રીતે શ્રોત્ર અને વાક-ઇન્દ્રિય આગના સત્ત્વગુણરૂપ અને રજોગુણરૂપ છે.

આ રીતે બધી (સત્તર તત્ત્વોની) સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ અપચીકૃત જૂતસ્વરૂપ છે.

તમામ અનાત્મ પદાર્થોનું ક્રમથી શ્રદ્ધામાં લયચિંતન

આવી રીતે ચિંતન કરીને અપચીકૃત જૂતોના લયનું પણ ચિંતન કરવું જેમ—(૧) પૃથ્વી જળનું કાર્ય છે, માટે જળસ્વરૂપ છે (૨) જળ તેજનું કાર્ય છે, માટે તેજસ્વરૂપ છે. (૩) તેજ વાયુનું કાર્ય હોવાથી વાયુ સ્વરૂપ છે (૪) વાયુ આકાશનું કાર્ય હોવાથી આકાશસ્વરૂપ છે. (૫) આગશ

તત્ત્વોપદેશપ્રધાન પ્રકૃતિનું કાર્ય હોવાથી પ્રકૃતસ્વરૂપ છે. (૧) પ્રકૃતિ એ એક માયાની જ અવસ્થા છે; માટે પ્રકૃતિ એ માયાસ્વરૂપ છે.

માયાનાં બૃહદંબૃહદાં નામ તથા તેનાં કારણ

(૧) પ્રધાન, (૨) પ્રકૃતિ, (૩) માયા, (૪) અવિદ્યા, (૫) અજ્ઞાન અને (૬) શક્તિ, એ સઘળાં એક જ વસ્તુનાં નામ છે.

(૧) સઘળાં કાર્ય માત્રને પોતાનામાં લીન કરીને પ્રત્યક્ષમાં રહેવા ઉદારીન સ્વરૂપને પ્રધાન કહે છે. (૨) સૃષ્ટિના ઉપાદાન કારણને યોગ્ય તત્ત્વોપદેશપ્રધાન-સ્વરૂપને પ્રકૃતિ કહે છે.

(૩) જેમ દેશકાષ્ઠાદિક સામગ્રી વિના કુર્ધટ (ન ધરી) શકે એવા અસંભાવ્ય પદાર્થની ઉત્પત્તિ ઇંદ્રગજથી (બાકુથી) થાય છે (ઇંદ્રગજને જ માયા કહે છે), તેમ અસંગ અને અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં દૃષ્ટાદિક કુર્ધટ છે—ન સંભવી શકે એવા છે, એમ છતાં તેને હિતપદ્ય કરે છે—જનાવે છે; માટે તેને (તે બનાવનારી કાર્ષ્ણિક અસૌકિક શક્તિને) માયા કહે છે. (૪) સ્વરૂપનું આચ્છાદન કરે છે, એટલે સ્વરૂપને ન જોવા દેતાં તેના કામે કાર્ષ્ણિક કાર્ષ્ણિક બીજું બતાવે છે; માટે તેને અજ્ઞાન કહે છે. (૫) બ્રહ્મવિદ્યાથી એનો નાશ થાય છે; માટે તેને અવિદ્યા કહે છે.

(૬) વળી એ પદાર્થ દદાપિ સ્વતંત્ર રહી શકતો નથી, પણ ચેતનના આશરે જ રહે છે—ચેતનના આશ્રય વિના તે રહી શકતો નથી; માટે તેને શક્તિ પણ કહે છે, આ રીતે પ્રકૃતિ વગેરે પ્રધાનના જ બેદ છે; માટે તે પ્રધાનસ્વરૂપ છે.

એ પ્રધાન (માયા) બ્રહ્મચેતનની શક્તિ છે. જેમ પુરુષમાં સામર્થ્યરૂપ શક્તિ પુરુષથી ભિન્ન નથી, તેમ બ્રહ્મચેતનમાં પ્રધાનરૂપ શક્તિ બ્રહ્મ ચેતનથી ભિન્ન નથી. આ રીતે સર્વ અનાત્મ પદાર્થોનું બ્રહ્મમાં લયચિંતન કરીને 'તે બ્રહ્મ બ્રહ્મ હું હું' એવું ચિંતન કરવું.

ત્રણ પ્રકારના પ્રતિબંધનાં સ્વરૂપ

જેને મહાવાક્યનો વિચાર કર્યા છતાં પણ શુદ્ધિની મંદતા (તથા ત્રણ પ્રકારના પ્રતિબંધ) ને લીધે અપરોક્ષજ્ઞાન થાય નહિ, તેને એ લયચિંતન-ધ્યાન કરવાનું કહેલું છે. ત્રણ પ્રકારના પ્રતિબંધ આ પ્રમાણે છે.—

ક. વર્તમાન પ્રતિબંધ—વિષયાસક્તિ, કૃતક અને વિષયપ્રમાં દુરામલ્લઃ એ ત્રણ વર્તમાન પ્રતિબંધ છે. છ. જૂત પ્રતિબંધ—ધનપુત્રાદિ પ્રિય વસ્તુનો નાશ થયા પછી તેનું અનુસંધાન (અવિસ્મરણ). ગ. ભવિષ્ય પ્રતિબંધ—બ્રહ્મલોકાદિકની ઇચ્છા અથવા જન્મ-માન્તરનો હેતુ, જે બાકી રહેલું પ્રારબ્ધ છે તે.

ધ્યાન અને જ્ઞાનમાં ભેદ

(૧) જ્ઞાન તો પ્રમાણુ અને પ્રમેયને અધીન છે; વિધિ તથા પુરુષની ઇચ્છાને અધીન નથી; અને (૨) ધ્યાન તો વિધિ, પુરુષની ઇચ્છા, વિશ્વાસ તથા હકને અધીન છે.

(૧) જ્ઞાનનું સ્વરૂપ:—જેમ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં પ્રમાણુ નેત્ર છે અને પ્રમેય

ઘડો વગેરે છે ત્યાં નેત્ર અને ઘડાનો સંબંધ થવાથી પુરુષની ઇચ્છા વિના પણ ઘડાનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે. બાદરવા સુદિ ચોથને દિવસે ચંદ્રનું દર્શન કરવાનો નિષેધ છે—વિધિ નથી; અને મનુષ્યની ઇચ્છા પણ એવી હોય છે, કે ‘મારે આજ ચંદ્રનું દર્શન કરવું નથી’ તોપણ કોઈ રીતે પ્રમેય ચંદ્રનો અને નેત્રપ્રમાણનો સંબંધ થઈ જાય, તો ચંદ્રનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અવરૂપ થાય છે. એ રીતે જ્ઞાન પ્રમાણ તથા પ્રમેયને અધીન છે, વિધિ તથા ઇચ્છાને અધીન નથી.

(૨) ધ્યાનનું સ્વરૂપ:—જેમ ‘શાક્ષિબ્રામ વિષ્ણુરૂપ છે’ એવું ધ્યાન કરે તેને ઉત્તમ રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં શાસ્ત્રપ્રમાણથી વિષ્ણુને ચાર હાથવાળા, શંખ—ચક્ર—ગદા—પદ્મ અને હૃદયીય સહિત જાણે છે, અને નેત્રપ્રમાણથી શાક્ષિબ્રામને શિક્ષા જાણે છે; તથાપિ વિધિથી, વિશ્વાસથી તથા ઇચ્છાથી શાક્ષિ-બ્રામ વિષ્ણુ છે, એવું ધ્યાન કરવામાં આવે છે. એ ધ્યાન અનેક પ્રકારનું છે.

ધ્યાનના પ્રકાર

(૧) કોઈ જગ્યાએ તો અન્ય વસ્તુનું અન્ય રૂપથી ધ્યાન—જેમ શાક્ષિબ્રામનું વિષ્ણુરૂપે ધ્યાન, એને પ્રતીકધ્યાન કહે છે.

(૨) વૈકુંઠલોકનિવાસી વિષ્ણુનું શંખ—ચક્ર વગેરે સહિત ચતુર્ભુજ મૂર્તિ-રૂપે ધ્યાન કરવાનું હોય છે. એ જગ્યાએ અન્યનું અન્યથી ધ્યાન નથી, પણ ધ્યેયરૂપ અનુસાર એ ધ્યાન છે. વૈકુંઠવાસી વિષ્ણુનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ તો છે નહિ; કેવળ શાસ્ત્રથી જાણવામાં આવે છે; અને શાસ્ત્રે શંખ—ચક્ર આદિ સહિત વિષ્ણુનું સ્વરૂપ કહ્યું છે; માટે ધ્યેયના સ્વરૂપને અનુસરતું જ એ ધ્યાન છે.

એ જ પ્રમાણે ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ આકારવાળું જે નિર્ગુણ ઉપાસનારૂપ અહંબ્રહ્મ ધ્યાન છે, તે પણ ધ્યેયાનુસાર ધ્યાન છે.

વિધિ, વિશ્વાસ અને ઇચ્છા વિના ધ્યાન થતું નથી.

(૧) ‘મનુષ્યે ઉપાસના કરવી’ એવું પુરુષનું પ્રેરક વચન તે વિધિ હોવાય છે.

(૨) તે વચનમાં ત્રણ વિશ્વાસ કહેવાય છે.

(૩) અંતઃકરણની કામનારૂપ રજોગુણની વૃત્તિ તે ઇચ્છા કહેવાય છે. એ ત્રણે ધ્યાનના હેતુ છે, જ્ઞાનના નથી.

(૪) ધ્યાન હાથી થાય છે. જ્ઞાનમાં હાની જરૂર નથી; કેમ કે નિરંતર ધ્યેયાકાર વૃત્તિને ધ્યાન કહે છે. તેમાં વૃત્તિમાં વિશ્લેષ થાય તો હાની વૃત્તિની રચિતિ કરવી પડે છે.

અને જ્ઞાનરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિથી તરત જ આવરણનો ભંગ થાય છે; તેથી વૃત્તિને ત્યાં ચોટાટી ચૂકવાની જરૂર નથી, તેથી હાની પણ જરૂર નથી.

વૈકુંઠવાસી ચતુર્ભુજ વિષ્ણુના ધ્યાનની પેઠે ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ ધ્યાન પણ ધ્યેય અનુસાર છે, પ્રતીક નથી; પરંતુ તેને અહંબ્રહ્મ ધ્યાન કહે છે.

ધ્યેયસ્વરૂપનું પોતાનાથી અભેદરૂપે ચિંતન તે અહંબ્રહ્મ ધ્યાન કહેવાય છે.

જે પુરુષને અપરોક્ષજ્ઞાન થયું ન હોય, અને જે વેદની આસારૂપ વિધિમાં વિશ્વાસ કરીને હાથી નિરંતર ધ્યાન કરે તેને નિરંતર ધ્યાન કહેવાય છે.

ઘડો વગેરે છે ત્યાં નેત્ર અને ઘડાનો સંબંધ થવાથી પુરુષની ઇચ્છા વિના પણ ઘડાનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે. બાહ્યવા સુદિ ચોયને દિવસે ચંદ્રનું દર્શન કરવાનો નિષેધ છે—વિધિ નથી; અને મનુષ્યની ઇચ્છા પણ એવી હોય છે, કે ‘મારે આજ ચંદ્રનું દર્શન કરવું નથી’ તોપણ દોષ રીતે પ્રમેય ચંદ્રનો અને નેત્રપ્રમાણનો સંબંધ થઈ જાય, તો ચંદ્રનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અવરૂપ થાય છે. એ રીતે જ્ઞાન પ્રમાણ તથા પ્રમેયને અધીન છે. વિધિ તથા ઇચ્છાને અધીન નથી.

(૨) ધ્યાનનું સ્વરૂપ:—જેમ ‘શાસિગ્રામ વિષ્ણુરૂપ છે’ એવું ધ્યાન કરે તેને ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં શાસ્ત્રપ્રમાણથી વિષ્ણુને ચાર હાથવાળા, શંખ-ચક્ર-ગદા-પદ્મ અને હસ્તમીઠા સહિત જાણે છે, અને નેત્રપ્રમાણથી શાસિગ્રામને શિક્ષા જાણે છે; તથાપિ વિધિથી, વિશ્વાસથી તથા ઇચ્છાથી શાસિ-ગ્રામ વિષ્ણુ છે, એવું ધ્યાન કરવામાં આવે છે. એ ધ્યાન અનેક પ્રકારનું છે.

ધ્યાનના પ્રકાર

(૧) કોઈ જગ્યાએ તો અન્ય વસ્તુનું અન્ય રૂપથી ધ્યાન—જેમ શાસિગ્રામનું વિષ્ણુરૂપે ધ્યાન, અને પ્રતીકધ્યાન કહે છે.

(૨) વૈકુંઠલોકનિવાસી વિષ્ણુનું શંખ-ચક્ર વગેરે સહિત અનુભૂત મૂર્તિ-રૂપે ધ્યાન કરવાનું હોય છે. એ જગ્યાએ અન્યનું અન્યથી ધ્યાન નથી, પણ ધ્યેયરૂપ અનુસાર એ ધ્યાન છે. વૈકુંઠવાસી વિષ્ણુનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ તો છે નહિ; કેવળ શાસ્ત્રથી જાણવામાં આવે છે; અને શાસ્ત્રે શંખ-ચક્ર આદિ સહિત વિષ્ણુનું સ્વરૂપ કહ્યું છે; માટે ધ્યેયના સ્વરૂપને અનુસરતું જ એ ધ્યાન છે.

એ જ પ્રમાણે ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ આકારવાળું જે નિશુલ્ક ઉપાસનારૂપ અહંબ્રહ્મ ધ્યાન છે, તે પણ ધ્યેયાનુસાર ધ્યાન છે.

વિધિ, વિશ્વાસ અને ઇચ્છા વિના ધ્યાન થતું નથી.

(૧) ‘મનુષ્યે ઉપાસના કરવી’ એવું પુરુષનું પ્રેરક વચન તે વિધિ હોવાય છે.

(૨) તે વચનમાં શ્રદ્ધા વિશ્વાસ કહેવાય છે.

(૩) અંતઃકરણની કામનારૂપ રજોગુણની વૃત્તિ તે ઇચ્છા કહેવાય છે. એ ત્રણે ધ્યાનના હેતુ છે, જાનના નથી.

(૪) ધ્યાન હડથી થાય છે. જ્ઞાનમાં હઠની જરૂર નથી; કેમ કે નિરંતર યોગાકાર વૃત્તિને ધ્યાન કહે છે. તેમાં વૃત્તિમાં વિક્ષેપ થાય તો હઠની વૃત્તિની રિયતિ કરવી પડે છે.

અને જ્ઞાનરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિથી તરત જ આવરણનો ભંગ થાય છે; તેથી વૃત્તિને ત્યાં ચોટાડી મૂકવાની જરૂર નથી, તેથી હઠની પણ જરૂર નથી. વૈકુંઠવાસી અનુભૂત વિષ્ણુના ધ્યાનની પેઠે ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ ધ્યાન પણ ધ્યેય અનુસાર છે, પ્રતીક નથી; પરંતુ તેને અહંબ્રહ્મ ધ્યાન કહે છે.

ધ્યેયસ્વરૂપનું પોતાનાથી અબેદરૂપે ચિંતન તે અહંબ્રહ્મ ધ્યાન કહેવાય છે. જે પુરુષને અપરોક્ષજ્ઞાન થયું ન હોય, અને જે વેદની આજ્ઞારૂપ વિધિમાં વિશ્વાસ કરીને હડથી નિરંતર ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ વૃત્તિની રિયતિરૂપ

અહંબ્રહ્મ ધ્યાન કરે, તેને પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

યદપિ ધ્યાનતો વિષય એ બ્રહ્મ તે પરમાર્થરૂપ નથી, પણ મન કલ્પિત છે, મારે ભગવત છે, તેથી તેને વિષય કરનારી વૃત્તિરૂપ ધ્યાન પણ ભ્રાંતિ-જ્ઞાન જ છે—અર્થાત્ જ્ઞાન નથી; તથાપિ મણિના પ્રકાશને મણિ માનીને (સવાદી ભ્રમથી) દોઝનાર પુરુષને મણિના જ્ઞાન દ્વારા મણિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ ઉપર કહેલા અહંબ્રહ્મ ધ્યાનથી પણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પ્રણવની ઉપાસના તથા અહંબ્રહ્મ ધ્યાન

સૈવા-ધ્યાન અહંબ્રહ્મ પ્રણવરૂપકો, કહ્યો સુરેશ્વર શ્રુતિ અનુસાર ।

અક્ષર પ્રણવ બ્રહ્મ મમ રૂપસુ, યૌ અનુલઘ નિજમતિ ગતિ ધાર ॥

ધ્યાનસમાન આન નહિ યાકે, પંચીકરણપ્રકાર વિવાર ।

જો ચહ કરત ઉપાસન સો મુનિ, તુરિત નશૈ સંસાર અપાર ॥ ૧૬૮ ॥

ગુરુ:—હે શિષ્ય! પ્રણવ એટલે ઋક્સ્યઋષ્ણં અહંબ્રહ્મ ધ્યાન માંડૂક્યોપનિષદ, પ્રશ્નોપનિષદ આદિક શ્રુતિઓ અનુસાર સુરેશ્વરાચાર્યે પંચીકરણના વાર્તિકમાં કહ્યું છે, તે તું કર. સંક્ષેપમાં તેના આ પ્રકાર છે—પ્રણવ અક્ષર બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. 'તે પ્રણવરૂપ બ્રહ્મ હું છું' એ રીતે ક્ષણ માત્ર પણ અંતરાચરહિત બુદ્ધિની વૃત્તિ રાખ્યા કર. એના સમાન બીજું ધ્યાન નથી, અને તે સુરેશ્વરકૃત પંચીકરણ ગ્રંથમાંથી સમજી લે. જે સંન્યાસી એનું ઉપાસન કરે છે, તેના આ અપાર સંસાર તરત જ નાશ પામે છે. ૧૬૮

નિર્ગુણ અને સગુણ પ્રણવની ઉપાસનાનું ફક્ત સદિત કથન

જો કે પ્રણવની ઉપાસના પણ ઉપનિષદોમાં છે, તથાપિ માંડૂક્ય ઉપનિષદમાં વિશેષ છે. તેના વ્યાખ્યાનમાં બાબદાર તથા આનંદગિરિએ તેની ગ્રંથ રીતિ લખી છે તે જ રીત વાર્તિકકારે પંચીકરણમાં લખી છે, તથાપિ તે ગ્રંથો વિચારવા મારે જેમની બુદ્ધિ મર્યાદા નથી, તેમને મારે પ્રણવ ઉપાસનાની રીત અને લખીએ છીએ—

પ્રણવનું ઉપાસન ઉપનિષદોમાં જે પ્રકારે કહ્યું છે—(૧) એક તો પરબ્રહ્મ અપથી પ્રણવનું ચિંતન અને (૨) બીજું અપરબ્રહ્મથી ચિંતન કહ્યું છે.

(૧) નિર્ગુણ બ્રહ્મને પરબ્રહ્મ કહે છે.

(૨) સગુણ બ્રહ્મને અપરબ્રહ્મ કહે છે.

(૧) પરબ્રહ્મઅપથી પ્રણવનું ચિંતન કરે, તે મોક્ષ પામે છે.

(૨) અપરબ્રહ્મઅપે પ્રણવનું ચિંતન કરે, તે બ્રહ્મનો પામે છે.

એવી રીતે નિર્ગુણ અને સગુણબેદથી પ્રણવઉપાસના જે પ્રકારની છે તેમાં—

નિર્ગુણરૂપ પ્રણવઉપાસનાના પ્રકાર

નિર્ગુણ ઉપાસનાની રીતિ લખીએ છીએ—સગુણની નહિ: કેમ કે—

(૧) જેને ઘણવોડની કામના હોય, તેને નિર્ગુણ ઉપાસનાથી પણ કામનારૂપ પ્રતિનિધકથી જ્ઞાન દ્વારા તત્કાળ મોક્ષ મળતો નથી, પણ ઘણવોડની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાં દિરવ્યગર્ભના જેવા ભોગ ભોગવીને જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે મોક્ષ થાય છે.

(૨) જેને ઘણવોડની કામના ન હોય, તેનો આ લોકમાં જ જ્ઞાન થતા મોક્ષ થાય છે.

આ રીતે મગ્નુણ ઉપામનાનું કૃષ્ણ પણ નિર્ગુણ ઉપામનામાં આવી જાય છે, માટે નિર્ગુણ ઉપામનાનો જ પ્રકાર કહીએ છીએ.

કારણરૂપ અને કાર્યરૂપ વસ્તુ સ્પર્શકાર છે

(૧) તમામ પદાર્થોમાં નામ અને રૂપ એ બે ભાગ છે તેમાં રૂપભાગ પોતપોતાના નામભાગથી જુદો નથી, પણ નામસ્વરૂપ જ રૂપભાગ છે, કેમ કે પદાર્થનું રૂપ એટલે આકાર તેનું નામ બોલીને જ ગ્રહણ કરાય છે કે ત્યાં જ રાય છે. નામ જાણ્યા વિના દેવગ આકારથી વ્યવહાર ચાલતો નથી, માટે નામ એ જ આર છે આકારનો નાશ થયા પછી પણ નામ શેષ રહે છે જેમ ઘડાનો નાશ થતા પછી માગી શેષ રહે છે ત્યાં ઘડો એ માટીથી જુદો વસ્તુ નથી-માગીરૂપ જ છે તેમ આકારનો નાશ થયા પછી માટીની પેઠે જે નામ બાકી રહે, તેનાથી આખર દાર્ઘ જુદો નથી નામસ્વરૂપ જ આકાર છે.

અથવા જેમ ઘડો, કોડિયા વગેરેમાં માગી અનુગત છે, (એટલે તે ત્રેકમાં માગી રહેલી છે) અને ઘડો, કોડિયુ વગેરે પરસ્પર વ્યભિચારી છે (એટલે ઘડો હોય તે કોડિયુ નહિ, અને કોડિયુ હોય તે ઘડો નહિ, એવી રીતે એક બીજામાં હોતા નથી), માટે ઘડો અને કોડિયુ વગેરે મિથ્યા છે, અને તેમાં અનુરાગ માગી એ મત્ત છે તેમ જ ઘડાના આ-ર અનેક છે, (જુદાજુદા અનેક ઘડા હોવાથી) અને તે બધાનું 'ઘડો' એવું બે અક્ષરનું નામ એક છે એથી સમગ્રશે, કે જુદાજુદા ઘડાના આકારો પરસ્પર વ્યભિચારી છે, અને બધા ઘડાના આકારોમાં નામ એક અનુગત છે, માટે મિથ્યા આકાર નત્ય નામથી જુદા નથી

ઉપર 'ઘડો' વગેરે દષ્ટાંતમાં મૃત્તિકા અને ઘડાનું નામ સત્ય કહ્યા છે, તેનો ખુનાસો આ પ્રમાણે છે ઘડો, કોડિયુ વગેરેની અપેક્ષાથી મૃત્તિકા બહુ કાળ-ચાથી છે, માટે તે આપેક્ષિક સત્ય કહેવાય છે

એ જ રીતે ઘડાની અપેક્ષાથી 'ઘડો' એવું બે અક્ષરવાળું નામ બહુ કાળ પર્યંત ચાલી છે, માટે પુણ્યનો ક્ષય થવાથી મૃત્યુ પામે એવા, બહુ કાળચાથી દેવોને જેમ અમર કહેવામાં આવે છે, તેમ એ નામને પણ સત્ય (નિત્ય) કહેવામાં આવે છે

આ રીતે બધા પદાર્થના આકાર પોતપોતાના નામથી ભિન્ન નથી, પણ સ્વરૂપ જ આકાર છે

(૨) તે બધાના નામ ઓમકારથી ભિન્ન નથી, પણ ઓમકાર સ્વરૂપ જ નામ છે, કેમ કે વાયક સન્દને નામ કહે છે અને લોકના તથા વેદના સઘળા સન્દો

ઓમકારથી ઉત્પન્ન થાય છે, એવું શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. તમામ કાર્યો પોતાના કારણસ્વરૂપ હોય છે; માટે ઓમકારનું કાર્ય જે વાયઃ સ્વરૂપ નામ, તે ઓમકારસ્વરૂપ છે, માટે સર્વસ્વરૂપ છે; તેથી સર્વરૂપ ઓમકાર છે.

ઓમકાર અને બ્રહ્મનો અભેદ

(૧) જેમ સર્વ સ્વરૂપ ઓમકાર છે તેમ સર્વસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે, માટે ઓમકાર બ્રહ્મરૂપ છે. (૨) અથવા ઓમકાર બ્રહ્મનો વાયક છે, બ્રહ્મ વાય્ય છે, વાય્ય અને વાયકનો અભેદ હોય છે, માટે પણ ઓમકાર બ્રહ્મરૂપ છે. (૩) વિચારદષ્ટિથી જોઈએ તો જે અક્ષર બ્રહ્મ વિશે અધ્યક્ષ છે અને તેનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે. અધ્યક્ષનું સ્વરૂપ અધિષ્ઠાનથી વિન્ન હોતું નથી, માટે પણ ઓમકાર બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, તેથી ઓમકારનું બ્રહ્મરૂપે ચિંતન કરવું

ઓમકારના ચાર પાદનું કથન

બ્રહ્મરૂપ ઓમકારનું આત્મા સાથે પણ અભેદ ચિંતન કરવું, એટલે ઓમકાર અને આત્મા એક જ વસ્તુ છે એમ સમજવું, કેમ કે આત્માનો બ્રહ્મ સાથે અભેદ છે.

બ્રહ્મના ચાર પાદ છે, તેમ આત્માના પણ ચાર પાદ છે.

પાદ નામ ભાગનું છે. તેને અસ પણ કહે છે (ચાપના પાદની જેમ અવપવ અર્થ અહીં પાદનો સમજવાનો નથી, પણ સૈરનો પાદ જેમ પાશેર છે, તેમ ભાગ માત્ર સમજવો.)

(૧) બ્રહ્મના ચાર પાદ—વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ, ધૃમિર અને તત્પદનું લક્ષ્ય ધૃમિર સાક્ષી, એ ચાર પાદ બ્રહ્મના છે.

આત્માના ચાર પાદ—વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાજ અને તત્પદનું લક્ષ્ય જીવ-સાક્ષી, એ ચાર પાદ આત્માના છે.

જીવ-સાક્ષીને તુરીય કહે છે (જીવના સાક્ષી ચૈતન્યને તુરીય કહે છે.)

ક. સમષ્ટિ સ્થૂન પ્રપચ સહિત ચૈતન્યને વિરાટ કહે છે

જ. વ્યષ્ટિ સ્થૂન શરીરના અભિમાનીને વિશ્વ કહે છે

વિરાટ અને વિશ્વની ઉપાધિ સ્થૂન છે, માટે વિરાટરૂપ જ વિશ્વ છે. વિશ્વ વિરાટથી જુદું નથી.

(૨) વિરાટરૂપી વિશ્વના સાત અંગ છે—ક. અંગલોક મૂર્ધા (માથું) છે જ સૂર્ય નેત્ર છે ગ. વાયુ પ્રાણ છે જ આકાશ ધડ છે હ. સમુદ્રાદિરૂપ જળ મૂત્રસ્થાન ડ. જ. પૃથ્વી પાદ છે જ ને અગ્નિમા હોમ કરીએ, તે અગ્નિ મુખ છે એ સાત અંગ વિશ્વના કલા છે

માહુક્ય ઉપનિષદમા જો કે સ્વર્ગોદિ લોકોને વિશ્વના અંગ કલા નથી, પણ વિરાટના અંગ કલા છે, તથાપિ તે વિરાટ અને વિશ્વ એક જ વસ્તુ છે, માટે અહીં વિશ્વના અંગ કલા છે

(૩) તે જ પ્રમાણે વિરાટરૂપ વિશ્વના ઓગણીસ મુખ છે—૫૨ પ્રાણ, ૫૨ કર્મેન્દ્રિયો, ૫૨ જાનેન્દ્રિયો અને ચાર આન કરણ એ ઓગણીસ મુખની પેઠે ભોગનાં સાધન છે, માટે તેને મુખ કલા છે.

વિરાટરૂપ વિશ્વ એ ઓગણીસ સાધનો વડે બહારના શબ્દ વગેરે સ્થૂણ વિષયોને બાહ્ય વૃત્તિથી જાગ્રત અવસ્થામાં ભોગવે છે; માટે વિરાટરૂપ વિશ્વને સ્થૂણનો ભોક્તા અને બહિઃપ્રજ્ઞ (એટલે વૃત્તિઓને બહાર ફેલાવનારો) કહેવાય છે; તથા જાગ્રત અવસ્થાવાળો કહેવાય છે.

પાછળ જે પ્રાણ વગેરે ભોગનાં સાધન કહ્યાં, તે પૈકી શ્રોત્ર વગેરે દસ ઇન્દ્રિયો અને ચાર અંતઃકરણ મળીને ચૌદ વાનાં ભોગ માટે પોતપોતાના વિષયોની તથા પોતપોતાના દેવતાઓની સહાયની અપેક્ષા રાખે છે; દેવતા અને વિષયોની સહાય વગર એકલાં પોતે (ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણ) ભોગ ભોગવી શકે નહિ. એને માટે તે પંચપ્રાણ અને ચૌદ ત્રિપુટીઓ (હવે પછી કહેવાશે તે) વિરાટરૂપ વિશ્વનાં મુખ કહેવાય છે. ત્રણના સમુદાયનું નામ ત્રિપુટી છે.

(૪) ત્રિપુટીનું સ્વરૂપ—ત્રિપુટીઓમાં અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવ, એ ત્રણનો સમુદાય (જથ્થો) હોય છે.

(૫) અધ્યાત્મ વગેરે ત્રણનું સ્વરૂપ—ક. આ પ્રકરણમાં ક્રિયા-શક્તિવાળાં ને જ્ઞાનશક્તિવાળાં ઇન્દ્રિયો તથા અંતઃકરણને અધ્યાત્મ કહે છે. છ. તેમના વિષયને અધિભૂત કહે છે. ગ. તેમના સહાયક દેવતાને અધિદેવ કહે છે.

ચૌદ ત્રિપુટીઓનું સ્વરૂપ

(૧) શ્રોત-ઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે; તેનો વિષય ‘શબ્દ’ એ અધિભૂત છે; અને દિશાના અભિમાની દેવતા એ અધિદેવ છે.

(૨) ત્વચા-ઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે; તેનો વિષય ‘સ્પર્શ’ અધિભૂત છે; અને વાયુતત્ત્વના અભિમાની દેવતા અધિદેવ છે.

(૩) નેત્ર-ઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે; રૂપ અધિભૂત છે અને સૂર્ય અધિદેવ છે.

(૪) રસના-ઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે. રસવિષય અધિભૂત અને વરણ અધિદેવ છે.

(૫) ઘ્રાણ-ઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે; ગંધ અધિભૂત અને અશ્વિનીકુમાર અધિદેવ છે.

વાર્તિકકાર સુરેશ્વરાચાર્યે પૃથ્વીનો અભિમાની દેવતા, તે ઘ્રાણનો અધિદેવ કહ્યા છે, તે પણ સંભવે છે; કેમ કે પૃથ્વીથી ઘ્રાણની ઉત્પત્તિ છે; માટે પૃથ્વી અધિદેવ હોઈ શકે છે અને સૂર્યની સ્ત્રી વડવા(ધોડી)ની નાસિકાથી અશ્વિની-કુમારની ઉત્પત્તિ કહેલી છે; માટે નાસિકા-ઇન્દ્રિયનો અધિદેવ હોઈ જગ્યાએ અશ્વિનીકુમારને પણ કહે છે.

(૬) વાક્-ઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે; વક્તવ્ય (બોલવાનો) વિષય અધિભૂત છે અને અગ્નિ અધિદેવ છે.

હોઈ જગ્યાએ વચનાદિ ક્રિયાને અધિભૂત કહી છે, તે સ્થૂણ દર્શિવાળા માણસોને સમજવવા માટે છે; માટે સર્વત્ર તે તે કર્મેન્દ્રિયોની ક્રિયાના વિષયને જ અધિભૂત જણાવું.

(૭) હસ્ત-ઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે; પદાર્થનું ગ્રહણ અધિભૂત છે અને ઇન્દ્રિય અધિદેવ છે.

(૮) પાદ-ઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે; ગમન અધિભૂત છે અને વિષ્ણુ અધિદેવ છે.

(૯) ગુફા-ઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે; મળત્યાગ અધિભૂત છે અને યમ અધિદેવ છે.

(૧૦) ઉપરચ-ઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે; આત્મધર્મના સુખની ઉત્પત્તિ અધિભૂત છે અને પ્રજાપતિ અધિદેવ છે.

(૧૧) મન અધ્યાત્મ છે; મનનો વિષય અધિભૂત છે અને ચંદ્રમા અધિદેવ છે.

(૧૨) બુદ્ધિ અધ્યાત્મ છે; બોદ્ધ્ય (બુદ્ધિ વડે જાણવાનો વિષય) અધિભૂત છે અને બૃહસ્પતિ અધિદેવ છે.

(૧૩) અહંકાર અધ્યાત્મ છે; અહંકારનો વિષય અધિભૂત છે અને રુદ્ર અધિદેવ છે.

(૧૪) ચિત્ત અધ્યાત્મ છે; ચિંતનનો વિષય અધિભૂત છે; ક્ષેત્ર જો સાક્ષીચેતન તે અધિદેવ છે.

(સાક્ષીચેતન ચિત્તનો આગ્રય હોવાથી ચિત્ત ઉપર અનુગ્રહ કરે છે; માટે સાક્ષીચેતનને ચિત્તનો અધિદેવ કહ્યા છે અને તેથી જ કેટલાક આચાર્યોએ ચિંતનરૂપ સ્મૃતિજ્ઞાન સાક્ષીનું આશ્રિત કહેયું છે.)

ઉપર કહેલી ચૌદ ત્રિપુટીઓ અને પાંચ પ્રાણ એ ઓગણીસ વિરાટરૂપ વિશ્વનાં મુખ છે.

વિશ્વ-વિરાટ અને અકારણું અભેદ ચિંતન

જેમ વિરાટ અને વિશ્વ એક છે (એટલે તે બેમાં ભેદ નથી), તેમ ઓમકારની પહેલી માત્રા જે અકાર તેનો પણ વિરાટરૂપ વિશ્વની સાથે ભેદ નથી-અભેદ છે; કેમ કે (૧) જ્ઞાનના ચાર પાદમાં પ્રથમ પાદ વિરાટ છે. (૨) આત્માના ચાર પાદમાં પ્રથમ પાદ વિશ્વ છે. (૩) તેમ ઓમકારની ચાર માત્રારૂપ પાદોમાં પ્રથમ પાદ અકાર છે, માટે ત્રણેમાં પ્રથમતા (પહેલાપણું) એ સમાન ધર્મ હોવાથી વિશ્વ-વિરાટ અકારના અભેદનું ચિંતન કરવું.

વિશ્વ અને તૈજસની વિસફલ્સતા

જે સાન અંગ અને ઓગણીસ મુખ વિશ્વનાં કલાં છે, તે જ સાત અંગ અને ઓગણીસ મુખ તૈજસનાં પણ જાણવાં; પરંતુ તેમાં આટલો ભેદ છે—(૧) વિશ્વનાં અંગ અને મુખ છે, તે તો ઈશ્વરે રચેલાં છે; અને (૨) તૈજસનાં જે ઈન્દ્રિય ને દેવતા-વિષયરૂપ ત્રિપુટી અને મૂર્ધા વગેરે અંગ, તે મનોમય છે. તૈજસનો ભોગ સુદમ છે.

(૧) મદ્યપિ ભોગ એટલે મુખ અથવા દુઃખનું જ્ઞાન તેમાં મ્યૂતના અને સુદમના કહેલી સંબંધી નથી, તથાપિ બહારના જે સ્પર્શાદિકે વિષય છે તેના

મંમંધથી થનો જે સુખદુઃખનો માણાત્કાર (પ્રત્યક્ષ અનુભવ) તેને સ્થૂલ ભોગ કહેવામાં આવે છે.

(૨) માનસ જે સપ્તાદિક તેના મંમંધથી જે ભોગનો માણાત્કાર થાય, તેને સૂક્ષ્મ ભોગ કહે છે.

(૧) આ કારણથી શ્રુતિમાં વિશ્વને ગ્રહક્રમો બોક્તા કહ્યો છે. (૨) અને તૈજસને સૂક્ષ્મનો બોક્તા કહ્યો છે; કેમ કે—

(૧) તૈજસના ભોગ્ય જે સપ્તાદિક છે, તે માનસ છે; માટે સૂક્ષ્મ છે અને (૨) તેની અપેક્ષાએ (એટલે તેના મુદ્દાગતમાં) વિશ્વના ભોગ્ય જે બહારના સપ્તાદિક વિગતો છે, તે ગ્રહ્ય છે.

વળી વિશ્વ બધી પ્રજા કહેવાય છે અને તૈજસ અંત પ્રજા કહેવાય છે, કેમ કે વિશ્વની જે અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ પ્રજા(જ્ઞાન) છે, તે બહારની તરફ જાય છે, અને તૈજસની પ્રજા બહાર જતી નથી, પણ અંદર જ રહે છે.

તૈજસ, હિરણ્યગર્ભ અને ઉકારતુ અભેદ ત્રિંતન

જેમ વિશ્વનો અને વિરાટનો અભેદ છે, તેમ તૈજસનો પણ હિરણ્યગર્ભ માથે અભેદ છે; તેથી તૈજસને હિરણ્યગર્ભરૂપ જાણવો. કેમ કે તૈજસની ઉપાધિ સૂક્ષ્મ છે અને હિરણ્યગર્ભની ઉપાધિ પણ સૂક્ષ્મ છે, માટે જાનેને એક સમજવા.

તૈજસ અને હિરણ્યગર્ભની એકતા જાણીને પછી આમકારની બીજી માત્રા જે ઉકાર તેની માથે પણ તેમના અભેદનું ચિંતન કરવું, કેમ કે (૧) આત્માના ચાર પાદમાંથી તૈજસ એ બીજો પાદ છે. (૨) બ્રહ્મના પાદોમાં હિરણ્યગર્ભ એ બીજો પાદ છે અને (૩) આમકારની માત્રાઓમાં ઉકાર એ બીજી માત્રા છે.

એ રીતે દ્વિતીયતા (બીજાપણ) એ ત્રણેમાં સમાન ધર્મ છે, માટે એ ત્રણે એક છે, એમ ચિંતન કરવું.

પ્રાણ, ઈશ્વર અને મહારનો અભેદ-પ્રાણનાં વિશેષણ

પ્રાણને ઈશ્વરરૂપ જાણવો, કેમ કે (૧) પ્રાણની કારણ ઉપાધિ છે અને ઈશ્વરની પણ કારણ ઉપાધિ છે. (૨) ઈશ્વર અને પ્રાણ જાનેનો ત્રીજો પાદ છે, અને મહાર એ આમકારની ત્રીજી માત્રા છે. ત્રીજાપણ એ ત્રણેમાં સમાન ધર્મ છે; માટે એ ત્રણે એક જ સમજવા.

(૧) એ પ્રાણ પ્રજ્ઞાનધન છે, કેમ કે જ્ઞાત્ર અને જ્ઞાત્રનું તમામ જ્ઞાન સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં ધન એટલે એક અવિદ્યારૂપ ધર્મ જાય છે, માટે તે પ્રજ્ઞાનધન કહેવાય છે. (દષ્ટાંત—જેમ વરસાદનું માગ માફું બધું પાણી એક તળાવમાં એકરૂપ ધર્મ જાય છે, તેમ જ્ઞાત્ર-જ્ઞાત્રનું તમામ જ્ઞાન સુષુપ્તિમાં એકરૂપ ધર્મ જાય છે. તે જ્ઞાનમાં રહેલો, અધિજ્ઞાન ફરજિયાત ચેતન-પ્રાણ છવ પ્રજ્ઞાનધન કહેવાય છે.)

(૨) એ પ્રાણને સુષુપ્તિમાં આનંદભુક્ત કહે છે, કેમ કે અવિદ્યારૂપી દંડાયેલો જે આનંદ, તેને એ પ્રાણ ભોગવે છે, માટે તેને આનંદભુક્ત કહે છે.

જેમ વિશ્વ અને તૈજસના ભોગ ત્રિપુટીથી થાય છે, તેમ પ્રાણના ભોગની પણ ત્રિપુટી કોઈ માને છે. જેમ—(૧) ચેતનના પ્રતિબિંબ સહિત અવિદ્યાની

જે વૃત્તિ છે, તે અધ્યાત્મ છે. (૨) અજ્ઞાનથી ઢંકાયેલો જે સ્વરૂપાનંદ તે અધિભૂત છે. (૩) ઈશ્વર અધિદેવ છે, એ જ રીતે—

વિશ્વ બહિઃપ્રગ છે, તૈજસ અંતઃપ્રગ છે અને પ્રજ્ઞાનધન છે.

વિશ્વ આદિક ત્રણની વાસ્તવિક એકતા

તુરીય ઈશ્વરસાક્ષી (બ્રહ્મ) સાથે એકતા

વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રજ્ઞામાં બહિઃપ્રગ, અંતઃપ્રગ, પ્રજ્ઞાનધન વગેરે જે બેદ છે, તે ઉપાધિને લીધે છે.

(૧) વિશ્વની રચૂત, સૂક્ષ્મ, અજ્ઞાન એ ત્રણ ઉપાધિ છે.

(૨) તૈજસની સૂક્ષ્મ અને અજ્ઞાન એવી બે ઉપાધિ છે.

(૩) પ્રજ્ઞાની એક અજ્ઞાન ઉપાધિ છે.

આ રીતે ઉપાધિની ન્યૂનતા અધિકતાથી (ઓછાવત્તાપણાને લીધે) એ ત્રણેનો બેદ છે. વાસ્તવિક રીતે તેમના સ્વરૂપમાં બેદ નથી.

વિશ્વ, તૈજસ, પ્રજ્ઞા એ ત્રણેમાં અનુગત જે ચેતન છે, વાસ્તવિક રીતે તેમાં ત્રણે ઉપાધિના સંબંધથી રહિત છે. એ ત્રણે ઉપાધિઓનું અધિષ્ઠાન તુરીય છે.

એ તુરીય—(૧) બહિઃપ્રગ નથી, (૨) અંતઃપ્રગ નથી, (૩) પ્રજ્ઞાનધન પણ નથી, (૪) કર્મ-ઇન્દ્રિય અને જ્ઞાન-ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી, (૫) સુદ્ધિનો વિષય નથી અને (૬) કાર્ષ શબ્દનો વિષય પણ નથી.

એણું જે તુરીય છે, તેને પરમાત્માનું ચોખું પાદ, ઈશ્વરનું સાક્ષીચેતન્ય—શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ બોલો.

જે સ્વરૂપવાળો છકાર અને આત્માનું માત્રા અને પાદરૂપથી અભેદ-ચેતન

એવી રીતે બે પ્રકારનું આત્માનું સ્વરૂપ કહ્યું; એક તો પરમાર્થરૂપ છે, બીજું અપરમાર્થરૂપ છે.

(૧) પહેલા ત્રણ પાદ અપરમાર્થરૂપ છે. (૨) એક પાદ તુરીય પરમાર્થરૂપ છે. જેમ આત્માનાં બે સ્વરૂપ છે, તેમ ઓમકારનાં પણ બે સ્વરૂપ છે.

(૧) છકાર, ડકાર, મકાર : એ ત્રણ માત્રારૂપ જે વર્ણ છે, તે તો અપરમાર્થરૂપ છે. (૨) એ ત્રણે માત્રામાં બ્યાપક જે અસ્તિ, બાતિ ત્રિવિધ અધિષ્ઠાન ચેતન છે, તે પરમાર્થરૂપ છે, ઓમકારનું જે પરમાર્થરૂપ છે, તેને શ્રુતિમાં અમાત્ર શબ્દે કરીને કહ્યું છે; કેમ કે એ પરમાર્થસ્વરૂપમાં માત્રાનો વિભાગ નથી. આ રીતે બે સ્વરૂપવાળો છકાર અને બે સ્વરૂપવાળો આત્મા; એ બેને અભિન્ન (એક) સમજવા.

(૧) બ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિ જે રચૂત પ્રપંચ (જગત), તે સહિત વિશ્વ અને વિરાટનો છકાર સાથે અભેદ સમજવો.

આત્માના પાદમાં વિશ્વ આદિ છે અને ઓમકારની માત્રાઓમાં છકાર આદિ છે; માટે વિશ્વ અને છકારને એક સમજવાં.

(૨) સૂક્ષ્મ પ્રપંચ સહિત જે દિરવ્યગર્ભરૂપ તૈજસ છે, તેને ડકારરૂપ

જાણવો. તૈન્મ બીજે છે અને ઉકાર પણ બીજે છે; માટે એ જાનેને એક મમજના.

(૩) ઢાગ્મ ઉપાધિ સહિત જે ઈશ્વરૂપ પ્રાપ્ત છે, તેને મહારૂપ જાણવો.

જેમ ઈશ્વરૂપ પ્રાપ્ત ત્રીજે છે, તેમ મહાર પણ ત્રીજે છે, માટે ઈશ્વર-
રૂપ પ્રાપ્ત અને મહારને એક જાણના.

(૪) એ ત્રણેમા અનુગત જે પરમાર્થરૂપ તુરીય છે, તેને ઉકારની ત્રણે માત્રાઓમા અનુગત જે ઉકારતુ પરમાર્થરૂપ અમાત્ર છે, તેનાથી અભિન્ન (એક) જાણવું. જેમ વિશ્વ વગેરેમા તુરીય અનુગત છે, તેમ મહાર વગેરે ત્રણે માત્રાઓમા અમાત્ર અનુગત છે, માટે ઉકારના અમાત્ર રૂપને અને તુરીયને એક જાણવાં. આ રીતે આત્માના પાંચ અને ઓમકારની જે માત્રાઓ છે, તેમની એકતા મમજને લયચિંતન કરવું.

લયચિંતનનો અનુવાદ (એક માત્રારૂપ વિશ્વ આદિકની
અન્ય માત્રારૂપતા)

એ લયચિંતન કેવી રીતે કરવું, તે હવે કહીએ છીએ —

(૧) વિશ્વરૂપ જે ઉકાર છે, તે તૈન્મરૂપ ઉકારથી જુદો નથી, પણ ઉકારરૂપ છે એવું ચિંતન કરવું, તે આ જગ્યાએ ‘લય’ કહેવાય છે, અને એવો જ લય બીજી માત્રાઓમા પણ મમજવો.

(૨) જે ઉકારમા ઉકારનો લય કયો છે, તે તૈન્મરૂપ ઉકારનો પ્રાચ-
રૂપ મહારમા લય કરવો.

(૩) જે પ્રાચરૂપ મહાર છે, તેને તુરીયરૂપ જે ઓમકારતુ પરમાર્થરૂપ અમાત્ર છે તેમા લીન કરવો, કેમ કે મધુનની ઉત્પત્તિ અને લય સૂક્ષ્મમા થાય છે, તેથી (૧) વિશ્વરૂપ જે ઉકાર છે, તેનો તૈન્મરૂપ ઉકારમા લય મળવે છે.

(૨) સૂક્ષ્મની ઉત્પત્તિ તથા લય કારણના થાય છે, માટે તૈન્મરૂપ જે ઉકાર છે, તેનો કારણ પ્રાચરૂપ મહારમા લય સળવે છે.

આ ઠેકાણે વિશ્વ વગેરે માત્રા કહેના છે, પણ તેથી સમજિ જે વિરાટ વગેરે છે, તે તથા તેમની પોતપોતાની જે ત્રિપુટીઓ છે, તે મર્મને કહેના છે એમ સમજી લેવું.

(૩) જે પ્રાચરૂપ મહારમા ઉકારનો લય કયો છે, તે મહારને તુરીય-
રૂપ જે ઓમકારતુ પરમાર્થ અમાત્ર છે તેમા લીન કરવો, કેમ કે ઓમકારના પરમાર્થસ્વરૂપનો તુરીયની સાથે અભેદ છે. તે તુરીય બ્રહ્મરૂપ છે અને તે શુદ્ધ બ્રહ્મમા ઈશ્વર અને પ્રાચ બને કહેના છે. જે વસ્તુ જેનામા કટિપત હોય, તે વસ્તુ તેનું જરૂર હોય છે, માટે ઈશ્વર સહિત પ્રાચરૂપ મહારનો શુદ્ધ બ્રહ્મમા લય મળવે છે.

આ રીતે જે ઓમકારના પરમાર્થસ્વરૂપ અમાત્રમા સર્વનો લય કયો છે, ‘તે હું છું’ એવું એકાગ્ર ચિત્તથી ચિંતન કરવું.

સ્વાવર-જગમરૂપ જે અમંગ, અદ્ય, અર્ધસારી, નિલમુક્ત, નિર્ભય બ્રહ્મરૂપ જે ઓમકારતુ પરમાર્થસ્વરૂપ ‘તે હું છું’ એવું ચિંતન કરવાથી જ્ઞાન ઉદય

પામે છે; માટે જ્ઞાન દારા મુક્તિદળ આપનારું આ ઓમકારનું નિર્ગુણ ઉપાસન છે, તે સર્વથી ઉત્તમ છે.

ઓમકારનું ચિંતન કરવાનો પરમહંસને અધિકાર છે

પાછળથી કહેવામાં આવ્યું તેવું ઓમકારનું સ્વરૂપ જે જાણે છે, તે મુનિ છે; જે નથી જાણતો તે મુનિ નથી; કેમ કે જે મનન કરનારો હોય, તેને મુનિ કહે છે. આ ઓમકારનું ચિંતન મનનરૂપ છે. જે માણસ ઓમકારના ચિંતનરૂપ મનન નથી કરતો, તે મુનિ કહેવાય નહિ.

ઉપર જે ઓમકારનું ચિંતન કહ્યું છે, તે માંડૂક્ય ઉપનિષદની રીતિથી સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. વૃત્સિંહતાપિની આદિક ખીખા ઉપનિષદોમાં પણ ઓમકારના ચિંતનનો પ્રકાર કહેલો છે. આ ઓમકારનું ચિંતન એ પરમહંસોનું શુભ રાખવા જેવું ધન છે; બહિર્મુખ પુરુષોનો એમાં અધિકાર નથી; અત્યંત આંતરમુખ પુરુષોનો જ એમાં અધિકાર છે. વળી ગૃહસ્થનો પણ એમાં અધિકાર નથી, પણ ધનન્ત્રી-પુત્ર સંગાદિકથી રહિત પરમહંસનો એમાં અધિકાર છે.

ઉપકારના ધ્યાનનું ફળ

(૧) પાછળ કહ્યા પ્રમાણે ઓમકારનું અભ્યાસે ધ્યાન કરવાથી જ્ઞાન દારા મોક્ષ થાય છે.

(૨) પણ જે મનુષ્યને આ લોકના ભોગની અથવા અલ્લોકના ભોગની કામના હોય, તોય વૈરાગ્ય ન હોય અને બળાત્કારે કામનાને રોકીને ધન, પુત્ર-દિકનો ત્યાગ કરી પરમહંસ શરૂના ઉપદેશથી ઓમકારરૂપ અભ્યાસનું ધ્યાન કરે, તેને મનમાં રહી ગયેલી ભોગની કામના જ્ઞાનમાં પ્રતિબંધ (અડચણ) કરે છે; તેથી તેને જ્ઞાન થતું નથી, પણ ધ્યાન કરતાંકરતાં જ શરીર ઢૂંટી ગયા પછી તેને ખીખા શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાં—

(૧) જે આ લોકના ભોગની કામનાને બળાત્કારે રોકીને ધ્યાનમાં લાગી રહ્યો હોય, તો તેનો જન્મ આ લોકમાં અત્યંત વૈભવવાળા પવિત્ર સત્સમાગમ-વાળા કુળમાં થાય છે. ત્યાં તેને પૂર્વજન્મની કામનાના સઘળા ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે પૂર્વજન્મના ધ્યાનના સંસ્કારથી ફરી વિચારમાં અથવા ધ્યાનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; તેથી તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તેનો મોક્ષ થાય છે.

(૨) જે માણસના મનમાં અલ્લોકના ભોગની કામના હોય, અને તેને બળાત્કારે રોકીને ઓમકારરૂપ અભ્યાસ ધ્યાનમાં જે લાગી રતો હોય, તે શરીર છોડ્યા પછી અલ્લોકમાં જાય છે. ત્યાં મનુષ્યોને, પિતૃઓને અને દેવોને દુર્લભ એવી સ્વર્ગત્રયા તેને પ્રાપ્ત થાય છે; અને તેનો આનંદ તે ભોગવે છે. દિરણ્ય-ગર્ભની નેટલી વિભૂતિ (વૈભવ) છે, તે સત્ય સંકટપાદિક નમાં વિભૂતિ તેને પ્રાપ્ત થાય છે.

અલ્લોકના માર્ગનો ક્રમ

ઓમકારનું ધ્યાન કરનારો જે માર્ગથી અલ્લોકમાં જાય છે, તેનો માર્ગ વેદમાં આ રીતે કહ્યો છે:—જે માણસ અલ્લની ઉપાસનામાં તત્પર રહ્યો હોય

૪, તેના મરણ મમયે દરિય, અન મરણ ને કે મધા મૂર્છિત હોય છે-કોઈ જાગ્યાએ જાગ્યા મમય હોના નથી જો જામના દ્વતથી તેની મમીપમા અવાનુ નથી, જે તેના નિગચગીરને લઈ જાય પરંતુ—

(૧) અગ્નિના અભિમાની દેવતા તેને મરણ મમ। ગીરમાથી કાઢીને પોતાના લોખા લઈ જાય ॥

(૨) તે અગ્નિના લોખી દિવસનો અભિમાની દેવતા લઈ જાય છે

(૩) ત્યાથી શુદ્ધપક્ષનો અભિમાની દેવતા પોતાના પો મા લઈ જાય છે

(૪) ત્યાથી આગળ ઉત્તરાયણના છ માસનો અભિમાની દેવતા પોતાના લોખા લઈ જાય છે

(૫) ત્યાથી સવત્સરનો અભિમાની દેવતા આગળ પોતાના લોખા લઈ જાય છે

(૬) ત્યાથી દેવલોકનો અભિમાની દેવતા લઈ જાય છે

(૭) ત્યાથી વાયુનો અભિમાની દેવતા લઈ જાય છે

(૮) ત્યાથી સૂર્યદેવતા લઈ જાય છે

(૯) ત્યાથી ચંદ્રદેવતા લઈ જાય છે

(૧૦) ત્યાથી વીજળીનો અભિમાની દેવતા પોતાના લોકમા લઈ જાય છે

(૧૧) ત્યા વીજળીના લોખા તે ઉપાસખને લેવાને હિરણ્યગર્ભની આજ્ઞાથી દિવ્ય પુરુષ આવે છે તે દિવ્ય પુરુષ હિરણ્યગર્ભના લોખનો વાસી હોય છે, અને તેનું રૂપ-પણું હિરણ્યગર્ભના જેવું હોય છે તે તેને વીજળીના લોકથી વરુણલોકમા લઈ જાય છે, અને વીજળીનો અભિમાની દેવતા તેની માથે આવે છે

(૧૨) વરુણલોકમાથી વીજળીનો અભિમાની દેવતા વિદાય થાય છે, અને પેનો દિવ્ય પુરુષ ઉપાસખને ત્યાથી ઇન્દ્રલોકમા લઈ જાય છે અને વરુણદેવતા પાતુ ઇન્દ્રલોક સુધી તેની માથે જાય છે

(૧૩) ત્યાથી આગળ ઇન્દ્ર દેવતા પ્રજાપતિના લોખ સુધી તે બેની સાથે રહે છે

(૧૪) ત્યાથી આગળ પ્રજાપતિદેવ તે જન્મેની માથે મલ્લનો સુધી જવા સમર્થ નથી માટે તે દિવ્ય પુરુષની સાથે જ ઉપાસખ પુર ને થઈનો પ્રાપ્ત થાય છે બ્રહ્મનોખના અધિપતિ હિરણ્યગર્ભ છે

શુદ્ધ સમષ્ટિ અભિમાની જે ચેતન તેને હિરણ્યગર્ભ રહે છે તે જ કાર્યક્ષમ રહે છે મનબલ નિવાસ્થાનને બ્રહ્મલોક રહે છે

આ પ્રમારની મુક્તિ : સાયુજ્ય મોક્ષનું વર્ણન

જી ૧૨ની ઉપાસના પ્રમારની સાયુજ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે

મોક્ષ અથવા મુક્તિ ચાર ૧ ૧૨ની છે -

(૧) રાગની પ્રગ્નની પેઠે ઈશ્વરના લોકમાં વાસ કરવો. તેને સાલોક્ય મુક્તિ કહે છે.

(૨) તેનાથી શ્રેષ્ઠ—રાગના નોકરની પેઠે ઈશ્વરની સમીપમાં વાસ કરવો; તેને સામીપ્ય મુક્તિ કહે છે.

(૩) તેનાથી શ્રેષ્ઠ—રાગના નાના બાઈની પેઠે ઈશ્વરના સમાન રૂપની પ્રાપ્તિ થાય, તેને સારૂપ્ય મુક્તિ કહે છે.

(૪) તેનાથી શ્રેષ્ઠ—રાગના મોટા પુત્રની પેઠે ઈશ્વરના સમાન સત્ય-સંકલ્પ વગેરે ઐશ્વર્ય (વૈભવ) પ્રાપ્ત થાય, તેને સાયુજ્ય મુક્તિ કહે છે. સાયુજ્ય મુક્તિના ખીખ નામને સાદૃષ્ટિ મુક્તિ પણ કહે છે.

જો કે પાછળ કલા પ્રમાણે ઝુકારની ઉપાસના શુદ્ધ અઘસ્તરૂપે જ દરવાની કહેલી છે અને શુદ્ધ અઘના ઉપાસકને શુદ્ધ અઘની જ પ્રાપ્તિ થતી નેહિએ, તથાપિ શુદ્ધ અઘની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનથી જ થાય છે; પણ કામનારૂપ પ્રતિજ્ઞાથી જોને જ્ઞાન થયું નથી, તેને તો કાર્યઅઘની પ્રાપ્તિરૂપ સાયુજ્ય મુક્તિ મળે છે.

(૧) અઘલોકમાં ગયેલા ઉપાસકને હિરણ્યગર્ભ સમાન ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. (૨) તે સત્ય-સંકલ્પ થાય છે; એટલે તે જો જો સંકલ્પ કરે તે તે તરત ખતી જાય છે. (૩) તે જોવા શરીરની ધમ્મી કરે, તેવું જ તેવું શરીર થાય છે. (૪) તે જો જો ભોગની ધમ્મી કરે, તે સઘળા ભોગ તેને સંકલ્પથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. (૫) જો તે એક જ વખતે હજારો શરીર ધારણ કરીને જુદા જુદા ભોગોની ધમ્મી કરે, તો તે જ સમયે હજાર શરીર અને તેના ભોગોની સામગ્રી ઉત્પન્ન થાય છે.

વિશેષ શુ કહેવું! તે જો કાંઈ સંકલ્પ કરે તો સિદ્ધ થાય છે; પરંતુ જગતની ઉત્પત્તિ, પાતન અને સંહાર સિવાય ખીલું તમામ ઐશ્વર્ય ઈશ્વરના જોવું જ તેને પ્રાપ્ત થાય છે, એને જ સાયુજ્ય મોક્ષ કહે છે.

એવી રીતે ઉપાસક પુરુષ હિરણ્યગર્ભની સમાન થઈને ઘણાક કાળ સુધી સંકલ્પ વડે સિદ્ધ થતા દિવ્ય પદાર્થોના ભોગ ભોગવીને પ્રસન્નકાળમાં જ્યારે હિરણ્યગર્ભના લોકનો નાશ થાય છે, ત્યારે તેને જ્ઞાન થાય છે; અને તે ઉપાસકને વિદેહમોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઝુકારના અહંત્રહ ધ્યાનથી અઘલોકની પ્રાપ્તિનો નિયમ

જેમ ઝુકારરૂપ અઘની ઉપાસના કરનાર અઘલોકની પ્રાપ્તિ દ્વારા મોક્ષ પામે છે, તેમ ખીખ ઉપનિષદોમાં પણ અઘની ઉપાસના કહેલી છે, અને તેનાથી પણ એ જ ફળ મળે છે; પરંતુ અહંત્રહ ઉપાસના વિના ખીજી ઉપાસનાઓથી અઘલોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ત્યાં વાન સૂત્રકારે અને બાબ્બકારે ચોથા અધ્યાયમાં પ્રતિપાદન કરી છે. જેમ—

૧. નમદેશ્વરનું ચિત્તરૂપથી અને શાલિગ્રામનું વિષ્ણુરૂપથી ધ્યાન કહ્યું છે, તે પ્રતીક ધ્યાન છે—અહંત્રહ ધ્યાન નથી.

૨. મનનું યજ્ઞપથી, આદિત્યનું યજ્ઞપથી, જે ધ્યાન ક્યું છે તે પણ પ્રતીક ધ્યાન છે—અહમ્મહ ધ્યાન નથી

એ પ્રતીક ધ્યાનથી બ્રહ્મનોની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ જે મગુણુ નહિને અથવા નિયંત્રણ બ્રહ્મને પોતાનાથી અભિન્ન માનીને (એટલે જુદો ન માનીને—પોતાનું સ્વરૂપ જ માનીને) તેનું ચિંતન કરે, તેને અહમ્મહ ધ્યાન કહે છે, અને તેથી જ બ્રહ્મનોની પ્રાપ્તિ થાય છે

ઉત્તરાયણમાર્ગે બ્રહ્મલોકમાં જનારને પુનઃ સંસારની

અપ્રાપ્તિ અને જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષની પ્રાપ્તિ

પાછળ જે માર્ગ હતો છે, તેને ઉત્તરાયણ માર્ગે અથવા દેવમાર્ગે જ છે. તે દેવમાર્ગે જે ઉપાસ્ય બ્રહ્મનોમા જાય છે, તેને દરી સંસારમા આવવું પડતું નથી, પણ ત્યાં જ જ્ઞાન થઈને તે વિદેહમુખ થાય છે

ત્યાં જ્ઞાનના સાધન જે ગુરનો ઉપદેશ વગેરે છે, તેની પણ તેને જરૂર રહેતી નથી, પણ બ્રહ્મનો મા ગુરના ઉપદેશ વગેરે માધ્યમ વિના જ જ્ઞાન થાય છે, કેમ કે બ્રહ્મનોક્રમા તમેગુણુ અને રત્નેગુણુનો તો લેશ અંશ પણ નથી, એ લોક દેવગ સત્ત્વગુણુપ્રધાન છે

(૧) ત્યાં તમેગુણુ નથી, તેથી જડતા, આગમ વગેરે પણ નથી

(૨) રત્નેગુણુ નથી, માટે કામક્રોધાદિરૂપ રત્નેગુણુનું નાશ જે વિક્ષેપ, તે પણ નથી

(૩) દેવગ સત્ત્વગુણુ છે, માટે સત્ત્વગુણુનું કાર્ય—જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ, તે લોખા મુખ્ય છે

હિરણ્યગર્ભ લોકના વાસીઓને અસંગ નિર્વિકાર બ્રહ્મરૂપ

આત્માનું જ્ઞાન થાય છે તેનું કારણ

પાછળ ઓમકારની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કહી છે, ત્યાં ઓમકારની માત્રાઓના અર્થનું આ રીતે ચિંતન કરવાનું કહ્યું છે —

(૧) રથૂન ઉપાધિ સહિત વિરાટ વિશ્વચેતન અકારનું વાચ્ય છે

(૨) સૂક્ષ્મ ઉપાધિ સહિત હિરણ્યગર્ભ અને તૈજસ ચેતન હકારનું વાચ્ય છે

એવા અર્થનું પૂર્વે ઉપાસકે ચિંતન થયું છે, તેની બ્રહ્મનોક્રમા ઋતિ થાય છે, અને સત્ત્વગુણુના પ્રભાવથી આવો વિવેચ (વિવેચન) થાય છે —

(૧) રથૂન, હિરણ્યગર્ભ, તૈજસ ચેતનમા હિરણ્યગર્ભ અને વિશ્વધણુ પ્રતીત થાય છે તેમા—

ક. રથૂન મમદિની દૃષ્ટિથી વિરાટપણુ પ્રતીત થાય છે

ચ. રથૂન વ્યદિની દૃષ્ટિથી (વ્યદિરૂપે જોતા) વિશ્વપણુ પ્રતીત થાય છે.

અને મમદિ વ્યદિ રથૂનની દૃષ્ટિથી ન જોઈએ, તો વિરાટપણુ અને વિશ્વપણુ પ્રતીત થાય નહિ પણ ચેતના માત્ર જ પ્રતીત થાય

(૨) તે જ રીતે સૂક્ષ્મ ઉપાધિ સહિત હિરણ્યગર્ભ અને તૈજસ ચેતન હકારનું વાચ્ય છે તેમા—

ક. સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ ઉપાધિની દૃષ્ટિથી ચેતનમાં હિરણ્યગર્ભ પ્રતીત થાય છે.
 ख. વ્યષ્ટિ સૂક્ષ્મ ઉપાધિની દૃષ્ટિથી ચેતનમાં તૈજસ પ્રતીત થાય છે.
 સૂક્ષ્મ ઉપાધિની દૃષ્ટિ વિના (સૂક્ષ્મ ઉપાધિરૂપે) ન જોઈએ, તો હિરણ્ય-
 ગર્ભપણું અને તૈજસપણું પ્રતીત થાય નહિ.

(૩) તેમ જ મહારત્ન વાચ્ય ઈશ્વર અને પ્રાણ છે. તેમાં—

ક. સમષ્ટિ અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિથી જોતાં ચેતનમાં ઈશ્વરપણું દેખાય છે.

ख. વ્યષ્ટિ અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિથી જોતાં ચેતનમાં પ્રાણપણું દેખાય છે.

અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિની દૃષ્ટિ વિના ઈશ્વરપણું અને પ્રાણપણું જોવામાં આવતાં નથી; પણ માત્ર ચેતન જ જોવામાં આવે છે.

જે વસ્તુ જોનામાં ખીણ વસ્તુની દૃષ્ટિથી જોતાં પ્રતીત થાય, તે તેમાં પરમાર્થથી હોતી નથી; પણ જે વસ્તુમાં કોઈ ખીણ વસ્તુની દૃષ્ટિ ક્યાં વિના તેનું જો રૂપ પ્રતીત થાય, તે તેનું પરમાર્થરૂપ (ખરેખર વાસ્તવિકરૂપ) હોય છે. જેમ એક પુરુષને પિતાની દૃષ્ટિથી જોતાં પોતાનામાં પુત્રતા દેખાય છે, અને દાદાની દૃષ્ટિથી જોતાં પૌત્રતા દેખાય છે, તે વાસ્તવિક નથી. પુરુષનું શરીર એ જ પરમાર્થ (વાસ્તવિક) છે. તેમ રથૂક્ષ-સૂક્ષ્મ-કારણ ઉપાધિની દૃષ્ટિથી જે વિરાટ-વિશ્વ વગેરે જ્ઞાન થાય છે, તે મિથ્યા છે. ચૈતન્ય માત્ર સાત્ય છે.

એ ચેતન સધળા બેદથી રહિત છે; કેમ કે—

(૧) વિરાટ અને વિશ્વનો જે ભેદ છે તે ઉપાધિ તો જોતી ને રથૂક્ષ છે, તથાપિ વિરાટની સમષ્ટિ ઉપાધિને લીધે છે-સ્વરૂપથી ભેદ નથી.

(૨) તેમ જ તૈજસનો હિરણ્યગર્ભથી પણ ભેદ સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિ ઉપાધિને લીધે છે-સ્વરૂપથી ભેદ નથી.

(૩) અને તે જ પ્રમાણે ઈશ્વરથી પ્રાણનો ભેદ પણ સમષ્ટિ વ્યષ્ટિ ઉપાધિને લીધે છે-સ્વરૂપથી ભેદ નથી.

(૧) એ રીતે પ્રાણનો ઈશ્વર સાથે અભેદ છે.

(૨) તૈજસનો હિરણ્યગર્ભ સાથે અભેદ છે.

(૩) અને વિશ્વનો વિરાટ સાથે અભેદ છે.

આ રીતે રથૂક્ષ ઉપાધિવાળાનો સૂક્ષ્મ ઉપાધિવાળા સાથે અથવા કારણ ઉપાધિવાળા સાથે ભેદ નથી; કેમ કે રથૂક્ષ, સૂક્ષ્મ અને કારણ ઉપાધિની દૃષ્ટિનો ત્યાગ ક્યાંયો ચેતનસ્વરૂપમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ પ્રતીત થતો નથી.

વળી અનામકા સાથે પણ ચેતનનો ભેદ નથી; કેમ કે અનામકા દેહ વગેરે અવિદ્યા કાળમાં પ્રતીત થાય છે, પરમાર્થથી પ્રતીત થતા નથી; માટે તેમનો પણ ચેતન સાથે ભેદ સંભવનો નથી.

એ રીતે સર્વ ભેદ રહિત. અગમ, નિર્વિકાર, નિત્યમંદન, અદ્વૈત આત્મા, એ આમુકારનું લક્ષ્ય તથા સ્વયંપ્રકાશરૂપ છે, એમ તે ઉપાસકને જ્ઞાન થાય છે; તેથી હિરણ્યગર્ભવાળાને જન્મ-મરણરૂપ મંસાર પ્રાપ્ત થતો નથી, પણ નાન હારા મોક્ષરૂપ ક્ષણ થાય છે.

જીકાર અને મદાવાક્યના અર્થની એકતા

જો કે મદાવાક્યના વિવેચન વિના જ્ઞાન થવું નથી, તથાપિ ઓમકારનું વિવેચન એ જ મદાવાક્યનું વિવેચન છે.

(૧) ક. સ્થૂલ ઉપાધિ મહિત ચેતન મકારનું વાચ્ય છે.

સ. સ્થૂલ ઉપાધિ છોડીને ચેતન માત્ર મકારનું લક્ષ્ય છે.

(૨) ક. તેમ જ સૂક્ષ્મ ઉપાધિ મહિત ચેતન મકારનું વાચ્ય છે.

સ. સૂક્ષ્મ ઉપાધિ છોડીને ચેતન માત્ર મકારનું લક્ષ્ય છે.

(૩) ક. કારણ ઉપાધિ મહિત ચેતન મકારનું વાચ્ય છે.

સ. કારણ ઉપાધિ છોડીને ચેતન માત્ર મકારનું લક્ષ્ય છે.

એ રીતે—

ક. ઉપાધિ મહિત વિશ્વ વગેરે મકારાદિ માત્રાનું વાચ્ય છે.

સ. ઉપાધિરહિત ચેતન મત્ર માત્રાઓનું લક્ષ્ય છે.

ક. તેમ જ નામરૂપ મધ્યગી ઉપાધિ રહિત ચેતન ઓમકાર અક્ષરનું વાચ્ય છે.

સ. અને નામરૂપ મધ્યગી ઉપાધિ રહિત ચેતન ઓમકાર અક્ષરનું લક્ષ્ય છે.

એ રીતે ઓમકારનો અને મદાવાક્યનો અર્થ એક જ છે; માટે ઓમકારનો વિવેક (વિવેચન) કરવાથી અદૈત જ્ઞાન થાય છે.

એ રીતે આચાર્યના શુભચી શ્રવણ કરી, અદૃષ્ટિ નામે મધ્યમ શિષ્ય ઉપાસનામાં પ્રવૃત્ત થઈને પરમ પુરુષાર્થ મોક્ષ પામ્યો.

નિર્ગુણ-ઉપાસનાના અનધિકારીનું કર્તવ્ય

જો જિજ્ઞાસુની વેદાંતના શ્રવણ-મનનરૂપ વિચારમાં પ્રવૃત્તિ થઈ હોય, તેને તો વિચાર સિવાય અન્ય માધન કર્તવ્ય નથી.

(૧) જો કદાચિત્ તે વિચારશીલ પુરુષ વિચાર છોડીને બીજા માધનમાં પ્રવૃત્ત થાય તો તે આરૂઢ પતિત (જાણે ચડીને નીચે પડેલો) થશે—કહેવાશે.

(૨) અથવા તેને ‘કરં હેદિ’ ન્યાય (એટલે ‘મિષ્ટાન્ન શુભાવીને દાઘ ચાટનાર’ નું દર્શન) લાગુ પડશે.

માટે વિચારશીલ પુરુષે તો હૃદ જ્ઞાન થતાં સુધી વિચારમાં જ પ્રવૃત્ત રહેવું, અને—

(૧) જેની વિચારમાં પ્રવૃત્તિ ન થઈ શકતી હોય, તેને માટે નિર્ગુણ-ઉપાસના કર્તવ્ય છે.

(૨) જેનો નિર્ગુણ-ઉપાસનામાં અધિકાર ન હોય, તેને ‘ઉપવામથી બિજા શ્રેષ્ઠ છે’ એ ન્યાયે મગુણ-ઉપાસના કર્તવ્ય છે.

(૧) માયાવિગિષ્ટ ચેતનરૂપ કારણુ દ્રવ્યું, એ મગુણુ ઈશ્વર કહેવાય છે.

(૨) અથવા તેના ઉપલક્ષણરૂપ જે હિરણ્યગર્ભ, વૈશ્વાનર, હરિ, હર, ગૌરી, ગણેશ, સૂર્ય અને તેના અવતારરૂપ કાર્ત્તવ્યજ્ઞ પશુ સગુણુ ઈશ્વર કહેવાય છે.

(૩) અથવા તેમની પ્રતિમારૂપ પ્રતિનિધિ (તેમને દેહાણુ સ્થાપિત) તે પશુ મગુણુ ઈશ્વર કહેવાય.

ઉપર કહેલાં ઉપાસ્ય રૂપોમાં પૂર્વપૂર્વનું શ્રેષ્ઠ છે.

સગુણ-ઉપાસનાના અનધિકારીનું કર્તવ્ય

સવેચા-જો यह निर्गुण ध्यान न है तौ, सगुण ईश करी मनको घाम ।
 सगुण उपासन हू नहि हूँ तौ, करि निष्काम कर्म भजि राम ॥
 जो निष्काम कर्म हू नहि हूँ तौ करिये शुभ कर्म सकाम ।
 जो सकाम कर्म हू नहि होवै, तौ शठ बारवार मरि जाम ॥ १६९ ॥

વોહા—ઓમ્કારકો અર્થ લખિ મયો કૃતાર્થ અદષ્ટિ ।

પઢે જુ યાહિ તરંગ વિહિં, વાદુ કરહુ સુદષ્ટિ ॥ ૧૭૦ ॥

પણુ જો એવું નિર્ગુણ ધ્યાન જની શકે નહિ, તો સગુણ ઉપાસના કરવી; અને સગુણ ઉપાસના ઇચ્છનારે એ ઈશ્વરમાં મનને સ્થિર કરવું. જો સગુણ ઉપાસના પણ જને નહિ, તો ક્ષણની કામના છોડીને પોતપોતાના વર્ણાશ્રમને યોગ્ય કર્મ કરીને તેને ઈશ્વરને અર્પણ કર; અને તે સાથે રામનામાદિકનું કીર્તન કરીને ઈશ્વરને ભજ. જો નિષ્કામ કર્મ પણ જને નહિ તો કામના સહિત શુભ કર્મ કરવાં, પણ તે સકામ કર્મ પણ ન જને, તો હે શઠ માણસ ! તું વારવાર મરીને જન્મ ધારણ કર્યો કર. ઓમ્કારનો અર્થ સમજીને અદષ્ટિ નામે ખીજો શિષ્ય કૃતાર્થ થયો. જે મનુષ્ય આ તરંગ બંધે તેના ઉપર હાથ શુર કૃપાદષ્ટિ કરે ૧૬૯, ૧૭૦

૬ : શુરવેદાદિ સાધન-મિથ્યા વર્ણન

વોહા—चेतनमित्र अनात्म सय, मिथ्या स्वप्न समान ।

यों सुनि बोल्यो सीसरो, तर्कदष्टि मतिमान ॥ १ ॥

ચેતનથી ભિન્ન સઘણું અનાત્મા (જડ) છે અને સ્વપ્નની જેમ મિથ્યા છે (એમ પૂર્વે કહ્યું હતું), તે સાબળીને ત્રીજો બુદ્ધિમાન તર્કદષ્ટિ બોલ્યો. ૧

ટીકા—ચોપા તરગમા ઉત્તમ અધિકારીને ઉપદેશનો પ્રભર કલો, પાચમા તરગમા મધ્યમ અધિકારીને ઉપદેશ કલો, હવે આ છઠા તરગમા કનિષ્ઠ અધિકારીને ઉપદેશનો પ્રકાર રહે છે. જેને ચકાઓ કહ્યો જિજ્ઞાસુ થાત તેની બુદ્ધિ જે કે તીન હોય, તથાપિ તે કનિષ્ઠ અધિકારી જાણવો.

આ તરગ બુદ્ધિપ્રધાન છે, માટે સાબળેના અર્થમાં જેને કુતર્ક જીપરો, તેને આ તરગનો ઉપયોગ છે કુતર્કથી દ્વિપદ થયેલી બુદ્ધિવાળો માણસ કનિષ્ઠ અધિકારી હોય છે, તેને ઉપદેશ કરવાનો પ્રકાર આ તરગમા છે.

પાંડના તરગમા પ્રણવ-ઉપાસના અને જગનની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ કરતા પૂર્વે આ રીતે કહ્યું હતુ — 'ચેતનથી ભિન્ન જે અધ્યાન અને તેનું કાર્ય, એ સર્વ અનાત્મ કહેવાય છે, અને તે અનાત્મ પદાર્થ બધા અમની જેમ મિથ્યા છે.'

આ વાન માન્યતાને બંને બાજીએ કાઠ પ્રથમ જોઈ નહિ, તે બેઠાને શીને શુદ્ધિમાન તર્કદષ્ટિ મળે—

તર્કદષ્ટિની શંકાઓ

દોહા—પહિલી જાનૈ વસ્તુકી, સ્મૃતિ સ્વપ્નમેં હોય ।

જાગ્રતમેં અજ્ઞાત અતિ, તાહિ લલૈ નહિ કોય ॥ ૨ ॥

અથવા સ્થૂલહિ લિંગ તજિ, વહિર દેસત જાય ।

ગિરિ સમુદ્ર વન વાજિ ગજ, મિથ્યા કિહિં માય ॥ ૩ ॥

પહેલાં જાણેલી વસ્તુની સ્વપ્નમા સ્મૃતિ થાય છે, પણ જે વસ્તુ જાગ્રતમાં છેક જ અજ્ઞાત છે, તેને કેઈ જાણી શકતું નથી, અથવા સ્થૂલ શરીર છોડીને લિંગ શરીર બહારના પર્વત, સમુદ્ર, વન, ઘોડા, હાથી વગેરેને જોવાને જાય છે, તો તે પદાર્થો મિથ્યા શી રીતે કહેવાય ? ૨, ૩

ટીકા—(૧) સ્વપ્ન એ જાગ્રતની સ્મૃતિ છે; માટે સ્વપ્ન-દષ્ટાંતથી જાગ્રત મિથ્યા સંભવે નહિ—હે ગુરો! પૂર્વે જે અત્યંત અજ્ઞાન-ખિન્ન નહિ જાણવામા આવેનો-પર્યાય હોય તેનું જ્ઞાન સ્વપ્નમા થતું નથી, પણ જાગ્રત માં જેનું અનુભવરૂપ જ્ઞાન હોય, તેનું સ્વપ્નમા અનુભવ થાય છે હવે સ્મૃતિ જ્ઞાનના વિપર્યય જાગ્રતના પદાર્થો અત્યંત હોવાથી તેનું સ્વપ્નમા જે સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન થાય છે, તે પણ અત્યંત છે માટે સ્વપ્નના દષ્ટાંતથી જાગ્રતના પદાર્થોને મિથ્યા કહેના મનરે નહિ

(૨) સ્વપ્નમાં લિંગ શરીર સ્થૂલમાંથી બહાર નીકળી સાચા પદાર્થો દેખે છે—હવે શિષ્ય બીજી ગતિ સ્વપ્નજ્ઞાનના વિષયરૂપ પદાર્થોના અત્યંત પ્રતિપાન રે છે

અથવા બીજા પ્રકારે પણ સ્વપ્નનું જ્ઞાન અને સ્વપ્નના વિષયરૂપ પદાર્થો અત્યંત છે—મિથ્યા નથી કેમ કે સ્વપ્નસ્થામા સ્થૂલ શરીર છોડીને લિંગ શરીર બહાર જાય છે, અને ત્યાં માયા પર્વત, સમુદ્ર, વન, હાથી, ઘોડા વગેરે દેખે છે, ત્યારે સ્વપ્નને મિથ્યા શી રીતે કહેવાય ?

શંકાનું સમાધાન

જાગ્રતના પદાર્થોની સ્વપ્નમાં સ્મૃતિ થતી નથી

દોહા—યહ હસ્તી આગે खरो, पेसो होवे ज्ञान ।

સ્વપ્નમાહિ સ્મૃતિરૂપ સો કૈસે હોય સુજાન ॥ ૪ ॥

સ્વપ્નના ‘આ હાથી આગળ ઊભો છે’ એવું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે, તે હે સુજાણ શિષ્ય! તે જ્ઞાન સ્મૃતિરૂપ શી રીતે હોઈ શકે ? ૪

ટીકા—(૧) શુરુ મહે છે, કે હે શિષ્ય! પૂર્વે જે પદાર્થોનો અનુભવ કર્યો હોય, તેનું જ્ઞાન પાછળથી થાય તેને સ્મૃતિ કહે છે કેમ પહેલાં હાથી જોયો

હોય, 'તે હાથી હો' એવી સ્મૃતિ થાય છે, પણ (૨) 'આ હાથી મોઢા આગળ જોભો છે' એવું જ્ઞાન થાય, તો તેને સ્મૃતિ હોવાય નહિ, પણ એ જ્ઞાન તો પ્રત્યક્ષ હોવાય છે

અવગણ તો આ 'હાથી મોઢા આગળ જોભો છે' 'આ પર્વત છે' અને 'આ નદી છે' એવું જ્ઞાન થાય છે માટે તે જાગૃતમાં દોડેના પદાર્થોની સ્મૃતિ નથી, પણ હાથી વગેરેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે

શિક્ષા—જાગૃતમાં જાણેના પદાર્થોનું જ અવગણ જ્ઞાન થાય છે—નહિ જાણેનાનું અવગણ જ્ઞાન થતું નથી માટે જાગૃતના જ્ઞાનના મર્યાદાથી અવગણ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે જે જ્ઞાન સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયું હોય, તે સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન હોવાય છે માટે સમગ્ર જ્ઞાન પણ સ્મૃતિરૂપ છે

સમાધાન—એ તારી શબ્દ સંભવતી નથી કેમ કે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જે પ્રમાણ હોય છે (૧) અભિજ્ઞાપ્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અને (૨) પ્રત્યક્ષિજ્ઞાપ્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન

(૧) એક ઇન્દ્રિયના સંબંધથી જે જ્ઞાન થાય, તે અભિજ્ઞાપ્ય પ્રત્યક્ષ હોવાય છે જેમ નેત્રના સંબંધથી હાથીનું 'આ હાથી છે' એવું જ્ઞાન અભિજ્ઞાપ્ય પ્રત્યક્ષ છે (૨) પૂર્વના જ્ઞાનના સંસ્કારથી અને ઇન્દ્રિયસંબંધથી જે જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાપ્ય પ્રત્યક્ષ હોવાય છે જેમ પહેલાં દોરેના હાથીનું 'તે હાથી આ છે' એવું જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાપ્ય પ્રત્યક્ષ હોવાય

એ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાપ્ય પ્રત્યક્ષમાં પૂર્વે જાણેના હાથીના જ્ઞાનના મર્યાદા અને તે સાથે જ હાથીનો અને નેત્રનો સંબંધ એ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાપ્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવામાં હોતું છે માટે 'સંસ્કારજન્ય જ્ઞાન સ્મૃતિરૂપ હોય છે, એવો માર્ગ નિયમ નથી—પ્રત્યક્ષિજ્ઞાપ્ય પ્રત્યક્ષ પણ સંસ્કારજન્ય હોય છે પરંતુ ઇન્દ્રિયના સંબંધ વિનાનું કેવળ સંસ્કારજન્ય જે જ્ઞાન હોય, તેને જ સ્મૃતિજ્ઞાન કહેવું

(૧) અવગણ હાથી વગેરેનું જ્ઞાન એક સંસ્કારજન્ય નથી પણ નિદ્રારૂપ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલું છે વળી હાથી વગેરેની વેડે અવગણ સ્પષ્ટ ઇન્દ્રિયો પણ છે, તે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયજન્ય છે

શિક્ષા—સ્વાનના પદાર્થ તો સાક્ષીભાવ્ય (એટલે સાક્ષીચેતન વડે જાણવામાં આવે એના) છે માટે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનના તે વિગત નથી (ઇન્દ્રિયો વડે તેનું જ્ઞાન થતું નથી)

સમાધાન—(૧) એ વાત વિવેચની દૃષ્ટિથી ખરી છે, પણ અવિવેચની દૃષ્ટિથી અજ્ઞાન જ્ઞાન ઇન્દ્રિયજન્ય કહેવાય છે આ રીતે અજ્ઞાન જ્ઞાન તે જાગૃતના પદાર્થોની સ્મૃતિરૂપ નથી

(૨) જાગૃતમાં જાગૃતી પુરુષ એમ કહે છે, કે મેં અજ્ઞાનમાં હાથી દોડાને સ્વપ્નામાં હાથી વગેરેનું અનુભવ થતું હોત તો તે પુરુષ જાગૃતી એમ કહેવું કે મેં સ્વપ્નામાં હાથીને મનાવો, પણ એમ કંઈ કહેવું નથી તેથી અવગણ જાગૃતના તે પદાર્થોની સ્મૃતિ થાય છે એમ કહેવાય નહિ

(૩) વળી જાગૃતમાં જે પદાર્થ દોષ હોય છે કે આભાસ હોય છે,

તેનું જ અગ્રતમા કાર્ક જાણ થાય છે, એવો કાર્ક નિયમ નથી, પણ જાગ્રતમા ન જાણ્યો હોય એના પદાર્થનું પણ અગ્રતમા જાણ થાય છે કાર્ક વખત સ્વપ્નમા એવા વિશ્લેષ પદાર્થ પ્રતીત થાય છે, કે જે આખા જન્મકાળમા કદી જોયા કે માન્યા ગયા નહિ. માટે અગ્રતમા પદાર્થનું જાણ તે સ્મૃતિ નથી.

૨૧ કા—આ જન્મના પાયાના જાણના મગ્ધરથી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, એવો નિયમ નથી એ ખરી વાત, પણ બીજા જન્મોના જાણના મગ્ધરથી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ 'વામા' ર્કિય ચળ જણાતી નથી, કેમ કે અનુકૂળ જાણથી પ્રવૃત્તિ થાય છે, અનુકૂળ જાણ વિના પ્રવૃત્તિ થતી નથી, માટે બાહ્ય ની ધાવવામા જે પ્રથમ પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેનો દેવ-બાહ્યને પણ એવું જાણ થાય છે, કે 'ધાવતું' એ મને અનુકૂળ છે બાહ્યે બીજા જન્મોમા ધાવવામા જે અનુકૂળતાનો અનુભવ થાય છે, તેના મગ્ધરથી તેને પ્રથમ અનુકૂળતાની સ્મૃતિ થાય છે, માટે બીજા જન્મોના જાણના સમયેથી પણ સ્મૃતિ થાય છે તે જ રીતે આ જન્મમા પણ ન જોયે જન્મોના પદાર્થો અગ્રતમા જણાય છે, તે પદાર્થોનું બીજા જન્મોમા જાણ થયું હોય તેના મગ્ધર મન પર રહી ગયા હોય તેને બીજે જન્મમા તે પદાર્થોની સ્મૃતિ મનવે છે.

મમાવાન—તો પણ કાર્ક પદાર્થ અગ્રતમા એના પ્રતીત થાય છે, કે જેનું જાગ્રતમા કાર્ક પણ જન્મમા જાણ થયું મનવે નહિ જેમ કાર્ક માણુમ જન્મમા પોતાના માથું ટપાથેતું પોતાના નેરથી જુએ છે હવે પોતાના માથાનું ટપાનું પોતાની આખથી જાગ્રતમા તો કાર્ક જોઈ મન થાય નથી માટે જાગ્રત પાયાના જાણના મગ્ધરો વડે અગ્રતમા સ્મૃતિ થતી નથી.

એ રીતે સ્વપ્ન 'સ્મૃતિરૂપ છે' એ વિચારના ખતન માટે અનેક યુક્તિઓ પ્રયત્ન કરી છે પરંતુ સ્વપ્નને સ્મૃતિરૂપ માનવામા પાછળ કહેનો હોય મૌથી પ્રમાણ છે, કે જેની સ્મૃતિ થઈ હોય તે વિચાર પોતાના મોઢા આગળ દેખાતો નથી પણ અગ્રતમા હાથી વગેરે તો અગ્રતમા મનુષ્ય પ્રતીત થાય છે માટે તે હાથી વગેરેની અગ્રતમા સ્મૃતિ થતી નથી.

અગ્રતમાં લિંગ શરીર બહાર જઈને જાગ્રતના પદાર્થો જોતું નથી

બાહિર લિંગ જુ નીકસે, દેહ અમગલ હોય ।

પ્રાણસહિત સુદર રસે, યાંત લિંગ હિ જોય ॥ ૫ ॥

જો લિંગ સ્થૂંચ શરીરમાથી બહાર નીકળે, તો સ્થૂંચ દેહ અમગળ થઈ જાય (મરણ પામે), પણ તે પ્રાણ સહિત હોય છે, માટે સુદર શોભે છે, તેથી તેમા લિંગ શરીર છે, એમ જોવામા આવે છે. ૫

ટીકા—'જિજ્ઞ' તમારો બીજો પ્રશ્ન એવો હતો, કે સ્વપ્નમા લિંગ શરીર આ સ્થૂંચ શરીરમાથી બહાર નીકળે જાગ્રતના સાચા પર્વત નદી વગેરેને દેખે છે પણ જો તેમ થતું હોય—નિગ શરીર સ્થૂંચ શરીરમાથી નીકળે બહારના સાચા પર્વત, મધુ વગેરેને જોતું હોય, તો નિગ શરીરના નીકળવાથી

જેમ મરણાવસ્થામાં શરીર ભયકરરૂપ પ્રતીત થાય છે, તેમ સ્વભાવસ્થામાં પણ લિંગ શરીર ન હોવાથી સ્થૂન શરીર ભયકર દેખાતું જોઈએ, અને પ્રાણુ સહિત રાખ જેવું થવું જોઈએ, પણ સ્વભાવસ્થામાં એવું થતું નથી, તેમાં તો સ્થૂન શરીર પ્રાણુસહિત હોય છે અને જાતની પેઠે સુદર હોય છે અર્થાત્ મગા જેવું ભયકર દેખાતું નથી, માટે સ્વભાવસ્થામાં લિંગ શરીર સ્થૂન શરીરમાંથી બહાર નીકળતું નથી.

શંકા—સ્વભાવસ્થામાં પ્રાણુ શરીરની બહાર જતા નથી, પણ અત કરણ અને ઇદ્રિયો બહાર પર્વત વગેરેમાં જઈને તેમને દેખે છે સ્થૂન શરીરમાંથી પ્રાણુ બહાર જતા નથી, માટે સ્થૂન શરીર મગા જેવું ભયકર દેખાતું નથી વળી પ્રાણુને બહાર જવાનું મશ્યુ પ્રયોજન પણ નથી, કેમ કે પ્રાણુમાં જ્ઞાન શક્તિ નથી, પણ ક્રિયાશક્તિ છે, માટે બહારના પદાર્થોને જાણવાની જેનામાં શક્તિ છે, તે જ બહાર જાય છે જાણવાની શક્તિ અંત કરણ અને ઇદ્રિયોમાં છે પ્રાણુની પેઠે મર્મ-ઇદ્રિયોમાં પણ જ્ઞાનશક્તિ નથી, ક્રિયાશક્તિ છે, માટે પ્રાણુ અને કર્મ-ઇદ્રિયો શરીરમાં રહે છે, તેથી સ્વભાવસ્થામાં પડેલા સ્થૂન શરીરને કોઈ રાખ જેવું સમજીને બાળી મૂકતું નથી, અને અત કરણ તથા જ્ઞાનેદ્રિયો જે બહાર ગયા હોય છે, તે સાચા પર્વત વગેરેને જોઈને પ્રાણુ તથા કર્મેદ્રિયો પાસે આવે છે.

સમાધાન—એ વાત બનવા જેવી નથી, કેમ કે—

(૧) સ્થૂન અને સૂક્ષ્મ શરીરના સમુદાયમાં મધાનો સ્વામી પ્રાણુ છે પ્રાણુ વગરનું શરીર જોઈને તેને ક્ષણ માત્ર પણ રહેવા દેતા નથી, પણ બહાર લઈ જાય છે અને દહન કરે છે, તેના સ્પર્શ થવાથી સ્નાન કરે છે, માટે સ્થૂન શરીરનો સાર પ્રાણુ છે, અને એ જ રીતે સૂક્ષ્મ શરીરમાં પણ પ્રાણુ સુખ્ય છે.

ઉપનિષદમાં કથા છે, કે એક વખત પ્રાણુ અને ઇદ્રિયો વગેરેમાં સૌથી મોટું કોણુ છે, એ બાળન પરસ્પર તન્નાર બિગી તેનો નિર્ણય કરાવવા માટે તે સઘળાએ પ્રજાપતિ બગવાન પાસે જઈને કહ્યું, કે ‘હે બગવન! અમારામાં શ્રેષ્ઠ કોણુ છે?’ ભારે પ્રજાપતિ બગવાને કહ્યું, કે ‘તમે બધા સ્થૂન શરીરમાં પ્રવેશ કરો, અને પછી એ એ તેમાંથી નીકળતા જાઓ જેના નીકળવાથી શરીર અમગનરૂપ થઈને પડી જાય, તે તમારામાં સૌથી મોટું સમજવું.’ પ્રજાપતિના વચનથી તેમણે તેમ કયું અને નેત્ર વગેરે ઇદ્રિય જેમ જેમ શરીર માંથી નીકળતી ગઈ, તેમ તેમ શરીર આધળું, બહેરું વગેરે થતા લાગ્યું, પણ પડી ગયું નહિ, પણ પ્રાણુ નીકળવાની તૈયારી કરનાની સાથે જ શરીર પડતા લાગ્યું, ભારે બધાએ નિશ્ચય કર્યો, કે ‘અમારા સૌનો સ્વામી પ્રાણુ છે.’

આ કારણથી જ્યાં સુધી શરીરમાં પ્રાણુ છે, ત્યાં સુધી અત કરણ, ઇદ્રિયો શરીરમાં રહે છે, શરીરમાંથી પ્રાણુ નીકળવાની સાથે જ બધા નીમળી જાય છે, માટે સૂક્ષ્મ સમુદાયના રાજા જેવો પ્રાણુ જ શરીરમાં પ્રધાન છે તેના નીકળ્યા વિના જ્ઞાન પ્રણુ અંગે જ્ઞાનેદ્રિયો બહાર નીકળતી નથી.

(૨) અથવા—અંત કરણ અને જ્ઞાને દ્રિયો પાંચ જૂતના સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે તેમનામા જ્ઞાનશક્તિ છે, પણ ક્રિયાશક્તિ નથી પ્રાણુમા ક્રિયાશક્તિ છે, તેના બાકી મરણ વખતે વિગ શરીર આ ગ્રૂત શરીરને છોડીને બીજા લોકમા જાય છે વળી પ્રાણુના બાકી જ કલ્પ દ્વારા અંત કરણની વૃત્તિ બહાર ધડા વગેરેની પામે જાય છે. પ્રાણુની મંદ વિના અંત કરણનું બહાર ગમન સંભવતુ નથી, અને એ જ કારણથી યોગશાસ્ત્રમા કહે છે, કે 'પ્રાણનો નિરોધ કર્યા વિના મનનો નિરોધ થાય નહિ પ્રાણુના સચારથી મનનો સચાર થાય છે, અને પ્રાણુના નિરોધથી મનનો નિરોધ થાય છે' માટે મનના નિરોધરૂપ જે રાજયોગ, તેની જેને ઇચ્છા હોય તેણે પ્રાણુના નિરોધરૂપ હસ્યોગનું અનુધ્યાન કરવું એથી પણ સમજાય છે, કે પ્રાણુને અધીન અંત કરણનું ગમન છે, તેના (પ્રાણુના) નીચ્છા વિના અંત કરણ અને જ્ઞાને દ્રિયો બહાર નીકળતી નથી

(૩) અથવા અથવા ગ્રૂત શરીર પ્રાણુ મહિત જેવામા આવે છે, માટે અગ્રમા મુક્ત શરીર ગ્રૂત શરીરમાથી બહાર જઈને સાચા પદાર્થોને જુએ છે' એમ સંભવતુ નથી

(૪) અથવા કોઈ પુરુષ અગ્રમા પોતાના કોઈ મગધીને મગીને કોઈ વ્યવહાર કરે, જગ્યા પડી જ્યારે તે મગધી મગે છે, ત્યારે કોઈ એમ નથી કહેતો, કે રાત્રે આપણે મૃત્યા હતા અને ફનાણી વાતચીત કરી હતી' અને શકામરની રીતે તો બહાર ની જાને તે મગધી માથે મગીને વ્યવહાર માણે ક્યો છે' માટે તે મગવાનું, વાતચીત વગેરે વ્યવહારનું જ્ઞાન તે મગધીને હોવું જોઈએ' અને તે મગે સારે તેણે તે મગધું કહેવું પણ જોઈએ' પરંતુ મિદ્ધાતીની મનિધી તો તે મગધી અને તેના મેગાપ એ મહુ અદર જ કલ્પિત છે

(૫) અથવા જે મુક્ત શરીર બહાર જઈને માયા પદાર્થોને જોતું હોય, તો રાત્રે સુતેના પુગ્ધને એવું અગ્ર આવે છે, કે—હરિદ્વારમા મધ્યાહ્નના સૂર્યથી તપેના મદિરો ગગાથી પૂર્વમા તે દેખે છે, અને નીન પર્વત ગગાથી પશ્ચિમમા દેખે છે હવે રાત્રે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય હોય નહિ, ગગાથી પૂર્વમા હરિદ્વાર પૂરી નથી અને ગગાથી પશ્ચિમમા નીન પર્વત નથી એ ઉપરથી પણ સમજાયે, કે માયા પદાર્થો દેખાવા એ અગ્રમા અસંભવિત છે

એ રીતે અગ્રમા જાગૃતના પદાર્થોની સ્મૃતિ થાય છે, અથવા ઉશ્ચિરત્વ પરિણામ વગેરેને ગ્રૂત શરીરમાથી બહાર નીકળી મુક્ત શરીર જોઈ આવે છે—એ અને શકાઓનું સમાધાન થયું

સિદ્ધાંત-જાગૃત અને સ્વમની તુલ્યતાઃ બધો

ત્રિપુટીસમુદાય સ્વમમાં ઊપજે છે

દોહ—ચાતેં અંતર ઋપજૈ, ત્રિપુટી સફલ સમાજ ।

વેદ કહત યા અર્થકુ, સવ પ્રમાણ શિરતાજ ॥ ૬ ॥

માટે જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયરૂપ સઘળો ત્રિપુટીનો સમુદાય

અંદર જ ઉત્પન્ન થાય છે; સધળાં પ્રમાણોમાં શ્રેષ્ઠ જે વેદ તે પણ એ જ અર્થ કહે છે. ૬

ટીકા—સ્વપ્નમાં જાગૃતના પદાર્થોનું સ્મરણ અથવા ચિંગ શરીરનું બહાર નીકળવું તો સંભવતું નથી, તથાપિ જાગૃતની પેઠે જાતા, જેવ અને જ્ઞાન એ ત્રિપુરી સ્વપ્નમાં પ્રતીત થાય છે, એમ વેદમાં કહ્યું છે.

ઉપનિષદમાં કહ્યું છે, કે ‘જાગૃતના પદાર્થ સ્વપ્નમાં પ્રતીત થતા નથી, પણ રથ, ઘોડા તથા માર્ગ તેમ રથમાં બેસનાર સ્વપ્નમાં નવીન ઉત્પન્ન થાય છે.’ માટે પર્વત, સમુદ્ર, નદી, ગામ, નગરી, સુર્ષ, ચંદ્ર વગેરે જે કાંઈ સ્વપ્નમાં દેખાય છે, તે નવીન જોવાને છે.

જો સ્વપ્નમાં પર્વત વગેરે ન હોય, તો તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન સ્વપ્નમાં થાય છે તે ન થવું જોઈએ; કેમ કે વિષયની સાથે ઈન્દ્રિયોનો કે અંતઃકરણની વૃત્તિનો સંબંધ થાય, ત્યારે જ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે; માટે પર્વત વગેરે વિષય અને તેના જ્ઞાનનાં સાધન ઈન્દ્રિયો તથા અંતઃકરણ તે જ્યાં શરીરમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે.

ટીકા—જેમ છીપમાં રૂપું સાક્ષીભાસ્ય છે, તેમ સ્વપ્નમાં પણ સાક્ષીભાસ્ય છે; માટે સ્વપ્નપદાર્થના જ્ઞાન માટે અંતઃકરણ તથા ઈન્દ્રિયોનો કાંઈ ઉપયોગ નથી; માટે જેવ જે પર્વતાદિક છે, તેની ઉત્પત્તિ સ્વપ્નમાં માનવી ધરે છે. જાતા, જ્ઞાન અને ઈન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ સ્વપ્નમાં નવીન થાય છે, એમ માનવાની જરૂર નથી.

સમાધાન—(૧) જેમ સ્વપ્નમાં પર્વત વગેરે જોવામાં આવે છે, તેમ ઈન્દ્રિયો-અંતઃકરણ-ગ્રાણ સહિત સ્થૂલ શરીર પણ સ્વપ્નમાં જોવામાં આવે છે; માટે તેની ઉત્પત્તિ પણ સ્વપ્નમાં નવીન થાય છે, એમ માનવું જોઈએ. (૨) અથવા—સ્વપ્નના પદાર્થો નેત્ર વડે દેખાના હોય એવું જ્ઞાન થાય છે. હવે વ્યાવહારિક નેત્રો વડે તો સ્વપ્નના પ્રાતિભાસિક પદાર્થો જોઈ શકાય નહિ; કેમ કે સમાન મતાવાજા પદાર્થો જ પોતપોતાનામાં સાધક-આધક થઈ શકે છે, એ વાત પાછળ પાંચમા તરંગમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવી છે; માટે વ્યાવહારિક નેત્ર વગેરે શરીરમાં હોવા છતાં પણ તેની સાથે સ્વપ્નના પદાર્થોની વિષમ સત્તા હોવાથી તે વ્યાવહારિક નેત્રો વડે સ્વપ્નમાં પર્વત વગેરે જોવાનું જની શકે નહિ, એ સ્પષ્ટ છે. (૩) અથવા—વ્યાવહારિક ઈન્દ્રિયો પોતાના ગોઠવને છોડીને કાર્ય કરવામાં સમર્થ થતી નથી અને સ્વપ્નાવસ્થામાં હાથ, પગ, વાળી વગેરે કોઈ ઈન્દ્રિયોના ગોઠવે તો નિશ્ચય પોષા બીજા જોઈ શકે છે; સ્વપ્નમાં હાથમાં દ્રવ્ય લઈને જુઓ પાડો પોતે ફાડો હોય છે; માટે સ્વપ્નમાં ઈન્દ્રિયો નવીન જ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ અવશ્ય માનવું પડે. (૪) વળી—મુખદુઃખ અને તેનું જ્ઞાન તથા મુખદુઃખનો આશ્રય પ્રમાણ સ્વપ્નમાં પ્રતીત થાય છે, પણ ન થયેલા પદાર્થની પ્રતીતિ થાય નહિ; માટે જ્યો ત્રિપુરીમુદાપ સ્વપ્નમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

અનિર્વચનીય જ્ઞાનિનો આવો પ્રકાર છે :—જે કાંઈ જમજાન છે, તેના તમામ વિષયો અનિર્વચનીય ઉત્પન્ન થાય છે. વિષય વિના કાંઈ પ્રકારનું જ્ઞાન થતું જ નથી એ સિદ્ધાંત છે.

ખીન' સાન્નોમાં તો અન્ય પદાર્થનું અન્યથે જ્ઞાન થાય, તેને ભ્રમ કહે છે. મિદ્ધાંતમાં તો જેવો પદાર્થ હોય તેનું જ જ્ઞાન થાય, એમ માનેલું છે, માટે ભ્રમચક્રમાં પણ વિવિધની ઉત્પત્તિ અવશ્ય માનવી પડે. વિવિધ વિના જ્ઞાન થતું નથી.

આ રીતે સ્વપ્નમાં ત્રિપુટીની પ્રતીતિ થાય છે; તેથી તમામ ત્રિપુટીઓનો સમુદાય નવીન ઉત્પન્ન થાય છે

ગાંકા : જાગ્રતની પેઠે સ્વપ્નના પદાર્થો ઉત્પત્તિવાળા હોવાથી મત્ત છે

શિષ્ય :—સ્વપ્નમાં જે પદાર્થ પ્રતીત થાય છે, તેની ઉત્પત્તિ દ્રખૂન રાખીએ, તો જેમ સ્વપ્નના દશાંતથી જાગ્રતના પદાર્થ મિથ્યા છે, એમ મિદ્ધાંત કરવામાં આવ્યો છે, તેમ જાગ્રતના પદાર્થની જે ઉત્પત્તિવાળા હોવાથી સ્વપ્નના પદાર્થ પણ મત્ત માનના પડે, પણ જે સ્વપ્નના પદાર્થની ઉત્પત્તિ નહિ માનીએ, તો એ હોય ક્ષણ પડે નહિ, કેમ કે જાગ્રતના પદાર્થ તો ઉત્પન્ન થયેલા માત્રમ પડે છે, અને સ્વપ્નના પદાર્થ ઉત્પન્ન થયા મિવાય જેવામાં આવે છે, માટે વગર ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થો સ્વપ્નમાં દેખાય છે, તેથી તેનું જ્ઞાન ભ્રમરૂપ છે, તેની ઉત્પત્તિ માનવી ચોગર નથી

સમાધાન : સ્વપ્નપદાર્થ સામગ્રી વિના

ઊપજે છે-માટે મિથ્યા છે

દોહ—સાધનસામગ્રી વિના, ઊપજ ઝૂઠ મુ હોય ।

ચિત્ત સામગ્રી ઉપજે, ચોં તિહિ મિથ્યા જોય ॥ ૭ ॥

(જાગ્રતમાં) જે પદાર્થ સાધન-સામગ્રી વિના ઊપજેલો જણાય છે તે જુઠો હોય છે, તેમ (સ્વપ્નમાં પણ) સામગ્રી વિના પદાર્થો ઊપજે છે. ૭

દીકા—(૧) જે વસ્તુની ઉત્પત્તિ થવામાં જોડલી દેશખણ વગેરે સામગ્રી સાધન તરીકે (કારણ તરીકે) જોઈએ, તેટલી સામગ્રી વિના જે ઊપજે તે મિથ્યા કહેવાય છે. હવે સ્વપ્નમાં ક્ષણી વગેરેની ઉત્પત્તિને ક્ષણિક દેશખણ નથી; ધણે વખતે અને ધણી જગ્યામાં ઊપજ્યા ચોગ્ય ક્ષણી વગેરે ક્ષણ માત્ર વખત-માં અને સુક્ષ્મ એવી કદેશની નાડીમાં ઊપજે છે, માટે તે મિથ્યા કહેવાય છે.

(૨) જે કે સ્વપ્નાવસ્થામાં અધિક કાળ અને અધિક દેશની પણ પ્રતીતિ થાય છે, તથાપિ ખીન પદાર્થોની પેઠે સ્વપ્નમાં અધિક કાળ અને અધિક દેશ પણ અનિર્વચનીય પ્રાતિભાસિ- ઉત્પન્ન થાય છે, કેમ કે (પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના) વિવિધ વિના પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતું નથી અને સ્વપ્નમાં તો અધિક દેશકાળનું જ્ઞાન થાય છે. તે વખતે વ્યાવહારિક દેશખણ તો ન્યૂન હોય છે, માટે તે પ્રાતિભાસિ- ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જ માનવું જોઈએ, પરંતુ સ્વપ્નાવસ્થામાં ઊપજેલા જે પ્રાતિભાસિક દેશ-કાળ તે સ્વપ્નાવસ્થાના ક્ષણી વગેરેનું કારણ નથી, કેમ કે જે કારણ હોય તે પ્રથમ ઊપજે છે અને કાર્ પછી ઊપજે છે, એવો નિયમ

છે. સ્વમના દેશકાળ અને હાથી વગેરે એક જ સમયમા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેમનામા કાર્યકારણભાવ સંભવતો નથી, અને વ્યાવહારિક દેશકાળ તો ન્યૂન છે, તે હાથી વગેરેની ઉત્પત્તિ થવાને યોગ્ય નથી. આથી સમગ્રજે કે સ્વમના પદાર્થો દેશકાળ વગેરે સામગ્રી વિના જ ઊપજે છે, માટે મિથ્યા જ છે.

(૩) સ્વમનો હાથી ઉત્પન્ન થવામા માતા વગેરે બીજી મામગ્રી પણ સ્વમમા નથી. જો કે સ્વમમા પ્રાણી વગેરેના માતાપિતા પણ પ્રતીત થાય છે, તથાપિ સ્વમના માતાપિતા પુત્રની ઉત્પત્તિના કારણ નથી, કેમ કે માતાપિતા અને પુત્ર એક ક્ષણમા સાથે જ ઊપજે છે, માટે તેમનો કાર્યકારણભાવ નથી. જો નિદ્રા સહિત અવિદ્યાથી સ્વમના પદાર્થ ઊપજે છે, તે જ અવિદ્યા તે પદાર્થો મા માતાપણ, પિતાપણ અને પુત્રપણ ઉત્પન્નવે છે. આ રીતે સ્વમના પદાર્થોની ઉત્પત્તિમા બીજી કોઈ સામગ્રી નથી, પણ નિદ્રાદોષ સહિત અવિદ્યા જ કારણ છે. જો દોષ મહિત અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયું હોય, તે જીવમાના રૂપાની પેઠે મિથ્યા હોય છે, માટે સ્વમના પદાર્થ અત્યંત નહિ, પણ મિથ્યા છે.

(૪) સ્વમના પદાર્થોનું ઉપાદાન કારણ અત કરણ છે, અથવા સાક્ષાત્ અવિદ્યા જ તેનું ઉપાદાન કારણ છે.

(૧) પહેલા પક્ષમા માક્ષીચેતન સ્વમનું અધિદાન છે.

(૨) બીજા પક્ષમા બ્રહ્મચેતન સ્વમનું અધિદાન છે.

આ રીતે અત કરણ અથવા અવિદ્યાનું પરિણામ અને ચેતનનું વિવર્ત સ્વમ છે.

ત્રિવિધિ સત્તાપક્ષમા જાગ્રત અને સ્વમનું વિલક્ષણપણું

શિષ્ય:—હે શુરા! અહીં બે શકાઓ ઊપજે છે—

પહેલી શકા—બ્રહ્મજ્ઞાન વિના સ્વમનિવૃત્તિ કેમ થાય?

પાછળ આપે હું, કે 'બીજા પક્ષમા બ્રહ્મચેતન સ્વમનું અધિદાન છે' અને અવિદ્યાને સ્વમનું ઉપાદાન કારણ હું હવે અધિદાનના નાનથી કલ્પિતની નિવૃત્તિ થાય છે એવો નિયમ છે, અને સ્વમનું અધિદાન બ્રહ્મ છે, માટે બ્રહ્મજ્ઞાન વિના અજ્ઞાનીના સ્વમની જાગરણમા પણ નિવૃત્તિ ન થવી જોઈએ.

બીજી શકા—જાગ્રત અને સ્વમની સત્તા સમાન હોવી જોઈએ.

જોમ સ્વમનું અધિદાન બ્રહ્મ છે અને ઉપાદાન કરણ અવિદ્યા છે, તેમ વેદાત સિદ્ધાંતમા જાગ્રતના વ્યાવહારિક પદાર્થોનું પણ અધિદાન બ્રહ્મ છે અને ઉપાદાન કારણ અવિદ્યા છે. માટે—

૧ જાગ્રતના પદાર્થોને વ્યાવહારિક કહેતા અને

૨ સ્વમના પદાર્થોને પ્રાતિભાસિક કહેતા, એવા ભેદ ન હોવા જોઈએ.

કેમ કે તે મનેનું અધિદાન બ્રહ્મ છે, અને ઉપાદાન કારણ અવિદ્યા છે. માટે—

૧ જાગ્રત અને સ્વમ બંને વ્યાવહારિક હોવા જોઈએ અથવા

૨ બંને પ્રાતિભાસિક હોવા જોઈએ.

પહેલી ગંકાનું સમાધાન-નિવૃત્તિ જે પ્રકારની છે-
માટે કારણમાં લયરૂપ નિવૃત્તિ સ્વપ્નની થઈ શકે

ગુરુ:—પ્રથમ શકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે —નિવૃત્તિ જે પ્રકારની હોય છે, એ પાછળ ખ્યાતિનિરૂપણમાં કહેની છે.

ક. કારણ સહિત કાર્યનો વિનાશ થવો તે આત્મતિષ્ઠી નિવૃત્તિ. એવી નિવૃત્તિ તો બ્રહ્મજ્ઞાન વિના સ્વપ્નની જગત્તમા પણ થાય નહિ.

ચ. બાકડી મારવાથી જેમ ઘડનો માટીમાં લય થાય છે, તેમ સ્વપ્નનો દેતુ જે નિદ્રાદોષ તેના નાશથી અથવા સ્વપ્નની વિરોધી જે જગત્તની ઉત્પત્તિ, તેનાથી અવિદ્યામાં લયરૂપ સ્વપ્નની નિવૃત્તિ બ્રહ્મજ્ઞાન વિના પણ સમ્ભવે છે.

બીજી શકાનું સમાધાન-જગત્તમાં વ્યાવહારિક
અને સ્વપ્નમાં પ્રાતિભાસિક સત્તા છે

હવે તે જે બીજી શકા ‘જગત્ત અને સ્વપ્ન સમાન કહેના જોઈએ’ એવી બતાવી, તે બની શકે નહિ, કેમ કે (૧) જગત્તના દેહાદિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિમાં તો બીજા દોષ સહિત કેવળ અનાદિ અવિદ્યા જ ઉપાશન કારણ છે, અને—

(૨) સ્વપ્નના પદાર્થોમાં તો સાદિ (આદિવાળો) નિદ્રાદોષ પણ અવિદ્યાનેટ સહાયક છે, માટે—

૧. અન્ય દોષસહિત કેવળ અવિદ્યાજન્ય વ્યાવહારિક કહેવાય છે, અને
૨. સાદિ દોષ સહિત અવિદ્યાજન્ય (એટલે તૂનાવિદ્યાજન્ય) પ્રાતિભાસિક કહેવાય છે.

૧. સ્વપ્નના પદાર્થો નિદ્રાદોષ સહિત અવિદ્યાજન્ય હોવાથી પ્રાતિભાસિક છે, અને—૨. જગત્તના પદાર્થ અન્ય દોષ સહિત અવિદ્યાજન્ય હોવાથી વ્યાવહારિક કહેવાય છે.

આ રીતે સ્વપ્નના પદાર્થોમાં જગત્તના પદાર્થોથી વિનક્ષણતા છે,

પરંતુ આ બધું ત્રણ પ્રકારની સત્તા માનીને રચૂન દૃષ્ટિથી કહ્યું છે. વિચારદૃષ્ટિથી તો ત્રણ પ્રકારની સત્તા સંભવતી નથી, અને જગત્ત-સ્વપ્નની પરસ્પર વિનક્ષણતા પણ સંભવતી નથી (એ વાત હવે પછી સિદ્ધ કરવામાં આગળે હમણા તો ત્રણ સત્તા માનનારા બીજા અધિકારોનો અભિપ્રાય કહ્યા પછી તે કહેવામાં આવશે)

ત્રિસત્તાવાદીનો અભ

વેદાતપરિભાષા વગેરે ગ્રંથોમાં પાછળ કહ્યું તેમ વ્યાવહારિક તથા પ્રાતિભાસિક પદાર્થોને જુદા કહ્યા છે, માટે વ્યાવહારિક, પ્રાતિભાસિક અને પારમાર્થિક એવી ત્રણ સત્તા માની છે.

તેમ જ વિચારણ્ય સ્વામીએ પોતાના ‘પચદશી’ નામે ગ્રંથમાં પણ ત્રણ સત્તાઓ માની છે, કેમ કે તેમણે આવો પ્રસંગ લખ્યો છે —

જે પ્રકારના દેહ વગેરે પદાર્થો છે —

(૧) ક એક તો ઈશ્વરે રચેના છે અને તે મદાર છે

સ્વ. ખીજા જીવના સંકલ્પથી રચાયલા છે, તે મનોમય કહેવાય છે; અને તે અંદર છે.

તે બેમાં:—(૨) ક. જીવના સંકલ્પથી રચાયલા અંદરના મનોમય તે સાક્ષીભાવ છે.

સ્વ. ઈશ્વરના રચેલા બહાર છે, તે પ્રમાણ અને પ્રમાણનો વિષય છે—પ્રમાણ વડે પ્રમાણ તેમને જાણી શકે છે.

(૩) ક. અંદરના મનોમય દેહ વગેરે જ જીવને સુખદુઃખનું કારણ છે.

સ્વ. બહારના ઈશ્વરચિત્ત પદાર્થો સુખદુઃખના હેતુ નથી;

(૪) ક. માટે અંદરના મનોમય પદાર્થોની નિવૃત્તિ મુશ્કેલી જરૂરની છે,

સ્વ. બહારની સૃષ્ટિ સુખદુઃખનો હેતુ નથી; માટે તેની નિવૃત્તિ જરૂરની નથી.

જેમ બે પુરુષોના બે છોકરાં પરદેશમાં ગયા હોય, તેમાંથી એકનો છોકરો મરી જાય અને એકનો જીવતો રહે. તે જીવતો છોકરો મોટું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરીને કોઈ જનાઆવતા માણસ સાથે પોતાના ઐશ્વર્યની અને ખીજાના મરણની ખબર પોતાના પિતાને કહેવરાવે. હવે ખબર લઈ જનારો માણસ દુષ્ટ હોય, તેથી તે—

(૧) જીવતા છોકરાના બાપને કહે, કે તમારો પુત્ર મરી ગયો; અને—

(૨) મરી ગયેલા છોકરાના બાપને કહે, કે તારો છોકરો શરીર સાળે-તાળે છે; અને તેણે ઘણી મંપતિ પ્રાપ્ત કરી છે. તે થોડા મહાગામાં હાથી હિપર બેસીને ઘણી ધામધૂમથી ઘેર આવશે.

એ હગારાનાં વચન સાંભળીને—

(૧) જીવતા પુત્રનો બાપ રડવા લાગે છે અને ઘણો દુઃખી થાય છે.

(૨) મરી ગયેલા પુત્રનો બાપ ઘણો આનંદ પામે છે.

આ રીતે દેશાંતરમાં—

(૧) ક. ઈશ્વરે બનાવેલો પુત્ર જીવે છે, તોપણ મનોમય પુત્ર મરી ગયો, તેથી દુઃખ થાય છે;

સ્વ. પણ ઈશ્વરે બનાવેલા જીવતા પુત્રનું સુખ થતું નથી.

(૨) ક. તેમ જ ખીજા પુત્રનો ઈશ્વરે બનાવેલો છોકરો મરી ગયો છે. તેનું દેહ દુઃખ થતું નથી, પણ—

સ્વ. મનોમય જીવે છે, તેનું સુખ થાય છે, માટે—

(૧) જીવસૃષ્ટિ જ સુખદુઃખની હેતુ છે.

(૨) ઈશ્વરસૃષ્ટિ સુખદુઃખની હેતુ નથી.

આ રીતે વિચારણ્ય સ્વામીએ જીવસૃષ્ટિ અને ઈશ્વરસૃષ્ટિ એમ બે પ્રકારની સૃષ્ટિ કહી છે. તેમાં—

(૧) જીવસૃષ્ટિ પ્રાતિભાસિક છે; અને—

(૨) ઈશ્વરસૃષ્ટિ વ્યા-

એ જ રીતે બીજા અંચકરોએ પણ સત્તા ત્રણ પ્રકારની કહી છે :—

(૧) ચેતનની પારમાર્થિક સત્તા છે.

ચેતનની બિન્ન જડ પદાર્થોની બે પ્રકારની સત્તા છે - એક વ્યાવહારિક સત્તા અને બીજી પ્રાતિભાસિક સત્તા છે.

(૨) સૃષ્ટિના આરંભમાં ઈશ્વરના મંકલ્પથી જીવજેવાં, જે દેવળ અવિદ્યાનાં કાર્ય-પંચજૂત અને તે પંચજૂતોનાં કાર્યની વ્યાવહારિક સત્તા છે.

(૩) દોષ સહિત અવિદ્યાનું કાર્ય, જેવાં કે-સ્વપ્ન, છીપમાં રૂપ દંત્યાદિની પ્રાતિભાસિક સત્તા છે.

આ રીતે જાગ્રતના પદાર્થોની વ્યાવહારિક સત્તા અને સ્વપ્નના પદાર્થોની પ્રાતિભાસિક સત્તા કહેલી છે.

દષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદ

દ્વિવિધ સત્તાપક્ષમાં જાગ્રત-સ્વપ્નની એકતા

(પાછળ ત્રણ પ્રકારની સત્તા છે એમ કહ્યું છે; તથાપિ એ સઘળું મ્યૂલ દષ્ટિથી કહ્યું છે. વિચારદષ્ટિથી જોનાં તો ત્રણ પ્રકારની સત્તા મંભવતી નથી,) પણ સઘળા અનાત્મ પદાર્થોની પ્રાતિભાસિક સત્તા જ છે, માટે બે પ્રકારની જ સત્તા છે;—

(૧) ચેતનની પારમાર્થિક સત્તા છે; અને—

(૨) ચેતનથી બિન્ન તમામ અનાત્મ પદાર્થોની પ્રાતિભાસિક સત્તા છે.

જાગ્રત અને સ્વપ્નના પદાર્થોમાં લગાર પણ વિશ્લેષણતા સિદ્ધ થતી નથી,

એ ઉત્તમ સિદ્ધાંતને હવે પ્રતિપાદન કરે છે :—

ત્રિપાઈ-ચિનસામગ્રી ઉપજત ચાતૈ, સ્વપ્નસૃષ્ટિ સય મિથ્યા તૌતૈ ।

દેશકાલકો લેશ ન જામૈ, સર્વ જગત ઉપજત હૈ તામૈ ॥ ૮ ॥

સ્વપ્ન સમાન જૂટ જગ જાનહુ, લેશ સત્ય તાકું મતિ માનહુ ।

જાગ્રતમાંહિ સ્વપ્ન નહિ જૈસૈ, સ્વપ્નમાંહિ જાગ્રત નહિ તૈસૈ ॥ ૯ ॥

સ્વપ્નસૃષ્ટિ સામગ્રી વિના જીવજે છે, માટે બધી સૃષ્ટિ મિથ્યા

છે; તેમ જ જે બ્રહ્મમાં દેશ અને કાળ લેશ પણ નથી, તેમાં સઘળું જગત ઉત્પન્ન થાય છે; માટે જગતને પણ સ્વપ્નના જેવું જૂઠું જણવું; તે લગાર પણ સત્ય છે એમ માનવું નહિ. જેમ જાગ્રત અવસ્થામાં સ્વપ્ન હોતું નથી (એટલે મિથ્યા છે), તેમ સ્વપ્નમાં જાગ્રત પણ હોતું નથી (અર્થાત મિથ્યા છે). ૮, ૯

ટીકા—(૧) જાગ્રત-સ્વપ્ન બન્નેમાં દેશકાળાદિ સામગ્રી નથી. દેશ

અને કાળ વગેરે સામગ્રી વિના સ્વપ્નના હાથી, પર્વત વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે; માટે તે મિથ્યા-કહેવાય છે. તેમ જ આકાશ વગેરે પ્રપંચની મૃષ્ટિ (ઉત્પત્તિ) બ્રહ્મથી થાય છે, તે બ્રહ્મમાં પણ દેશકાળ વગેરેનો લેશ અંશ પણ નથી. સ્વપ્નમાં હાથી, પર્વત વગેરેને યોગ્ય દેશકાળ તો નથી; તથાપિ અપ દેશકાળ છે, તેમ આકાશ

વગેરેની સૃષ્ટિમાં અલ્પ દેશકાળ પણ નથી; કેમ કે દેશકાળ વગેરેથી રહિત પર-
માત્માથી આકાશાદિ સૃષ્ટિ થાય છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. એ કારણથી—

(૨) તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં આકાશાદિની સૃષ્ટિ કમથી કહી છે—એટલે
બ્રહ્મથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું. આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ વગેરે કમથી
જગતની ઉત્પત્તિ કહી છે; પણ દેશકાળની ઉત્પત્તિ કહી નથી.

(૩) અને સૂત્રકાર તથા ભાષ્યકારે પણ દેશકાળની સૃષ્ટિ કહી નથી.

તેમાં તૈત્તિરીય શ્રુતિનો અને સૂત્રકાર તથા ભાષ્યકારનો આવો અભિપ્રાય
છે : આકાશાદિક પ્રપંચની ઉત્પત્તિ દેશકાળ વગેરે સામગ્રી વિના થાય છે; તેથી
આકાશાદિ પણ સ્વમની પેરે મિથ્યા છે.

દેશકાળ માયાનું પરિણામ છે અને બ્રહ્માનું વિવર્ત છે,
એવો મધુસૂદન સ્વામીનો મત

શંકા—મધુસૂદન સ્વામીએ દેશકાળ સાક્ષાત્ અવિદ્યનું કાર્ય છે એમ
કહ્યું છે; તેથી માયાવિશિષ્ટ પરમાત્માથી પ્રથમ માયાનું પરિણામ દેશકાળ
થાય છે, અને પછી આકાશ વગેરેની ઉત્પત્તિ થાય છે; માટે યોગ્ય દેશકાળથી
આકાશ વગેરે જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે.

સમાધાન—એમાં મધુસૂદન સ્વામીનો એવો અભિપ્રાય નથી, કે દેશકાળ
પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે અને આકાશાદિ સૃષ્ટિ તે પછી થાય છે; કેમ કે—

(૧) જે જૂતકાળમાં હોય, તે પ્રથમ અને પૂર્વ કહેવાય છે.

(૨) ભવિષ્યકાળમાં જે થાય, તે ઉત્તર અથવા પછી કહેવાય છે.

આકાશાદિકની ઉત્પત્તિની પહેલાં દેશકાળ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવાથી
આકાશ વગેરેની ઉત્પત્તિના કાળથી પૂર્વકાળની ઉપાધિવાળો પરમાત્મા દેશકાળનું
અધિષ્ઠાન છે, એમ સિદ્ધ થશે; માટે દેશકાળની ઉત્પત્તિમાં પૂર્વકાળની અપેક્ષા
રહેશે, પણ કાળની ઉત્પત્તિ વિના પૂર્વકાળ અસિદ્ધ છે; માટે આકાશાદિકથી
પૂર્વકાળમાં દેશકાળ વગેરે હોય છે, એમ સંભવતું નથી.*

મનસાગ એ છે, કે દેશકાળ ઉત્પન્ન થયા પૂર્વે પરમાત્મા પૂર્વકાળની
ઉપાધિવાળો હતો, એમ કહેવું ઘટતું નથી; કેમ કે દેશકાળની ઉત્પત્તિનું કારણ
પૂર્વકાળને માનીએ, તો તે પૂર્વકાળની ઉત્પત્તિમાં પણ કારણ કાળને કારણ
માનવું પડશે; અને એમ માનવાથી આત્માત્રય વગેરે અનેક હોય આવશે. જેમ—

(૧) જે સોતપત્તી જીવંતિમાં સોત જ કારણ શબ્દ, તો તે અપ્પ-આશ્રય
હોય કહેવાય.

(૨) જે (પ્રસ્તુત) કાળનું કારણ પૂર્વકાળ ને તે પૂર્વકાળનું કારણ (પ્રસ્તુત)
કાળ એમ એકબીજાનું કારણ—કાર્ય થાય, તો અપ્પ-આશ્રય હોય કહેવાય.

(૩) જે પ્રથમ પૂર્વકાળનું કારણ બીજે પૂર્વકાળ ને બીજા પૂર્વકાળનું

* જેમને દેશકાળ માટે વધારે ભણવું હોય તેમણે ‘કાળની ગતિ’ નામનું પુસ્તક
વાંચવું. મળવાનું ‘કેશવ’ : ‘ભક્તિમાર્ગ કાર્યાવલિ,’ પૃ. ૬, અમદાવાદ.

કારણ ત્રીજો પૂર્વકાળ ને ત્રીજા પૂર્વકાળનું કારણ પ્રથમ પૂર્વકાળ એમ કહીએ તો ચક્રિકા હોય કહેવાય.

(૪) જો ત્રીજા પૂર્વકાળનું કારણ પ્રથમ પૂર્વકાળ એવો પૂર્વકાળનો પ્રવાહ ચાલુ રાખીએ, તો અનવસ્થા હોય કહેવાય. એ રીતે અનેક હોય ઉત્પન્ન થતા હોવાથી દેશકાળની ઉત્પત્તિમાં પૂર્વકાળને કારણ માનવું અયુક્ત છે.

પણ મધુસૂદન સ્વામીનો તો આવો અભિપ્રાય છે:—

(૧) જેમ જૂત અને બૌતિક (જૂતાથી ઉત્પન્ન થયેલો) પ્રપંચ પ્રતીત થાય છે, તેમ દેશકાળ પણ પ્રતીત થાય છે; કેમ કે—

ક. આત્માથી બિન્ન કોઈ (વસ્તુ) નિત્ય નથી; માટે દેશકાળ નિત્ય નથી; અને

છ. જે ઉત્પન્ન થયું ન હોય, તેની પ્રતીતિ થાય નહિ; માટે આકાશાદિકની પેઠે દેશકાળની પણ ઉત્પત્તિ થાય છે.

એ દેશકાળ માયાનું પરિણામ છે અને ચેતનનું વિવર્ત છે. જે વિવર્ત હોય તે કોઈનું કારણ હોય નહિ; માટે આકાશાદિક પ્રપંચની ઉત્પત્તિનું દેશકાળ કારણ નથી.

(૨) અથવા—કારણ પ્રથમ હોય છે અને કાર્ય પછી થાય છે; પણ આકાશાદિક પ્રપંચથી દેશકાળ પ્રથમ હોય છે, એમ કહેવું સંભવતું નથી; એ વાત હમણાં જ કહી ગયા છીએ. એ કારણથી પણ દેશકાળ આકાશાદિક પ્રપંચનાં કારણ સંભવતાં નથી; પણ સ્વપ્ના પિતા-પુત્રની પેઠે દેશકાળ સહિત આકાશાદિક પ્રપંચ માયાવિશિષ્ટ પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે.

વળી કોઈ પદાર્થ કોઈક દેશમાં અને કોઈક કાળમાં જોવાને છે, પણ બીજા દેશમાં અને બીજા કાળમાં જોવાતા નથી. એ રીતે બધા જ પદાર્થો પ્રસપ્તકાળમાં જોવાતા નથી, પણ સૃષ્ટિકાળમાં જોવાને છે; માટે દેશકાળ કારણ હોય એમ દેખાય છે પણ ખરું; તોપણ જે માયાથી દેશકાળ સહિત પ્રપંચની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે જ માયાથી દેશકાળ કારણ છે અને બીજા બધાં પ્રપંચનાં કાર્ય છે—એમ પણ પ્રતીત થાય છે.

દેશકાળનું કારણ કયું છે, એમ જણાવું હોય

તેવાં સ્થળે અન્યથા ખ્યાતિનો સ્વીકાર

પૂર્વપક્ષીની શંકા—જગતનું કારણ દેશકાળ છે

શંકા—આકાશાદિ પ્રપંચનું કારણ દેશકાળ નથી, એ વિષયમાં આત્મી શંકા થાય છે, કે—જે પદાર્થ થયો જ નથી, તેની પ્રતીતિ થાય નહિ; અને સિદ્ધાંતમાં પણ તેની પ્રતીતિ માન્ય રાખેલી નથી. જો ન થયેલા પદાર્થની પ્રતીતિનો સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો—

(૧) અસત્ ખ્યાતિનો અંગીકાર કરવો પડશે;

(૨) અને જેની ઉત્પત્તિ જ થઈ નથી, એવો વાંઝળીનો છાંદસો અને સમનાના શિંગડાની પણ પ્રતીતિ થતી નેઈ શું!

માટે ન જોવાયેલા પદાર્થની પ્રતીતિ થતી નથી.

માટે જો દેશકાળ આકાશાદિ સર્વ પદાર્થનું કારણ ન હોય, ખીજી રીતે કહીએ તો—દેશકાળમાં સર્વ પદાર્થોનું કારણ ન હોય, તો માયાના બળથી પણ દેશકાળમાં પદાર્થોનું કારણપણું પ્રતીત ન થવું જોઈએ; પણ દેશકાળમાં કારણપણું તો પ્રતીત થાય છે; માટે દેશકાળ એ સઘળા પ્રપંચનું કારણ છે.

સમાધાન—સઘળા પ્રપંચનું કારણ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મમાં રહેલું એ કારણપણું દેશકાળમાં જોવામાં આવે છે. દેશકાળમાં કારણપણું નથી.

શંકા—એ વાત સંભવતી નથી; કેમ કે—

(૧) જેમ દેશકાળનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે, તેમ સઘળા જગતનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે; માટે દેશકાળનું જ કારણ બ્રહ્મ છે એમ જોવામાં આવે છે; અને ખીજાનું કારણ બ્રહ્મ જોવામાં આવતું નથી, એમ કહેવામાં કોઈ હેતુ નથી. અને તેથી અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મ જો દેશકાળનું કારણ જણાતું હોય, તો સઘળા જગતનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે; માટે સઘળા જગતનું કારણ પણ બ્રહ્મ જણાવું જોઈએ; પણ કોઈ પદાર્થમાં (દેશકાળાદિકમાં) કારણપણું દેખાય અને કોઈ પદાર્થમાં (જગતમાં) કારણપણું દેખાય—એવો ભેદ ન હોવો જોઈએ.

(૨) અથવા—જો તમે એમ કહેશો, કે દેશકાળમાં કારણપણું નથી અને બ્રહ્મમાં કારણપણું છે, તથા તે બ્રહ્મનું કારણપણું દેશકાળમાં પ્રતીત થાય છે, તો તમે અન્યથા ખ્યાતિનો અંગીકાર કર્યો. એમ થશે; કેમ કે અન્ય વસ્તુની અન્ય રૂપથી પ્રતીતિ તે અન્યથા ખ્યાતિ કહેવાય છે. દેશકાળને તમે જગતનું કારણ માનતા નથી, ત્યારે દેશકાળને ‘અકારણ’ (એટલે કારણરૂપ નહિ એવો પદાર્થ) માનવું પડશે. અને તે ‘અકારણ’ની (દેશકાળની) અન્ય રૂપથી એટલે ‘કારણરૂપ’થી પ્રતીતિ માનવામાં અન્યથા ખ્યાતિનો અંગીકાર કરવો પડશે; અને સિદ્ધાંતમાં તો અન્યથા ખ્યાતિનો અંગીકાર કર્યો નથી—તેને કબૂલ રાખેલી નથી.

હવે જો આ ઠેકાણે અન્યથા ખ્યાતિ માન્ય રાખશો, તો છીપમાં અનિર્વચનીય રૂપાની ઉત્પત્તિ (વેદાંત) સિદ્ધાંતમાં માની છે, તે નિષ્કૂળ થશે; કેમ કે અન્યથા ખ્યાતિમાં એ ભલ છે:—

(૧) એક તો અન્ય દેશમાં રહેલા પદાર્થની અન્ય દેશમાં (સ્થળમાં) પ્રતીતિ તે અન્યથા ખ્યાતિ—જેમ સ્ત્રીના હાથમાં રહેલા રૂપાની પાસે પડેલી છીપમાં પ્રતીતિ તે અન્યથા ખ્યાતિ.

(૨) અથવા—અન્ય પદાર્થની અન્યરૂપે પ્રતીતિ તે અન્યથા ખ્યાતિ, જેમ છીપની જ રૂપા તરીકે પ્રતીતિ તે અન્યથા ખ્યાતિ.

એ રીતે તમામ બ્રહ્મગ્રંથમાં અન્યથા ખ્યાતિ માનવાથી નબી શકે છે; અને તેથી છીપ વગેરેમાં અનિર્વચનીય રૂપા વગેરેની ઉત્પત્તિનું કથન અસંગત (અધર્મિત—બિનજરૂરનું) થશે.

સમાધાન—વિષયના સમાન આકારવાળું જ્ઞાન હોય છે. કોઈક વસ્તુનું ખીજા કોઈક વસ્તુરૂપે જ્ઞાન સંભવતું નથી; માટે છીપમાં રૂપાને આકારે જ્ઞાન

થાય છે, તેનો વિષય છે રૂપું, તે પણ અનિર્વચનીય ઉત્પન્ન થાય છે.
શંકા—આ અદૈત સિદ્ધાંત પ્રમાણે પણ કારણથી અન્ય જે દેશકાળ, તેમાં બ્રહ્મની કારણતાનું જ્ઞાન સંભવતું નથી; (એટલે દેશકાળ એ વસ્તુતઃ જગતનું કારણ નથી; પણ બ્રહ્મમાં રહેલું જગતનું કારણપણું માયાને લીધે દેશકાળમાં જણાય છે, એમ જે સિદ્ધાંતી કહે, તો તેમ પણ સંભવતું નથી.) માટે દેશકાળમાં જે કારણપણું પ્રતીત થાય છે, તે (વાંઝણીના છોકરાની પેઠે બિલ્લકુલ) ઉત્પન્ન થયા વિનાનું જ પ્રતીત થતું નથી; અથવા બ્રહ્મમાં રહેલા કારણપણાનું જ્ઞાન દેશકાળમાં થાય છે એમ પણ નથી; પણ દેશકાળમાં જ કારણપણું રહેતું છે, તે જ પ્રતીત થાય છે.
આ રીતે ‘આકાશાદિક જગતનું કારણ દેશકાળ નથી’ એ કથન અસંમત છે—અરાગર સંભવતું નથી.

સમાધાન: બ્રહ્મનું કારણપણું અન્યથા ખ્યાતિથી દેશકાળમાં પ્રતીત થાય છે

સિદ્ધાંતી:—પૂર્વપક્ષીની શંકા સંભવતી નથી; કેમ કે દેશકાળમાં બ્રહ્મની કારણતા પ્રતીત થાય છે. (એટલે દેશકાળનું કારણ બ્રહ્મ છે, એમ સમજાય છે.) જેમ જાસુદના કૂત્ર ઉપર સ્ફટિક મૂક્યો હોય, તો તે સ્ફટિકમાં જાસુદના કૂત્રની રતાશ દેખાય છે, તેમ જ અધિજ્ઞાનની સત્યતા સ્વપ્નકાળમાં મિથ્યા હોય, પર્યંત વગેરેમાં દેખાય છે.

હવે સ્ફટિકમાં અનિર્વચનીય રતાશ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માનેલું નથી; પણ કૂત્રની રતાશ સ્ફટિકમાં પ્રતીત થાય છે, એમ માનેલું છે; માટે ઘોળો સ્ફટિક રાતો પ્રતીત થાય છે; તેથી રાતાપણાના જ્ઞાનમાં અન્યથા ખ્યાતિ માનેલી છે.

એ જ રીતે સ્વપ્નના મિથ્યા પદાર્થોમાં સત્યતા પ્રતીત થાય છે. ત્યાં અનિર્વચનીય સત્યતા તે મિથ્યા પદાર્થોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એમ કહેવું એ તો ‘સત્ય મિથ્યા છે’ એવા (વ્યાઘાત દોષવાળા) વચનની પેઠે સંભવતું નથી. અને જે ન થયું હોય તેની પ્રતીતિ થતી નથી; માટે સ્વપ્નના અધિજ્ઞાન એતનની સત્યતા સ્વપ્નના મિથ્યા પદાર્થોમાં પ્રતીત થાય છે, એમ જ માનવું પડે; તેથી મિથ્યા પદાર્થોની સત્ય રૂપે પ્રતીતિ થવાથી સત્યતાના જ્ઞાનમાં અન્યથા ખ્યાતિ માનેલી છે. તે જ પ્રમાણે અધિજ્ઞાન બ્રહ્મમાં રહેલું કારણપણું દેશકાળમાં અન્યથા ખ્યાતિથી પ્રતીત થાય છે.

વાદી:—જે એટલી જગ્યાએ (દેશકાળમાં) અન્યથા ખ્યાતિ માનો છે, તો પછી બધા જ ભ્રમસ્થાનમાં પણ અન્યથા ખ્યાતિ શા માટે નથી માનતા ?

સિદ્ધાંતી:—કેમ કે ‘છીપમાં રૂપુ દેખાય છે’ વગેરે દેશકાળે અન્યથા ખ્યાતિ માનવામાં આવેો દોષ આવે છે—

જ્ઞાનનો જે વિષય હોય તેનાથી જુદા પ્રકારનું જ્ઞાન હોઈ શકતું નથી. હવે ત્યાં સ્ફટિકમાં રાતાપણાનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યાં રાતા પ્રુપ્તનો સ્ફટિક માથે સંબંધ છે; માટે સ્ફટિકના સંબંધવાળા કૂત્રની રતાશ સ્ફટિકમાં જોવામાં

આવે છે, કેમ કે આન કરણની વૃત્તિ બ્યારે રાતા પુષ્પના આકારની થાય છે, ત્યારે તેજ વૃત્તિનો વિષય રાતા પુષ્પના સંબધવાળો ન્દિદ્ છે, માટે પુષ્પની રતાના ચ્દિદિક્ષા બોવામા આવે છે, પણ તેજ પ્રમાણે છીપતુ રૂપાને આપરે જ્ઞાન થયુ મેંભવતુ નથી, કેમ કે વેદાત મિત્રાય બીજા ર્દર્શ મતમા છીપમા અનિર્વચનીય રૂપ કે વ્યાવહારિક રૂપ છે નહિ, પણ રક્ત છીપ છે તે છીપના મેંમધથી આન કરણની વૃત્તિ છીપને આપરેજ થવાની, રૂપાને આનર થવાની નહિ, માટે અવિદ્યાનુ પરિણામ અને ચેતનનુ વિવર્ત એવુ અનિર્વચનીય રૂપ અને તેનુ જ્ઞાન એ બને ઉત્પન્ન થાય છે.

વળી ચ્દિદિક્ષા રતાશ પ્રતીત થાય છે, ત્યા વૃત્તિનો મેંમધ ચ્દિદ્ અને રાતુ પુષ્પ એ બેની બેડે થાય છે. રાતા પુષ્પના મેંમધથી વૃત્તિ રક્તાકાર થાય છે. તે વૃત્તિનો મેંમધ ચ્દિદ્ માથે પણ છે, અને ચ્દિદિક્ષા રક્તતાની છાયા છે, માટે પુષ્પનો ધર્મ જે રક્તાતા, તે ચ્દિદિક્ષા પણ તેજ વૃત્તિના વિષય તરીકે બને છે, અર્થાત્ જે વૃત્તિ પુષ્પમા રક્તતાનો આકાર ધારણ કરે છે, તેજ વૃત્તિ ચ્દિદિક્ષા પણ રક્તતાનો આનર ધારણ કરે છે આ રીતે—

(૧) જ્યા બે પદાર્થોનો મેંમધ છે, ત્યા એમના ધર્મની બીજાનામા પ્રતીતિ સબવે છે, અને તેથી ત્યા અન્યથા ખ્યાતિ પણ મળવે છે

(૨) જ્યા બે પદાર્થોનો સબધ નથી, ત્યા અન્યથા ખ્યાતિ નહિ પણ અનિર્વચનીય ખ્યાતિ છે.

જેમ પુષ્પના મેંમધવાળા ચ્દિદિક્ષા પુષ્પની રક્તતા પ્રતીત થાય છે, તેમ ન્વખના હાથી, પર્વત વગેરેનો પણ અધિજ્ઞાન ચેતન સાથે સબધ છે માટે ચેતનનો ધર્મ સત્યતા પણ ચેતનના સબધવાળા હાથી, પર્વત વગેરેમા પ્રતીત થાય છે, તે અન્યથા ખ્યાતિ છે, તેવી જ રીતે અધિજ્ઞાન ચેતનનો ધર્મ કારણપણ તે અધિજ્ઞાન ચેતનના સબધવાળા દેશકાળમા પ્રતીત થાય છે

જામત પ્રપચ સામગ્રી વિના થાય છે; માટે સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા છે

વાદી:—પણ મે પહેના હું છે, કે બે અન્યથા ખ્યાતિની રીતે અધિજ્ઞાન ચેતનના સબધવાળા દેશકાળમા ચેતનનો ધર્મ—કારણપણ પ્રતીત થતો હોય તો અધિજ્ઞાન ચેતનનો સબધ તો સઘળા પ્રપચ સાથે છે, માટે અન્યથા ખ્યાતિની રીતે સઘળા પ્રપચમા કારણપણ પ્રતીત થયું નેઈ એ.

સિદ્ધાંતી:—એમ સબવતુ નથી કે—

(૧) જેમ સ્વપ્નમા બે શરીર ઉત્પન્ન થાય છે

(૧) એજ શરીર પિનારૂપ પ્રતીત થાય છે અને (૨) બીજુ શરીર પુનરૂપ પ્રતીત થાય છે, ત્યા બે શરીરોનો અમરના અધિજ્ઞાન ચેતન સાથે સબધ પણ છે, તથાપિ પિનારૂપ શરીરમા અધિજ્ઞાનની રાણના પ્રતીત થાય છે અને પુનરૂપ શરીરમા કારણના પ્રતીત થતી નથી, પણ ‘પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર છે’ એ રીતે પુનરૂપ શરીરમા ભર્ત્તા પ્રતીત થાય છે એ જ રીતે તે કે અધિજ્ઞાન ચેતન સાથે સબધ તો સર્વનો છે, તથાપિ દેશકાળમા

ચેતનધર્મ-કારણના પ્રતીત થાય છે; અને બીજા બધામાં કાર્યતાની પ્રતીતિ થાય છે. અથવા—

(૨) અધિશાન ચેતન અસંગ છે. તે કાર્તુ, પરમાર્થથી (વાસ્તવિક રીતે) કારણ નથી.

માયામાં આભાસ (ધ્વજ) જે કે કારણ છે, તથાપિ આભાસનું સ્વરૂપ મિથ્યા હોય છે. જે પોને જ મિથ્યા હોય, તે બીજાનું કારણ હોઈ શકે નહિ.

જે પરમાત્મા જગતનું કારણ હોય, તો તેનું કારણપણું પ્રાંતિથી દેશ-કાળમાં, પ્રતીત થાય છે એમ સંભવે, પણ પરમાત્મા વિશે કારણના છે નહિ; પરમાત્મા કારણતાત્ત્વિક ધર્મ રહિત અમંગ છે; માટે તેની કારણતા દેશકાળમાં પ્રતીત થાય છે. એમ કહેવું સંભવતું નથી; તેથી માયાકૃત અનિર્વચનીય દેશકાળ અનિર્વચનીય કારણતાવાળા ઉત્પન્ન થાય છે.

વાસ્તવિક રીતે જોનાં દેશકાળ પણ કારણ નથી. જેમ પુત્ર વગરનો પુત્ર સ્વપ્નમાં પુત્ર અને પૌત્ર બનેને દેખે. ત્યારે પુત્ર અને પૌત્રનાં શરીર અનિર્વચનીય ઉત્પન્ન થાય છે; અને પુત્રના શરીરમાં પૌત્રના શરીરની કારણતા પણ અનિર્વચનીય ઉત્પન્ન થાય છે; ત્યાં પુત્રશરીર અને પૌત્રશરીરનો પરસ્પર કાર્ય-કારણભાવ વાસ્તવિક હોતો નથી. તેમ જ અનિર્વચનીય દેશકાળ પ્રતીત થાય છે. વાસ્તવિક રીતે દેશકાળ અને આકાશાદિક પ્રપચનો કાર્યકારણભાવ નથી.

આ રીતે દેશકાળ સામગ્રી વિના જગત પ્રપચની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે સ્વપ્નની પેઠે જગત પણ મિથ્યા છે.

વળી જેમ સ્વપ્નનાં સ્વીપુત્રાદિક સ્વપ્નમાં જ સુષુપ્તનાં હેતુ છે—જગતમાં તેનો અભાવ છે, તેમ જગતના પદાર્થોનો સ્વપ્નમાં અભાવ હોય છે; માટે બંને સમાન છે.

પૂર્વવક્ત્ર:—એક સ્વપ્નના પદાર્થો બીજા સ્વપ્નમાં રહેતા નથી.

માટે જગત સ્વપ્નની સમાનતા હોઈ શકે નહિ.

વાદી:—જગત અને સ્વપ્ન સમાન કહો છો તે સંભવતું નથી; કેમ કે જગત પછી સ્વપ્ન મર્યાદા દ્વારા જગત થાય છે, ત્યારે પહેલા જગતમાં જ પદાર્થો હોય છે, તેના તે જ સ્વપ્ન પછીના બીજા જગતમાં કાયમ હોય છે; અને પ્રથમ સ્વપ્નના પદાર્થો બીજા સ્વપ્નમાં કાયમ રહેતા નથી; માટે સ્વપ્નના પદાર્થોથી જગતના પદાર્થો વિરુદ્ધ છે અને તેથી જગત અને સ્વપ્ન સમાન નથી.

સિદ્ધાંતી:—આવી શંકા પણ મિદ્ધાંત ન જાણનાર મૂઠ લોડાની દૃષ્ટિથી કરવામાં આવે છે; કેમ કે મૂર્ખોએ એમ જાણે છે, કે સંસારપ્રવાહ અનાદિ છે; તેમાં શ્રવેને જગત, સ્વપ્ન સુષુપ્તિ થાય છે.—

(૧) જગતકાળમાં સ્વપ્ન-સુષુપ્તિ નષ્ટ થાય છે.

(૨) સ્વપ્નકાળમાં જગત-સુષુપ્તિ નષ્ટ થાય છે;

(૩) તેમ સુષુપ્તિકાળમાં જગત-સ્વપ્ન નષ્ટ થાય છે; પણ સ્વપ્ન-સુષુપ્તિ ૧૫, ત્યારે જગતકાળમાં સ્ત્રી, પુત્ર, પશુ, ધન વગેરે દૂર થતાં નથી (નાશ

પામતાં નથી), પણ એમને એમ બન્યાં રહે છે; માત્ર તેનું જ્ઞાન દૂર થાય છે. ફરી બનત તથા છે, ત્યારે પ્રથમ બનતના વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે. આવી અજ્ઞાની મૂર્ખોની દૃષ્ટિ હોય છે.

સિદ્ધાંત:—બનતના પદાર્થો તેના જ્ઞાનની સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે;

માટે તે પણ બીજા બનતમાં રહેતા નથી

પણ સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે છે:—

(૧) અવિદ્યાનું બે પ્રકારનું પરિણામ:—

૧. સઘળા પદાર્થો ચેતનનું વિવર્ત અને અવિદ્યાનું પરિણામ છે માટે છીપમાંના રૂપાની પેઠે જે વખતે જે પદાર્થ જોવામાં આવે, તે વખતે અધિજ્ઞાન ચેતનને આશ્રયે રહેલી અવિદ્યાનું બે પ્રકારનું પરિણામ થાય છે.

ક. અવિદ્યાના તમેગુણ અંશનું ઘટાદિ વિવર્તન પરિણામ થાય છે; અને

ચ. અવિદ્યાના સત્ત્વગુણ અંશનું જ્ઞાનરૂપ પરિણામ થાય છે.

(૨) વ્યાપક ચેતન અને વૃત્તિજ્ઞાનમાં ભેદ-વૃત્તિને જ જ્ઞાન કહેવાનો વ્યવહાર—જે કે ચેતનને જ્ઞાન કહે છે, માટે સત્ત્વગુણનું પરિણામ જ્ઞાન છે, એમ કહેવું મંભવતું નથી; તથાપિ તમામ વ્યાપક ચેતન એ જ્ઞાન નથી, પણ સામાસ-વૃત્તિમાં આક્રમક ચેતનને જ્ઞાન કહે છે; માટે ચેતનમાં જ્ઞાન વ્યવહારનું સંપાદન કરનારી વૃત્તિ રહેલી છે. એ રીતે ચેતનમાં જ્ઞાનપણાની સંપાદકવૃત્તિ છે.

આ રીતે ચેતનમાં જ્ઞાનપણાની ઉપાધિવૃત્તિ છે. તે વૃત્તિમાં પણ જ્ઞાન શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, જેમ લોકોમાં કહેવાય છે, કે ‘ઘડાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું; વજ્રનું જ્ઞાન નાશ પામ્યું.’ ત્યાં વૃત્તિમાં આશ્રય ચેતનનો તો ઉત્પત્તિનાશ સંભવનો નથી; વૃત્તિનો ઉત્પત્તિનાશ થાય છે; અને જ્ઞાનનો ઉત્પત્તિનાશ કહે છે; માટે વૃત્તિમાં પણ જ્ઞાન શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે.

(૩) વૃત્તિ અવચ્છિન્ન-ચેતન, તે જ્ઞાન અને સાક્ષી

એ વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન સત્ત્વગુણનું પરિણામ છે; એમ કહેવું સંભવે છે,

ક. તે વૃત્તિરૂપ (અવિદ્યાના) પરિણામમાં ચેતનનો આભાસ હોય છે.

ચ. ઘટાદિક વિવર્તન પરિણામમાં ચેતનનો આભાસ હોતો નથી;

કેમ કે વિવર્ત અને વૃત્તિ જો કે બન્ને અવિદ્યાનાં પરિણામ છે, તથાપિ—

ક. ઘટાદિક વિવર્ત તો અવિદ્યાના તમેગુણનું પરિણામ છે, માટે મસિન છે, તેમાં આભાસ હોતો નથી;

ચ. અને વૃત્તિ સત્ત્વગુણનું પરિણામ છે, માટે સ્વચ્છ હોય છે; અને તેમાં આભાસ હોય છે. આ રીતે—

ક. વૃત્તિમાં ચેતનના આભાસનું મદજ કરવાની યોગ્યતા હોવાથી વૃત્તિ અવચ્છિન્ન-ચેતનને જ્ઞાન કહે છે; અને સાક્ષી કહે છે.

ચ. ઘટાદિક વિવર્તમાં આભાસનું મદજ કરવાની યોગ્યતા નથી; તેથી વિવર્ત અવચ્છિન્ન-ચેતન જ્ઞાન નથી અને સાક્ષી પણ નથી.

આ રીતે જાગૃતતા પદાર્થ અને તેનું જ્ઞાન જન્મે સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે અને સાથે જ નષ્ટ થાય છે. આ વેદનો ગૂઢ સિદ્ધાંત છે; માટે જાગૃતતા પદાર્થો બીજા જાગૃતતામાં રહે છે એમ કહેવું સંભવે નહિ.

જાગૃતતા પદાર્થોના પરસ્પર કાર્યકારણસાથ નથી

વાદી:—સ્વપ્નમાંથી જાગૃતતા પુરુષને એવી પ્રત્યભિજ્ઞા થાય છે, કે ‘જે પદાર્થ પહેલાં હતો, તે જ આ પદાર્થ છે;’ માટે જાગૃતતા પદાર્થોનાં જ્ઞાન થતી વખતે જ ઉત્પત્તિ અને નાશ થતો નથી, પણ તે પદાર્થ જ્ઞાન થયા પહેલાં વિદ્યમાન હોય છે; અને જ્ઞાન નષ્ટ થયા પછી પણ રહે છે.

સિદ્ધાંતી:—જેમ સ્વપ્નના પદાર્થો તે જ ક્ષણે ઉત્પન્ન થાય છે અને એમ પ્રતીત થાય છે, કે ‘મારા જન્મથી પણ પહેલાં જીવજેલા આ પર્વત, સમુદ્ર વગેરે છે.’ એ સ્થળે, તત્કાલ જીવજેલા પદાર્થોમાં પણ ઘણા કાળ સુધીની સ્થિરતાની ભ્રાંતિ થાય છે; માટે જે અવિદ્યાએ મિથ્યા પર્વત સમુદ્રાદિક ઉપજાવ્યા છે, તે જ અવિદ્યાથી બહુ કાળ સુધી સ્થિરતા અને સ્થિરતાની પ્રતીતિ અનિર્વચનીય જીવજે છે.

એ જ રીતે જાગૃતતા પદાર્થો વિષે પણ બહુ કાળ (અનેક દિવસો સુધી) સ્થિરતા છે નહિ, પણ અવિદ્યાના જળથી મિથ્યા સ્થિરતા પણ તે પદાર્થોની સાથે જીવજે છે; અને પ્રતીત થાય છે.

(જાગૃતતા પદાર્થોમાં ‘આ પહેલાં જોયેલા પદાર્થો છે’ એવું પ્રત્યભિજ્ઞા જ્ઞાન બંધમાંથી જાગૃતતા પુરુષને થાય છે; એ જ્ઞાન નદીના પ્રવાહ જેવું, રીવાની જ્યોતિ જેવું, આકાશના તારાની સ્થિતિ જેવું અને વૃક્ષના ફળ જેવું બ્રહ્માત્મક છે.)

વાદી:—(૧) સ્વપ્નના પદાર્થો સાક્ષાત્ અવિદ્યાનું પરિણામ છે.

(૨) જાગૃતતા પદાર્થ સાક્ષાત્ અવિદ્યાનું પરિણામ નથી; પણ જેમ ઘડાની ઉત્પત્તિ દંડ, ચક્ર, કુંભાર વગેરેથી થાય છે; તેમ બધા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ પોતપોતાનાં કારણથી થાય છે—સાક્ષાત્ અવિદ્યાથી થતી નથી.

જે જાગૃતતા પદાર્થો સાક્ષાત્ અવિદ્યાનું પરિણામ હોય, તે શ્રુતિમાં આકાશાદિક ક્રમથી પાંચ બ્રૂતોની ઉત્પત્તિ અને પંચીકરણ તથા તેનાથી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ કહી છે, તેના મેળ બેસરો નહિ; માટે ઈશ્વરની સૃષ્ટિરૂપ જાગૃતતા પદાર્થો પોતપોતાનાં ઉપાદાનનું પરિણામ છે; અવિદ્યાનું સાક્ષાત્ પરિણામ નથી.

(૧) સ્વપ્નના તે તમામ પદાર્થો અવિદ્યાનું પરિણામ છે. તે પદાર્થોનું ઉપાદાન એક અવિદ્યા જ હોવાથી તે પદાર્થોની અને તેના જ્ઞાનની એક અવિદ્યાથી જ એક જ વખતે ઉત્પત્તિ સંભવે છે.

(૨) જાગૃતતા પદાર્થો જુદાંજુદાં કારણોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. કાર્યની પહેલાં કારણ હોય છે અને કારણમાં કાર્યનો લય થાય છે; અને તેથી જ ઘડો ઉત્પન્ન થતા પહેલાં અને ઘડો નાશ થયા પછી માટી જ રહે છે. એ જ રીતે કાર્યકારણરૂપ કોઈ પદાર્થ અધિક કાળ ગિચા રહે છે અને કોઈ કોઈ અલ્પ કાળ

પામતા નથી), પણ એમને એમ બન્યા રહે છે, માન તેનું જ્ઞાન દૂર થાય છે ફરી જન્યત થાય છે, ત્યારે પ્રથમ જન્યતના વિષયમાન પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે આવી અજ્ઞાની મૂર્ખોની દૃષ્ટિ હોય છે.

સિદ્ધાન્ત:-જન્યતના પદાર્થો તેના જ્ઞાનની સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે;

માટે તે પણ બીજા જન્યતમાં રહેતા નથી

પણ સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે છે —

(૧) અવિદ્યાનું બે પ્રકારનું પરિણામ:-

૧ સધળા પદાર્થો ચેતનનું વિવર્ત અને અવિદ્યાનું પરિણામ છે માટે હીપમાના રૂપાની પેઠે જે વખતે જે પદાર્થ જોવામાં આવે, તે વખતે અધિગત ચેતનને આશ્રયે રહેતી અવિદ્યાનું બે પ્રકારનું પરિણામ થાય છે
ક અવિદ્યાના તમોગુણ અંગનું ઘટાદિ વિષયરૂપ પરિણામ થાય છે, અને
જ્ઞ. અવિદ્યાના સત્ત્વગુણ અંગનું જ્ઞાનરૂપ પરિણામ થાય છે

(૨) વ્યાપક ચેતન અને વૃત્તિજ્ઞાનમાં ભેદ વૃત્તિને જ જ્ઞાન કહેવાનો વ્યવહાર-જો કે ચેતનને જ્ઞાન કહે છે, માટે સત્ત્વગુણનું પરિણામ જ્ઞાન છે, એમ કહેવું સંભવતું નથી તથાપિ નમામ વ્યાપ ચેતન એ જ્ઞાન નથી, પણ સામાસ-વૃત્તિમાં આક્ર ચેતનને જ્ઞાન કહે છે, માટે ચેતનમાં જ્ઞાન વ્યવહારનું સપાદન પ્રનારી વૃત્તિ રહેતી છે, એ રીતે ચેતનમાં જ્ઞાનપણીની મ પાત્વૃત્તિ છે

આ રીતે ચેતનમાં જ્ઞાનપણીની ઉપાધિવૃત્તિ છે તે વૃત્તિમાં પણ જ્ઞાન શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે જેમ લોકોમાં કહેવાય છે, કે ' ધડાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું વસ્તુનું જ્ઞાન નાશ પામ્યું ' ત્યાં વૃત્તિમાં આક્ર ચેતનનો તો ઉત્પત્તિનાશ સંભવતો નથી, વૃત્તિનો ઉત્પત્તિનાશ થાય છે, અને જ્ઞાનનો ઉત્પત્તિનાશ કહે છે માટે વૃત્તિમાં પણ જ્ઞાન શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે

(૩) વૃત્તિ અવચ્છિન્ન-ચેતન, તે જ્ઞાન અને સાક્ષી

એ વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન સત્ત્વગુણનું પરિણામ છે, એમ કહેવું સંભવે છે, ક તે વૃત્તિરૂપ (અવિદ્યાના) પરિણામમાં ચેતનનો આભાસ હોય જ
જ્ઞ. ઘટાદિક વિષયરૂપ પરિણામમાં ચેતનનો આભાસ હોતો નથી, એમ કે વિષય અને વૃત્તિ જો કે જન્મે અવિદ્યાના પરિણામ છે, તથાપિ—
ક ઘટાદિક વિષય તો અવિદ્યાના તમોગુણનું પરિણામ છે, માટે મસ્તિ
છે, તેમાં આભાસ હોતો નથી,

જ્ઞ. અને વૃત્તિ સત્ત્વગુણનું પરિણામ છે, માટે સ્વ-છ હોય છે, અને તેમાં આભાસ હોય છે આ રીતે—

ક. વૃત્તિમાં ચેતનના આભાસનું મદલું કરવાની ચોખ્ખતા હોવાથી વૃત્તિ અવચ્છિન્ન-ચેતનને જ્ઞાન કહે છે, અને સાક્ષી કહે છે

જ્ઞ ઘટાદિક વિષયમાં આભાસનું મદલું કરવાની ચોખ્ખતા નથી, તેથી વિષય અવચ્છિન્ન-ચેતન જ્ઞાન નથી અને સાક્ષી પણ નથી

દષ્ટિ-મૃષ્ટિવાદ કહે છે.

(૩) દષ્ટિ-મૃષ્ટિ શબ્દનો અર્થ: એનું બીજું નામ અજ્ઞાતવાદ (દષ્ટિ એટલે અવિદ્યારૂં વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન તે જ્ઞાન યતાંની સાથે જ મૃષ્ટિ એટલે પ્રપંચની ઉત્પત્તિ, તેનું જ દેશન, તેને દષ્ટિ-મૃષ્ટિવાદ કહે છે. એને જ અજ્ઞાતવાદ પણ કહે છે.)

(૪) આ પક્ષમાં પદાર્થની અજ્ઞાત સત્તા નથી, પણ જ્ઞાત સત્તા છે. (એટલે જ વખતે જ પદાર્થ જાણેલો હોતો નથી, તે વખતે તે હોતો નથી; પણ જ વખતે પદાર્થ જાણવામાં આવે છે, તે જ વખતે તેનું અસ્તિત્વ પણ બાંધે છે.) અદ્વૈતવાદમાં આ સિદ્ધાંતપક્ષ છે: એટલે અદ્વૈતવાદનો સૌથી જેવડો એ સિદ્ધાંત છે.

(૫) એ સિદ્ધાંતપક્ષમાં બે સત્તા છે, ત્રણ નથી; કેમ કે તમામ અનાત્મ પદાર્થો સ્વપ્નની પેઠે પ્રાતિભાસિક છે. જ વખતે તે પદાર્થો દેખાય છે, તે જ વખતે માત્ર તેમની સત્તા (અસ્તિત્વ) છે, તે સિવાય બીજો વખતે તે અનાત્મ પદાર્થોની સત્તા નથી; માટે ત્રીજી વ્યાવહારિક સત્તા છે જ નહિ.

(૬) જાગ્રતમાં સત્ય, મિથ્યા વગેરે પ્રતીતિ થાય છે, તે સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા હોય છે. આ પક્ષમાં તમામ અનાત્મ પદાર્થો સાક્ષીભાસ્ય છે. પ્રમાણ કે પ્રમાણનો વિષય કોઈ પણ પદાર્થ નથી; કેમ કે અંત કરણ અને ઇન્દ્રિયો તથા ઘટાદિક બધી ત્રિપુટી અને જ્ઞાન સ્વપ્નની પેઠે એક જ વખતે ઉત્પન્ન થાય છે; માટે તેમનો વિષયવિષયી બાવ અંબવે નહિ, એટલે તે સાથે ગ્રેપજેક્ષા પદાર્થો પૈકી એક પદાર્થ જેવ થાય અને બીજો જ્ઞાના થાય એમ બને નહિ. જો ધડો વગેરે વિષયો અને નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયો, તેમ જ અંત કરણ એ જ્ઞાન યતા પહેલાં ઉત્પન્ન થયાં હોય, તો નેત્રાદિ દ્વારા અંત કરણનું વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન પ્રમાણજન્ય દેહેવાય; પણ તે અંત કરણ, ઇન્દ્રિયો અને વિષય એ ત્રણ જ્ઞાન યતા પહેલાં તો હતાં નહિ; પણ એ ત્રિપુટી સ્વપ્નની પેઠે જ્ઞાનની સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે ત્રિપુટીજન્ય જ્ઞાન કોઈ પણ નથી, તથાપિ જ્ઞાનમાં સ્વપ્નની પેઠે ત્રિપુટીજન્યતા (એટલે પ્રમાણ વડે પ્રમાણને ઘટાદિ પ્રમેયનું જ્ઞાન થયું તે) પ્રતીત થાય છે; માટે જાગ્રતના પદાર્થ સાક્ષીભાસ્ય છે, પ્રમાણજન્ય જ્ઞાનના વિષય નથી; માટે પણ જાગ્રતના પદાર્થો સ્વપ્નના પદાર્થોની પેઠે મિથ્યા છે. અથવા—

ક. જાગ્રતમાં કેટલાક પદાર્થોને મિથ્યારૂપે જાણવામાં આવે છે.

ચ. બીજા કેટલાકને સત્યરૂપે જાણવામાં આવે છે. એવી રીતે કે—

(ક) અનાદિ દાળના પદાર્થ છે. તેમાં કોઈ નષ્ટ થાય છે, અને બીજા તેના જેવા ઉત્પન્ન થાય છે. એવી રીતે જગતના પ્રવાહનો નાશ કદી થતો નથી, સદાકાળ ચાલ્યા કરશે.

(ચ) જોને જ્ઞાન થાય છે, તેને જગત દેખાતું નથી—બીજાને દેખાય છે. (અર્થાત્ તે જગતને અસત્ જુએ છે; બીજાઓ તેને સત્ જુએ છે.)

સ્થિર રહે છે. સ્વપ્નના પદાર્થોમાં એવું નથી.

સિદ્ધાંતી:—વાદીનું કહેવું યથાર્થ નથી; કેમ કે જગત્તના પદાર્થોની પેઠે સ્વપ્નના પદાર્થોમાં પણ કાર્યકારણભાવ પ્રતીત થાય છે. જેમ કોઈને એવું સ્વપ્ન આવે કે મારી ગાયને વાહરડી ચાલી છે અને મારી સ્ત્રીને પુત્ર આવ્યો છે. ત્યાં ગાય અને સ્ત્રીમાં કારણપણાની પ્રતીતિ અને ઘણો કાળ સ્થિરતાની પ્રતીતિ થાય છે. વાહરડીમાં અને પુત્રમાં કાર્યતા અને અસ્પ કાળ સ્થિરતા પ્રતીત થાય છે. ખરું જોતાં તે ગદ્યાં સમ કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં છે; કોઈ કોઈનું કારણ નથી, પણ ગાય, વાહરડી, સ્ત્રી, પુત્ર એ સર્વનું અવિદ્યા જ ઉપાદાન છે; તેમ જગત્ત વિષે પણ કોઈ અધિક કાળથી જપજેલું હોઈને કારણરૂપે જણાય છે અને કોઈ ઓછા વખતથી જપજેલું હોઈને કાર્યરૂપે સ્વપ્નની પેઠે પ્રતીત થાય છે. કોઈ કોઈનું પરસ્પર કાર્યકારણ નથી, પણ સાક્ષાત્ અવિદ્યાનું જ કાર્ય છે.

શ્રુતિમાં જે ક્રમ વડે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહી છે, ત્યાં સૃષ્ટિના પ્રતિપાદનમાં શ્રુતિનો અભિપ્રાય નથી; પણ અદ્વૈતનો બોધ કરવાનો અભિપ્રાય છે.

તમામ પદાર્થો પરમાત્માથી જ જપજ્યા છે; માટે તેનું વિવર્ત છે. જે જેનું વિવર્ત હોય તે તેનું જ સ્વરૂપ હોય છે; માટે તમામ નામરૂપ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, પણ બ્રહ્મ જ છે, એ અર્થ સમજાવવાને શ્રુતિએ સૃષ્ટિનું કથન કર્યું છે; સૃષ્ટિ-કથન કરવાનું બીજું કાંઈ પ્રયોજન નથી.

તેમાં ક્રમનું જે કથન છે, તે સ્થૂળ દષ્ટિવાળા પુરુષને લયનું ચિંતન કરવા માટે છે. તેનું પણ અદ્વૈતનો બોધ કરવાનું જ પ્રયોજન છે; માટે ક્રમ-કથનમાં અભિપ્રાય નથી.

સૃષ્ટિમાં ક્રમ નથી, પણ તમામ પદાર્થો એક અવિદ્યાથી જ જપજ્યા છે. તેમનામાં જે કાર્યકારણપણું દેખાય છે. તથા પૂર્વોત્તરપણું (એટલે આ પ્રથમ જપજ્યો છે અને આ પછી જપજ્યો છે એવું) દેખાય છે, તે અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા પ્રતીત થાય છે.

શ્રુતિએ સૃષ્ટિના પદાર્થોનું પોતપોતાનામાં (અંદરઅંદર) કાર્યકારણપણું અને પૂર્વોત્તરપણું કહ્યું છે, તે લયચિંતન માટે કહ્યું છે; ધ્યાન માટે કહ્યું નથી; કેમ કે ધ્યાનમાં કાંઈ પૂર્વોત્તરપણાનો નિયમ નથી—જેવું સ્વરૂપ હોય છે, તેવું જ ધ્યાન થાય છે; માટે જગત્તના પદાર્થોનો પોતપોતામાં કાર્યકારણભાવ નથી.

દષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદનો અંગીકાર

(૧) તમામ પદાર્થો સાક્ષીભાસ્ય છે—સર્વળા પદાર્થો સાક્ષાત્ અવિદ્યાનું કાર્ય છે; અને છીપમાંના રૂપાની પેઠે અથવા સ્વપ્નની પેઠે અવિદ્યાની વૃત્તિરૂપ ઉપાધિવાળા સાક્ષી વડે તે સર્વનો પ્રકાશ થાય છે; માટે સર્વળા પદાર્થો સાક્ષીભાસ્ય છે.

(૨) જ્ઞાન અને જોય એક જ વખતે જપજે છે—અવિદ્યાનું જ્ઞાનાકાર પરિણામ તથા જોવાકાર પરિણામ એક જ વખતે થાય છે, અને એક જ વખતે નાશ પામે છે; માટે જે વખતે પદાર્થની પ્રતીતિ થાય, તે જ વખતે તે પ્રતીતનો નિયમ-પદાર્થ-પણ ઉત્પન્ન થાય છે, બીજી વખતે ઉત્પન્ન થતો નથી. એને

દિ-મુદિવાદ કહે છે.

(૩) દિ-મુદિ શબ્દનો અર્થ: એનું બીજું નામ અજ્ઞતવાદ (દિ એટલે અવિદ્યાનું વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન તે જ્ઞાન યનાંની સાથે જ દિ એટલે પ્રપંચની ઉત્પત્તિ, તેનું જ કથન, તેને દિ-મુદિવાદ કહે છે. એને જ અજ્ઞતવાદ પણ કહે છે.)

(૪) આ પક્ષમાં પદાર્થની અજ્ઞાત સત્તા નથી, પણ જ્ઞાત સત્તા છે. (એટલે જ વખતે જ પદાર્થ જાણેલો હોતો નથી, તે વખતે તે હોતો નથી; પણ જ વખતે પદાર્થ જાણવામાં આવે છે, તે જ વખતે તેનું અસ્તિત્વ પણ જામે છે.) અદ્વૈતવાદમાં આ સિદ્ધાંતપક્ષ છે: એટલે અદ્વૈતવાદનો સૌથી છેવટનો એ મિદ્ધાંત છે.

(૫) એ સિદ્ધાંતપક્ષમાં જો સત્તા છે, ત્રણ નથી; કેમ કે તમામ અનાત્મ પદાર્થો સ્વપ્નની પેઠે પ્રાતિભાસિક છે. જ વખતે તે પદાર્થો દેખાય છે, તે જ વખતે માત્ર તેમની સત્તા (અસ્તિત્વ) છે. તે સિવાય બીજો વખતે તે અનાત્મ પદાર્થોની સત્તા નથી; માટે ત્રીજી વ્યાવહારિક સત્તા છે જ નહિ.

(૬) જગતમાં સત્ય, મિથ્યા વગેરે પ્રતીતિ થાય છે, તે સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા હોય છે. આ પક્ષમાં તમામ અનાત્મ પદાર્થો સાક્ષીભાસ્ય છે. પ્રમાણ કે પ્રમાણનો વિષય કોઈ પણ પદાર્થ નથી; કેમ કે અંત કરણ અને ઈન્દ્રિયો તથા ઘટાફિક બધી ત્રિપુટી અને જ્ઞાન સ્વપ્નની પેઠે એક જ વખતે ઉત્પન્ન થાય છે; માટે તેમનો વિષયવિષયો બાવ મંબવે નહિ; એટલે તે સાથે નેપજેલા પદાર્થો પૈકી એક પદાર્થ જોય થાય અને બીજો જ્ઞાતા થાય એમ બને નહિ. જો ઘડો વગેરે વિષયો અને નેત્ર વગેરે ઈન્દ્રિયો, તેમ જ અંત કરણ એ જ્ઞાન યતા પહેલાં ઉત્પન્ન થયાં હોય, તો નેત્રાદિ દ્વારા અંત કરણનું વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન પ્રમાણજન્ય કહેવાય; પણ તે અંત કરણ, ઈન્દ્રિયો અને વિષય એ ત્રણ જ્ઞાન યતા પહેલાં તો હતાં નહિ; પણ એ ત્રિપુટી સ્વપ્નની પેઠે જ્ઞાનની સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે ત્રિપુટીજન્ય જ્ઞાન કોઈ પણ નથી, તથાપિ જ્ઞાનમાં સ્વપ્નની પેઠે ત્રિપુટીજન્યતા (એટલે પ્રમાણ વડે પ્રમાણને ઘટાદિ પ્રમેયનું જ્ઞાન થયું તે) પ્રતીત થાય છે; માટે જગતના પદાર્થ સાક્ષીભાસ્ય છે, પ્રમાણજન્ય જ્ઞાનના વિષય નથી; માટે પણ જગતના પદાર્થો સ્વપ્નના પદાર્થોની પેઠે મિથ્યા છે. અથવા—

ક. જગતમાં કૈટલાક પદાર્થોને મિથ્યારૂપે જાણવામાં આવે છે.

ચ. બીજા કૈટલાકને સત્યરૂપે જાણવામાં આવે છે. એવી રીતે કે—

(ક) અનાદિ કાળના પદાર્થ છે. તેમાં કોઈ નષ્ટ થાય છે, અને બીજા તેના જેવા ઉત્પન્ન થાય છે. એવી રીતે જગતના પ્રવાહનો નાશ કદી થતો નથી, મનાકાળ ચાલ્યા દરશે.

(ચ) જોને જ્ઞાન થાય છે, તેને જગત દેખાતું નથી—બીજાને દેખાય છે. (અર્થાત્ તે જગતને અસત્ જુએ છે; બીજાઓ તેને સત્ જુએ છે.)

(ગ) તે જ્ઞાનનું સાધન વેદ અને ગુરુ છે; તેમના વડે પરમ સત્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.

એવી પ્રતીતિ જનનમાં થાય છે. તેમાં (૧) કાર્ધ પદાર્થમાં મિથ્યાપણું, (૨) કાર્ધ પદાર્થમાં નારા, (૩) કાર્ધ પદાર્થમાં ઉત્પત્તિ અને (૪) વેદ-ગુરુથી પરમાર્થની પ્રાપ્તિ-એ સર્વે અવિદ્યાકૃત સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા છે.

ક. ક્ષણ માત્રના સ્વપ્નમાં ધણા કાળની પ્રતીતિ થાય છે.

ચ. વળી તેમાં જનનતની પેઠે સ્થિર પદાર્થો પ્રતીત થાય છે.

ગ. તે પદાર્થોથી ધણા કાળ સુધી ભોગ ભોગવાય છે;

માટે જનનના પદાર્થોની સ્વપ્નના પદાર્થોથી સમાર પણ વિવક્ષણના નથી, પણ આત્માથી બિન સર્વ કાર્ધ મિથ્યા છે. (દષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદનું આ તત્ત્વ છે.)

દષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદનો સિદ્ધાંત સાંભળીને શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે:

શંકા:—સ્વપ્નની પેઠે સંસાર સ્વરૂપ કાળ સ્થાયી હોય, તો અનાદિ કાળનો બંધ કહેવાય નહિ; તથા બંધની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ માટે શ્રવણાદિ સાધન નિષ્ફળ થશે.

દોહા—લાલ હજાર ન કલ્પકો, यह ऊपज्यो संसार ।

यात्ते क्षानी मुक्त है, यद्ये अह हजार ॥ ૧૦ ॥

झूठो स्वप्न समान जो, क्षण घटिका है याम ।

यद् कौन को मुक्त है, श्रवणादिक किह काम ? ॥ ૧૧ ॥

શિષ્ય:—આ સંસાર લાખો અને હજારો કલ્પથી ઊપજેલો છે; માટે તેમાં જે જ્ઞાન થાય છે, તે મુક્ત થાય છે; અને ખીજા હજારો અજ્ઞાનીઓ બંધાયેલા રહે છે. જે સ્વપ્નની પેઠે આ સંસાર જૂઠો હોય, તો તે પણ સ્વપ્નની પેઠે એકાદ ક્ષણ, ઘડી કે પહોર સુધી રહેવો જોઈએ. વળી એવા સ્વપ્ન સમાન જૂઠા સંસારમાં બદલ કેાણ અને મુક્ત કેાણ? તેમ શ્રવણાદિક સાધનોનું પણ શું પ્રયોજન છે? ૧૦, ૧૧

ટીકા—શિષ્ય કહે છે, કે હે ગુરો! આ ધ્વિરની સૃષ્ટિ લાખો અને હજારો કલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલી-કિંબુડના?-અનાદિ છે. તેમાં જે જ્ઞાની હોય છે તે મુક્ત થાય છે; અને અજ્ઞાની બંધાયેલા રહે છે.

જે આ સૃષ્ટિ સ્વપ્ન સમાન હોય, તો સ્વપ્ન તો એક ઘડી કે પહોર નેટલો વખત રહે ે; તેમ આ સંસાર પણ એક ક્ષણ, ઘડી કે પહોર અથવા કાંઈક વધારે વખત રહેવો જોઈએ-અહુ લાંબો વખત ટકવો ન જોઈએ.

(૧) સ્વપ્નની પેઠે સ્વરૂપ કાળ ટકનારો સંસાર હોય, તો તેમાં અનાદિ કાળનો બંધ ન હોવો જોઈએ.

(૨) વળી તે બંધની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ માટે શ્રવણાદિક સાધન નિષ્ફળ થશે.

નિત્યમુક્ત ચેતનમાં અવિદ્યાના પરિણામથી

એવો ભ્રમ પ્રતીત થાય છે

ગુરુ:—હે શિષ્ય! પૂર્વે કહેલો સિદ્ધાંત જરાજર સમજ્યા વિના સ્થૂળ

દૃષ્ટિ આ પ્રશ્ન તે કયો છે. પૂર્વે કહેના મિદ્ધાંતમા

(૧) બધ, મોક્ષ, વેદ, ગુરુ એ મધ્યા માન્ય રાખેલા નથી,

(૨) પણ ચેતન નિત્યમુક્ત છે.

(૩) અવિદ્યાના પરિણામરૂપે ચેતનમાં અનેક પ્રકારના વિવર્ત (બિન્ન-બિન્ન નામરૂપથી પ્રતીતિ) થાય છે, તેથી આત્મારૂપ ચેતનની કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી.

(૪) આત્મા સદા અસંગ એકરસ છે.

(૫) આત્મ મુખી કાંઈ મુક્ત થયો નથી, અને હવે પગી થવાનો નથી, પણ ચેતન નિત્યમુક્ત છે.

(૬) અવિદ્યા અને તેના પરિણામનો ચેતનની સાથે કાંઈ કાળમા મંગલ નથી, માટે બધ, વેદ, ગુરુ, શ્રવણાદિક સાધન, સમાધિ તથા મોક્ષ એ સર્વની પ્રતીતિ પણ અવધનની પેઠે અવિદ્યાજન્ય છે, માટે મિથ્યા છે

(૭) એ સર્વમા ધણા કાળ મુખી ટકવાપણુ દેખાય છે, તે પણ અવિદ્યાજન્ય છે, પણ શાસ્ત્રના આ સિદ્ધાંતને ન ભણવાથી અથવા દૃષ્ટિથી કંઈનો આ પ્રશ્ન છે.

શાસ્ત્ર, ગુરુ વગેરે અનિર્વાચનીય ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી

સ્વપ્ન જેવો ભ્રમ છે

ગુરુ:—હે શિષ્ય! જેમ નિદ્રાદોષથી અવધનમા અધ્યાપક, અધ્યયન, વેદશાસ્ત્ર, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર, અધ્યયનનો કરનાર, તેનું કર્મ, તે કર્મનું ફળ પ્રતીત થાય છે, અને તે સર્વ પદાર્થોમા સત્યતાની ભાતિ થાય છે, તથાપિ તે અવધનના સવળા પદાર્થો મિથ્યા છે, તેમ જાગ્રતના પણ સવળા પદાર્થો મિથ્યા છે, અને તે પદાર્થોમા સત્યતાની પ્રતીતિ એ ભ્રમ છે.

અગૃધદેવનું સ્વપ્ન

જેમ અમે તારા ગુરુ છીએ તથા બધોના નાશ કરનાર વેદાર્થનો ઉપદેશ કરીએ છીએ એવી પ્રતીતિ તને થાય છે, એ પ્રતીતિ મિથ્યા છે—અને જેમ અગૃધદેવને (હૃષ્ણારદિન આત્મદેવને) સ્વપ્નમા મિથ્યા પ્રતીતિના વિષય ગુરુ, વેદ વગેરે અનિર્વાચનીય ભિન્નતા માન્ય પડ્યા હતા, તેમ તારા જ્ઞેવામા આત્મદેવ હું—ગુરુ વગેરે પણ તમામ અનિર્વાચનીય અને મિથ્યા છે.

અગૃધદેવને સ્વપ્નમાં થયેલી પ્રતીતિ

વોદા—અગૃધદેવનું સ્વપ્નમાં, ભ્રમ ઝપડ્યો, જિહ્વિ રીતિ ।

શિષ્ય તોફૂં વહ ઝપડી, વધમોક્ષ પરતીતિ ॥ ૧૨ ॥

અગૃધદેવને સ્વપ્નમાં જે રીતે ભ્રમ ભિન્નતા હોતો, એ રીતે હે શિષ્ય! તને પણ આ બધ અને મોક્ષની પ્રતીતિ ભિન્ન છે. ૧૨

ટીકા:—તે અગૃધદેવને આવું સ્વપ્ન થયું હતું એક અગૃધ નામનો દેવ અનાદિ કાળથી નિદ્રામા પડ્યોપડ્યો સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો હતો (આ સ્વપ્ન તે સમારૂપી અવધન સમજવું) તે અવધનમા તે દેવને પ્રતીતિ થઈ કે—

(૧) જલે હું ચાંગડ છું. (ચાંગડ-સ્થૂળસૂક્ષ્મ દેહનો અભિમાની જીવ)

(૨) મહાદુઃખી છું.

(૩) મારા મોઢામા હાડકાં, મગ્ગ, લોહી, ત્વચા, માંસ, મેદ અને વીર્યરૂપ માત્ર ધાતુઓ ભરી છે.

(૪) મહાભયાનક માપ, હાથી આદિક પ્રાણીઓથી ભરેલાં વનમાં (મસારમાં) હું બટકું છું.

તે દેવ વનમાં કરતાંકરતાં અનંત સ્થાન દેખવા લાગ્યો :-

(૧) (અહીંથી નરકનું વર્ણન છે.) કોઈ જગ્યાએ ભાતભાતનાં ભયંકર પ્રાણીઓ ભક્ષણ કરી જવા સામે દોડી આવે છે.

(૨) કોઈ જગ્યાએ પરુ અને લોહીના ભરેલા કુંડ છે, તેમાં પડેલાં પ્રાણીઓ હાહાકાર કરી રહ્યાં છે.

(૩) કોઈ જગ્યાએ લોહના મ્તંબ તપાવેલા છે; તેની સાથે બાંધેલાં મનુષ્ય રહે છે-ચીસો પાડે છે.

(૪) કોઈ જગ્યાએ તપેલી રેતીવાળા માર્ગમાં ઊંચા પગે મનુષ્યોને વર્ષ જાય છે અને રાત્રના સિપાઈઓ તેમને લોહની લાકડીઓથી મારે છે.

(૧) આવી રીતનાં અનેક ભયંકર સ્થાન તે દેવ જોવા લાગ્યો;

(૨) તથા કોઈ વખત પોતે પણ અપરાધ કરીને સ્વપ્નમાં તેવાં દુઃખ ભોગવવા લાગ્યો.

(અહીંથી સ્વર્ગનું વર્ણન છે.) વળી કોઈ જગ્યાએ તેણે દિવ્ય સ્થાન જોયાં.

(૧) તે સ્થાનમાં ઉત્તમ દેવો શોભી રહ્યા છે.

(૨) તે દેવો દિવ્ય ભોગ ભોગવે છે.

(૩) અમૃતનાં દર્શનમાત્રથી તેમની તૃપ્તિ થાય છે.

(૪) તે દેવોને ભૂખ-તરસની ખીડ થતી નથી.

(૫) તેમના શરીર મળભૂતરહિત પ્રકાશમાન છે.

(૬) કોઈ દેવો ઉત્તમ વિમાનમાં રમણ કરે છે; તથા તે વિમાન તે દેવોની ઇચ્છા પ્રમાણે ગમન કરે છે.

(૭) કોઈ જગ્યાએ રંભા, ઉર્વશી આદિક અપ્સરાઓ નૃત્ય કરે છે. તેમનાં તમામ અંગ દોષરહિત છે; તથા તે અપ્સરાઓ સંપૂર્ણ અશુભોવાળા છે.

(૮) તેમના શરીરમાંથી કામવામનાનો પ્રકાર કરે એવી ઉત્તમ મુગંધ આવે છે; અને કોઈ જગ્યાએ દેવો તેમની સાથે રમણ કરે છે.

(૯) કોઈ વખત અશ્વઘેવ પોતે પણ દેવપણું પામીને તે અપ્સરાઓ સાથે ધણા કાળ મુદી રમણ કરે છે.

(૧૦) કોઈ વખત તે અપ્સરાઓ સાથે રમણ કરતો છતાં અકસ્માત્ લોહી અને મળથી ભરેલા કુંડમાં પોતે ડૂળી જાય છે. (અહીં પુણ્યનો ધાપ અને પાપરૂપ અદૃશ્યો દિવ્ય જનાઓ છે.)

એક સ્થાનમાં મૃગો અધિપતિ (ધર્મરાજ) પુત્ર્ય બેરેલો જોવામાં

આવે છે; અને તેની આગતો અમલ કરનારા તેનાં સેવક (યમદૂતો) તેના આગળ ઊભેલા છે.

(૧) દેવતાક માણસોને (પુણ્યવાનોને) તે અધિપતિ અને તેના અનુચર સૌમ્ય જણાય છે; અને—

(૨) દેવતાક માણસોને (પાપીઓને) તે મહાભયંકર જણાય છે.

(૩) તે અધિપતિ પ્રથમ દહેલા વનમાં રહેલા પુરગોને કર્મ અનુસાર કળ આપે છે.

આ રીતે તે અગૃધ નામે દેવ સ્વપ્નમાં અનેક પ્રકારનાં સ્થાન જોવા લાગ્યો. વળી (અહીંથી મૃત્યુલોકગત ભરતખંડનું વર્ણન છે.)

(૧) કોઈ ખીજા સ્થાનમાં જાહણો વેદનો ઘોષ કરી રહ્યા છે.

(૨) કોઈ જગ્યાએ યજ્ઞસાગામાં ઉત્તમ કર્મ થાય છે,

(૩) કોઈ જગ્યાએ ઉત્તમ નદી વહે છે. તેમાં પુણ્યપ્રાપ્તિ માટે લોકો સ્નાન કરે છે.

(૪) કોઈ જગ્યાએ જ્ઞાની ગુરુઓ શિષ્યોને જ્ઞાનવિદ્યાનો ઉપદેશ કરે છે.

તે જ્ઞાનવિદ્યાને પામી તેઓ તે વનમાંથી નીકળી જાય છે.

આ રીતે અગૃધદેવને સ્વપ્નમાં એક દાણ જોઈતા કાળમાં તે વનમાં જાનભાતના આશ્વર્થકારક પદાર્થો જણાયા. તેને સ્વપ્નમાં એમ લાગ્યું, કે—

(૧) હું અનંત કાળથી આ વનમાં રહેતો આવ્યો છું.

(૨) આ વનનો નાશ કદી થાય એમ નથી.

(૩) ક. કોઈ વખતે બાગવાન (જહા, વિષ્ણુ, મહેશ) પોતાનાં ચારે મોઢામાંથી નાના પ્રકારનાં ખીજ (જીવોનાં પરિપક્વ અણુ) કાઢી વનની ઉત્પત્તિ કરે છે. જ. વળી જળનું સિંચન કરીને (કર્મોનુસાર સુખદુઃખના અનુભવરૂપ ભોગ આપીને) તેનું રક્ષણ કરે છે. ગ. કોઈ વખતે બપોલક હાસ્ય કરી મોઢામાંથી અગ્નિ કાઢી વનને બાળી નાખે છે. (પ્રલય-સંહાર કરે છે.)

(૪) વનની ત્યારે ઉત્પત્તિ થાય છે, ત્યારે તેની સાથે મારી પણ ઉત્પત્તિ થાય છે અને વનના દાહની સાથે મારો પણ દાહ થાય છે.

(૫) બધા વનનો દાહ કરીને તે બાગવાન (માળી) એકતોજ રહે છે.

(૬) તેના શરીરમાં વનનાં ખીજ રહે છે.

સ્વપ્નના વેદ સાંભળવાથી અગૃધદેવને સ્વપ્નમાં ઉપર કહી તેવી પ્રતીતિ થઈ.

અગૃધદેવનો સ્વપ્નમાં ગુરુ સાથે મેળાપ

સ્વપ્નના વેદશાસ્ત્રમાં અગૃધદેવે સાંભળ્યું, કે આ વનમાંના (સંસારી) જીવોનાં વારંવાર જન્મમરણ થાય છે, તેમ પોતાનાં પણ વારંવાર જન્મ-મરણ થાય છે; માટે તેણે વિચાર કર્યો, કે—

(૧) કોઈ પણ રીતે વનમાંથી બહાર નીકળી જવું.

(૨) કદાચ વનમાંથી બહાર ન નીકળાય, તોપણ મારું ચાંદળપણું (અર્થાત્ જીવપણું) મટી જાય; અને હમેશાં દેવપણું કાયમ રહે એમ કરવું.

(૩) વનમાંથી બહાર નીકળવાનો ખીજો કોઈ ઉપાય તો નથી; પણ જહા.

વિધાનો ઉપદેશ કરનારા આચાર્ય પોતાના શિષ્યોને ધનની જહાર દાદી શકે છે.

એવો વિચાર કરી તે અગૃધદેવ સ્વપ્નમાં જ તેવા એક સ્વપ્નના આચાર્યને ગરણે ગયો; અને વિધિપૂર્વક આવેલા તે શિષ્યને આચાર્યે સંસ્કૃત બાવાના એક મિથ્યા (સ્વપ્નના) ગ્રંથનો ઉપદેશ કર્યો.

મિથ્યા આચાર્યનો મિથ્યા શિષ્યને મિથ્યા સંસ્કૃત ગ્રંથનો ઉપદેશ ગ્રંથનું મંગળાચરણ—મિથ્યા આચાર્યે શિષ્યને (અગૃધદેવને) જે મિથ્યા સંસ્કૃત ગ્રંથનો ઉપદેશ કર્યો, તેને અને અહીં નીચે લખીએ છીએ :

પ્રથમ મંગળાચરણ કરીએ છીએ; કેમ કે—(૧) મંગળાચરણ કરવાથી ગ્રંથની સમાપ્તિ થવામાં, પ્રતિબંધક (અડચણ કરનારાં) જે વિદ્યો હોય તેના નાશ થાય છે. વિદ્ય નામ પાપનું છે; પાપને લીધે શુભ કાર્યની સમાપ્તિ થાય નહિ. તે પાપનો મંગળાચરણથી નાશ થાય છે. (૨) જે પાપરહિત હોય, તેણે પણ ગ્રંથના આરંભમાં મંગળાચરણ અવસ્થા કરવું; કેમ કે જો ગ્રંથના આરંભમાં મંગળાચરણ ન હોય, તો તે ગ્રંથકર્તા વિશે લોકોને નાસ્તિકપણાની ક્ષાંતિ થવાથી લોકોની પ્રવૃત્તિ તે ગ્રંથમાં થતી નથી.

મંગળ ગણ પ્રકારનું છે: (૧) વસ્તુનિર્દેશરૂપ, (૨) નમસ્કારરૂપ અને (૩) આશીર્વાદરૂપ,

સગુણ અથવા નિર્ગુણ જે પરમાત્મા તેને વસ્તુ કહે છે. તેના કીર્તનનું નામ વસ્તુનિર્દેશ કહેવાય છે.

પોતાની અથવા શિષ્યની જે ઇચ્છિત વસ્તુ, તેની પ્રાર્થનાનું નામ આશીર્વાદરૂપ મંગળ કહે છે. એનું ઉદાહરણ હવે પછીના જથ્થા અને યમા દોહરામાં છે. ચોથા દોહરામાં ગ્રંથકર્તાની ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાર્થના અને પાંચમા દોહરામાં શિષ્યની ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાર્થના છે.

ગણેશ, દેવી વગેરેની ઇશ્વરતા

ગણેશ અને દેવીનું ઇશ્વરપણું પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે; માટે તેમનું ચિંતન એ પણ ઇશ્વરનું ચિંતન છે—અનીશ્વરનું ચિંતન નથી. પુરાણમાં ગણપતિનો જે જન્મ કહ્યો છે તે જીવના જન્મની પેઠે કર્મનું ફળ નથી, પણ (રામકૃષ્ણાદિકની પેઠે ભક્તજનના અનુગ્રહ માટે પરમાત્માનો જ આવિર્ભાવ (પ્રકટપણું) થાય છે; એવો વ્યાસ ભગવાનનો પરમ અભિપ્રાય છે.

અહીં આશું રહસ્ય છે, કે વાસ્તવિક રીતે જોતાં જીવ પણ પરમાત્માથી બિન્ન નથી; પરંતુ જન્મ, મરણ વગેરે બંધનનો આત્મામાં જે અધ્યામ તે જીવનું જીવપણું છે. એવો જન્માદિક બંધ ગણેશ વગેરેને આત્મામાં પ્રતીત થતો નથી; માટે તે જીવ નથી પણ ઇશ્વર છે. આ રીતે ગણેશ વગેરેમાં ઇશ્વરતા છે; માટે ગ્રંથના આરંભમાં તેમનું ચિંતન કરવું યોગ્ય છે.

ગણપતિ, વિષ્ણુ, શિવ, દેવી, આચાર્ય કલ્યાણિના રૂપે ઇશ્વરનું જે કથન કરવામાં આવે છે, તે એ સર્વની ઇશ્વરતા જણાવવા માટે છે; વળી ઇશ્વરભક્તિ તથા ગુરુભક્તિ એ વિદ્યાની પ્રાપ્તિનાં મુખ્ય સાધન છે, એ અર્થ જણાવવા માટે પણ છે.

ઉક્ત ગ્રંથારંભ : નિર્ગુણ-વસ્તુનિર્દેશરૂપ મંગળ

દોહા—જો વિમ્બ સત્ય પ્રકાશતે, પરકાશત રવિચંદ્ર ।

સો સાક્ષી મેં શુદ્ધિકો, શુદ્ધરૂપ આનંદ ॥ ૧ ॥

સગુણ-વસ્તુનિર્દેશરૂપ મંગળ

નાસૈ વિદ્ય સમૂલતે, શ્રી ગણપતિકો નામ ।

જા ચિંતન વિન હૈ નહીં, દેવનહુકે કામ ॥ ૨ ॥

નમસ્કારરૂપ મંગળ

સોરઠા—અસુરનકો સંહાર, લક્ષ્મીપારવતીપતિ ।

તિર્હૈ પ્રણામ હમાર, મજતનકું સંતત મર્જે ॥ ૩ ॥

સ્વવાંછિત પ્રાર્થનારૂપ આશીર્વાદ મંગળ

દોહા—જા શક્તીકી શક્તિ લહિ, કરે હૈશ યહ સાજ ।

મેરી ઘાળીમેં યસહુ, પ્રંયસિદ્ધિકે કાજ ॥ ૪ ॥

શિષ્યવાંછિત પ્રાર્થનારૂપ આશીર્વાદ

મંધહરણ સુખકરણ શ્રીદાદુ દીનદયાલ ।

પદે સુનૈ જો પ્રંય યહ તાકે હરહુ જંજાલ ॥ ૫ ॥

વેદાંતશાસ્ત્રકર્તા આચાર્યને નમસ્કારરૂપ મંગળ

કવિત—વેદવાદવૃક્ષ વન ભેદવાદી વાયુ ધાય,

પકર હલાય ક્રિયા કંટક પસારિકે ।

સરલ સુશુદ્ધ શિષ્ય કંજ પુનિ તોરિ મેરિ,

સુલનમેં ફેરત ફિરત ફેરિ ફારિકે ॥

પેણી સુપ્રધિક મગધાન જાન અનુચિત,

અંકમેં ડઠાય ધ્યાય ધ્યાસરૂપ ધારિકે ।

સૂત્રકી વનાઈ જાલ વનકો વિભાગ કિદ્દ ।

કરત પ્રણામ તાહિ નિઝલ પુકારિકે ॥ ૬ ॥

નિર્ગુણ-વસ્તુનિર્દેશરૂપ મંગળ—જે વિભુ (વ્યાપક) અને

સત્યરૂપ પ્રકાશથી સૂર્ય અને ચંદ્ર પ્રકાશે છે, તે હું-શુદ્ધિનો સાક્ષી

-શુદ્ધરૂપ અને આનંદરૂપ છું.

સગુણ-વસ્તુનિર્દેશરૂપ મંગળ—શ્રીગણપતિના નામનું

સ્મરણ કરવાથી સંમૂળાં વિદ્યો નાશ પામે છે. તેમના ચિંતન વગર

દેવોનાં પણ કામ થતાં નથી. ૨

ટીકા—‘ત્રિપુર-વધ’માં આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. મયદાનને રચેલાં ત્રણ નગરોનો નાશ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા મહાદેવજીને જ્યારે જાણ થયો નહિ, ત્યારે બધા દેવો સહિત મહાદેવજીએ ગણપતિનું પૂજન કર્યું; અને તે પછી

મહાદેવજીનો વિનય થયો.

નમસ્કારરૂપ મંગળ—જે હૃદયીપતિ અને પાર્વતીપતિ અસુરોનો સંહાર કરે છે; તથા પોતાને લંબનારા લક્ષ્મણને જે લગે છે, તેમને અમારા પ્રણામ છે. ૩

સ્વવાંછિત પ્રાર્થનારૂપ આશીર્વાદ મંગળ—જે પરમાત્માની શક્તિમાંથી શક્તિ પ્રાપ્ત કરીને ઈશ્વર આ જગત રચે છે, તે ઈશ્વરી શક્તિ આ અંથ સંપૂર્ણ થવા માટે મારી વાણીમાં નિવાસ કરે. ૪

શિષ્યવાંછિત પ્રાર્થનારૂપ આશીર્વાદ—જન્મમરણરૂપી બંધન નાશ કરનાર અને પરમાત્મરૂપી સુખ આપનાર, ગરીબ ઉપર દયા કરનાર દાદુ શુરૂરૂપ પરમેશ્વર આ અંથને લણુનાર તથા સાંભળનાર મનુષ્યોનાં જન્મમરણાદિ દુઃખોનો નાશ કરે. ૫

વેદાંતશાસ્ત્રના કર્તા આચાર્યને નમસ્કાર

ઉપનિષદને વેદાંત કહે છે. તેના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરનાર જે બ્રહ્મસૂત્રરૂપ ઉત્તરમીમાંસા તેને પણ વેદાંતશાસ્ત્ર કહે છે. તેના કર્તા શ્રી વેદવ્યાસ સર્વ આગ્નિષ્ઠ સંપ્રદાયના આચાર્ય કહેવાય છે, તેને અંથકાર નમસ્કાર કરે છે.

(૧) રૂપક—જેમ વાયુ વનમાં પેગીને વૃક્ષોને હલાવીને તેના કાંટા ચારે-પાસ પમારે છે, તથા સુંદર કમળનાં ફૂલોને તેમના સ્થાનમાંથી તોડીને કાંટામાં બમાવે છે, તે બમતાં ફૂલોને જોઈને કોઈ મુસાફરના મનમાં એમ થાય, કે આ સુંદર કમળો આ (કાંટાના) સ્થાનને યોગ્ય નથી, પણ ઉત્તમ સ્થાનને યોગ્ય છે. એવો વિચાર કરીને તે ફૂલોને હલાવી લે. વળી તે ફરી વિચાર કરે, કે હવે પછી પણ વાયુ ફૂલોને તોડીને કાંટામાં બમાવશે; માટે એવો ઉપાય કરવો જોઈ એ, કે જેથી વાયુ ફૂલોને કાંટામાં બમાવે નહિ. એમ વિચારીને સ્ત્રવની જગ્યા ગૃથીને કાંટાવાળા વૃક્ષોને કમળથી જુદા પાડી દે, કે જેથી તે જગ્યાને લીધે ફૂલો પ્રવેશ કાંટામાં થાય નહિ.

(૨) રૂપકનો અર્થ—તેમ બેદવાદી આચાર્યરૂપ જે વાયુ છે, તે વેદરૂપી વનમાં વાદ એટલે અર્થવાદરૂપી જે કંટકવાળાં વૃક્ષો છે તેમાંથી સકામ કર્મરૂપી કાંટા દેવાવે છે, અને કપટરહિત તથા રાગાદિ દોષ રહિત અતિ શુદ્ધ જે શિષ્યરૂપી કમળનાં ફૂલ તેમને શમાદિરૂપ જે અગ્નિના તેમાંથી તોડીને સકામ કર્મરૂપી કાંટામાં બમાવે છે. તે જોઈને મુસાફરની યેંદ સર્વત્ર વ્યાપક વિષ્ણુએ વિચાર કર્યો, કે આ સુંદર કમળરૂપ શુદ્ધ પુરુષો આ સ્થાનને યોગ્ય નહીં, પણ મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. એવો વિચાર કરી વ્યાસરૂપ ધારણ કરીને તે શિષ્યોને ઉપદેશરૂપી જોગામાં સ્થાપન કર્યો. જેમ પુરુષના જોગામાં રહેતાં ફૂલોને ઉડાડી મકવામાં પવન સમર્થ થતો નથી, તેમ અહનિષ્ઠ આચાર્યના ઉપદેશમાં યિતિ કરનાર શિષ્યોને બેદવાદી આચાર્ય સંશયમાં નાખી નિષ્ણાથી ડગાવવાને સમર્થ થતા નથી; માટે ઉપદેશ એ જ જોગો છે.

વળી વ્યાસ ભગવાને વિચાર કર્યો, કે એ ભેદવાદીઓ હવે પછી પણ મનુષ્યોને સકામ કર્મમાં ભગવશે; માટે એવો કોઈ ઉપાય કરવો જોઈએ, કે જેથી હવે પછી પણ શિષ્યો ભગે નહિ. એમ વિચારી સૂત્રરૂપી જાળથી વેદવાદપરથી જુલોનો આંતરો ભરી લીધો—વિભાગ કરી દીધો. એવા વ્યાસને નિશ્ચળદાસ મોટે અવાજે પ્રશ્નામ કરે છે.

જેમ વનમાં બે પ્રકારનાં વૃક્ષો હોય છે: (૧) સકંટક એટલે કાંટાવાળાં અને (૨) કાંટાવગરનાં. તેમનો જાળથી આંતરો ભરી લે, તો તેને લીધે જુલોનો કાંટાવાળાં વૃક્ષોમાં પ્રવેશ થઈ શકે નહિ; તેમ વેદમાં બે પ્રકારનાં વાક્યો છે: (૧) કર્મની સ્તુતિ કરીને બહિર્મુખ પુરુષોની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે; અને (૨) ખીજાં કર્મનાં ફળને અનિત્ય સમજાવીને કર્મથી પુરુષને નિવૃત્તિ કરાવે છે.

વેદવાક્યોનો વિભાગ કરવામાં વ્યાસનો હેતુ

તે વાક્યોનો વેદવ્યાસે સૂત્રો વડે વિભાગ કરીને એમ સમજાવ્યું છે, કે વેદનાં સઘળાં વાક્યોનું નિવૃત્તિમાં તાત્પર્ય છે—પ્રવૃત્તિમાં તાત્પર્ય નથી.

જે પ્રવૃત્તિબોધક વાક્યો છે, તેનું પણ આવું તાત્પર્ય છે—સ્વાભાવિક છતાં નિષિદ્ધ એવી પ્રવૃત્તિથી મનુષ્યોને અટકાવવાં અને વિદિત પ્રવૃત્તિથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થવા પછી તે પ્રવૃત્તિ પણ બંધ કરી મનુષ્યને જ્ઞાનનિષ્ઠ કરવાં. આ રીતે પ્રવૃત્તિબોધક વાક્યોનું પણ નિવૃત્તિમાં જ તાત્પર્ય છે.

વેદમાંના અર્થવાદ વાક્યોએ જે કર્મના ફળનું કથન કર્યું છે, તે ‘શુદ્ધિહવા’ ન્યાયથી કથન કર્યું છે.

(જેમ કોઈ બાળકને તેની મા આંગળાએ ગોળ ચેટાડી બાળકની જીભને લગાડે અને એ રીતે કડવા ઓસડમાં મધુરતાની શુદ્ધિ ઉપજાવે અને પછી કડવું ઓસડ પાઈ દે તેને ‘શુદ્ધિહવા’ ન્યાય કહે છે;) એ જ રીતે, સ્તુતિરૂપી માના પામર જીવરૂપી બાળકને પોતાનાં કર્મફળની સ્તુતિ અર્થવાદ વાક્યોરૂપી ગોળની આંગળા ચટાડીને—સ્વર્ગ વગેરેની પ્રાપ્તિ—ફળનો બોધ કરીને તે કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે; પણ જેમ માતાનું તાત્પર્ય બાળકની રોગનિવૃત્તિમાં છે—ગોળનો સ્વાદ ચખાડવામાં નથી તેમ સ્તુતિરૂપ માતાનું પણ પાપની નિવૃત્તિ દારા ચિત્તની શુદ્ધિ કરવામાં તાત્પર્ય છે—સ્વર્ગોદિ ફળ આપવામાં નથી.

એ વાત વ્યાસજીએ સૂત્રો વડે સમજાવી છે. એવી વાત સૂત્રોથી સમજ્યા પછી મનુષ્યની સકામ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ.

જેમ સૂતરની દોરડીઓની જાળા જુલોને કાંટામાં પડતાં અટકાવે છે, તેમ વ્યાસ ભગવાનનાં સૂત્રો સકામ કર્મોથી મનુષ્યોને અટકાવે છે; માટે સૂત્રોને જાળનું રૂપક આપ્યું છે.

અશુદ્ધદેવના ત્રણ પ્રશ્ન

હવે અશુદ્ધદેવે ગુરુને પ્રશ્ન કર્યો, કે હે ગુરો!

(૧) હું કોણ છું? (૨) સંસારનો કતાં કોણ છે? (૩) મુક્તિનો તું જ્ઞાન છે, અથવા કર્મ છે, અથવા ઉપાસના છે, અથવા બન્ને છે?

વિ. ૧૧

ગુરુ અમૃતદેવને ત્રંચ સંભળાવે છે, કે—

દોહા—કોડક શિષ્ય ઉદારમતિ, ગુરુકે શરણે જાય ।

પ્રશ્ન કિયોં કર જોરિકે, પાદપદ્મ શિર નાય ॥ ૭ ॥

શિષ્ય ઉવાચ ।

ઓ ભગવન્ ! મੈં કૌન ચહ, સંસૃતિ કાર્તે હોઈ ।

હેતુ મુક્તિ કો જ્ઞાન વા, કર્મ ઉપાસન દોઈ ॥ ૮ ॥

કોઈકે મોટી બુદ્ધિવાળો શિષ્ય ગુરુને શરણે ગયો, અને હાથ નેડીને ગુરુના ચરણ આગળ માથું નમાવી બોલ્યો : ‘હે ભગવન્ ! હું કોણ છું ? આ સંસાર ક્યાંથી થયો ? મુક્તિનો હેતુ જ્ઞાન છે, કે કર્મ-ઉપાસના છે, કે બન્ને છે ? ૭, ૮

ટીકા—(૧) પહેલો પ્રશ્ન : ‘હું કોણ છું ?’ એટલે ‘હું દેહસ્વરૂપ છું ? અથવા દેહથી ભિન્ન છું ?’

હું મનુષ્ય છું અને મારું શરીર જે-એવી બે ભતતી પ્રતીતિ થાય છે : માટે મને આવો મંથન બેપડ્યો છે. જો આપ મને દેહથી ભિન્ન કહેતા હો, તો હું કર્તા-બોક્તા છું ? અથવા અક્રિય છું ?

જો અક્રિય કહેના હો, તો સધળાં શરીરોમાં હું એક છું ? અથવા જુદોજુદો છું ? આવો પ્રથમ પ્રશ્નનો અભિપ્રાય છે. હવે બીજો પ્રશ્ન :

(૨) આ સંસારનો કર્તા કોણ છે ? એ પ્રશ્નનો અભિપ્રાય એવો છે, કે આ સંસારનો કોઈ કર્તા છે ? અથવા આ સંસાર પોતાની મેળે જ થયો છે ?

જો કર્તા છે એમ કહો, તો-કોઈ જીવ સંસારનો કર્તા છે ? અથવા ઈશ્વર કર્તા છે ?

જો ઈશ્વર કર્તા છે એમ કહો, તો-તે ઈશ્વર કોઈ એક જગ્યાએ રહેલો છે ? અથવા વ્યાપક છે ?

જો વ્યાપક છે એમ કહો, તો-વ્યાપક આકાશથી જીવ ભિન્ન છે, તેમ તે ઈશ્વરથી જીવ ભિન્ન છે ? અથવા ઈશ્વરથી જીવ અભિન્ન છે ?

(૩) મુક્તિનો હેતુ જ્ઞાન છે ? અથવા કર્મ છે ? અથવા ઉપાસના છે ? અથવા બન્ને છે ?

જો બે કહો, તો જ્ઞાન અને કર્મ એ બે છે ? અથવા જ્ઞાન અને ઉપાસના એ બે છે ? અથવા કર્મ અને ઉપાસના એ બે છે ?

જિણે કરેલા પહેલા પ્રશ્નો (‘હું કોણ છું’ એનો) ઉત્તર ગુરુ આપે છે :

‘હું કોણ છું ?’ એવા પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર

આત્મ સંઘાત(સમુદાય)નો સાક્ષી છે.

દોહા—સત્ચિત્ આનંદ પદ્મ ત્વ, પ્રહ્લ મજન્ય અસંગ ।

ત્વ સત્, ચિત્, આનંદ, એક, અજન્મ અને અસંગ પ્રહ્લ છે.

ટીકા—તુ સત્, ચિત્ અને આનંદસ્વરૂપ છે.

આમ કહેવાથી ગુરુએ શિષ્યને દેહથી જુદો કહ્યો, કેમ કે દેહ અસત્સ્વરૂપ છે, બ્રહ્મસ્વરૂપ છે અને દુઃખસ્વરૂપ છે. વળી તું કર્તા કે ભોક્તા પણ નથી.

(૧) જેનામાં દુઃખ હોય, તે દુઃખની નિવૃત્તિ માટે અને સુખની પ્રાપ્તિ માટે ક્રિયા કરે છે, અને તે કર્તા કહેવાય છે.

ક. તારામાં દુઃખ નથી, તેથી દુઃખની નિવૃત્તિ માટે તું ક્રિયાનો કર્તા નથી.
ચ. તુ આનંદસ્વરૂપ છે, માટે સુખની પ્રાપ્તિ માટે પણ તું ક્રિયાનો કર્તા નથી.

(૨) જે કર્તા હોય, તે જ ભોક્તા હોય છે તુ કર્તા નથી, માટે ભોક્તા પણ નથી.

પુખ્તપાપની ઉત્પત્તિ કરનાર જે કર્તા છે, તેનો કર્તા અને સુખદુઃખનો ભોક્તા મધુળ-સૂક્ષ્મમધુળ છે, તુ નથી, તુ સમુદાયનો માક્ષી છે.

આત્મા એક છે-ભોક્તા અને કર્તા છે.

આત્મા કર્તા-ભોક્તા નથી, પણ સમુદાયનો સાક્ષી છે, માટે આત્મા એક છે, પ્રત્યેક દેહમાં જુદાજુદા અનેક આત્મા નથી જે આત્મા કર્તા-ભોક્તા હોય તો તે અનેક હોય કેમ કે ધર્મ સુખી છે અને ધર્મ દુઃખી છે વળી જે કર્તા-ભોક્તા એવા એક જ આત્મા વિશ્વમાં છે, એમ માનવામાં આવે તો એકને સુખદુઃખ થવાથી સડુંને સુખદુઃખ થવું જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી, તે ઉપરથી માન્ય પડે છે, કે ભોક્તા એ નથી, પણ અનેક છે અને આત્મા ભોક્તા નથી, માટે આત્મા તો એક જ છે.

સાંખ્યમતના સિદ્ધાંતની સમજ અને આત્માનું નાનાતન

પૂર્વપક્ષી:—સાંખ્યના મતમાં આત્માને કર્તાભોક્તા માન્યો નથી, એમ છતાં આત્મા ભિન્નભિન્ન અનેક છે, એમ માન્ય છે કેમ કે સાંખ્યનો મત આ પ્રમાણે છે.

(૧) સત્ત્વ, રજઃ અને તમેશુણી સમાવશ્યાનું નામ પ્રધાન છે તે પ્રધાન પ્રકૃતિ છે, વિકૃતિ નથી.

ક. ઉપાદાન કારણને પ્રકૃતિ કહે છે.

ચ. કાર્ય નામ વિકૃતિ કહેવાય છે.

ક. પ્રધાન મહત્ત્વનું ઉપાદાન કારણ છે, માટે પ્રધાન એ પ્રકૃતિ છે.

ચ. પ્રધાન અનાદિ છે, માટે વિકૃતિ નથી.

મહત્ત્વ, અહ કાર અને પચતન્માત્રા, એ સાત પ્રકૃતિવિકૃતિ કહેવાય છે.

ક. એ સાતમાનું દરેક પોતપોતાની પછીનાની પ્રકૃતિ છે, અને પહેલા પહેલાની વિકૃતિ છે જેમ મહત્ત્વએ અહ કારની પ્રકૃતિ છે, અહ કાર તન્નાનાની પ્રકૃતિ છે, શબ્દ એ સ્પર્શની પ્રકૃતિ છે વગેરે.

ચ. એ જ પ્રમાણે સ્પર્શ એ શબ્દની વિકૃતિ છે, શબ્દ એ અહ કારની વિકૃતિ છે, અહ કાર એ મહત્ત્વની વિકૃતિ છે, મહત્ત્વ એ પ્રધાનની વિકૃતિ છે ઇત્યાદિ અર્થોત્ત એ સાત પોતાની પછીનાની પ્રકૃતિ છે, અને પહેલાની

વિકૃતિ છે; માટે પ્રકૃતિવિકૃતિ કહેવાય છે.

પાંચ તત્ત્વમાત્રાઓ પણ પાંચ પંચીકૃત જૂતની પ્રકૃતિ છે, એ રીતે સાત પ્રકૃતિવિકૃતિ છે.

પાંચ જૂત, દસ હૃદયો અને મન-એ સોળ વિકૃતિ છે, પ્રકૃતિ નથી. પુરુષ (આત્મા) પ્રકૃતિ નથી, તેમ વિકૃતિ પણ નથી; કેમ કે (ક)—જે ઢાઢ પદાર્થનો હેતુ હોય, તે પ્રકૃતિ કહેવાય (ચ) અને કાર્ય હોય, તે વિકૃતિ કહેવાય. (ક) પુરુષ (આત્મા) ઢાઢનો હેતુ નથી; માટે પ્રકૃતિ નથી; અને (ચ) કાર્ય નથી; માટે વિકૃતિ નથી, માટે પુરુષ અમંગ છે.

આ રીતે સાંખ્યમતમાં પચીસ તત્ત્વ છે. તત્ત્વ એટલે પદાર્થ.

(ઉપર કહેલી બધી વાત સાંખ્યકારિકામાં એક આપોથી કહેલી છે:)

જેમ—મૂલપ્રકૃતિરવિકૃતિર્મહદાદ્યા. પ્રકૃતિવિકૃતય. સપ્ત ।

ષોડશસ્તુવિકારો ન પ્રકૃતિર્ન વિકૃતિ. પુરુષઃ ॥

પ્રધાન એ મૂળ પ્રકૃતિ છે, પણ વિકૃતિ નથી. મહત્ત્વ વગેરે સાત પદાર્થો પ્રકૃતિવિકૃતિ છે; પંચજૂત વગેરે સોળ પદાર્થો વિકૃતિ છે અને પુરુષ માત્ર અમંગ છે, એટલે ઢાઢની પ્રકૃતિ નથી, તેમ વિકૃતિ પણ નથી.

(૨) સાંખ્યમતમાં ધૃત્વરનો અંગીકાર નથી.

(૩) સ્વતંત્ર એવી પ્રકૃતિ જગતનું કારણ છે.

(૪) પુરુષના ભોગ માટે તથા મોક્ષ માટે પ્રકૃતિ જ પ્રવૃત્ત થાય છે; પુરુષ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી.

(૫) પ્રકૃતિ જ્યારે વિપથ્યે પરિણામ પામે છે, ત્યારે પુરુષને ભોગ-પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૬) પ્રકૃતિ જુદી દ્વારા વિવેક્યે પરિણામ પામે છે, ત્યારે પુરુષને મોક્ષ-પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૭) જો કે પુરુષ અસંગ છે, તેથી તેનામાં ભોગ અને મોક્ષ સંભવે નહિ; તથાપિ જ્ઞાન, મુખ, કુખ, રાગ, દ્વેષ વગેરે જુદીનાં પરિણામ છે. તે જુદીનો આત્મા સાથે અવિવેક છે—વિવેક નથી; માટે આત્મામાં આરોપિત બંધમોક્ષ છે, વાસ્તાવક નથી.

(૮) એવા અવિવેકથી પ્રાપ્ત થયેલા જે આત્મામાં ભોગ છે, તેથી જ સાંખ્યમતમાં આત્માને ભોક્તા કહે છે.

(૯) વાસ્તવિક રીતે જોતાં આત્મા ભોક્તા નથી, પણ જુદી જ ભોક્તા છે.

(૧૦) જુદી આત્માથી બિન્ન છે.

(૧૧) એવા જ્ઞાનને વિવેક કહે છે.

(૧૨) એવા વિવેકના અભાવનું નામ અવિવેક છે, આ રીતે સાંખ્યમતમાં—

(૧૩) આત્મા અસંગ છે. અને—

(૧૪) સુખાદિક જુદીનાં પરિણામ છે; માટે જુદીના ધર્મ છે.

(૧૫) આત્મા જુદાજુદા અનેક છે.

માંખ્યોદ્ધા આત્માના અનેકપણાનું ખંડન

મિદ્ધાંતી—ઉપર કહેલી માખ્યમનની વાન અત્યંત વિરદ છે. મુખદુ ખ ગુરુગુરુ દોવાથી આત્મા પણ દરેક શરીરમા ભિન્નભિન્ન છે એમ કહેવાય, પણ તે મુખદુ ખ આત્માના ધર્મ નથી, પણ બુદ્ધિના ધર્મ છે. માટે મુખદુ ખ ભિન્નભિન્ન દોવાથી બુદ્ધિ પ્રત્યેક શરીરમા ભિન્ન છે એમ સિદ્ધ થાય છે, પણ આત્મા ભિન્ન છે, એમ મિદ્ધ થતુ નથી.

જેમ એક જ વ્યાપક આત્મામા જુગીજુગી અનેક ઉપાધિઓના ધર્મ જોવામા આવે છે, તે ઉપાધિ અને આત્માના અવિવેકને લીધે જોવામા આવે છે, તેમ એક જ વ્યાપક આત્મામા જુગીજુગી અનેક બુદ્ધિઓના ધર્મ અવિવેકથી જોવામા આવે છે, એ વાન માંખ્યમતમા માન્ય રાખવી ધટે છે.

આત્માને અસંગ માનીને અનેક માનના એ નમ્મિ છે.

પૂર્વપક્ષી—જો આત્મા સુખ છે અને ખીજા ઠાઠ બદ છે, એવી રીતે બધ અને મોક્ષનો તત્કાલ આત્માને જુદાજુદા અનેક માન્યા મિવાન થી રીતે દોર્ ગકે? માટે આત્મા ભિન્નભિન્ન છે, એમ જ માનવું જોઈએ.

મિદ્ધાંતી—એમ કહેવું પણ નકામું છે, કેમ કે જો બધ અને મોક્ષ આત્મામા અગીદાર કીએ, તો બધમોક્ષના બેદથી આત્માઓ ભિન્નભિન્ન છે, એમ મિદ્ધ થાય, પણ સાખ્યમતમા આત્માને અસંગ માનીને તેનામા બધમોક્ષ નથી એમ માનેતું છે, પણ બુદ્ધિનો આત્મા સાથે અવિવેક છે, માટે આત્મામાં બધ જણાય છે, એમ માનેવું છે, અને આત્માથી બુદ્ધિનો વિવેક કરવાથી તે બધનો મોક્ષ માનેયો છે.

જે વસ્તુ અવિવેકથી માલૂમ પડતી તેય અને વિવેકથી દૂર થતી હોય, તે વસ્તુ દોરડીમાના માપની પેઠે મિથ્યા હોય છે. આત્મા વિશે પણ બુદ્ધિના અવિવેકથી બધ દેખાય છે અને વિવેકથી દૂર થાય છે, માટે બધ મિથ્યા છે.

જેમ બધ મિથ્યા છે, તેમ આ માનો મોક્ષ પણ મિથ્યા છે. જોનામા મ વ સત્ય હોય, તેનો મોક્ષ પણ સત્ય હોય આત્મામા બધ મિથ્યા છે, માટે મોક્ષ પણ મિથ્યા જ છે.

એ રીતે મિથ્યા બધમોક્ષ તો વ્યાપક આકાશની પેઠે એક નાપક આત્મામા પણ મળવે છે બધમોક્ષના બેદથી આત્માનો બેદ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, માટે માખ્યમતમા આત્માનો બેદ (ભિન્નભિન્ન અનેક આત્મા હોવાપણું) ઠણો છે, તે અમંગ છે (પરાયર નથી).

ન્યાયમતમાં કહેલા આત્માનું વર્ણન

ન્યાયમતમા પણ ભિન્નભિન્ન અનેક આત્મા માનેના છે, તે પણ બરાબર નથી; કેમ ન્યાયનો આવો સિદ્ધાંત છે.

(૧) (૧) મુખ, (૨) દુખ, (૩) ગ્ન, (૪) ઇચ્છા, (૫) દોષ, (૬) પ્રપત્ન, (૭) ધર્મ, (૮) અધર્મ, (૯) જ્ઞાનના સંસ્કાર, (૧૦) સખ્યા, (૧૧) પરિમાણ, (૧૨) પૃથક્ત્વ, (૧૩) સયોગ અને (૧૪) વિભાગ, એ

ચૌદ ગુણ જીવરૂપ આત્મામાં છે.

(૨) (૧) સંખ્યા, (૨) પરિમાણ, (૩) પૃથક્ત્વ, (૪) સંયોગ, (૫) વિભાગ, (૬) જ્ઞાન, (૭) ઇચ્છા, (૮) પ્રયત્ન એ આઠ ગુણ ઈશ્વરમાં છે; પણ તેમાં આટલો તકાવત છે:—

ક. ઈશ્વરનાં જ્ઞાન, ઇચ્છા, પ્રયત્ન એ ત્રણ ગુણો નિત્ય છે.

ચ. જીવના એ ત્રણ ગુણો અનિત્ય છે.

ક. ઈશ્વર વ્યાપક છે અને નિત્ય છે.

ચ. જીવ નાના (જીદાજીદા અનેક) છે. સંપૂર્ણ વ્યાપક છે અને નિત્ય છે; પણ જીવનું જ્ઞાન અનિત્ય છે, માટે જ્યારે જ્ઞાનગુણ હોય, ત્યારે તો જીવ ચેતન છે, અને જ્ઞાનગુણનો નાશ થાય, ત્યારે જીવ જડરૂપ રહે છે.

(૩) ઈશ્વર અને જીવની પેઠે આકાશ, કાળ, દિશા અને મન નિત્ય છે.

(૪) પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુનાં પરમાણુ નિત્ય છે. જાળિયામાંથી સૂર્યનો તડકો આવતો હોય તેમાં જે સૂક્ષ્મ રજ ઠીસી દેખાય છે, તેના છઠ્ઠા ભાગનું નામ પરમાણુ છે. તે પરમાણુ આત્માની પેઠે નિત્ય છે.

(૫) ખીજ પણ જાતિ વગેરે ફેટલાક પદાર્થો ન્યાયમતમાં નિત્ય માન્યા છે. વેદવિરદ્ધ સિદ્ધાંતને વધુ લખવાથી જિજ્ઞાસુને કંઈ ઉપયોગ નથી, માટે વિશેષ લખ્યું નથી.

(૬) હું મનુષ્ય છું, બ્રાહ્મણ છું એવી જે દેહમાં આત્માની ભ્રાંતિ થાય છે, તેનાથી રાગદ્વેષ થાય છે. તે રાગદ્વેષથી ધર્મઅધર્મ માટે પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે પ્રવૃત્તિથી શરીરના મંઘે દ્વારા મુખદુઃખ થાય છે. એ રીતે ન્યાયમતમાં આત્માના મંસારનો હેતુ ભ્રાંતિજ્ઞાન છે.

(૭) તે ભ્રાંતિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાનથી દૂર થાય છે.

(૮) દેહાદિક તમામ પદાર્થોથી આત્મા ભિન્ન છે, એવા નિશ્ચયનું નામ તત્ત્વજ્ઞાન છે.

ક. એ તત્ત્વજ્ઞાનથી હું બ્રાહ્મણ છું, હું મનુષ્ય છું, એવી ભ્રાંતિ દૂર થાય છે.

ચ. ભ્રાંતિનો નાશ થવાથી રાગદ્વેષનો અભાવ થાય છે.

ગ. રાગદ્વેષનો અભાવ થવાથી ધર્મઅધર્મ માટે પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

ઘ. પ્રવૃત્તિના અભાવથી શરીરમંઘેરૂપ જન્મનો અભાવ થાય છે.

ઙ. શરીરનો મંઘે ન થવાથી એકવીસ પ્રકારનાં દુઃખનો નાશ થાય છે.

(૯) એ દુઃખનો નાશ એ જ ન્યાયમતમાં મોક્ષ છે.

એક શરીર; શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, રસના, ગ્રાણ અને મન એ છ ઈન્દ્રિયો; એ છ ઈન્દ્રિયોના વિષયો; એ છ ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાન; મુખ અને દુઃખ એ એકવીસ દુઃખ માનેલાં છે.

શરીર વગેરે પણ દુઃખનાં જનક હોવાથી તેમને પણ દુઃખ કહેલાં છે, તેમ સ્વર્ગાદિકનું મુખ પણ નાશના બયથી દુઃખનો હેતુ છે : માટે દુઃખ કહેવાય છે.

તે કે ન્યાયમતમાં શ્રોત્ર અને મન નિત્ય છે, તેનો નાશ મંભવે નહિ; તથાપિ જે રૂપે કરીને શ્રોત્ર અને મન દુઃખનાં હેતુ છે, તે રૂપનો નાશ મંભવે છે.

તે શ્રોત્ર અને મન પદાર્થે ના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કરવા વડે દુઃખના હેતુ છે. પદાર્થોનું તે જ્ઞાન મોક્ષકાળમાં શ્રોત્ર અને મન કરી શકનાં નથી; કેમ કે કર્ણ-ગોત્રકમાં રહેલું જે આકાશ છે તે શ્રોત્ર કહેવાય છે. મોક્ષકાળમાં તે કર્ણગોત્રકનો અભાવ હોય છે; માટે શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય આકાશરૂપ છતાં પણ મોક્ષકાળના અભાવથી જ્ઞાન થતું નથી.

એ રીતે જ્ઞાનનું જનક જે શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયનું સ્વરૂપ, તેજ દુઃખ છે અને તેનો જ નાશ થાય છે.

(૧૦) આત્માની સાથે મનના સંયોગથી જ્ઞાન થાય છે. ન્યાયમતમાં એ મનનો સંયોગ (૧) એકની ક્રિયાથી, અથવા (૨) બેની ક્રિયાથી થાય છે.

(૧) બાજ પક્ષી અને વૃક્ષનો સંયોગ એક બાજ પક્ષીની ક્રિયાથી થાય છે. અને—

(૨) એ ઘેટાનો મંયોગ બંનેની ક્રિયાથી થાય છે.

તેમ વિભુ-આત્મામાં તો ક્રિયા દ્વી પણ બને નહિ; તેમ મોક્ષકાળમાં મંયોગવાળા મનનો જ અભાવ થાય છે. (મંયોગવગરનું મન તો રહે છે).

ન્યાયના એકદેશીનો મત

પૂર્વપક્ષી—જે કોઈ નૈયાયિક ન્યાયશાસ્ત્રના બીજા બધા સિદ્ધાંત કબૂલ રાખતો હોય, પણ તેમાંના એકાદ વિષયમાં તેનો મનભેદ હોય, તેને એકદેશી કહે છે. એવો કોઈ ન્યાયનો એકદેશી ત્વચાની સાથે મનના મંયોગને જ્ઞાનનો હેતુ માને છે, આત્માના મંયોગને જ્ઞાનનો હેતુ માનતો નથી. સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં પુરીનત્ નામે નાડીમાં મન પ્રવેશ કરે છે, તે વખતે ત્વચા સાથે મનનો મંયોગ હોતો નથી; માટે સુષુપ્તિમાં જ્ઞાન થતું નથી. તેમના મતમાં ત્વચા સાથે મંયોગવાળું મન એ જ જ્ઞાનદારા દુઃખનો હેતુ છે. કેવળ મન દુઃખનો હેતુ નથી. મોક્ષકાળમાં ત્વચાનો નાશ થવાથી મનનો મંયોગ ત્વચા સાથે હોતો નથી, માટે જ્ઞાન થતું નથી. મોક્ષકાળમાં મન તો છે, પણ ત્વચા સાથે મંયોગવાળું મન જ જ્ઞાન દારા દુઃખનો હેતુ છે, તેના સંયોગનો તે કાળે નાશ થવાથી જ્ઞાનનો નાશ થાય છે.

આ રીતે મોક્ષકાળમાં પરમાત્માથી બિન્ન હોઈને તથા દુઃખરહિત હોઈને વ્યાપક એવો આત્મા જડરૂપે રહે છે; કેમ કે જ્ઞાનચુલ્કથી આત્માનો પ્રકાશ થાય છે, પણ આત્માનું સઘળું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયજન્ય છે, નિત્ય નથી; તે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો મોક્ષકાળમાં નાશ થાય છે, માટે મોક્ષકાળમાં આત્મા પ્રકાશરહિત જડરૂપ થઈને રહે છે, એવો ન્યાયનો સિદ્ધાંત છે.

ન્યાયમતમાં આત્મા નાના છે અને વ્યાપક છે

પૂર્વપક્ષી—ન્યાયમતમાં પાછળ કહ્યું તે પ્રકારથી સુખદુઃખ અને બંધમોક્ષ આત્માને થાય છે, માટે આત્મા શુદ્ધાણુદા અનેક છે અને તે તમામ

આત્મા સર્વત્ર વ્યાપક છે

જેમ વેદાંતીઓ સમ્બતીય, વિગ્નતીય અને સ્વગત બેદના અભાવને વ્યાપક કહે છે, તેમ ન્યાયમતમાં માનતા નથી પણ મર્પ અદ્ય પદાર્થો સાથે જે સંયોગ તે જ વ્યાપકનું લક્ષણ માને છે, કેમ કે ન્યાયમતમાં જો કે આત્મા નિરવયવ છે તેથી તેનામાં સ્વગત બેદનો તો અભાવ છે, પણ આત્મામાં મગ્નતીય અને વિગ્નતીય બેદનો અભાવ નથી પણ—

(૧) એક આત્માનો મગ્નતીય જે બીજો આત્મા તેનો બેદ આત્મામાં છે

(૨) અને વિગ્નતીય ઘટાદિકનો બેદ પણ આત્મામાં છે

માટે સમ્બતીય, વિગ્નતીય અને સ્વગત બેદનો અભાવ, એ વ્યાપકનું લક્ષણ નથી, પણ સર્વ અદ્ય પદાર્થો સાથે સંયોગ, એ જ વ્યાપકનું લક્ષણ છે

શંકા—ન્યાયમતમાં આત્માની પેડે આમશ, નાજ અને દિશા પણ વ્યાપક છે, અને પ્રરમાણુ સૂક્ષ્મ છે તથા નિરવયવ છે તેની સાથે સંધ્યા વ્યાપક પદાર્થોનો સંયોગ સભવે નહિ, કેમ કે જે પ્રમાણુ મારવ હોય ત્યારે તો તેની સાથે ઓછ ભાગમાં આત્માનો સંયોગ થાય અને કોઈક ભાગમાં બીજા વ્યાપક પદાર્થોનો સંયોગ થાય, પણ પ્રમાણુ સાનવ નથી, પણ નિરવયવ છે, અને અતિ સૂક્ષ્મ છે તેની સાથે એક જ દેશમાં સંધ્યા વ્યાપક પદાર્થોનો સંયોગ મભવે નહિ, કેમ કે જે ધ્યાન એટલા સંયોગથી રોકાયતું હોય, તે દેશમાં અન્ય પદાર્થોનો સંયોગ અને નહિ માટે નાના પદાર્થોને વ્યાપકતા ધરાવતી નથી, એ જ હોઈ પદાર્થ વ્યાપક સભવે છે

સમાધાન (પૂર્વપક્ષી)—એ શ. ૧ સભવતી નથી, કેમ કે જે સાવયવ વસ્તુનો સંયોગ છે, તે તો અન્ય સંયોગનો વિરોધી છે

(૧) જેમ પૃથ્વીના જે દેશ સાથે હાથનો સંયોગ હોય, તે દેશમાં પગનો સંયોગ હોય નહિ, પણ નિરવયવનો સંયોગ જ્યાં રહેતો નથી, માટે તે બીજાના સંયોગનો વિરોધી નથી, એ વાત અનુભવમિદ્ધ છે

(૨) જેમ ધાના જે દેશમાં આમશનો સંયોગ છે તે જ દેશમાં કાગનો અને દિશાનો પણ સંયોગ છે જો ધાનો કોઈ દેશ આમશ, નાજ અને દિશાથી મહાર હોય તો તે દેશમાં આમશ, કાગ અને દિશાનો સંયોગ થાય નહિ, પણ તેમની બહાર તો કોઈ દેશ છે નહિ, પણ સંધ્યા પદાર્થોના મધ્યમાં દેશ, આકાશ, કાળ અને દિશામાં જ છે, માટે સંધ્યા પદાર્થોના મધ્યમાં દેશમાં આકાશ કાળ અને દિશાનો સંયોગ છે

એ રીતે પ્રમાણમાં પણ એ જ દેશમાં નાના નિરવયવ વિષુ(વ્યાપક)નો સંયોગ હોઈ શકે છે, કોઈ દોર આવતો નથી માટે આત્મા નાના છે અને સર્વવ્યાપક છે

પાછળ કહેલા ન્યાયમતનું અંદાજ

સિદ્ધાંતી—મધ્યમાં આત્માઓનો વ્યાપક વસ્તુઓથી બિન્ન જે સંધ્યા પરિચિત (વ્યાપક નહિ તે-અસંપ્રિત) દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, પ્રમાણ આદિ વસ્તુઓ

માથે મયોગ છે, એવો ન્યાયનો મિદ્ધાન છે. આ મિદ્ધાત યથાર્થ નથી, કન ક ને આપઃ આત્મા શુદ્ધા અનેક છે એન માનીએ, તો જવા સગીર સાથે ગવા આ માએનો મબધ માનવો પડે, અને તેથી મ્યુ સગીર યા આત્માનુ છે, એ વાનનો નિશ્ચય થઈ શકે નહિ, પણ ને આત્માના સવળા ગગીર છે એમ મરે.

પૂર્વપક્ષી—ને આત્માના મથી ને સગીર હિ પન્ન થયુ છે, તે આત્માનું તે સગીર છે, એમ મમનુ.

સિદ્ધાંતી—તેમ પણ નહિ જાને, કેમ કે ને ગગીરથી મં થયુ હશે, તે મ ગનારા પૂર્વના શરીરમા પણ બધા આત્માએનો મબધ છે જ, માટે મ પણ બધા આત્માએના એવા પડે, એક આત્માના નહિ પ્રેવાય.

પૂર્વપક્ષી—ને આત્માના મનસદિન રીર છે, તે આત્માનું તે ગગીર છે, એમ મમનુ.

મિદ્ધાતી—તે પણ નહિ જાને, કેમ કે —

(૧) શરીરની પેઠે મનની માથે પણ બધા આત્માએનો મબધ છે, તેથી યા આત્માનું મ્યુ મન છે તેનો નિશ્ચય થઈ શકે નહિ પણ મધળા આત્માના સવળા મન છે એમ માનુ પડે.

(૨) તે જ પ્રમાણે ઈન્દ્રિયો પણ બધા આત્માની રી રેવી પડે.

(૩) બહારના પદાર્થોમા આ પદાર્થ મારો છે, અને આ પદાર્થ મીજનો છે. એવો અવહાર પણ શરીરને લઈને થાય છે તે બધા શરીર તો ગવા આત્માના છે, માટે બહારના પદાર્થ પણ મર્ આત્માના સર્વ હોરા જોઈએ.

પૂર્વપક્ષી—ને આત્માને ને શરીરમા અહભુદિ (હુ એની ભુદિ) અને મગભુદિ (મારુ એની ભુદિ) હોય, તે આ માનું તે સગીર છે એમ મમનુ. હવે અહભુદિ અને મગભુદિ એ છે, માટે સવળા આત્માઓમા તે રહી શકે નહિ, પણ એ ધર્મ એ જ ધર્મો વિરે રહી શકે છે (ભુદિ એ ધર્મ છે અને આત્મા એ ધર્મા છે,) માટે એ આત્મા એ જ ગગીર છે ને આત્માને ને ગગીર છે તે શરીરના મબધી મન, ઈન્દ્રિયો અને બહારના પદાર્થો પણ તે આત્માના છે માટે વ્યાપ અને નાના આત્મા માનવામા પણ દોર નથી.

સિદ્ધાંતી—એ વાન પણ મબવતી નથી. કેમ કે યદ્યપિ અહભુદિ એ દેહમા એ જ આત્માને થાય છે, તથાપિ ન્યાયમતમા તે મબવતુ નથી પણ મધા આત્માએને એ દેહમા અહભુદિ થી જોઈએ કેમ કે ન્યાયમતમા ભુદિ એવુ જ્ઞાનનું નામ થાય છે તે જ્ઞાનઆત્મા અને મનના સયોગથી થાય છે તે મનની માથે બધા આત્માએનો મયોગ છે માટે મનના મયોગથી જેવી રીને એ આત્માને એક દેહમા અહભુદિ થાય છે, તેવી રીને બધા આત્માએને એ દેહમા અહભુદિ થી જોઈએ.

પૂર્વપક્ષી—ને કે મનનો સયોગ તો મધા આ માએ સાથે છે, તથાપિ ને આત્મામા જ્ઞાનનું જનન અદૃષ્ટ છે, તે આત્માને જ અહભુદિ થાય છે.

ગિહાંતી—ને। જા મરને નાન થવું જોઈએ, કેમ કે જે વ્યાપ નાના આત્મા માનીએ, તો એ શરીરની શુભાશુભ ક્રિયાથી શરીરમાં રહેના બધા આત્માઓમાં પણ અદૃષ્ટ થવું જોઈએ, એ વાત પહેલા ધ્રેણી છે, માટે આત્માને વ્યાપ અને નાના અગીત કરીએ, તો એ જ દેહમાં સઘળા આત્માઓને સુખદુખનો ભોગ થવો જોઈએ

માટે વ્યાપ અને નાના (જુનાજુલ અનેક) તથા મર્તાભોક્તા આત્મા છે, એવો ન્યાયમતનો સિદ્ધાંત ખરો નથી

જેમ નાના ઘટને વ્યાપ રહેવા નિષ્ફળ છે, તેમ પ્રત્યેક જુનાજુલ દેહમાં રહેના મર્તાભોક્તા નાના આત્માઓને વ્યાપ હેવા નિષ્ફળ છે

આત્માનું પરિમાણ

સિદ્ધાંતમતમાં અતઃકરણનું પરિમાણ

સિદ્ધાંતી—અમારા સિદ્ધાંતમતમાં તો મર્તાભોક્તા અતઃકરણ છે તે અતઃ રણ નાના છે, તે વ્યાપ નથી, તેમ અણુ પરિમાણવાળા પણ નથી પણ જેવકુ શરીર તેવકુ જ અતઃકરણનું પણ પરિમાણ છે જેમ દીવાને પ્રકાશ જેટલી જગ્યામાં દીવો હોય તેટલો હોય છે, તેમ શરીર મોગ હોય તો અતઃકરણનો વિભાગ થાય છે, અને શરીર નાનું હોય તો મહાકાય થાય છે આ વાત સિદ્ધાંતબિહુના વ્યાખ્યાનમાં મધુસૂત્ર વ્યાખ્યાએ પ્રતિષ્ઠા ન કરી છે જે અતઃકરણનો જે શરીર સાથે સંબંધ છે, તે અતઃકરણને તે શરીરથી ભોગ પ્રાપ્તિ થાય છે

જે અતઃ રણને વ્યાપ માનીએ તો બધા શરીરો બધા અતઃકરણના થાય અને ભોગ પણ બધા અતઃકરણને થાય પણ અતઃકરણ વ્યાપ નથી, માટે તે દોષ આનંદે નહિ

જે અતઃ રણને અણુ પરિમાણવાળું માનીએ, તો શરીરના એ ભાગમાં અતઃકરણ રહે છે, એમ માનવું પડે, પણ એ વાત સંભવતી નથી કેમ કે જે એ જ વખતે પગમાં અને માથામાં મંડેલો ઘોઘાય તો બંને ઠેકાણે એ જ વખતે પીડા થાય છે, તે ન થવી જોઈએ કેમ કે જે અતઃકરણ અણુ હોય તો એક વખતે તે એકીગ્ધ્યાનમાં જ રહી શકે અને તેથી જે સ્થાનમાં અતઃકરણ હોય તે ગ્ધ્યાનમાં જ પીડા થવી જોઈએ, બંને ગ્ધ્યાનમાં ન થવી જોઈએ

માટે અતઃકરણ અણુ નથી કે વ્યાપક પણ નથી પણ શરીર મમાન છે, એમ માનવાથી કાર્ત્તેય આત્મને નહિ

જે પદાર્થ અણુ ન હોય તેમ વ્યાપક પણ ન હોય તે પદાર્થ મધ્યમ પરિમાણવાળો હોય જ (અતઃકરણ મધ્યમ પરિમાણવાળું છે)

નવીન નૈયાયિકાને મતે આત્માનું મધ્યમ પરિમાણ

પૂર્વપક્ષી—ન્યાયમતમાં કાર્ત્તેય નવીન નૈયાયિકાએ એમ માનેલું છે કે—

(૧) આત્મા નાના છે, મર્તાભોક્તા છે, વ્યાપક નથી તેથી એનો સુખદુખ વગેરે ભોગ બીજાને પણ જાત થવારૂપ ભોગભોગ થવાનો દોષ

આવળે નહિ.

(૨) આત્મા અણુ પણ નથી, માટે શરીરમાં એક જ વખતે બે દેહાંતે પીડા થવાનો પણ મંભવ નથી.

પણ જેમ વેદાંતમતમાં અંતઃકરણનું મધ્યમ પરિમાણ માનેલું છે, તેમ અમારા મનમાં આત્મા પણ મધ્યમ પરિમાણ છે. (મધ્યમ પરિમાણવાળો આત્મા હોવાથી શરીરમાં રહેલા મન, ઈન્દ્રિય વગેરે અલ્પ પદાર્થો માથે આત્માનો મયોગ હોવાથી ન્યાયમતમાં કહેલું વ્યાપકનું દ્વિતીય પણ મંભવે છે.) એ આત્મામાં પાછળ કહેના ચોદ શુભો રહેના છે.

આત્માના મધ્યમ પરિમાણનું ખંડન

(૧) જે આત્માને મહાય-વિકામવાળો માનીએ (એટલે મધ્યમ પરિમાણવાળો હોવાથી જે શરીરમાં જાય તેના જેવડો થનારો—અર્થાત્ મહાય-વિકામવાળો માનીએ) તો હીવાના પ્રકાશની પેઠે આત્મા વિકારી અને વિનાશવાળો માનવો પડશે અને એમ ગાનશો તો મોક્ષને પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રો અને સાધન નકામાં થશે.

(૨) મધ્યમ પરિમાણવાળો માનીને પણ સહાય-વિકામ વિનાનો માનવો તો ક્યા શરીરની બરાબર આત્માને માનવો એ નિશ્ચય ચર્ચ શકશે નહિ.

(૩) જે માણસના શરીર જેવડો આત્માને માનવો, તો બનારે આત્મા હાથીનું શરીર પામશે, ત્યારે તેના આખા શરીરમાં આત્મા નહિ હોઈ શકે, માટે જે હાથીના શરીરના જે દેશમાં આત્મા ન હોય, તે દેશમાં પીડા ન થવી જોઈએ.

(૪) જે આત્માને હાથીના શરીર જેવડો માનવો, તો તેનાથી બીજા જે મોટાં શરીર હશે તેના એક દેશમાં પીડા ન થવી જોઈએ અને બીજી મોટું તો કોઈનું શરીર છે નહિ કે જેની મમાન પરિમાણ માનીએ.

(૫) સૌથી મોટું વિરાટનું શરીર છે, તેની બરાબર જે આત્મા માનીએ તો વિરાટના શરીરમાં સધળા શરીરો અતર્જીત છે, માટે તે સર્વ શરીરો સાથે આત્માનો સંબંધ થશે અને એમ થવાથી શો દોષ આવે તે પાછળ કહેવો જ છે.

એવો નિયમ છે કે—જે મધ્યમ પરિમાણવાળા વસ્તુ હોય તે શરીરની પેઠે અનિત્ય છે, માટે આત્મા પણ મધ્યમ પરિમાણવાળો હોય, તો અનિત્ય માનવો પડશે અને અંતઃકરણનો તો અમારા મનમાં ગાનથી નાશ થાય છે, માટે તે અનિત્ય જ છે, તેથી તેને મધ્યમ પરિમાણવાળું માનવાથી દોષ આવતો નથી.

આ રીતે નહીન તાર્કિકોનો મન યોગ્ય યોગ્ય નથી

આત્માના આણુત્વનું ખંડન

પૂર્વપક્ષી—જે કોઈ એમ કહે, કે આત્મા નાના છે અને અણુ છે તો ગા દોષ છે?

સિદ્ધાંતી—એ વાત પણ સંભવતી નથી, કેમ કે—

(૧) જે આત્માને ક્તાંભોક્તા માનીએ, તો અંતઃકરણને અણુ માનવાથી

તે દોષ આવે છે, તે દોષ અહીં પણ આવશે.

(૨) જે કર્તાબોક્તા નહિ માને તો નાના આત્મા માનવા નિષ્ફળ થશે માટે બધા શરીરમાં એક વ્યાપક આત્મા જ માનવો યોગ્ય છે.

વળી આત્માને કર્તાબોક્તા નહિ માને તો તમારે તમારા સિદ્ધાંતનો પણ ત્યાગ કરવો પડશે, કેમ કે આત્માને અણુ માનનારાઓનો એવો સિદ્ધાંત છે કે—‘જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ વગેરે આત્માના ધર્મ છે.’

માટે જે આત્માને અણુ માને, તો શરીરના જે ભાગમાં આત્મા નહિ હોય, તે ભાગ મૃત મમાન થશે તે ભાગમાં પીડા વગેરે ન થવા જોઈએ

પૂર્વપક્ષી—જે કે આત્મા તો શરીરના એક દેશમાં છે, પરંતુ કન્ટૂરીના ગંધની પેઠે તેનું જ્ઞાન બધા શરીરમાં વ્યાપ્ત છે, માટે મધ્યા શરીરમાં અનુભૂત અને પ્રતિભૂત સંબંધનો તે અનુભવ કરે છે.

સિદ્ધાંતી—એ કહેવું પણ બરાબર નથી, કેમ કે એવો નિયમ છે—જેટલા દેશમાં ગુણવાગો પદાર્થ રહેતો હોય, તેદેશની બહાર તેનો ગુણ રહેતો નથી, પણ ગુણીમાં જ ગુણ રહે છે જેમ ઘડાનું કપ ઘડાની બહાર રહેતું નથી, તેમ આત્માની બહાર આત્માનો ગુણ જે જ્ઞાન તે પણ રહે નહિ કન્ટૂરીના સૂક્ષ્મ ભાગ જેટલા દેશમાં વ્યાપ્ત હોય, તેવા દેશમાં જ તેનો ગંધ વ્યાપ્ત હોય છે માટે કન્ટૂરીનું દૃષ્ટાંત સંબંધનું નથી, માટે આત્મા અણુ છે, એ પણ પણ સંબંધનો નથી

શ્રુતિમાં માર્ગ જગ્યાએ આ માને અણુથી પણ અણુ કહ્યો છે, તે આત્મા દુર્વિજ્ઞેન હોય છે માટે કહ્યો છે જેમ અત્યંત અણુ વસ્તુનું મદદદિવાળા પુરુષને જ્ઞાન થતું નથી, માટે આત્મા અણુ જેવો સૂક્ષ્મ છે, એવો શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે, પણ ‘આ મા અણુ પરિભ્રમણીય છે’ એવો અભિપ્રાય નથી, કેમ કે વેદમાં જ ધણી જગ્યાએ આત્માને વ્યાપકરૂપે કહ્યો છે, માટે આત્મા અણુ નથી

(જે શ્રુતિમાં ‘અણોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્’ એટલે આત્મા અણુથી પણ સૂક્ષ્મ છે અને ગોઠાથી પણ મોટો છે’ એમ કહ્યું છે, ત્યાં તેનો આવો અર્થ છે

(૧) પૃથ્વીથી જળ સૂક્ષ્મ છે અને વ્યાપક છે.

(૨) જળથી તેજ સૂક્ષ્મ છે અને વ્યાપક છે

(૩) તેજથી વાયુ સૂક્ષ્મ છે અને વ્યાપક છે

(૪) વાયુથી આકાશ સૂક્ષ્મ છે અને વ્યાપક છે

(૫) આકાશથી માયા સૂક્ષ્મ છે અને વ્યાપક છે

(૬) માયાથી આત્મા સૂક્ષ્મ છે અને વ્યાપક છે

દત્તાદિ- શ્રુતિ વિશે આત્માની મર્વથી સૂક્ષ્મતા અને વ્યાપકતા કહી

છે આ અર્થ ભગવાન બાપ્તકારે ઉપદેશભાદસીમાં પ્રતિપાદન કર્યો છે.)

(૭) આ રીતે વ્યાપક આત્મા, મધ્ય પરિમાનુ અથવા અણુ પરિભ્રમણીય

રહીને નાના છે, એમ કહેવું સંબંધનું નથી.

બુદ્ધિ વગેરે આત્મામાં અધ્યસ્ત છે

આત્મા મધ્યમ પરિમાણવાળો કે અણુ પરિમાણવાળો નથી, તથા નાના નથી, ત્યારે પરિશેષથી આત્મા એક છે અને વ્યાપક છે એમ નક્કી થાય છે.

(ધણા અર્થો પ્રાપ્ત થયા પછી બીજા અર્થોનો નિગેધ થાય અને એક બાકી રહેલા અર્થમાં જે નિશ્ચય થાય તેને પરિશેષ કહે છે.)

તે આત્મામાં જે ધર્મઅધર્મ, સુખ દુઃખ અને બંધમોક્ષ માનીએ તો કોઈને સુખ અને કોઈને દુઃખ, કોઈને મોક્ષ એવો વ્યવહાર થઈ શકે નહિ. માટે ધર્મઅધર્મ, સુખદુઃખ વગેરે બુદ્ધિના ધર્મ છે.

જે કે બુદ્ધિ જડ છે, મારે તેમાં ધર્મ વગેરે સંભવે નહિ. તથાપિ એ આત્માના ધર્મ નથી એવા અભિપ્રાયથી બુદ્ધિના ધર્મ ક્ષીએ છીએ 'બુદ્ધિના ધર્મ છે' એમ કહેવાનો અભિપ્રાય નથી.

બુદ્ધિ અને સુખદુઃખાદિ આત્મામાં અધ્યસ્ત છે.

(૧) જે વસ્તુ જેમાં અધ્યસ્ત હોય તે વસ્તુ તેમાં વાસ્તવિક રીતે હોય નહિ, જેમ સર્પ દોરડીમાં અધ્યસ્ત છે તેથી તે દોરડીમાં વાસ્તવિક હોતો નથી તેમ. બુદ્ધિ અને સુખ વગેરે આત્મામાં નથી.

(૨) વળી જે વસ્તુ પોતે જ અધ્યસ્ત છે, તે બીજી કોઈ વસ્તુનો આશ્રય થઈ શકે નહિ; માટે બુદ્ધિ આત્મામાં અધ્યસ્ત હોવાથી સુખાદિકનો આશ્રય નથી; પરંતુ—

(૧) અજ્ઞાન શુદ્ધ ચેતનમાં અધ્યસ્ત છે.

(૨) અજ્ઞાન ઉપહિત ચેતનમાં અંતઃકરણ અધ્યસ્ત છે.

(૩) અંતઃકરણ ઉપહિત ચેતનમાં ધર્માધર્મ, સુખદુઃખ અને બંધમોક્ષ અધ્યસ્ત છે.

એ રીતે ધર્માદિક અધ્યસ્ત પદાર્થોનું અધિષ્ઠાન આત્મા બને, તે અધિષ્ઠાન-પણામાં અંતઃકરણ ઉપાધિ છે, માટે ધર્માધર્માદિ અંતઃકરણના ધર્મ કહેવાય છે.

ઉપાધિ અને વિશેષણ

અંતઃકરણ વિશિષ્ટ ચેતનમાં ધર્માદિક અધ્યસ્ત છે, એમ કહે તો તે સંભવે નહિ; કેમ કે જે વિશેષણ યુક્ત હોય તેને વિશિષ્ટ કહે છે. ધર્માદિકના અધ્યાસનું અધિષ્ઠાન જે આત્મા, તેનું અંતઃકરણ વિશેષણ છે એમ જો માનીએ, તો અંતઃકરણ પેણુ ધર્માદિકનું અધિષ્ઠાન થાય; પણ તે વાત સંભવતી નથી; કેમ કે મિથ્યા વસ્તુ અધિષ્ઠાન હોઈ શકે નહિ. માટે આત્મામાં ધર્માદિકનો અધ્યાસ થવામાં અંતઃકરણ વિશેષણ નથી, પણ ઉપાધિ છે.

(૧) ઉપાધિનો આવો સ્વભાવ છે—પોતે તટસ્થ રહીને જેટલી જગ્યામાં પોતે હોય તેટલી જગ્યામાં રહેલી વસ્તુને જણાવવી.

(૨) વિશેષણનો આવો સ્વભાવ છે—જેટલી જગ્યામાં પોતે હોય તેટલી જગ્યામાં રહેલી વસ્તુને પોતાના સહિત જણાવવી.

(૧) વિશેષણવાળા પદાર્થને વિશિષ્ટ કહે છે.

(૨) ઉપાધિવાળા પદાર્થને ઉપહિત કહે છે.

એ રીતે હોવાથી, જે અંતઃકરણ વિશિષ્ટ ચેતનમાં ધર્માદિક અધ્યસ્ત છે એમ કહે, તો નેટલા દેશમાં અંતઃકરણ છે, તે દેશમાં રહેલો ચેતન ભાગ અને અંતઃકરણ બંનેને અધિષ્ઠાન કહેવાં પડે, પણ અંતઃકરણ તો પોતે પણ અધ્યસ્ત છે; માટે અધિષ્ઠાન બને નહિ. એટલા માટે અંતઃકરણ ઉપહિત ચેતનમાં ધર્માદિક અધ્યસ્ત છે એમ કહ્યું છે.

માટે નેટલી જગ્યામાં અંતઃકરણ છે, એટલી જગ્યામાં રહેલા ચેતન ભાગ માત્રમાં અધિષ્ઠાનના છે, અંતઃકરણમાં અધિષ્ઠાનતા નથી, એ વાત સંભવે છે.

સુખદુઃખાદિક આત્માના ધર્મ નથી

તેમ જ અંતઃકરણ પણ અજ્ઞાન ઉપહિત ચૈતન્યમાં અધ્યસ્ત છે.—અજ્ઞાન વિશિષ્ટ ચૈતન્યમાં અધ્યસ્ત નથી.

આ રીતે અધ્યસ્ત એવા ધર્માદિકનું અધિષ્ઠાન આત્મા છે.

(૧) અધ્યાસના અધિષ્ઠાનપણની અંતઃકરણ ઉપાધિ છે; માટે સુખ-દુઃખાદિ શુદ્ધિના (એટલે અંતઃકરણના) ધર્મ કહ્યા છે.

(૨) પણ આ અધિવેકીને લીધે તે ધર્મ અંતઃકરણ અને આત્મા બન્નેમાં પ્રતીત થાય છે, માટે કોઈ તેને અંતઃકરણ વિશિષ્ટ ને પ્રમાણ તોના ધર્મ કહે છે.

એ રીતે ગમે તો—

(૧) ધર્માધર્માદિક અંતઃકરણના ધર્મ હોય,

(૨) અથવા અંતઃકરણ વિશિષ્ટ પ્રમાણના ધર્મ હોય,

(૩) અથવા રબ્જસર્પ, સ્વપ્નના પદાર્થો, ગંધર્વનગર, આકાશની નીલતા, એ સૌની પેઠે મિથ્યા હોવાથી કોઈના ધર્મ ન હોય; પણ—

સર્વ પ્રકારથી આત્માના ધર્મ નથી.

જો કે ધર્માધર્મ, સુખદુઃખ, બંધમોક્ષ વગેરે ધર્મો આત્મામાં અધ્યસ્ત છે, તથાપિ જે વસ્તુ જેમાં અધ્યસ્ત હોય, તે વસ્તુ તેમાં પરમાર્થથી (વાસ્તવિક રીતે) હોય નહિ. માટે રાગદ્વેષ, ધર્માધર્મ, સુખદુઃખ, બંધમોક્ષ એ સર્વથી રહિત એક વ્યાપક આત્મા છે. અધ્યસ્ત એટલે કલ્પિત.

આત્મા સત્ છે

એ આત્મા સત્ છે.

(૧) જે વસ્તુનો જ્ઞાન ચવાથી અભાવ માલૂમ પડે, તેને અસત્ કહે છે.

(૨) જેની નિવૃત્તિ કોઈ પણ કાળમાં હોય નહિ, તેને સત્ કહે છે.

તમામ પદાર્થોનું અને તેમની નિવૃત્તિનું અધિષ્ઠાન આત્મા છે. જો આત્માની નિવૃત્તિ થતી હોય તો તેનું પણ ખીજું અધિષ્ઠાન કહેવું પડે; કેમ કે—

(૧) શન્યમાં કોઈની નિવૃત્તિ થાય નહિ. (એટલે કોઈ પદાર્થ નાશ પામી છેવટે શન્ય રહે છે, એમ કહેવાય નહિ.)

(૨) આત્મા તથા તેની નિવૃત્તિનું અધિષ્ઠાન કોઈ ખીજું છે, એમ

માનીએ, તો તે ખીજનું વળી કોઈ બીજું અધિગન માનવું પડશે, અને તેનું વળી ત્રીજું માનવું પડે, અને એ ત્રીજે અનગધા થશે

વળી જે આત્માની નિરૂત્તિ (નાશ) થાય છે, એમ માનના હોય, તેને એમ પૂછું, કે-(૧) આત્માની નિરૂત્તિનો કોઈએ અનુભવ ક્યો ?

(૧) જો તે એમ કહે, કે આત્માની નિરૂત્તિનો અનુભવ મ્યો છે, તો તે સંભવતું નથી, કેમ કે જે અનુભવ કરનાર છે તેજ આત્મા છે અને અનુભવ કરનારનું પોતાનું સ્વરૂપ કં, તેની નિરૂત્તિનો અનુભવ તે પોતાના મન ના ઈત્તના અનુભવ જેવો છે માટે આત્માની નિરૂત્તિનો અનુભવ નામરનો નથી (૨) જો વળી એમ કહે, કે આત્માની નિરૂત્તિ તો થાય છે, પણ તેની નિરૂત્તિનો અનુભવ કોઈને થતો નથી

તો એ ઉપરથી એમ મિદ્ધ થયું, કે આત્માની નિરૂત્તિ થતી જ નથી, કેમ કે જે વસ્તુનો કોઈને અનુભવ થતો નથી, તે વસ્તુ વધ્યાપુત્રની પેઠે મત્ત્ય હોતી નથી, માટે આત્માની નિરૂત્તિ પણ મત્ત્ય નથી, તેથી આત્મા મત્ત્ય છે એમ મિદ્ધ થાય છે

આત્મા ચિત્ત છે

આત્મા ચિત્ત છે પ્રમાણપ જે નાન તેને ચિત્ત કહ્યું છે (ચિત્ત એટલે ચૈતન્ય)

(૧) જો આત્માને અપ્રમાણપ જડ માનીએ તો અનાત્મ જડ વસ્તુનો પ્રમાણ મ્હી હોતો નથી (૨) જો અન રૂપ બો ઇદ્રિયોથી પાઈતો પ્રકાશ થાય છે એમ કહે, તો તે પણ સંભવતું નથી કેમ કે અન પ્રકાશ તથા ઇદ્રિયો પરિચ્છિન્ન છે માટે પ્રાપ્ત છે

(૧) જો પરિચ્છિન્ન છે, તે ઘડાની પેઠે પ્રાપ્ત હોય જ અન પ્રકાશ અને ઇદ્રિયો પણ પરિચ્છિન્ન કં, માટે પ્રાપ્ત છે

(૨) દેશ વડે અને ૧૧ વડે જેનો અંત જાણતો હોય, તેને પારચ્છિન્ન કહે છે

(૩) જો પ્રાપ્ત હોય તે જડ હોય છે

અન પ્રકાશ અને ઇદ્રિયો પણ જડ છે તેથી તેઓ કોઈ વસ્તુને પ્રમાણ મ્હી હોતા નથી માટે જે આત્મા મરનો પ્રકાશ મ્હે છે, તેજ પ્રકાશરૂપ છે જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ નથી પણ સ્વરૂપ છે

વાદી—આત્મા પ્રમાણરૂપ નથી, પણ આત્મા તો જડ છે અને જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ છે તે જ્ઞાનગુણથી આત્મા અને અનાત્માનો પ્રકાશ થાય છે

સિદ્ધાંતી—આત્માનો જ્ઞાનગુણ નિત્ય છે કે અનિત્ય ?

વાદી—નિત્ય છે

સિદ્ધાંતી—ત્યારે તો આત્માનું સ્વરૂપ જ નાન છે એમ સિદ્ધ થશે કેમ કે જે આત્માથી ભિન્ન હોય, તે અનિત્ય હોય છે જો જ્ઞાનને આત્માથી ભિન્ન અગીકાર કરીએ, તો તેને અનિત્ય જ કહેવું પડે માટે જ્ઞાનને નિત્ય માની પડી તેને અનિત્ય કહેવું બની શકે નહિ

(૨) ઉપાધિવાળા પદાર્થને ઉપહિત કહે છે.

એ રીતે હોવાથી, જે અંતઃકરણ વિશિષ્ટ ચેતનમાં ધર્મોદ્દિષ્ઠ અધ્યસ્ત છે એમ કહે, તો જેટલા દેશમાં અંતઃકરણ છે, તે દેશમાં રહેલો ચેતન ભાગ અને અંતઃકરણ બંનેને અધિષ્ઠાન કહેવાં પડે, પણ અંતઃકરણ તો પોતે પણ અધ્યસ્ત છે; માટે અધિષ્ઠાન બને નહિ. એટલા માટે અંતઃકરણ ઉપહિત ચેતનમ ધર્મોદ્દિષ્ઠ અધ્યસ્ત છે એમ કહ્યું છે.

માટે જેટલી જગ્યામાં અંતઃકરણ છે, એટલી જગ્યામાં રહેલા ચેતન ભાગ માત્રમાં અધિષ્ઠાનતા છે, અંતઃકરણમાં અધિષ્ઠાનતા નથી, એ વાત સંભવે છે.

સુખદુઃખાદિક આત્માના ધર્મ નથી

તેમ જ અંતઃકરણ પણ અજ્ઞાન ઉપહિત ચૈતન્યમાં અધ્યસ્ત છે. —અજ્ઞાન વિશિષ્ટ ચૈતન્યમાં અધ્યસ્ત નથી.

આ રીતે અધ્યસ્ત એવા ધર્મોદ્દિષ્ઠનું અધિષ્ઠાન આત્મા છે.

(૧) અધ્યાસના અધિષ્ઠાનપણાની અંતઃકરણ ઉપાધિ છે; માટે સુખ દુઃખાદિ ભુદ્ધિના (એટલે અંતઃકરણના) ધર્મ કહ્યા છે.

(૨) પણ આ અવિવેકીને લીધે તે ધર્મ અંતઃકરણ અને આત્મા બન્નેમાં પ્રતીત થાય છે, માટે કોઈ તેને અંતઃકરણ વિશિષ્ટ જે પ્રમાણે તેના ધર્મ કહે છે.

એ રીતે ગમે તો—

(૧) ધર્મોદ્દિષ્ઠ અંતઃકરણના ધર્મ હોય,

(૨) અથવા અંતઃકરણ વિશિષ્ટ પ્રમાણના ધર્મ હોય,

(૩) અથવા રજઞ્મર્ષ, સ્વપ્નના પદાર્થો, ગર્વધર્નગર, આકાશની નીલતા,

એ સૌની પેઠે મિથ્યા હોવાથી કોઈના ધર્મ ન હોય; પણ—

સર્વ પ્રકારથી આત્માના ધર્મ નથી.

જે કે ધર્મોદ્દિષ્ઠ, સુખદુઃખ, બંધમોક્ષ વગેરે ધર્મો આત્મામાં અધ્યસ્ત છે, તથાપિ જે વસ્તુ જેમાં અધ્યસ્ત હોય, તે વસ્તુ તેમાં પરમાર્થથી (વાસ્તવિક રીતે) હોય નહિ. માટે રાગદ્વેષ, ધર્મોદ્દિષ્ઠ, સુખદુઃખ, બંધમોક્ષ એ સર્વથી રહિત એક વ્યાપક આત્મા છે. અધ્યસ્ત એટલે કલ્પિત.

આત્મા સત્ છે

એ આત્મા સત્ છે.

(૧) જે વસ્તુને સત્ અર્થે અજ્ઞાનમાં ખાલ્યું પડે, તેને અધ્યસ્ત કહે છે.

(૨) જેની નિવૃત્તિ કોઈ પણ કાળમાં હોય નહિ, તેને સત્ કહે છે. તમામ પદાર્થોનું અને તેમની નિવૃત્તિનું અધિષ્ઠાન આત્મા છે. જે આત્માની નિવૃત્તિ થતી હોય તો તેનું પણ બીજું અધિષ્ઠાન કહેવું પડે; કેમ કે—

(૧) શૂન્યમાં કોઈની નિવૃત્તિ થાય નહિ. (એટલે કોઈ પદાર્થ નાશ પામી છેવટે શૂન્ય રહે છે, એમ કહેવાય નહિ.)

(૨) આત્મા તથા તેની નિવૃત્તિનું અધિષ્ઠાન કોઈ બીજું છે, એમ

(૨) આભાસવા-મા આભાસ સહિત વૃત્તિથી વ્યવહાર છે આભાસ દ્વારા અથવા માક્ષાત્ રૂત્તિ દ્વારા આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાનથી જ મર્વ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે, આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાન મિત્રાન કોઈ વ્યવહાર બને નહિ

આ ગીને મવનો પ્રમાણ- જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે માટે તે બિન્ન છે

(અહીં એટલું ધ્યાનમા રાખવું, કે આત્માનું જ્ઞાનસ્વરૂપ એ સામાન્ય પ્રકાશરૂપ છે, અને દ્રવિયો-અન કરણ દ્વારા જે જ્ઞાન થાય છે, તે વિગેર પ્રકાશ રૂપ છે લોકો આ વિગેર જ્ઞાનને જ જ્ઞાન માનીને આત્માને પણ તેમો વિરોધ જ્ઞાનરૂપે સમજતા હોવાથી ગોખાળામા પડે છે, માટે સામાન્ય જ્ઞાન-જે દ્રવિયાદિને પ્રમાણ આપે છે, તે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું છે એમ જાણવું)

આત્મા આનંદરૂપ છે

આત્મા આનંદરૂપ છે જો આત્મા આનંદરૂપ ન હોય, તો વિવેચના સબધથી સ્વરૂપાનંદનું જ્ઞાન થાય છે, તે ન થવું જોઈએ વિવેચના આનંદ નથી, એ વાત પૂર્વે દર્શી છે

જો વિવેચના આનંદ હોય તો જે વિવેચની એ પુરૂષને સુખ થાય છે, તે જ વિવેચની ખીજને દુઃખ થાય છે, જેમ અગ્નિના અગ્નિથી અગ્નિના કીડાને, અને સર્પનું રૂપ દેખવાથી માપણને, તથા સિંહનું રૂપ દેખવાથી સિંહણને આનંદ થાય છે, અને ખીજ મનુષ્યને તેથી દુઃખ થાય છે, તે ન થવું જોઈએ

સિદ્ધાંતમતમા તો એમ છે, કે અગ્નિના કીડાને અગ્નિના અગ્નિની ત્યારે કીડા થાય છે, ત્યારે તેની અચળ શુદ્ધિમા સ્વરૂપાનંદનું જ્ઞાન રહેતું નથી, અગ્નિનો સબધ થવાથી દબ માન તે કીડા દૂર થઈને શુદ્ધિ નિરૂપ (સ્થિર) થાય છે, એટલે તેમા અજ્ઞાનનું જ્ઞાન થાય છે ખીજ માણસોને અગ્નિના સબધની કીડા હોતી નથી પણ ખીજ જ કીડા પદાર્થની કીડા હોય છે તે કીડા અગ્નિના સબધથી દૂર થતી નથી, માટે તેનું અત રણ અચળ રહે છે, અને તેમા અગ્નિના સબધથી આનંદ થતો નથી

ગદા-જે કીડાકીડા અત કરણની વૃત્તિ છે, તે વિવેચની પ્રાપ્તિથી નાશ પામી ગઈ અને ખીજ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવાનું કોઈ નિમિત્ત ન હોવાથી, તે ખીજ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ નહિ અને રૂત્તિ વિના સ્વરૂપાનંદનું જ્ઞાન થાય નહિ, માટે વિવેચના જ આનંદ છે

સમાધાન-(૧) એ ગદા સંભવતી નથી જો કે વિવેચ પ્રાપ્ત થયા પછી કીડાકીડા અત રણની વૃત્તિ નાશ પામે છે-એ કીડાકીડા વૃત્તિ હોય તો પણ તેને વિગેર જ્ઞાનદોષ પ્રકાશ થાય નહિ એમ કે કીડાકીડા વૃત્તિ રાજસ છે, અને જ્ઞાનદોષ પ્રમાણ સાત્ત્વિક વૃત્તિમા થાય છે, તથાપિ વાહિત પદાર્થ જે મળ્યો છે તેમા સ્વરૂપને વિવેચ કરવા માટે (તે સ્વરૂપનો અનુભવ કરવા માટે) જે જ્ઞાનરૂપ અત કરણની વૃત્તિ હોય છે તે સાત્ત્વિક છે એમ કે સત્ત્વગુણી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એવો નિયમ, જે તે સાત્ત્વિક વૃત્તિમા જ્ઞાનદોષ જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ તે જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિ અદિર્ભુજ છે તે વૃત્તિની પાછળ રહેતો જે અત

વાદી—ત્યારે તો જ્ઞાન અનિત્ય છે એમ કહીશું.

સિદ્ધાંતી—તો તે જ્ઞાન ઘટાદિકની પેઠે જડ ચશે; કેમ કે જે અનિત્ય વસ્તુ હોય છે, તે જડ હોય છે. માટે જ્ઞાન અનિત્ય છે એમ કહેવું પણ સંભવતું નથી; પણ જ્ઞાન નિત્ય જ છે. તે નિત્ય જ્ઞાન આત્મસ્વરૂપ જ છે, જે જ્ઞાનને અનિત્ય માનીએ, તો આત્મામાં કોઈ વખત જ્ઞાન હોય અને કોઈ વખત ન હોય ! અને એમ હોય, ત્યારે આત્માથી ભિન્ન જ્ઞાન કહેવાય, પણ જ્ઞાન નિત્ય છે; માટે આત્માથી જ્ઞાન શુદ્ધ નથી.

જે ગુણ હોય, તે ગુણવાળા પદાર્થમાં કોઈ વખત રહે અને કોઈ વખત ન રહે; જેમ વસ્ત્રમાં લાસ, પીળો વગેરે ગુણ કોઈ વખત હોય છે, અને કોઈ વખત નથી હોતો; માટે જે ગુણ હોય, તે આગમાપાથી (કોઈ વખત આવનાર અને કોઈ વખત જતો રહેનાર) હોય છે.

જ્ઞાન નિત્ય છે માટે તે આગમાપાથી નથી; માટે આત્માનું સ્વરૂપ જ જ્ઞાન છે. જે જ્ઞાનને અનિત્ય કહીએ, તો જ્ઞાન ઇદ્રિયો તથા અંતઃકરણથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવું પડશે; મળ્યું તેમ કહેવું બને તેમ નથી; કેમ કે સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં ઇદ્રિયાદિક તો હોતાં નથી પણ સુષુપ્ત જ્ઞાન થાય છે, તે ન થવું જોઈએ.

જે સુષુપ્તિમાં સુષુપ્ત જ્ઞાન થાય છે એમ નહિ માનો, તો જગ્યા પછી ‘હું સુષુપ્તમાં સૂતો હતો’ એવી સુષુપ્તિના સુષુપ્તની સ્મૃતિ થાય છે તે ન થવી જોઈએ. જે વસ્તુનું પહેલાં જ્ઞાન થયું હોય—તેની સ્મૃતિ થાય છે; ન જાણી હોય તેવી વસ્તુની સ્મૃતિ થતી નથી. સુષુપ્તિના સુષુપ્તની જગ્યા પછી સ્મૃતિ થાય છે; માટે સુષુપ્તિમાં સુષુપ્ત જ્ઞાન થાય છે એમ માનવું જોઈએ. તે જ્ઞાનનાં જનક (ઉત્પન્ન કરનાર) ઇદ્રિયો વગેરે સુષુપ્તિમાં હોતાં નથી, એમ છતાં જ્ઞાન હોય છે; માટે જ્ઞાન નિત્ય છે.

જ્ઞાનને છોડીને કોઈ વખત આત્મા રહેતો નથી; માટે જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ છે. જેમ ઉષ્ણતાને છોડીને અગ્નિ કદાપિ રહેતો નથી; માટે ઉષ્ણતા અગ્નિનું સ્વરૂપ છે તેમ જ્ઞાન પણ આત્માનું સ્વરૂપ છે. જે આગમાપાથી હોય તે ગુણ હોય છે. ઉષ્ણતા અને જ્ઞાન આગમાપાથી નથી; માટે અગ્નિ એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. જે વસ્તુ કોઈ વખત હોય અને કોઈ વખત ન હોય, તે આગમાપાથી કહેવાય છે.

જ્ઞાનનાં ઉત્પત્તિ અને વિનાશ નથી

કોઈ કહેશે કે, જ્ઞાન ઉત્પન્ન છે તથા જ્ઞાન નાશ પામે છે, એવું વ્યવહારમાં જોવામાં આવે છે, ત્યારે જ્ઞાનનો ઉત્પત્તિ-વિનાશ નથી થતો એમ કેમ કહેવાય ? એના ખુલાસામાં જણાવવાનું, કે અંતઃકરણની વૃત્તિનો ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થાય છે—જ્ઞાનનો થતો નથી.

(૧) આત્મસ્વરૂપ જે જ્ઞાન છે, તે વિશેષ વ્યવહારનો હેતુ નથી; પણ જ્ઞાન સહિત વૃત્તિ અથવા વૃત્તિમાં આરંભ જ્ઞાન-વિશેષ વ્યવહારનો હેતુ છે આ અવચ્છેદવાદની રીતિ છે.

જ્ઞાન થાય છે, તે સુવર્ણદિનના પાત્રના બરેના દૂધની પેઠે સાત્ત્વવિહિત પેવાથી, પ્રહણ કરના જેવું છે.

એક વાત એ હી, અને બીજી વાત-વિષયમાં જ્ઞાનદ સાથી ભામે છે, તે વિશે હી તેમાં એ પમ બતાવે.

(૧) વિષયારશ્મિ થવાથી વિષયોપહિત ચેતનરૂપ જ્ઞાનદનુ જ્ઞાન થાય છે, એ પડેનો પમ અને

(૨) વિષયપ્રાપ્તિ થના પ્રગતિ થવાથી વૃત્તિ અતર્મ્ય થાય છે તેથી અતર્મ્ય રશ્મિના જ્ઞાન રૂપોપહિત ચેતનરૂપ જ્ઞાનનુ જ્ઞાન થાય છે, એ બીજો પદ.

પડેના પદ પ્રમાણે બીજો પમ પ્રગત છે.

મુખ્ય ત્રેમ આત્મામાં જ છે.

નવું અને આત્માના મનવચાગી વસ્તુમાં ત્રેમ થાય છે તેમાં જે વસ્તુ આત્માની વિશેષ પામે હોય તેમાં વિશેષ ત્રેમ થાય છે એ ગીતે બ્યરહારના મદારના પદાર્થોની અપેક્ષાથી અપરના પદાર્થોમાં વધારે પ્રીતિ થાય છે જેમ—

(૧) પરપદાર્થો આત્માનો મન સી જે પુનનો મિત્ર, તેના ઉપર પ્રીતિ થાય છે.

(૨) પુનના મિત્રની અપેક્ષાથી પુનમાં અધિક પ્રીતિ થાય છે.

(૩) પુનના મગ્તા પદ્ય પોતાના સ્થૂન શરીરમાં વધારે પ્રીતિ થાય છે.

(૪) સ્થૂન શરીરના પ્રમાણ પદ્ય સૂક્ષ્મ શરીરમાં વધારે પ્રીતિ થાય છે.

એ ચારે આત્માના મનધી છે તેમાં પૂરપૂર્વના પ્રમાણ ઉત્તરઉત્તર (પડીપડીના) આત્માની વિશેષ સમીપમાં છે.

(૧) આત્માનો આત્મા સૂક્ષ્મ શરીરમાં છે, બીજામાં નથી માટે આત્માના દ્વારા આત્માનો સૂક્ષ્મ શરીર સાથે સમીપ છે—ગીત સાથે નથી.

(૨) સૂક્ષ્મ શરીરનો સ્થૂન શરીર બેડે સમીપ છે માટે સૂક્ષ્મ શરીર દ્વારા આત્માનો સ્થૂન શરીર બેડે સમીપ છે.

(૩) પુનની માટે સ્થૂન શરીર દ્વારા આત્માનો સમીપ છે.

(૪) પુનના મિત્ર સાથે પુન દ્વારા સમીપ છે.

એ ગીતે ઉત્તરોત્તર જે આત્માની વધારે સમીપ હોય તેમાં વધારે પ્રીતિ થાય છે.

આત્માનો સમીપ હોવાથી પદાર્થમાં પ્રીતિ થાય છે માટે આત્મામાં જ મુખ્ય પ્રીતિ છે પદાર્થમાં પ્રીતિ નથી જેમ પુનના મિત્રમાં પુનના સમીપથી પ્રીતિ છે, માટે પુનમાં જ પ્રીતિ છે—પુનના મિત્રમાં નથી, તે જ રીતે આત્માની અધિક સમીપતાવાળા પદાર્થમાં અધિક પ્રીતિ થાય છે માટે આત્મામાં જ સર્વની પ્રીતિ છે એમ સમજવું.

હવે એ પ્રીતિ જ્ઞાનદમાં તથા દુષ્ણના અભાવમાં હોય છે—બીજામાં હોતી નથી, બીજા પદાર્થોમાં જે પ્રીતિ થાય છે, તે જ્ઞાનદ અને દુષ્ણના અભાવના નિમિત્તથી થાય છે માટે જ્ઞાનદ અને દુષ્ણના અભાવ સિવાય

કરણઉપહિત ચેતનસ્વરૂપ આનંદ, તેનું તે પ્રતિથી મદલ્ય થઈ શકતું નથી; માટે વિષયની ઉપાધિવાળા ચેતનરૂપ આનંદનું જ્ઞાન થાય છે. તે વિષયઉપહિત ચેતન આત્માથી જુદું નથી; માટે 'આત્માનંદનું જ વિષયમાં જ્ઞાન થાય છે, એમ કહેવામાં આવે છે. તે જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવામાં વિષયની માથે નેત્રાદિકનો સંબંધ, એ જ નિમિત્ત છે.

(૨) અથવા—જ્ઞાનરૂપ જે બહિર્મુખ વૃત્તિ, તેનાથી બીજી એક અંતર્મુખ વૃત્તિ હોય છે. તે અંતર્મુખ વૃત્તિમાં અંતઃકરણઉપહિત ચેતનરૂપ આનંદનું જ્ઞાન થાય છે, એ ઉત્તમ સિદ્ધાંત છે. એ અંતર્મુખ વૃત્તિ બિપજવા ઇચ્છાદિકનો અભાવ એ જ નિમિત્ત છે. અર્થાત્ ઇચ્છાદિકનો નાશ થવા અંતર્મુખ વૃત્તિ થાય છે, તેમાં અંતઃકરણઉપહિત ચેતનરૂપ આનંદનું જ્ઞાન થાય છે. જેમ ઇચ્છાદિકથી રહિત ઉગ્રાસીન પુરુષ જે એકાંતમાં બેસી રહે છે, તે બહિર્મુખ જ્ઞાનરૂપ ક્ષાઈ વૃત્તિ હોતી નથી, પણ તેને આનંદનું જ્ઞાન થાય છે; માટે ઇચ્છાદિકના અભાવરૂપ નિમિત્તથી ચચેકી અંતર્મુખ વૃત્તિ આનંદ મદલ્ય કરનારી હોય છે. આ ઉપરથી સમજાશે, કે ઇચ્છેલા વિષયની પ્રાપ્તિ થય પછી (તત્કાલ) ઇચ્છાદિકનો અભાવ થવાથી, વિષયનું જ્ઞાન થવા પછી અંતર્મુખ વૃત્તિ થાય છે. તે અંતર્મુખ વૃત્તિ વડે અંતઃકરણઉપહિત ચેતનરૂપ આનંદનું જ મદલ્ય થાય છે.

એ સ્વરૂપાનંદનું મદલ્ય અને વિષયનું જ્ઞાન અત્યંત અધ્યવહિત છે; એટલે વિષયનું જ્ઞાન થયા પછી તરત જ સ્વરૂપાનંદનું જ્ઞાન થાય છે; તેથી મનુષ્યને એવી ભ્રાંતિ થાય છે, કે 'વિષયમાં આનંદનો અનુભવ મેં કર્યો છે.'

વિષયથી આનંદ થતો બાંને છે, તે મુખ્યે ઉપર બે પક્ષ બતાવ્યા છે. તેમાં પહેલા પક્ષ ક્ષેત્રમાં બીજે પક્ષ ઉત્તમ છે; કેમ કે જે વિષયના જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિ છે, તેનાથી અંતઃકરણઉપહિત આનંદનું જ્ઞાન તો થઈ શકતું નથી; માટે વિષયઉપહિત આનંદનું જ્ઞાન થશે, ત્યારે માર્ગમાં જ્ઞાનના જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિ છે; તે પણ સાત્ત્વિક દોષથી તેનાથી પણ વૃક્ષઉપહિત ચેતનસ્વરૂપ આનંદનું જ્ઞાન થતું નેહિએ. એ જ રીતે સધળા જ્ઞાનમાં જેવડાઉપહિત ચેતનરૂપ આનંદનું જ્ઞાન થતું નેહિએ, પણ તે થતું નથી; મટે અનાત્મ વસ્તુના જ્ઞાનરૂપ જે બહિર્મુખ વૃત્તિ, તેનાથી જેવડાઉપહિત ચેતનરૂપ આનંદનું મદલ્ય થઈ શકે નહિ.

આ રીતે વિષયના સંબંધથી આત્મસ્વરૂપાનંદનું જ્ઞાન થાય છે. જો આત્મા આનંદરૂપ ન હોય, તો વિષયના સંબંધથી આનંદનું જ્ઞાન થાય નહિ; માટે આત્મા આનંદરૂપ છે.

(આત્મા આનંદરૂપ છે, એમ બતાવતાં બે વાનો કહી:)

(૧) વિષયમાં જે આનંદનું જ્ઞાન થાય છે, તે પણ સ્વરૂપાનંદ જ છે; તથાપિ જ્ઞાનની સામગ્રીમાં બેસા દૂષની પેઠે નિષિદ્ધ દોષથી તે આનંદ મદલ્ય કરવા નેહો નથી; પણ અનેક વિષેષનો દેવ દોષથી તત્ત્વ નેહો છે.

(૨) વિષયના અભાવપૂર્વક વિચાર આદિ માફોળી જે આનંદનું

જ્ઞાન થાય છે, તે મુનર્ગોદિન્ના પાનમા બરેલા દૂધની પેઠે સાત્ત્વવિહિત નેતાથી, ગ્રહણ કરના જેવું છે

એ વાન એ -હી, અને બીજી વાન-વિષ્ણુમા આનંદ સાથી ભામે છે, તે વિહી -હી, તેના એ પમ બનાય

(૧) વિષ્ણુ રૂપિત થવાથી વિષ્ણુરૂપિત એનરૂપ આનન્દુ જ્ઞાન થાય છે, એ પુરો પમ અને

(૨) વિષ્ણુમિથ્યા થના ઇચ્છા નિમિત્ત થવાથી રૂપિત અતર્ક્ય થાય છે, તેથી અતર્ક્ય રૂપિના અત રૂપરૂપિત એનરૂપ આનન્દુ જ્ઞાન થાય છે, એ બીજો પક્ષ

પહેલા પક્ષ કરના બીજો પક્ષ તે છે

મુખ્ય પ્રેમ આત્મામાં જ છે

મનુ અને આત્માના મળવાની વસ્તુમાં પ્રેમ થાય છે, તેમાં જે વસ્તુ આત્માની મિથ્યા પામે હોય તેમાં મિથ્યા પ્રેમ થાય છે એ રીતે બ્યવહારના બ્યવહારના પદાર્થોની અપેક્ષાથી અતરના પદાર્થોમાં વધારે પ્રીતિ થાય છે જેમ—

(૧) પરપરાથી આત્માનો મળધી ને પુત્રનો મિત્ર, તેના ઉપર પ્રીતિ થાય છે

(૨) પુત્રના મિત્રની અપેક્ષાથી પુત્રમાં અધિક પ્રીતિ થાય છે

(૩) પુત્રના કરના પણ પોતાના સ્થૂંચ શરીરમાં વધારે પ્રીતિ થાય છે

(૪) સ્થૂંચ શરીરના કરના પણ સૂક્ષ્મ શરીરમાં વધારે પ્રીતિ થાય છે

એ ચારે આત્માના મળધી છે તેમાં પુત્રપુત્રના કરના ઉત્તરઉત્તર (પત્રીપત્રીના) આત્માની વિશેષ સમીપમાં છે

(૧) આત્માનો આત્મા સૂક્ષ્મ શરીરમાં છે, બીજામાં નથી માટે આત્માસ દ્વારા આત્માનો સૂક્ષ્મ શરીર સાથે મળધ છે—બીજા સાથે નથી

(૨) સૂક્ષ્મ શરીરનો સ્થૂંચ શરીર જેડે સમીપ છે, માટે સૂક્ષ્મ શરીર દ્વારા આત્માનો સ્થૂંચ શરીર જેડે સમીપ છે

(૩) પુત્રની માથે સ્થૂંચ શરીર દ્વારા આત્માનો સમીપ છે

(૪) પુત્રના મિત્ર સાથે પુત્ર દ્વારા સમીપ છે

એ રીતે ઉત્તરોત્તર જે આત્માની વધારે સમીપ હોય, તેમાં વધારે પ્રીતિ થાય છે

આત્માનો સમીપ હોવાથી પદાર્થમાં પ્રીતિ થાય છે માટે આત્મામાં જ મુખ્ય પ્રીતિ છે પદાર્થમાં પ્રીતિ નથી જેમ પુત્રના મિત્રમાં પુત્રના સમીપથી પ્રીતિ છે, માટે પુત્રમાં જ પ્રીતિ છે—પુત્રના મિત્રમાં નથી, તે જ રીતે આત્માની અધિક સમીપતાવાળા પદાર્થમાં અધિક પ્રીતિ થાય છે માટે આત્મામાં જ સર્વની પ્રીતિ છે એમ સમજવું

હવે એ પ્રીતિ આનંદમાં તથા દુઃખના અભાવમાં હોય છે—બીજામાં હોતી નથી, બીજા પદાર્થોમાં જે પ્રીતિ થાય છે, તે આનંદ અને દુઃખના અભાવના નિમિત્તથી થાય છે માટે આનંદ અને દુઃખના અભાવ સિવાય

ખીજમાં પ્રીતિ હોતી નથી, તેથી સર્વની પ્રીતિનો વિષય ને આત્મા તે આનંદરૂપ છે.

દુઃખનો અભાવ આત્મારૂપ છે. કલ્પિતનો અભાવ અધિદાનરૂપ હોય છે. જેમ સર્પનો અભાવ રજ્જુરૂપ છે; માટે કલ્પિત એવા દુઃખનો અભાવ પણ આત્મારૂપ છે. આ રીતે આત્મા આનંદરૂપ છે.

આનંદ એ આત્માનો ગુણ નથી

ન્યાયમતમાં આનંદને આત્માનો ગુણ કહેવો છે, તે યરાચર નથી; કેમ કે જો એ આનંદગુણને નિત્ય માનીએ, તો તે આગમાપાથી નહિ હોવાથી તે આનંદ આત્માનું સ્વરૂપ જ છે એમ સિદ્ધ થશે, પણ નિત્ય આનંદ ન્યાયમતમાં નથી; માટે—

જો આત્માને અનિત્ય કહે, તો અનુકૂળ વિષય તથા ઇન્દ્રિયોના સંબંધથી આનંદની ઉત્પત્તિ માનવી પડશે અને તેથી સુષુપ્તિમાં ને આનંદનું બાન છે, તે ન થવું જોઈએ; કેમ કે સુષુપ્તિમાં વિષયનો અને ઇન્દ્રિયોના સંબંધ નથી માટે આનંદ એ આત્માનો ગુણ નથી, પણ આત્મા આનંદરૂપ જ છે.

એ રીતે આત્મા સત્, ચિત્, આનંદરૂપ છે.

સત્, ચિત્, આનંદ પરસ્પર ભિન્ન નથી

એ સત્, ચિત્ અને આનંદ પરસ્પર ભિન્ન નથી, પણ એક જ છે. જો તે આત્માના ગુણ હોત, તો પરસ્પર ભિન્ન પણ હોત, પણ તે આત્માનું સ્વરૂપ જ છે; માટે આત્માથી ભિન્ન નથી.

(૧) એક જ આત્માનો નાશ થતો નથી; માટે તે સત્ કહેવાય છે.

(૨) તે જડથી વિવક્ષણ-પ્રકાશરૂપ છે; માટે ચિત્ કહેવાય છે.

(૩) તે દુઃખથી વિવક્ષણ-મુખ્ય પ્રીતિનો વિષય છે; માટે આનંદ કહેવાય છે.

જેમ ઉપજી અને પ્રકાશરૂપ અગ્નિ છે, તેમ સત્, ચિત્, આનંદરૂપ આત્મા છે અને. સાત્ત્વમાં અધિવિદ્યારૂપને જ જાણ કર્યું છે; માટે જાણસ્વરૂપ આત્મા છે. જાણ નામ વ્યાપકનું છે.

(૧) ને પદાર્થનો દેશ વડે જ્ઞાન ન આવે, એટલે કોઈ પણ વ્યવસ્થા જોડો ન હોય, તેને વ્યાપક કહે છે; માટે આત્મા જો જાણથી ભિન્ન એટલે બેવડાજો હોય, તો તેનો દેશથી જ્ઞાન આવવો જોઈએ !

(૨) ને વસ્તુનો દેશથી જ્ઞાન માત્રમ પડે છે, તેનો કાળથી પણ જ્ઞાન હોવો જોઈએ એવો નિયમ છે; માટે આત્મા જો દેશકાળથી જ્ઞાનવાળો હોય, તો તે અનિત્ય થશે; કેમ કે જો કોનો કાળથી જ્ઞાન આવે છે, તેને અનિત્ય કહે છે; માટે જાણથી ભિન્ન આત્મા નથી.

આત્માથી ભિન્ન જો જાણ હોય, તો તે અજ્ઞાતમા થશે; અને અજ્ઞાત એવા ને પર વચેરે છે, તે જડ છે; માટે આત્માથી ભિન્ન જાણને પણ જડ કહેવું પડે! માટે આત્માથી ભિન્ન જાણ નથી, પણ જાણસ્વરૂપ જ આત્મા છે.

બ્રહ્મ અને આત્મા એવાં સિદ્ધ નામનો હેતુ

(૧) એક જ ચેતન મધ્યે પ્રપંચ અને માયાનું અધિગ્રાન છે, માટે તે બ્રહ્મ કહેવાય છે.

(૨) તે જ ચેતન અવિદ્યા અને અદિદેહ વગેરેનું અધિગ્રાન છે; માટે તે આત્મા કહેવાય છે.

(૧) તત્ પદનું લક્ષ્ય બ્રહ્મ કહેવાય છે.

(૨) ત્વમ્ પદનું લક્ષ્ય આત્મા કહેવાય છે.

(૧) ધૃતિર-માક્ષી તત્ પદનું લક્ષ્ય છે.

(૨) જીવ-માક્ષી ત્વમ્ પદનું લક્ષ્ય છે.

(૧) અદિ-મઘાત (મધુદાર) ઉપહિત ચેતન જીવમાક્ષી છે.

(૨) મમદિ-મવાન ઉપહિત ચેતન ધૃતિરમાક્ષી છે.

જો કે જીવની અને ધૃતિરની એકતા અને નહિ, તથાપિ જીવ-માક્ષી અને ધૃતિર-માક્ષીની ઉપાધિ જુદીજુદી હોવાથી એક છે-અવગતી એક નથી. જેમ મર(ધર)મા રહેતું જે ઘટાકાશ અને મદ્દાકાશ, તેનો ઉપાધિના બેડ વિના અવગતી કાઈ બેડ નથી, તેમ આત્મા અને બ્રહ્મનો ઉપાધિના બેડ વિના બેડ નથી-એક જ રસુ છે.

બ્રહ્મરૂપ આત્મા અજન્મ છે

તે બ્રહ્મરૂપ આત્મા અજન્મ એટલે જન્મગદિત છે

જો આત્માનો જન્મ અગ્નીદાર કદીએ, તો તે અનિત્ય થશે, પણ તે વાન પરપોડને માનનારા આગ્નિદારને હજી નથી, કમ કે જો આત્મા ઉત્પત્તિ-વિનાશવાળો હોય, તો આત્માના પ્રથમ જન્મમા પૂર્વના દારણુ વિના જ સુખદુખનો ભોગ ગ્રાપ્ત થશે, અને કરેના કર્મનો ભોગ ભોગવ્યા વિના નાશ થશે. માટે જો આત્માને કર્તા-ભોક્તા માને, તોપણ તેને જન્મ-નાશ વિનાનો જ માનવાની જરૂર છે.

જેઓ આત્માનો જન્મ માનના હોય, તેમને પણ આત્માનો જન્મ થવાનો કોઈ પણ દેતુ તો જનારનો જ પડશે, કમ કે હેતુ વિના તો કોઈ વસ્તુનો જન્મ થતો નથી, પણ આત્માના જન્મનો હેતુ કહેવો સબરતો જ નથી, કમ કે આત્માનો જે હેતુ હશે, તે આત્માથી બિન્ન છે એમ કહેવું પડશે, પણ આત્માથી બિન્ન સર્વ કોઈ આત્મામા રૂપેણ છે-સત્ય નથી, માટે આત્માનો હેતુ સબરતો નથી જેમ દોરડીમા કપડો સાપ દોરડીનો હેતુ હોઈ શકતો નથી, તેમ આત્મામા પેલી વસ્તુ આત્માનો હેતુ હોઈ શકે નહિ.

જ્ઞાતિના બે અંશ

જેમ એક જ દોરડીમા જુદાજુદા માણસોને લાકડી, માપ, જમીન ઉપર, પાણીનો રવો એવી જુદીજુદી જ્ઞાતિ થાય છે, તે જ્ઞાતિમા બે અંશ છે.

(૧) એક તો સામાન્ય હરમ્ (આ) અંશ છે.

(૨) બીજો માપ વગેરે વિશેષ અંશ છે

તે સામાન્ય 'આ' અંશ સર્વ વગેરે સઘળા વિશેષ અંશોમાં વ્યાપક છે. જેમ કે—(૧) આ સાપ છે. (૨) આ લાકડી છે. (૩) આ જમીનની કાટ છે. (૪) આ પાણીનો રેલો છે.

એ રીતે સાપ વગેરે વિશેષ અંશોમાં 'આ' અંશ બધે વ્યાપક છે. તે વ્યાપક સામાન્ય 'આ' અંશ દોરડીસ્વરૂપ છે. તે સામાન્ય 'આ' અંશના જ્ઞાનને જ બ્રાંતિનો હેતુ દોરડીનું સામાન્ય જ્ઞાન કહે છે.

તે સામાન્ય 'આ' અંશ સત્ય છે; કેમ કે દોરડીનું જ્ઞાન યથા પછી પણ તે 'આ' અંશની પ્રતીતિ થાય છે:—

(૧) જેમ બ્રાંતિકાળમાં 'આ સાપ છે' એ રીતે સાપ વગેરેની સાથે મળીને 'આ' અંશની પ્રતીતિ થાય છે, તે જ રીતે—

(૨) બ્રાંતિ નિવૃત્ત યથા પછી પણ 'આ દોરડી છે' એ રીતે દોરડીની સાથે મળીને પણ 'આ' અંશની પ્રતીતિ થાય છે.

જો 'આ' અંશ પણ મિથ્યા હોય, તો સાપ વગેરેની પેઠે બ્રાંતિ નિવૃત્ત યથા પછી તેની (તે 'આ' અંશની) પણ પ્રતીતિ ન થવી જોઈએ, માટે સર્વ વગેરે બ્રાંતિમાં વ્યાપક જો 'આ' અંશ તે સત્ય છે, અને તે અધિષ્ઠાન રજત્વરૂપ છે; તથા પરસ્પર વ્યભિચારી જો સર્પાદિ તે કલ્પિત છે.

પદાર્થભાત્રના પાંચ અંશ અને છ ત્રિકાર

એ જ પ્રમાણે પદાર્થભાત્રમાં પાંચ અંશ છે. (૧) નામ, (૨) રૂપ, (૩) અસ્તિ, (૪) ભાતિ, (૫) પ્રિય.

(૧) 'ધડો' એવા જો અક્ષર એ નામ.

(૨) 'ગોળ' રૂપ.

(૩) ધડો 'છે' એ અસ્તિ.

(૪) ધડો 'પ્રતીત થાય છે' એ ભાતિ.

(૫) ધડો 'પ્રિય છે' એ, આનંદ (સર્પાદિ પશુ સાપણ વગેરેને પ્રિય હોય છે.)

આ રીતે સર્વ પદાર્થોમાં પાંચ અંશ છે. તેમાંથી અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય—એ ત્રણ અંશ સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપક છે; અને નામ—રૂપ વ્યભિચારી છે.

જો વસ્તુ દૈર્ઘ્ય જગ્યાએ હોય અને દૈર્ઘ્ય જગ્યાએ ન હોય, તે વસ્તુને વ્યભિચારી કહે છે.

ધડો એવું નામ અને ગોળ એવું રૂપ પદ(વસ્તુ)માં નથી; અને પદ—નામ અને તેનું રૂપ ઘટમાં નથી. એ રીતે સઘળા પદાર્થોમાં નામ અને રૂપ વ્યભિચારી છે.

અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય સર્વ પદાર્થોમાં અનુગત છે. જેમ સાપ, લાકડી, પાણીનો રેલો દત્ત્યાદિ સર્વમાં 'આ' અંશ અનુગત છે, અને તે સત્ય તથા અધિષ્ઠાન છે, તેમ સઘળા પદાર્થોમાં અનુગત જો અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિય એ સત્ય છે.

તથા સર્પ, સાકરી વગેરેની પેઠે વ્યભિચારી એવાં નામ અને ૩૫ કલ્પિત છે; અને અગ્નિ, બાનિ, ગ્રિહ, સત્. ચિત્. આનંદરૂપ છે; માટે આનન્દરૂપ છે.

આ રીતે મચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મામાં નમામ નામ અને ૩૫ કલ્પિત પદાર્થ કોઈ આત્માના જન્મનો હેતુ બને નહિ; માટે આત્મા અજન્મ છે.

છ વિકાર

જે વસ્તુનો જન્મ (ઉત્પત્તિ) હોય, તે વસ્તુને જ સત્તા, તૃદ્ધિ, પરિણામ, અપક્ષય, વિનાશરૂપ પાંચ વિકાર (ઉત્પત્તિ સહિત છ વિકાર) હોય છે. આત્માનો જન્મ થતો નથી; માટે જન્મ પછી થનારા પાંચ વિકાર પણ તેને હોવા નથી.

આ રીતે આત્મા અજન્મ છે, એટલે જન્મ વગેરે છ વિકારથી રહિત છે. સત્તા નામ પ્રકટપણાનું છે; અપક્ષય નામ ભટવાપણાનું છે.

આત્મા અસંગ છે

જે આત્મા અસંગ છે. સંગ નામ મંગળનું છે. તે મંગલ સમ્બંધીય, વિગતીય અને સ્વગત પદાર્થ માથે હોય છે જેમ—

(૧) ધડાનો ધડાની માથે મંગલ છે, તે સમ્બંધીય પદાર્થની સાથે મંગલ હોવાય.

(૨) ધડાનો પર માથે જે મંગલ, તે વિગતીય સાથે સંગ છે.

(૩) સ્વગત એટલે અવયવ; માટે પડનો તંતુઓ માથે જે સંગ છે, તે સ્વગત સંગ છે.

(૧) આત્મા બે અથવા અનંત હોય, તો સમ્બંધીયની સાથે તેનો સંગ થાય; પણ આત્મા એક જ છે, માટે સમ્બંધીય આત્માની સાથે તેનો (આત્માનો) મંગલ હોય નહિ.

(૨) આત્માથી વિગતીય અનાત્મા પદાર્થો છે. તે બધા મૃગપૃષ્ઠાના જળની પેઠે આત્મામાં કલ્પિત છે. તે કલ્પિત અનાત્માઓ સાથે આત્માનો મંગલ મંગલનો નથી. જેમ મૃગપૃષ્ઠાના પાણી સાથે પૃથ્વીનો મંગલ હોય નહિ—જે મંગલ હોય, તો ખારજૂમિ તેના પાણીથી બીની થતી નેત્રાંચ; માટે મૃગપૃષ્ઠાના પાણી સાથે ખારજૂમિનો મંગલ નથી—તેમ આત્મામાં કલ્પિત જે વિગતીય અનાત્મા તેની માથે આત્માનો સંગ નથી.

(૩) જે આત્માને અવયવ હોય, તો આત્માનો સ્વગત માથે મંગલ થાય; પણ આત્મા નિલ છે, તેથી નિરવયવ છે. તેનો સ્વગતની માથે સંગ બને નહિ.

આ રીતે આત્મામાં મગ્ધતીય, વિગતીય કે સ્વગત સંગ છે નહિ; માટે આત્મા અસંગ છે.

આ રીતે હે શિષ્ય ! મચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મરૂપ જન્માદિ વિકારરહિત અસંગ આત્મા છે. ‘તે ત્વં છે’ આ પ્રથમ પ્રશ્નનો હિતર મરઝો અર્થો દોહાથી ૧૯૦

સંસારનો કર્તા કોણ છે? એ બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર

જગતનો કર્તા ઈશ્વર છે

દોહા-વિમુ ચેતન માયા ફરે, જગતો ઉત્પત્તિ મંગ ॥૧૯॥

વ્યાપક, ચેતન અને તેને આશ્રયે રહી તેને વિષય કરનારી જે માયા, તે જગતની ઉત્પત્તિ અને ભંગ કરે છે ! ૯

ટીકા—વ્યાપક એવું ચેતન તથા તેને વિષય કરનારી એટલે તે ચેતનને ઠાંકનારી તથા ચેતનને આશરે રહેલી એવી માયાશક્તિ એટલે સત અને અસતથી વિલક્ષણ અદ્ભુત શક્તિરૂપ અજ્ઞાન, તેનાથી જગતની ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે. ઉત્પત્તિ-નાશ કહેવા વડે જગતની સ્થિતિ પણ એ માયા વડે જ થાય છે, એમ સમજ લેવું.

એમ કહેવાથી આવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે.

(૨) માયા સહિત જે ચેતન, તેને ઈશ્વર કહે છે.

(૨) તે ઈશ્વર જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ક્ષયનો હેતુ છે.

આ કહેવાથી—(૧) જગતનો કાર્ધ કર્તા છે, કે તે પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અપાર્થ ગયો. (૨) તેમ જગતનો કર્તા કાર્ધ જીવ છે કે ઈશ્વર, એનો પણ ઉત્તર અપાર્થ ગયો.

ઈશ્વર સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન અને સ્વતંત્ર છે

જગતનો કર્તા ઈશ્વર છે; તે પોતાની મેળે થતું નથી. જો કર્તા વિના જગત થતું હોય તો કુંભાર વિના ઘડો પણ થવો જોઈએ; માટે જગતનો કાર્ધ કર્તા છે.

(૧) તે કર્તા સર્વજ્ઞ છે; કેમ કે જે કાર્યનો કર્તા હોય છે, તે કાર્યને અને તેના ઉપાદાનને (કારણરૂપ સામગ્રીને) જાણીને પછી કાર્ય કરે છે; માટે જગતનો કર્તા પણ જગતની અને જગતના ઉપાદાનને જાણીને જગતને કરે છે. એ રીતે જગતનો કર્તા જગતને અને તેના ઉપાદાનને જાણે છે. માટે તે સર્વજ્ઞ છે.

(૨) તે સર્વશક્તિમાન છે; કેમ કે જે અસ્પ શક્તિવાળો જીવ છે, તેમનાથી તો આ જગતની રચના થઈ શકે પણ વિચારી શકાય એવી નથી; માટે એવા અદ્ભુત જગતનો કર્તા અદ્ભુત શક્તિવાળો હોવો જોઈએ—અને તેવો જ છે. આ રીતે જગતનો કર્તા સર્વશક્તિમાન છે.

(૩) તે સ્વતંત્ર છે; કેમ કે જે જોડી શક્તિવાળો હોય, તે પરાધીન હોય છે; પણ સર્વશક્તિવાળો પરાધીન હોય નહિ, માટે તે સ્વતંત્ર છે.

આ રીતે જગતનો કર્તા સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન અને સ્વતંત્ર છે; તેને ઈશ્વર કહે છે.

જીવ અસ્પજ્ઞ, અસ્પશક્તિમાન અને પરાધીન છે

અસ્પજ્ઞ, અસ્પશક્તિમાન અને પરાધીનને જીવ કહે છે. જો કે જીવો અસ્પજ્ઞતા વગેરે પાસ્તવિક રીતે તો નથી, તથાપિ અવિદ્યાએ ક્ષેષા મિથ્યા

અપનપણ વગેરે અગમ પ્રતીત થાય છે; માટે તે અગમાં છે, એમ કહેવામાં આવે છે

અનિવાર્યે કરેના અપનત્વાદિની જે જ્ઞાનિ તે જ અપણુ છે એવી અપનત્વાદિની વાતિ ઈશ્વરમાં નથી, પણ માયાએ કરતું સર્વનપણુ વગેરે ઈશ્વરમાં છે, આ વાત વિનાશથી આગમ કહેવામાં આવશે. આ ગીતેન્નગતનો દર્શાવેલ નથી, પણ ઈશ્વર છે

ઈશ્વર વ્યાપક અને નિત્ય છે

એ ઈશ્વર એ- અગમાં રહેતો નથી, પણ સર્વન વ્યાપક છે જે ઈશ્વરને એક અગમાં રહેતો માનીએ, તો જે વસ્તુનો દેહથી ઈશ્વર આવે છે, તેનો કાળથી પણ (કેટો) અત આવે છે, એવો નિઃશ દાવાથી ઈશ્વર અનિય દરનું જે અનિય દોષ છે, તે અન્યથી જન્ય દોષ છે, માટે ઈશ્વરનો પણ દર્શાવેલ અંગાગર દરવો પડે છે

૫ । ઈશ્વરનો દર્શાવેલ અગમાં રહેતો નથી, એમ —

(૧) પોતે તો પોતાનો દર્શાવેલ નહિ જ પોતાનો તો પોતે જ છે એમ માનીએ, તો આત્માશ્રયદોષ આવશે

જ્યાં પોતે જ દિવાનો તો (આશ્રય) અને પોતે જ દિવાનું -મ-કિયાના વિનયપ કાર-દોષ, ત્યાં આત્માશ્રયદોષ થાય છે જેમ કુબાર કિયાનો કતો છે, અને ઘડા દર્શાવે છે એ જ ગીતે દિવાનો દર્શાવેલ અને તેનું મ-મિત્ર દોષ દે-એ-દોષ નહિ, માટે જ્યાં દર્શાવેલ અને -મ- એક જ ત્યાં આત્માશ્રય દોષ જાણીએ

કર્મ એ નામ નર્મનું છે અને નામના વિરોધીનું નામ દોષ છે

આત્માશ્રય કાર્યનો વિરોધી છે, માટે દોષ છે, માટે —

(૨) ઈશ્વરનો દર્શાવેલ કાર્ પીતે છે, એમ માનવું પડે તે પીતે પણ પડેનાની પેટ કતોથી જન્ય છે, એમ કહેવું પડે અને તેનો દર્શાવેલ પણ પડેનાની પેટ તેનાથી મિત્ર છે, એમ કહેવું પડે હવે જે પડેના ઈશ્વર કતો છે, તેને પીતેલ દર્શાવેલ દર્શાવેલ એમ માનીએ તો અન્યોન્યાશ્રયદોષ આવશે, માટે —

(૩) કાર્ પીતે દર્શાવેલ માનવો પડે આ રીતે દર્શાવેલ દર્શાવેલ પીતેલ માને, તો અન્યોન્યાશ્રયદોષ આવે, અને પડેનાને માને, તો અક્રિયા દોષ આવશે

જેમ ચક્રનું બ્રમણ થાય છે, તેમ —

ક પ્રથમ દર્શાવેલ દ્વિતીયજન્ય,

ચ. દ્વિતીય દર્શાવેલ તૃતીયજન્ય,

ચ તૃતીય દર્શાવેલ પ્રથમજન્ય

ચ. અને વળી તે પ્રથમ દર્શાવેલ દ્વિતીયજન્ય ધન

એ ગીતે કાર્-કારણબાનું બ્રમણ થયા દરશે ચક્રિ ન્યાનમાં કાર્ ૫ । એક મિદ્યા થાય નહિ-મર્મની પરસ્પર અપેક્ષા રહે છે

અન્યોન્યાશ્રયમાં એની પરસ્પર અપેક્ષા હોય છે. એકની સિદ્ધિ થયા વિના-
બીજાની સિદ્ધિ થાય નહિ; માટે જેમ કુંભારનો કર્તા કુંભાર પોતે નથી, પણ
તેનો બાપ છે; તેમ પ્રથમ ઈશ્વર-કર્તાનો બીજો કર્તા છે.

કુંભારનો બાપ પોતાના પુત્રથી ઉત્પન્ન થાય નહિ—પણ બીજા પિતાથી
ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ બીજો કર્તા પ્રથમ કર્તા-ઈશ્વરથી ઉત્પન્ન થાય નહિ—પણ તે
બીજા કોઈ કર્તાથી ઉત્પન્ન થયો છે, એમ કહેવું પડશે.

કુંભારનો પિનામદ કુંભાર, તેના પિતાથી ઉત્પન્ન થાય નહિ—પણ ચોથો
જે કુંભારનો પ્રપિતામદ તેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે.

(૪) તેમ ત્રીજો કર્તા પણ પ્રથમ અને દ્વિતીય કર્તાથી ઉત્પન્ન થાય
નહિ; માટે એક ચોથો કર્તા માનવો પડશે. તે ચોથાનો કર્તા વળી એક પાંચમો
માનવો પડશે એથી અનવસ્થાહોય આવશે.

ધારા(પ્રવાહ)નું નામ અનવસ્થા છે.

તે કર્તાની ધારા અંગીકાર કરીએ, તો કયો કર્તા જગત કરે છે, એનો
નિર્ણય થઈ શકશે નહિ.

(૫) કોઈ પણ એકને જગતનો કર્તા માનવામાં કોઈ યુક્તિ (અનુમાન
જેવું પ્રમાણ) નથી. એવી યુક્તિના અભાવને ત્રિનિગમન ચિરહ (નિશ્ચયક
યુક્તિનો અભાવ) કહે છે.

(૬) હવે એ ધારાની કોઈ જગ્યાએ વિશ્રાંતિ માનીએ—એટલે કર્તાની
ધારામાં એક જગ્યાએ અટકી તેને જગતનો કર્તા માનીએ, તો જે કર્તા આગળ
ધારામાં અંત આવ્યો એમ માન્યું હોય તેને જ જગતનો કર્તા માનવો યોગ્ય
છે—પહેલાંના બધા કર્તા નકામા થશે. એનું નામ પ્રાગ્લોપ કહેવાય છે.

પ્રાક્ (પાછળના)નો લોપ (અભાવ) તે પ્રાગ્લોપ.

આ રીતે ઈશ્વરનો દેશથી અંત અંગીકાર કરીએ, તો ઈશ્વરની ઉત્પત્તિ
માનવી પડે છે ! અને ઉત્પત્તિ માનીએ તો આત્માશ્રય વગેરે છ દોષ આવે
છે; માટે ઈશ્વરનો દેશથી અંત નથી, પણ તે વ્યાપક છે, માટે નિત્ય છે.

ઈશ્વર અને જીવનો સ્વરૂપથી ભેદ નથી

એ વ્યાપક ઈશ્વરનો અને જીવનો સ્વરૂપથી ભેદ નથી, પણ ઉપાધિથી
ભેદ છે; કેમ કે—

(૧) અવચ્છેદવાદમાં—ક. માયાવિશિષ્ટ ચેતનને ઈશ્વર કહે છે; અને
સ્વ. અવિદ્યાવિશિષ્ટ ચેતનને જીવ કહે છે.

(૨) આભાસવાદમાં—ક. માયા અને આભાસવિશિષ્ટ ચેતનને ઈશ્વર
કહે છે. સ્વ. આભાસ સહિત અવિદ્યાવિશિષ્ટ ચેતનને જીવ કહે છે.

(૧) આભાસવાદમાં આભાસ સહિત અવિદ્યા અને માયાનો ભેદ છે,
ચેતનનો ભેદ નથી.

(૨) તેમ અવચ્છેદવાદમાં પણ અવિદ્યા અને માયાનો ભેદ છે; સ્વરૂપથી
ચેતનનો ભેદ નથી.

(૩) જિમ્-પ્રતિજિમમાં—ક. અજ્ઞાનમાં ચેતનનું પ્રતિજિમ હવે છે. સ્વ. અજ્ઞાનમાં ચેતનનું જિમ ઈશ્વર છે.

આ પક્ષમાં પણ ચેતનનો સ્વરૂપથી ભેદ નથી, પણ એક જ ચેતનમાં હવે-પણ અને ઈશ્વરપણું આરોપિત છે. એ વાત આમળ કહેવામાં આવશે.

આ રીતે જગતનો કર્તા સર્વજ્ઞ, અર્વચક્ષિતમાન, સ્વતંત્ર ઈશ્વર છે. તે ઈશ્વર વ્યાપક છે. તેનો અને હવેનો વિગ્રેયમાત્રથી ભેદ છે; અને સ્વરૂપથી અભેદ છે.

આ રીતે ખીન્ન પ્રશ્નનો ઉત્તર કહો.

મુક્તિનો હેતુ કોણુ? એ ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર

વોદા—હેતુ મોક્ષકો જ્ઞાન ફક્ત, નહીં કર્મ નહિ ધ્યાન ।

રજ્જુ સર્પ તયદી નદો, હોય રજ્જુ કો જ્ઞાન ॥ ૧૦ ॥

મોક્ષનો હેતુ એક જ્ઞાન જ છે, કર્મ કે ઉપાસના નથી; કેમ કે દોરડીમાં કહપેલો સાપ જ્યારે દોરડીનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે જ નાશ પામે છે. ૧૦

ટીકા—ગુરુ કહે છે, કે કે શિષ્ય । તે ત્રીજો પ્રશ્ન એવો ક્યો છે, કે મુક્તિનો હેતુ એટલે મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન છે, અથવા કર્મ છે, અથવા ઉપાસના છે, અથવા બંને છે? એનો ઉત્તર સાંભળ —

મુક્તિનો હેતુ કર્મ અથવા ઉપાસના, એટલે ધ્યાન નથી, પણ જ્ઞાન જ હેતુ છે; કેમ કે આત્મામાં બંધ સત્ય હોય તો તેની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ જ્ઞાનથી થાય નહિ, પણ કર્મ અથવા ઉપાસનાથી થાય; પણ બંધ આત્મામાં સત્ય નથી, પણ રજ્જુ-સર્પની પેઠે મિથ્યા છે. તે મિથ્યાની નિવૃત્તિ અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનથી જ થાય છે, કર્મ અથવા ઉપાસનાથી થતી નથી. જેમ દોરડીનો સાપ કોઈ ક્રિયાથી દૂર થાય નહિ—કેવળ દોરડીના જ્ઞાનથી જ દૂર થાય છે. તેમ આત્માના અજ્ઞાનથી પ્રતીત થતો જે બંધ તે બંધની પ્રતીતિ અને અજ્ઞાન આત્માના જ્ઞાનથી જ દૂર થાય છે.

કર્મ-ઉપાસના મુક્તિનાં હેતુ નથી

(૧) જો કર્મનું ફળ મોક્ષ હોય, તો મોક્ષ અનિત્ય થશે; કેમ કે આવો નિયમ છે, કે જે કર્મનું ફળ હોય, તે અનિત્ય હોય. જેમ ખેતી વગેરે કર્મનું ફળ અન્ન વગેરે છે. તે અનિત્ય છે; અને યજ્ઞાદિકનું ફળ સ્વર્ગ વગેરે છે, તે પણ અનિત્ય છે. જો મોક્ષને પણ કર્મનું ફળ માનીએ, તો તે પણ અનિત્ય થશે; માટે કર્મનું ફળ મોક્ષ નથી.

(૨) એ જ રીતે ઉપાસનાનું ફળ મોક્ષ છે એમ માનીએ, તોપણ મોક્ષ અનિત્ય થશે; કેમ કે ઉપાસના પણ માનસ (મન વડે થતું) કર્મ જ છે; અને કર્મનું ફળ અનિત્ય હોય છે, માટે ઉપાસનારૂપ કર્મનું ફળ મોક્ષ નથી.

કર્મનો પાંચ પ્રકારનો ઉપયોગ

કર્મના કર્તાનો પાંચ પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે : (૧) પદાર્થની ઉત્પત્તિ,

(૨) પદાર્થનો નાશ, (૩) પદાર્થની પ્રાપ્તિ, (૪) પદાર્થનો વિદાર, (૫) પદાર્થનો સંસ્કાર.

બીજું ૩૫ પ્રાપ્ત થવું તેને વિદાર કહે છે.

સંસ્કાર બે પ્રકારનો છે : (૧) મળની નિવૃત્તિ, (૨) ગુણની ઉત્પત્તિ.

એ પાંચ પ્રકારનો કર્મનો ઉપયોગ છે. એમાંથી કોઈ પ્રકારે મુમુક્ષુને કર્મનો ઉપયોગ મંભવતો નથી; માટે મુમુક્ષુએ જ્ઞાનના સાધન શ્વેદાદિકમાં જ પ્રવૃત્ત થવું—કર્મમાં નહિ.

જેમ કુંભારના કર્મથી કુંભારને ઘટની ઉત્પત્તિરૂપ ઉપયોગ થાય છે, તેમ મુમુક્ષુને કર્મથી મોક્ષની ઉત્પત્તિરૂપ ઉપયોગ મંભવે નહિ; કેમ કે અનર્થની નિવૃત્તિ અને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ મોક્ષ છે—

અનર્થની નિવૃત્તિ આત્મામાં નિત્યસિદ્ધ છે; એટલે આત્મામાં અનર્થની નિવૃત્તિ હમેશાં જ બનેલી રહે છે. જેમ દોરડીમાં વ્યવહારિક સત્તાવાળા સાપના અભાવરૂપ સાપની નિવૃત્તિ નિત્યસિદ્ધ છે, તેમ પરમાર્થસત્તાવાળા આત્મામાં—કાર્ય સહિત અજ્ઞાનરૂપ—અનર્થની અત્યંતાભાવરૂપ નિવૃત્તિ નિત્યસિદ્ધ છે. આ રીતે અભાવસિદ્ધ મોક્ષની ઉત્પત્તિ મંભવે નહિ.

જે વસ્તુ પ્રથમ સિદ્ધ ન હોય, તેની કર્મથી ઉત્પત્તિ થાય છે; પણ સિદ્ધ વસ્તુની ઉત્પત્તિ હોય જ નહિ. (મોક્ષ સર્વદા સિદ્ધ છે, માટે તેની ઉત્પત્તિ ઘટે નહિ.)

(૧) મોક્ષની ઉત્પત્તિ માટે કર્મનો ઉપયોગ નથી—વેદાંતશ્રવણ પણ મોક્ષની ઉત્પત્તિ માટે કળું નથી, પણ ‘ આત્મા નિત્યમુક્ત છે; કંઈ પણ કર્તવ્ય નથી. ’ એ વાર્તા જાણવા માટે શ્રવણની જરૂર કહેલી છે. એમ જાણવાથી કર્તવ્યની શ્રાંતિ દૂર થાય છે.

વેદાંતશ્રવણ ક્યાં પછી પણ જેને કર્તવ્યની પ્રતીતિ થાય છે, તેણે તત્ત્વ જાણ્યું નથી. આ દારણથી નિત્યનિવૃત્તિ જે અનર્થ, તેની નિવૃત્તિ અને નિત્યપ્રાપ્ત આનંદની પ્રાપ્તિ, વેદાંતશ્રવણનું ફળ છે, એમ નેષ્ઠકર્મ્યસિદ્ધિમાં મુરેશ્વર આચાર્યે કહ્યું છે; માટે મોક્ષની ઉત્પત્તિરૂપ કર્મનો ઉપયોગ મુમુક્ષુને સંભવતો નથી.

(૨) મુમુક્ષુને પદાર્થના નાશ માટે કર્મનો ઉપયોગ નથી—જેમ લાકડી મારવારૂપ કર્મનો ઘડતો નાશ કરવામાં ઉપયોગ છે, તેમ મુમુક્ષુને કર્મ કરીને કોઈ પદાર્થનો નાશ કરવારૂપ ઉપયોગ છે નહિ; કેમ કે બીજા કોઈ પદાર્થનો નાશ કરવાની ઇચ્છા મુમુક્ષુને હોતી નથી; માત્ર બંધનો નાશ કરવામાં કર્મનો ઉપયોગ કહી શકાય; પણ આત્મામાં બંધ છે જ નહિ—મિથ્યા પ્રતીત થાય છે. તે મિથ્યા પ્રતીતિનો નાશ કર્મથી થઈ શકે નહિ; પણ આત્માના વધાર્ય જ્ઞાનથી જ મિથ્યા પ્રતીતિનો નાશ થાય છે; માટે મુમુક્ષુને પદાર્થનો નાશરૂપ ઉપયોગ પણ કર્મથી સંભવતો નથી.

(૩) પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી—જેમ ગમનરૂપ કર્મથી ગામની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ મોક્ષની પ્રાપ્તિરૂપ ઉપયોગ પણ કર્મથી બને નહિ, કેમ કે—

આત્મા નિત્યમુક્ત છે, તે આત્માને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કહેતી સંભવતી નથી.

જેને જંધ દોષ, તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કહેવી મંબવે, પણ આત્મામાં જંધ છે નહિ; માટે મોક્ષની પ્રાપ્તિરૂપ કર્મનો ઉપયોગ મુમુક્ષુને મંબવનો નથી.

(૪) વિકાર મંબવતો નથી—જેમ પાક કરવારૂપ કર્મથી અન્નનો વિકારરૂપ ઉપયોગ રાંધનારને થાય છે, તેમ મુમુક્ષુને કર્મ કરવા વડે વિકારરૂપ ઉપયોગ મંબવનો નથી (પત્રાર્થના પૂર્વરૂપ જોડીને બીજા રૂપની પ્રાપ્તિને વિકાર કહે છે. તેને જ વિદ્યિયા અને પરિણામ પણ કહે છે.) કેમ કે આત્મામાં બીજાને કાર્મ વિકાર મંબવનો નથી. જે આત્મામાં પ્રથમ જંધ મળે, અને મોક્ષમામાં અનુનું જ આદિક વિલક્ષણ રૂપની પ્રાપ્તિ અંગીકાર કરે. તે અનુરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ વિકારકર્મનો ઉપયોગ મુમુક્ષુને મંબવે; પણ અનુરૂપની આત્માને પ્રાપ્તિ થાય એમ માનેતું નથી; માટે કર્મથી વિકારરૂપ ઉપયોગ પણ મુમુક્ષુને થતો નથી.

(૫) સંસ્કાર મંબવતો નથી—જેમ વડન દોવારૂપ કર્મના મેળને દૂર કરવારૂપ મંબવતો પણ મુમુક્ષુને ઉપયોગ નથી; કેમ કે—

(ક) મુમુક્ષુને બીજાને કાર્મ મેળ તો દૂર કરવાની કસબ દોતી નથી; તેથી આત્માનો મેળ દૂર કરવાનો દોષ એમ કહેવું પડે; પણ આત્મા તો મેળ શુદ્ધ છે—તેનામાં મેળ દોષો નથી; માટે મેળની નિવૃત્તિરૂપ મંબવતો ઉપયોગ મુમુક્ષુને મંબવનો નથી.

(ગ) અંત કરણમાં પાપરૂપ જે મેળ છે, તેની નિવૃત્તિ એ કર્મનો ઉપયોગ છે એમ કહે. તો તે વાત અત્યંત છે, પરંતુ શુદ્ધ અત કરણવાળો જે મુમુક્ષુ છે, તેનો જ અંત વિચાર આવતો દોવાથી, તના અત કરણમાં પાપરૂપી મળ હોતો નથી; માટે પાપરૂપ મળની નિવૃત્તિરૂપ મંબવ માટે મુમુક્ષુને કર્મનો ઉપયોગ મંબવનો નથી.

(ઘ) જે અજ્ઞાનને મળ કહેના હો, તો આત્મામાં અજ્ઞાન છે; (એટલે આત્માને અજ્ઞાને દાકરો છે) પણ તેની નિવૃત્તિ કર્મથી થાય નહિ; કેમ કે અજ્ઞાનનું વિરોધી જ્ઞાન છે—કર્મ નથી; માટે મુમુક્ષુને મળની નિવૃત્તિરૂપ સંસ્કાર માટે પણ કર્મનો ઉપયોગ મંબવે નહિ.

(ચ) જેમ લૂગડાને કમળાના રંગમાં બોળવારૂપ કર્મનો, વસ્ત્રમાં રક્ત ગુણની ઉત્પત્તિરૂપ સંસ્કાર આપવાને ઉપયોગ થાય છે, તેમ ગુણની ઉત્પત્તિરૂપ મંબવ માટે પણ મુમુક્ષુને કર્મનો ઉપયોગ નથી; કેમ કે બીજા કથામાં તો ગુણની ઉત્પત્તિ કહેવી મંબવતી નથી, તેથી આત્મામાં જ તે કહેવી પડશે. પણ આત્મા નિર્ગુણ છે, તેમાં ગુણની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી; માટે મુમુક્ષુને ગુણની ઉત્પત્તિરૂપ સંસ્કાર માટે પણ કર્મનો ઉપયોગ સંભવતો નથી.

આ પ્રકરણમાં ઉપયોગ સજ્ઞ દર્શના અર્થમાં વાપર્યો છે. કમોનું જ્ઞ એ પાંચ પ્રકારનું જ થાય છે—બીજા કાર્મ પ્રકારનું થતું નથી. તે પાંચે પ્રકારના કર્મનું જ્ઞ મુમુક્ષુને સંભવતું નથી; માટે મુમુક્ષુએ કર્મ જોડી જ્ઞાનનું સાધન જે શ્રવાણ તેમાં પ્રવૃત્ત થવું.

ઉપાસના પણ જ્ઞાનમકર્મ જ છે, માટે તેનું ખંડન કરવામાં જુદી યુક્તિઓ કહેવાતી જરૂર નથી.

આ રીતે દેવળ કર્મ અથવા ઉપાસના મોક્ષનો હેતુ નથી, પણ દેવળ જ્ઞાન એ જ મોક્ષનો હેતુ છે.

સમુચ્ચયવાદનું. મંડન

આક્ષેપ—કર્મ અને ઉપાસના એ જ્ઞાનના અને મોક્ષનાં હેતુ છે.

વાદી—પ્રાર્થના આચાર્યો કર્મ-ઉપાસના સહિત જ્ઞાનને મોક્ષનો હેતુ માને છે, અને તે વિશે સુક્તિદષ્ટાંત પણ કહે છે.

(૧) પક્ષીની પાંખનું દષ્ટાંત—જેમ આકાશમાં પક્ષી એક પાંખથી ઊડી શકતું નથી, પણ બે પાંખથી ઊડી શકે છે: તેમ મોક્ષકોટમાં પણ એક જ્ઞાનરૂપ પાંખથી જવાનું નથી, પણ એક પાંખ તો કર્મ-ઉપાસના છે; અને જ્ઞાન એ બીજી પાંખ છે. ઉપાસના પણ માનસકર્મ છે; માટે તેનો સમાવેશ કર્મમાં કરી કર્મ-ઉપાસનાની એક પાંખ ગણી છે.

(૨) સેતુનું દષ્ટાંત-જ્ઞાનને કર્મ-ઉપાસનાની અપેક્ષા—જેમ મેતુના દર્શનથી પાપનો નાશ થાય છે. તે સેતુનું દર્શન પણ પ્રત્યક્ષરૂપ જ્ઞાન છે, અને તે જ્ઞાન શ્રદ્ધા-ભક્તિ સહિત ગમનાદિ નિયમની અપેક્ષા રાખે છે. જે માણસ શ્રદ્ધા-ભક્તિથી રહિત હોય, તેને મેતુદર્શનનું ફળ થતું નથી. જેમ સેતુનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન, પાપના નાશરૂપ ફળની ઉત્પત્તિ કરવામાં શ્રદ્ધા-નિયમ વગેરેની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ બ્રહ્મજ્ઞાન પણ મોક્ષરૂપ ફળની ઉત્પત્તિ કરવામાં કર્મ-ઉપાસનાની અપેક્ષા રાખે છે.

વધી જેમો દેવળ જ્ઞાનથી મોક્ષ માને છે, તેઓ પણ કર્મ-ઉપાસનાને જ્ઞાનનો હેતુ તો માને છે જ; કેમ કે શુદ્ધ અને સ્થિર અંતઃકરણમાં જ્ઞાન થાય છે. તે અંતઃકરણ શુભ કર્મથી શુદ્ધ થાય છે અને ઉપાસનાથી સ્થિર થાય છે. આ રીતે અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને સ્થિરતા દ્વારા કર્મ-ઉપાસનાને જ્ઞાનનો હેતુ માનેલા છે.

(૩) જળસિંચનનું દષ્ટાંત-જ્ઞાનના ફળમોક્ષ માટે કર્મ-ઉપાસનાની અગત્ય—જેમ જ્ઞાનનો હેતુ કર્મ-ઉપાસના માનેલા છે, તેમ જ્ઞાનનું ફળ જે મોક્ષ-તેનો હેતુ પણ કર્મ-ઉપાસના છે, એમ માનવું યોગ્ય છે.

જેમ જળનું સિંચન વૃક્ષની ઉત્પત્તિનો હેતુ છે, અને વૃક્ષના ફળની ઉત્પત્તિનો પણ હેતુ છે; (જળના સંબંધ વિના ઝાડ પણ સુકાઈ જાય અને તેને ફળ પણ થાય નહિ) તેમ કર્મ-ઉપાસના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો હેતુ છે અને જ્ઞાનનું ફળ જે મોક્ષ તેનો પણ હેતુ છે.

વનનાં જે વૃક્ષોને પાણી સિંચ્યા વિના જ રળ આવે છે, તેમને પણ વૃક્ષનીચે મૂળમાં પાણીનો સંબંધ છે, માટે ફળ આવે છે. તેથી દષ્ટાંત બરાબર છે. આ રીતે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણે મોક્ષનાં હેતુ છે; આ જ્ઞાનવાને પણ કર્મ કરવાં.

(૪) દષ્ટાંત—કર્મ-ઉપાસના જ્ઞાનનું રક્ષણ કરે છે, અથવા કર્મ ઉપાસના જ્ઞાનનું રક્ષણ કરવામાં હેતુ છે; કેમ કે જે જ્ઞાનવાન માણસ કર્મ

ઉપામનાનો ત્યાગ કરે, તો હતિજ થયેલુ જ્ઞાન પણ જળવિનાના વૃક્ષની પેઠે નાશ પામી ન્યથા છે, કેમ કે શુદ્ધ અત રૂપુમા જ્ઞાન થાય છે અને શુભ કર્મ ન કરે તો જ્ઞાનવાનને પણ પાપ વાગે, તથા ઉપાસના ન કરવાથી ફરીને અત કરણ ચચગ ચર્ચ ન્યથા, એવા મનિન અને ચચગ અત કરણુમા જ્ઞાન રહે નહિ જેમ મૂળી જૂમિમા હતિજ થયેલુ દક્ષ રહેતું નથી તેમ

(૫) બ્રહ્મચારીના ધ્યાનનું દ્વિત—જેમ મન્દારથી શુદ્ધ કરેના ધ્યાનમા વેદપાત્રી બ્રહ્મચારી નિવાસ કરે છે, પણ કોઈ દારૂપથી તે શુદ્ધ કરેલુ ધ્યાન પુન મયિન ચર્ચ ન્યથા, તો તે સ્થાનો તે ઠાડી દે ઈ તેમ જ કર્મના ત્યાગથી મનિન થયેના અને ઉપાસનાના ત્યાગથી ચચગ થયેના અત કરણુમા જ્ઞાન રહે નહિ, માટે કર્મ-ઉપાસના જ્ઞાનના રક્ષણની હેતુ છે

(૧) આ રીતે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણે મોક્ષના હેતુ માને, (૨) તથા જ્ઞાનની રક્ષાના હેતુ કર્મ-ઉપાસના માને અને ત્રણ જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ માને આ બન્ને પ્રત્યેક જ્ઞાનવાનને કર્મ-ઉપાસના મન ન હો. આ વાદ સમુચ્ચયવા હોવાય છે

સમુચ્ચયવાદનું ખંડન

કર્મ-ઉપાસના સાથે જ્ઞાનનો વિરોધ—દ્વિત

મિદ્ધાંતી—એ સમુચ્ચયવાદ યથાર્થ નથી, કેમ કે આત્મા દેહથી ભિન્ન છે, એમ જો ન જાણતો હોય, તે કર્મ કરે નહિ કેમ કે બીજા જન્મમા મળનાના ભોગ માટે જ કર્મ કરવામા આવે છે, અને દેહનો તો અગ્નિમા ડાઘ થાય છે, માટે દેહને તો બીજા જન્મના ભોગ ભોગવવાના હોય નહિ માટે—

(૧) શરીરથી આત્મા ભિન્ન છે એવું જ્ઞાન કર્મનો હેતુ છે આત્મા શરીરથી ભિન્ન હોય છે અને તે મ્તાં તથા ભોક્તા છે, એવું જ્ઞાન જોને હોય તે જ કર્મ કરી શકે એટલે ‘પુણ્યપાપનો ન્તાં છુ અને પુણ્યપાપનું ફળ મને મળશે’ એવું જોને જ્ઞાન છે, તે જ કર્મ કરે છે જ્ઞાની પુરપને આમા સમધી એવું જ્ઞાન હોતું નથી, પણ ‘પુણ્યપાપ અને સુખદુઃખથી રહિત અમગ બ્રહ્મરૂપ આત્મા છે’ એવું વેદાંતવાક્યથી જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન મનો હેતુ નથી પણ બિન-વિરોધી છે માટે જ્ઞાનવાન કર્મ કરે નહિ

(૨) કર્તા અને કર્મફળના ભેદનું જ્ઞાન કર્મનો હેતુ છે

મ્તાં અને કર્મફળ આત્માથી ભિન્ન છે, એવી પ્રતીતિ જ્ઞાનીને થતી નથી તેને તો બધું આત્મારૂપ જ પ્રતીત થાય છે માટે પણ જ્ઞાનવાન હોય તે કર્મ કરે નહિ વગી બાપ્યારે પણ ઘણે પ્રકારે જ્ઞાનીને કર્મનો અભાવ છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કર્મના ફળનો અને જ્ઞાનના ફળનો નિરોધ છે તેથી પણ જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચય બની શકે નહિ

(૩) સમુચ્ચયના બે પ્રકાર : કર્મ-સમુચ્ચય ગ્રાહ્ય છે

જો કે વેદમા પણ કોઈ જગ્યાએ જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચય લખ્યો છે,

તથાપિ સમુચ્ચય બે પ્રકારનો છે : (૧) સમ-સમુચ્ચય અને (૨) ક્રમ-સમુચ્ચય. જ્ઞાનનાં સાધન અવજ્ઞાદિષ્ટ અને કર્મનાં સાધન અમિહોત્તરદિષ્ટ; એમનું એક જ વખતે અનુષ્ઠાન કરવું, તેને સમ-સમુચ્ચય કહે છે.

પ્રથમ અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે જિજ્ઞાસા ચર્તા સુધી કર્મ કરવાં; અને પછી કર્મના વિધિનો અનાદર કરીને જ્ઞાનનાં સાધન, અવજ્ઞાદિ દ્વારા જ્ઞાન સંપાદન કરવું, એનું નામ ક્રમ-સમુચ્ચય છે.

તેમાંથી (ક) સમ-સમુચ્ચય ત્યાગ્ય છે; અને (દ્વ) ક્રમ-સમુચ્ચય ગ્રાહ્ય છે. એવું વેદનું તાત્પર્ય છે; માટે અહીં સમુચ્ચયનો પરિહાર (ખંડન) કર્યો છે. ક્રમ-સમુચ્ચયનો નહિ.

ક. કર્મનું ક્ષણ અનિત્ય મંચાર છે; અને જ્ઞ. જ્ઞાનનું ક્ષણ નિત્યમોક્ષ છે.

(૪) આત્મામાં જાતિ, આશ્રમ, અવસ્થાનો અધ્યાસ કર્મનો હેતુ છે. આત્મામાં પ્રાણજ્વાલિકા જાતિનો, શૃદ્ધરચાદિ આશ્રમનો અને જાત્રત વગેરે અવસ્થાનો અધ્યાસ કરી મનુષ્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; કેમ કે તે જાતિ, આશ્રમ અને અવસ્થાને યોગ્ય બિન્નબિન્ન કર્મ કરે છે.

(૫) અપરોક્ષ-બ્રાંતિજ્ઞાનનો અપરોક્ષ જ્ઞાન સાથે વિરોધ છે, પણ પરોક્ષ જ્ઞાન સાથે વિરોધ નથી. જાતિ, આશ્રમ, અવસ્થા, દેહના ધર્મ છે; અને કર્મો, દેહને આત્મા જાણતો નથી, પણ દેહથી બિન્ન આત્મા જાણે છે; એ વાત પહેલાં કહી છે; માટે જાતિ, આશ્રમ, અવસ્થાની પ્રતીતિ આત્મામાં કર્મોને પણ થાય નહિ; પણ દેહથી બિન્ન આત્માનું કર્મોને અપરોક્ષજ્ઞાન હોતું નથી, પણ શાસ્ત્રથી પરોક્ષજ્ઞાન થયેલું હોય છે, અને દેહમાં આત્માનું જ્ઞાન (એટલે દેહ આત્મા છે, એવું જ્ઞાન) અપરોક્ષ હોય છે. જો દેહથી બિન્ન આત્માનું અપરોક્ષજ્ઞાન હોય, તો તે અપરોક્ષ હોય છે. દેહને આત્મા માનવાડપ અપરોક્ષ આત્મા જ્ઞાનનું વિરોધી થાય; પણ દેહથી બિન્ન આત્માનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય; અને દેહ આત્મા છે એવું અપરોક્ષ-જ્ઞાન થાય, તો તે બનવા જેવું છે, કેમ કે પરોક્ષજ્ઞાનને અપરોક્ષજ્ઞાન સાથે વિરોધ નથી.

દૃષ્ટાંત—મૂર્તિમાં ઈશ્વરજ્ઞાન શાસ્ત્રથી થયેલું હોવાથી તે પરોક્ષજ્ઞાન છે; અને મૂર્તિ પાપાણુ છે એ અપરોક્ષજ્ઞાન છે, પણ તેનો વિરોધ નથી—બન્ને જ્ઞાન એકમાં યર્થ શકે છે. તેમ એક જ દેહમાં ‘દેહથી બિન્ન આત્માનું પરોક્ષજ્ઞાન’ અને ‘દેહ આત્મા છે’ એવું અપરોક્ષજ્ઞાન પણ હોઈ શકે છે.

પણ દોરડીમાં સાપનું અપરોક્ષ-બેદ જ્ઞાન છે, તેનાથી અપરોક્ષ સર્પબ્રાંતિ દૂર થાય છે. (અર્થાત્ અપરોક્ષ-બ્રાંતિજ્ઞાન સાથે અપરોક્ષ સત્ય જ્ઞાનનો વિરોધ છે;)

માટે આવો નિયમ સિદ્ધ થયો: અપરોક્ષ-બ્રાંતિનો અપરોક્ષજ્ઞાન સાથે વિરોધ છે. પણ અપરોક્ષ-બ્રાંતિનો પરોક્ષજ્ઞાન સાથે વિરોધ નથી; માટે દેહથી બિન્ન આત્માનું પરોક્ષજ્ઞાન અને દેહમાં અપરોક્ષજ્ઞાન એક જ માણસને હોઈ શકે છે. તેમાં બન્ને જ્ઞાન કર્મનાં હેતુ છે.

જ્ઞાનીને કર્મ-ઉપાસનાનો અધિકાર નથી તેનાં કારણો

ક. દેહથી બિન્ન કર્નાંડપે આત્માનું જ્ઞાન કર્મનો હેતુ છે; પણ કર્નાંડપે આત્માનું જ્ઞાન ક્રાંતિરૂપ છે અને વિદ્યાનને ક્રાંતિ હોતી નથી; માટે કર્મનો અધિકાર વિદ્યાન(જ્ઞાની)ને નથી.

દ. દેહમાં અપરોક્ષ આત્મશુદ્ધિ હોય, તો દેહના ધર્મ, જાતિ, આશ્રમ. અને અવસ્થાની પ્રતીતિ આત્મામાં થાય; પણ જ્ઞાનીને દેહમાં આત્મશુદ્ધિ નથી, પણ અહરૂપથી આત્માનું અપરોક્ષજ્ઞાન છે; માટે જાતિ, આશ્રમ અને અવસ્થાની ક્રાંતિના અભાવથી પણ જ્ઞાનીને કર્મનો અધિકાર નથી.

ગ. ઉપાસના પણ 'દુ ઉપાસક છું, દેવ ઉપાસ્ય છે' એ ભુદ્ધિથી થાય છે, પણ જ્ઞાનીને ઉપાસ્યઉપાસકભાવ પ્રતીત થતો નથી. વિદ્યાનનો નિશ્ચય એવો હોય છે, કે 'દેહાદિકે સમુદાય તો મારો અને દેવનો કન્ધિત છે; અને એનન તો બન્નેમાં એક છે' માટે જ્ઞાનનો ઉપાસના સાથે વિરોધ છે.

પક્ષીની બે પાંખોનું દષ્ટાંત સંભવતું નથી

બે પાંખોથી પક્ષી ઊડે છે, એ દષ્ટાંત પણ સંભવતું નથી; કેમ કે પક્ષીની તો બન્ને પાંખો એક જ સમયે હોય છે અને તેમનો પરસ્પર વિરોધ નથી; અને જ્ઞાનનો તો કર્મ-ઉપાસના સાથે વિરોધ છે; અને તે એક જ સમયે બની શકે નહિ.

ગોક્ષની ઉત્પત્તિ માટે કર્મનો ઉપયોગ નથી

મેતુના જ્ઞાનનું દષ્ટાંત પણ સંભવતું નથી; કેમ કે મેતુનું દર્શન દષ્ટ કર્મનો હેતુ નથી, પણ અદષ્ટ કર્મનો હેતુ છે.

(૧) જે કર્મની પ્રતીતિ પ્રત્યક્ષ થતી હોય, તે દષ્ટ કર્મ કહેવાય છે. જેમ બોજનનું કર્મ-તૃપ્તિ પ્રત્યક્ષ માત્રમ પડે છે; માટે બોજન દષ્ટ કર્મનો હેતુ છે.

(૨) તેમ મેતુના દર્શનથી પ્રત્યક્ષ કર્મ પ્રતીત થતું નથી, પણ પાપના નાશરૂપ કર્મ શાસ્ત્રથી જાણવામાં આવે છે. જે કર્મ શાસ્ત્રથી જાણવામાં આવે, તે પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થતું નથી, માટે તે અદષ્ટ કર્મ કહેવાય છે.

તેથી જેમ યજ્ઞાદિકે કર્મ સ્વર્ગાદિકે અદષ્ટ કર્મનો હેતુ છે, તેમ મેતુનું દર્શન પણ પાપનાશરૂપ અદષ્ટ કર્મનો હેતુ છે. જે કર્મ અદષ્ટ કર્મનો હેતુ હોય છે, તે કર્મકર્તાની ઉત્પત્તિ માટે શાસ્ત્રમાં જોટલાં સદ્વાચકારક કર્મો કહેવાં હોય, તે નધર્માં હોય તો જ જ્ઞાની ઉત્પત્તિમાં હેતુ થાય છે, એકતુ હોય તો જ્ઞાનો હેતુ થતો નથી. હવે શાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું છે, કે શ્રદ્ધા, નિયમ વગેરે સહિત મેતુનું દર્શન પાપનાશનો હેતુ છે, શ્રદ્ધાનિયમાદિકે સહિત મેતુદર્શન પાપનાશનો હેતુ નથી; કેમ કે મેતુદર્શનથી પ્રત્યક્ષ તો કાર્ષ કર્મ પ્રતીત થતું નથી—કેવળ શાસ્ત્રથી જાણવામાં આવે છે. તે શાસ્ત્ર, શ્રદ્ધાદિકે સહિત મેતુદર્શનથી કર્મ મળે છે, એમ ઉપદેશ કરે છે. કેવળ મેતુદર્શનથી કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે, એ વાતનું કાર્ષ પ્રમાણ નથી; માટે મેતુનું દર્શન કર્મની ઉત્પત્તિમાં શ્રદ્ધા, નિયમ, ભક્તિ આદિકની અપેક્ષા રાખે છે.

અહાવિદ્યાને કળની ઉત્પત્તિ માટે કર્મ-ઉપાસનાની જરૂર નથી

પણ અહાવિદ્યા પોતાનું કળ ઉત્પન્ન કરવામાં કર્મ-ઉપાસનાની અપેક્ષા રાખતી નથી; કેમ કે જો અહાવિદ્યાનું કળ પણ સ્વર્ગની પેઠે કોઈ લોકવિશેષ અદૃષ્ટ હોય, અને તે લોકવિશેષ પણ કેવળ અહાવિદ્યાથી મળે છે એમ શાસ્ત્રમાં ન કહ્યું હોય; પણ કર્મ-ઉપાસના સહિત અહાવિદ્યાથી મળે છે, એમ કહ્યું હોય, તો તે અહાવિદ્યા પણ મેતુના દર્શનની પેઠે કળની ઉત્પત્તિમાં કર્મ-ઉપાસનાની અપેક્ષા રાખે; પણ અહાવિદ્યાનું કળ તો મોક્ષ-સ્વર્ગની પેઠે લોકવિશેષરૂપ અદૃષ્ટ નથી, પણ મોક્ષ તો નિત્યપ્રાપ્ત છે; અને જ્ઞાનિથી બંધ પ્રતીત થાય છે, તે જ્ઞાનિની નિવૃત્તિ જ અહાવિદ્યાનું કળ છે, તે જ્ઞાનિની નિવૃત્તિ-કેવળ અહાવિદ્યાથી જાનીએને પ્રત્યક્ષ છે; જેમ રત્નનું જ્ઞાન થવાથી સર્પની જ્ઞાનિની નિવૃત્તિ સર્પને પ્રત્યક્ષ છે તેમ; માટે અધિજ્ઞાનના જ્ઞાનનું જ્ઞાનિની નિવૃત્તિ એ દૃષ્ટાંત છે.

દૃષ્ટ કળની ઉત્પત્તિ જેટલી મામમીથી પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે, તે સામમી દૃષ્ટ કળની હેતુ કહેવાય છે.

(૧) જેમ તુરી (વલુખલું કપડું વીંટવાનું શાક્ટું), તંતુ અને વેમ- (કાંદણ)થી વસ્ત્રની ઉત્પત્તિ પ્રત્યક્ષ છે; માટે તુરી, તંતુ અને વેમ વસ્ત્રનાં પ્રત્યક્ષ હેતુ છે.

(૨) જ્ઞાનથી તૃપ્તિપ કળ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે; માટે કેવળ જ્ઞાન તૃપ્તિને હેતુ છે; તેમ જ કેવળ અધિજ્ઞાન જ્ઞાનથી જ્ઞાનિની નિવૃત્તિ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે; માટે કેવળ અધિજ્ઞાનનું જ્ઞાન જ જ્ઞાનિની નિવૃત્તિને હેતુ છે.

જેમ રત્નનું જ્ઞાન જ્ઞાનિની નિવૃત્તિમાં બીજાની અપેક્ષા રાખતું નથી, તેમ બંધરૂપ જ્ઞાનિનું અધિજ્ઞાન જે નિત્યમુક્ત આત્મા તેનું જ્ઞાન પણ બંધરૂપ જ્ઞાનિની નિવૃત્તિમાં કર્મ-ઉપાસનાની અપેક્ષા રાખતું નથી.

મોક્ષ એ લોકવિશેષ અદૃષ્ટ નથી

(૧) જ્ઞાનનું કળ મોક્ષ છે. તેને જેઓ સ્વર્ગની પેઠે લોકવિશેષરૂપે અદૃષ્ટ કળ માને છે, એ તેમની માન્યતા વેદવિરુદ્ધ છે; કેમ કે જ્ઞાનવાનના પ્રાણ કોઈ લોકમાં ગમન કરતા નથી, એમ વેદમાં કહ્યું છે.

(૨) મોક્ષને લોકવિશેષ માનવાથી તે સ્વર્ગની પેઠે અનિત્ય થશે; માટે મોક્ષ એ લોકવિશેષ નથી.

(૩) કદાપિ મોક્ષ એ લોકવિશેષ છે, એમ જેઓ માનતા હશે, તેમને પણ કેવળ જ્ઞાનથી જ મોક્ષલોકની પ્રાપ્તિ માનવી પડશે; કેમ કે જે અર્થ શાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કર્યો હોય તે શાસ્ત્ર અનુસાર જ માનવો પડે, અને શાસ્ત્ર તો કેવળ જ્ઞાનથી જ મોક્ષ કહે છે, માટે કેવળ જ્ઞાન જ મોક્ષનો હેતુ છે—કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણ ભેદમાં મળીને મોક્ષનો હેતુ નથી.

જળસિંચનના દૃષ્ટાંતનું અંકન

વૃક્ષનું દૃષ્ટાંત પણ સંબંધનું નથી; કેમ કે યદ્યપિ જળનું સિંચન કરવાય વૃક્ષની ઉત્પત્તિ તથા રક્ષણ થાય છે, તથાપિ વૃક્ષને કળ આવવામાં જળસિંચ-

એ હેતુ નથી. જેમ જૂના થયેલા વૃક્ષમાં વળગતા મિંચનથી વૃક્ષનું રક્ષણમાત્ર થાય છે, પણ કાંઈ કળ આપતાં નથી; તેથી વળગી પુષ્ટ થયેલું વૃક્ષ એ જ જાનો હેતુ છે—વળગિંચન હેતુ નથી, તેથી જ રીને કર્મ—ઉપામનાનો પણ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં ઉપયોગ છે, મોક્ષમાં ઉપયોગ નથી; માટે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ યતાં પહેલાં જ અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને નિર્જળતા માટે કર્મ—ઉપામના કરવી—જ્ઞાન થયા પછી મોક્ષ માટે કર્મ—ઉપામનાની જરૂર નથી.

જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાં પણ ત્યાં મુખી અંતઃકરણમાં મગ અને વિગ્રેષ હોય, ત્યાં મુખી કર્મ—ઉપામના કરવાં; પણ જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ અને નિર દોષ, તે જિનામુએ બ્રજળનાં વિરોધી એવાં જે કર્મ અને ઉપામના તેનો ત્યાગ કરવો. મગ નામ પાપનું છે અને તે અશુભ વાસનાનો હેતુ છે. ત્યાં મુખી મગ હોય, ત્યાં મુખી અશુભ વામના પણ હોય છે. ત્યારે મનમાં અશુભ વામના રહે નહિ, ત્યારે મનમાંથી મગ જતો રહે છે, એમ નિશ્ચય કરવો. અંત — કરણ અંચળ છે કે એકાગ્ર છે. તે તો મહુને અનુભવથી જણાઈ આવે એવું છે; માટે કિતમ જિનામુને અને જ્ઞાનીને કર્મ—ઉપામના નકામાં છે.

કર્મ—ઉપાસનાથી જ્ઞાનનું રક્ષણ

વાદી—પદેનાં મેં કહ્યું છે, કે જ્ઞાનનું રક્ષણ કરવા માટે કર્મ—ઉપામના કરવાની જરૂર છે. જેમ વળગી ઉત્પન્ન થયેલું જે વૃક્ષ તેની વળગી જ રક્ષા થાય છે. જે વૃક્ષને વળગેના મંબધ ન હોય, નો વૃદ્ધિ પામેલું વૃક્ષ પણ મુકાઈ જાય છે, તેમ કર્મ—ઉપામનાથી ઉત્પન્ન થયેલું જે જ્ઞાન, તેનું રક્ષણ પણ કર્મ—ઉપામનાથી જ થાય છે. જે જ્ઞાન યશ પછી પણ તે જ્ઞાની કર્મ—ઉપામના કરે નહિ, તો અંતઃકરણ કચીથી પાણુ મલિન અને અંચળ થઈ જશે. તે મલિન અને અંચળ અંતઃકરણમાં સદી ભૂમિમાના વૃક્ષની પેઠે ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન પણ નષ્ટ થઈ જશે; માટે જ્ઞાનીએ પણ કર્મ—ઉપામના કરવા.

સિદ્ધાંતી—એ વાત જરાગર નથી; કેમ કે આજ્ઞાસ સહિત અથવા ચેતન મહિત જે અંતઃકરણની ‘હુ અમંગ્ર પ્રભુ છું’ એવી વૃત્તિ તે વેદાંતનું કળ—ઉપ જ્ઞાન છે. કર્મ—ઉપામના ન કરે, તો એ જ્ઞાનનો નાશ થાય છે? અથવા ચેતનપ્રજ્ઞ જ્ઞાનનો નાશ થાય છે?

વાદી—અવગણ તો નિત્ય છે, માટે તેનો નાશ અથવા તેનું રક્ષણ અંબવતું નથી; પરંતુ વેદાંતનું કળ જે અભિપ્રાય જ્ઞાન છે, તેની કર્મ—ઉપામનાથી ઉત્પત્તિ થાય છે; અને કર્મ—ઉપાસના છોડી દેવાથી ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્યા પણ નષ્ટ થઈ જાય છે; માટે તે જ્ઞાનના રક્ષણ માટે કર્મ—ઉપામના કરવાં.

સિદ્ધાંતી—એ વાત પણ માન્ય રાખવા જેવી નથી; કેમ કે—

(૧) એક વાર ઉત્પન્ન થયેલી જે પ્રભાકારવૃત્તિ, તે વૃત્તિ પડે અજ્ઞાન અને પ્રાંતિના નાગરૂપ કળ તે જ સમયે સિદ્ધ થાય છે. અજ્ઞાન અને પ્રાંતિનો નાશ થયા પછી ફરીને વૃત્તિની રક્ષા કરવાની જરૂર નથી.

(૨) વળી અંતઃકરણની વૃત્તિની કર્મ અને ઉપામનાથી રક્ષા અંબવતી

પણ નથી; કેમ કે જે વખતે મનુષ્ય કર્મ-ઉપાસનાનું અનુષ્ઠાન કરવા માંગે, તે વખતે કર્મ-ઉપાસનાની સામગ્રીનું વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન થશે-બ્રહ્મનું જ્ઞાન થશે નહિ; કેમ કે બીજી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય, તે વખતે પ્રથમ વૃત્તિ રહે નહિ, એ સૌને અનુભવસિદ્ધ છે; માટે કર્મ-ઉપાસના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનાં તો પરંપરાએ હેતુ છે; પણ ઉત્પન્ન થયેલી જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિનાં વિરોધી છે; માટે કર્મ-ઉપાસનાથી જ્ઞાનનું રક્ષણ થઈ શકે નહિ.

જ્ઞાનીને પાપ અને અંચળતા હોતાં નથી; માટે તેને કર્મ-ઉપાસનાનો ઉપયોગ નથી

વાદી—પણ મેં પહેલાં કહ્યું છે, કે કર્મનો ત્યાગ કરવાથી જ્ઞાનીને પાપ થાય છે, તેનું કેમ ?

સિદ્ધાંતી—એ વાત અસંભવિત છે; કેમ કે—

(૧) શુભ કર્મનો ત્યાગ એ પાપનો હેતુ નથી, પણ નિષિદ્ધ કર્મનું અનુષ્ઠાન એ જ પાપનો હેતુ છે. આ વિષય ભાષ્યકારે ઘણા પ્રકારે પ્રતિપાદન કર્યો છે; માટે કર્મનો ત્યાગ કરવાથી પાપ થતું નથી.

(૨) અને જ્ઞાનીને તો બંધી રીતે પાપનો અસંભવ છે; કેમ કે પુરુષ, પાપ અને તેના આશ્રય જે અંતઃકરણ તે પરમાર્થથી નથી; અવિદ્યાથી મિથ્યા પ્રતીત થાય છે. તે અવિદ્યા અને મિથ્યા પ્રતીતિ જ્ઞાનીને હોતી નથી. માટે જ્ઞાનવાનને શુભ કર્મના ત્યાગથી અથવા અશુભ કર્મના અનુષ્ઠાનથી પાપ થતું નથી.

ઉપરના કથનનું તાત્પર્ય

સિદ્ધાંતી—ઉપર કહ્યું, કે જ્ઞાનીને કર્મ કરવાથી કે ન કરવાથી પાપ થતું નથી; એમ કહેવામાં આવેા સિદ્ધાંત છે : મંદ અને દૃઢ એવું બે પ્રકારનું જ્ઞાન છે.

(૧) સંશય વગેરે સંહિત જે જ્ઞાન તે મંદ જ્ઞાન કહેવાય.

(૨) સંશયાર્હિત જ્ઞાન તે દૃઢ જ્ઞાન કહેવાય.

જેને દૃઢ જ્ઞાન હોય, તેને તો કિંચિત્ માત્ર પણ કર્તવ્ય નથી. એકવાર ઉત્પન્ન થયેલું સંશયાર્હિત અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જે દૃઢ જ્ઞાન તે જ અવિદ્યાનો નાશ કરી નાખે છે. તે જ્ઞાન પાછળથી જતું રહે, તોપણ સારી રીતે જાણેલા આત્મામાં ફરીને જાતી થતી નથી; કેમ કે જ્ઞાતિનું કારણ જે અવિદ્યા છે, તે અવિદ્યા એકવાર ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનથી નાશ પામી ગઈ છે, તેથી જ્ઞાતિ અને અવિદ્યા રહેલાં નથી; માટે અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનની આવૃત્તિ (પુનઃપુનઃ અભ્યાસ) કરવાની કાંઈ જરૂર નથી.

એમ છતાં જીવન્મુક્તિના આનંદ માટે જે વૃત્તિની આવૃત્તિ કરવાની જરૂર હોય, તો તેણે વારંવાર વેદાંતના અર્થનું જ ચિંતન કરવું. વેદાંતના અર્થનું ચિંતન કરવાથી જ વારંવાર બ્રહ્માકાર વૃત્તિ થાય છે, પણ કર્મ-ઉપાસનાથી બ્રહ્માકાર વૃત્તિ થતી નથી; કેમ કે કર્મ અને ઉપાસનાનો અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને સ્થિરતા દ્વારા જ જ્ઞાનમાં ઉપયોગ છે, બીજી રીતે ઉપયોગ નથી; પણ જ્ઞાનીના અંતઃકરણમાં પાપ અને અંચળતા હોતાં નથી. પાપ અને અંચળતાને

હેનુ રાગ-રૂપ દ્વારા અવિદ્યા છે, અને તે અવિદ્યાનો તો જ્ઞાનથી, નાશ થઈ ગયો છે; માટે જ્ઞાનીમાં પાપ અને ચંચળતા ન હોવાથી તેને કર્મ-ઉપાસનાનો કોઈ ઉપયોગ નથી.

જ્ઞાનીને પ્રારબ્ધની વિલક્ષણતા અને શુભ-શુક્રિના સુખ માટે તેની ઉપાસનામાં અપ્રવૃત્તિ

વાદી—રાગરૂપ વગેરે અંતઃકરણના સદજ (સ્વાભાવિક) ધર્મ છે. ત્યાં સુધી અંતઃકરણ છે, ત્યાં સુધી જ્ઞાનીના રાગરૂપનો નાશ પણ સર્વ પ્રકારે તો થઈ શકતો નથી; અને એ રાગરૂપથી જ્ઞાનીનું અંતઃકરણ પણ ચંચળ થઈ જાય છે; માટે એ ચંચળતા દૂર કરવા જ્ઞાનીએ પણ ઉપાસના કરવી જોઈ એ.

તે કે જ્ઞાનીને અંતઃકરણની ચંચળતાથી વિદેહ-ભોક્ષી તો હાનિ નથી, તોપણ ચંચળ અંતઃકરણમાં સ્વરૂપાનંદનું બાન યાપ નહિ; માટે ચંચળતા એ શુભ-શુક્રિની વિરોધી છે-અર્થાત્ ચંચળ અંતઃકરણવાળાને શુભ-શુક્રિના આનંદનો અનુભવ મળતો નથી; તેથી શુભ-શુક્રિના સુખ માટે પણ અંતઃકરણની ચંચળતા દૂર કરવાને ઉપાસનાની જરૂર છે.

સિદ્ધાંતી—એ કહેવું પણ અસાધ્ય નથી; કેમ કે જેના અંતઃકરણમાં દૃઢ બોધ થયો છે, તેને તો સમાધિ અને વિશ્લેષ બન્ને સમાન છે; તેથી અંતઃકરણની સ્થિરતા માટે જ્ઞાનીને કોઈ પ્રકારના યત્નનો આરંભ કરવાની જરૂર નથી, એમ છતાં જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ પ્રારબ્ધને અધીન છે. પ્રારબ્ધકર્મ સર્વ જ્ઞાનીઓનું વિલક્ષણ હોય છે; એટલે સર્વ જ્ઞાનીઓનું પ્રારબ્ધકર્મ એકસરખું હોતું નથી:—

(૧) કોઈ જ્ઞાનીઓનું પ્રારબ્ધ જનક વગેરેની પેઠે ભોગ ભોગવવાનું હોય છે.

(૨) કોઈ જ્ઞાનીઓનું પ્રારબ્ધ શુક્ર અને વામદેવ વગેરેની પેઠે નિવૃત્તિ-પરાયણ રહેવાનું હોય છે.

(૧) જેનું પ્રારબ્ધ ભોગ ભોગવાનું હોય છે, તે તો પ્રારબ્ધના ભોગની ઇચ્છા અને ભોગના સાધન પ્રાપ્ત કરવાનો યત્ન કરે છે.

(૨) જેનું પ્રારબ્ધ નિવૃત્તિપરાયણ રહેવાનું હોય છે, તેને શુભ-શુક્રિના સુખની ઇચ્છા થાય છે; અને ભોગમાં ગ્લાનિ થાય છે.

જેને શુભ-શુક્રિના આનંદની ઇચ્છા હોય, તેણે અભ્યાસરૂતિની આવૃત્તિ માટે વેદાંતના અર્થનું ચિંતન જ કરવું. પણ ઉપાસના કરવી નહિ; કેમ કે અંતઃકરણની નિશ્ચળતા માત્રથી અભ્યાસનું વિશેષરૂપથી બાન થતું નથી, પણ અભ્યાસરૂતિથી જ થાય છે. એ અભ્યાસરૂતિ વેદાંતચિંતનથી જ થાય છે, ઉપાસનાથી થતી નથી.

વળી જ્ઞાનીના અંતઃકરણની ચંચળતા પણ વેદાંતચિંતનથી દૂર થઈ જાય છે; માટે અંતઃકરણની સ્થિરતા માટે ઉપાસનામાં જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

આ રીતે જેને દૃઢ જ્ઞાન થયું છે, તેની કર્મ-ઉપાસનામાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

પણ નથી, કેમ કે જે વખતે મનુષ્ય કર્મ-ઉપામનાનું અનુદાન કરવા માગે, તે વખતે કર્મ-ઉપાસનાની સામગ્રીનું વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન થયે-અહીંનું જ્ઞાન યશો નહિ, કેમ કે બીજી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય, તે વખતે પ્રથમ વૃત્તિ ગદ્ય નહિ, એ મૌને અનુભવમિદ્ધ છે, માટે કર્મ-ઉપામના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના તો પગપગએ હેતુ છે, પણ ઉત્પન્ન થયેની જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિના વિરોધી છે, માટે કર્મ-ઉપાસનાયા જ્ઞાનનું રક્ષણ અર્થે રોકે નહિ.

જ્ઞાનીને પાપ અને અચળતા હોતાં નથી; માટે

તેને કર્મ-ઉપામનાનો ઉપયોગ નથી

વાલી—પણ મેં પહેલાં કહ્યું જ, કે કર્મનો ત્યાગ કરવાથી જ્ઞાનીને પાપ થાય છે, તેનું કેમ?

સિદ્ધાંતી—એ વાત અમલવિન છે, કેમ કે—

(૧) ગુણ કર્મનો ત્યાગ એ પાપનો હેતુ નથી, પણ નિષિદ્ધ કર્મનું અનુદાન એ જ પાપનો હેતુ છે આ વિષય બાધ્યકારે ઘણા પ્રમારે પ્રતિપાદન કર્યો છે, માટે કર્મનો ત્યાગ કરવાથી પાપ થતું નથી

(૨) અને જ્ઞાનીને તો બીજી રીતે પાપનો અસંભવ જ, કેમ કે પુરુષ, પાપ અને તેનો આશ્રય જે આત્મકરણ તે પરમાર્થથી નથી, અવિદ્યાથી મિથ્યા પ્રતીત થાય છે. તે અવિદ્યા અને મિથ્યા પ્રતીતિ જ્ઞાનીને હોતી નથી. માટે જ્ઞાનવાનને શુભ કર્મના ત્યાગથી અથવા અશુભ કર્મના અનુદાનથી પાપ થતું નથી

ઉપરના કથનનું તાત્પર્ય

સિદ્ધાંતી—ઉપર કહ્યું, કે જ્ઞાનીને કર્મ કરવાથી કે ન કરવાથી પાપ થતું નથી, એમ કહેનામા આવો મિદ્ધા છે મદ અને દદ એવું એ પ્રમારનું જ્ઞાન જ.

(૧) મશય વગેરે એકિન જે જ્ઞાન તે મુદ્દ જ્ઞાન કહેવાનું

(૨) મશયાદિરહિત જ્ઞાન તે દદ જ્ઞાન કહેવાય.

જેને દદ જ્ઞાન હોય, તેને તો કિંચિત્ માન પણ જનવ નથી એમાર ઉત્પન્ન થયેલું સશયાદિરહિત અંત કણની વૃત્તિરૂપ જે દદ જ્ઞાન તે જ અવિદ્યાનો નાશ કરી નાખે છે તે જ્ઞાન પાછળથી જતું રહે, તોપણ મારી રીતે જાણેના આત્મામા રીતે બ્રાતિ થતી નથી, કેમ કે બ્રાતિનું કારણ જે અવિદ્યા છે, તે અવિદ્યા એકવાર ઉત્પન્ન થયેના જ્ઞાનથી નાશ પામી ગઈ છે, તેથી બ્રાતિ અને અવિદ્યા રહેના નથી, માટે અત્ત કણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનની આદૃતિ (પુન પુન અભ્યાસ) કરવાની કાર્ય જરૂર નથી

એમ હતા જ્ઞાનમુખિના આનંદ માટે જે રીતની આદૃતિ કરવાની જરૂર હોય, તો તેજે વાર વાર વેદાનના અર્થનું જ ચિંતન કરવું વેદાનના અર્થનું ચિંતન કરવાથી જ વાર વાર અક્ષામાર વૃત્તિ થાન છે, પણ કર્મ-ઉપામનાથી અક્ષામાર વૃત્તિ થતી નથી કેમ કે કર્મ અને ઉપાસનાનો અનુદાનની શુદ્ધિ અને ચિયરના દ્વારા જ જ્ઞાનમા ઉપયોગ છે, બીજી રીતે ઉપયોગ નથી, પણ જ્ઞાનીના અતામરજુમા પાપ અને અચળતા ડોળા નથી. પાપ અને અચળતાનો

હેતુ રાગ-દ્વેષ દ્વારા અવિદ્યા છે, અને ને અવિદ્યાનો તો જ્ઞાનથી નાશ થઈ ગયો છે, માટે જ્ઞાનીમાં પાપ અને ચચગના ન હોવાથી તેને કર્મ-ઉપામનાનો કાર્ડ ઉપયોગ નથી.

જ્ઞાનીને પ્રારબ્ધની વિલક્ષણતા અને જીવન્-મુક્તિના સુખ માટે તેની ઉપાસનામાં અપ્રવૃત્તિ

વાદા—રાગદ્વેષ રૂઝે અને રણના મહજ (આભાવિ) ધર્મ છે જેના સુધી અને કરણ છે, ત્યાં સુધી જ્ઞાનીના રાગદ્વેષનો નાશ પણ મર્વ પ્રકારે તો થઈ શકતો નથી, અને એ રાગદ્વેષથી જ્ઞાનીનું અને કરણ પણ ચચગ થઈ જાય છે. માટે એ ચચગના દૂર કરવા જ્ઞાનીએ પણ ઉપામના કરી જોઈ એ

જે કે જ્ઞાનીને અત કરણની ચચગનાવી મિહ-મોહની તો હાનિ નથી, તોપણ ચચગ અને કરણમાં અરૂપાનંતુ બાન થાય નહિ, માટે ચચગના એ જીવન્-મુક્તિની વિરોધી છે—અર્થાત્ ચચગ અત કરણનાગને જીવન્-મુક્તિના આનંદનો અનુભવ મળતો નથી, તેથી જીવન્-મુક્તિના સુખ માટે પણ અત કરણની ચચગના દૂર કરવાને ઉપામનાની જરૂર છે.

સિદ્ધાંતી—એ કહેવું પણ મરાગર નથી કેમ કે જેના અને રણમાં દંડ બોધ થયો છે, તેને તો અમાધિ અને વિસેષ જન્મે સમાન છે તેથી અને કરણની ગિરતા માટે જ્ઞાનીને કાર્ડ પ્રકારના યત્નનો આરંભ કરવાની જરૂર નથી એમ જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ પ્રારમ્ભને અધીન છે પ્રારમ્ભ-ધર્મ મર્વ જ્ઞાનીઓનું વિનશ્ચલ હોય છે એટલે સર્વ જ્ઞાનીઓનું પ્રારમ્ભ એ સરખું હોતું નથી —

(૧) કાર્ડ જ્ઞાનીઓનું પ્રારમ્ભ જનક વગેરેની પેઠે ભોગ ભોગનાનું હોય છે

(૨) કાર્ડ જ્ઞાનીઓનું પ્રારમ્ભ કુડ ઓ વામદેવ વગેરેની પેઠે નિવૃત્તિ પરાય. રહેવાનું હોય છે.

(૧) જેનું પ્રારમ્ભ ભોગ ભોગવાનું હોય છે, તે તો પ્રારમ્ભના ભોગની ઇચ્છા અને ભોગના માવન પ્રાપ્ત કરવાનો યત્ન કરે છે.

(૨) જેનું પ્રારમ્ભ નિવૃત્તિપરાયગ રહેવાનું હોય છે, તેને જીવન્-મુક્તિના સુખની ઇચ્છા થાય છે, અને ભોગમાં ગ્લાનિ થાય છે.

જેને જીવન્-મુક્તિના આનંદની ઇચ્છા હોય, તેને બ્રહ્મા રત્નિની અતૃપ્તિ માટે વેદાંતના અચનુ ચિંતન જ કરવું પણ ઉપાસના કરવી નહિ કેમ કે અને રણની નિર્મળતા માત્રથી બ્રહ્માનંતુ મિત્રેષપથી બાન થતું નથી, પણ બ્રહ્માપરતૃપ્તિથી જ થાય છે એ બ્રહ્મા રત્નિ વેદાંતચિંતનથી જ થાય છે, ઉપામનાથી યતી નથી.

વળી જ્ઞાનીના અંત મજાની ચચગના પણ વેદાંતચિંતનથી દૂર થઈ જાય છે, માટે અને કરણની ગિરતા માટે ઉપામનામાં જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. આ રીતે જેને દંડ જ્ઞાન થયું છે, તેની કર્મ-ઉપાસનામાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

કર્મ-ઉપાસનાનું જ્ઞાન વિરોધી છે, ૧૬-અદૃઢ જ્ઞાની અને ઉત્તમ-
મંદ જિજ્ઞાસુનો કર્મ-ઉપાસનામાં અધિકાર નથી

સિદ્ધાંતી—જેને મદ બોધ હોય (એટલે જેને દૃઢ જ્ઞાન ન હોય, તેણે પણ મનન અને નિદિધ્યાસન કરવું, પણ કર્મ-ઉપાસના કરવા નહિ કેમ કે મદ બોધ જેને થયો હોય, તે ઉત્તમ જિજ્ઞાસુ કહેવાય છે તે ઉત્તમ જિજ્ઞાસુને મનન અને નિદિધ્યાસન વિના બીજું કર્તવ્ય હોય નહિ. એ જ વાત શાગીરદ સૂત્રમાં સૂત્રારે તથા ભાષ્યકારે પ્રતિપાદન કરી છે

અને જ્ઞાની પુરુષને તો મનન, નિદિધ્યાસનની પણ જરૂર નથી, જે જ્ઞાની પુરુષ જીવન્મુક્તિના આનંદ માટે મનન અને નિદિધ્યાસનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે પણ પોતાની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્ત થાય છે.

જે હું વેદની આજ્ઞા નહિ માનું, તો મને જન્મમરણાદિ સંસાર પ્રાપ્ત થશે—એવી બુદ્ધિથી જે ક્રિયા કરે, તેને કર્તવ્ય કહે છે. જ્ઞાનીને એવી જન્મમરણાદિ સંસાર થનાની બુદ્ધિ હોતી નથી, માટે પોતાની ઇચ્છાથી જ્ઞાની જે મનન, નિદિધ્યાસન કરે, તે કર્તવ્ય કહેવાનું નહિ

આ રીતે જેને મદ બોધ અથવા દૃઢ બોધ થયો છે, તેમને કર્મ-ઉપાસના કર્તવ્ય નથી.

ઉત્તમ કે મંદ જિજ્ઞાસુને કર્મ-ઉપાસના કર્તવ્ય નથી

જેને જ્ઞાન થયું નથી, પણ આત્માને જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા છે—ભોગની ઇચ્છા નથી, તેનું અતઃકરણ શુદ્ધ છે, માટે તે પણ ઉત્તમ જિજ્ઞાસુ છે. તેને પણ જ્ઞાન માટે શ્રવણાદિ કરવાની જરૂર છે, કર્મ-ઉપાસના કરવાની જરૂર નથી, કેમ કે કર્મ-ઉપાસનાનું ફળ જે અતઃકરણની શુદ્ધિ અને સ્થિરતા તે તો તેને પ્રાપ્ત જ છે.

જ્ઞાનની તીવ્ર ઇચ્છાથી નહિ, પણ સામાન્ય ઇચ્છાથી જે શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત થયો છે, પણ જેનું અતઃકરણ ભોગમાં આત્મન છે, તે મંદ જિજ્ઞાસુ કહેવાય છે તેણે પણ શ્રવણને છોડી ફરીથી કર્મ-ઉપાસનામાં પ્રવૃત્ત થવું નહિ. કર્મ-ઉપાસનાનું ફળ જે અતઃકરણની શુદ્ધિ અને સ્થિરતા છે, તે તેને શ્રવણથી જ પ્રાપ્ત થઈ જશે વારંવાર શ્રવણ કરવાથી અતઃકરણને દોષ દૂર થઈ આ જન્મમાં અથવા બીજા જન્મમાં અથવા બ્રહ્મલોકમાં તેને જ્ઞાન (માયા તાર) થાય છે.

જે માણસ શ્રવણને છોડી કર્મ-ઉપાસનામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે આદ્ય-પતિત કહેવાય છે એટલે મોક્ષની નીમરણી ઉપર ચડીને પાંચે નીચે પડે છે આ રીતે—

(૧) જ્ઞાનીને કર્મ-ઉપાસનાનો અધિકાર નથી

(૨) ઉત્તમ જિજ્ઞાસુને પણ નથી

(૩) મદ જિજ્ઞાસુ પણ જે વેદાનશ્રવણમાં પ્રવૃત્ત થયો હોય, તો તેને પણ અધિકાર નથી.

(૮) જ્ઞાનની જેને ઇચ્છા છે, પરંતુ શુદ્ધિભોગમાં આસક્ત છે, તેથી જે શ્રવણમાં પ્રગત નથી થયો, એવા મંદ જિજ્ઞાસુનો નિઃકામ કર્મ અને ઉપાસનામાં અધિકાર નથી.

(૫) જેની ભોગમાં આમગ્નિ છે અને જ્ઞાનની જેને ઇચ્છા નથી, એના બહિર્મુખનો મદ્યમ કર્મમાં પણ અધિકાર છે.

માટે જ્ઞાનીને કર્મ-ઉપાસનાનો અધિકાર નથી, કેમ કે કર્મ-ઉપાસના જ્ઞાનનાં વિરોધી છે.

કર્મ-ઉપાસના દૃઢ બોધનાં વિરોધી નથી

પણ મંદ બોધનાં વિરોધી છે

કર્મ-ઉપાસના પણ આનંદશુની શુદ્ધિ અને ચિંતરના દ્વારા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનાં હેતુ છે, પરંતુ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થયા પછી જે કર્મ-ઉપાસના કરે તો ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન નષ્ટ થઈ જશે, માટે કર્મ-ઉપાસના જ્ઞાનનાં વિરોધી છે.

વળી કર્મ-ઉપાસના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના હેતુ છતાં પણ જ્ઞાનની ઇચ્છાના હેતુ નથી, એટલે કર્મ-ઉપાસના કરવાથી કાંઈ જ્ઞાનની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી નથી, કેમ કે—

(૧) દુઃકર્તા છુ, યજ્ઞાદિકે માર કૃતંવ્ય છે અને યજ્ઞાદિકનું ફળ સ્વર્ગ છે એવી ભેદશુદ્ધિથી કર્મ થાય છે.

(૨) હ ઉપામક હું અને દેવ ઉપાન્ય છે એવી ભેદશુદ્ધિથી ઉપાસના થાય છે.

આ બન્ને પ્રકારની શુદ્ધિ ‘મર્વ’ બ્રહ્મ છે’ એ શુદ્ધિને દૂર કર્યા પછી જ થઈ શકે છે, માટે કર્મ-ઉપાસના જ્ઞાનના વિરોધી છે.

જેને કે જ્ઞાની આત્માને અમગ જાણે છે, તથાપિ શરીરનો ભોજનાદિ વ્યવહાર અથવા જનક વગેરેની પેઠે વિશેષ રાજ્યપાનનાદિક વ્યવહાર કરે છે, એના વ્યવહારનું જ્ઞાન વિરોધી નથી, અથવા વ્યવહાર જ્ઞાનનો પણ વિરોધી નથી, કેમ કે જે આત્મચરિત્રને જ્ઞાન વડે અસંગ જાણ્યું છે, તે આત્મામાં જે વ્યવહાર પ્રતીત થાય, તો વ્યવહારનું વિરોધી જ્ઞાન તથા જ્ઞાનનો વિરોધી વ્યવહાર દહેવાય, પણ જ્ઞાનીને આત્મામાં વ્યવહાર પ્રતીત થતો નથી, પણ તમામ વ્યવહાર દેહ વગેરેનો આશ્રિત છે, અને આત્મામાં વ્યવહાર તથા દેહાદિકોના સંબંધ નથી, એવી શુદ્ધિથી તે સર્વોપ વ્યવહાર કરે છે આ કારણથી જ્ઞાનીની પ્રગતિને પણ નિરૂત્તિ જ’ દહેતી છે.

આસાસરૂપ કર્મ-ઉપાસના દૃઢ બોધનાં વિરોધી નથી

જેમ બીજા વ્યવહારો જ્ઞાનના વિરોધી નથી, તેમ બીજા બહિર્મુખ પુરુષો જ્ઞાનીનો આચાર જોઈને કર્મ-ઉપાસના કરે એવા હેતુથી જ્ઞાની પોતે પણ આત્માને અસંગ જાણી તથા ક્રિયામાત્ર દેહ વાણી તથા આનંદરૂપને આશ્રિત છે, એમ જાણીને કર્મ-ઉપાસના કરે, તો તે જ્ઞાનની વિરોધી નથી; કેમ કે જે આત્મા જ્ઞાનીએ અમગ જાણ્યો છે, તેને કર્તા માનીને જે કર્મ—

કર્મ-ઉપાસનાનું જ્ઞાન વિરોધી છે, દૃઢ-અદૃઢ જ્ઞાની અને ઉત્તમ-મંદ જિજ્ઞાસુનો કર્મ-ઉપાસનામાં અધિકાર નથી

સિદ્ધાંતી—જેને મંદ બોધ હોય (એટલે જેને દૃઢ જ્ઞાન ન હોય, તેણે પણ મનન અને નિદિધ્યાસન કરવું, પણ કર્મ-ઉપાસના કરવા નહિ; કેમ કે મંદ બોધ જેને યથો હોય, તે ઉત્તમ જિજ્ઞાસુ કહેવાય છે. તે ઉત્તમ જિજ્ઞાસુને મનન અને નિદિધ્યાસન વિના ખીણું કર્તવ્ય હોય નહિ, એ જ વાન શારીરક સૂત્રમાં સૂત્રકારે તથા ભાષ્યકારે પ્રતિપાદન કરી છે.

અને જ્ઞાની પુરપને તો મનન, નિદિધ્યાસનની પણ જરૂર નથી, જે જ્ઞાની પુરુષ જીવ-મુક્તિના આનંદ માટે મનન અને નિદિધ્યાસનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે પણ પોતાની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્ત થાય છે.

જે હું વેદની આજ્ઞા નહિ માનું, તો મને જન્મમરણાદિ સંસાર પ્રાપ્ત થશે—એવી બુદ્ધિથી જે ક્રિયા કરે, તેને કર્તવ્ય કહે છે. જ્ઞાનીને એવી જન્મમરણાદિ સંસાર થવાની બુદ્ધિ હોતી નથી; માટે પોતાની ઇચ્છાથી જ્ઞાની જે મનન, નિદિધ્યાસન કરે, તે કર્તવ્ય કહેવાય નહિ.

આ રીતે જેને મંદ બોધ અથવા દૃઢ બોધ યથો છે, તેમને કર્મ-ઉપાસના કર્તવ્ય નથી.

ઉત્તમ કે મંદ જિજ્ઞાસુને કર્મ-ઉપાસના કર્તવ્ય નથી

જેને જ્ઞાન થયું નથી, પણ આત્માને જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા છે—ભોગની ઇચ્છા નથી, તેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ છે; માટે તે પણ ઉત્તમ જિજ્ઞાસુ છે. તેને પણ જ્ઞાન માટે શ્રવણાદિક કરવાની જરૂર છે, કર્મ-ઉપાસના કરવાની જરૂર નથી; કેમ કે કર્મ-ઉપાસનાનું ફળ જે અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને સ્થિરતા તે તો તેને પ્રાપ્ત જ છે.

જ્ઞાનની તીવ્ર ઇચ્છાથી નહિ, પણ સામાન્ય ઇચ્છાથી જે શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત થયો છે, પણ જેનું અંતઃકરણ ભોગમાં આસક્ત છે, તે મંદ જિજ્ઞાસુ કહેવાય છે. તેણે પણ શ્રવણને છોડી ફરીથી કર્મ-ઉપાસનામાં પ્રવૃત્ત થવું નહિ. કર્મ-ઉપાસનાનું ફળ જે અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને સ્થિરતા છે, તે તેને શ્રવણથી જ પ્રાપ્ત થઈ જશે. વારંવાર શ્રવણ કરવાથી અંતઃકરણનો દોષ દૂર થઈ આ જન્મમાં અથવા ખીણ જન્મમાં અથવા અલ્લલોકમાં તેને જ્ઞાન (માક્ષાત્કાર) થાય છે.

જે માણસ શ્રવણને છોડી કર્મ-ઉપાસનામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે આત્મ-પતિત કહેવાય છે એટલે મોક્ષની નીસરણી ઉપર ચડીને પાછો નીચે પડે છે. આ રીતે—

(૧) જ્ઞાનીને કર્મ-ઉપાસનાનો અધિકાર નથી.

(૨) ઉત્તમ જિજ્ઞાસુને પણ નથી.

(૩) મંદ જિજ્ઞાસુ પણ જે વેદાંતશ્રવણમાં પ્રવૃત્ત થયો હોય, તો તેને પણ અધિકાર નથી.

(૮) જ્ઞાનની જોડે નથી, પરંતુ શુદ્ધિભોગમા આમકન છે તેથી તે શ્રવણમા પ્રવૃત્ત નથી થયો એવા મદ જિનામુનો નિશાન મ્મ અને ઉપામનામા અધિધાર નથી

(૫) જોની ભોગમા આમકન ન અને જ્ઞાનની જોડે ધર્યા નથી, એવા મદિમુખનો સનામ મ્મમા પગ અધિધાર છે

માટે જ્ઞાનને મ્મ-ઉપામનાનો અધિધાર નથી કેમ કે મ-ઉપાસના જ્ઞાનના વિરાધી છે

કર્મ-ઉપાસના નહિ બોધનાં વિરોધી નથી

પણ મદ બોધનાં વિરોધી છે

મ્મ-ઉપાસના પણ અન ધરણી શુદ્ધિ અને ચિરતા દ્વારા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના હેતુ છે, પરંતુ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થયા પછી જો કર્મ-ઉપાસના ન તો ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન નહિ થઈ જાય માટે કર્મ-ઉપાસના જ્ઞાનના વિરોધી છે

વળી મ્મ-ઉપાસના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના હેતુ છતાં પણ જ્ઞાનની ધર્યા ના હેતુ નથી એટલે કર્મ-ઉપાસના સ્વાથી મ્મ જ્ઞાનની ધર્યા ઉત્પન્ન થતી નથી મ્મ કે—

(૧) જો કર્તા શુદ્ધિ માટે કનવ્ય છે અને યજ્ઞદિધિનુ કળ સ્વર્ગ છે એવી ભેદશુદ્ધિથી મ્મ થાય છે

(૨) જો ઉપાસના નહિ એવું ઉપાન્ય છે એવી ભેદશુદ્ધિથી ઉપામના થાય છે

આ મન્ને પ્રમારની શુદ્ધિ ‘મન બ્રહ્મ છે’ એ શુદ્ધિન દૂર થયા પછી જ થઈ શકે છે માટે મ્મ-ઉપામના જ્ઞાનના વિરોધી છે

જો જ્ઞાની આત્માને અમગ જાણે છે, તથાપિ શરીરનો ભોજનાદિ વ્યવહાર અથવા જનમ વગેરેની પેઠે વિગેરે રાજ્યપાનનાદિક વ્યવહાર કરે છે, એવા સ્વહારનું જ્ઞાન વિરોધી નથી, અથવા સ્વહાર જ્ઞાનનો પણ વિરોધી નથી કેમ કે જો આ મન્વરૂપો જ્ઞાન વડે અમગ જાણ્યું છે તે આત્મામા જો વ્યવહાર પ્રતીત થાય તો વ્યવહારનું વિરોધી જ્ઞાન તથા જ્ઞાનનો વિરોધી વ્યવહાર કહેવાય પણ જ્ઞાનને આત્મામા સ્વહાર પ્રતીત થતો નથી પણ તમામ વ્યવહાર દેહ વગેરેનો આશ્રિત છે અને આત્મામા સ્વહાર તથા દેહાદિમ્મો સમઘ નથી, એવી શુદ્ધિથી તે સર્વજો સ્વહાર કરે છે આ પ્રારણ્યો ગુણીની પ્રવૃત્તિને પણ નિરૂપિત ન કહેતી છે

આત્માસરૂપ કર્મ-ઉપાસના નહિ બોધનાં વિરોધી નથી

જેમ બીજા વ્યવહારો જ્ઞાનના વિરોધી નથી, તેમ બીજા બદિમુખ પુરુષો જ્ઞાનનો આચાર જોડે મ્મ-ઉપાસના કરે એવા હેતુથી જ્ઞાની પોતે પણ આત્માને અમગ જાણી તથા ક્રિયામાત્ર દેહ વાણી તથા અત પ્રણુને આશ્રિત છે, એમ જાણીને મ્મ ઉપાસના કરે તો તે જ્ઞાનની વિરોધી નથી કેમ કે જો આત્મા જ્ઞાનીએ અમગ જાણ્યો છે, તેને કર્તા જ્ઞાનીને જો મ્મ—

કર્મ-ઉપાસનાનું જ્ઞાન વિરોધી છે, દૃઢ-અદૃઢ જ્ઞાની અને ઉત્તમ-
મંદ જિજ્ઞાસુનો કર્મ-ઉપાસનામાં અધિકાર નથી

સિદ્ધાંતી—જેને મંદ બોધ હોય (એટલે જેને દૃઢ જ્ઞાન ન હોય, તેણે પણ મનન અને નિદિધ્યાસન કરવું, પણ કર્મ-ઉપાસના કરવા નહિ; કેમ કે મંદ બોધ જેને થયો હોય, તે ઉત્તમ જિજ્ઞાસુ કહેવાય છે. તે ઉત્તમ જિજ્ઞાસુને મનન અને નિદિધ્યાસન વિના બીજું કર્તવ્ય હોય નહિ. એ જ વાત શાગીરક મૂત્રમાં સુવધારે તથા બાળ્યકારે પ્રતિપાદન કરી છે.

અને જ્ઞાની પુરુષને તો મનન, નિદિધ્યાસનની પણ જરૂર નથી, જે જ્ઞાની પુરુષ છાન્ન-સુક્તિના આનંદ માટે મનન અને નિદિધ્યાસનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે પણ પોતાની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્ત થાય છે.

જે હું વેદની આજ્ઞા નહિ માનું, તો મને જન્મમરણાદિ સંસાર પ્રાપ્ત થયે—એવી છુદ્ધિથી જે ક્રિયા કરે, તેને કર્તવ્ય કહે છે. જ્ઞાનીને એવી જન્મમરણાદિ સંસાર થવાની છુદ્ધિ હોતી નથી; મોટે પોતાની ઇચ્છાથી જ્ઞાની જે મનન, નિદિધ્યાસન કરે, તે કર્તવ્ય કહેવાય નહિ.

આ રીતે જેને મંદ બોધ અથવા દૃઢ બોધ થયો છે, તેમને કર્મ-ઉપાસના કર્તવ્ય નથી.

ઉત્તમ કે મંદ જિજ્ઞાસુને કર્મ-ઉપાસના કર્તવ્ય નથી

જેને જ્ઞાન થયું નથી, પણ આત્માને જાણવાની ત્રીણ ઇચ્છા છે—ભોગની ઇચ્છા નથી, તેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ છે; માટે તે પણ ઉત્તમ જિજ્ઞાસુ છે. તેને પણ જ્ઞાન માટે શ્રવણાદિક કરવાની જરૂર છે, કર્મ-ઉપાસના કરવાની જરૂર નથી; કેમ કે કર્મ-ઉપાસનાનું ફળ જે અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને સ્થિરતા તે તો તેને પ્રાપ્ત જ છે.

જ્ઞાનની ત્રીણ ઇચ્છાથી નહિ, પણ સામાન્ય ઇચ્છાથી જે શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત થયો છે, પણ જેનું અંતઃકરણ ભોગમાં આસક્ત છે, તે મંદ જિજ્ઞાસુ કહેવાય છે. તેણે પણ શ્રવણને છોડી ફરીથી કર્મ-ઉપાસનામાં પ્રવૃત્ત થવું નહિ. કર્મ-ઉપાસનાનું ફળ જે અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને સ્થિરતા છે, તે તેને શ્રવણથી જ પ્રાપ્ત થઈ જશે. વારંવાર શ્રવણ કરવાથી અંતઃકરણનો દોષ દૂર થઈ આ જન્મમાં અથવા બીજા જન્મમાં અથવા બ્રહ્મલોકમાં તેને જ્ઞાન (સાક્ષાત્કાર) થાય છે.

જે માણસ શ્રવણને છોડી કર્મ-ઉપાસનામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે આત્મ-પતિત કહેવાય છે એટલે મોક્ષની નીસરણી ઉપર ચડીને પાછો નીચે પડે છે. આ રીતે—

(૧) જ્ઞાનીને કર્મ-ઉપાસનાનો અધિકાર નથી.

(૨) ઉત્તમ જિજ્ઞાસુને પણ નથી.

(૩) મંદ જિજ્ઞાસુ પણ જે વેદાંતશ્રવણમાં પ્રવૃત્ત થયો હોય, તો તેને પણ અધિકાર નથી.

(૧) જ્ઞાનની જોને નથી છે, પરંતુ શુદ્ધિભોગમા આમકન છે, તેથી જો શ્રવણમા પ્રવૃત્ત નથી થયો, એવા મંદ જિજ્ઞાસુનો નિઃક્રમ કર્મ અને ઉપામનામા અધિકાર નથી.

(૫) જોની ભોગમા આમકન છે અને જ્ઞાનની જોને છૂટા નથી, એવા મહિમુખનો મદામ -મંમા પણ અધિકાર છે

માટે જ્ઞાનને કર્મ-ઉપામનાનો અધિકાર નથી, કેમ કે કર્મ-ઉપાસના જ્ઞાનના વિરોધી છે

કર્મ-ઉપાસના દેહ બોધનાં વિરોધી નથી

પણ મંદ બોધનાં વિરોધી છે

કર્મ-ઉપાસના પણ અન કંઠણની શુદ્ધિ અને ચિરતા દ્વારા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના હેતુ છે, પરંતુ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થયા પછી જો કર્મ-ઉપાસના કરે તો ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન નષ્ટ થઈ જશે, માટે કર્મ-ઉપાસના જ્ઞાનના વિરોધી છે

વળી કર્મ-ઉપાસના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના હેતુ છતાં પણ જ્ઞાનની છૂટા-ના હેતુ નથી, એટલે કર્મ-ઉપાસના કરવાથી કાર્મ જ્ઞાનની છૂટા ઉત્પન્ન થતી નથી, કેમ કે—

(૧) ૬ કર્તા શુ, યજ્ઞાદિક માત્ર કનવ છે અને યજ્ઞાદિનું કળ સ્વર્ગ છે એવી ભેદશુદ્ધિથી કર્મ થાય છે

(૨) ૭ ઉપાસ- ધુ અને દેવ ઉપાન્ય છે એવી ભેદશુદ્ધિથી ઉપામના થાય છે

આ બંને પ્રકારની શુદ્ધિ ‘અવ ક્ષણ છે’ એ શુદ્ધિને દૂર થઈ પછી જ થઈ શકે છે, માટે કર્મ-ઉપાસના જ્ઞાનના વિરોધી છે.

જો કે જ્ઞાની આત્માને અમગ જાણે છે, તથાપિ શરીરનો ભોજનાદિ વ્યવહાર અથવા જનન વગેરેની ખેડે વિશેષ રાજ્યધાનનાત્મિક વ્યવહાર પ્રેરે છે, એવા વ્યવહારનું જ્ઞાન વિરોધી નથી, અથવા વ્યવહાર જ્ઞાનનો પણ વિરોધી નથી કેમ કે જો આત્મવ્યવસ્થાને જ્ઞાન વડે અસંગ જાણ્યું છે, તો આત્મામા જો વ્યવહાર પ્રતીત થાય, તો ‘અવકાશનું વિરોધી જ્ઞાન તથા જ્ઞાનનો વિરોધી અવકાશ’ હોવાય, પણ જ્ઞાનીને આત્મામા વ્યવહાર પ્રતીત થતો નથી પણ તમામ અવકાશ દેહ વગેરેનો આશ્રિત છે, અને આત્મામા ‘વ્યવહાર તથા દેહાદિનો સર્જવ નથી’, એવી શુદ્ધિથી તે સર્વોપા વ્યવહાર રે છે આ કારણથી જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ નથી કહેતી છે

ઉપાસના કરે તો તે જ્ઞાનની વિરોધી થાય, પણ કર્મ-ઉપાસના વડે 'આત્મા અસંગ છે' એવો જ્ઞાનીને દૃઢ નિશ્ચય દૂર થઈ જકતો નથી; માટે આભાસરૂપ કર્મ અને ઉપાસના દૃઢ જ્ઞાનનાં વિરોધી નથી. આ કારણથી જનકાદિ આભાસરૂપ કર્મ કર્યાં છે.

જો જ્ઞાની પુરુષ આત્માને અસંગ જાણીને અને જીજ્ઞા બધાં વ્યવહારની પેઠે દેહાદિકોનો ધર્મ જાણીને શુભ ક્રિયાઓ કરે, તે આભાસરૂપ કર્મ કહેવાય છે. (અર્થાત્ આત્માને અસંગ જાણી અને તમામ ક્રિયાઓ દેહ, વાણી અને મનને લીધે થાય છે, એમ જાણી જો કર્મ-ઉપાસના કરે છે, તે આભાસરૂપ છે.) એ આભાસરૂપ ક્રિયાનો જ્ઞાન સાથે વિરોધ નથી. બાહ્યકારે કર્મ-ઉપાસનાનો જ્ઞાન સાથે જો વિરોધ કહ્યો છે, તે આત્માને કર્તા જાણી જો કર્મ-ઉપાસના કરે છે, તેનો કહ્યો છે ! આભાસરૂપ કર્મ-ઉપાસનાનો વિરોધ કહ્યો નથી.

મંદ બોધવાળાને આભાસરૂપ કર્મ અને ઉપાસના વિરોધી છે

દૃઢ જ્ઞાનબોધ ને આભાસરૂપ કર્મ-ઉપાસના વિરોધી નથી, એમ જ્ઞાન મંદ બોધવાળાને આભાસરૂપ કર્મ-ઉપાસના પણ વિરોધી છે; કેમકે જો બોધ સંશયાદિકવાળો છે તેને મંદ બોધ કહે છે. જેના અંતઃકરણમાં 'આત્મા અમંમ છે કે નથી ?' એવો કોઈ વખત સંશય થતો હોય, તે પુરવે વારંવાર 'આત્મા અસંગ છે અને મારે કિંચિત્ માત્ર પણ કર્તવ્ય નથી' એ અર્થનું ચિંતન કરવું, એમ કરવાથી સંશય દૂર થઈ જઈ દૃઢ બોધ થશે; પણ જો સંશયવાળો માણસ કર્મ-ઉપાસના કરશે તો જો મંદ બોધ હતપન્ન થયો છે, તે દૂર થઈને 'હું કર્તા છું-મોકતા છું' એવો વિપરીત નિશ્ચય થઈ જશે; માટે મંદ બોધની હતપત્તિ થતાં પહેલાં જ કર્મ-ઉપાસના કરવી, પણ મંદ બોધ હતપન્ન થયા પછી નહિ.

— જો મંદ બોધવાળો કર્મ-ઉપાસના કરશે, તો હતપન્ન થયેલો બોધ પણ નાશ પામી જશે.

દૃષ્ટાંત—જેમ પક્ષી પોતાનાં ઈંડાને પાંખો હતપન્ન થતાં પહેલાં સેવે છે, પણ પાંખો આવ્યા પછી સેવતાં નથી. જો પાંખો આવ્યા પછી પણ ઈંડાનું સેવન કર્યાં કરે તો બાજક પક્ષીની પાંખો તે ઈંડાંમાંના પાણીથી ગળા જાય છે; તેમ જ્ઞાનની હતપત્તિ થયા પહેલાં જ કર્મ-ઉપાસનાનું સેવન કરવું, પણ જ્ઞાનની હતપત્તિ થયા પછી કરવું નહિ. જો માણસ જ્ઞાન હતપન્ન થયા પછી પણ કર્મ-ઉપાસનાનું સેવન કરે, તો બાજક પક્ષીની પાંખોની પેઠે મંદ જ્ઞાનનો નાશ થઈ જાય છે; પણ જુદા પક્ષીની પાંખોને જેમ ઈંડાંના મંજબથી દાનિ થતી નથી, તેમ દૃઢ બોધવાળાના જ્ઞાનને કર્મ-ઉપાસનાથી દાનિ થતી નથી; તેમ જ જુદા પક્ષીને જેમ સેવનનો ઉપયોગ નથી, તેમ દૃઢ બોધવાળાને કર્મ-ઉપાસનાનો ઉપયોગ પણ નથી.

આ રીતે જ્ઞાનીને મોક્ષ માટે કંઈ પણ કર્તવ્ય નથી. આ સિધ્ધતા ત્રીજા ધ્વજનો ઉત્તર થયો.

પૂર્વોક્ત અર્થ સર્વ વેદનો સાર છે

વોદા—શિષ્ય કહ્યો જો તોહિ મેં, સર્વ વેદનો સાર ।

લહે, તાહિ બનયાસ હી, સંસ્કૃતિ નશૈ અપાર ॥ ૧૧ ॥

હે શિષ્ય ! જે મેં તને કહ્યો, તે સઘળા વેદનો સાર છે; માટે તેને યથાર્થ બણી તેમાં વિશ્વાસ કર. એ બણવાથી અપાર એવા સંસારનો શ્રમ વિના નાશ થાય છે; અર્થાત્ જન્મમરણ થતું નથી. (સંસાર એટલે જન્મમરણ.) ૧૧

‘વિશારસાગર’ ગ્રંથ નિશ્ચળદાસે કવિનામાં લખ્યો છે; તથા તેના ઉપર વિવરણ પોને જ હિંદુસ્તાની ભાષામાં કરેલું છે. ભાષામાં (હિંદુસ્તાની વગેરે ચાલતી ભાષાઓમાં) કવિતા વગેરેમાં કેવી છટ લેવામાં આવે છે, તે વિષે નિશ્ચળદાસ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

ભાષાનો સંપ્રદાય

વોદા—‘લઘુ ગુરુ ગુરુ લઘુ હેતુ હૈ, વૃત્તિ હોત ઉચ્ચાર ।

રૂ દૈ અરુકી ઠૌરમેં, અરુકી ઠૌર ચકાર ॥ ૧ ॥

સંયોગી ક્ષ ન, કપર ક્ષ ન, નહીં ટ યર્ગળ કાર ।

માપામેં જાલ હ નહીં, અરૂ તાલવ્યશકાર ॥ ૨ ॥’

ભાષામાં છંદ માટે ગુરુના સ્થાનમાં લઘુ અને લઘુના સ્થાનમાં ગુરુ બોલવાનો ઢોપ નથી.

‘મોક્ષ’ને બદલે ‘મોછ’ લખાય છે; કેમ કે ભાષામાં ‘ક્ષ’ નથી.

‘અરુ’ને ઠામે ‘રૂ’ લખાય છે.

‘અખ’ને ઠામે ‘વ’ લખાય છે.

‘ધ’ ઠામે ‘ખ’, ‘ણ’ને ઠામે ‘ન’, ‘ઞ’ને ઠામે ‘હિ’,—

‘હૃ’ ને ઠામે ‘હિ’ અને ‘શ’ને ઠામે ‘સ’ લખાય છે.—૧, ૨

‘જગતનો કર્તા ધૃતિર છે, તે તારાથી ભિન્ન નથી; અને તું સત્, ચિત્, આનંદ રૂપ બ્રહ્મ છે’, એમ આચાર્યે કહ્યું, તે જ વાત રૂપા કરી કરી કહે છે:—

ઉક્ત અર્થનો સંપ્રદાય

કવિતં—દીનતા ક્ષુ ત્યાગી નર અપનો સ્વરૂપ દેખિ ।

તૂ તૌ શુદ્ધ બ્રહ્મ અજ દેહ્યકો પ્રકાશી હૈ ॥

આપને અજ્ઞાનતે જગત સવ તુંહી રચે ।

સર્વકો સંદાર કરે આપ અવિનાશી હૈ ॥

મિથ્યા પરંપચ દેખિ દુઃખ જિન આળી જિય ।

દેવનકો દેવ તૂ તૌ સવ સુખરાશિ હૈ ॥

જીવ જગ હૈશ હોય, માયાસે પ્રમાસે તૂ હી ।

જૈસે રજ્જુ સાંપ; સીપ રૂપ હૈ પ્રમાસી હૈ ॥ ૧૨

હે શિષ્ય! હું અલ્પજ્ઞ, અસમર્થ મનુષ્ય છું, એવી દીનતા છોડી દે; તું પોતાનું સ્વરૂપ જ્ઞે; તું તો શુદ્ધ પ્રજ્ઞ છે, જન્મરહિત છે અને દશ્યમાત્રનો પ્રકાશ કરનાર છે.

તું જ પોતાના અજ્ઞાનથી આ સઘળા જગતની રચના કરે છે. ('હું અને મારું' એ જગત જીવે પોતાના અજ્ઞાનથી રચેલું છે.) (તું જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા વડે) તે જગતનો સંહાર કરે છે; એમ છતાં તું પોતે તો અવિનાશી છે.

આ મિથ્યા પ્રપંચ (વિસ્તાર પામેલું જગત) દેખીને તું જે તારા મનમાં દુઃખ આણે છે, તે ન આણીશ; કેમ કે તું તો દેવનો પશુ દેવ છે, અને અત્યંત સુખમય છે.

જેમ દોરડી સાપરૂપે અને છીપ રૂપારૂપે દેખાય છે, તેમ માયા વડે તું જ પોતે જીવરૂપે, જગતરૂપે અને ઈશ્વરરૂપે દેખાય છે. ૧૨

જ્ઞાનનાં સાધન

કવિત—રાગ જારી, લોભ હારી, દ્રેષ મારી માર વારિ ।

વારવાર મૃગવારિ પરિવાર પેલિયે ॥

જ્ઞાનમાત્રુ આનિ તમતમ તારિ માગ ત્યાગ ।

જીવશિષ્ય ભેદછેદ, વેદન સુ લેલિયે ॥

વેદકો વિચાર સાર, આપકું સંભારિ યાર ।

દારિ વાસપાસ આશા રૂઢાકી ન દેલિયે ॥

નિશ્ચલ તૂ ચલ ન, અચલ ચલદલ છલ ।

નમ નીલ તલમલ તાસું ન વિસેપિયે ॥ ૧૩ ॥

ગુરુઃ—હે શિષ્ય! રાગને બાળી દે; લોભનો નાશ કર; દ્રેષને મારી નાખ; અને કામને દૂર કર; અને સંસાર એ મૃગજળના સમુદ્ર જેવો છે, એમ વારંવાર જોયા કર.

જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય પ્રાપ્ત કરીને અજ્ઞાનરૂપી અંધારાનો નાશ કર, અને જીવમાંથી અવિદ્યાભાગનો તથા ઈશ્વરમાંથી માયાભાગનો ત્યાગ કરી, જીવ-ઈશ્વરમાં જે ભેદ જણાતો હોય તેનો નાશ કર; અને તે બંનેમાં અવશિષ્ટ રહેલો જ્ઞાનરૂપ ચેતનભાગ છે, તે ભેદરહિત છે એમ જાણ.

વેદના વિચારનો સાર એ છે, કે તું પોતે પરમાત્મા છે તે સંસાર; અને ઈશ્વર ધણી છે તથા તું દાસ છે, એ બંધન કાપી નાખ.

નિશ્ચલતાસ કહે છે, કે તું ચળ નથી, પણ અચળ છે. સંસાર-રૂપી જ અચલ વૃક્ષ આકાશની પેઠે મિથ્યા છે. ૧૩

ટીકા—રામ એટલે પદાર્થમાં દૃઢ આમર્શિ ગમ ક્ષોભ, કેપ અને કામ એ ચાર ઉપરથી તમામ રાજ્ગી અને તામગી વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવાનું મુખ્ય છે, અર્થાત્ રાજ્ગી અને તામગી વૃત્તિઓ જ્ઞાનની વિરોધી છે, માટે તેમનો નાશ કર્યા વિના જ્ઞાન થાય નહિ, તેથી તે વૃત્તિઓની નિવૃત્તિ કરવી નિજાનુ માટે જરૂરી છે.

વિવેક, વૈરાગ્ય, ગમાદિ પદ મપત્તિ અને મુમુક્ષુતા એ ચાર જ્ઞાનના માધન છે. તેમાં વિવેક મધુથી મુખ્ય છે, કેમ કે વિવેકથી વૈરાગ્ય વિકસે છે, માટે વિવેકનો ઉપદેશ આત્માર્થ કહે છે.

હે શિષ્ય ! પારાવાર જે મમાર તેને વારંવાર મગનુ'ણા જેવો મિથ્યા નામ. એમાં પારાવાર નામ મમારનું છે, માટે સમાગ્રથી ભિન્ન જે આત્મા તે અપારાવાર કહેવાય હવે પાગવાર મિથ્યા છે, એ ઉપરથી અપાગવાર મિથ્યા નથી પણ મત્ત છે, એમ મમનય છે.

જેમ માણસને તમાગો લોઈ રહેના છોડરને તેનો પિતા કહે, કે 'હે પુત્ર ! આ આખો વગેરે જે માણસે બનાવ્યું છે, તે બધું મિથ્યા છે' એમ કહેવાથી છોડરો માણસને મિથ્યા જાણે નથી, પણ મત્ત જાણે છે, તેમ જગતને મિથ્યા કહેવાથી 'આત્મા મત્ત છે' એમ મમન' જગે એના હેતુથી આત્માર્થે પારાવારને મિથ્યા લીધે બનાવ્યું છે.

આ ગતે જગત મિથ્યા છે અને આત્મા મત્ત છે એવા વિવેકનો ઉપદેશ કર્યો છે.

વિરેક થયા પછી બીજા માધન પોતાની મેળે જ ઉપજ થાય છે, માટે એના વિવેકનો ઉપદેશ કર્યો છે, તે ઉપરથી વૈરાગ્ય વગેરે બીજા માધનેનો ઉપદેશ પણ મમનુ લેવો.

એ રીતે જ્ઞાનના બહિરંગ માધન દ્વારા હવે અંતરંગ સાધનો જે શ્રવણ તે વિશે હે છે હે શિષ્ય ! જ્ઞાનરૂપી જે બાનુ છે, તેને શ્રવણથી મપાન કરી અજ્ઞાનરૂપી અધકારનો નાશ કરે. તમ નામ અધાગનુ તમા અજ્ઞાનનું છે.

દ્વિતામાં 'તમરૂપી તમ' એટલે અજ્ઞાનરૂપી અંધાર એમ છે એમાં પહેલો તમ (અજ્ઞાન) નામ એ ઉપમેય છે, અને બીજો તમ (અંધાર) નામ એ ઉપમાન છે.

અથ ઉપમાન-ઉપમા-ઉપમેયનું સ્વરૂપ

વેદા—જાકું ઉપમા દીજિયે, સો ઉપમેય વચ્ચાનિ ।

જાકો ઉપમા દીજિયે, સો કહિયે ઉપમાનિ॥ ૩ ॥

જેને ઉપમા આપી હોય, તે 'ઉપમેય' કહેવાય છે, અને જેની ઉપમા આપી હોય, તે 'ઉપમાન' કહેવાય છે ૩

મહાવાક્ય અનુસાર જ્ઞાનનું સ્વરૂપ

જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સાંખ્ય, ન્યાય વગેરે શાસ્ત્રોમાં જુગીજુગી ગતે કહેતું છે;

હે શિષ્ય! હું અહ્વણ, અસમર્થ મનુષ્ય છું, એવી દીનતા છોડી દે; તું પોતાનું સ્વરૂપ જો; તું તો શુદ્ધ પ્રજ્ઞ છે, જન્મરહિત છે અને દશ્યમાત્રનો પ્રકાશ કરનાર છે.

તું જ પોતાના અજ્ઞાનથી આ સઘળા જગતની રચના કરે છે. ('હું અને મારું' એ જગત જીવે પોતાના અજ્ઞાનથી રચેલું છે.) (તું જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા વડે) તે જગતનો સંહાર કરે છે; એમ છતાં તું પોતે તો અવિનાશી છે.

આ મિથ્યા પ્રપંચ (વિસ્તાર પામેલું જગત) દેખીને તું જે તારા મનમાં દુઃખ આણે છે, તે ન આણીય; કેમ કે તું તો દેવને! પણ દેવ છે, અને અત્યંત સુખમય છે.

જેમ દોરડી સાપરૂપે અને છીપ રૂપારૂપે દેખાય છે, તેમ માયા વડે તું જ પોતે જીવરૂપે, જગતરૂપે અને ઈશ્વરરૂપે દેખાય છે. ૧૨

જ્ઞાનનાં સાધન

કવિત—રાગ જારી, લોભ હારી, ઝેપ મારી માર વારિ ।

ધારવાર મૃગવારિ પરિવાર પેલિયે ॥

જ્ઞાનમાત્રુ આનિ તમતમ તારિ માગ ત્યાગ ।

જીવશિષ્ય ભેદછેદ, વેદન સુ લેલિયે ॥

વેદકો વિચાર સાર, આપકું સંભારિ યાર ।

દારિ વાસપાસ આશા દૈશકી ન દેલિયે ॥

નિશ્ચલ તૂ ચલ ન, અચલ ચલદલ છલ ।

નમ નીલ તલમલ તાસું ન વિસેવિયે ॥ ૧૩ ॥

ગુરુઃ—હે શિષ્ય! રાગને બાળી દે; લોભનો નાશ કર; દેવને મારી નાખ; અને કામને દૂર કર; અને સંસાર એ મૃગજળના સમુદ્ર જેવો છે, એમ વારંવાર જોયા કર.

જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય પ્રાપ્ત કરીને અજ્ઞાનરૂપી અંધારાનો નાશ કર; અને જીવમાંથી અવિદ્યાભાગનો તથા ઈશ્વરમાંથી માયાભાગનો ત્યાગ કરી, જીવ-ઈશ્વરમાં જે ભેદ જણાતો હોય તેનો નાશ કર; અને તે બંનેમાં અવશિષ્ટ રહેલો જ્ઞાનરૂપ ચેતનભાગ છે, તે ભેદરહિત છે એમ જાણ.

વેદના વિચારનો સાર એ છે, કે તું પોતે પરમાત્મા છે તે સંભાર; અને ઈશ્વર ધણી છે તથા તું દાસ છે, એ બંધન છાપી નાખ.

નિશ્ચલદામ કહે છે, કે તું ચળ નથી, પણ અચળ છે. સંસાર-રૂપી જ અશ્વત્થ વૃક્ષ આકાશની નીલતા પેઠે તથા કટાહરૂપની પેઠે મિથ્યા છે. ૧૩

ટીકા—રાગ એટલે પદાર્થમાં દૃઢ આસક્તિ. રાગ. લોભ, દ્રેષ અને ક્રામ એ ચાર ઉપરથી તમામ રાજ્ગી અને તામ્ગી વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવાનું સૂચવ્યું છે; અર્થાત્ રાજ્ગી અને તામ્ગી વૃત્તિઓ જ્ઞાનની વિરોધી છે; માટે તેમનો નાશ કર્યો વિના જ્ઞાન થાય નહિ; તેથી તે વૃત્તિઓની નિવૃત્તિ કરવી જિજ્ઞાસુ માટે જરૂરની છે.

વિવેક, વૈરાગ્ય, સમાદિ પદ મંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા એ ચાર જ્ઞાનનાં માધન છે. તેમાં વિવેક સદુચી મુખ્ય છે, કેમ કે વિવેકથી વૈરાગ્ય ઊપજે છે; માટે વિવેકનો ઉપદેશ આચાર્ય કરે છે:

હે શિષ્ય ! પારાવાર જે સંસાર તેને વારંવાર મૃગતૃષ્ણા જેવો મિથ્યા જાણ્યો, એમાં પારાવાર નામ સંસારનું છે, માટે સંસારથી ભિન્ન જે આત્મા ને અપારાવાર કહેવાય. હવે પારાવાર મિથ્યા છે, એ ઉપરથી અપારાવાર મિથ્યા નથી પણ સત્ય છે, એમ મમજાય છે.

જેમ બાહ્યગરનો તમાગો જોઈ રહેલા છોકરાને તેનો પિતા કહે, કે ‘હે પુત્ર ! આ આંખો વગેરે જે બાહ્યગરે જનાવ્યું છે, તે બધું મિથ્યા છે.’ એમ કહેવાથી છોકરો બાહ્યગરને મિથ્યા જાણ્યો નથી, પણ સત્ય જાણ્યો છે; તેમ જગતને મિથ્યા કહેવાથી ‘આત્મા સત્ય છે’ એમ મમજાઈ જાય. એવા હેતુથી આચાર્ય પારાવારને મિથ્યા કહી ચનાવ્યું છે.

આ રીતે જગત મિથ્યા છે અને આત્મા સત્ય છે. એવા વિવેકનો ઉપદેશ કર્યો છે.

વિવેક થયા પછી બીજા સાધન પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે એકલા વિવેકનો ઉપદેશ કર્યો છે, તે ઉપરથી વૈરાગ્ય વગેરે બીજા માધનોનો ઉપદેશ પણ સમજી લેવો.

એ રીતે જ્ઞાનના બહિરંગ માધન કલા. હવે અંતરંગ સાધનો જે શ્રવણ તે વિષે કહે છે હે શિષ્ય ! જ્ઞાનરૂપી જે બાનુ છે, તેને શ્રવણથી મપાવન કરી અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કર. તમ નામ અંધારાનું તથા અજ્ઞાનનું છે

દર્શિતામાં ‘તમરૂપી તમ’ એટલે અજ્ઞાનરૂપી અંધારા એમ છે, એમાં પડેલો તમ (અજ્ઞાન) જગત એ ઉપમેય છે; અને બીજો તમ (અંધાર) જગત એ ઉપમાન છે.

અથ ઉપમાન-ઉપમા-ઉપમેયનું સ્વરૂપ

વોદા—જાકું ઉપમા દીજિયે, સો ઉપમેય વચ્ચાનિ ।

જાકો ઉપમા દીજિયે, સો કહિયે ઉપમાનિ॥ ૩ ॥

જેને ઉપમા આપી હોય, તે ‘ઉપમેય’ કહેવાય છે, અને જેની ઉપમા આપી હોય, તે ‘ઉપમાન’ કહેવાય છે. ૩

મહાવાક્ય અનુસાર જ્ઞાનનું સ્વરૂપ

જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સાંખ્ય, ન્યાય વગેરે શાસ્ત્રોમાં જુદી-જુદી રીતે કહેવાયું છે;

માટે અહીં મહાવાક્ય અનુસાર જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહે છે: હે શિષ્ય ! (૧) જીવ અને ધૃતિરમાં અનુક્રમે અવિદ્યા અને માયાભાગનો ત્યાગ કરી તેમનો જે ભેદ પ્રતીત થાય છે, તેને દૂર કર; (૨) -અને જીવ-ધૃતિરમાં જે ચેતનભાગ છે, તે ભેદરહિત બાળ.

એમ કહેવાથી મહાવાક્યમાં ભાગત્યાગ-શક્તિઓ કરી જીવ-ધૃતિરની એકતા બાળ, એમ સમજાવ્યું છે.

હે શિષ્ય ! તું ચળ નથી, એટલે વિનાશી જે દેહમંધાત તે તું નથી, પણ તું અચળ છે; એટલે અવિનાશી બ્રહ્મ તે તું છે. ચક્ષુષ એટલે પીપળો, અર્થાત્ વૃક્ષ. વૃક્ષરૂપ જે સંસાર તે મિથ્યા છે. જેમ આકાશમાં નીસના અને કંકાર જેવો આકાર છે નહિ, પણ મિથ્યા પ્રતીત થાય છે, તેમ આત્મામાં સંસાર નથી, તથાપિ મિથ્યા પ્રતીત થાય છે.

શ્રુતિમાં સંસારને વૃક્ષરૂપે કહ્યો છે, માટે અહીં પણ વૃક્ષને કંકારો 'ચક્ષુષ' (પીપળો) શબ્દ વાપર્યો છે.

ભેદનું સાધન જ્ઞાન છે, એ અર્થને નિશ્ચયરૂપે કવિનામાં બીજા પ્રકારે કહે છે:

અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીના બંધભોક્ષનું કથન

કવિન—વૈદ્યમોક્ષ ગેહ દેહવાન જ્ઞાનવાન જાન ।

રાગ રુ વિરાગ દોહ ધ્વજા ફહરાત હૈ ॥

વિષે વિષે સત્ય ભ્રમ, ભ્રમમતિ યાત તાત ।

હલલાત પ્રાત રાત ઘરિ ન ઠહરાત હૈ ॥

સાક્ષ્ય સાક્ષી પૂતરી અનૂજરી રુ અઝરી હૈ ।

દેલિ રાગી ત્યાગી લલચાત જન જાત હૈ ॥

ચંચલ અચલ ભ્રમ પ્રહ્લ લલિ રૂપ નિજ ।

દુઃખકૂપ આનંદ સરૂપ મૈ સમાત હૈ ॥ ૧૪ ॥

બંધ અને ભોક્ષરૂપી જે ઘરમાં રહેનારા માલિક અનુક્રમે બે છે: બંધરૂપી ઘરમાં રહેનારો દેહાભિંભાની છે; અને ભોક્ષરૂપી ઘરમાં રહેનારો જ્ઞાની છે. તે બન્ને ઘરની નિશાની તરીકે તેના ઉપર અનુક્રમે રાગ અને વિરાગરૂપી ધ્વજાઓ ફરકે છે. એ બન્ને ધ્વજાઓમાંથી રાગરૂપી ધ્વજાને વિષયમાં સત્યતા-શ્રોતિરૂપી વાયુ હલાવી રહ્યો છે, અને વિરાગરૂપી ધ્વજાને 'વિષયો ભ્રમ છે-મલ નથી' એવી બુદ્ધિરૂપી વાયુ શતદિવન હલાવી રહ્યો છે, તે ઘડી પણ અટકતો નથી. વળી બંધભોક્ષના ધામરૂપ અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીનાં અંતઃકરણરૂપી ઘર ઉપર સાક્ષ્ય અને સાક્ષીરૂપ જે પૂતળીઓ છે. તેમાંની પહેલી ટાળી ૭ અને બીજી ૪ ચેત છે. તેને બોધ અનુક્રમે રાગી અને ત્યાગી માણનો સ્વભાવ બાળ છે. એ બેમાંનો પહેલો પોતાને અચળ અને ધમરૂપ

જાણે છે, તથા બીજે પોતાને અચળ અને પ્રહરૂપ જાણે છે, તેથી પહેલો દુષ્ટરૂપી કુવામાં પડે છે, અને બીજો આનંદરૂપમાં નમાડી લાય છે. ૧૪

ટીકા—દે સિંચા' દેહાભિમાની (અજ્ઞાની) અને જ્ઞાની અને બધાને નેણના ધામ છે

(૧) અજ્ઞાની બધનુ ધામ છે અને (૨) જ્ઞાની મેશનુ ધામ છે

ગગ અને વિગગ એ બે તેમની ધન્યો છે જેમ ધન્ય એ રાત્રના નગરનુ ચિન્ન હોય છે, તેમ રામ અને વિરામ અનકમે તે જાતના ચિન્ન છે. તેના—(૧) રામ એ અજ્ઞાનીનું ચિન્ન છે, (૨) વિરામ એ જ્ઞાનીનું ચિન્ન છે.

અજ્ઞાનીને પણ વિરામ થાય છે, માટે જ્ઞાનીના અને અજ્ઞાનીના વિગગમાં જે તફાવત છે તે જે મગધમાં કહે છે

(૧) હે તાન' સમ્પદાન્નિ વિરામ મત્યગ્રમ એટલે મન્યનાની બ્રાહ્મિ એ અજ્ઞાનીનું વર્ણરૂપ ચિન્ન ■

(૨) અને વિપથમા ભ્રમશુદ્ધિ એટલે દેહરીમાના માપની પેડે વિપથ ભ્રમરૂપ છે, એવી જે શુદ્ધિ એ જ્ઞાનીનું ધર્મરૂપ ચિન્ન છે

અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીની ઉપર કહી તેથી બે પ્રકારની શુદ્ધિ વાયુની પેડે ગગ અને વિરામને હવાવે છે જેમ વાયુ ધનને દીધી ન પાવા દેતા અચળ કહે છે, તેમ વિપથમાં મત્યશુદ્ધિ રામને દીધો ન પાવા દેતા અચ્છડ રાખી તેને ગીવાતો જેમ આપે છે, અને વિપથમાં ભ્રમશુદ્ધિ વિરામને દીધો ન પાવા દેતા તેને જેમ આપે છે મનમગ કે—

(૧) વિપથમાં મત્યશુદ્ધિથી રામની સિધિપતા દૂર થાય છે, અર્થાત્ રામ મગજૂત થાય છે

(૨) વિરામમાં ભ્રમશુદ્ધિથી વિરામની સિધિપતા દૂર થાય છે, અર્થાત્ વિગગ મગજૂત થાય છે

વિપથ અમત્ય છે, માટે તેમાં મત્યશુદ્ધિ પ્રાપ્તિરૂપ છે, એ વાત જાણાવવા તાજા અજ્ઞાનીનું ધર્મરૂપ ચિન્ન કહેલી વખતે 'સત્યગ્રમ' ના ૬ વાપથો છે, તથા 'મત્યશુદ્ધિ' એ સમ્પદ વાપથો નથી

જ્ઞાનિજ્ઞાન અને પ્રાપ્તિજ્ઞાનનો વિષય જે મિથ્યા વસ્તુ તે અને વાના પ્રાપ્તિ કેવાય છે, એમ કહેવાથી અજ્ઞાનીના વિરામમાં અને જ્ઞાનીના વિગગમાં તફાવત છે એમ સમજાવ્યું છે, કેમકે અજ્ઞાનીનો વિરામ વિપથમાં મિથ્યાશુદ્ધિથી હિતન થયો નથી, માટે મદ જી 'વિપથ મિથ્યા છે' એવી શુદ્ધિ અજ્ઞાનીને થતી નથી

(૧) જે કે સાત્ત્વગુણિથી અજ્ઞાની પણ વિપથને મિથ્યા જાણે છે, તથાપિ 'વિપથ મિથ્યા છે' એવી અપેક્ષા શુદ્ધિ જ્ઞાનીને જ થાય છે, અજ્ઞાનીને થતી નથી, માટે અજ્ઞાનીની, વિપથમાં જે પરોક્ષ મિથ્યાશુદ્ધિ છે, તે વડે વિપથમાં અપરોક્ષ મત્યનાની પ્રાપ્તિ દુર થતી નથી આ રીતે અજ્ઞાનીને વિપથમાં જ્યારે

વિરાગ થાય છે, તે વખતે તેને મન વિષયમાં પરોક્ષ મિથ્યાબુદ્ધિ છે; પણ પરોક્ષ મિથ્યાબુદ્ધિથી અપરોક્ષ સત્યબુદ્ધિ પ્રગળ છે; માટે અજ્ઞાનીની પરોક્ષ મિથ્યાબુદ્ધિ વિરાગની હેતુ નથી; પણ પ્રગળ એવી જે વિષયમાં સત્યબુદ્ધિ તેનાથી વિષયમાં રાગ જ ઉત્પન્ન થાય છે; અને દદાચિત્ત અજ્ઞાનીને વિષયમાં વિરાગ થતો હોય, તો તે વિષયમાં મિથ્યાબુદ્ધિને લીધે થતો નથી, પણ વિષયમાં દોષદષ્ટિથી થાય છે.

(૨) જ્ઞાની સદૃશ પ્રપંચને અપરોક્ષરૂપે કરી મિથ્યા જાણે છે. તે અપરોક્ષ મિથ્યાબુદ્ધિથી અપરોક્ષ સત્યબુદ્ધિ દૂર થાય છે; તેથી રાગનો હેતુ જે વિષયમાં સત્યબુદ્ધિ તે તો જ્ઞાનીને હોતો નથી, પણ વિરાગનો હેતુ જે વિષયમાં મિથ્યાબુદ્ધિ તે જ્ઞાનીને હોય છે. જે જ્ઞાનીને ફરીથી વિષયમાં સત્યબુદ્ધિ થાય તો રાગ પણ ફરી થાય અને વિરાગ ખગી જાય; પણ અપરોક્ષરૂપે મિથ્યા જાણેલા પદાર્થમાં ફરીથી સત્યબુદ્ધિ થતી નથી; જેમ અપરોક્ષ રીતે મિથ્યા જાણેલા દોરડીમાંના સાપમાં ફરીથી ‘એ સાપો સાપ છે’ એવી સત્યબુદ્ધિ થતી નથી, તેમ જ્ઞાનીને ફરીથી વિષયમાં સત્યબુદ્ધિ થતી નથી. આ રીતે જ્ઞાનીને રાગની ઉત્પત્તિ અને વિરાગની નિવૃત્તિ થતી નથી; માટે જ્ઞાનીનો દદ વૈરાગ્ય છે.

દોષદષ્ટિથી અજ્ઞાનીને જે વૈરાગ્ય થાય છે, તે તો પાછો દૂર થઈ જાય છે; કેમ કે જે પદાર્થમાં દોષદષ્ટિ થાય છે, તે જ પદાર્થમાં બીજો વખતે સમ્યક્-બુદ્ધિ પણ થઈ જાય છે. (તે પદાર્થ સારો છે, એ બુદ્ધિને સમ્યક્બુદ્ધિ કહે છે.) જેમ સર્વે પુરુષોને પશુધર્મના અંતમાં સ્ત્રી વિષે દોષદષ્ટિ થાય છે; અને બીજો વખતે પાછી સમ્યક્બુદ્ધિ થાય છે. આ રીતે જ્યારે દોષદષ્ટિ દૂર થાય છે, ત્યારે અજ્ઞાનીને વૈરાગ્ય પણ દૂર થઈ જાય છે; માટે અજ્ઞાનીને દદ વૈરાગ્ય થતો નથી. (શ્રી ભગવાને પણ ગીતામાં કહ્યું છે, કે-નિરાકાર એટલે ગદારથી વિષયનો ત્યાગ કરનારા દેહીના એટલે જિજ્ઞાસુના વિષયો દૂર થાય છે ખરા, પણ વિષયોની સૂક્ષ્મ વાસના દૂર થતી નથી. મનુષ્યનો એ સૂક્ષ્મ રાગ પણ પરબ્રહ્મના અપરોક્ષ જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે.)

એ રીતે રાગ અને વિરાગ એ અનુક્રમે અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીનાં ચિહ્ન છે. તેમ જ બીજાં પણ ચિહ્ન છે. હે શિષ્ય! જેમ ધામ ઉપર પૂતળાઓ એટલે હાથી વગેરેની મૂર્તિઓ હોય છે, તેમ બંધ અને મોક્ષનું ધામ જે અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીનું અંતઃકરણ છે, તેમાં અનુક્રમે સાક્ષ્ય અને સાક્ષીરૂપી પૂતળાઓ છે.

(૧) અજ્ઞાનીના અંતઃકરણમાં તો સાક્ષ્યરૂપી પૂતળો છે.

(૨) જ્ઞાનીના અંતઃકરણમાં સાક્ષીરૂપી પૂતળો છે.

સાક્ષીનો વિષય જે પ્રપંચ તેને સાક્ષ્ય કહે છે.

(૧) સાક્ષ્યરૂપી પૂતળો મહિન હોય છે.

(૨) સાક્ષીરૂપી પૂતળો શુદ્ધ હોય છે.

પ્રથમની પૂતળીરૂપી પ્રપંચને જોઈ રાગી માણુમ લક્ષ્યાર્થ જાય છે; અને ત્યાગી સાક્ષીને જોઈને લક્ષ્યાર્થ જાય છે; એટલે એ રક્ષપના અનુભવમાં આનંદ ભોગવવાની દૃષ્ટા કરે છે.

રાગી માણસ અચિર એવા પ્રલક્ષ્ય પ્રપચને મન (પોતાનું) રૂપ માની કુખમાં પડે છે; ત્યાગી માણસ ચિર એવા પ્રલક્ષ્યને પોતાનું રૂપ માની આનંદમાં સમાર્પી જાય છે.

પાઠ્ય ભાગલાગ-લક્ષણા ખાત્ર ખાત્ર કરીને મૂળન ક્યું હતું. એ મૂળન કરવાનો હેતુ લક્ષણા અને તેના પ્રકાર મમજવવાનો હતો, માટે હવે લક્ષણાના ભેદ કહે છે.

લક્ષણા-સામાન્ય નિરૂપણ

લક્ષણાના ત્રણ પ્રકાર

દોહ—ત્રિવિધિ લક્ષના કહત હં, કોચિદ યુદ્ધિનિધાન ।

જહતી અરુ અજહતિ પુની, ભાગત્યાગ નિજ જ્ઞાન ॥ ૧૫ ॥

આદિ દોહ નહિ સંમય, મહાવાક્યમેં તાત ।

ભાગત્યાગતે રૂપ નિજ, પ્રહારૂપ દરશાત ॥ ૧૬ ॥

શુદ્ધિમાન પડિતો લક્ષણા ત્રણ પ્રકારની કહે છે. તેનાં નામ :

(૧) જહતી લક્ષણા, (૨) અજહતી લક્ષણા અને (૩)

ભાગત્યાગ લક્ષણા. ૧૫

મહાવાક્યનો અર્થ કરવામાં પહેલાંની બે લક્ષણાઓ એટલે જહતી લક્ષણા અને અજહતી લક્ષણા સંભવતી નથી, પણ છેલ્લી ભાગત્યાગ લક્ષણા વડે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રક્ષ છે, એમ સમજાય છે. ૧૬

લક્ષણા એટલે શું ?

ઈદ—અથ લક્ષણા પ્રમુ કહત કાર્કું, વેહુ યહ સમુદ્દાય ।

પુનિ ભેદ તાકે તીનિ તિનકે, લક્ષણહું દરશાય ॥ ૧૭ ॥

હે શુર ! લક્ષણા કેને કહે છે, તે મને સમજાવો, તથા તે લક્ષણાના ત્રણ ભેદ તમે કહો છો, તેનાં શાં શાં લક્ષણો છે, તે પણ સમજાવો. ૧૭

ટીકા—કેમ કે સામાન્ય જ્ઞાન થયા પછી જ વિશેષજ્ઞ જ્ઞાન થાય છે. જેમ સામાન્ય બ્રહ્મણુ જ્ઞાન થયા પછી તે ઔદિમ્ય બ્રહ્મણુ છે, કે રાયકવાગ બ્રહ્મણુ છે એવું વિશેષ જ્ઞાન થાય છે, એ જ રીતે સામાન્ય લક્ષણા જ્ઞાન થાય, તો જહતી વગેરે લક્ષણાના વિશેષ રૂપનું જ્ઞાન થાય. લક્ષણાનું સામાન્ય રૂપ જાણ્યા વિના જહતી વગેરે વિશેષ રૂપનું જ્ઞાન થાય નહિ, માટે શિષ્યે કહ્યું, કે હે શુર ! લક્ષણા કેને કહે છે, તે કે બુદ્ધિનો નથી, માટે લક્ષણાનું સામાન્ય રૂપ જાણતી પછી જહતી આદિક જે લક્ષણાના ત્રણ ભેદ છે, તેના શુદ્ધાશુદ્ધ લક્ષણો સમજાવો.

શક્તિવૃત્તિ અને લક્ષણાવૃત્તિ

શ્રુતિ ચિત્ત નિજ ઇકાગ્ર કરિ, અથ શિષ્ય સુનિ મમ વાનિ ।

જ્યુ લક્ષના અરુ ભેદ તાકે, હેહુ નીકે જ્ઞાનિ ॥

વિરાગ થાય છે, તે વખતે તેને મન વિષયમાં પરોક્ષ મિથ્યાબુદ્ધિ છે; પણ પરોક્ષ મિથ્યાબુદ્ધિથી અપરોક્ષ સત્યબુદ્ધિ પ્રમળ છે; માટે અજ્ઞાનીની પરોક્ષ મિથ્યાબુદ્ધિ વિરાગની હેતુ નથી; પણ પ્રમળ એવી જે વિષયમાં સત્યબુદ્ધિ તેનાથી વિષયમાં રાગ જ ઉત્પન્ન થાય છે; અને દ્વંદ્વચિત્ત અજ્ઞાનીને વિષયમાં વિરાગ થતો હોય, તો તે વિષયમાં મિથ્યાબુદ્ધિને લીધે થતો નથી, પણ વિષયમાં દોષદષ્ટિથી થાય છે.

(૨) જ્ઞાની સઘળા પ્રપંચને અપરોક્ષરૂપે કરી મિથ્યા જાણે છે. તે અપરોક્ષ મિથ્યાબુદ્ધિથી અપરોક્ષ સત્યબુદ્ધિ દૂર થાય છે; તેથી રાગનો હેતુ જે વિષયમાં સત્યબુદ્ધિ તે તો જ્ઞાનીને હોતો નથી, પણ વિરાગનો હેતુ જે વિષયમાં મિથ્યાબુદ્ધિ તે જ્ઞાનીને હોય છે. જો જ્ઞાનીને દરીથી વિષયમાં સત્યબુદ્ધિ થાય તો રાગ પણ દરી થાય અને વિરાગ ખરી જાય; પણ અપરોક્ષરૂપે મિથ્યા જાણેલા પદાર્થમાં દરીથી સત્યબુદ્ધિ થતી નથી; જેમ અપરોક્ષ રીતે મિથ્યા જાણેલા દોરડીમાંના સાપમાં દરીથી 'એ સાપો સાપ છે' એવી સત્યબુદ્ધિ થતી નથી, તેમ જ્ઞાનીને દરીથી વિષયમાં સત્યબુદ્ધિ થતી નથી. આ રીતે જ્ઞાનીને રાગની ઉત્પત્તિ અને વિરાગની નિવૃત્તિ થતી નથી; માટે જ્ઞાનીનો દૃઢ વૈરાગ્ય છે.

દોષદષ્ટિથી અજ્ઞાનીને જે વૈરાગ્ય થાય છે, તે તો પાછો દૂર થઈ જાય છે; કેમ કે જે પદાર્થમાં દોષદષ્ટિ થાય છે, તે જ પદાર્થમાં બીજો વખતે સમ્યક્-બુદ્ધિ પણ થઈ જાય છે. (તે પદાર્થ સારો છે, એ બુદ્ધિને સમ્યક્બુદ્ધિ કહે છે.) જેમ મર્વે પુગેને પશુધર્મના અંતમાં બી વિશે દોષદષ્ટિ થાય છે; અને બીજો વખતે પાછી સમ્યક્બુદ્ધિ થાય છે. આ રીતે જ્યારે દોષદષ્ટિ દૂર થાય છે, ત્યારે અજ્ઞાનીનો વૈરાગ્ય પણ દૂર થઈ જાય છે; માટે અજ્ઞાનીને દૃઢ વૈરાગ્ય થતો નથી. (શ્રી ભગવાને પણ ગીતામાં કહ્યું છે, કે-નિરાહાર એટલે બહારથી વિષયનો ત્યાગ કરનારા દેહીના એટલે જિજ્ઞાસુના વિષયો દૂર થાય છે ખરા, પણ વિષયોની સૂક્ષ્મ વાસના દૂર થતી નથી. મનુષ્યનો એ સૂક્ષ્મ રાગ પણ પરબ્રહ્મના અપરોક્ષ જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે.)

એ રીતે રાગ અને વિરાગ એ અનુક્રમે અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીનાં ચિહ્ન છે. તેમ જ બીજાં પણ ચિહ્ન છે. હે શિષ્ય! જેમ ધામ ઉપર પૂતળાઓ એટલે હાથી વગેરેની મૂર્તિઓ હોય છે, તેમ બધા અને મોક્ષનું ધામ જે અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીનું અંતઃકરણ છે, તેમાં અનુક્રમે સાક્ષ્ય અને સાક્ષીરૂપી પૂતળાઓ છે.

(૧) અજ્ઞાનીના અંતઃકરણમાં તો સાક્ષ્યરૂપી પૂતળો છે.

(૨) જ્ઞાનીના અંતઃકરણમાં સાક્ષીરૂપી પૂતળો છે.

માક્ષીનો વિષય જે પ્રપંચ તેને સાક્ષ્ય કહે છે.

(૧) સાક્ષ્યરૂપી પૂતળો મહિન હોય છે.

(૨) માક્ષીરૂપી પૂતળો શુદ્ધ હોય છે.

પ્રથમની પૂતળીરૂપી પ્રપંચને જોઈ રાગી માનુષ સપ્તચાર્જ જાય છે; અને ત્યાગી માક્ષીને જોઈને સપ્તચાર્જ જાય છે; એટલે એ રચપના અનુભવમાં આનંદ ભોગવવાની દૃષ્ટા કરે છે.

૨૧મી માણસ અગિયર એવા બ્રહ્મરૂપ પ્રપંચને સત્ય (પોતાનું) ૩૫ માની દુઃખમાં પડે છે; ત્યાંથી માણસ ગિયર એવા બ્રહ્મને પોતાનું ૩૫ માની આનંદમાં સમાઈ જાય છે.

પાછળ ભાગલાગ-લક્ષણા બાળન ખાસ કરીને મૂચન ક્યું દગું એ મૂચન કરવાનો હેતુ લક્ષણા અને તેના પ્રકાર સમજાવવાનો હતો, માટે હવે લક્ષણાના ભેદ કહે છે.

લક્ષણા-સામાન્ય નિરૂપણ .

લક્ષણાના ત્રણ પ્રકાર

વૌદ્ધ—ત્રિવિધિ લક્ષણા કહત હૈં, કોવિદ બુદ્ધિનિધાન ।

જહતી અરુ અજહતિ પુની, માગત્યાગ નિજ જાન ॥ ૧૫ ॥

આદિ દોદ નહિ સંમયે, મહાવાક્યમેં તાત ।

માગત્યાગતે રૂપ નિજ, વ્રહ્મરૂપ દરશાત ॥ ૧૬ ॥

બુદ્ધિમાન પડિતો લક્ષણા ત્રણ પ્રકારની કહે છે. તેનાં નામ :

(૧) જહતી લક્ષણા, (૨) અજહતી લક્ષણા અને (૩)

ભાગત્યાગ લક્ષણા. ૧૫

મહાવાક્યનો અર્થ કરવામાં પહેલાંની બે લક્ષણાઓ એટલે જહતી લક્ષણા અને અજહતી લક્ષણા સંભવતી નથી, પણ છેલ્લી ભાગ-ત્યાગ લક્ષણા વડે પોતાનું સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે, એમ સમજાય છે. ૧૬

લક્ષણા એટલે શું ?

ઇંદ—અથ લક્ષણા પ્રમુ કહત કાફું, દેહુ યહ સમુદ્દાય ।

પુનિ મેદ તાકે તીનિ તિનકે, લક્ષણહું દરશાય ॥ ૧૭ ॥

હે શુર ! લક્ષણા કેને કહે છે, તે મને મનજવો; તથા તે લક્ષણાના ત્રણ ભેદ તમે કહો છો, તેનાં શાં શાં લક્ષણો છે, તે પણ સમજવો. ૧૭

ટીકા —કેમ કે સામાન્ય જ્ઞાન થયા પછી જ વિશેષનું જ્ઞાન થાય છે. જેમ સામાન્ય બ્રાહ્મણનું જ્ઞાન થયા પછી તે ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ છે, કે રાયકવાળ બ્રાહ્મણ છે એવું વિશેષ જ્ઞાન થાય છે, એ જ રીતે સામાન્ય લક્ષણાનું જ્ઞાન થાય, તે જહતી વગેરે લક્ષણાના વિશેષ રૂપનું જ્ઞાન થાય. લક્ષણાનું સામાન્ય રૂપ સ્તબ્ધતા વિના જહતી વગેરે વિશેષ રૂપનું જ્ઞાન થાય નહિ; માટે શિષ્યે કહ્યું, કે હે શુર ! લક્ષણા કેને કહે છે, તે હું બાળનો નથી; માટે લક્ષણાનું સામાન્ય રૂપ બતાવી પછી જહતી આદિ જે લક્ષણાના ત્રણ ભેદ છે, તેનાં ગુણગુણ લક્ષણો સમજવો.

શક્તિપ્રતિ અને લક્ષણાપ્રતિ

શ્રુતિ ચિત્ત નિજ પકામ કરિ, અવ શિષ્ય સુનિ મમ વાનિ ।

જ્યું લક્ષણા અવ મેદ તાકે, લેહુ નીકે જાનિ ॥

- સુનિ વૃત્તિ હૈ દ્વૈ માંતિ પદકી, શક્તિ તામેં एक ।

તહાં લક્ષના પુનિ જાનિ દૂજી, સુનહુ સો સવિવેક ॥ ૧૮ ॥

ગુરુ :—હે શિષ્ય! તારાં કન અને મન એકાગ્ર કરી મારી વાણી સાંભળ, કે જેથી લક્ષણા અને તેના લેદ તું મારી રીતે સમજી શકે. (આ વિષય સૂક્ષ્મ હોવાથી ગુરુએ એવી સૂચના કરી છે. પદના અર્થ સાથે જે સંબંધ છે તેને વૃત્તિ કહે છે.) તે વૃત્તિ બે પ્રકારની છે. તે બે પ્રકારમાં એક શક્તિવૃત્તિ છે અને બીજી લક્ષણાવૃત્તિ છે. તે બેનું સ્વરૂપ હું કહું છું, તે વિવેક સહિત સાંભળ. ૧૮

ટીકા—વિચારમાગરના ટીકાકાર પંડિત પીતાંબરદાસજીએ આ સંબંધી વિશેષ પ્રકાસો કર્યો છે; તે ઉપયોગી હોવાથી અહીં ઉતારીએ છીએ :

વૃત્તિ એટલે શું ?

જેમ વાહરડાનો ગાય સાથે સંબંધ છે, તેથી અનેક ગાયોમાં રહેલી પોતાની માનારૂપ ગાયને તે વાહરડું ગોંધી કાઢે છે; અને તેના તરફ પેતા વાહરડાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. જે વાહરડાનો ગાય સાથે સંબંધ ન હોય, તે એવી પ્રવૃત્તિ થાય નહિ; માટે વાહરડાનો અને ગાયનો જે પરસ્પર સંબંધ છે, તેને જન્ય-જનક-સાવ સંબંધ કહેવામાં આવે છે. એ જન્ય-જનક-સાવરૂપ જ્ઞાનનો હેતુ જે વાહરડાની ગાય તરફ પ્રવૃત્તિ, તેને પણ સંબંધ કહે છે.

તે જ રીતે શબ્દની પોતપોતાની અર્થમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે પણ મંબંધ વિના થાય નહિ, માટે શબ્દનો પણ પોતાના વાચ્યરૂપ અથવા લક્ષ્યરૂપ અર્થ (પદાર્થ) સાથે વાચ્ય-વાચક-સાવરૂપ અથવા લક્ષ્ય-લક્ષક-સાવરૂપ સંબંધ કહેવાય છે.

આ બે પ્રકારના મંબંધને જ સ્માર્થ-સ્મારકસાવરૂપ સંબંધ પણ કહે છે.

(૧) વાચ્યરૂપ અથવા લક્ષ્યરૂપ જે અર્થ તે પદ વડે સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે; માટે તે સ્માર્થ કહેવાય છે.

(૨) વાચકરૂપ અથવા લક્ષકરૂપ જે પદ તે તે અર્થનું સ્મરણ કરાવનારું છે; માટે તેને સ્મારક કહે છે.

પદ અને અર્થનો પરસ્પર સ્માર્થ-સ્મારકરૂપ સંબંધ છે. તે મંબંધનું જ્ઞાન કરાવવાના હેતુરૂપ જે પોતાના અર્થમાં પ્રવૃત્તિ, તેને પણ શબ્દ સાથે અર્થનો સંબંધ કહેવામાં આવે છે. એ જ પ્રવૃત્તિરૂપ સંબંધને શબ્દની વૃત્તિ પણ કહે છે.

એ વૃત્તિરૂપ મંબંધ માર્ગ જગ્યાએ શક્તિરૂપ હોય છે, અને માર્ગ જગ્યાએ લક્ષણરૂપ હોય છે; તે પ્રમંજ ઉપરથી સમજી શકાય છે.

શબ્દના બીજા અર્થો આહીં લેવાના નથી

(૧) શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન કરણના અથવા અવિદ્યાના પરિણામને પણ વૃત્તિ કહે છે.

(૨) તેમ જ વર્તુ-ચાતુ રહેવું એનું નામ પણ વૃત્તિ છે.

(૩) તેમ જ જીવનનિર્વાહના સાધનનું નામ પણ વૃત્તિ છે.

(૪) પ્રાણોત્તી ક્રિયાનું નામ પણ વૃત્તિ છે.

(૫) કોઈક નામરણના વિભાગનું નામ પણ વૃત્તિ છે.

વૃત્તિ શબ્દ એમ અને અર્થમાં વપરાય છે તે બવામાથી કોઈ અર્થ વૃત્તિ શબ્દનો અહીં બાણુવાનો નથી પણ શબ્દનો અર્થ સાથે સંબંધ એ જ અર્થ વૃત્તિ શબ્દનો અહીં સમજવો.

શક્તિ એટલે શું ?

શબ્દમાં પોતાના અર્થનું જ્ઞાન કરવાનું જે સામર્થ્ય છે, તેને શબ્દની શક્તિ કહે છે.

એ શબ્દની શક્તિ ધડાની ઉપરના નીચના બે કાચનાની વચ્ચે રહેના કપાનમ યોગ (કપાન-ધડાનું કાચના)ની પેઠે, અથવા કાર્મરણ વગેરેની વચ્ચે રહેના સમવાયમ બધા કે તાદાત્મ્યસંબધની પેઠે, શબ્દ અને અર્થ એ બંનેની વચ્ચે રહેતી છે, માટે તે શક્તિ, શક્તિવૃત્તિરૂપ શબ્દનો અર્થની સાથે સાક્ષાત્ સંબધ કહેવાન છે.

શક્તિવૃત્તિના ત્રણ ભેદ

એ રીતે ઉપર કહેતી શબ્દના અર્થની સાથે સાક્ષાત્ સંબધરૂપ શક્તિ વૃત્તિ—(૧) યોગાવૃત્તિ, (૨) રૂઢિવૃત્તિ અને (૩) યોગારૂઢિવૃત્તિ એમ ત્રણ પ્રકારની છે.

(૧) યોગાવૃત્તિ—જે શબ્દમાં પોતાના અવયવોના યોગ (મેળાપ)થી અર્થનું જ્ઞાન કરવાનું સામર્થ્ય છે, તે શબ્દનો પોતાના અર્થની સાથે યોગ શક્તિરૂપ સંબધ છે, તેને જ શબ્દની યોગાવૃત્તિ કહે છે.

જેમ 'પગરણુ' એ શબ્દ છે, તેમાં 'પગ' અને 'રણુ' એવા બે અવયવ છે તેના યોગથી (મેળાપથી) પગનું રક્ષણ કરનાર 'ભેડો (ખાસકું)' એવા અર્થનું જ્ઞાન કરવાનું સામર્થ્ય એ શબ્દમાં રહેતું છે, માટે 'પગરણુ' એ શબ્દનો પગનું રક્ષણ કરનાર (ખાસકું) અર્થ સાથે યોગાશક્તિરૂપ સંબધ છે, અને એ સંબધને નીચે જ તેને યોગાવૃત્તિ કહે છે.

(૨) રૂઢિવૃત્તિ—જે પદના અવયવો વડે અર્થનું જ્ઞાન થતું નહિ, પણ 'આ પ નો એવો જ અર્થ છે' એવી રીતે અથ સમજવાનો સંકેત (પરિમાણ) જે શબ્દમાં રહેતો હોય, તે શબ્દનો પોતાના અર્થ સાથે રૂઢિશક્તિરૂપ સંબધ કહેવાય છે અને તેને જ શબ્દની રૂઢિવૃત્તિ કહે છે.

જેમ 'ઝાડ' શબ્દ છે એના અવયવોથી કોઈ અર્થનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી પણ 'ઝાડ' શબ્દનો 'દક્ષ' એવો જ અર્થ થતો, એવો જે લોકોનો સંકેત છે, તે જ ઝાડ શબ્દનો દક્ષરૂપ અર્થની સાથે રૂઢિશક્તિરૂપ સંબધ છે એ સંબધને જ રૂઢિવૃત્તિ કહે છે.

(૩) યોગારૂઢિવૃત્તિ—જે પદના અવયવોથી પણ જ્ઞાન થતું હોય અને વિ ૧૯

- સુનિ વૃત્તિ હૈ દૈ માંતિ પદકી, શક્તિ તામેં એક ।

તહાં લક્ષના પુનિ જાનિ દૂજી, સુનહુ સો સવિવેક ॥ ૧૮ ॥

ગુરુ :—હે શિષ્ય! તારાં મન અને મન એકાગ્ર કરી મારી વાણી સાંભળ, કે જેથી લક્ષણા અને તેના ભેદ તું મારી રીતે મમળ શકે. (આ વિષય સૂક્ષ્મ હોવાથી ગુરુએ એવી સૂચના કરી છે. પદના અર્થ સાથે જે સંબંધ છે તેને વૃત્તિ કહે છે.) તે વૃત્તિ બે પ્રકારની છે. તે બે પ્રકારમાં એક શક્તિવૃત્તિ છે અને બીજી લક્ષણાવૃત્તિ છે. તે બેનું સ્વરૂપ હું કહું છું, તે વિવેક સહિત સાંભળ. ૧૮

ટીકા—વિચારસાગરના ટીકાકાર પંડિત પીતાંબરદાસજીએ આ સંબંધી વિશેષ ખુલાસો કર્યો છે, તે ઉપયોગી હોવાથી અહીં ઉતારીએ છીએ :

વૃત્તિ એટલે શું ?

જેમ વાહરડાનો ગાય સાથે સંબંધ છે, તેથી અનેક ગાયોમાં રહેલી પોતાની માતારૂપ ગાયને તે વાહરડું ચોધી કાઢે છે; અને તેના તરફ પેલા વાહરડાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. જે વાહરડાનો ગાય સાથે સંબંધ ન હોય, તે એવી પ્રવૃત્તિ થાય નહિ; માટે વાહરડાનો અને ગાયનો જે પરસ્પર સંબંધ છે, તેને જન્ય-જનક-સાવ સંબંધ કહેવામાં આવે છે. એ જન્ય-જનક-સાવૃપ જ્ઞાનનો હેતુ જે વાહરડાની ગાય તરફ પ્રવૃત્તિ, તેને પણ સંબંધ કહે છે.

તે જ રીતે શબ્દની પોતપોતાની અર્થમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે પણ સંબંધ વિના થાય નહિ, માટે શબ્દનો પણ પોતાના વાચ્યરૂપ અથવા લક્ષ્યરૂપ અર્થ (પદાર્થ) સાથે વાચ્ય-વાચક-સાવરૂપ અથવા લક્ષ્ય-લક્ષક-સાવરૂપ સંબંધ કહેવાય છે.

આ બે પ્રકારના સંબંધને જ સ્માર્થ-સ્મારકસાવરૂપ સંબંધ પણ કહે છે.

(૧) વાચ્યરૂપ અથવા લક્ષ્યરૂપ જે અર્થ તે પદ વડે સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે; માટે તે સ્માર્થ કહેવાય છે.

(૨) વાચ્યરૂપ અથવા લક્ષ્યરૂપ જે પદ તે તે અર્થનું સ્મરણ કરાવનારું છે; માટે તેને સ્મારક કહે છે.

પદ અને અર્થનો પરસ્પર સ્માર્થ-સ્મારકરૂપ સંબંધ છે. તે સંબંધનું જ્ઞાન કરાવવાના હેતુરૂપ જે પોતાના અર્થમાં પ્રવૃત્તિ, તેને પણ શબ્દ સાથે અર્થનો સંબંધ કહેવામાં આવે છે. એ જ પ્રવૃત્તિરૂપ સંબંધને શબ્દની વૃત્તિ પણ કહે છે.

એ વૃત્તિરૂપ સંબંધ કોઈ જગ્યાએ શક્તિરૂપ હોય છે, અને કોઈ જગ્યાએ લક્ષણરૂપ હોય છે; તે પ્રસંગ ઉપરથી મમળ શકાય છે.

શબ્દના બીજા અર્થો અહીં લેવાના નથી

(૧) શબ્દમાં અંતઃકરણના અથવા અવિદ્યાના પરિણામને પણ વૃત્તિ કહે છે.

(૨) તેમ જ વનવુ-ચાતુ રહેતુ એનું નામ પણ વૃત્તિ છે.

(૩) તેમ જ જીવનનિર્વાહના સાધનનું નામ પણ વૃત્તિ છે

(૪) પ્રાણોની ક્રિયાનું નામ પણ વૃત્તિ છે.

(૫) કોઈક નામજીના વિભાગનું નામ પણ વૃત્તિ છે

વૃત્તિ શબ્દ એમ અનેક અર્થમાં વપરાય છે તે બધામાંથી કોઈ અર્થ વૃત્તિ શબ્દનો અહીં જાણવાનો નથી પણ શબ્દનો અર્થ સાથે સંબંધ એ જ અર્થ વૃત્તિ શબ્દનો અહીં સમજવો

શક્તિ એટલે શું ?

શબ્દમાં પોતાના અર્થનું જ્ઞાન કરવાનું જે મામરું છે, તેને શબ્દની શક્તિ કહે છે

એ શબ્દની શક્તિ ધરાવે છે ઉપરના નીચના બે કાચનાની વચ્ચે રહેલા કપાનમયોગ(કપાન-ધરાનું કાચના)ની પેઠે, અથવા કારંધારણ વગેરેની વચ્ચે રહેલા સમવાયમય ધ કે તાદાત્મ્યસંબંધની પેઠે, શબ્દ અને અર્થ એ બંનેની વચ્ચે રહેતી છે, માટે તે શક્તિ, શક્તિવૃત્તિરૂપ શબ્દનો અર્થની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ કહેવાન છે

શક્તિવૃત્તિના ત્રણ ભેદ

એ રીતે ઉપર કહેતી શબ્દના અર્થની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધરૂપ શક્તિ વૃત્તિ-(૧) યોગાવૃત્તિ, (૨) રૂઢિવૃત્તિ અને (૩) યોગારૂઢિવૃત્તિ એમ ત્રણ પ્રકારની છે

(૧) યોગાવૃત્તિ—જે શબ્દમાં પોતાના અવયવોના યોગ(મેળાપ)થી અર્થનું જ્ઞાન કરવાનું સામર્થ્ય છે, તે શબ્દનો પોતાના અર્થની સાથે યોગ શક્તિરૂપ મળે છે, તેને જ શબ્દની યોગાવૃત્તિ કહે છે

જેમ 'પગરખુ' એ શબ્દ છે, તેમાં 'પગ' અને 'રખુ' એવા બે અવયવ છે તેના યોગથી (મેળાપથી) પગનું રક્ષણ કરનાર 'ગ્નેડો (ખાસકુ)' એવા અર્થનું જ્ઞાન કરવાનું સામર્થ્ય એ શબ્દમાં રહેતું છે, માટે 'પગરખુ' એ શબ્દનો પગનું રક્ષણ રનાર (ખાસકુ) અર્થ સાથે યોગશક્તિરૂપ સંબંધ છે, અને એ મળે છે તેથી તેને યોગાવૃત્તિ કહે છે

(૨) રૂઢિવૃત્તિ—જે પદના અવયવો વડે અર્થનું જ્ઞાન થાય નહિ, પણ 'આ પ નો એવો જ અર્થ છે' એવી રીતે અર્થ સમજવાનો સંકેત (પરિભાષા) જે શબ્દમાં રહેતો હોય, તે શબ્દ નો પોતાના અર્થ સાથે રૂઢિશક્તિરૂપ સંબંધ કહેવાય છે અને તેને જ શબ્દની રૂઢિવૃત્તિ કહે છે

જેમ 'જાડ' શબ્દ છે એના અવયવોથી કોઈ અર્થનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી પણ 'જાડ' શબ્દનો 'વૃક્ષ' એવો જ અર્થ કરવો, એવો જે લોકોને સંકેત છે, તે જ જાડ શબ્દનો રક્ષણ અર્થની સાથે રૂઢિશક્તિરૂપ સંબંધ છે એ મળે છે જ રૂઢિવૃત્તિ છે

(૩) યોગારૂઢિવૃત્તિ—જે પદના અવયવોથી પણ જ્ઞાન થતું હોય અને

તે પદના અર્થમાં લોકોનો પણ સંકેત હોય, તે પદનો પોતાના અર્થ માથે યોગાદિ એવી ઉભય(બંને)રૂપ શક્તિ કહેવાય છે.

જેમ ‘અંગરખું’ શબ્દના અર્થવ ‘અંગ-રખું’ છે. એ બંને અર્થવદના યોગથી શરીરનાં અંગોનું રક્ષણ કરનાર એવા અર્થનું જ્ઞાન થાય છે; અને વળી પગરૂપ અંગનું રક્ષણ કરનાર અર્થને ‘પગરખું’ કહેવું, પણ ‘અંગરખું’ ન કહેવું-માત્ર ડગવાને જ ‘અંગરખું’ કહેવું, એવો લોકોના સંકેત પણ ‘અંગરખા’ શબ્દમાં રહેલો છે; માટે ‘અંગરખા’ શબ્દનો પોતાના અર્થ માથે યોગાદિ અને શક્તિરૂપ સંબંધ છે. એ સંબંધને યોગાદિવૃત્તિ કહે છે.

ઉપર જે ત્રણ પ્રકારની શબ્દની શક્તિવૃત્તિ કહી છે, તેને મુખ્યવૃત્તિ પણ કહે છે.

લક્ષણાવૃત્તિ

(૧) શબ્દની શક્તિવૃત્તિરૂપ સંબંધથી શબ્દના માક્ષાત્ સંબંધવાળો જે અર્થ જાણવામાં આવે છે, તેને શક્યાર્થ કહે છે.

(૨) તે શક્યાર્થના સંબંધવાળો-બોધનારના તાત્પર્યનો વિષય (બોધનારના મનમાં જે અર્થ કહેવાનો હોય તે)-જે કોઈક બીજો અર્થ, તે બીજા અર્થની સાથે શબ્દનો જે પરંપરાસંબંધ તેને શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિ કહે છે; અર્થાત્ શક્યાર્થ દ્વારા શબ્દનો કોઈ ત્રીજા પદાર્થ જોડે સંબંધ તે લક્ષણાવૃત્તિ.

(૩) તે લક્ષણાવૃત્તિથી જાણવામાં આવે એવો જે પરંપરા વડે શબ્દના સંબંધવાળો અર્થ તેને શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ કહે છે.

અનુક્રમે ઉદાહરણો

(૧) શક્યાર્થનું ઉદાહરણ—જેમ પિતા શબ્દનો શક્તિવૃત્તિરૂપ માક્ષાત્ સંબંધ ‘જનક’રૂપ અર્થની સાથે છે, માટે ‘જનક’રૂપ અર્થ તે પિતા શબ્દનો શક્યાર્થ છે; કેમ કે તે પિતા શબ્દની શક્તિવૃત્તિરૂપ સંબંધથી જાણવામાં આવે છે.

(૨) લક્ષણાવૃત્તિનું ઉદાહરણ—તે જનકરૂપ શક્ય અર્થના સંબંધવાળો, અને કોઈ સારા પ્રમંથ વખતે ‘સૌથી પ્રથમ પિતાને પગે લાગ’ એ પ્રમાણે પૌત્રને બોધ કરનારો (બોધનાર પુરુષના તાત્પર્યનો વિષય) પિતામહરૂપ અન્ય અર્થ છે, તેને વિશે જે પિતા શબ્દનો પરંપરાસંબંધ, તે પિતા શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિ છે.

(૩) લક્ષ્યાર્થનું ઉદાહરણ—એ લક્ષણાવૃત્તિથી જાણવામાં આવેલા એવા જે પિતા શબ્દનો પરંપરાથી (જનકરૂપ શક્ય અર્થ દ્વારા) સંબંધી પિતામહરૂપ અર્થ, તે પિતા શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ છે.

(૪) પરંપરાસંબંધનું ઉદાહરણ—જે અર્થની સાથે જેનો માક્ષાત્ સંબંધ ન હોય, પણ કોઈ દ્વારા સંબંધ હોય, તે અર્થની સાથે તેનો પરંપરા-સંબંધ કહેવાય છે.

જેમ પૌત્રરૂપ ત્રીજા પુરુષનો પોતાના પિતામહરૂપ પ્રથમ પુરુષની સાથે

નાખાત સંધ (જન્ય-જન-ભાન મનધ) નથી, પણ પુત્રનો પોતાના પિતા માથે મનધ (જન્ય-જનકબાન) છે, અને પિતાનો સળધ પિતામદ નાથે છે, માટે પૌત્રનો પિતામદ માથે પિતા દારા સળધ છે એ સળધ પરંપરા સંબંધ છે

તેમ શમ્લો પોતાનો માદ્ધાન મનધી નકચ અર્થ છે તે સકચ અર્થથી જનન ને નકચ અર્થનો સળધી તેની માથે શમ્લો માખાત મનધ નથી, પણ શમ્લો સમ્પિત્તપ્ત સળધ ગકચ અર્થની સાથે છે, અને શકચ અર્થનો મયોગાદિપ કોર્ડ પપુ પ્રકારનો મનધ જોનનારના તાત્પર્યના સિયકપ વકચાર્થના મળધવાગા અન્ય અર્થની મરે છે માટે તે વકચના મળધવાગા અન્ય અર્થની સાથે શમ્લો નકચ અર્થ તો મનધ છે, તેથી તે પરંપરા મળધ કહેવાય છે

શમ્લો આ પરંપરાસળધ એ જ લક્ષણાવૃત્તિ છે તે શમ્લો પરંપરા મનધ જે અર્થની નાથે હોય, તે શમ્લો લક્ષ્યાર્થ છે લક્ષ્યાવૃત્તિનું મામાન્ય વક્ષણ અને ઉપદેશ એ પ્રમાણે છે એના જાહતી વગેરે નથુ પ્રમારના બેદનુ વિવેચન હવે પડી યશે

(પાળા શકયાથ અને નકયાથ મનધી મમનૃતી રિવારસાગરના નીમ કાર પત્તિ પીતાનરદાસજ્ઞના લખના પ્રમાણે આપી છે, કે જેથી નાયનારને હવે પડી આવશે એ વિન સમજવો મુગમ પડે હવે અહીંથી પાડો મગ મથનો વિન વખીએ જીએ, તેથી રંગીને એ જ વિચનું રિવેચન આરે તે નાયનાર પુનગાવૃત્તિ જોઈને સમ્પિત થયું નહિ)

શક્તિવાદ : ન્યાયરીતિથી શક્તિનું લક્ષણ

વોદા—જા પદ્ધતે જા અર્થમી, હૈ સુનતે હિ પ્રતીતિ ।

एसी इच्छा ईशकी, शक्ति न्यायकी रीति ॥ ૧૯ ॥

નૈયાયિકો કહે છે, કે અમુક શબ્દ સાંભળતા જ અમુક અર્થનો જોધ થાઓ, એવી જે ઈશ્વરની ઇચ્છા તેને શક્તિ કહે છે (અર્થાત્ ‘ઇદો’ વગેરે શબ્દ સાંભળતા જ તે તે પદાર્થોની પ્રતીતિ (જ્ઞાન) જાધા માણસોને થાય, એવી જે ઈશ્વરની ઇચ્છા તેને ન્યાય શાસ્ત્રમા શક્તિ કહે છે) ૧૯

સિદ્ધાંતોની પોતાની રીતે શક્તિનું લક્ષણ

સામર્થ્ય પદ્ધતી શક્તિ જાનહુ, વેદમત અનુસાર ।

सो यद्विमें जिम दाहकी है, शक्ति त्यूँ निरचार ॥ ૨૦ ॥

વેદમત પ્રમાણે પદ્ધમા અર્થને જોળખાવવાનું જે નામર્થ્ય રહેલું છે તેને શક્તિ કહેવી, જેમ અગ્નિમા દાહશક્તિ તેની ચેટે ૨૦

ટીકા—(૧) ‘ઇદો’ એ શમ્લો સામજનારને ‘કવચ’કપ અર્થનું

જ્ઞાન કરવાનું જે 'ધર્મ' એ શબ્દમાં સામર્થ્ય છે, તે જ 'ધર્મ' એ પદમાં શક્તિ છે; તેમ જ (૨) 'પદ' શબ્દના સાંભળનારને 'વત્ત' રૂપ અર્થનું જ્ઞાન કરવાનું જે 'પદ' શબ્દમાં સામર્થ્ય છે, તે 'પદ' પદમાં 'શક્તિવૃત્તિ' છે.

એ રીતે બધા પદોમાં 'શક્તિવૃત્તિ' સમજ લેવી.

દર્શાવ—જેમ અગ્નિમાં પોતાની સાથે સ્પર્શ કરતાં જ વસ્તુને બાળી મૂકવાના સામર્થ્યરૂપ શક્તિ છે, તેમ શ્રોતાના કાન સાથે સંબંધ થતાં જ વસ્તુનું જ્ઞાન કરવાનું જે પદમાં સામર્થ્ય છે, તેને શક્તિ કહે છે.

સામર્થ્ય એટલે સમર્થપણું. એને જ બળ, જોર અને શક્તિ પણ કહે છે.

જેમ અગ્નિમાં દાહની શક્તિ છે, તેમ જળમાં બીનું કરવાની, તરસ દૂર કરવાની કે લોચો કરવાની શક્તિ છે.

એ રીતે સર્વ પદાર્થોમાં પોતપોતાનું કામ કરવાનું જે સામર્થ્ય છે, તે જ શક્તિ છે એવો વેદનો સિદ્ધાંત છે. એ જ સિદ્ધાંતને નિમિષ દર; ન્યાયની રીતિ તજવા યોગ્ય છે.

પૂર્વપક્ષઃ ઇન્દ્રિયની ઇચ્છા એ જ શક્તિ છે

ઉદ—નનુ યદ્દિમેં વહિ શક્તિ માસે, વહિ વિન કહુ ઔર ।

હે હેતુતા જો વાહકી, સો વહિમેં તિહિ ઔર ॥

હસ પવનહૂં મેં વર્ણ વિન કહુ શક્તિ માસત નાહીં ।

યા હેતુર્તેં જો હંશ હચ્છા, શક્તિ મો મતિમાંહિ ॥ ૨૧ ॥

શિષ્યઃ—અગ્નિમાં અગ્નિના સ્વરૂપથી જુદી કોઈ શક્તિ દેખાતી નથી; અને અગ્નિમાં જે બાળવાનું સામર્થ્ય છે, તે તે અગ્નિમાં જ છે. એ જ રીતે પદોમાં પણ અક્ષર વિના બીજી કોઈ શક્તિ દેખાતી નથી. આ હેતુથી જે ઇન્દ્રિયની ઇચ્છા તે જ શક્તિ છે, એમ મારી ખુદ્દિમાં સમજાય છે. ૨૧

ટીકા—શિષ્ય કહે છે, હે ગુરો! મને એક મંદેહ થાય છે—અગ્નિમાં અગ્નિના સ્વરૂપથી જુદી શક્તિ દેખાતી નથી. પાછળ તમે કહ્યું, કે અગ્નિમાં જે બાળવાનું સામર્થ્ય છે તે દાહનો હેતુ છે; અને તે જૂ અગ્નિમાં શક્તિ છે, એ વાન સંભવતી નથી; કેમ કે બાળવાનું કારણ એકલા અગ્નિમાં જ છે. અગ્નિદ્ધ સામર્થ્ય અગ્નિમાં માનીને તેમાં (તે સામર્થ્યમાં) દાહની હેતુતા માનવાનું તથા પ્રસિદ્ધ અગ્નિમાં દાહની હેતુતા તજવાનું કોઈ કારણ નથી; મતવચ્ચ કે દાહનું કારણ અગ્નિને ન માનનાં તેમાં એક શક્તિ કલ્પીને તેને દાહનું કારણ માનવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી.

જેમ દર્શાવમાં શક્તિ સંભવતી નથી, તેમાં શબ્દમાં પણ અક્ષરોનો સમુદાય—જે શબ્દનું. સ્વરૂપ છે—તેનાથી જુદી શક્તિ દેખાતી નથી; અને તે માનવાનું કારણ પણ નથી, માટે નૈયાયિકો જે ઇન્દ્રિયની ઇચ્છારૂપ શબ્દની શક્તિ માને છે, તે જ મને ઠીક લાગે છે.

શક્તિનું પ્રતિપાદન

પ્રતિવધ હોતે વહિ તૈં નહિ, વાહ ઝપજૈ અંગ ।

ઉત્તેજક રૂ જવ, ઘરે તવ ફિર, વહૈં વહિ સ્વસંગ ॥

દે વહિમ્ જો હેતુતા તો વાહ દે સયવાલ ।

જો નશૌં ઝપજૈ વહિ હોતે, હેતુ શક્તિ સુવાલ ॥ ૨૨ ॥

ગુરુ:—હે શિષ્ય ! પ્રતિબંધકને લીધે અગ્નિ છતાં પણ દાહ થતો નથી; અને ઉત્તેજક વસ્તુ સમીપ આવે એટલે (પ્રતિબંધક છતાં પણ) અગ્નિ પોતાના સંગથી તે પદાર્થને બાળે છે. જો શક્તિના વિના દેવળ અગ્નિમાં દાહની હેતુતા હોય તો સર્વદા અગ્નિના સંબંધથી દાહ થવો જોઈએ. (અર્થાત્ પ્રતિબંધક હોય તો પણ—અને ઉત્તેજક ન હોય તો પણ—દાહ થવો જોઈએ, કેમ કે દાહનો હેતુ અગ્નિમા તે વખતે પણ હોય છે. અમારા મતમાં એ હોય આવનો નથી, કેમ કે અમારા મત પ્રમાણે તો અગ્નિની શક્તિ અથવા શક્તિ સહિત અગ્નિ દાહનો હેતુ છે—દેવળ અગ્નિ દાહનો હેતુ નથી) હે બાલ ! હે અજ્ઞાત તત્ત્વ ! જે અગ્નિ છતાં પણ પ્રતિબંધથી નાશ પામે અને ઉત્તેજકથી ઉત્પન્ન થાય, તે શક્તિ દાહનો હેતુ છે ૨૨

ટીકા—(૧) દાર્પનું જે વિરોધી હોય, તેને પ્રતિબંધક કહે છે

(૨) પ્રતિબંધ- છતાં પણ દાર્પનું જે માધક એટલે ઉત્પન્ન કરનાર ॥૫ તેને ઉત્તેજક કહે છે

(૧) અગ્નિમા પ્રતિબંધક અને ઉત્તેજક મણિ, મત્ર, ઔપધ વગેરે છે. જે મણિ, મત્ર અથવા ઔપધ પામે હોવાથી દાહ થાય નહિ તે પ્રતિબંધક છે, અને (૨) જે મણિ મત્ર કે ઔપધ પામે હોવાથી પ્રતિબંધક છતાં પણ દાહ થાય તે ઉત્તેજક છે.

[પ્રતિબંધકમ મણિ, મત્ર, ઔપધ વડે અગ્નિની દાહ કરનારી શક્તિનો નાશ અથવા અટકાવ થાય છે તેમ જ ઉત્તેજકમ મણિ, મત્ર, ઔપધ વડે અગ્નિની દાહ શક્તિની ઉત્પત્તિ અથવા પ્રાકૃર્ભાવ થાય છે, એવું કેટલાક મહાત્માઓમા જોવામા આવે છે]

ન્યા પ્રતિબંધ હોય છે, ત્યાં જો કે પ્રતિબંધની અગ્નિનો નાશ અથવા તિરોધાન [શુભ રહેવાપણું] કદાચ ન થાય તો પણ અગ્નિની શક્તિનો નાશ અથવા તિરોધાન થાય છે, માટે દાહનો હેતુ શક્તિ અથવા શક્તિ સહિત અગ્નિનો જમાન થવાથી દાહ થતો નથી.

જે દેહાણે પ્રતિબંધની પાસે ઉત્તેજક આવે છે તે દેહાણે પ્રતિબંધને લીધે અગ્નિની શક્તિનો નાશ અથવા તિરોધાન થાય છે, પણ ઉત્તેજકને લીધે અગ્નિની

• પ્રતિબંધક અને ઉત્તેજકનો ખુલાસો મથકરે નંબા અર્થને અંતે આપ્યો છે, પણ અર્થ સમજાવાની અનુકૂળતા માટે તેટલો જાન અમે પ્રથમ આપ્યો છે—અનુ૦

દાહક શક્તિની ઉત્પત્તિ અથવા પ્રાકૃર્ભાવ થાય છે; માટે પ્રતિબંધક છતાં પણ ઉત્તેજકના આદાત્મથી દાહની હેતુરૂપ શક્તિ અથવા શક્તિ મહિત અગ્નિ હોવાથી દાહ થાય છે.

(અર્થાત્ અગ્નિ છતાં પણ દાહ થવામાં કે ન થવામાં જે હેતુબુદ્ધ છે, તે જ શક્તિ છે; એ રીતે અગ્નિથી દાહક શક્તિ જુદી માનવાની જરૂર છે.)

શક્તિનું પ્રયોજન અને પ્રમાણ.

છદ—શિવ રીતિ યહ સવ વસ્તુમે તૂ, શક્તિ લેહુ પિછાનિ ।

ચિત્ત શક્તિ નહિ કહ્યુ કાજ હોવૈ, યહૈ નિશ્ચય માનિ ॥ ૨૩ ॥

શુભ્ર:—હે શિષ્ય ! આ રીતે બધી વસ્તુમાં તારે શક્તિને બાણી લેવી. શક્તિ વિના કોઈ હેતુથી કોઈ કાર્ય થતું નથી, એમ નિશ્ચય માનવું. ૨૩

વળી શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો હતો, કે અગ્નિની શક્તિ અગ્નિથી ભિન્ન પ્રતીત થતી નથી, તેનો ખુલાસો આપનાં શુભ્ર જણાવે છે, કે

છદ—अव शक्ति यामें है नहीं, वह शक्ति ऊपजी और ।

યહ શક્તિકો પરસિદ્ધ અનુભવ, લોપિ હૈ કિસ ઠોર ॥ ૨૪

શિષ્ય:—(પ્રતિબંધકથી શક્તિનો લોપ થયા પછી) હવે આમ શક્તિ રહી નથી; અને (ઉત્તેજકથી) આ બીજી શક્તિ ઉપજી છે. એવો શક્તિનો પ્રસિદ્ધ અનુભવ છે, તે કયે ઠેકાણે લોપી શકાશે ? ૨૪

આ ઠેકાણે શ્રી. પીતામ્બરદાસજીએ ફરેલી ટિપ્પણી વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે દીઝા તરીકે આહી ઉતારી છે.

ટીકા—અગ્નિમાં દાહકના હોય છે, પણ મહિ—મંત્રાન્કિથી તે દાહક શક્તિનો પ્રતિબંધ થાય છે તે વખતે દાહ કરવાનું સામર્થ્ય તે અગ્નિમાં હોવું નથી. ફરી વળી જ્યારે તે શક્તિને પેદા કરનાર ઉત્તેજક મહિ—મંત્રાન્કિ આવી મળે છે, ત્યારે વળી અગ્નિમાં ફરીને બીજી દાહક શક્તિ ઉત્પન્ન પણ થાય છે, આ શક્તિનો પ્રસિદ્ધ અનુભવ જેમણે ફિકરનાથ વગેરેના તમાશા જોયા છે તે સર્વને છે. હે શિષ્ય ! એ અનુભવનો તુ કંઈ રીતે બાધ કરી શકવાનો છે અર્થાત્ અનુભવિત—પ્રમાણ અનુમાનથી બિપજેલુ પર્યર્થ જ્ઞાનરૂપ અનુભવનો બાધ મંભવનો નથી.

ઉપર પ્રમાણે સિદ્ધાંતની રીતે શક્તિનું સ્વરૂપ અને શક્તિ વિશે પ્રમાણનું નિરૂપણ થયું છે.

ન્યાયમતની શક્તિનું ખંડન

જો શક્તિ દ્રવ્યથી દેરાકી, સો પદનકે ન નજીક ।

મત ન્યાયકો અન્યાય યા વિધિ, શક્તિ જાનિ મલીક ॥ ૨૫ ॥

ન્યાયિકો ઇશ્વરની ઇચ્છાને પદશક્તિ કહે છે, એ અણુકણુ છે, કેમ કે ઇશ્વરની ઇચ્છા ને અણુકણુ પદશક્તિ ને અણુકણુ કહે છે.

એઈએ; પણ ઈશ્વરની ઇચ્છા અને તે પદની શક્તિ, એમ કહેવું સંભવતું નથી. એ પદનો ધર્મ શક્તિ હોય તો તે પદની શક્તિ કહેવાય; માટે પદમાં એ અર્થને ઓળખાવવાનું સામર્થ્ય રહેતું છે, તે જ પદની શક્તિ છે. ઈશ્વરની ઇચ્છા પદની નહીં પણ નથી; માટે તેને પદની શક્તિ કહેવી સંભવતું નથી. ૨૫

[ઈશ્વરી ઇચ્છા ઈશ્વરનો ધર્મ છે, માટે તે ઈશ્વરી આશ્રિત હોવાથી-ઈશ્વરી પામે છે, માટે ઈશ્વરના મંમંધરાગી હોવાથી-ઈશ્વરી શક્તિ છે. તે ઇચ્છા 'યદ' વગેરે પદોનો ધર્મ નથી; માટે તે પદનો ધર્મ નથી. એ રીતે ઈશ્વરી ઇચ્છા પદોની જોડે મંમંધરાગી ન હોવાથી, તે પદની શક્તિ નથી. જેમ કુંભારને ઘડો કરવાની ઇચ્છા છે, તે કુંભારનો ધર્મ છે, ઘડાનો ધર્મ નથી. તેમ જ 'આ (યદ) પદનો આવો (દસશરૂપ) અર્થ યાય.' એવા મંદ્યપૂર્વક જે ઈશ્વરની ઇચ્છા તે ઈશ્વરને આશ્રિત રહેલો ધર્મ છે, માટે ઈશ્વરની શક્તિ છે, પદોની શક્તિ નથી.]

વૈયાકરણની રીતે શક્તિનું લક્ષણ

ઇંદ-યોગ્યતા જો અર્થકી, પદમાંહિ શક્તિ સુ દેશિ ।

યું કહત વૈયાકરણભૂષણ, કારિકા હરિ લેશિ ॥ ૨૬ ॥

પદમાં અર્થની યોગ્યતા જોડે અર્થનું જ્ઞાન થવામાં હેતુપણ, તેને પદની શક્તિ કહે છે. જેમ 'ઘડો' એ પદમાં કલશરૂપ અર્થના જ્ઞાનની હેતુતારૂપ યોગ્યતા છે તે જ શક્તિ છે. એવી રીતે હરિ પંડિતકૃત 'વૈયાકરણભૂષણ'ની કારિકામાં લખ્યું છે. ૨૬

[હરિ પંડિતે આશરે ૭૦૦ શ્લોકમાં વ્યાકરણનો 'વૈયાકરણભૂષણ' નામે ગ્રંથ લખ્યો છે. તેનું પ્રમાણ અતીં આશુ છે.]

વૈયાકરણમતની શક્તિનું ખંડન

સુનિ શિષ્ય વૈયાકરણમતમે, પ્રવલદ્વૂષણ પદ ।

મામર્થ્ય પદમે હૈ ન વા યદ, પૂછિ તાહિ વિવેક ॥ ૨૭ ॥

માપે સુ હૈ તો શક્તિ માનહુ, તાહિ લોકપ્રસિદ્ધ ।

કદિ નાહિ જો લસમર્થ પદ સો, યોગ્ય હૈ યદ સિદ્ધ ॥ ૨૮ ॥

લસમર્થ હૈ પદ અર્થ યોગ્ય ન, કહત હૈ સંવિરોધ ।

જો ઔર દ્વૂષણ દેસનો, તો ગ્રંથદર્પણ શોધ ॥ ૨૯ ॥

શુરુ:—હે શિષ્ય! વ્યાકરણના શક્તિ સંબંધી મતમાં એક દ્વૂષણ પ્રગળ છે. તેમને એમ પૂછો, કે શક્તિ પદમાં છે કે નથી? જો તે એમ કહે, કે પદમાં શક્તિ છે; તો તે જ લોકપ્રસિદ્ધ શક્તિ છે એમ માનવું; જો પદમાં શક્તિ નથી એમ કહે, તો એ પદ શક્તિહીન કહે છે; અને શક્તિરહિત પદને અર્થયોગ્ય કહેવું યોગ્ય

નથી. પદ એ અસમર્થ એટલે શક્તિરહિત છે; અને તે અર્થ જતાવવાને યોગ્ય છે, એમ કહેવું એ દેખીતો વિરોધ છે. જો વ્યાકરણના શક્તિવાદનાં બીજાં દ્વયણો જાણવાં હોય; તો ‘દર્પણ’ નામનો ગ્રંથ વાંચી જોવો ૨૭-૨૯

ટીકા—ગુરુ કહે છે, કે હે શિષ્ય ! વ્યાકરણની શક્તિ સંબંધી મનમાં એક મોટું દ્વયણ છે. વૈયાકરણને એમ પૂછો, કે ‘તમારા મતમાં પદમાં સામર્થ્ય છે કે નહિ ?’ જો એમ કહે, કે ‘પદમાં સામર્થ્ય છે,’ તો તો વેદાંત મતમાં કહેલી શક્તિ જ સિદ્ધ થાય છે; અર્થાત્ જો વૈયાકરણ પણ પદમાં શક્તિ માને, તો પછી પદમાં અર્થજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર યોગ્યતારૂપ હેતુ એ શક્તિ છે, એવું તેમનું માનવું મિથ્યા હરે છે.

કહેવાનો અભિપ્રાય એમ છે, કે જેઓ પદમાં સામર્થ્ય છે, એમ માને છે, તેમણે તે સામર્થ્યથી ભિન્નરૂપ શક્તિ માનવી યોગ્ય નથી, પણ સામર્થ્યરૂપ જ શક્તિ છે એમ માનવું યોગ્ય છે; કેમ કે સામર્થ્ય, જળ, જોર, શક્તિ એ ચારે નામ એક જ અર્થનાં છે. એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, જેનામાં જોર ન હોય તેને લોકો એમ કહે છે, કે એ મામર્થ્યહીન છે, બમ્મહીન છે, શક્તિહીન છે; તેમ જ ગેફસા દાણાને લોકો કહેશે, કે એમાં અંકુર ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી સામર્થ્ય નથી—જળ નથી—જોર નથી.

આ રીતે સામર્થ્ય અને શક્તિ એક જ વસ્તુ છે, એમ બધા લોકો જાણે છે.

અગ્નિમાં પણ સામર્થ્યરૂપ શક્તિનો નિર્ણય થઈ જ ગયેલો છે; માટે પદમાં સામર્થ્યરૂપ શક્તિ માનવી યોગ્ય છે, પણ પદમાં સામર્થ્ય માનીને તેનાથી ભિન્ન ‘યોગ્યતા’ને શક્તિ કહે, તો તેથી ભ્રાંતિમિદ્ધ વાતથી વિરોધ, એ જ માત્ર રૂપ થશે.

ધારું, જો વૈયાકરણ એમ કહે, કે એ સામર્થ્યને જ અમે યોગ્યતા કહીએ છીએ, તો પછી અમારો જ મત સિદ્ધ થાય છે.

પણ જો વૈયાકરણ એમ કહે, કે જો અમે સામર્થ્ય માનતા હોઈએ તો સામર્થ્યરૂપ શક્તિ પદમાં મંબવે; પણ અમે તેવું કોઈ સામર્થ્ય માનતા જ નથી; માટે અર્થજ્ઞાનની જનકતારૂપ યોગ્યતા એ જ પદમાં શક્તિ છે.

હવે આપણે વૈયાકરણને આ પ્રમાણે પૂછવું જોઈએ :

સિદ્ધાંતી :—તમે સામર્થ્યનો અભાવ કેવળ પદમાં જ અંગીકાર કરો છો કે અગ્નિ આદિ સર્વે પદાર્થોમાં અંગીકાર કરો છો ?

વૈયાકરણ :—અગ્નિ આદિ તમામ પદાર્થોમાં અમે સામર્થ્યનો અભાવ માનીએ છીએ. (બીજો પણ માનીએ છીએ.)

સિદ્ધાંતી :—ત્યારે તો અગ્નિ આદિ પદાર્થોમાં સામર્થ્યરૂપ શક્તિનું પ્રતિપાદન અમે જે સુક્તિથી કરેલું છે, તે જોવાથી તમારા મનનું ખંડન અજીવામાં આવશે; એટલે—

જો અગ્નિ આદિ સર્વ પદાર્થમાં સામર્થ્યરૂપ શક્તિ નહિ માનો, તો

પ્રતિગંધકથી દાહનો અભાવ બને નહિ. આ તમારા બીજા પક્ષની માન્યતામાં દોષ છે. [કેમ કે અગ્નિમાં જે દાહકતારૂપ શક્તિ ન હોય, તે પ્રતિગંધકથી અભાવ કેનો થાય ? અગ્નિ તો પ્રતિગંધક વખતે પણ કાયમ હોય છે, તેથી પ્રતિગંધકને હીરે અગ્નિની શક્તિનો જ લોપ થયો છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, અને તેથી અગ્નિમાં અગ્નિથી ભિન્ન, અગ્નિની શક્તિ (દાહકતા) રહેતી છે, એમ માનવું જ પડશે; અને એમ માનવું પડે, એટલે તમે જે અગ્નિમાં ગતિનો અભાવ કહો છો એ પણ ખોટો દર છે.]

વૈયાકરણુ:—એમ હશે, તો અમે દેવળ પદમાં જ સામર્થ્યનો અભાવ છે, એ પહેલાં પણ માનીશું.

સિદ્ધાંતી:—એ પહેલાં પદમાં બીજા પદમાં કહેલો દોષ તો નથી; કેમ કે પદમાં અર્થજ્ઞાનની જનકતારૂપ યોગ્યતાથી ભિન્ન સામર્થ્યરૂપ શક્તિ નથી, પણ યોગ્યતા જ શક્તિ છે, એ પ્રથમ પણ છે. તેમા પ્રતિગંધકથી દાહનો અસંભવરૂપ દોષ તો નથી, તથાપિ પદમા પણ અગ્નિની પે મામર્થ્યનો અગીકાર તો અનર્થ દરવો નેઈએ, કેમ કે પદમા સામર્થ્યનો તો તમે અગીકાર કરતા નથી, તેથી પદ અમમર્થ છે અને તે અર્થની યોગ્યતાવાળું છે, એટલે અર્થ જ્ઞાનનું જનક છે, એવો તમારો મત છે, એ મત અમગત છે, કેમ કે પદ અમમર્થ છે અને અર્થને યોગ્ય છે, એટલે અર્થ જ્ઞાનનો જનક છે, એ વાક્ય ‘નપુસકનુ મહાળ વીર્ય છે’ એ વાક્યની પેઠે યોગ્યતામા જ વિરોધ છે.

અસમર્થથી કોઈ કાર્ય થતું નથી, એ લોકમા પ્રસિદ્ધ વાન છે; માટે અમમર્થ પદથી પણ અર્થના જ્ઞાનરૂપ કાર્ય બને નહિ એટલે પદમાં સામર્થ્ય માનવું યોગ્ય છે. જે પદમા સામર્થ્ય અગીકાર કર્યું, તો પછી શક્તિ પણ પદમા સામર્થ્યરૂપ માનવી યોગ્ય છે.

એ રીતે અર્થજ્ઞાનની જનકતારૂપ યોગ્યતા પદમા શક્તિ નથી, પણ સામર્થ્યરૂપ જ શક્તિ છે.

વૈયાકરણુ—મતમાં શક્તિ-નિરૂપણના બીજા દૂષણ બેવા હોય, તો શક્તિ નિરૂપણના વિષયમાં ‘પણ’ અથ જુઓ. એમા કષ્ટેના દૂષણો કિનઈ છે, એટલે કયેશ વડે સમજવા જેવા છે, માટે ‘દર્ષણ’મા કહેના દૂષણ અહીં લખ્યા નથી.

[‘શંકરદિગ્વિજય’મા જેને કુમારિન ભટ્ટ અથવા ભટ્ટપાદ કહેના છે, મહાનમિશ્ર તથા પ્રભાકર વગેરે જેના સિધ્ધો હતા, તથા જૈમિનિકૃત ‘પૂર્વભીમામા’ ઉપર જેણે વાર્તિક લખ્યું છે, તે ભટ્ટપાદનો મન અહીં બતાવ્યો છે.] તે કહે છે, કે—

ભટ્ટની રીતે શક્તિનું લક્ષણ

ઉદ—સંવંધ પદકો અર્થસે, તાદાત્મ્ય શક્તિ હુ વેદ ।

इस भट्टके अनुसारि मायत, ताहि भेदाभेद ॥ ૩૦ ॥

પહોનો અર્થની સાથે જે તાદાત્મ્યસંબંધ છે, તે શક્તિ, એમ ભટ્ટને અનુસરનારા પડિતો કહે છે. એ તાદાત્મ્યને તે લેદાલેદરૂપ માને છે. ૩૦

ટીકા—પદ તેજ અર્થરૂપ છે અને અર્થ તેજ પદરૂપ છે, એમ માનવું તે તાદાત્મ્ય; અને એમ છતાં એ તાદાત્મ્ય ભેદરૂપ છે અને અભેદરૂપ પણ છે, એમ પણ નેઓ માને છે. તેમનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે :

(૧) અગ્નિ પદનો અંગારારૂપ અર્થની સાથે છેક જ ભેદ નથી. અગ્નિ શબ્દ અને અંગારો એ અર્થ એ બંને એક જ છે. જો તે બે છેક જુદા હોય તો—જેમ અગ્નિ શબ્દ વડે અગ્નિથી અત્યંત ભિન્ન જે જળ વગેરે છે, તેનું જ્ઞાન થતું નથી, તેમ અગ્નિ પદથી અંગારારૂપ અર્થની પણ પ્રતીતિ ન થવી જોઈએ. પદથી અત્યંત ભિન્ન પદાર્થની પદ વડે પ્રતીતિ થાય નહિ.

(૨) જેમ પદનો પોતાના અર્થ સાથે અત્યંત ભેદ નથી, તેમ અત્યંત અભેદ પણ નથી; એટલે અગ્નિ શબ્દ અને ‘અંગારો’ અર્થ એ કેવળ એક જ છે, એમ પણ નથી. જો અત્યંત અભેદ હોય—અગ્નિ શબ્દ અને અંગારો અર્થ બંને એક જ હોય, તો જેમ અગ્નિ પદના વાચ્યરૂપ અંગારાથી મુખ્યતો દાહ થાય છે, તેમ અંગાર પદનો વાચક અગ્નિ શબ્દ બોક્ષવામાં જ મુખ્યતો દાહ થવો જોઈએ. પણ શબ્દના ઉચ્ચારણથી દાહ થતો નથી; માટે અગ્નિ પદ અને અંગાર અર્થનો છેક જ અભેદ પણ નથી.

આ રીતે અગ્નિ પદનો અંગારારૂપ અર્થ સાથે ભેદાભેદ છે, એટલે ભેદ પણ છે અને અભેદ પણ છે.

(૧) ભેદ છે માટે અગ્નિ શબ્દ બોક્ષવામાં મોં દાઝતું નથી.

(૨) અભેદ છે માટે અગ્નિ શબ્દ વડે જેમ જળ મમજવાનો અસંભવ છે, તેમ અંગારો સમજવાનો અસંભવ નથી.

જેમ અગ્નિ પદનો અંગારારૂપ અર્થ સાથે ભેદ સહિત અભેદ છે, તેમ ઉદક, વન, જળ, છવન વગેરે પદોનો પાણીરૂપ અર્થ સાથે ભેદ સહિત અભેદ છે.

(૧) જો અત્યંત ભેદ હોય, તો જેમ ઉદક વગેરે પદોથી અત્યંત ભિન્ન જે અગ્નિ વગેરે છે, તેની ઉદક વગેરે પદોથી પ્રતીતિ થતી નથી, તેમ ઉદક વગેરે પદોથી પાણી વગેરે અર્થની પણ પ્રતીતિ થાય નહિ. આ કારણથી ઉદક વગેરે પદોનો પાણી અર્થ માથે અત્યંત ભેદ નથી.

(૨) તેમ અત્યંત અભેદ પણ નથી. જો અત્યંત અભેદ હોય તો જેમ પાણી પીવાથી મુખમાં ક્ષીતજન્ય થાય છે, તેમ ઉદક વગેરે શબ્દો બોક્ષવાથી જ મુખમાં ક્ષીતજન્ય થતો ભેદાભેદ, પણ શબ્દો વડે ક્ષીતજન્ય થતો નથી; તેથી શબ્દ અને અર્થનો અત્યંત અભેદ પણ નથી.

પણ ભેદ સહિત અભેદ માનવાથી ઉપર કહેના બંને દોષ આવશે નહિ.

આ રીતે બંને જ પોતપોતાના વાચ્યની માથે વાચકપદોનો ભેદ સહિત અભેદ છે. એ ભેદ સહિત અભેદને જ ભદ્રના મતને અનુસરનારા પંડિતો તાદાત્મ્ય-સંબંધ કહે છે અને ભેદાભેદસંબંધ પણ કહે છે.

એ ભેદાભેદ-તાદાત્મ્યસંબંધ એ જ બધાં પદોમાં પોતપોતાના અર્થની શક્તિ છે. તાદાત્મ્યસંબંધથી જુદો સામર્થ્યરૂપ શક્તિ કોઈ છે નહિ.

પાછળ બેદાબેદશક્તિ યુક્તિથી સમજાવવામાં આવી છે. હવે એ વિવેચના પ્રમાણો કહી બતાવે છે:

બેદાબેદ વિષે પ્રમાણ: વ્યાખ્ય-વ્યાપકની રામજ

ઇંદ—યહ ॐ અક્ષર બ્રહ્મ હૈ, યૌં કહત વેદ અમેદ ।

પુનિ વાનિમેં પદ અર્થ વાહિર, દેલિયત યહ મેદ ॥ ૩૧ ॥

વેદમાં આ ॐ અક્ષર બ્રહ્મ છે, એમ અબેદ કહ્યો છે; વળી ॐ પદ વાણીમાં રહેલું છે અને તેનો અર્થ વાણીથી બહાર છે, એવી રીતે બેદ પણ બેવામાં આવે છે. ૩૧

ટીકા—માંડૂક્ય આદિ વેદવાક્યોમાં ‘ૐ અક્ષર બ્રહ્મ છે’ એમ કહ્યું છે. વ્યાકરણની રીતે ॐનો અર્થ ‘પ્રકાશરૂપ સર્વનું રક્ષણ કરનાર’ એવો છે. બ્રહ્મ પ્રકાશરૂપ અને સર્વનું રક્ષણ કરનાર છે; માટે ॐ અક્ષર બ્રહ્મનો વાચક છે અને બ્રહ્મ વાચ્ય છે.

(૧) જો વાચ્ય અને વાચકનો પોતપોતામાં અત્યંત બેદ હોય, તો વાચક ॐ અક્ષરનો અને વાચ્ય બ્રહ્મનો માંડૂક્ય આદિ ઉપનિષદોમાં અબેદ કહેવ નહિ; પણ ‘ૐ અક્ષર બ્રહ્મ છે’ એવી રીતે અબેદ કહ્યો છે; માટે વાચ્ય અને વાચકના અબેદમાં વેદવચન પ્રમાણ છે.

(૨) સર્વ લોકોની પ્રતીતિથી વાચ્ય અને વાચકનો બેદ સિદ્ધ છે—વાચ્ય અને વાચક ભિન્ન છે, એમ સર્વે લોકો જાણે છે; કેમ કે અગ્નિ વગેરે પદો તો વાણીમાં છે, અને અંગાર વગેરે તેનો અર્થ વાણીથી બહાર ચૂલા વગેરેમાં છે; તેમ ॐ અક્ષરરૂપ પદ વાણીમાં છે, અને તેનો અર્થ બ્રહ્મ વાણીથી બહાર એટલે પોતાના મહિમામાં છે, જે કે બ્રહ્મ વ્યાપક છે, માટે વાણીમાં બ્રહ્મનો અભાવ નથી, તથાપિ બ્રહ્મમાં વાણી છે, વાણીમાં બ્રહ્મ નથી.

(૩) ન્યૂન દેશમાં—થોડી જગ્યામાં—હોય તે વ્યાખ્ય કહેવાય છે અને અધિક દેશમાં હોય તે વ્યાપક કહેવાય છે. જેમ ઘડો ન્યૂન દેશમાં છે, માટે વ્યાખ્ય છે અને આકાશ અધિક દેશમાં છે, માટે વ્યાપક છે.)

(૪) વ્યાખ્ય હોય તે વ્યાપકની અંદર હોય છે, અને જે વ્યાપક હોય તે વ્યાખ્યની બહાર હોય છે. જેમ ઘડો આકાશની અંદર જ છે અને આકાશ તો ઘડાની બહાર પણ છે, તેમ વાણી બ્રહ્મથી ન્યૂન દેશમાં છે; માટે વ્યાખ્ય હોવાથી બ્રહ્મની અંદર છે અને બ્રહ્મ વાણીથી અધિક દેશમાં હોવાથી વ્યાપક છે અને તેથી વાણીની બહાર પણ કહેવાય છે.)

આ રીતે સર્વ લોકોને પદ વાણીમાં અને અર્થ વાણીની બહાર પ્રતીતિ થાય છે; માટે પદનો અને અર્થનો બેદ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

(૧) આ રીતે વાચ્ય-વાચકના બેદમાં સર્વે લોકોનો અનુભવ પ્રમાણ છે.

(૨) વાચ્ય-વાચકના અબેદમાં વેદવચન પ્રમાણ છે.

માટે પદનો અર્થ સાથે બેદબેદરૂપ તાદાત્મ્યસંબંધ અપ્રમાણ નથી, પણ પ્રમાણસિદ્ધ છે.

ભેદભેદરૂપ 'તાદાત્મ્યસંબંધનું' કથન

છંદ—જો ગુનગુની ઔર જાતિવ્યક્તિ, ક્રિયા અથ તદ્વાન ।

સંબંધ લલિ તાદાત્મ્ય દનજો, કાર્ય કારન સાન ॥ ૩૨ ॥

ગુણ અને ગુણી, જાતિ અને વ્યક્તિ, ક્રિયા અને ક્રિયાવાન તથા કાર્ય અને કારણ—એમનો 'તાદાત્મ્યસંબંધ' છે, એમ જાણવું. ૩૨

ટીકા—(૧) રૂપ, રસ, ગંધ આદિ ગુણ છે, અને તેમનો આશ્રય (તે ગુણો જેનામાં હોય તે) ગુણી કહેવાય છે. જેમ, રૂપ વગેરેનો આશ્રય જે પૃથ્વી 'ગુણી' છે. એ ગુણ અને ગુણીનો પરસ્પર તાદાત્મ્યસંબંધ છે.

(૨) અનેકમાં રહેલો જે એક ધર્મ તે જાતિ કહેવાય છે. જેમ બધાં 'બ્રાહ્મણ-શરીર'માં એક બ્રાહ્મણત્વ છે, સર્વ શરીરોમાં ચત્રત્વ છે, બધા હવેમાં એક હવત્વ છે, બધા પુરોમાં પુરત્વ છે, બધા ઘડાઓમાં ઘટત્વ છે; લોકો તેને બ્રાહ્મણપણું, ચત્રપણું, હવત્પણું, પુરપણું, ઘડાપણું કહે છે. બ્રાહ્મણ વગેરેના શરીરમાં જે બ્રાહ્મણપણું વગેરે છે, તે જાતિ કહેવાય છે અને તે જાતિનો આશ્રય જે બ્રાહ્મણ વગેરે તેને વ્યક્તિ કહે છે.

(જાતિ, ગુણ, ક્રિયા—એ ત્રણેનું મામાન્ય નામ ધર્મ છે.)

(૩) ગમન, આગમન આદિને ક્રિયા કહે છે અને તે ક્રિયાવાળો (એ ક્રિયાના આશ્રયને—એ ક્રિયા જેનામાં હોય તેને) ક્રિયાવાન કહે છે.

(૪) એ સર્વમાં તાદાત્મ્યસંબંધ છે. એ જ રીતે કાર્ય અને કારણ વચ્ચે પણ તાદાત્મ્યસંબંધ છે.

મતકથન કે—

(૧) કાર્ય અને કારણનો પણ ગુણ અને ગુણીની જેડે તાદાત્મ્યસંબંધ છે.

(૨) ગુણ અને ગુણીનો પોતપોતામાં તાદાત્મ્યસંબંધ છે.

(૩) જાતિ અને વ્યક્તિનો પરસ્પર તાદાત્મ્યસંબંધ છે.

(૪) ક્રિયા અને ક્રિયાવાનનો પણ તાદાત્મ્યસંબંધ છે.

તાદાત્મ્ય એટલે ભેદ મદિન અભેદ, એવો મદનો મત છે. (વેદાંતીઓ પણ ઉપર કહેનાં ચારેમાં તાદાત્મ્યસંબંધ માને છે; પણ તાદાત્મ્યસંબંધનું લક્ષણ તેઓ મદના જેવું માનતા નથી—શુદ્ધ માને છે. તે હવે પછી કહેવામાં આવશે. એ ચારે કેશણે નૈયાયિકો સમવાયસંબંધ માને છે. નિત્ય સંબંધને સમવાય કહે છે.)

જો કે નિમિત્ત કારણનો અને કાર્યનો ભેદભેદરૂપ તાદાત્મ્યસંબંધ નથી—અત્યંત ભેદ જ છે. તથાપિ ઉપાદાન કારણનો અને કાર્યનો ભેદભેદરૂપ તાદાત્મ્યસંબંધ જ છે. જેમ, ઘડાનું નિમિત્ત કારણ કુંબાર, ઈંડ વગેરે છે, તેનો ઘટરૂપ કાર્ય સાથે અત્યંત ભેદ છે; તથાપિ ઉપાદાન કારણ જે માટીના ગોળા અને ઘટરૂપ કાર્ય તેમનો ભેદ સહિત અભેદ છે.

(૧) જો માટીના પિંડથી ઘડો છેક જ જુદો હોય, તો જેમ માટીના પિંડથી અત્યંત ભિન્ન એવું તેજ નીકળતું નથી, તેમ ઘડાની ઉત્પત્તિ પણ યાવ

નહિ અને (૨) ઉપાદાન કારણનો કાર્યથી અત્યંત અબેદ હોય, તો માટીના પિંડમાંથી ઘડાની ઉત્પત્તિ થાય નહિ; કેમ કે પોતાના સ્વરૂપમાંથી પોતાની ઉત્પત્તિ થતી નથી; માટે ઉપાદાન કારણનો કાર્યની સાથે બેદ સહિન અબેદ છે—અર્થાત્ ઉપાદાન કારણનો કાર્ય સાથે અબેદ માન્યો છે—તેથી કાર્ય-કારણમાં અત્યંત બેદ માનનારમાં જે દ્વણુ આવે, તે આ પક્ષમાં આવતું નથી અને બેદ પણ માન્યો છે, તેથી કાર્ય-કારણમાં અત્યંત અબેદ માનનારના પક્ષમાં જે હોય આવે છે, તે આ પક્ષમાં આવતો નથી.

આ રીતે ઉપાદાન કારણનો કાર્યની સાથે બેદાબેદ યુક્તિસિદ્ધ છે; અને—
(૧) પ્રતીતિથી પણ ઉપાદાન અને કાર્યનો બેદાબેદ ન સિદ્ધ છે, જેમ આ માટીનો ગોળો છે, આ ઘડો છે, એવી ભિન્ન પ્રતીતિ થાય છે; માટે ભેદ સિદ્ધ થાય છે.

(૨) વિચાર કરીને જુઓ તો ઘડાની અંદર અને બહાર માટીથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ પ્રતીત થતી નથી, પણ માટી જ પ્રતીત થાય છે; માટે અભેદ પણ સિદ્ધ થાય છે.

એ રીતે ઉપાદાન કારણનો કાર્યની સાથે બેદાબેદશ્પ તાદાત્મ્યસંબંધ છે.

એ રીતે જ ગુણુ અને ગુણીનો પણ બેદાબેદ છે.

(૧) ઘડાના રૂપનો ઘડા સાથે અત્યંત બેદ હોય, તો—જેમ ઘડાથી વસ્તુનો અત્યંત બેદ છે, માટે વસ્તુ ઘડાનું આશ્રિત નથી—વસ્તુ ઘડામાં રહેલું નથી, પણ સ્વતંત્ર છે, તેમ ઘડાનું ડપ પણ ઘડાનું આશ્રિત નહોતાં સ્વતંત્ર જ હોત; અને (૨) ગુણુ તથા ગુણીનો અત્યંત અબેદ હોય, તો પણ ઘડાનું ડપ ઘડાનું આશ્રિત હોઈ શકે નહિ; કેમ કે પોતે જ પોતાનો આશ્રય હોય નહિ; માટે ગુણુ-ગુણીનો પણ બેદાબેદશ્પ તાદાત્મ્યસંબંધ છે.

એ જ પ્રમાણે જાતિ અને વ્યક્તિ તથા ક્રિયા અને ક્રિયાવાનમાં પણ બેદાબેદશ્પ તાદાત્મ્યસંબંધ સમજી લેવો. વળી જે મતનું ખંડન જ કરવાનું છે, તેના સ્થાપનમાં ધામી યુક્તિઓ કહેવાની જરૂર પણ ન લાગવાથી તે યુક્તિઓ કાપી નથી.

ભદ્રમતના ભેદાભેદવાદનું ખંડન

શોહ—एक वस्तुको एकमे, भेदबभेद विरुद्ध ।

युक्तियुक्त याते कहत, यह मत सकल अशुद्ध ॥ ३३ ॥

એક જ વસ્તુનો એક જ વસ્તુમાં ભેદ અને અભેદ કહેવો એ વિરુદ્ધ છે અને એ કારણથી યુક્તિઓને જાણનારા સઘળા પંડિતો એ મતને દોષરાજો કહે છે. ૩૩

ટીકા—જે કે એક ઘડામાં ઘડાનો પોતાનો અબેદ છે અને બીજાનો બેદ છે; તથાપિ—

(૧) જોનો અબેદ છે તેનો બેદ નથી અને જોનો બેદ છે તેનો અબેદ નથી. આ અભિપ્રાયથી એક વસ્તુનો બેદ અને અબેદ વિરુદ્ધ કહેવામાં આવે છે.

(૨) તેમ જ એક વસ્તુનો એટલે ધડનો પોતાની સાથે અભેદ અને શ્રીમતની સાથે ભેદ છે; પરંતુ જેની સાથે અભેદ છે તેની સાથે ભેદ નથી અને જેની સાથે ભેદ છે તેની સાથે અભેદ નથી. એ હેતુથી એક જ વસ્તુમાં એક જ વસ્તુનો ભેદ અને અભેદ વિરુદ્ધ કહેવો છે.

ભેદ અને અભેદ પરસ્પર વિરોધી છે. એક વસ્તુમાં જોનો ભેદ હોય તેનો જ અભેદ અને જોનો અભેદ હોય તેનો જ ભેદ વિરુદ્ધ છે; માટે વાચ્ય-વાચક, ગુણ-ગુણી, જાતિ-અકિન. ક્રિયા-ક્રિયાવાન, ઉપાદાન દારણ અને કાર્ય એમનો ભેદભેદરૂપ તાદાત્મ્યસંબંધ અંગીકાર કર્યો છે, તે દ્વયણ્યુક્ત છે.

પાછળ વાચ્ય અને વાચકના ભેદભેદ તાદાત્મ્યસંબંધનું પ્રમાણ આપતાં કહ્યું છે, કે—

(૧) વાચક (ગજ) વાણીમાં હોય છે અને વાચ્ય (પદાર્થ) બહાર હોય છે; માટે વાચક-વાચકમાં ભેદ છે, અને—

(૨) ક્રુતિમાં ૐ અક્ષરને પ્રત્યક્ષ કહ્યો છે, માટે વાચક (ક્રુ) અને વાચ્ય (પ્રત્યક્ષ)માં અભેદ છે.

એનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે —

ક્રુકાર તથા પ્રત્યક્ષના ભેદભેદરૂપ તાદાત્મ્યસંબંધનું ખંડન

દોહા—પ્રણવ ઘર્ષ મરુ પ્રહ્લકો, કહ્યો જુ ઘેદ અમેદ ।

તામૈ અન્ય રહસ્ય કહ્યું, લખ્યો ન મદ્ય રુ મેદ ॥ ૩૪ ॥

વેદમાં પ્રણવ અક્ષરનો (ક્રુકારનો) અને પ્રત્યક્ષનો જે અભેદ કહ્યો છે, તે કાંઈક ખીણું જ રહસ્ય છે; પણ ભટ્ટપાદે તે ભેદ બતાવ્યો નથી. ૩૪

ટીકા—ક્રુ અક્ષર અને પ્રત્યક્ષનો વેદમાં જે અભેદ કહ્યો છે, તે વેદ-વચનનો-વાચ્ય અને વાચકનો અભેદ છે, એવો અભિપ્રાય નથી; પણ તેમાં ખીણે કાંઈ ગુપ્ત અભિપ્રાય છે. તે અભિપ્રાય બહાચારના બહુવામાં આવ્યો હોય એમ સાગતું નથી.

ત્યાં ક્રુ અક્ષરને પ્રત્યક્ષ કહ્યો છે, ત્યાં તે વાચકનું એવું તાત્પર્ય નથી, કે ક્રુ અક્ષર અને પ્રત્યક્ષ એક જ વસ્તુ છે; પણ ક્રુ અક્ષરની પ્રત્યક્ષ રૂપે કૃતિને ઉપાસના કરવી, એવું તાત્પર્ય છે. વેદમાં ત્યાં ઉપાસનાનું વિધાન કયું છે, ત્યાં ઉપાચરવરૂપનો કાંઈ એવો નિયમ નથી, કે જેનું ઉપાસનાનું વિધાન કયું છે, તેનું જ ઉપાચરનું અરૂપ હોવું જોઈએ; પણ વસ્તુનું જેવું સ્વરૂપ છે, તેને ત્યજીને અન્ય સ્વરૂપની પણ તે વસ્તુમાં ઉપાસના કરવામાં આવે છે.

(૧) જેમ ગાંધિગ્રામ અને નર્મદેશ્વરની વિધવરૂપે અને શિવરૂપે ઉપાસના કરવાનું વિધાન છે, ત્યાં સંખ, ચક્ર આદિ સંદિન ચતુર્તુલ્લસિ શાસ્ત્રિ-પ્રામની નથી; અને ગંગાજીવિન, જટામૃટ, ડમરુ, ચર્મ, કપાસ મદિન અને શરણે આવેલાએને બદાસુદાથી ત્રિશુલગદિત આત્માનો ઉપદેશ આપનારી મતિ નર્મદેશ્વરની નથી, પણ બીજી શિષારૂપ છે, અને શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી તે

શિક્ષારૂપ દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરીને જન્મે જાતની શિક્ષાઓમાં ક્રમે કરીને વિષ્ણુના રૂપની અને શિવના રૂપની ઉપાસના કરવામાં આવે છે; માટે ઉપાસ્યને અધીન ઉપામના નથી હોતી, પણ વિધિને અધીન હોય છે. શાસ્ત્રનું વચન જેવું વિધાન કરે, તેવી ઉપાસના કરવી એવો જ નિયમ છે.

(૨) જેમ છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પંચામિ વિધાના પ્રકરણમાં સ્વર્ગલોક, મેઘ, ભૂમિ, પુરુષ અને ઓ-એ પાંચ પદાર્થની અગ્નિરૂપે ઉપાસના કરવાની કહેલી છે; અને શ્રદ્ધા, સોમ, વર્ષા, અન્ન અને વીર્ય-એ પાંચ પદાર્થની ઉક્ત પાંચ અગ્નિની આદૃતિરૂપ ઉપામના કહેલી છે. ત્યાં સ્વર્ગ, મેઘ વગેરે અગ્નિ નથી અને શ્રદ્ધા, સોમ વગેરે આદૃતિ નથી; તથાપિ વેદની આજ્ઞાથી સ્વર્ગલોક વગેરેની અગ્નિરૂપથી અને શ્રદ્ધા વગેરેની આદૃતિરૂપથી ઉપાસના કરવામાં આવે છે.

એ જ રીતે ૐ અક્ષરની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરવાની કહેલી છે. ત્યાં ૐ અક્ષર બ્રહ્મ નથી, તો પણ બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના યર્થ ગરે છે. ઉપાસના-વાક્યોમાં વસ્તુનો અભેદ જ હોવો જોઈએ, એવી કાંઈ જરૂર નથી; પરંતુ ભિન્ન વસ્તુની પણ અભિગતરૂપથી ઉપાસના જની શકે છે.

વિચારદૃષ્ટિથી જોઈએ તો બ્રહ્મનો વાચક જે ૐ અક્ષર છે, તેનો તો પોતાના વાચ્ય બ્રહ્મ સાથે અભેદ હોઈ પણ શકે છે, પણ ઘટ આદિક ખીલ પડોનો પોતપોતાના વાચ્ય જડરૂપ પદાર્થો સાથે અભેદ સંભવતો નથી; કેમ કે સધળાં નામ અને રૂપ બ્રહ્મમાં કલ્પિત છે. બ્રહ્મ અધિષ્ઠાન છે. ૐ અક્ષર પણ બ્રહ્મનું નામ છે; આટે બ્રહ્મમાં કલ્પિત છે. કલ્પિત વસ્તુ અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન હોતી નથી, પણ અધિષ્ઠાનરૂપ જ હોય છે; માટે ૐ અક્ષર બ્રહ્મરૂપ છે.

ઘટ વગેરે પડોનો જડરૂપ જે પોતાનો અર્થ તે અધિષ્ઠાન નથી, પણ વાચ્ય સહિત ઘટ આદિક પડો બ્રહ્મમાં કલ્પિત છે અને બ્રહ્મ તેમનું અધિષ્ઠાન છે; માટે બ્રહ્મની સાથે તો તે સર્વનો અભેદ હોઈ પણ શકે છે; પરંતુ ઘટ આદિ પડોનો પોતાના જડરૂપ વાચ્ય-અર્થની માથે કાંઈ પણ રીતે અભેદ જનતો નથી; માટે ભદ્રના મનમાં વાચ્ય અને વાચકનો અભેદ અગમન છે.

શબ્દના અર્થ સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ સંભવતો નથી

વાચ્ય અને વાચકનો ફક્ત ભેદ જ છે (અભેદ નથી), એમ જેઓ માને છે, તેમના મતમાં આવે દોષ ભટ્ટપાદે કહી છે:—જે ઘટપદનું વાચ્ય ઘટપદથી અત્યંત શુદ્ધ હોય, તો જેમ ઘટપદથી અત્યંત ભિન્ન એવા વચ્ચરૂપ અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી, તેમ ઘટ પદથી અત્યંત ભિન્ન એવા કલસરૂપ અર્થની પણ પ્રતીતિ ન થવી જોઈએ; અને ઘટ પદથી વાચ્યને ભિન્ન માનીને પણ ઘટ પદથી તે વાચ્યની પ્રતીતિ માનશો, તો જેમ ઘટ પદથી અત્યંત ભિન્ન કલસરૂપ અર્થની પ્રતીતિ થાય છે, તેમ ઘટ પદથી અત્યંત ભિન્ન વચ્ચરૂપ અર્થની પણ પ્રતીતિ થવી જોઈએ. આ દોષ પણ જેઓ મામર્થ અથવા દૃઢગતરૂપ શક્તિ નથી માનતા તેમના મનમાં છે.

પણ જેઓ શક્તિનો અંગીકાર કરે છે, તેમના મતમાં એ દોષ નથી;

કેમ કે વટ પદનો વાચ્ય કનશ અને તેનો અવાચ્ય વચ્ચાદિતે તે બન્ને વટ પદથી ભિન્ન છે, પરંતુ ઘટ પદમા કનશરૂપ અર્થનું જ્ઞાન કરવાની શક્તિ છે અને અન્ય અર્થનું જ્ઞાન કરવાની શક્તિ નથી માટે ઘટ પદથી કનશરૂપ અર્થથી ભિન્ન અર્થની પ્રતીતિ થાય નહિ.

આ રીતે જે પદમા જે અર્થની શક્તિ છે, તે જ અર્થની તે પદથી પ્રતીતિ થાય છે, બીજા અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી, માટે વાચ્ય અને વાચ્યનો અત્યત ભેદ છે, એમ માનવામા દોષ નથી માત્ર તેમનો ભેદ સહિત અભેદરૂપ તાદાત્મ્ય મનઘ ડોઠ શકે નહિ.

લક્ષને મતે કેવળ ભેદ માનવાથી જે દોષ આવે છે, તે

નૈયાયિક અને શક્તિવાદીના મતમાં નથી.

પ્રોતિવાદ અને તેનું સ્વરૂપ—સિદ્ધાંતી સંજિવાની છે એટલે શબ્દમા અર્થનું જ્ઞાન કરવાની શક્તિ રહેતી છે એમ માને છે તેના મતમા એવું છે, કે ‘ઉપાધાન નરણુનો દાષની સાથે કેવળ ભેદ’ નથી, પણ અનિર્વચનીય તાદાત્મ્ય છે.

એમ છતાં તે ‘દાષ’ અને દારણુનો કેવળ ભેદ જ’ એમ કહીને પોતાનો પક્ષ માણિત કરે તો તે પ્રોતિવાદ કહેવાય. પ્રોતિ એટલે પોતાની ઉત્કર્ષનાને માટે જે વાદ (કથન) કરે તો પ્રોતિવાદ કહેવાય.

પ્રોતિવાદનું લક્ષણ—પ્રતિનાદીનું કથન કબૂલ રાખીને પણ પોતાના મતમા દોષનો પરિહાર કરે તેને પ્રોતિવાદ કહે છે.

ભત્રપાદ દાષ અને દારણુનો કેવળ ભેદ માનતા નથી, પણ તે કેવળ ભેદ પક્ષમા દોષ છે એમ કહે છે એ દોષ સહિત પક્ષને માનીને પણ પોતાના મતમા આનતા દોષનો પરિહાર કર્યો છે માટે તે પ્રોતિવાદ છે.

દાષ અને દારણુમા સિદ્ધાંતીને મતે તો અનિર્વચનીય તાદાત્મ્ય જ માનેલું. જ એમ છતાં કેવળ ભેદ માનવાથી ભત્રપાદ જે દોષ આવવાનું કહે છે, તેવો દોષ કેવળ ભેદ માનીને પણ નૈયાયિકને મતે શી રીતે દૂર કરવામા આવ્યો છે તથા સિદ્ધાંતીને મતે શી રીતે દૂર કરવામા આવ્યો છે, તે હવે પછી તરત જ કહેવાશે. પ્રથમ તો બન્ને મતે કેવળ ભેદ માનવાથી જો દોષ આવે છે તેનું પુનઃ અમૂલ્ય કરાવીએ છીએ.

તે અને અભેદ પરસ્પર વિરોધી છે, તેમ જ ઉપાધાન દારણુનો અને દાષનો (ભટ્ટના કહેલા પ્રમાણે) ‘ભેદ સહિત અભેદ’ નથી પણ કેવળ ભેદ છે. ભત્રપાદ કેવળ ભેદમા જે દોષ કલા છે, તે દોષ નૈયાયિક અને શક્તિવાદીના મતમા (કેવળ ભેદ માનવાથી પણ) નથી. કેમ કે કાર્યદારણુના અત્યત ભેદમા જો દોષ કહવામા આવે છે—જે માગીના પિત્રી અત્યત ભિન્ન ઘટની ઉત્પત્તિ થાય, તો માગીના પિત્રી અત્યત ભિન્ન તેમની પણ ઉત્પત્તિ થતી જોઈએ. પણ અત્યત ભિન્ન એવા તેમની તો ઉત્પત્તિ થતી નથી, તો પછી અત્યત ભિન્ન એવા ઘટની પણ ઉત્પત્તિ માગીના પિત્રી ન થતી જોઈએ.

કેવળ ભેદપક્ષના દોષનો નૈયાયિકને મતે પરિહાર

ઉપર દર્શો તે દોષ નૈયાયિકના મતમા ગાય પડેનો નથી, કેમ કે સર્વ

વસ્તુની ઉત્પત્તિમા નૈવાયિ પ્રાગભાવને કારણ માને છે

(વસ્તુનુ ન હોતુ તેને અભાવ મ્હે છે પ્રાગ્ એટલે વસ્તુ અથવા માર્ગની પૂર્વે વસ્તુ અથવા માર્ગનો જે અભાવ તેને નૈવાયિકા પ્રાગભાવ માને છે) જેમ ઘડાની ઉત્પત્તિમા દુઃ સ્વક કુભાર કારણ છે, તેમ ઘડાનો પ્રાગભાવ પણ ઘડાનુ મારણ છે, અને એ જ રીતે સર્વ કાર્યોની ઉત્પત્તિમા મર્વનો પ્રાગભાવ કારણ છે

(૧) ઘડાનો પ્રાગભાવ ઘડાના ઉપાત્ત કારણ સૃષ્ટિકાના પિત્તમા રહેનો છે, ખીજા મ્થામા રહેનો નથી

(૨) તેનો પ્રાગભાવ તનમા રહેનો છે, ખીજા ક્ષમા રહેનો નથી એ રીતે બધા મર્વોનો પ્રાગભાવ પોતપોતાના ઉપાદાન કારણમા રહેનો છે જે પદાર્થમા જેનો પ્રાગભાવ હોય, તે પદાર્થથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે, ખીજાની થતી નથી

(૧) જેમ માગીના પિત્તમા ઘડાનો પ્રાગભાવ છે, માટે માગીના પિત્તથી ઘડાની જ ઉત્પત્તિ થાય છે, તેનની થતી નથી

(૨) તેનો પ્રાગભાવ તનમા રહેનો છે, માટે તનમાથી તેનની જ ઉત્પત્તિ થાય છે ઘડાની ઉત્પત્તિ થતી નથી

એ રીતે સઘળા મર્વોમા પ્રાગભાવ કારણ છે, માટે કારણ અને મર્વનો અત્યંત ભેદ માનવાથી નૈવાયિ ના મતમા દોષ આવતો નથી

કેવળ ભેદ પક્ષના દોષનો શક્તિવાદીને મતે પરિહાર

કાર્યનો મારણ સાથે કેવળ ભેદ માનવાથી સામર્થ્યરૂપ સન્નિવાદીના મતમા દોષ આવતો નથી કેમ કે માગીના પિત્તમા ઘડાને ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યરૂપ શક્તિ છે તેને ઉત્પન્ન કરવાના શક્તિ નથી અને તનમા તેને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે, ઘડાને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી માટે માગીના પિત્તમાથી ઘડાની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ તેનની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમ જ તનમાથી તેનની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ ઘડાની ઉત્પત્તિ થતી નથી

આ રીતે ઉપાદાન મારણનો અને મર્વનો અત્યંત ભેદ માનવામા દોષ નથી માટે કારણ અને મર્વનો ભેદભો માનવો અમમન છે

કારણ તથા કાર્યને અત્યંત ભિન્ન માનવાથી, તેમ જ મારણ તથા કાર્યને અત્યંત અભિન્ન માનવાથી જે દોષ થતા બદ્ધપાત્ત જણાવે છે તે જન્મે પક્ષના દોષ બદ્ધપાત્તના મતમા અવસ્થ રહે છે કેમ કે જ પાદે બે સહિત અભેદ માનેનો છે એનો અર્થ એવો થાય કે મર્વ અને કારણનો ભેદ પણ છે તથા અભેદ પણ છે

(૧) કાર્ય મારણમા ભે છે માટે ભેદ પક્ષમા (તેમણે પોતે) કહેના દોષ આવશે અને—

(૨) મર્વ કારણનો અભેદ માટે તેમણે પોતે અભેદ પક્ષમા કહેના દોષ આવશે

જેમ એક માણસમાં કેવળ ચોરીનો દોષ છે અને બીજા એક માણસમાં કેવળ જુગારનો દોષ છે. એ બંને વ્યક્તિને એક માણસને હોય તેને ચોરી તથા જુગાર બંનેનો દોષ લાગે છે. તેવી જ રીતે ગુણ અને ગુણી વગેરેમાં બેદાબેદ માનવાથી ભેદ પડતા અને અભેદ પડતા-બંને દોષ પ્રાપ્ત થશે.

પણ શક્તિવાદીના મનમાં કેવળ ભેદ અંગીકાર કરેલો હોવાથી દોષ આવતો નથી; કેમ કે ગુણીમાં ગુણને ધારણ કરવાની શક્તિ છે, બીજાને ધારણ કરવાની શક્તિ નથી. માટે ભેદ પક્ષમાં જે દોષ કહેવામાં આવ્યો હતો, કે 'ઘડામાં ૩૫ વગેરે જેમ ઘડાથી ભિન્ન છે તેમ વસ્ત્ર વગેરે પણ ઘડાથી ભિન્ન છે; માટે જેમ ૩૫ વગેરે ઘડાથી ભિન્ન છતાં ઘડામાં રહે છે તેમ વસ્ત્ર વગેરે પણ ઘડાથી ભિન્ન છતાં ઘડામાં રહેવાં જોઈએ. અથવા એથી બિલકુલ-વસ્ત્ર વગેરે જેમ ઘડામાં રહેવાં નથી તેમ ૩૫ વગેરે પણ ઘડામાં ન રહેવાં જોઈએ.'

એ દોષ જોયો ગણિતનો અંગીકાર કરતા નથી, તેમના મનમાં છે. શક્તિવાદીના મનમાં કેવળ ભેદ માનવાથી પણ એ દોષ આવતો નથી. બિલકુલ—

(૧) ભદ્રમનમાં ભેદ-અભેદ બંને વાનાં માનવાથી બંને પક્ષના દોષ ઉપર કહેલાં દૃષ્ટાંતોથી આવે છે.

(૨) અને વળી ભેદ અભેદ બંને વિરોધી ધર્મવાળા હોવાથી અમંબવ દોષ પણ આવે છે.

એ જ પ્રમાણે જાતિ અને વ્યક્તિનો, ક્રિયા અને ક્રિયાવાળાનો પણ કેવળ ભેદ છે; તથાપિ વ્યક્તિમાં જાતિને ધારણ કરવાની શક્તિ છે અને ક્રિયાવાળામાં ક્રિયાને ધારણ કરવાની શક્તિ છે; અન્યને ધારણ કરવાની શક્તિ નથી.

એ રીતે ઉપાધાન અને કાર્યનો તથા ગુણ અને ગુણી વગેરેનો બેદાબેદપ તાદાત્મ્યમંબધ અમંગત છે, પણ એ સર્વનો પોતપોતામાં પરસ્પર ભેદ માનવાથી ભદ્રપાદે કહેલા દોષોને શક્તિવાદીની શક્તિ ગળી જાય છે-અર્થાત્ દૂર રહે છે.

સિદ્ધાંત : અનિર્વચનીય-તાદાત્મ્યસંબધ

જે કે વેદાંત મિદાંતમાં પણ કાર્ય, ગુણ, જાતિ અને ક્રિયાનો અનુક્રમે ઉપાધાન, ગુણી, વ્યક્તિ અને ક્રિયાવાન (ક્રિયાવાળો) સાથે અત્યંત ભેદ માનેલો નથી, પણ તાદાત્મ્યસંબધ જ માનેલો છે; તથાપિ વેદાંત-મતમાં બેદાબેદપ તાદાત્મ્ય માનેલું નથી, પણ ભેદ અને અભેદથી વિદ્યક્ષણ અનિર્વચનીયપ તાદાત્મ્યસંબધ માનેલો છે.

(૧) એ તાદાત્મ્યસંબધ ભેદથી વિદ્યક્ષણ છે; માટે અભેદપક્ષના દોષ આવતા નથી; અને—

(૨) અભેદથી વિદ્યક્ષણ છે, માટે ભેદપક્ષના દોષ આવતા નથી.

આ રીતે ભેદ અને અભેદથી વિદ્યક્ષણ અનિર્વચનીય તાદાત્મ્યસંબધ છે.

જે કે જ્યાં કેવળ ભેદ હોય, ત્યાં તાદાત્મ્ય મંબવે નહિ; કેમ કે અભેદ પ્રતીતિનો જે વિષય હોય એટલે જ્યાં એ વસ્તુઓમાં એકપણાનું જ્ઞાન થતું હોય તેનું નામ તાદાત્મ્ય છે; માટે કેવળ ભેદ હોય, ત્યાં અભેદપ્રતીતિ સંભવે નહિ;

તેથી તાદાત્મ્યમંગલમાં અભેદની અપેક્ષા છે અને જ્યાં અભેદ હોય, ત્યાં મંગલ મંગલ નહિ; કેમ કે મંગલ તો બે પદ્યોં હોય ત્યારે જ મંગલ છે— પોતાના મ્વરૂપ માથે પોતાનો સંગલ હોય નહિ; માટે તમામ મંગલોમાં ભેદની પણ અપેક્ષા છે, જેથી તાદાત્મ્ય પણ સંગલ છે, તેથી તેમાં ભેદની પણ અપેક્ષા રહે છે. આ રીતે ભેદ અને અભેદ જન્ને વિના તાદાત્મ્યસંગલ મંગલ નહિ; પણ ભેદ અને અભેદ એક જ દેકાણે રહેવામાં વિરોધ આવે છે.

તથાપિ આ જગ્યાએ દર્શિત ભેદ સહિત વાસ્તવ અભેદનું નામ તાદાત્મ્ય-સંગલ છે. વળી અહીં ભેદ અને અભેદથી વિલક્ષણ તાદાત્મ્યસંગલ હતો છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે, કે—

(૧) ભેદથી વિલક્ષણ, એટલે વાસ્તવ ભેદથી રહિત હતો છે, અર્થાત્ ઠહિપત ભેદ સહિત એમ મમજન્યુ છે.

(૨) અને અભેદથી વિલક્ષણ, એટલે દર્શિત અભેદથી રહિત હતો છે, એટલે વાસ્તવ અભેદ સહિત એમ મમજન્યુ છે.

આ રીતે મિદ્ધાંતમા દર્શિત ભેદ સહિત વાસ્તવ અભેદને તાદાત્મ્યસંગલ કહે છે. એને જ અનિર્વચનીય તાદાત્મ્ય કહે છે.

એવી રીતે ભેદભેદથી વિલક્ષણ અનિર્વચનીય તાદાત્મ્યમંગલ છે.

પરંતુ ભેદભેદ તાદાત્મ્ય (જે ભદ્ર કહે છે તે) અસંગત છે, તેથી વાસ્તવ અને વાચકનો ભેદભેદરૂપ તાદાત્મ્યમંગલ એ જ શક્તિ છે, એવા ભક્તમનના અનુસારીનો પણ જરામર નથી, પણ પદ સામગ્રતા વેત જ અર્થનું જ્ઞાન કરવાનું પદમાં જે સામર્થ્ય રહેલું છે તે જ પદમા શક્તિ છે.

લક્ષણના જ્ઞાનમા શક્યનું જ્ઞાન ઉપયોગી છે, કેમ કે શક્યસંગલ એ વલ્લણનું મ્વરૂપ છે. શક્યનું જ્ઞાન થયા વિના શક્યમંગલરૂપ લક્ષણનું જ્ઞાન શાય નહિ; માટે શક્યનું લક્ષણ કહે છે

લક્ષણાનિરૂપણ: શક્યનું લક્ષણ

સોહા—હૈ પદમે જા અર્થકી શક્તિ શક્ય સો જ્ઞાનિ ।

વાચ્ય અર્થ પુનિ કહત તિહિ, વાચક પદ્ધિ પિછાનિ ॥ ૩૫ ॥

પદમાં જે અર્થની શક્તિ હોય, તે પદના જે અર્થ તેને શક્ય કહે છે. તે શક્ય અર્થને જ વાચ્યાર્થ પણ કહે છે. વાચ્યાર્થને દહેનારા પદને વાચક કહે છે, તેમ જ અભિધેયાર્થ તથા સુખ્ય અર્થ એવાં પણ તેનાં નામ છે. ૩૫

ટીકા—જેમ અગ્નિપદમા અગારૂપ અર્થની શક્તિ છે, માટે અગ્નિ પદનો અંગાર એ શક્યાર્થ છે, તે વાચ્યાર્થ પણ કહેવાય

લક્ષણા અને જહતી આદિ લેદલક્ષણ

કવિત—શક્યકો સવંઘ જો સ્વરૂપ જ્ઞાનિ લક્ષણકો ।

લક્ષણા સો જ્ઞાન જાકો લક્ષ્ય સુ પિછાનિયે ॥

વાચ્ય અર્થ સારો ત્યાગી, વાચ્યકો સંવંધ જહાં ।

હોઈ પરતીતિ તહાં અહતી વલ્લાનિયે ॥

વાચ્યયુત વાચ્યકે સંવંધિકા જુ ધ્યાન હોય ।

તાહિ ઠીર લક્ષણા અજહતી હિ માનિયે ॥

પ્રકવાચ્ય માગત્યાગ હોત તહાં માગત્યાગ ।

દૂજો નામ જહતી અજહતી પ્રમાનિયે ॥ ૩૬ ॥

શક્યાર્થનો (વાચ્યાર્થનો) (વજ્રાનું તાત્પર્ય જે વિષયમાં હોય તેની સાથે) સંબંધ તે લક્ષણાનું સ્વરૂપ બાબતું; અને તે લક્ષણા વડે જે વિષયનું બાન થાય તેને 'લક્ષ્ય' બાબતું.

આખા વાચ્યાર્થનો ત્યાગ કરીને વાચ્યનો સંબંધ (બીજા કોઈ અર્થ સાથે) ન્યાં પ્રતીત થતો હોય, ત્યાં જહતી લક્ષણા બાબતી.

વાચ્યાર્થની સાથે વાચ્યના સંબંધવાળા અર્થનું પણ ન્યાં લાન થતું હોય, ત્યાં અજહતી લક્ષણા માનવી.

વાચ્યાર્થના એક ભાગનો ન્યાં ત્યાગ (અને એક ભાગનું શ્રદ્ધા) કરવામાં આવે, તેને ભાગત્યાગ લક્ષણા કહેવી. એ લક્ષણાનું બીજું નામ જહતી-અજહતી પણ કહેવાય છે. ૩૬

લક્ષ્યાર્થ અને લક્ષણાનું સામાન્ય સ્વરૂપ

ટીકા—શક્યાર્થ સાથે સંબંધ (મેળાવ) તેને લક્ષણા કહે છે.

જે અર્થનું જ્ઞાન પદની સમિતી ન થતું હોય પણ લક્ષણાથી થતું હોય અને તે અર્થ બોધનારના તાત્પર્યનો વિષય હોય, તો તેને લક્ષ્ય અર્થ કહે છે—મતલબ કે શક્યાર્થની સાથે સંબંધવાળો એવો, (અને બોધનારને કહેવાનું તાત્પર્ય જેના વિષે હોય એવો) જે અર્થ (પદાર્થ) તે લક્ષ્યાર્થ કહેવાય. [લક્ષણા ત્રણ પ્રકારની છે—(૧) જહતી, (૨) અજહતી અને (૩) ભાગત્યાગ એ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. હવે એ ત્રણનાં લક્ષણો તથા ઉદાહરણો અનુક્રમે કહેવાશે.]

જહતી લક્ષણાનું લક્ષણ

ન્યાં વાચ્યાર્થને મંપૂર્ણ છોડી દઈને તે વાચ્યાર્થના મંબંધવાળા અર્થને કહેવાનું વજ્રપદનું તાત્પર્ય હોય ત્યારે તેને જહતી લક્ષણા કહે છે.

જહતી લક્ષણાનાં ઉદાહરણો

(૧) જેમ કોઈએ કહ્યું, કે 'ગંગામા ગામ છે.' આ ઠેકાણે ગંગાપદની તીરના પ્રદેશમાં લક્ષણા છે; કેમ કે ગંગાપદનો વાચ્યાર્થ 'દેવનદીના પ્રાણીનો પ્રવાહ' છે. એ પ્રવાહમાં ગામ હોવાનો અસંભવ છે; માટે પ્રવાહરૂપી આખા વાચ્યાર્થને છોડી દઈને, તે પ્રવાહના સંબંધવાળો જે 'ગંગાનો કાંઠો' તેમાં લક્ષણા કરવી બોધિયે; કેમ કે બોધનારનું તાત્પર્ય પણ કાંઠા ઉપર ગામ છે એમ કહેવાનું જ સંભવે છે; માટે એ જહતી લક્ષણા છે.

વાચ્યાર્થ માથેના સંબંધનું નામ લક્ષણ છે. આ ઠેકાણે ગંગાપદના વાચ્ય(પ્રવાહ)નો કારા સાથે મયોગમર્મંધ છે; માટે—

ક. ગંગાપદના વાચ્યનો (શક્યાર્થનો) નીર માથે (બોલનારના તાત્પર્યરૂપ લક્ષ્યાર્થ સાથે) મંબંધ છે, તે મંબંધનું નામ લક્ષણ છે; અને—

ચ. એમાં આખા વાચ્યાર્થને ઊંડી દેવામાં આવ્યો છે, માટે એ જહતી લક્ષણ છે.

ટીકાકારે આપેલાં બીજાં ઉદાહરણો.

(૨) જહતી લક્ષણાનુ મુગમ ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે—કોઈ વર પરણવા ગયો છે, પણ તેનો પિતા ત્યાં હાજર નથી. હવે વરના પિતાના બોળામાં કન્યા પધરાવવાનો મમય થયો ત્યારે કોઈ બોલ્યું, કે ‘વરના પિતાના બોળામાં કન્યા પધરાવો.’ તે વખતે ‘પિતા’ શબ્દનો શક્યાર્થ ને વરનો જનક તે ત્યાં હાજર નથી, માટે જનકરૂપ શક્યાર્થમાં વક્તાનુ તાત્પર્ય મંબંધ નહિ; તેથી પિતા શબ્દના આખા શક્યાર્થનો ત્યાગ કરીને પિતા અર્થના સંબંધી પિતાના બાઈનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, માટે એ જહતી લક્ષણ છે. આ ઉદાહરણમાં જનકરૂપ શક્યાર્થ ને પિતાના બાઈ માથે સહોદરતારૂપ સંબંધ છે તે બક્ષણ છે. તે બક્ષણ વડે જણનામાં આવેયો ને કાકા’શ્ચી અર્થ તે પિતા શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ છે.

(૩) કોઈએ કહ્યું, કે ‘જુઓને, દૂવો ચાલે છે?’ એમાં દૂવા શબ્દનો શક્યાર્થ તો જળથી બરેલો ખાડો છે. તેમાં ચાલનારૂપ કિનારો અભાવ છે, માટે પૂજનારનું તાત્પર્ય તે દૂવાને ચાલવાનું કહેવામાં સંભવતું નથી, પણ એ જળદ સહિત ચામડાનો કોસ વહેનામાં વખાનું તાત્પર્ય છે, માટે દૂવાશ્ચી આખા શક્યાર્થનો ત્યાગ કરીને તેના મગવવાળા બે જળદ સહિત ચામડાના ઠોમનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, માટે એ જહતી લક્ષણ છે.

(૪) એ જ ગીતે ‘આ રસ્તો અમરવાદ તત્ત્વ જાય છે’ એમાં રસ્તો જતો નથી; પણ મુમાદર એ રસ્તે થઈને જઈ શકે છે એવું વખાનું તાત્પર્ય હોનાથી, એ પણ જહતી લક્ષણ છે.

(૫) ‘ચૂનો સગમે છે’ એમાં પણ એ જ ચૂનાનો ત્યાગ કરીને લાકડામાં લક્ષણા દરવી એ પણ જહતી લક્ષણ છે.

આ જહતી લક્ષણાનો કોઈ અચકારે આવી ગીતે મિહાંતમાં ઉપયોગ કરી બતાવ્યો છે—

‘સર્વે લલ્લિદં દ્રહ્ય’ એટલે ‘આ નાણું જગત જિત્ય બ્રહ્મ છે’ કત્યાદિ શ્રુતિવાક્યોમાં સૂચના જગતને બ્રહ્મરૂપ કહ્યું છે. હવે અનિત્યતા, દમ્બતા, નિકારિતા, જડતા, દુષ્કૃતતા આદિ વિપરીત ધર્મવાળા નામરૂપમય જગતને નિત્ય, દ્રશ્ય, અવિકારી, ચેતન, આનંદ આદિ સ્વરૂપ બ્રહ્મ કહેવું એ વિરુદ્ધ છે; માટે એમ કહેવામાં શ્રુતિવચનનું તાત્પર્ય કોષ એ સંભવતું નથી, પણ આધનામાનાધિકરણની રીતે નામરૂપનો અર્થ કરીને, આજી રહ્યું ને તેના મંમયવાણું

અધિજ્ઞાન ચેતન તે બ્રહ્મ છે, એવા અર્થમાં શ્રુતિવાક્યનું તાત્પર્ય છે; માટે અહીં ‘સર્વ’ શબ્દનું વાચ્ય ને નામરૂપવાળું જ્ઞાન તે સધળાનો ત્યાગ કરીને તેનું સંબંધી, અસ્તિ, ભાતિ, ત્રિપદ અધિજ્ઞાનનું બ્રહ્મરૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે માટે એ જાહેરી લક્ષણ છે.

આ ઉદાહરણમાં આરોપિત નામરૂપનો પોતાના અધિજ્ઞાન ચેતન સાથે ને તાદાત્મ્યસંબંધ છે તે લક્ષણ છે; અને એ લક્ષણ વડે જાણવામાં આવનાર ને અધિજ્ઞાન ચેતન તે લક્ષ્યાર્થ છે.

મુખ્ય સિદ્ધાંતમાં જાહેરી લક્ષણ માની નથી, પણ ભાગત્યાગશક્તિ માનેલી છે; કેમ કે અધિજ્ઞાન સિવાય આરોપિત અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી. પણ અધિજ્ઞાન સાથે અભિન્ન હોઈને આરોપિતની પ્રતીતિ થાય છે; માટે અસ્તિ, ભાતિ, ત્રિપદ સહિત નામ અને રૂપ સર્વ શબ્દનો વાચ્યાર્થ છે; તેમાંથી નામરૂપભાગનો ત્યાગ કરીને બાકી રહી ને અસ્તિ, ભાતિ, ત્રિપદ અધિજ્ઞાન ભાગ તે બ્રહ્મ છે, એવી ‘સર્વ લલ્લિયદં બ્રહ્મ’ એ શ્રુતિવાક્યમાં ભાગત્યાગલક્ષણ માનેલી છે.

અજાહેરી લક્ષણ

વાચ્યાર્થ સહિત વાચ્યાર્થનો સંબંધી ને લક્ષ્યાર્થ તેનું જ્ઞાન ને પદ્ધતિ થાય, તે પદ્ધતિ અજાહેરી લક્ષણ સમજાવી.

ઉદાહરણ

(૧) જેમ રાતો, કાળો અને ધોળો, એવા ત્રુદાત્મક રંગના ઘોડા શરતમાં દોડાવવાના હોય, તેમાંથી ને વખતે રાતો ઘોડો દોડતો હોય તે વખતે તેને જોઈને કાઈ જોલે, કે ‘હવે રાતો દોડે છે.’ એ જગ્યાએ ‘રાતો’ એ પદની લાલ રંગના ઘોડામાં અજાહેરી લક્ષણ છે; કેમ કે ‘રાતો’ એ નામ લાલ રંગનું છે; માટે ‘રાતો’ એ પદનો વાચ્યાર્થ લાલ રંગ છે. તે એકલા લાલ રંગમાં દોડવાનો અર્થભવ છે; માટે ‘રાતો’ એ પદનો વાચ્ય ને લાલ રંગ તે સહિત ઘોડામાં ‘રાતો’ પદની અજાહેરી લક્ષણ છે.

શુણુ અને શુણીનો તાદાત્મ્યસંબંધ કહેવાય છે. ‘રાતો’ એ પદનું રૂપનો બેદ હોવાથી શુણુ છે; માટે—

ક. ‘રાતો’ પદનું વાચ્ય ને લાલ શુણુ, તેનો શુણી(ઘોડા)ની સાથે ને તાદાત્મ્યસંબંધ તે લક્ષણ છે; અને—

ચ. વાચ્યાર્થનો ત્યાગ ન કરતાં અધિક અર્થનું ગ્રહણ થયું છે; માટે તે અજાહેરી લક્ષણ છે.

(૨) કાઠીઓ વગેરે ચીજોન જાણ એવા હેતુથી, કાઈએ નડકામાં દહીં મૂકીને ત્યાં કાઈ નોકરને બેસાડીને કહ્યું, કે ‘કાગડાથી દહીં માચવતો.’ આ વાક્યમાં ‘કાગડા’ પદનો વાચ્યાર્થ ને વાચસ પક્ષી તેનાથી જ દહીંને સાચવવાનું કહેવામાં જોવાનારનું તાત્પર્ય નથી, પણ દહીંને ખાઈ જનારાં ને દૂતરાં-બિલાડાં તેમનાથી પણ દહીંનું ગ્રહણ કરશે, એમ કહેવામાં જોવાનારનું તાત્પર્ય

છે; માટે 'કાગડા' પદનું વાચ્ય જે વાચક પક્ષી, તેનો કૂતરાં-ખિલાડાં સાથે જે દહીંને ખાઈ જવાના સ્વભાવરૂપ સંબંધ, તે લક્ષણ છે; અને વાચ્ય(કાગડો)નો ત્યાગ ન કરતાં, તેના સંબંધવાળા અધિક અર્થનું (કૂતરાં વગેરેનું) ગ્રહણ છે; માટે તે અજહતી લક્ષણ છે.

(૩) ખેતરમાં પક્ષીઓ ઉડાડવાને બાધિત્રા માળા ઉપર ચઢીને ખેતરના રખેવાળ બૂમો પાડે છે. તે જોઈને કોઈ બોલ્યું, કે 'માળાઓ ગાછ ઊઠ્યા છે.' એ વાક્યમાં 'માળા' શબ્દની માળા ઉપર બેઠેલા રખેવાળ પુરુષમાં અજહતી લક્ષણ છે; કેમ કે 'માળા' પદના વાચ્યાર્થ 'માંચડા'માં ગર્જના કરવાનો અર્થભવ છે; માટે 'માળા' પદનો વાચ્યાર્થ જે માંચડો તથા તે ઉપર બેઠેલો પુરુષ એ બન્ને 'માળા' શબ્દથી સમજવાં જોઈએ; માટે માળા મહિન રખેવાળમાં 'માળા' શબ્દની અજહતી લક્ષણ છે.

આ ઉદાહરણમાં 'માળા' પદનું વાચ્ય જે માંચડો તેનો પોતાના આધેષ (આશ્રિત) પુરુષની સાથે આધેષનારૂપ સંબંધ છે, (માળો આધાર છે અને પુરુષ આધેષ છે,) તે લક્ષણ છે; અને વાચ્યાર્થનો ત્યાગ ન કરતાં અધિક અર્થનું ગ્રહણ છે; માટે અજહતી લક્ષણ છે.

(૪) તડકામાં કેટલાક માણસો જતા હોય, તેમાં કેટલાકે છત્રીઓ ઉઘાડી માથે ધરી હોય અને કેટલાક છત્રીવગરના પણ તેમની સાથે ચાલ્યા જતા હોય, તે જોઈને કોઈ બોલે, કે 'પેલા છત્રીવાળા જાય છે.' એ વાક્યમાં 'છત્રીવાળા' પદ વડે છત્રીવાળા તથા છત્રીવગરના બધા જ સમગ્રર્થ જાય છે; માટે એમાં પણ વાચ્યાર્થ જે છત્રીવાળા પુરુષો તથા તેના સંબંધવાળા છત્રી વગરના પુરુષોનું ગ્રહણ થાય છે. તેથી તે અજહતી લક્ષણ છે.

(૫) તેમ જ ઘરને આંગણે લાકડાંનો બારો લઈને મનુર આવ્યો છે, તેને જોઈને ઘરધણી બોલે છે, કે 'લાકડાંને ઘરમાં આવવા દો.' અહીં લાકડાં પદનો વાચ્યાર્થ તો એની મેળે ઘરમાં આવી શકે તેમ નથી; માટે તે વાચ્યાર્થનો મંબંધી જે મનુર તે સહિત વાચ્યાર્થ 'લાકડાં' પદથી સમજવામાં આવે છે; માટે એ અજહતી લક્ષણ છે.

એ જ રીતે શ્રુતિવાક્યોમાં પણ ત્યાં આત્મામાં મત્ત વગેરે વિશેષણોમાથી એક કે એ જ વિશેષણો કલા હોય, ત્યાં તે કહેલાં વિશેષણો સહિત બીજાં ન કહેલાં વિશેષણો પણ સમગ્રર્થ જતાં હોય, ત્યાં સિદ્ધાંતમાં પણ અજહતી લક્ષણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ભાગત્યાગ લક્ષણ

શબ્દોના વાચ્યાર્થમાથી એક ભાગનો ત્યાગ થાય અને એક ભાગનું ગ્રહણ થાય, ત્યાં ભાગત્યાગ લક્ષણ કહેવાય છે. એ ભાગત્યાગ લક્ષણને જહતી-અજહતી લક્ષણ પણ કહે છે.

જેમ પ્રથમ જોયેલા પદાર્થને બીજા સ્થળમાં જોઈને કોઈ બોલે, કે 'તે આ છે.' ત્યાં ભાગત્યાગ લક્ષણ જણાયું; કેમ કે—

(૧) જૂનઢાળમા અને બીજા દેશમા રહેની વસ્તુને 'તે' કહે છે; માટે જૂનઢાળ મહિત અને અન્ય દેશ સહિત વસ્તુ તે પદનો વાચ્યાર્થ છે.

(૨) વર્તમાનઢાળ અને સમીપ દેશમા રહેની વસ્તુને 'આ' કહે છે, માટે વર્તમાનઢાળ સહિત અને સમીપ દેશ મહિત વસ્તુ આ પદનો વાચ્યાર્થ છે.

અને જૂનમગ મહિત અને અન્ય દેશ મહિત જે વસ્તુ તે જ વર્તમાનઢાળ અને સમીપ દેશ મહિત જે, એવો એ બન્ને વાચના સમુદાયનો વાચ્યાર્થ છે, એવો વાચ્યાર્થ સંભવતો નથી, કેમ કે—

(૧) જૂનઢાળ અને વર્તમાનઢાળનો વિરોધ છે

(૨) અન્ય દેશ અને સમીપ દેશનો વિરોધ છે.

માટે એ બન્ને પદોમાથી દેશ અને ઢાળ જે વાચનો ભાગ છે, તેને ત્યાગીને વસ્તુમાત્રમા બન્ને પદની લક્ષણ કરવી, તે ભાગત્યાગ લક્ષણ છે.

ટીકાકાર આ મુદ્દમા કાંઈક વિશેષ કહે છે, જેમ—

'તે આ છે.' આ વાક્યમા જુદા 'તે' અને 'આ' એ બે પદ, તેમનો પરસ્પર મમાન (એક) વિભક્તિના બગથી એક અર્થવાનપણાક્રમ સામાનાધિકરણ સંબંધ છે (એ તાત્પર્યની વિભક્તિ એક જ હોઈને તે બે શબ્દો એક જ પદાર્થને ઓગાખાવના હોય, ત્યારે તે સામાનાધિકરણ જુદાંય છે.) એ સામાનાધિકરણના બગથી તે બે તાત્પર્યના વાચ્યાર્થ જે પરોપ વસ્તુ અને અપરોક્ષ વસ્તુ તેમની એકતા પ્રતીત થાય છે, પણ તે બન્ને વાચ્યાર્થો વિરોધી ધર્મવાળા હોવાથી તેમની એકતા સંભવની નથી, માટે અહીં લક્ષણ કરવાની જરૂર પડે છે

એ રીતે જાહેરી કે અજાહેરી લક્ષણો તેા યર્થ શકતી નથી, પણ ભાગત્યાગ લક્ષણ યર્થ શકે છે, માટે 'તે' પદનું વાચન જે પરોક્ષના સહિત વસ્તુ અને 'આ' પદનું વાચન જે અપરોક્ષના સહિત વસ્તુ, તે બન્નેમાથી પરોક્ષના અને અપરોક્ષના ભાગનો ત્યાગ કરીને અવિરોધી એરી જે વસ્તુ તેનું માત્ર મહણ કરવામા આવે છે

(૧) અહીં પરોક્ષના-અપરોક્ષના ભાગનો રંગુની સાથે આશ્રયતા-સંબંધ છે, અને—(૨) વસ્તુ ભાગનો પોતાનો સ્વરૂપ માથે તાત્પર્યસંબંધ છે

એ આખા વાચન ભાગનો વસ્તુની સાથે જે આશ્રયતા-તાત્પર્યસંબંધ તે લક્ષણ છે

(૧) પરસ્પર વિરોધી પરોક્ષના અને અપરોક્ષના વાચ્ય ભાગનો ત્યાગ છે.

(૨) અવિરોધી કેવળ વસ્તુરૂપ વાચ્ય ભાગનું મહણ છે, માટે એ ભાગત્યાગ લક્ષણ છે

એ જ રીતે 'તત્ત્વમસિ' આદિ મહામાત્રમા રહેલા જે ના અને ધરના વાચ્ય બે પદો તેમનો પણ પરસ્પર મમાન વિભક્તિના બગથી એક અર્થવાનપણાક્રમ સામાનાધિકરણ સંબંધ છે તે સંબંધના બગથી

તેમનાં વાચ્ય જે જીવ અને ઈશ્વર તેમની એકતા પ્રતીત થાય છે; પણ તે બન્ને વિરોધી ધર્મવાળા હોવાથી તેમની એકતા સંભવતી નથી; માટે અહીં લક્ષણા માનવાની જરૂર છે. તેમાં પાછળ ક્યું છે, તે રીતે જાહેર કરે અજાહેર લક્ષણા તે સંભવતી નથી, પણ ભાગત્યાગ લક્ષણા જ સંભવે છે; માટે જ્યાં મહાવાક્યોમાં બે બે પદોના વાચ્ય જે જીવ અને ઈશ્વર તેમાંથી—

૧. ધર્મ સહિત ઉપાધિરૂપ વિરોધી વાચ્ય ભાગનો ત્યાગ અને—

૨. અવિરોધી ચેતન ભાગનું ગ્રહણ કરીએ ઝીએ.

૧. આ લક્ષણામાં ધર્મ સહિત માયા-અવિદ્યાનો અધિષ્ઠાનતા સંબંધ છે.

૨. ચેતનભાગનો પોતાની સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ છે.

આ આખા વાચ્યનો ચેતનભાગની સાથે જે અધિષ્ઠાનતા-તાદાત્મ્યસંબંધ છે, તે લક્ષણા છે.

(૧) વિરોધી વાચ્ય ભાગનો ત્યાગ અને—

(૨) અવિરોધી ચેતનભાગનું ગ્રહણ છે.

માટે એને ભાગત્યાગ લક્ષણા કહીએ છીએ.

મહાવાક્યમાં લક્ષણા

‘તત્ત્વમસિ’ એ મહાવાક્યમાં લક્ષણા સમજાવવાને ‘તત્’ અને ‘ત્વં’ પદો વાચ્યાર્થ સમજાવે છે:

(૧) તત્ પદનો વાચ્યાર્થ

વોહા—સર્વશક્તિ સર્વજ્ઞ વિષ્ણુ, હૈંશ સ્વતંત્ર પરોક્ષ ।

માયી તત્પદ વાચ્ય સો, જામે વંધ ન મોક્ષ ॥ ૩૬ ॥

(૧) સર્વશક્તિવાળો, (૨) સર્વજ્ઞ, (૩) વિષ્ણુ (વ્યાપક), (૪) ઈશ (સમજાનો પ્રેરક), (૫) સ્વતંત્ર (કર્મને અધીન નહિ તે) (૬) પરોક્ષ (જીવને પ્રત્યક્ષ નહિ તે), (૭) માયી (માયા જેને અધીન છે તે) અને (૮) બંધ-મોક્ષ-સહિત (એટલે જેને બંધ હોય તેને મોક્ષ હોય; ઈશ્વરને બંધ નથી, માટે તેને મોક્ષ પણ નથી). એવા ધર્મવાળું જે ઈશ્વર-ચેતન (‘તત્’) તે પદનું વાચ્ય છે. ૩૬

(૨) ત્વં પદનો વાચ્યાર્થ

કહે ધર્મ જો હૈંશકે, સય તિનતેં વિપરીત ।

હૈં જિહિં ચેતન જીવ તિહિં, ત્વંપદ વાચ્ય પ્રતીત ॥ ૩૭ ॥

ઉપર જે ઈશ્વરના ધર્મ કહ્યા છે, તેનાથી જિલટા જ ધર્મ જેમાં હોય, તે જીવ-ચેતન ‘ત્વં’ (તું) પદનું વાચ્ય છે, એમ જાણવું. ૩૭

ટીકા—મતલબ કે, જે (૧) અત્પરશક્તિવાળો, (૨) અપ્રમ, (૩)

પરિચિત (અમુક મર્યાદિત દેશકાળ વસ્તુમાં રહેલો), (૪) અનીશ (અસમર્થ), (૫) કર્મને અધીન, (૬) અવિદ્યાથી મોહિત, (૭) બંધમોક્ષવાળો અને (૮) પ્રત્યક્ષ. પ્રત્યક્ષ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે, કે પોતાનું સ્વરૂપ કોઈને

પરોક્ષ હોતુ નથી, પણ પ્રત્યક્ષ જ હોય છે. જો કે ઈશ્વરને પણ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ હોય છે, તથાપિ જીવોને ઈશ્વરનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ નથી, માટે ઈશ્વરને પરોક્ષ કહેવો છે, અને જીવના સ્વરૂપને તો જીવ અને ઈશ્વર બંને જાણે છે, માટે તેને પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે.

જો કે જીવ પોતાના નિજ રૂપ અહ પદના લક્ષ્ય કૃત્યને જાણતો નથી, એટલે અહ પદનું લક્ષ્ય ફક્ત કૃતરૂપ છે અને તે જ માત્ર ખરું સ્વરૂપ છે, એમ જાણતો નથી, તથાપિ અહ (દુ)પદનું વાચ્ય જો અત કરણવિશિષ્ટ ચેતન અથવા મધ્યમ-સૂક્ષ્મ મંદાતવિશિષ્ટ ચેતન-તે હુ હું, એમ જાણે છે, માટે જીવને વિવેક-જ્ઞાન થયા પહેલાં પણ વિગિષ્ટ આત્માના રૂપથી પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે.

(૩) વાચ્યાર્થમાં એકતાનો વિરોધ અને લક્ષણા કરવાની જરૂર

મહાવાક્યમ્ એકતા, દ્વૈ દોનોંકી માન ।

સો ન થનૈ યાતૈ સુમતિ, લક્ષ્યલક્ષણ દ્વિ જ્ઞાન ॥ ૩૮ ॥

• સામવેદના છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ઉદાહરક યુનિએ પોતાના પુત્ર પ્રવેતકેતુને જગતની ઉત્પત્તિ કરનારા ઈશ્વરને બતાવી કહ્યું, કે ‘તત્ત્વમાસિ (તે તું છે.)’ એમાં તત્ (તે) ત્વમ્ (તું) આસિ (છે) એવાં ત્રણ પદ છે. ૩૮

ટીકા—(ક) તત્ એટલે ‘તે’—જગતની ઉત્પત્તિ કરનારા મર્શકિનિ, સર્વજના વગેરે ધર્મવાળો ઈશ્વર.

(લ) ત્વમ્ એટલે ‘તું,’ અપશકિનિ, અપરાધના વગેરે ધર્મવાળો જીવ
(ગ) આસિ એટલે ‘છે.’

આ જગ્યાએ ‘તે તું છે’ એમ કહેવાથી જીવ-ઈશ્વરની એકતા વાચ્યાર્થથી થતી હોય એમ લાગે છે, કેમ કે ‘તત્’ અને ‘ત્વં’ પદનું સામાનાધિકરણ છે, પણ એવી રીતે વાચ્યાર્થની એકતા સંભવી શકે નહિ; કેમ કે—

ક. સર્વગકિનિ અને અપશકિનિ,

લ. સર્વજ અને અપરા,

ગ. વિશુ અને પરિગ્રિહત,

ઘ. સ્વતત્ર અને કર્માધીન,

ઙ. પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ,

ચ. માપને પોતાના તાત્કાળમાં રાજનાર અને અવિદ્યથી મોહિત બનનાર ઈશ્વર અને જીવ એક છે એમ કહેવું, તે ‘અગ્નિ સીતન છે’ એમ કહેના જોગ્ય છે, માટે લક્ષણાથી અર્થ સમજવો, કેમ કે વાચ્યાર્થમાં વિરોધ છે.

• દોહા—આદિ દોય નહિ સંભવૈ, મહાવાક્યમ્ તાત ।

માગત્યાગ યાતૈ લલહુ, દ્વૈ જાતૈ કુશલાત ॥ ૩૯ ॥

હે તાત ! મહાવાક્યમા પહેલી જે લક્ષણાઓ સંભવતી નથી, એટલે જાહતી અને અજાહતી સંભવતી નથી, માટે મહાવાક્યમા ભાગત્યાગ લક્ષણા બાબતી, કે જેથી વિરોધનો પરિહાર થઈ શકે ૩૯

અથ જાહતી અસમવપ્રતિપાદને

‘મહાવાક્યમાં જાહતીનો અસંભવ

જેય જુ સાક્ષી પ્રજ્ઞચિત્, વાચ્યમાર્હિ સો છીન ।

માનહુ જાહતી લક્ષણા, હૈ કદુ શ્રેય નવીન ॥ ૪૦ ॥

મમગ્ર વેદાતનુ જેય સાક્ષીચેતન અને પ્રજ્ઞચેતન છે એ સાક્ષીચેતન ‘ત્વ’પદના વાચ્યમા અને પ્રજ્ઞચેતન ‘તત્’પદના વાચ્યમા રહેલું છે ૪૦

ટીકા—હવે ત્યા જાહતી લક્ષણા હોય છે, ત્યા આખા વાચ્યમાં ત્યાગ રીતે વાચ્યના અબધી ખીજ કોઈ જેવા વાચકની લખણા મરનામા આવે છે માટે જો મહાવાક્યમા જાહતી લખણા માનીએ, તો વાચ્યમા રહેલું જે ચેતન તેનો ત્યાગ રીતે ચેતનથી બિન ખીજુ । જેવ થશે ચેતનથી બિન અમત્ જાહ અને કુ ખરૂં છે તેને જાણનાથી પુરુષાર્થ મિદ્ધ થનો નથી માટે મહાવાક્યમા જાહતી લખણાનો ઉપયોગ નથી

મહાવાક્યમાં અજાહતીનો અસંભવ

દોહા—વાચ્ય હુ સારો રહત હૈ, જહા અજાહતી મીત ।

વાચ્ય અર્થ સચિરોષ યૌ, તજહુ અજાહતી રીત ॥ ૪૧ ॥

અજાહતી લક્ષણામા આખો વાચ્યાર્થ તો કાયમ રહે છે અને તે ઉપરાંત અધિક અર્થનું અલગ કરવામા આવે છે મહાવાક્યમા અજાહતી લક્ષણા માનીએ, તો ‘તત્’ અને ‘ત્વ’પદનો આખો વાચ્ય અર્થ રહેલો જોઈએ, પણ તે વાચ્ય અર્થ તો પરસ્પર વિરોધી છે એ વિરોધ દૂર કરવાને તો લક્ષણાનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો છે, પરંતુ અજાહતી લક્ષણા માનવાથી મહાવાક્યમાનો વિરોધ દૂર થનો નથી, માટે મહાવાક્યમા અજાહતી લક્ષણા પણ લાગુ પાડી શકાય નહિ ૪૧

મહાવાક્યમાં ભાગત્યાગનો સ્વીકાર

ત્યાગી વિરોધી ધર્મ સય ચેતન શુદ્ધ અસગ ।

લક્ષણા લક્ષણાતે સુમતિ, માગત્યાગ યદ્ અગ ॥ ૪૨ ॥

‘તત્’પદનું વાચ્ય ઈશ્વર અને ‘ત્વ’પદનું વાચ્ય જીવ તેમજ આમા જે પર-પર વિરોધી ધર્મ હોય, તેનો ત્યાગ કરીને અવિરોધી ભાગ જે શુદ્ધ ચેતન તેને લક્ષણા વડે બાબતો તે ભાગત્યાગ લક્ષણા છે ૪૨

ટીકા—આ જગ્યાએ આવો મિદ્ધાત છે, કે ઈશ્વર અને જીવ વચ્ચે અતિ પ્રયોગ અને પ્રકારનું કલ્પ છે જેમ—

૧. વિવરણ મંથમાં (૧) અજ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબ એ હવ છે, અને (૨) બિંબ એ ઈશ્વર છે, એમ કહેલું છે.

૨. વિદ્યારૂપના મતમાં (૧) શુદ્ધ સત્ત્વગુણ સહિત માયામાં આભામ એ ઈશ્વર અને (૨) મલિન સત્ત્વગુણ સહિત અંતઃકરણનું ઉપાનન કારણ ને અવિદ્યાનો અંશ તેમાં આભામ તે હવ છે એમ કહેલું છે.

હવ અને ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં પંચદશીકાર તથા વિવરણકાર વગેરેના મત (આભાસવાદ, પ્રતિબિંબવાદ, અવચ્છેદવાદ)

આભાસવાદ

યદપિ 'પંચદશી' મંથમાં વિદ્યારૂપ શ્રામીએ અંતઃકરણમાં આભામ ને હવ એમ કહેલું છે; પણ અંતઃકરણમાંના આભાસને હવ માનીએ, તો સુષુપ્તિમાં અંતઃકરણ રહેતું નથી, માટે હવનો પણ અભાવ થવો લેઈએ; પરંતુ પ્રાજ્ઞપ હવ તો સુષુપ્તિમાં રહે છે; માટે વિદ્યારૂપ શ્રામીનો આલેખ અભિપ્રાય છે, કે—

જે અવિદ્યાનો અંશ અંતઃકરણરૂપ પરિણામને પામે છે, તે અવિદ્યા-અંશમાં ચેતનનો આભામ તે હવ કહેવાય છે. તે અવિદ્યાનો અંશ સુષુપ્તિમાં પણ રહે છે; માટે સુષુપ્તિમાં પ્રાજ્ઞપ હવનો અભાવ થતો નથી.

અર્થાત્ કેવળ આભામ જ હવ કે ઈશ્વર નથી, પણ—

(૧) માયાનું અધિગ્ન ચેતન અને માયા મહિત આભામ ઈશ્વર કહેવાય છે.

(૨) અવિદ્યા અંશનું અધિગ્ન ચેતન અને અવિદ્યાના અંશ મહિત આભાસ એ હવ કહેવાય છે.

(૧) ઈશ્વરની ઉપાધિમાં શુદ્ધ મત્ત્વગુણ છે; માટે ઈશ્વરમાં મર્વશક્તિ-અર્વજતાદિ ધર્મ રહે છે.

(૨) હવની ઉપાધિમાં મલિન મત્ત્વગુણ છે; માટે હવમાં અપશક્તિ-અપતનદિ ધર્મ રહે છે.

અને આભાસવાદ કહે છે.

(આ ઉપરથી જણાવે, કે કેવળ ચિદાભામ જ હવ-ઈશ્વર નથી; કેમ કે પોતાના તાત્કાલ્યમંથ વડે અધિગ્નથી અભિન્ન હોઈને જે પ્રતીત થાય છે, તેને આરોપિત કહે છે. આરોપિત વસ્તુ અધિગ્નથી જુદી પ્રતીત થતી નથી. જેમ દોરડીમાં સાવ આરોપિત છે, માટે તે દોરડીથી ભિન્ન પ્રતીત થતો નથી; પણ દોરડીથી અભિન્ન હોઈને અને દોરડીના સ્વરૂપને દાંડીને સાપની પ્રતીતિ થાય છે, તે જ પ્રમાણે માયા અને અવિદ્યામાં જે આભામ છે, તે પણ આરોપિત જીવાથી તે જ-નેના આભામ પણ પોતાના અધિગ્ન બલ અને દૃઢસ્થથી જુદા પ્રતીત થતા નથી; પણ તે જ-ને પોતાના અધિગ્ન બલ અને દૃઢસ્થ માથે તાત્કાલ્યમંથરૂપ એકપણ પામીને અને તેમના અકરૂપને દાંડીને જ પ્રતીત થાય છે. માટે અધિગ્ન ચેતન અને ઉપાધિ મહિત ચિદાભાસ એ જ હવ અથવા ઈશ્વર છે.)

પ્રતિબિંબવાદ

વિવરણકારના મતમાં યદ્યપિ શ્રવ અને ઈશ્વર એ જન્મેની ઉપાધિ એક જ અજ્ઞાન છે; માટે જન્મે અસ્પષ્ટ હોવા ભેદ છે. તથાપિ જે ઉપાધિમાં પ્રતિબિંબ પડે છે તે ઉપાધિનો એવો સ્વભાવ હોય છે, કે તે પ્રતિબિંબમાં પોતાના દોષનું આરોપણ કરે છે-બિંબમાં નહિ.

જેમ દર્પણરૂપ ઉપાધિમાં મુખનું પ્રતિબિંબ પડે છે. ગળા ઉપર રહેલું મુખ એ બિંબ છે. હવે દર્પણમાં રહેલા કાળા, ખીળા વગેરે અને દોષ પ્રતિબિંબમાં દેખાય છે, પણ ગળા ઉપર રહેલા બિંબરૂપ મુખમાં દેખાતા નથી. એ જ રીતે દર્પણને ઠેકાણે જે અજ્ઞાન છે, તેમાં પ્રતિબિંબરૂપ શ્રવમાં અજ્ઞાનકૃત અસ્પષ્ટતાદિક દોષ હોય છે, પણ બિંબરૂપ ઈશ્વરમાં (વિવરણકાર શુદ્ધ બ્રહ્મ યેતન્મયે જ ઈશ્વર કહે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું.) તે દોષ હોતા નથી; માટે—

(૧) ઈશ્વરમાં સર્વજ્ઞતાદિક છે અને (૨) શ્રવમાં અસ્પષ્ટતાદિક છે.

જો કે પ્રતિબિંબવાદમાં શુદ્ધ બ્રહ્મને જ ઈશ્વર કહે છે. તેમાં સર્વજ્ઞતાદિક ધર્મ પણ મંભવે નહિ; નથાપિ શ્રવના અસ્પષ્ટતાદિક ધર્મની અપેક્ષાએ કરીને શુદ્ધ બ્રહ્મમાં બિંબપણું, ઈશ્વરપણું, સર્વજ્ઞપણું ઇત્યાદિ ધર્મોનો આરોપ કરવામાં આવે છે. ખરું જોનાં તો શ્રવ અને ઈશ્વર બન્ને શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ છે; માટે તેમનામાં કોઈ પણ ધર્મનો સંભવ નથી.

આભાસ અને પ્રતિબિંબવાદમાં ભેદ

આભાસ અને પ્રતિબિંબમાં આટલો તફાવત છે.

આભાસપક્ષમાં તો આભાસ મિથ્યા છે; અને પ્રતિબિંબવાદમાં પ્રતિબિંબ મિથ્યા નથી, પણ સત્ય છે; કેમ કે—

પ્રતિબિંબવાદીનો આવો સિદ્ધાંત છે, કે દર્પણમાં જે મુખનું પ્રતિબિંબ છે તે મુખની છાયા નથી; કેમ કે—

(૧) છાયાનો એવો સ્વભાવ છે, કે જે દિશામાં છાયાસળાનું મુખ અને પીઠ હોય, તે જ દિશામાં છાયાનું પણ મુખ અને પીઠ હોય છે; પણ—

(૨) દર્પણમાંના પ્રતિબિંબનું મુખ અને પીઠ બિંબથી જગદું હોય છે; માટે દર્પણમાં છાયારૂપ પ્રતિબિંબ નથી, પણ દર્પણને જોવા માટે નેત્ર દ્વારા નીકળેલી એવી જે અંતઃકરણની વૃત્તિ તે દર્પણને જોઈને તરત જ દર્પણથી પાછી કરે છે અને ડોકા ઉપર રહેવા મુખને જુએ છે.

જેમ બજારમાં લાકડાં વગેરેના ઉત્પાદિયાને કે સળગતા દાકડાને 'વેગથી ફેરવવા વડે બજારનાં ચક્ર હોય તેવું જાન થાય છે-ખરું જોતાં તે ચક્ર હોતું નથી, તેમ દર્પણ અને મુખને જોતી વખતે વૃત્તિના વેગથી મુખ દર્પણમાં હોય એમ જાન થાય છે-ખરું જોનાં મુખ ડોકા ઉપર જ છે, તે દર્પણમાં હોતું નથી, તેમ તેની છાયા પણ દર્પણમાં હોતી નથી. વૃત્તિના વેગથી દર્પણમાં જે મુખની પ્રતીતિ થાય છે તેને પ્રતિબિંબ કહે છે.*

* પ્રતિબિંબના સર્જકમાં હાલના વિકાસો આમ કહે છે:-પ્રકાશનાં કિરણો મુખ-ઉપર પડીને ત્યાંથી પરાવર્તન પામે છે (પાછાં ફેરવાય છે) અને તે દર્પણ

આ ગીતે 'પ્રતિબિમ્બ ઉપાધિના મળવથી શ્રીવા ઉપર રહેતું મુખ જ મિગદ્ધ અને પ્રતિમિબદ્ધ જોવામા આવે છે, પણ જગાર વિચાર ની જોના માનમ પડના, કે મિબ-પ્રતિબિબ્બાવ છે જ નહિ

તેની જ ગીતે અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિના સળધથી અમગ ચેતનમા નિમ્ને રેકાજો ધ્વજપદ્ધ અને પ્રતિમિબો ડેકાજો જીવપદ્ધ પ્રતીત થાય છે, પણ વિચાર દૃષ્ટિથી જોના ધ્વજરપદ્ધ કે જીવપદ્ધ છે જ નહિ

અનાથી જે ચેતનમા જીવમાવની પ્રતીતિ થાય છે, તે જ અજ્ઞાનમા પ્રતિબિબ્બા મ્હેનાય છે, માટે બિબ્બપદ્ધ અને પ્રતિમિબપદ્ધ એ તો મિથ્યા (અપના) છે (કેમ કે પ્રતિમિબ જ્યારે મિથ્યા છે, ત્યારે પ્રતિબિબ્બની અપેક્ષથી જ 'મિમ' કહેવામા આવે છે, તે મિબપદ્ધ પણ મિથ્યા છે) એમ જતા વ્યવસ્થાથી તો મિમ-પ્રતિબિબ્બ સત્ય છે, કેમ કે મિમ-પ્રતિમિબ્બ મગ વ્યવસ્થા જ દૃષ્ટાનમા હેતુ 'મુખ' તે મત્ય છે અને એ જ રીતે દૃષ્ટાનમા (મિદ્ધાતમા) હેતુ ચેતન એ પણ મત્ય (ચેતન સત્ય છે, પણ મિમ પ્રતિમિ મગ્ધે અપેક્ષા ધ્વજર અને જીવ મત્ય નથી-માત્ર મ્હેના જ છે, એમ હેનાનુ તાત્પર્ય છે)

(૧) આ રીતે પ્રતિમિમ તેના મગ વ્યવસ્થામા સત્ય હોવાથી-અને તે મુખ વ્યવસ્થા જ પ્રતિમિબદ્ધે ભાસમાન થવાથી-નેતે સત્ય કહેવામા આવે છે

(૨) આભાસનું વ્યવસ્થા જાણા માનવામા આવે છે માટે તે મિથ્યા છે આ પ્રમાણે આભાસવા મા અંગ પ્રતિબિબ્બાદમા તજવત છે (પ્રતિમિબ અત્ય છે-આભાસ મિથ્યા છે)

પડિત શ્રી પીતામહદાસજી અહીં ધર્મ વિશેષ જણાવે છે

જળથી ભરેના અને ધડાઓમા સૂર્યના અને પ્રતિમિબ (આભાસ)

પડે છે તેમા-

(૧) એ એ પ્રતિબિબ્બને વ્યવસ્થા કહે છે

(૨) મચળા મળાને એ સમઘટિ પ્રતિમિબ હેવાય છે

તે પ્રતિમિમોમાથી જળના અભાવને લીધે જોના અભાવ થાય તે પ્રતિ મિબ્બો મૂર્ચની સાથે અબેઃ કહેવાય છે, પણ બીજા પ્રતિબિબ્બોના અબેઃ કહેવાતો નથી એ ગીતે જ્યારે બધા પ્રતિબિબ્બોના અભાવ થાય, ત્યારે તે સમઘટિ પ્રતિમિમનો સુખ સાથે અબેઃ કહેવાય છે

તે જ ગીતે પાઠના હેના આભાસવાનીના રક્ષા-

(૧) અનેક બુદ્ધિ અથવા અવિદ્યા અલ્પજ જળમા જલના અનેક પ્રતિમિબ (આભાસ) છે તેમા એકએક પ્રતિમિબ વ્યવસ્થા જીવ મ્હેનાય છે

(૨) મધાનુ મળાને એક સમઘટિ પ્રતિમિમ ને ધ્વજર મ્હેવાય છે

ઉપર પડે છે દૃષ્ટિ ઉપર પડેલી દૃષ્ટિ દૃષ્ટિમા મુખ ઉપરના મિરોના રક્ષારથી પ્રમસડ મુખ તેમા જુએ છે અર્થાત્ જે મુખ ડેકા ઉપર દેખાતુ જોઈતુ દૃષ્ટ તે જ મુખ દૃષ્ટમા દેખાય છે પરંતુ તેના આ અભાસની જે રક્ષાસના આ વક્રીસવનને લીધે પણ એક પદાર્થ ન થાય ત્યાં ન દેખાતા બીજા જગ્યાએ દેખાય છે-આધ્યાત્મરક્ષા

તેમાંથી જે જીવો ઉપાધિના અભાવથી અભાવ થાય છે, તેનો ધ્વજની સાથે ઉપચારમાત્રથી અભેદ દેહેવાય છે. (અર્થાત્ એ અભેદ દેહેવામાત્ર છે; કેમ કે બેદ હતો જ નહિ.)

એ રીતે ત્યારે બધા જીવોનો અભાવ થશે, ત્યારે તે સ્થિતિ પ્રતિબિંબરૂપ ઈશ્વરનો વિદેહભોક્ષ થશે.

(૧) આ પક્ષમાં જગત અને ધ્વજના, અથવા જીવ અને ધ્વજના અભેદનો બોધ કરનારાં શ્રુતિનાક્રોમાં બાગત્યાગ સક્ષણોનો સ્વીકાર નથી, પણ ‘ગંગામાં ગામ છે’ એ વાક્યની પેઠે આખા વાક્ય બાગનો ત્યાગ અને તેની સાથે સંબંધ રાખનાર ધ્વજનું મદ્ય થતું હોવાથી જાહેરો સક્ષણોનો સ્વીકાર છે.

જે લોકો અધિજ્ઞાન કૃત્ય સિવાય માત્ર શુદ્ધિ મહિન કે અવિદ્યા સહિત આભાસને જીવ માનનારાં વેદાંતના એકદેશી આભાસવાદી છે, તેમનો આવો મત છે.

(૨) આ પક્ષમાં પુરુષાર્થ(ભોક્ષ) માટે પ્રયત્ન કરનારાં જીવોનો ભોક્ષ-દશામાં અભાવ થાય છે; માટે ‘વ્યાજની આગાએ ઉપિયા ધીરનારના મુક્ત ઉપિયા પણ નાશ પામે’ એવી પેઠે ભોક્ષની ઇચ્છાથી પ્રયત્ન કરનારાંનાં જીવનું ન્યૂન પણ નાશ પામે છે. આવો અનર્થ યેના જાગૃતિ આ મિદાંતમાં મુમુક્ષુની પ્રવૃત્તિ બાગે જ થઈ શકે; માટે આ મત સમીક્ષીત નથી.

પંચદશીમાં તથા આ વિચારસાગર અંકમાં—

(૧) અધિજ્ઞાન કૃત્ય મહિન માત્રામ શુદ્ધિ અથવા માભાસ અવિદ્યાને જીવ માન્યો છે.

(૨) અધિજ્ઞાન ધ્વજ મહિન સાખાસ માયાને ઈશ્વર માન્યો છે.

આ પક્ષમાં વાક્ય બાગના એક દેશના ત્યાગથી અને એક દેગના મહાશુદ્ધિ મહાવાક્ય આદિક સ્થગમાં, સિદ્ધાંતમાં માન્ય રાખેલી બાગત્યાગ સક્ષણોનો જ સ્વીકાર છે.

આ પક્ષમાં મુખ્ય આકાશના દશાતનો જ સ્વીકાર છે. એ આકાશનું દશાન સવિસ્તર ‘પંચદશી’ના ચિત્રીપમાં તથા આ પુસ્તકના ચોથા તરંગમાં કહેલું છે.

આ પક્ષની રીતે—

(૧) આકાશના અથવા મુખ્ય આત્મિ પ્રતિબિંબનું અધિજ્ઞાનરૂપ ઉપાદાન ઘટાકાશ અને દર્પણ આદિ છે.

(૨) પરિણામી ઉપાદાન જળ અને અવિદ્યાદિક છે.

(૩) નિમિત્ત કારણ મહાકાશ મુખ આદિક બિંબ તથા ઉપાધિનું સમીપમાં હોવું એ વગેરે છે.

એ પ્રતિબિંબનો બાધ કરીને તેનો યોનાના બિંબરૂપ મુખ વગેરેની સાથે અભેદ થાય છે ખરો, તથાપિ જ્યાં લગી જળ, દર્પણ અને બિંબની સમીપતા-રૂપ નિમિત્ત હોય, ત્યાં લગી બાધ કરેલા પ્રતિબિંબની પણ અનુવૃત્તિ (પ્રતીતિ) થવા કરે છે. એને બાધિતાનુવૃત્તિ કહે છે. તેમ—

(૧) ચિદાભાસરૂપ જીવનું અધિજ્ઞાનરૂપ ઉપાદાન કૃત્ય છે.

(૨) પરિણામી ઉપાદાન નાના બુદ્ધિ અથવા અજ્ઞાન અંશ છે.

(૩) નિમિત્ત કારણ પ્રારબ્ધ છે.

તેમાંથી જે ચિદાભાસ, શુદ્ધિરૂપ અથવા અજ્ઞાન અંશરૂપ ઉપાધિ સહિત પોતાના ચિદાભાસસ્વરૂપનો બાધ કરે છે; અને 'હું' વગેરે શબ્દાચક શબ્દનો લક્ષ્ય અર્થ જે કૃત્રિય અધિષ્ઠાનરૂપ પોતાનું નિજ રૂપ તેનું અભિમાન કરે છે; અને એમ કરીને તે 'હું' શબ્દના લક્ષ્યરૂપ કૃત્રિયની બિંબરૂપ બ્રહ્મ સાથે પહેલાંથી એકતા છે તેને જાણે છે, તે મુક્ત થાય છે—બીજા બદ્ધ છે.

પદ્યપિ પાછળ કહેવું 'હું' બ્રહ્મ હું' એ જ્ઞાન થવાની સાથે જે અવિદ્યારૂપી ઉપાદાનનો નાશ થાય છે; અને તે અવિદ્યાના કારણરૂપ જગત સહિત ચિદાભાસનો બાધ થઈ જાય છે, તથાપિ જ્યાં સગી પ્રારબ્ધરૂપ નિમિત્ત છે, ત્યાં સગી બાધ પામેલા (મિથ્યા જાણેલા) દેહાદિ જગત સહિત ચિદાભાસની અનુવૃત્તિ (પ્રતીતિ) થયા કરે છે. જ્યારે પ્રારબ્ધનો અંત આવે છે ત્યારે તે પ્રતીતિનો અભાવ થાય છે. એનું નામ જ ચિદાભાસરૂપ જીવનો વિદેહ મોક્ષ છે. પાછળ કહેલા બિંબ-પ્રતિબિંબ પક્ષ કરતાં આ આભાસ પક્ષ ઉત્તમ છે.

બિંબ-પ્રતિબિંબવાદમાં—

(૧) પ્રતિબિંબનું અધિષ્ઠાનરૂપ ઉપાદાન બિંબ છે.

(૨) પરિણામી ઉપાદાન મુખ આદિક બિંબનું અજ્ઞાન છે.

(૩) નિમિત્ત કારણ દર્પણ અને બિંબની સમીપતા વગેરે છે.

બિંબ અને પ્રતિબિંબની એકતાનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે પ્રતિબિંબપણાની નિવૃત્તિ થાય છે; પરંતુ જ્યાં સુધી બિંબ અને દર્પણની સમીપતારૂપ ઉપાધિ (નિમિત્ત) હોય છે, ત્યાં સુધી મિથ્યા જાણેલા પ્રતિબિંબપણા સિવાય પ્રતિબિંબના સ્વરૂપની પ્રતીતિ થાય છે. જ્યારે દર્પણ આદિકને લઈ લેવામાં આવે, ત્યારે જ પ્રતિબિંબની પ્રતીતિનો અભાવ થાય છે.

(૧) તેમ એક જ અજ્ઞાનથી શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ બિંબમાં સ્વરૂપ પ્રતિબિંબ બાવ પ્રતીત થાય છે. તેનું ઉપાદાન અજ્ઞાન છે અને અધિષ્ઠાન શુદ્ધ બ્રહ્મ છે.

(૨) નિમિત્ત કારણ અદૃષ્ટ છે. જ્યારે તે પ્રતિબિંબને પોતાના બિંબરૂપ બ્રહ્મની સાથે પોતાની એકતા પ્રતીત થાય છે, ત્યારે તેનો પ્રતિબિંબભાવ (સ્વભાવ) નિવૃત્ત થાય છે; પરંતુ જ્યાં સગી પ્રારબ્ધરૂપ ઉપાધિ (નિમિત્ત) હોય છે, ત્યાં સગી બાધિત થયેલા જગત સહિત એ જીવના જીવપણારહિત સ્વરૂપની પ્રતીતિ થાય છે; (એટલે પોતાના ખરા સ્વરૂપને જાણ્યા છતાં પણ જીવપણુ દેખાયા કરે છે અને જીવ તરીકેનો વ્યવહાર ચાલુ રહે છે.) જ્યારે પ્રારબ્ધનો અંત આવશે, ત્યારે તે પ્રતીતિનો અભાવ થઈને કેવળ શુદ્ધ બ્રહ્મ અવશેષ રહેશે. એ જ તેનો વિદેહમોક્ષ છે.

આ પક્ષમાં સ્વભાવની યેડ મુખ્ય એક જીવનો અંગીકાર છે; અને જે અનેક જીવો પ્રતીત થાય છે તે જીવાભાસ છે. એમાં ત્રણ સત્તાનો અંગીકાર છે; માટે આ પણ વ્યાવહારિક પક્ષ કહેવાય છે; પરંતુ બીજા બધા વ્યાવહારિક પક્ષો કરતાં આ પક્ષ ઉત્તમ છે.

આ રીતે આભાસવાદ અને પ્રતિગિજવાદમાં ભેદ છે.

અવચ્છેદવાદ

કેટલાક ગ્રંથોમાં—

(૧) શુદ્ધ સત્ત્વગુણ મહિત માયાવિશિષ્ટ ચેતનને કંથિર કહે છે.

(૨) મહિત સત્ત્વગુણ સહિત અંતઃકરણનું ઉપાસન-એવી અવિદ્યાના અંગવિશિષ્ટ ચેતનને છુવ કહે છે.

એને અવચ્છેદવાદ કહે છે.

એ રીતે સપગી વેદાંતની પ્રક્રિયાઓ અડેન આત્માને જાણવા માટે છે; માટે જે પ્રક્રિયાથી જિજ્ઞાસુને બોધ થાય, તે જ પ્રક્રિયા તેને માટે સારી છે; નથાપિ વાક્યવૃત્તિ અને ઉપદેશસાદૃશીમાં ભાષ્યકારે આભાસવાદ જ લખ્યો છે, માટે આભાસવાદ જ શ્રેષ્ઠ છે.

(એ સિવાય-કાર્યકારણવાદ, અવચ્છિન્ન-અવચ્છિન્નવાદ અને દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદ વગેરે વાદ પણ શાસ્ત્રોમાં ક્યન કર્યા છે, તે અપખ્યાદીક્ષિતકૃત સિદ્ધાંત-લેશમાં નથા નિશ્ચયસકૃત વૃત્તિપ્રભાકરના અદ્યમ પ્રકાશમાં જોઈ લેવા.)

આભાસવાદની રીતે ચારે મહાવાક્યોમાં

ભાગત્યાગ લક્ષણ

‘તત્ત્વમસિ’ એટલે ‘તે તુ છે’ કત્યાદિ મહાવાક્યો કહેવાય છે; કેમ કે તે અપરોક્ષજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારા વાક્યો છે. તે મિવાયના વાક્યો, જેનાથી પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, તેને અવાંતર-વાક્યો કહે છે.

(ચારે મહાવાક્યોમાં પણ ‘તત્ત્વમસિ’ વાક્યને ઉપદેશવાક્ય કહે છે; અને બ્રાહ્મીનાં ત્રણ વેદનાં ત્રણ મહાવાક્યોને અનુભવ-વાક્યો કહે છે. કારણ સ્પષ્ટ છે, ‘તત્ત્વમસિ’ એ ગુરુનો શિષ્યને ઉપદેશ હોય એવું વાક્ય છે; અને બ્રાહ્મીનાં ‘અયમાત્મા બ્રહ્મ’ (આ આત્મા બ્રહ્મ છે,) ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ (હું બ્રહ્મ છું) અને ‘મજ્ઞાનમાનન્દ્યં બ્રહ્મ’ (જ્ઞાન અને આનંદ બ્રહ્મ છે)-એ બોલનારનો પોતાનો અનુભવ જાણવાનો હોય તેવાં વાક્યો છે.)

(૧) સામવેદનું મહાવાક્ય ‘તત્ત્વમસિ’

(ક) માયા, માયામાં આભાસ અને માયાનું અધિજ્ઞાન ચેતન-એ ત્રણે મળીને સર્વશક્તિ અને સર્વજ્ઞતાદિકે ધર્મ સહિત કંથિર છે, અને ‘તત્’ પદનું વાચ્ય છે.

(ઘ) વ્યપ્તિ અવિદ્યા, અવિદ્યામાં આભાસ અને તેનું અધિજ્ઞાન ચેતન-એ ત્રણે મળીને અવ્યશક્તિ, અવ્યજ્ઞતા વગેરે ધર્મ સહિત કંથિર છે; અને તે ‘ત્વમ્’ પદનું વાચ્ય છે.

એ ‘તે’ વિરદ્ધ ધર્મોવાળા ચેતનની એકતાનો બોધ ‘તત્ત્વમસિ’ મહાવાક્ય દે છે, પણ તે મંભવિન નથી લાગતો; માટે—

(ક) આભાસ સહિત માયા અને માયાએ કરેલા અર્વજ્ઞતા વગેરે ધર્મ એટલે વાચ્ય ભાગ છોડી છર્તે બ્રાહ્મી રહેલા ચેતન ભાગમાં ‘તત્’ પદની ભાગત્યાગ લક્ષણ કરવી

(ચ) આમાસ સહિત અવિદ્યા અંશ અને અવિદ્યાદૃન અત્પશક્તિ, અત્પરનાદિક ધર્મ ને ‘ત્વમ્’ પદનો વાચ્ય ભાગ છે, તેને છોડી દર્શને ચેતન ભાગમાં ‘ત્વમ્’ પદની ભાગત્યાગ લક્ષણ કરવી. આ રીતે ભાગત્યાગ લક્ષણ કરવાથી ઈશ્વર અને શુન્યા સ્વરૂપમાં લક્ષ્ય ને ચેતન ભાગ તેની એકતાનો ‘તત્ત્વમસિ’ મહાવાક્ય બોધ કરે છે.

(૨) અથર્વવેદનું મહાવાક્ય ‘અયમાત્મા બ્રહ્મ’

‘અયમાત્મા બ્રહ્મ’ (આ આત્મા બ્રહ્મ છે) એ મહાવાક્યમાં—

(ક) ‘આત્મા’ પદનું વાચ્ય શુદ્ધ છે, અને

(ચ) ‘બ્રહ્મ’ પદનું વાચ્ય ઈશ્વર છે. આ જગ્યાએ બ્રહ્મ એટલે શુદ્ધ બ્રહ્મ કહેવાનું શ્રુતિનું તાત્પર્ય નથી, પણ ‘ઈશ્વર’ એવો અર્થ બ્રહ્મપદનો સમજવાનો છે. એ વાત ચોથા તરંગમાં કહી આવ્યા છીએ, ત્યાં જોવી.

શુદ્ધ અને ઈશ્વરની એકતા ‘તત્ત્વમસિ’ માં કરી બતાવી છે, તેમ અહીં પણ કરવાની છે.

આ મહાવાક્યમાં લક્ષ્ય અર્થ (શુદ્ધ ચેતન) તે પરોક્ષ નથી; પણ અપરોક્ષ છે, એમ બતાવવાને ‘અયમ્’ (આ) પદ મુકેલું છે, અર્થાત્ ‘આ’ એટલે મર્ચને અપરોક્ષ એવો આત્મા બ્રહ્મ છે, એવો એ મહાવાક્યનો અર્થ છે.

અપરોક્ષ બે પ્રકારનું છે.—

(૧) એક તો આત્મા ત્રયપ્રકાર હોવાથી શુદ્ધિથી જ્ઞાનનો વિષય ને આત્માનું સ્વરૂપ તે અપરોક્ષ છે.

(૨) ખીજું ‘હુ સ્વપ્રકાર આત્મા છું’ એવી રીતે શુદ્ધિથી અવલોકન કરવું, તે પણ અપરોક્ષ કહેવાય છે.

તેમાંથી પ્રથમનું અપરોક્ષ નિત્ય (સદા વિદ્યમાન) છે; અને ખીજું (શુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ) અપરોક્ષ અનિત્ય (કદાચિત્ ચવાવાશું) છે.

(૩) યજુર્વેદનું મહાવાક્ય ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’

‘અહં બ્રહ્મ અસ્મિ’ એટલે (હુ બ્રહ્મ છું), એ મહાવાક્યમાં—

(ક) અહં પદનું વાચ્ય શુદ્ધ છે.

(ચ) બ્રહ્મ પદનું વાચ્ય ઈશ્વર છે.

એ બંને પદોની પાછળ કલા પ્રમાણે ચેતન ભાગમાં લક્ષણ કરવી.

(૪) ઋગ્વેદનું મહાવાક્ય ‘પ્રજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ’

આ મહાવાક્યમાં—

(ક) પ્રજ્ઞાન પદનું વાચ્ય શુદ્ધ છે અને

(ચ) બ્રહ્મ પદનું વાચ્ય ઈશ્વર છે.

બંને પદોની પહેલાંની પેઠે ભાગત્યાગ લક્ષણ કરવી.

લક્ષ્ય ને અક્ષાત્મા તે આનંદ શુણ્ણવર્તો નથી, પણ આનંદરૂપ છે, એ અર્થ જણાવવા મહાવાક્યમાં ‘આનંદ’ પદ મુકેલું છે.

આત્માથી અલિપ્ત બ્રહ્મ આનંદરૂપ છે, એવો :

(પ્રજ્ઞાનમ્-આત્મા, બ્રહ્મ-ઈશ્વર, આનંદમ્-આનંદરૂપ

તેની રીતે મહાવાક્યમાં ભાગત્યાગ લક્ષણથી અર્થતો બોધ થાય છે, તેમ ત્રીજાં વાક્યોમાં પણ સત્ય, જ્ઞાન, આનંદ એ સમ્પદો પણ ભાગત્યાગ લક્ષણથી જ શુદ્ધ બ્રહ્મનો બોધ કરે છે, ચક્રિયથી બોધ કરતાં નથી; કેમ કે શુદ્ધ બ્રહ્મ કોઈ પદ્મ વાચ્ય નથી, એવો નિર્દાન છે; માટે જ્યાં પદ વિશિષ્ટનાં (સિંગેપલ્યુ યુક્ત અર્થનાં) વાચક છે; અને શુદ્ધ બ્રહ્મનાં લક્ષક છે.

(૧) માયા બ્રહ્મની અપેક્ષાએ-બ્રહ્મને લીધે-મત્ત બામે છે, માટે માયાની આપેક્ષિક સત્ત્વના છે; અને ચેતન પોતાની સત્ત્વના માટે કોઈની અપેક્ષા રાખતું નથી; તેથી તેની નિરપેક્ષિક સત્ત્વના છે. એ જન્મે સત્ત્વના મળીને મત્ત પડેના વાચ્યાર્થ છે અને નિરપેક્ષ મત્ત એ લક્ષ્યાર્થ છે.

(૨) બુદ્ધિવૃત્તિપ જ્ઞાન અને સ્વપ્નપ્રકાશ જ્ઞાન એ જન્મે મળીને જ્ઞાન-પદ્મનો વાચ્યાર્થ છે; અને સ્વપ્નપ્રકાશ જ્ઞાન ભાગ લક્ષ્યાર્થ છે.

(૩) વિપ્લવના મંદ્રપથી ઉત્પન્ન થયેલી સુખાકાંત માત્તિક અંતઃકરણની વૃત્તિ અને પરમ પ્રેમનું સ્થાન એવું ચક્રપ્રસુપ્ત એ જન્મે મળીને આનંદ પદ્મનો વાચ્યાર્થ છે; અને વૃત્તિભાગને છોડીને ચક્રપ્રભાગ માત્ર લક્ષ્યાર્થ છે.

આ રીતે મયળા પદોની શુદ્ધ બ્રહ્મમાં લક્ષણ કરવાનું મંદ્રેપથી શારીરિક નામે ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે.

લક્ષણા પ્રકરણનો સારાંશ

વર્ણન—ગંગાર્મ પ્રામ જહતી લક્ષણા યા ડોર લલિ .

સોન ધાવે લક્ષણા બજહતી જનાર્યે .

‘સોરં યહ ઘસ્તુ’ હહાં લક્ષણા હે ભાગત્યાગ .

દૂજો નામ જહતી બજહતી સુનાર્યે .

‘તત્ત્વમસિ’ આદિ મહાવાક્યનર્મ ભાગત્યાગ .

લક્ષણા ન જહતી બજહતી ચતાર્યે .

બ્રહ્મ કાઠ પદકા ન યાચ્ય યોં ચલ્લાંને વેદ .

ચાતે સર્વપદનર્મ રીતિ યોં લલાર્યે . ૪૨ .

માયામાંહિ સત્યતા જુ ઓર માંતિ માપિયત .

બ્રહ્મમાંહિ સત્યતા જુ ઓર માંતિ માપિયે .

દોઝ મિલી સત્યપદ યાચ્ય મુનિ માપત .

બ્રહ્મમાંહિ સત્યતા જુ લક્ષ્ય ભાગ રાલિયે .

બુદ્ધિવૃત્તિ સંચિત હૈં મિલે જ્ઞાનપદ યાચ્ય .

સંચિતસ્વરૂપ લક્ષ્ય બુદ્ધિવૃત્તિ નાલિયે .

આત્મ ઓ વિવેકો સુખ યાચ્ય પદ આનંદકો .

વિવેસુખ ત્યાગી આત્મસુખ લક્ષ આલિયે . ૪૪ .

(૧) ‘જંગામાં ગામ છે’ એ જહતી લક્ષણાનું ઉદાહરણ છે.

(૨) ‘લાલ દોડે છે’ એ અજહતી લક્ષણાનું ઉદાહરણ છે.

(૩) ‘તે આ છે’ એ ભાગત્યાગ લક્ષણાનું ઉદાહરણ છે.

એને જ કોઈ 'જહતી-અજહતી' પણ કહે છે.

(૪) 'તત્ત્વમસિ' આદિ મહાવાક્યોમાં લાગત્યાગ લક્ષણ કરવી; જહતી અને અજહતી લક્ષણ કરવી નહિ.

(૫) પ્રથમ કોઈ પદનું વાચ્ય નથી, એમ. વેદમાં કહ્યું છે; માટે પ્રથમે જણાવનારાં સ્વર્ગમાં પદોમાં આ રીતે લાગત્યાગ લક્ષણ કરી લક્ષ્યાર્થ પ્રથમે જણાવ્યું. ૪૩

(૬) માયામાં જુદા પ્રકારની (સાપેક્ષ) સત્યતા છે, અને પ્રથમમાં જુદા પ્રકારની (નિરપેક્ષ) સત્યતા છે.

(૭) એ જાને સત્યતા એ સત્યપદનો વાચ્યાર્થ છે અને પ્રથમ એ સત્યપદનો લક્ષ્યાર્થ છે.

(૮) બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન અને સ્વયંપ્રકાશ જ્ઞાન એ જાને મળીને જ્ઞાનપદનો વાચ્યાર્થ છે; અને જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રથમ એ જ્ઞાનપદનો લક્ષ્યાર્થ છે. ત્યાં બુદ્ધિની વૃત્તિનો ત્યાગ કરવો.

(૯) વિષયનું મુખ અને આત્મસ્વરૂપ મુખ એ જાને મળીને આનંદપદનો વાચ્યાર્થ છે; તેમાંથી વિષયમુખ ત્યજી હઈ આનંદ-સ્વરૂપ પ્રથમ એ આનંદ પદનો લક્ષ્યાર્થ છે એમ કહેવું. ૪૪

લક્ષણા વિશે શંકા-સમાધાન

વોહા—एक हि पदमें लक्षणा, -मानै नहीं विरोध ।

दोय पदनमें लक्षणा, निष्फल कहत सुबोध-॥ ४५ ॥

એક જ પદમાં લક્ષણા માને, તો વિરોધ આવતો નથી; પણ જાને પદોમાં લક્ષણા માનવી નિષ્ફળ છે, એમ પાડિતો કહે છે. ૪૫

शंका: जने पदमां लक्षणा मानवी ससुक्तिः नथी

વાદી:—મહાવાક્યોમાં વિરોધ દૂર કરવા જને પદમાં લક્ષણા માનવામાં આવી છે, એટલે તત્ત્વમ્ અસિ એમાંનાં તત્ત્વ અને ત્વમ્ એને પદોને બ્રહ્મનાં લક્ષ્યક માની, એ જાને પદોમાં લક્ષણા કરી છે—વાચ્યાર્થ ઓગતો ત્યાગ કરી લક્ષ્યાર્થ ભાગ મીડયો છે—એમાં જુદાની જરૂર નહોતી, કેમ કે એક પદમાં લક્ષણા માનવાથી પણ વિગેયરૂપ દૂર થઈ ગઈ છે; જાને પદમાં લક્ષણા માનવાની જરૂર નથી.

જો કે સર્વજનાદિ વિશિષ્ટ ઈશ્વરની અસ્પષ્ટતાદિ વિગિષ્ટ જ્ઞાનની માથે એકતા સંભવતી નથી; નથાપિ જાને પદમાંથી એકતા પદનું લક્ષ્ય જે શુદ્ધ બ્રહ્મ તેની વિશિષ્ટતા સાથે (વિગેયજ્ઞાનના બેમાંના કોઈ પણ એક પદ માથે) એકતા, જાને છે. દર્શન: એમ—

क. 'यद् भगवन् ब्रह्म' आ जीने सत्त्व धर्मविशिष्ट भगवन्ती ब्रह्मभूत्व धर्मविशिष्ट साथे એકતા કહેવી નિષ્ફળ છે; પણ તે જોમાંથી એક પદનું વિગેયજ્ઞ (સત્ત્વ) છોડી દર્શન—

સ્વ. 'મનુષ્ય આત્મણ છે' એ રીતે ગ્રહ્ય ધર્મરહિત શુદ્ધ મનુષ્યને 'આત્મનુત્વ વિશિષ્ટ કહેવામાં વિરોધ નથી.

એ જ રીતે—

જો અપ્પનાદિ ધર્મવિશિષ્ટ ચેતનની અને સર્વજ્ઞતા ધર્મવિશિષ્ટ ચેતનની એકના માનવી વિરુદ્ધ છે, પણ—

સ્વ. 'જીવવાચક પદ અથવા ઈશ્વરવાચક પદની ચેતનમાં ક્ષણભૂ કારીને લક્ષ્ય' જે ચેતનમાત્ર તેની સર્વજ્ઞતાદિ ધર્મવિશિષ્ટ ઈશ્વર સાથે અથવા અપ્પનાદિ ધર્મવિશિષ્ટ જીવ સાથે એકના કહેવામાં વિરોધ આવતો નથી.

માટે જાને પદમાં ક્ષણભૂ માનવી સ્થુલિક નથી.

સમાધાન : જાને પદમાં ક્ષણભૂ સ્ફુળ છે

વર્ણન—લક્ષણા જો કહે એકપદ માંહિ તાકું યહ ।

પૂછી દોય પદનમે કૌનસે મેં લક્ષણા ॥

પ્રથમ વા દ્વિતીય મેં કહે તાહિ ભાષી યહ ।

વાક્યન કો દોયગો વિરોધ મૂઢલક્ષણા ॥

તૌનિ વાક્યમણ્ય જીવવાચક પ્રથમ પદ ।

'તત્ત્વમસિ' ચામેં આદિપદ દેશ લક્ષણા ॥

પ્રથમ વા દ્વિતીયકો નેમ નહીં વનૈ યાતે ।

માપત હૈં પદનમેં લક્ષણા સુલક્ષણા ॥ ૪૬ ॥

જે એમ કહે, કે એક પદમાં ક્ષણભૂ કરવી, તેને એમ પૂછવું, કે જે પદમાંથી કયા પદમાં ક્ષણભૂ કરવી? જે તે એમ કહે, કે પહેલા પદમાં અથવા બીજા પદમાં ક્ષણભૂ કરવી, તો તેને કહેવું, કે જે મૂઢ લક્ષણવાળા! એમ કરવાથી વાક્યનો વિરોધ થશે; કેમ કે (ચાર મહાવાક્યમાંથી) ત્રણ વાક્યમાં પ્રથમ પદ જીવવાચક છે, અને 'તત્ત્વમસિ' વાક્યમાં પ્રથમ પદ ઈશ્વરવાચક છે; તેથી (જે એક જ પદમાં ક્ષણભૂ કરવાની હોય, તો) પહેલા પદમાં ક્ષણભૂ કરવી કે બીજા પદમાં કરવી, તેનો કાંઈ નિયમ રહેશે નહિ; માટે ઉત્તમ લક્ષણવાળા આચાર્યો જાને પદમાં ક્ષણભૂ કરવાનું કહે છે. ૪૬

સિદ્ધાંતી—તમે જે પદ પછી એક પદમાં ક્ષણભૂ માનો છો, ત્યારે એટલું તો કહો કે તે એમાંથી કયા પદમાં ક્ષણભૂ માનો છો ?

વાદી—જ્યાં મહાવાક્યોના પહેલા પદમાં ક્ષણભૂ માનવી અથવા બીજા પદમાં ક્ષણભૂ માનવી, કોઈ પણ એક પદમાં ક્ષણભૂ માનવી.

નિદ્ધાંતી—તમે પ્રથમ પદમાં જ ક્ષણભૂ માનશો, તો ચારે મહાવાક્યોનો પરસ્પર વિરોધ આવશે; કેમ કે—

(૧) 'મહં ગ્રહ્ય અસ્મિ' (૨) 'પ્રજ્ઞાનં જ્ઞાનંદં બ્રહ્મ' અને

(૩) 'જયં આત્મા ગ્રહ્ય' એ ત્રણ વાક્યોમાં જીવવાચક પદ પ્રથમ છે અને

(૪) 'તન્ ત્વં અસિ' એ વાક્યમાં ઈશ્વરવાચક પદ પ્રથમ છે.

(ક) ૬વે જો પદે પ્રથમ પદમાં જ લક્ષ્ય ॥ માનીએ, તો પ્રથમનાં ત્રણ વાક્યોનો એવો અર્થ થશે, કે ચેતન એ સર્વજનાદિ વિશિષ્ટ ઈશ્વરરૂપ છે, અને—

(જ) ‘તત્ત્વં અસિ’ એ વાક્યનો એવો અર્થ થશે, કે ચેતન એ અપ્રજનાદિ વિશિષ્ટ સંભારી રૂપરૂપ છે.

કેમ કે પહેલાંનાં ત્રણ વાક્યોમાં પ્રથમ પદ ઉપવાચક છે, તેની લક્ષના ચેતન ભાગમાં થશે, અને બીજાં જો ઈશ્વરવાચક પદ છે, તેનો લક્ષ્યાર્થ નહિ લેવાનો હોવાથી તેનો માત્ર વાચ્યાર્થ જ લેવાશે.

અને ‘તત્ત્વમસિ’માં પ્રથમ પદ ઈશ્વરવાચક છે, તેની ચેતન ભાગમાં લક્ષણા થશે અને બીજાં જો ઉપવાચક પદ છે, તેના વાચ્યાર્થનું જ મહત્વ થશે.

એવી રીતે પ્રથમ પદમાં જ લક્ષણા કરવાનો નિયમ કરવાથી મહાવાક્યોનો પરસ્પર વિરોધ થશે.

વાદી—પણ એમ હશે તો અમે વાક્યના બીજા પદમાં લક્ષણા માનીશું, પણ એક જ પદમાં માનીયું.

સિદ્ધાંતી—જો જ્યાં વાક્યોના બીજા પદમાં લક્ષણા માનશે, તો—

ક. પ્રથમનાં ત્રણ વાક્યોમાં પહેલું જો ઉપવાચક પદ છે, તેના વાચ્યાર્થનું મહત્વ થશે અને પછીનું જો ઈશ્વરવાચક પદ છે તેની માત્ર ચેતન ભાગમાં લક્ષણા થશે; તેથી અપ્રજનાદિ ધર્મવિશિષ્ટ ચેતન છે, એવો એ ત્રણ વાક્યોનો અર્થ થશે; અને—

જ. ‘તત્ત્વમસિ’ માં પહેલું પદ ઈશ્વર છે, તેના વાચ્યાર્થનું મહત્વ થશે; અને બીજાં જો ઉપવાચક પદ છે, તેની ચેતનમાં લક્ષણા થશે; તેથી સર્વજનાદિ ધર્મવિશિષ્ટ ચેતન છે, એવો ‘તત્ત્વમસિ’નો અર્થ થવાથી મહાવાક્યોનો પરસ્પર વિરોધ થશે.

આમ હોવાથી વાક્યના પહેલા કે બીજા પદમાં લક્ષણાનો નિયમ ચર્ચા શકે નહિ અને એટલા માટે જ વિદ્વાન આચાર્યો વાક્યના બંને પદોમાં લક્ષણા માને છે.

વાદી—વારુ, ત્યારે વાક્યના પ્રથમ કે દ્વિતીય દોર્ષ એક જ પદમાં લક્ષણા કરવી એવો નિયમ અમે કરતા નથી, પણ જ્યાં વાક્યોમાં ઈશ્વરવાચક પદમાં લક્ષણા કરવી, એવો નિયમ કરીએ છીએ, પછી તે ઈશ્વરવાચક પદ પહેલું હોય કે પછી હોય, એમ કરવાથી વિરોધ આવશે નહિ.

એનો ઉત્તર હવે પછીના દોહગથી આપે છે.

એકલા ‘ઈશ્વર’ પદમાં લક્ષણા સંભવતી નથી.

દોહ—ઈશપદ્દિ લક્ષક કહે, સર્વ અનર્થકો જ્ઞાનિ ।

જ્ઞેયદોષ શ્રુતિ વાક્યમે, કૈ પુરુષારથહનિ ॥ ૪૭ ॥

જો ઈશ્વરવાચક પદમાં જ લક્ષણા માનીએ, તો અકપરતા, પરાધીનતા, જન્મમરણ વગેરે દુઃખનાં સાધનરૂપી અનર્થવાળો છવ એ જ શ્રુતિવાક્યમાં જ્ઞેય કહ્યો છે એમ ઠરશે; અને એમ ઠરશે તો પછી મોક્ષ વસ્તુનો જ નાશ થશે ! ૪૭

ટીકા—નાત્પર્ય કે જે ઈશ્વરવાચક પદમાં જ લક્ષણ માનીએ, તે મહા-વાચનો આવે. અર્થ થયે:—

‘તત્’નું પદ લક્ષ્ય જે અદ્ય, અમંગ, માયામળરહિત ચેતન તે કામ-કર્મ અવિદ્યાને અંધીન, અદ્યત્ત, અપ્રસક્તિ, પરિચિન્ન, પુણ્યપાપ-સુખદુઃખ, જન્મમરણ-ગમનાગમન આદિક અનંત અનર્થનું પાત્ર છે !’

જે મહાવાચનો એવો અર્થ થાય તો પછી જિજ્ઞાસુને એ જ અર્થમાં સ્થિતિ કરવી પડે; અને જેમાં શુદ્ધિની સ્થિતિ થાય છે, તે જ અર્થને મત્સ્ય પછી પામે છે; માટે વેદવાક્યના વિચારથી મુમુક્ષુને અનર્થની જ પ્રાપ્તિ થયે-આનંદની પ્રાપ્તિ નહિ થાય ! માટે ઈશ્વરવાચક પદમાં લક્ષણ છે, અને શુદ્ધ-વાચક પદમાં લક્ષણ નથી, એ નિયમ સુધારેલ નથી.

એકલા શુદ્ધ પદમાં લક્ષણ સંભવતી નથી

વાદી—વારુ ત્યારે, એકલા શુદ્ધ પદમાં લક્ષણ ન માનો, ઈશ્વર પદમાં લક્ષણ માનજો; એમ થવાથી પુરુષાર્થની (મોક્ષની) હાનિ થવાની નથી; કેમ કે શુદ્ધ વાચક પદમાં લક્ષણ માનવાથી મહાવાચનો આવે. અર્થ થયે

‘ત્વમ્’ પદનું લક્ષ્ય જે ચેતન ભાગ, તે સર્વસક્તિમાન, સર્વજ્ઞ, સ્વતંત્ર, જન્માદિક બંધરહિત ઈશ્વરરૂપ છે’ એવા અર્થમાં શુદ્ધિની સ્થિતિ કરવાથી જિજ્ઞાસુને ઉત્તમ ઈશ્વરભાવની પ્રાપ્તિ થયે, માટે અવાચક પદમાં લક્ષણ કરવી એવો નિયમ કરવાથી હાનિ દેખાતી નથી.

સોદા—સાક્ષી સ્વપદ લક્ષ્ય કહુ, કેસે દંશસ્વરૂપ ।

યાતે દોષદલક્ષણા, ભાવત ચતિચર ભૂપ ॥ ૪૮ ॥

‘ત્વમ્’ પદનો લક્ષ્ય જે સાક્ષી, તે ઈશ્વરરૂપ શી રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ ‘ત્વમ્’ પદના લક્ષ્યને ઈશ્વરરૂપ કહેવાય નહિ; માટે જ્ઞાની મુનિઓ જાને પદમાં લક્ષણ દરવાજું કહે છે. ૪૮

ટીકા—નાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે

સિદ્ધાંતી—તમે શુદ્ધ પદમાં જ લક્ષણ માનો છો અને ઈશ્વર પદમાં લક્ષણ નથી માનતા એમ જ ને ?

વાદી—હા.

સિદ્ધાંતી—‘ત્વમ્’ પદની લક્ષણ વ્યાપક ચેતનમાં છે ? અથવા જેટલા દેશમાં ‘અવની’ ઉપાધિ છે, તેટલા દેશમાં રહેલું જે સાક્ષીચેતન, તેમાં ‘ત્વમ્’ પદની લક્ષણ છે ?

વાદી—વ્યાપક ચેતનમાં ‘ત્વમ્’ પદની લક્ષણ છે.

સિદ્ધાંતી—એ સંભવતું નથી; કેમ કે વાચ્યાર્થમાં જેનો પ્રવેશ હોય-વાચ્યવસ્તુમાં જે રહેલું હોય, તેમાં ભાગત્યાગ લક્ષણ થઈ શકે છે. વ્યાપક ચેતનનો પ્રવેશ વાચ્યાર્થમાં નથી-સધજે વ્યાપી રહેલું ચેતન પરિચિન્ન (મર્યાદિત) શુદ્ધ વાચ્યાર્થમાં હોઈ શકે નહિ-પણ અવશ્યની ઉપાધિરૂપ દેશમાં રહેલું જે સાક્ષીચેતન તેનો વાચ્યમાં પ્રવેશ છે; માટે સાક્ષીચેતનમાં જ ‘ત્વમ્’ પદની લક્ષણ છે, વ્યાપક ચેતનમાં નથી.

એના એક ઇના સાક્ષાન્વનનમા નમામ ઇનોના હલ્લમા પ્રેરણા પ્રવાની રાક્ષિ અને આખા વગનમા રાખી ગડેરાય નિશ્ચિનો ધર્મ મળવનો નથી નથી માતા મન અપ ૧૫ / તેમા નિશ્ચરો ધર્મ ને પગેક્ષના ને કોવાનો પ અત્યંત જન નવ ઠ

૧૫ મારાગદિત નાધીયેનનને માધારિનિષ્ટ કેનુ પણ અનભરિત / તમ નામીરિના ॥ માલુમને નામીરામે કહેવો અને મકારરક્ષિત નિ / જાગમને મગારો કહેવો નબલે નહિ, તેમ માનીયેનનને નિશ્ચર કહેવુ એ પણ મભરતું નથી ના એમ જના પણ ને કાર મતાસકનો એવો જ અર્થ પ્રે તે મહારાજ નમજારિત અર્થનું પ્રતિપા / જનારુ કે, એમ કહેવુ પ /

પગુ મને પગેમા નક્ષા માનવાથી એ દોષ આવે નહિ કેમ કે એમતાના નિગેની તમામ ધર્મોનો ત્યાગ ગી અને પગેમા પ્રાપ્ત વાચનો ને મવ ધમરક્ષિત ચેનન ભાગ તેમા જને પગેની નમણા રવી

ચેનનનો ન ઉપાધિથી અને ઉપાધિત ધર્મથી છે, ચ્યપથી થી ઉપાધિ અી ઉપાધિત ધર્મોનો ત્યાગ રવાથી મને પગેના લ વગન ॥ એ ના મભલે છે ઉપાધરબ જેમ ધર્માસમા ધર્મદિ ત્યજને મવિનિષ્ટ આપમા માથ એ તા થી નહિ, પણ મારદિનો ત્યાગ ગીએ તો એમતા મને છે

માકાવાકચનાં બંને પદોમાં પરસ્પર ઓતપ્રોત ભાવ

દોહા—તત્ત્વ ત્વ તત્ રીતિ ચહ, સવ યાવ્યનમ્ જાનિ /

જાતે હોય પગેક્ષતા, પરિચ્છિન્નતા હાનિ ॥ ૪૯ ॥

સર્વ વાક્યોમા ‘તત્ ત્વમ્’ (તે તું) અને ‘ત્વમ્ તત્’ (તું તે) એ પ્રમાણે ઓતપ્રોત ભાવની રીતિ બણવી, એવો ઓતપ્રોત ભાવ કરવાથી વાકચના અર્થમા પગેક્ષના અને પરિચ્છિન્નતારૂપ પ્રાપ્તિ નાશ પામે છે ૪૯

ટીકા—મના મહાવાચ્યેમા હવચાચ અને નિશ્ચરાચ ને પદા હોય કે તેમને પરસ્પર યાન જનીને જોનવાથી—એટલે પહેલુ ૧૦ પછી અને પગીન (ખીશુ) ૫૦ પહેલુ જોનવાથી ને અર્થ ઉત્પન થાય છે તને ઓતપ્રોત ભાવ છે જેમ ‘તત્ ત્વમ્ અસિ મને ૦ ની ‘ત્વમ્ તત્ અસિ’ એમ જોનવુ તે જોતપ્રોત ભાવની રીતિ કહેવાય છે

ઓતપ્રોત ભાવનુ ખીશુ નામ અન્યથ અને વ્યતિહાર પણ ૦ જેમ એ માલુમ પગ ચાની એ કે જોથી દૂર આવેના ખીજે કેમજો ૧૧૧ અને તે ખીજે કેકાચેવી પા ૧ મગો ૧ જો ગાવે એમ ગવાથી તને જના ૫ ૫૩૫૨ જાન થાય છે એ જ રીતે જોતપ્રોત નાચી નાજાયન ચિતન વચાથી પગેક્ષતા ને પરિચ્છિન્નતા દૂર થાય કે એમને ક્ષમચેતન્યની પગેક્ષતા દૂર થાય કે અને નિશ્ચરની પરિચ્છિન્નતા દૂર થાય છે

(૧) ‘તત્ ત્વમ્’ એમ હેવા વડે તત્ પના અથ તો ત્વમ્ પ ના અર્થ નાથે ૦ જે જણાયા હવે ત્વમ્ પનો અર્થ સાક્ષીચેનન હોશા અપ્રેમ છે માટે તત્ ત્વમ્ એમ જોનવાથી પગેક્ષતારૂપ પ્રાપ્તિ દૂર થાય છે

(૨) ‘ત્વમ્ તત્’ એમ કહેવા વડે ત્વમ્ પ ના અર્થ તો તત્ પ ના અર્થ

નારે અમેદ કહ્યો. એ તત્ત્વ પત્નો અર્થ વ્યાપક છે; માટે - 'ત્વમ્ તત્ અસિ' એમ કહેવાથી પરિચિન્નતા-આતિ દૂર થાય છે.

(૧) એ જ રીતે અર્દ્ધ બ્રહ્મ, પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ, આત્મા બ્રહ્મ એમ સમ-વ્યાપી પરિચિન્નતા-આતિ દૂર થાય છે.

(૨) અને બ્રહ્મ અહમ્, પ્રજ્ઞા પ્રજ્ઞાનમ્, બ્રહ્મ આત્મા એમ સમજાવાથી પરીક્ષાના-આતિ દૂર થાય છે.

નોંધ—જીવબ્રહ્મની એકતા, કહત વેદસ્મૃતિ ચૈન ।

શિષ્ય તદ્દાં પદ્ધત્વાનિયે; ભાગત્યાગકી સૈન ॥ ૫૦ ॥

એ રીતે હે શિષ્ય! વેદનાં અથવા સ્મૃતિનાં વચ્ચેના ત્યાં છૂંદ અને પ્રજ્ઞાની એકતા જણાવતાં હોય, ત્યાં હંમેશાં ભાગત્યાગ લક્ષણ સમજાવી. ૫૦

અગૃધદેવને તેના સ્વપ્નના મિથ્યા ગુરુએ

કહેલા અંધની સમાપ્તિ

નોંધ—અસ શિષ્ય ગુરુ ઉપદેશ સુનિ, મો તતકાલ નિહાલ ।

મને વિચારે યાહિ જો, તાકે નશત અંજાલ ॥ ૫૧ ॥

નોંધ—મિથ્યાગુરુ સુત્વાનિ, કિયો પ્રંથ ઉપદેશ યહ ।

સુનત કરત તમહાનિ, યહ તાકી ભાષા કરી ॥ ૫૨ ॥

નોંધ—અગૃધદેવકું સ્વપ્નમે, યહ કિય ગુરુ ઉપદેશ ।

નશ્યો ન તદ્દુ દુઃસ્મૃત યહ, મિથ્યા વનકો વેશ ॥ ૫૩ ॥

આવી રીતે સ્વપ્નના મિથ્યા ગુરુએ અગૃધદેવને સ્વપ્નમાં ઉપદેશ કર્યો, તે માંભળીને શિષ્ય તત્કાળ કૃતાર્થ થયો. એ બીજે પણ કોઈ જિજ્ઞાસુ પુરુષ એ અંધનો અભ્યાસ કરે તો તેનાં પણ અન્ધમશ્ચ-હુએનો નાશ થાય છે. ૫૧

મિથ્યા ગુરુએ અસ્મૃત ભાષામાં અંધનો ઉપદેશ કરેલો છે, તેનું આ ભાષાંતર કર્યું છે; જે એ અંધને માંભળે છે, તેના અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. અગૃધદેવને સ્વપ્નમાં ગુરુએ આ ઉપદેશ કર્યો. તથાપિ હુએના મૂળરૂપ મિથ્યા વનતું રૂપ તો તેવું ને તેવું રહ્યું-નાશ પામ્યું નહિ. ૫૨, ૫૩

વનના નાશનો ઉપાય અને અગૃધદેવના સ્વપ્નની સમાપ્તિ

નોંધ—મગવન યહ તુમ પ્રંથ પદ્ધાયો, અર્થ સહિત સો મો હિય આયો ।

વન દુઃસ્મૃત તરુ મુદ્ધિ માસૈ, કદુ ઉપાય જાતે યહ નાશ ॥ ૫૪ ॥

વોલે ગુરુ સુનિ શિષ્યકી વાની, સુનિ શિષ્ય હૈ જાત વનહાનિ ।

અસ ઉપાય કો ઓર નહીં હૈ, વનકા નાશક હેતુ યહી હૈ ॥ ૫૫ ॥

મહાવાક્યકો-અર્થ વિચારહુ, 'મં અગૃધ' યોં ટેરિ પુકારહુ ।

સુનિ પુનિ વાક્ય વિચારે ચેલા, 'અહમ્ અગૃધ' યહ દીજોં હેલા ॥ ૫૬ ॥

નિદ્રા ગઈ નૈન પરકાશે, વન ગુરુ પ્રંથ સચે વહ નાશે ।

મયો સુલી વનદુઃખ વિસંતપો, હુતો અગૃધ નિજરૂપ સુ પાયો ॥૫૭

અગૃધદેવે સ્વપ્નના ગુરુને પૂછ્યું: ‘હે ભગવન્! આપે કૃપા કરીને મને આ અંથ ભણાવ્યો. અને અર્થ સહિત તે હું સમજ્યો. પણ ખરો; તથાપિ બધાં દુઃખનું મૂળ જે આ વન છે, તે તો તેવું ને તેવું દેખાયા કરે છે! માટે હવે જોવો ઉપાય બતાવો, કે જેથી જે મિથ્યા વનનો નાશ થાય.’ ૫૪

શિષ્યનું વચન સાંભળીને ગુરુએ કહ્યું: ‘આ મિથ્યા વનનો જેથી નાશ થાય, તે તું સાંભળ; તેનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી, માત્ર આ હું કહું છું તે જ ઉપાય છે. ૫૫

તે ઉપાય એ છે, કે મહાવાક્યનાં અર્થનો વિચાર કરવો, તથા ‘હું અગૃધદેવ છું.’ એમ મોટેથી બોલવું. એ વચન સાંભળી શિષ્ય અગૃધદેવે મહાવાક્યનો વિચાર કર્યો, અને ‘હું અગૃધદેવ છું!’ એવી મોટેથી બૂમ પાડી. ૫૬

એ રીતે બોલવાથી તેની ઊઘ જતી રહી અને તેના નેત્ર પર જાગૃતનો પ્રકાશ પડ્યો; તે જ વખતે વન, ગુરુ, અંથ એ સઘળું તરત જ નાશ પામ્યું. એથી તે સુખી થયો, વનનું દુઃખ ભૂલી ગયો અને પોતે પ્રથમથી જ અગૃધદેવ હતો તે પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામ્યો. ૫૭

ઉપસંહાર: મિથ્યા ગુરુ-વેદથી અજ્ઞાનજન્ય

મિથ્યા જગતનો પરિહાર થાય છે

દોહા—અગૃધદેવમં નીંદતે, મૌ વનદુઃખ જિહિં રીતિ ।

આતમમં અજ્ઞાનતં, ત્વૌ જગદુત્ત પ્રતીતિ ॥ ૫૮ ॥

જ્યૌ મિથ્યા ગુરુ પ્રંયતૈ, મિથ્યા વનસંહાર ।

ત્વૌ મિથ્યા ગુરુ વેદતં, મિથ્યા જગ પરિહાર ॥ ૫૯ ॥

લક્ષ્ય અર્થ લલિ વાક્યકો, હૈ જિજ્ઞાસુ નિહાલ ।

નિરાવરણ સો આપ હૈ, દાદૂ દીન દયાલ ॥ ૬૦ ॥

અગૃધદેવને નિદ્રાથી જે રીતે વનનાં દુઃખ પડ્યાં હતાં, તે રીતે જ આત્માનાં અજ્ઞાનથી શુભને જગતનાં દુઃખની પ્રતીતિ થાય છે, જે રીતે મિથ્યા ગુરુ અને મિથ્યા અંથથી મિથ્યા વનનો નાશ થયો, તે જ રીતે મિથ્યા ગુરુ અને મિથ્યા વેદથી મિથ્યા જગતનો પણ નાશ થઈ શકે છે. એ રીતે મહાવાક્યનો લક્ષ્યાર્થ સમજીને જિજ્ઞાસુ એવો શિષ્ય કૃતકૃત્ય થયો; અને તે અજ્ઞાનરૂપી આવરણ રહિત થઈને સ્વસ્વરૂપે સ્થિત થયો. ૫૮-૬૦

૭ : છવન્મુક્ત અને વિદેહમુક્તિનું વર્ણન

જ્ઞાનીના વ્યવહારમાં નિયમ નથી

શેષ—ઉત્તમ મધ્ય કનિષ્ઠ તિહું, મુનિ અસ શુરુ ઉપદેશ ।

બ્રહ્મ આત્મ ઉત્તમ હર્યો, રહ્યો ન સંશય લેશ ॥ ૧ ॥

ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ ત્રણે શિષ્યોએ શુરુ પાસેથી એવી રીતે ઉપદેશ સાંભળ્યો; તથાપિ તેમાંથી જે ઉત્તમ અધિકારી હતો, તેને જ સાક્ષાત્કાર થયો—ભગવાન પણ સંશય રહ્યો નહિ. ૧

એવી સાક્ષાત્કાર થવા પછી પણ જ્ઞાનીઓ કેવી રીતે વર્તે છે, તે કહે છે:

અમળ કરત જ્યોં પવનતે, સૂડો પીપરપાત ।

શેષકર્મ પ્રારબ્ધ સે, ક્રિયા કરત દરશાત ॥ ૨ ॥

જેમ પીપળાનું સૂડું પાંદડું પવનથી આમતેમ ઊડ્યા કરે છે, તે જ રીતે બ્રાહ્મી રહેલાં પ્રારબ્ધકર્મથી જ્ઞાનીઓ પણ ક્રિયાઓ કરતા નથી પડે છે. ૨

કવહુંક ચઢિ રથયાજિગજ, યાગયગીચે દેસિ ।

નમપાદ પુનિ દફલે, ફિર ગાવત તિહિં લેસિ ॥ ૩ ॥

યિધિધેશ નાયાશયન, ઉત્તમ મોજન મોગ ।

કવહુંક અનશન ગિરગુહા, રજનિ શિલાસંયોગ ॥ ૪ ॥

કરિ પ્રણામ પૂજન કરત, કહું જન લાલ હજાર ।

ઉભય લોકતે ભ્રષ્ટ લલિ, કહત કર્મો ધિકાર ॥ ૫ ॥

જો તાકી પૂજા કરત સંચિત સુરુત સુ લેત ।

દોષદૃષ્ટિ તિહિં જો લલે, તાહિ પાપફલ દેત ॥ ૬ ॥

એસં તાકે દેહકો, વિના નિયમ વ્યવહાર ।

કવહું ન અમ સંદેહ હૈ, લલ્યો તત્ત્વ નિર્ધાર ॥ ૭ ॥

નહિ તાકું કર્તવ્ય કહું, મયો ભેદભ્રમ નાશ ।

જપત્યો વેદ પ્રમાણતે, અદ્વય બ્રહ્મપ્રકાશ ॥ ૮ ॥

જ્ઞાનીકે વ્યવહારમેં, કોટ કહત હૈ નેમ ।

ત્રિપુટિ તજે દુસ્ત્ર હેતુ લલિ, લહૈ સમાધિ સપ્રેમ ॥ ૯ ॥

હૈં કિંચિત્ વ્યવહાર જો, મિશ્રાશન જલ પાન ।

મૂલૈ નાહિ સમાધિસુખ, હૈં ત્રિપુટીતૈં ગ્લાન ॥ ૧૦ ॥

લહૈ પ્રયત્ન સમાધિકો, પુનિ જ્ઞાની રહ દેત ।

જો સમાધિસુખ તજિ અમત, નરકૂકર સ્વપ્રેત ॥ ૧૧ ॥

ગૌડપાદ મુનિ કારિકા, લિર્યો સમાધિપ્રકાર ।

જ્ઞાની તજી વિશેષ યાં, લહૈ સફલ સુખસાર ॥ ૧૨ ॥

અષ્ટ અંગ ચિન હોત નહિ, સો સમાધિ સુખમૂલ ।

અષ્ટ અંગતે અર મુનો, જે સમાધિ અનુકૂલ ॥ ૧૩ ॥

પાંચ પાંચ યમનિયમ લલિ, આસન ઘટ્ટ પ્રકાર ।

પ્રાણાયામ અનેક વિધિ, પ્રન્યાહાર વિચાર ॥ ૧૪ ॥

છટ્ટી ધારણા ધ્યાન પુનિ, અરુ સવિકલ્પ સમાધિ ।

અષ્ટ અંગ યે સાધકે, નિર્વિકલ્પ અરાધિ ॥ ૧૫ ॥

સુનિ સમાધિ કર્તવ્યતા, તત્ત્વદષ્ટિ હંસિ દેત ।

ઉત્તર કલ્પુ ભાષત નહીં, લલિ તિહિ વર્ણત સપ્રેત ॥ ૧૬ ॥

તેઓ કોઈક વખત ગાંડીધોડામાં બેસીને સવારી કરતા જણાય છે અને વળી કોઈ વખત તેઓ જ ઉઘાટે પગે કરતા પણ જોવામાં આવે છે. ૩

કોઈ વખત નાના પ્રકારના વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરે છે. એ સુંદર પલંગમાં પોતી રહે છે. કોઈ વખત તેઓ બૂખ્યાતરસ્યા પર્વતની શુક્ષ્મામાં પડી રહે છે અને રાત પડે છે, ત્યાં પથ્થરની છાટી પર સૂઈ રહે છે. ૪

કોઈ જગ્યાએ હજારો અને લાખો લોકો તેમને પગે લાગીને પૂજા કરે છે, અને કોઈ જગ્યાએ કર્મવાદી લોકો તેમને બન્ને લોકમાંથી ભ્રષ્ટ થયેલા માની ધિક્કારે છે. ૫

જેઓ તેમનું પૂજન કરે છે, તેમને તે જ્ઞાનીઓનું અનેક જન્મનું સંચિત પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; જેઓ તેમની નિંદા કરે છે-તેમનામાં દોષદષ્ટિ કરે છે, તેમને તે જ્ઞાનીઓનું સંચિત પાપકર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ૬

એવી રીતે જ્ઞાનીઓના શરીરના વ્યવહારનો કોઈ નિયમ નથી; પણ તેમને તત્ત્વનો નિશ્ચય થયેલો હોય છે; તેથી તેમને કોઈ વખત પણ ભ્રમ કે સંશય થતો નથી. ૭

તેમના મનમાંથી ભેદરૂપી ભ્રાંતિનો નાશ થયો હોય છે તથા વેદપ્રમાણથી અદ્વય બ્રહ્મનો તેમને સાક્ષાત્કાર થયો હોય છે; તેથી તેમને કોઈ પણ કર્તવ્ય હોતું નથી. ૮

ટીકા—તાત્પર્ય એ છે, કે જ્ઞાની પુરુષના શરીરના વ્યવહારનો કોઈ નિયમ નથી; કેમ કે જ્ઞાનીના વ્યવહારમાં અજ્ઞાન અને તેનું કાર્ય જે ભેદરૂપ ભ્રાંતિ તથા નિષ્ક્રમ ભ્રાંતિનું કાર્ય જે સંસ્કાર ને તો છે નહિ; પરંતુ જ્ઞાનીનું પશુ પ્રારબ્ધકર્મ બાકી રહ્યું છે, તે પ્રારબ્ધકર્મરૂપ નિમિત્તથી તેના મને વ્યવહાર અન્યે જાય છે. એ પ્રારબ્ધકર્મ જુગજુદા પુરુષનું જુગજુદા હોય છે; નાટે જ્ઞાનીના પ્રારબ્ધકર્મજન્ય વ્યવહારનો નિયમ હોઈ શકે નથી. આ સિદ્ધાંતપક્ષ છે.

જ્ઞાનીનો સમાધિનો નિયમ-કેટલાક એમ કહે છે, કે જ્ઞાનીના વ્યવહારમાં પણ નિયમ હોવો જોઈએ; કેમ કે જ્ઞાતા, જ્ઞેય,

જ્ઞાન-લોકતા, લોભ્ય, લોગ વગેરે ત્રિપુટીઓ દુઃખનો હેતુ છે એમ બ્રહ્મણે જ્ઞાનીએ તજવાની છે; તથા પ્રેમ આણીને તેણે સમાધિમાં સ્થિત થવાનું છે. ૯

વળી એવો જ્ઞાની હોય તે જો કંઈ વ્યવહાર કરે, તો તે માત્ર જોજન અને જળપાન એટલો જ કરે; પણ સમાધિમુખને તે બૂલતો નથી અને ત્રિપુટીથી સદા ગ્લાનિ પામે છે. ૧૦

આ કારણથી જ્ઞાની સદા સમાધિ માટે પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. જેઓ સમાધિના મુખને છોડી અંસારમાં ભટકે છે, તે માણસો દૂતરા જેવા છે, ગધેડા જેવા છે અને પ્રેત જેવા છે. ૧૧

ગૌડપાદ મુનિએ માંડુક્ય ઉપનિષદ ઉપર રચેલી કારિકાઓમાં સમાધિનો પ્રકાર લખેલો છે; જ્ઞાની પુરુષે તેમાં લખ્યા પ્રમાણે વિશ્લેષ લેણું મુખનો અનુભવ કરવો જોઈએ. ૧૨

એવી સમાધિનાં આઠ અંગ છે. તે આઠ અંગવાળી સમાધિ સિવાય મુખ પ્રાપ્ત થતું નથી; હવે સમાધિને અનુકૂળ એવાં તે આઠ અંગનાં નામ કહું તે સાંભળો. ૧૩

પાંચ પ્રકારના ચમ, પાંચ પ્રકારના નિયમ, અનેક પ્રકારનાં આસન, અનેક પ્રકારના પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને અવિકલ્પ સમાધિ એ આઠ અંગ સમાધિનાં છે; તેને સિદ્ધ કર્યા પછી નિર્વિઠલ્પ સમાધિ કરવી. ૧૪, ૧૫

વાદીએ સમાધિ કરવી જ જોઈએ, એમ કહ્યું તે સાંભળીને ઉત્તમ અધિકારી તત્ત્વદષ્ટિને હસવું આવ્યું; પણ જેમ કોઈ જૂતના આવેશવાળો માણસ લવારો કરતો હોય તેવાં વચન વાદીનાં માંભળીને તેણે કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. ૧૬

(મતક્ષપ, કે જ્ઞાનીને સમાધિ ખાસ કર્તવ્ય છે. એમ છે જ નહિ. સમાધિ વિશે વિસ્તારથી વર્ણન હવે પછી કરવામાં આવશે; મારે અહીં પણ તેનો ઉત્તર આપ્યો નથી.)

ટીકા—કોઈ (કેવળ મંન્યાસીને જ જ્ઞાનનો મુખ્ય અધિકાર છે, એમ માનનારા સંકરાર્નવ સ્વામી, વગેરે) એમ કહે છે, કે—

જ્ઞાનીના વ્યવહારમાં બીજાં કોઈ ક્રમનો નિયમ નથી. પણ દરેક કર્મથી તેને નિવૃત્ત થવું જોઈએ, એવો તો નિયમ હોવો જોઈએ. જો જ્ઞાની કદાપિ પ્રગતિ કરે, તો દેહ દકાવવા નિશ્ચયનું જોજન કરવું અને લંગોદી વગેરે દાંકવો એટલી જ પ્રગતિ હોઈ શકે-બીજી કોઈ પ્રગતિ ન હોવી જોઈએ; કેમ કે જ્ઞાન ચતાં પહેલાં નિસ્તાસના વખતમાં જ વિષયોમાં દોષદષ્ટિ કરવાને લીધે તેને વૈરાગ્ય થયેલો હોય છે. તે જ વૈરાગ્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા પછી પણ

વિષયોમાં દોષદૃષ્ટિ તથા મિથ્યા શુદ્ધિ દાખ ન હોય છે.

(ક) પદાર્થોને અપેક્ષકરૂપે મિથ્યા જાણવાથી તે પદાર્થોમાં મત્વશુદ્ધિ મેળવી નથી.

(જ) વિષયોમાં દોષદૃષ્ટિ હોવાથી રાગ ઉત્પન્ન થતો નથી. પ્રવૃત્તિ રાગથી થાય છે; જાનીને રાગ હોતો નથી, માટે તેની વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

શરીરનો નિર્ગોલ કરનારા ભોજન વગેરેમાં તો રાગ વિના પ્રારબ્ધ કર્મથી મળુ પ્રવૃત્તિ મંભવે છે.

ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો—(ક) સંચિત, (જ) આગામી અને (ગ) પ્રારબ્ધ (ક) પૂર્વજન્મમાં શરીર વડે કરેલાં જે કર્મોએ ફળ આપવાનો આરંભ કર્યો નથી, તે સંચિત કર્મ કહેવાય છે.

(જ) વર્તમાન શરીર વડે કરેલાં કર્મો—જેમનું ફળ હવે પછી મળવાનું છે, તે આગામી કર્મ કહેવાય છે.

(ગ) પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મો જેમના વડે વર્તમાન શરીર પ્રાપ્ત થયું છે, તે પ્રારબ્ધ કર્મ કહેવાય છે.

એ કર્મોમાંથી—

(ક) સંચિત કર્મોનો જ્ઞાનથી નાશ થાય છે.

(જ) જાનીને આત્મામાં કર્તૃત્વમાંનિ હોતી નથી—આત્મા કર્મનો કર્તા છે, એમ જાની માનતો નથી; તેથી તેને આગામી કર્મ હોવાનો મંભવ નથી.

(ગ) જે પ્રારબ્ધ કર્મોએ જાનીના શરીરનો આરંભ કર્યો છે, એટલે જે કર્મોથી વર્તમાન શરીર ઉત્પન્ન થયું છે, તે જ પ્રારબ્ધ કર્મ શરીરની ગિથિના હેતુ, બિજા વગેરેમાં જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. પ્રારબ્ધ કર્મનો ભોગ વિના નાશ થતો નથી.

કાર્ત્ત જન્માએ (અપરોક્ષાનુભૂતિ અને વિવેકચુડામણિ વગેરે પ્રયોગોમાં) એમ લખ્યું છે, કે ‘સંચિત અને આગામી કર્મની પેઠે જાનીનું પ્રારબ્ધ કર્મ પણ રહેતું નથી; માટે જાનીની ભોજનાદિક પ્રવૃત્તિ પણ સંભવતી નથી.’ પરંતુ તેમ લખવાનો આશય અભિપ્રાય છે; જાનીની દૃષ્ટિથી કર્મ અને તેના ફળનો અર્થ આત્મા સાથે નથી; માટે આત્મામાં મર્વ કર્મોનો નિરોધ જહેવાના અભિપ્રાયથી જાનીનાં પ્રારબ્ધ કર્મોનો નિરોધ કર્યો છે; કાર્ત્ત, જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા પહેલાં કર્મોનાં પ્રારબ્ધ કર્મોનો જાનીના શરીરને ભોગ પ્રાપ્ત થતો નથી, એવા અભિપ્રાયથી પ્રારબ્ધ કર્મોનો નિરોધ કર્યો નથી; કેમ કે સ્વકારે વખતું છે; કે—

(૧) જાનીના સંચિત કર્મોનો જ્ઞાનથી નાશ થાય છે.

(૨) આગામી કર્મનો જ્ઞાન સાથે મંબંધ ન હોતો નથી.

(૩) પ્રારબ્ધ કર્મનો ભોગથી નાશ થાય છે.

માટે પ્રારબ્ધ કર્મથી જાનીના શરીરની નિર્ગોલિયા માત્ર થાય છે—તેથી અધિક કાર્ત્ત થતું નથી.

અનેક શરીરો આપનારું એક દર્મ

એક દર્મ એટલે જ જન્મમાં પૂર્વ ભોગવાઈ ન રહ્યું હોય, તો તેને જ્ઞાન યથા છતાં પણ બીજા જન્મો લેવા પડે છે, એવા એક વાદ છે. તેનું સકા-અમાધાન નીચે પ્રમાણે:

શંકા—કર્મો તાના પ્રદારના છે. જે એક દર્મ અનેક શરીરોને આરભ કરે એવું હોય, એવા દર્મથી બનેલા પહેલા જ શરીરમાં જેને જ્ઞાન થયું હોય, તે જ્ઞાનીને બીજું શરીર પણ વેળું પડે. કેમ કે ક્ષણ આપનારો જેણે આરંભ કરી દીધો હોય, તેને પ્રારબ્ધ કહેવામાં આવે છે, અને પ્રારબ્ધનો ભોગવના વિના નાશ થતો નથી અનેક શરીરોને આપનારું દર્મ એક છે, અને તેણે પ્રથમ શરીર ઉપનવીને ક્ષણ આપનારો આરંભ કરી દીધો છે, માટે તે પ્રારબ્ધ દર્મ છે. તેણે ઉપજાવેલા પ્રથમ શરીરમાં જ્ઞાન થયું, તે પણ તે પ્રારબ્ધ દર્મનું જ નથી છે, પરંતુ પ્રારબ્ધનું બીજું ક્ષણ હજી ભોગવવાનું બાકી હોવાથી જ્ઞાન થયા છતાં પણ બીજું શરીર ધારણ કરવાનું બાકી રહે છે, માટે જ્ઞાન યાને પણ બીજા શરીરની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ.

શંકાનો પ્રત્યુત્તર—જો તમારા માનના પ્રમાણે જ્ઞાન યથા પછી પણ જ્ઞાનીને પ્રારબ્ધગેયથી શરીર ધારણ કરવું પડે, તો પછી ‘જ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે’ એ મિદ્ધાનું શું થશે?

શંકાકાર—મારું કહેવું એમ છે, કે પ્રારબ્ધ દર્મનું જી તર્કિકે જોટના નગી ધારણ કરવા પડે, એટલા જ શરીર જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થાય પ્રારબ્ધ ભોગવના બધાં થાય નહિ, એમ હોવાથી પ્રારબ્ધ અનેક શરીરો આપે છે, એ વાન ખરી દરમી, અને જ્ઞાનીનો મોક્ષ થાય છે, એ વાન પણ ખરી દરમી.

શંકાનો પ્રત્યુત્તર આપનાર—તમે કહો છો તેમ બનવું અમભવિન છે, કેમ કે ‘જ્ઞાનજાનના પ્રાણ અન્ય લોકમાં અથવા આ લોકમાં બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરેલા નથી, પણ તે જ ઠેકાણે ધીમે ધીમે જ્ઞાન વરણ અદિત હાય પામે છે’ એમ વેદમાં કહેલું છે, તે મર્ત્ય મર્ત્ય જાણે છે, અને પ્રાણ બીજા શરીરમાં પ્રવેશ ન કરે, તો બીજા શરીરની પ્રાપ્તિ થવી અભવતી નથી, માટે જ્ઞાનીને પ્રારબ્ધ મેય હોવાથી બીજું શરીર વેળું પડે છે, એ વાન નો અભવતી નથી.

શંકાકાર—ત્યારે અનેક શરીર આપે એવું જેનું એ પ્રારબ્ધ દર્મ હોય, એવા જ્ઞાનીનો મોક્ષ શી રીતે થાય?

શંકાનું સમાધાન આપનાર—સાબળો, જ્યાં અનેક શરીર આપનાર એક દર્મ હોય, ત્યાં છેના શરીરમાં જ જ્ઞાન થાય છે—નેની પહેલાના શરીરમાં જ્ઞાન થતું નથી, કેમ કે અનેક શરીરોને પ્રારભ કરનાર પ્રારબ્ધ જ તેના જ્ઞાનમાં પ્રવિષ્ઠ કરનાર હોય છે. જેમ (૧) વિષયભક્તિ, (૨) શુદ્ધિમાય અને (૩) ભેદભાવોના વચનમાં વિશ્વાસ—એ સૌ કાર્મને જ્ઞાનના પ્રવિષ્ઠ છે, તેમ વિવશ્ણ પ્રારબ્ધ પણ જ્ઞાનનું પ્રવિષ્ઠ છે (બીજો જન્મ આપનાર પ્રારબ્ધ એવે વિવશ્ણ પ્રારબ્ધ કહે છે.)

જ્ઞાનનાં પ્રતિબંધક છતાં પણ જો પ્રથમ જન્મમાં જ્ઞાનનાં સાધન જે શ્રવણાદિક તે બની આપ્યાં હોય, તો બ્યારે—જે બીજા જન્મ વગેરે જન્મમાં તે પ્રતિબંધક દૂર થાય, ત્યારે પ્રથમ જન્મમાં કરેલાં શ્રવણાદિકથી તે છેડા જન્મમાં જ્ઞાન થાય છે. જેમ—

પામદેવ નામના એક મુમુક્ષુએ પૂર્વજન્મમાં શ્રવણાદિક કર્યાં, પણ તેના પ્રારબ્ધનું ફળરૂપ એક શરીર લેવાનું તેને ગાળી હતું; તેથી તે પૂર્વજન્મમાં તેને જ્ઞાન થયું નહિ, પણ શ્રવણાદિક કરતાંકરનાં તે પૂર્વજન્મના શરીરનો પાન ચર્ચતે તેને બીજા શરીરની પ્રાપ્તિ થઈ તે વખતે પૂર્વજન્મમાં કરેલાં શ્રવણાદિક વડે તેને ગર્ભાવસ્થામાં જ જ્ઞાન થયું છે.

(એ જ રીતે ઋષભદેવના પુત્ર બરતનું પણ ત્રણ જન્મો આપનાર પ્રારબ્ધ શેષ હતું, તેથી આધન—સામગ્રી (શ્રવણાદિક) છતાં પણ તેને જ્ઞાન થ નહિ; અને પછી ત્રીજા જન્મમાં ગુરના ઉપદેશ વિના જ પૂર્વે કરી મૂકેલ શ્રવણાદિક વિચારથી જ્ઞાન થયું.)

માટે જ્ઞાન થવા પછી બીજા શરીરનો સંબંધ થતો જ નથી, માત્ર વર્તમાન શરીરની એટા (હાલત્યાજ) પ્રારબ્ધથી થાય છે, તેમાં પણ જોડણી એટા શરીરનો નિર્વાહમાત્ર કરનારી હોય, તેટલી જ થાય છે. રાગદ્વેષ અધિક એટા થતી નથી; માટે જ્ઞાની પુરૂષ મયગાી પ્રવૃત્તિઓથી રહિત હોય છે, એમ અમાન (ત્યાગપ્રધાનવાદીનું) માનવું છે.

જ્ઞાનીનું મન સમાધિ વડે જિતાયકું હોય છે

ઉપર કથું તે પ્રમાણે જ્ઞાનીનો અવહાર નિવૃત્તિપ્રધાન હોય છે. એમાં એક એવી શંકા થાય છે:

શંકા—મનનો અવભાવ અતિ ચંચળ છે. કોઈ પણ આકર્ષણ મિથ્યા મનની સ્થિતિ કોઈ સક્રી નથી; પરંતુ કોઈ પણ વસ્તુના આકર્ષણ હોય, તો જ મનની સ્થિતિ હોય છે; (આકર્ષણ એટલે આધાર. તાત્પર્ય કે વિચાર કરવાના કોઈ પણ વિષય વિના મન રહી શકતું નથી. બ્યારે અનંતરણની વૃત્તિ વિચાર કરતી હોય છે. ત્યારે જ તેને મન કહેવામાં આવે છે. જે વિચાર કરનારી વૃત્તિ હોતી નથી, તો મન પણ નથી હોતું—તેનો લય ચર્ચ વળ્ય છે; માટે જ મનને નિરાકર્ષણ રાખવાનું કામ અસાધ્ય જેવું કહેવામાં આવે છે. કાંતો મન હોય નહિ, અથવા હોય તો વિચારવગરની સ્થિતિ હોય નહિ.) માટે મનને કોઈ આકર્ષણ પ્રાપ્ત કરી આપવાને પણ જ્ઞાનવાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

સમાધાન—જો કે સમાધિરહિત પુરૂષનું મન ચંચળ હોય છે, તથાપિ સામાધિથી મન ઉપર વિજ્ય મેળવી શકાય છે—એટલે મનને વિચારરહિત કરી શકાય છે; અને જ્ઞાનવાન સમાધિમાં રહેલો હોય છે, માટે જ્ઞાનવાનને પ્રવૃત્તિ હોતી નથી.

સમાધિ-યોગનાં આઠ અંગ

એ સમાધિનાં (માધનરૂપ) અંગ આઠ છે. તેમનાં નામ: (૧) યમ.

(૨) નિયમ, (૩) અસા, (૪) પ્રાણાયામ, (૫) પ્રત્યાહાર, (૬) ધારણા, (૭) જ્ઞાન અને (૮) સર્વિશ્વત્વ મહાધિ-આ આઠ અમથી સમાધિ થાય છે

(૧) યમ—(૧) અહિંસા, (૨) સત્ય, (૩) અમતેય (ચોરી ન રવી તે) (૪) બ્રહ્મચર્ય, (૫) અપરિગ્રહ [વળગણુ-લાગણુવળગણુ—ત્રી, પુન, ગૃહ, ધન, વાહન અને ભોગના માહિત્યો વગેરેને પરિગ્રહ કહે] એ પરિગ્રહ ન હોવો તે અપરિગ્રહ એવા છે] એ પાંચ કહેવાય છે

(૨) નિયમ—(૧) શૌચ (મનની અને શરીર વગેરેની સ્વચ્છતા), (૨) મતોપ, (૩) તપ, (૪) વ્યાધાય (વેપાદ) અને (૫) ઈશ્વરપ્રણિધાન (નર્વ કાર્ત્ત ઈશ્વરને અર્પણ કરવું તે) એ પાંચ નિયમ કહેવાય છે

જ્ઞાનમયુક્ત અથવા દસ પ્રકારના યમ અને દસ પ્રકારના નિયમ કહ્યા છે તે પુણની રીતે જોઈ છે વેદાત-સપ્રદાયમા યમનિયમના પાંચપાંચ જ ભેદ છે

(૩) આસન—આસનના બે અનંત છે, તેમાં (૧) અસ્તિ, (૨) ગોમુખ, (૩) વીર (૪) મં, (૫) પદ્મ, (૬) કુમ્કુટ, (૭) ઉત્તાન, (૮) ર્મ, (૯) ધનુષ્ય, (૧૦) મત્સ્ય, (૧૧) પશ્ચિમોત્તાન, (૧૨) મયૂર, (૧૩) શવ, (૧૪) મિહ, (૧૫) ભ, (૧૬) સિદ્ધ મત્યાદિ ચોરામી આસન યોગ અથવા જાણ્યા છે અથવા વિસ્તારના ભયથી તથા અત્યંત ઉપયોગી નહિ હોવાથી તેના શ્રેણી અહીં લખ્યા નથી એ સવળા આસનોમાં સિંહ, ભદ્ર, પદ્મ અને સિદ્ધ એ ચાર આમન મુખ્ય છે તે ચારમાં પણ—

સિદ્ધ-આસન અત્યંત પ્રધાન છે તેનું લક્ષણ હાથ પગની એડી ગુદા અને મૂત્રાવયવની વચ્ચે સીંચની નામે શિરા છે, તેના ઉપર દાખીને રાખવી જમણા પગની એડી મૂત્રાવયવની ઉપર દાખીને રાખવી દૃષ્ટિ જુદાઈની વચ્ચે રાખવી અને આભનાના જેવું મીઠું અને ગિરે શરીર રાખવું એવી ધિનિને 'સિદ્ધાસન' કહે છે

કોઈ એમ હે છે કે હાથ પગની એડી સીંચનીમાં લગવાની જરૂર નથી, પણ મે મૂત્રાવયવની ઉપર રાખવી, અને તેના ઉપર જમણા પગની એડી રાખવી પછી પાછા જુ તેમ બેસવું-એ સિદ્ધાન અતિશય ન છે, કેમ કે જેનાં આમન તો ગંગના નાશક છે, અને કોઈ આસન એના છે, કે જેનાથી પ્રાણાયામાદિ સમાધિના અગ સાધ્ય થઈ શકે છે સિદ્ધાસન સમાધિ નખતે હોય છે, માટે તે અનિષ્ટ છે, એને જ વજ્રાસન, સુક્રાસન, અને ગુપ્તાસન પણ કહે છે

(૪) પ્રાણાયામ—આમન સિદ્ધ થયા પછી પ્રાણાયામ પણ આ પ્રાણાયામ ધગ પ્રકારના છે તથા મહોપમા આ રીતે છે

(૧) નામના નામ દ્વારા નામે નાડીથી વાયુને પૂરવો, તેને પૂર- કહે છે

(૨) નામના જમણા દ્વારા પિંગના નામે નાડીથી વાયુને ત્યાગ કરવો તેને રેચ્છ કહે છે

(૩) સુષુપ્ત નાડી નડે વાયુને રાકવો, તેને કુંભક કહે છે

એ રીતે પૂરક, રચક ન કુલકને 'પ્રાણાયામ' કહે છે; એ પ્રાણાયામ બે પ્રકારનો છે:—(૧) અગર્ભ અને (૨) સગર્ભ

(૧) પ્રણવના ઉચ્ચારણરહિત પ્રાણાયામ તે અગર્ભ પ્રાણાયામ કહેવાય છે.

(૨) પ્રણવના ઉચ્ચારણ સહિત પ્રાણાયામ તે સગર્ભ કહેવાય છે.

(આખા હૃદયોગનો પ્રાણાયામમાં અંતર્ભાવ છે, તેથી એ પ્રાણાયામની રીતિ 'હૃદયોગપ્રદીપિકા' વગેરે ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી અને ૨૫૯ શ્લોકોમાં છે.)

(૫) પ્રત્યાહાર—વિષયોથી તમામ ઇન્દ્રિયોને રોકવી, તેને પ્રત્યાહાર કહે છે

(૬) ધારણ—અંતરાયરહિત અંતઃકરણની સ્થિતિને ધારણ કહે છે

(૭) ધ્યાન—અંતરાયરહિત અદ્વિતીય બ્રહ્મવસ્તુ વિષે અંતઃકરણને પ્રવાહ ધ્યાન કહેવાય છે.

(૮) સવિકલ્પ સમાધિ : વ્યુત્થાન અને નિરોધ-સંસ્કાર

(સમાધિમાંથી જાગી જાવું એટલે જગતના વિષયોનું જ્ઞાન થવું, તે વ્યુત્થાન-અવસ્થા કહે છે; અને જગતના વિષયોનું જ્ઞાન ન હોવું, તે નિરોધ-અવસ્થા કહે છે. અંતઃકરણમાં રહેલા જે સંસ્કારોથી વ્યુત્થાન થાય છે, તેને વ્યુત્થાન-સંસ્કાર કહે છે; અને જે સંસ્કારોથી નિરોધ થાય છે તેને નિરોધ-સંસ્કાર કહે છે.)

વ્યુત્થાન-સંસ્કારોને દ્વારો ઈતિ નિરોધ-સંસ્કારોની પ્રકટના થવાથી અંતઃકરણનું જે એકાગ્રતારૂપ પરિણામ થાય—અંતઃકરણ એકાગ્ર થાય, તેને સમાધિ કહે છે, એ સમાધિ બે પ્રકારની છે:—(૧) સવિકલ્પ સમાધિ અને (૨) નિર્વિકલ્પ સમાધિ.

(ક) સવિકલ્પ સમાધિ—જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયરૂપ ત્રિપુટીના જ્ઞાન સહિત અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં અંતઃકરણની ટૂંકિની સ્થિતિને સવિકલ્પ સમાધિ કહે છે. એ સવિકલ્પ સમાધિ બે પ્રકારની છે:—(ક) એક શબ્દાનુવિદ્ધ અને (ખ) બીજી શબ્દાનુવિદ્ધ છે.

(ક) 'અર્હ મહાસ્મિ' એ શબ્દ વડે અનુવિદ્ધ એટલે સદિન હોય તે શબ્દાનુવિદ્ધ સમાધિ કહેવાય છે

(ખ) એ શબ્દરહિત સમાધિને શબ્દાનુવિદ્ધ સમાધિ કહે છે.

(ગ) નિર્વિકલ્પ સમાધિ—ત્રિપુટીના જ્ઞાનરહિત અખંડ બ્રહ્માકાર જ્ઞાનઃકરણની સ્થિતિને નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહે છે.

એ રીતે સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ, એવા સમાધિના બે ભેદ છે; તેમાં સવિકલ્પ સમાધિ સાધન છે અને નિર્વિકલ્પ સમાધિ ફળ છે.

(ઘ) સાધનરૂપ સવિકલ્પ સમાધિ—સાધનરૂપ જે સવિકલ્પ સમાધિ છે, તેમાં જે કે ત્રિપુટીરૂપ દ્વંત પ્રતીત થાય છે પરંતુ, પણ તે દ્વંત બ્રહ્મરૂપે પ્રતીત થાય છે; એટલે જેમ માટીના વિકાર(ઘડા વગેરે)ને માટીરૂપે જાણી વખતે વિવેકી પુરુષને માટીના વિકાર ઘડો વગેરે પણ પ્રતીત થાય છે પરંતુ

ને મારીડપ જ પ્રતીત થાય છે, તે જ પ્રમાણે સવિક'પ મમાધિમા ત્રિપુગીરપી દૈન પ્રતીત થયા છતાં પણ જ્ઞાત્યે ગતીત થાય છે

(હ) સા'યરપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ—નિર્વિક'પ મમાધિમા પણ નિર્વિક'પ મમાધિની પેઠે ત્રિપુગીરપ દૈન વિદ્યમાન હોય છે તો ખરું, પણ તે ત્રિપુગીરપ દૈતની પ્રતીતિ થતી નથી જેમ પાણીમા મીઠું નાખ્યું હોય ત્યાં મીઠું હોય છ તો ખરું, પણ નેત્રથી મીઠાની ઠોઠ રીતે પ્રતીતિ થતી નથી

એ ગીતે સવિક'પ માટે નિર્વિક'પમા એટલો જ ભેદ છે, કે—

(૧) સવિકલ્પ સમાધિમા જ્ઞાત્યે દૈતની પ્રતીતિ થાય છે, અને—

(૨) નિર્વિકલ્પ સમાધિમા ત્રિપુગીરપ દૈતની અપ્રતીતિ હોય છે

એ જ રીતે સુષુપ્તિમા અને નિર્વિકલ્પ મમાધિમા પણ ભેદ છે, કે—

(૧) સુષુપ્તિમા અતઃકરણની વૃત્તિ જ્ઞાત્યાર થતી નથી

(૨) નિર્વિકલ્પ સમાધિમા અતઃકરણની જ્ઞાત્યાર વૃત્તિ થાય છે,

પણ અતઃકરણનો જ્ઞાન થતો નથી એ ગીતે—

(૧) સુષુપ્તિમાં વૃત્તિ સહિત અતઃકરણનો જ્ઞાન થાય છે

(૨) નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં વૃત્તિ સહિત અતઃકરણ જ્ઞાન હોય છે,

પણ તેની પ્રતીતિ થતી નથી

(મમાધિમા જે અતઃકરણનો જ્ઞાન થાય, તો જાવતા માણુમની પેઠે થોળી શરીર ભોય પર પડી જવું જોઈએ, પણ પડી જવું નથી તેથી સમાધિમા અતઃકરણ હોય છે એમ માન્ય પડે છે)

નિર્વિકલ્પ મમાધિમા અતઃકરણની જે જ્ઞાત્યાર વૃત્તિ થાય છે તેનો દૈન સવિક'પ મમાધિનો અભ્યાસ છે માટે સાધનરૂપ આર અગોમા સવિક'પ મમાધિની ગણના કરી જ નિર્વિકલ્પ મમાધિ એ આર સાધનરૂપ અગોનુ સાધ્ય અથવા રૂપ છે

નિર્વિકલ્પ સમાધિના એ પ્રકાર—(૧) એક અદ્વૈત ભાવનારૂપ, અને (૨) બીજો અદ્વૈતાવસ્થાનારૂપ

(૧) અદ્વૈત ભાવનારૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ—અતઃકરણની વૃત્તિ અદ્વૈત જ્ઞાત્યાર થાય, અને તે માથે તે વૃત્તિ જ્ઞાન પણ હોય મનનય, કે અતઃકરણની જે ગ્રિયતિમા અદ્વૈત જ્ઞાત્યારનું જ્ઞાન થાય, પણ તે જ્ઞાન કોને થાય છે, કયા થાય છે વગેરે જ્ઞાન હોય નહિ—એવી અતઃકરણની જ્ઞાત્યાર માથે તપના તેને અદ્વૈત ભાવનારૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહે છે

(૨) અદ્વૈતાવસ્થાનારૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ—એ જ (અદ્વૈત જ્ઞાનના રૂપ નિર્વિકલ્પ) સમાધિમા ધણો અભ્યાસ થવાથી જ્ઞાત્યાર વૃત્તિ પણ રાત થઈ જાય છે માટે એવી વૃત્તિરહિત સમાધિને અદ્વૈતાવસ્થાનારૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહે છે

જેમ તપાવેના પોદા ઉપર પા પીનું ટીપું નાખતા તે તપાવેના પોદામા પ્રવેશ કરે છે, તેમ અદ્વૈત ભાવનારૂપ મમાધિના દૈન અભ્યાસથી, અત્યંત પ્રમગ્ધમા નજમા વૃત્તિનો વર થાય છે, માટે તે અદ્વૈત ભાવનારૂપ નિર્વિકલ્પ

સમાધિ અદ્વૈતાવસ્થાનરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિનું સાધન છે એમ જાણવું.

(એ અદ્વૈતાવસ્થાનરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ જ જ્ઞાનની સપ્તમ ભૂમિકારૂપ યોગની પરમ અવધિ છે.)

અદ્વૈતાવસ્થાન નિર્વિકલ્પ સમાધિનો સુપ્રસિદ્ધી ભેદ

અદ્વૈતાવસ્થાનરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ અને સુપ્રસિદ્ધિમાં આટલો તફાવત છે

(૧) સુપ્રસિદ્ધિમાં વૃત્તિનો લય અજ્ઞાનમાં થાય છે.

(૨) અદ્વૈતાવસ્થાન સમાધિમાં વૃત્તિનો લય બ્રહ્મપ્રકાશમાં થાય છે.

(અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે:-પાછળ તપાવેલા હો ઉપર જળજિંદુ લય પામે છે, એવું દૃષ્ટાંત કહ્યું છે. ત્યાં વિચારદ્રષ્ટિથી જોઈએ તો પાથિવ એવા લોહમાં જળના જિંદુનો લય થતો નથી, પણ જળ ઉપાદાન જે અગ્નિ તેમાં જ જળના જિંદુનો લય થાય છે; એમ છતાં તપાવેલ લોહને ગોળુકપે અગ્નિ માનીને લોહમાં જળજિંદુનો લય કહ્યો છે.

એવી જ રીતે અદ્વૈતાવસ્થાન સમાધિમાં રજ્જેગુણ અને તમોગુણ સંપૂર્ણ અંતર્ધાન પામી અથેલા હોવાથી સત્ત્વગુણરૂપ ઉપાદાનમાં જ અંતઃકરણનું વૃત્તિનો લય થાય છે-નિર્વિકાર બ્રહ્મપ્રકાશમાં લય થતો નથી; એમ છતાં બ્રહ્મ પ્રકાશના ભાનરૂપ નિમિત્તથી વૃત્તિનો લય થાય છે; માટે ગોળુ રીતે વૃત્તિને બ્રહ્મપ્રકાશમાં લય કહ્યો છે.)

-(૧) સુપ્રસિદ્ધિમાં આનંદ અજ્ઞાનથી ઢંકાયેલો છે.

(૨) સમાધિમાં નિરાવરણ (અજ્ઞાનથી નહિ ઢંકાયેલા) બ્રહ્માનંદનું ભાન થાય છે.

નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં વિઘ્ન

નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં (૧) લય, (૨) વિઘ્નેષ, (૩) કપાય અને (૪) રસારવાહ એવાં ચાર વિઘ્ન થાય છે. એ વિઘ્નો દૂર કરવાના હેતુથી અહીં તેમનું નિરૂપણ કરીએ છીએ:-

(૧) લય-આજસથી અથવા પિંધથી અંતઃકરણની વૃત્તિનો અભાવ થઈ જાય, તેને લય કહે છે. એ લયને લીધે સુપ્રસિદ્ધિ જેવી અવસ્થા થાય છે. બ્રહ્માનંદનું ભાન થતું નથી; માટે નિદ્રા, આજસ વગેરે નિમિત્તથી વૃત્તિ બ્યારે પોતાના ઉપાદાન કારણરૂપ અંતઃકરણમાં લય થતી જેવામાં આવે, ત્યારે યોગીએ સાવધાન થઈ નિદ્રા વગેરેને ગાંઠી વૃત્તિને જાગ્રત કરવી. એ રીતે લયરૂપ વિઘ્નનું વિરોધી જે નિદ્રા વગેરેના નિરોધ મહિત વૃત્તિના પ્રવાહરૂપે જાગ્રણ તેને ગૌરુપાદાનથી વિત્તસંબોધન કહે છે.

(૨) વિઘ્નેષ-જેમ જાન અથવા બિચારીથી જાય પાળી ચકલી ઘરમાં, પ્રવેશ કરે છે, પણ તે ભયથી આકુળ થયેલી હોવાથી તેને ઘરમાં મનાવાની જગ્યા તુરતાતુરત માગુમ પડતી નથી; તેથી જગી દરી બહાર નીકળી જાય છે અને ભય અથવા મરણરૂપ ખેદ પામે છે. તેમ અજ્ઞાન પદાર્થોને કુખના હેતુરૂપ જાણી અદ્વૈતાનંદને વિગાય કરવા માટે-અદ્વૈતાનંદનો અનુભવ લેવા માટે વૃત્તિ અંતર્મુખ થાય છે; પણ વૃત્તિનો વિગાય એવન અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી તુરતા-

દુરન તે ચેતનમાં વૃત્તિની ચિયરના થતી નથી; અને તેથી નક્ષાજ ન ચેતન-
સ્વરૂપ આનંદનો સાબ વૃત્તિને થતો નથી; માટે વૃત્તિ પાછી અદિર્ભૂષ થઈ
જાય છે. આ રીતે વૃત્તિની અદિર્ભૂષતાને વિશેષ કહે છે.

વૃત્તિની ચિયરના વિના સ્વરૂપાનંદનો સાબ થતો નથી; માટે વૃત્તિ અંત-
સ્તુષ્ઠ થવા પાછી જ્યાં સુધી જનિ અચ્ચકારે ચાલ નહિ, તેટલા વખત સુધી
બદારના પદાર્થોમાં દોષમારના કરીને યોગીએ વૃત્તિને અદિર્ભૂષ થવા દેવી નહિ,
પણ વૃત્તિને અંતર્ભૂષ જ રાખવી. આવી રીતે વિશેષરૂપ વિગતો વિદ્યાર્થી જે
યોગીનો પ્રવળ તેને ગૌરવાદ્યાચાર્ય રામ કહે છે.

(૩) કપાય : રાંકા—રાગ વગેરે દોષોને કપાય કહે છે. એ રાગ એ
પ્રકારનો છે: (ક) એક બાજ છે, અને (ઘ) બીજી બાજ છે.

(ક) જે રાગનો વિષય સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરે દોષ અને તે વર્તમાન
દોષ, તે જાય (બદારનો) રાગ કહેવાય છે.

(ઘ) જૂતકાળના અથવા ભવિષ્યકાળના વિષયના ચિંતનરૂપ જે બદારાન્ય
તે આંતર (અંદરનો) રાગ કહેવાય છે.

એ બન્ને પ્રકારના રાગાદિક અમાધિમાં પ્રવૃત્ત થયેલા યોગીમાં દોષ
અંબને નહિ; કેમ કે—

ચિત્તની પાંચ અવસ્થાઓ છે. તેમાં (૧) ક્ષેપ, (૨) મૂઢતા,
(૩) વિશેષ, (૪) એકાગ્રતા અને (૫) નિરોધ એમ પાંચ ભૂમિકા છે.

(૧) ક્ષેપ—લોકવાસના, દેહવાસના, શાસ્ત્રવાસના વગેરે રત્નેશુભું
પરિણામ જે દંડ અનાતમવાસના તેને ક્ષેપ કહે છે.

(ક) લોકવાસના—‘કોઈ લોક મારી નિંદા ન કરે પણ જ્યાં જ
જુનિ કરે,’ એવા આગ્રહનો જે દંડ મંત્રકાર તેને લોકવાસના કહે છે.

(ઘ) દેહવાસના—‘સ્વસ્થ અથવા મુદ્દમ દેહના રાગાદિપ અથવા
પાપરૂપ મળનું ઔષધ આદિથી અથવા તીર્થોદન આદિથી નિઃશ્વેષ નિવારણ
કરીય અને તે દેહોમાં શોભા, પૃષ્ઠિ આદિક અથવા પુણ્યરૂપ મુખની પ્રાપ્તિ
કરીય,’ એવા આગ્રહના દંડ મંત્રકારને દેહવાસના કહે છે.

(ગ) શાસ્ત્રવાસના—‘તમામ શાસ્ત્રોના પાત્રને અથવા અર્થને હ
ધારણ કરીય,’ એવા આગ્રહના દંડ મંત્રકારને શાસ્ત્રવાસના કહે છે.

(૨) મૂઢતા—નિદ્રા, આળસ વગેરે તમેશુભના પરિણામને મૂઢતા કહે છે.

(૩) વિશેષ—ધ્યાનમાં પ્રવૃત્ત થયેલા ચિત્તની કોઈ વખત બાહ્ય પ્રવૃત્તિ
પાલ, તેને વિશેષ કહે છે.

(૪) એકાગ્રતા—અંતઃકરણનું જૂતકાળનું પરિણામ અને વર્તમાન-
કાળનું પરિણામ સમાન આકારવાળું દોષ તેને એકાગ્રતા કહે છે. (કહેવાની
મનઃકળ એ છે, કે જ્યારથી અંતઃકરણ કોઈ વિષયમાં ચોંટાડનું ત્યારથી તે
હમગાં સુધી અંતઃકરણ તે વિષયાકાર જ રહે-વચ્ચમાં કોઈ બીજા વિષયનું રૂપ
ધારણ કરે નહિ, ત્યારે તે એકાગ્ર કહેવાય છે. પહેલી કણે અંતઃકરણ જેમાં
ચોંટાડું છે તેમાં જ છેલ્લી કણે પણ દોષ, ત્યારે જ અંતઃકરણનું જૂત અને

વર્તમાનકાળનું પરિણામ મગ્નુ કહેવાનું જેવી કાલ પૂર્વેની નવી કાલો જૂતકાળ ગણાય છે.)

એકામતાનું પૂર્વોક્ત લક્ષણ પણ જાણીએ હતું છે, તેનો બાવ આ પ્રમાણે છે—સમાધિકાળમાં યોગીના અતઃક્રમમાં એકામતા હોય છે. તે એકામતા પ્રતિના અભાવથી હોતી નથી, પણ અતઃક્રમના નેત્રના પરિણામ સમાધિકાળમાં થાય છે તે સવળા બ્રહ્મને જ વિષય કરનારા હોય છે, માટે અતઃક્રમનું અતીત પરિણામ (એટલે ચર્ચ ગ્રંથેલુ અથવા જૂનકાળનું પરિણામ) અને વર્તમાન પરિણામ કેવળ ધ્યાનાદાર હોવાથી સમાનાંશ હોય છે.

(૫) નિરોધ—એ એકામતાની વૃદ્ધિને નિરોધ કહે છે.

એ પાંચ ભૂમિકાઓ અતઃક્રમની છે, એ પાંચ ભૂમિકા મહિત્ત અતઃક્રમના અનુક્રમે આવા નામ છે—(૧) ક્ષિપ્ત, (૨) મૂઢ, (૩) વિક્ષિપ્ત, (૪) એકામ અને (૫) નિરોધ.

તેમાં ક્ષિપ્ત અને મૂઢ અતઃક્રમનો તેા અમાધિમા અધિકાર નથી વિક્ષિપ્ત અતઃક્રમને સમાધિનો અધિકાર છે.

એકામ અને નિરોધ અતઃક્રમ સમાધિ-કાળમાં હોય છે, એ રીતે યોગના પ્રથમા કહેલું છે.

ગંકા : રાગાદિ દોષયુક્ત અમાધિનું વિદ્ય કહેવાય નહિ

. રાગાદિ દોષ સાહત આ કાલ ક્ષિપ્ત જ હોય છે એવા ક્ષિપ્ત અતઃક્રમને યોગમાં અધિકાર નથી, માટે રાગાદિ દોષયુક્ત કાલ અમાધિમાં વિદ્ય છે, એ કહેવાય નહિ.

(જે પુરુષને રાગની પામે જ્યાંનો અધિકાર હોય તેને દરવાન રાગની પામે ન જતા હે, ત્યારે તેને વિદ્ય કયુ એમ કહેવું સંભવ છે, પણ જે રાગની પામે જ્યાંનો અધિકાર નથી, તેને દરવાને વિદ્ય કયુ, એમ કહેવું સંભવ નહિ, તે જ રીતે ક્ષિપ્ત અતઃક્રમને અમાધિમાં અધિકાર હોય, તે તેને રાગાદિ દોષયુક્ત કાલ સમાધિમાં વિદ્ય કહેવાનું, પણ તેથી ક્ષિપ્ત અતઃક્રમને અમાધિમાં અધિકાર જ નથી, તેથી રાગાદિ દોષયુક્ત કાલ સમાધિમાં વિદ્ય છે, એમ કહેવું સંભવ નથી.)

સમાધાન : વિદ્યારણ્ય સ્વામીના મતે રાગાદિના પ્રકાર

‘સ્વ-મુક્તિવિવેક’ નામે ત્રયમાં વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ રાગ ત્રણ પ્રકારે કહ્યા છે—(૧) બાહ્ય, (૨) આંતર અને (૩) વાગનારૂપ.

(૧) બાહ્યરાગ—બાહ્ય (બહારની) પ્રતિભા જેવું જે રાગાદિ તે ઉદ્યુક્ત રાગ કહેવાય છે, તે જ બાહ્યરાગ પણ કહે છે.

(૨) આંતરરાગ—મનોરાજ્ય જે રાગાદિ તે આગ્રાહ્ય રાગ કહેવાય છે. તેને આંતરરાગ પણ કહે છે.

(૩) વાસનારૂપ રાગ—જ્યાંના પૂર્વે અનુભવ કરેલા રાગાદિના જે સંકાર તેને વાસનારૂપ રાગાદિ કહે છે.

એ વાસનારૂપ રાગાદિ ઉદ્ભૂત અને અનુદ્ભૂત એવા બે પ્રકારના

૭ એનાના આંખિ ૭૨ વાંટે આંખિ મમ-ત્વા ને પ્રમટ દોષ નો ઉદ્ભૂત
 ૮ નો અપ્ર ૮ નાં તેો અનુદ્ભૂત કદં છ,

વિશેષ અને વ્યાયમા તદ્દનત

નવે આગ અથવા આનર ને ગમાનિ ૭, તે તો દિશન નાન મુખા જ
 ૧૦ એવા મિષ્ટ ૧૧ ૨૦ ૥ મમાધિમા અવિચાર પણ નથી તો પણ
 ૧૨ ને ૧૦ વિા પૂર આમર ૨૦ ના ૧૧ અને આનર રાગરેય તેના
 ૧૩ ના ૧૨ વિમિમાનિ આન અમા પણ મજાન ૭ માટે ગગગા, નાન
 ૧૪ નહિ, પણ નાગ નાં મમારને પ્રાપ ૨૬ ૭

એ ન-૧ ૧૦૧ રૂપી ના રજુ હાર ત્યા મુખી ૬૭ થતા નથી માટે
 મમાધિ ૧૧મા પણ ને મ-૧૨ ના ૨૦મા ૨૬ ૪ પરતુ રાગરેયના
 ૧૩મા મમાર મમાધિના વિાધી ૭, અનુદ્ભૂત મમાર રિરેધી નથી

નનાધિમા પ્રમટ થોના યોગીને રાગરેયના મમારે ઉદ્ભૂત થાન
 એન પ્ર ૮ થાન, તો વિાસમા દા ને ને—વિાસના દોહો વિચાર ૧૧
 ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫

વિશેષ ૨૦ સાના આ ૧૧ તદ્દનત ૭—(ક) ૧૧ વિાસમાર
 મિતિન વિશેષ ૨૬ ૭ (ગ) રાગીના પ્રવનથી ૧૧ દત્તિ અનમખ
 થાય ૧૨ ને અનમખ થયા મિતિ ગમાનિ ના ઉદ્ભૂત સમારેને લીન
 ગગા ૧૧ ન-૧૨ વિા ૨ નહિ તેને પ્રાપ ૨૬ ૭ વિાસમા દોહ રાન
 નાન રાગીના પ્રવનથી પ્રાસ-૧૨ નની નિમિત્તિ થાન ૭

આસ્વાદન અવરૂપ

મમારના એ સમાધિન નાનુ વિન ૭ એ ૧૧ અથ નીચે પ્રમાણ ૭
 ૧૧ ૧૨ નમ નહાન ના અનવ થાય ૭ નેમ વિશેષ ૧૩ ૧૪ ખની નિવૃત્તિનો
 ૧૫ નામવ થાય ૭ ૧૬ વખત ૧૭ ખની નિવૃત્તિથી ૧૮ આન અને
 ૧૯ ૧૦ ૭

૧૧મા આ પ્રોત ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦
 ને આન થાન ૭ ૩૧ રખને માન ૭ થવાનો ખીને દોહ ૧૨ નથી પણ
 ના ૧૨ ખી નિવૃત્તિ થાયથી ત એમ ૨૬ છે, ૨૭ મને આનદ થયો
 ૭ મા ખની નિવૃત્તિ ૧ ૧ આનના ૧૨ ૭ એ ૧૨ ગીને યોગીને પણ
 મમાધિમા રિલેપજન્ય ૧૩ ખી નિવૃત્તિથી ૧૪ આન ૭ થાન છ તેના અનમરો
 ૧૫મા ૨૬

તે ૧૩ ખનિવૃત્તિથી ૧૪જેના આનદના અનુભવથી ૧૫ યોગી તૃપ્ત થઈ
 ૧૬ તા ના ૧૭ ઉપાધિરહિત નાન ૧૮ દત્તિ થઈ રહ નહિ આ તેથી
 ૧૯ ના ૨૦ અનુનવ પણ તને મમાધિમા થાન નહિ માટે ૨૧ ખનિવૃત્તિજન્ય
 આન ના અનુભવરૂપ રમાત્મા ૨૨ મમાધિનું વિન ગણાય છે

મહાનદરૂપ દરૂપ અથની પ્રાપ્તિ થયા વિના પણ વિશેષજન્ય ૨૩ ખ
 ૨૪ રિગીનીની નિવૃત્તિથી આ ૨૫ ૨૬ છે તેન ખીજુ એ ૨૭ દશાન આ
 પ્રમાણે છે

જેમ પૃથ્વીમા (ભોળામા) નિધિ (ન્યબજાર) હોય, પણ તે મહા
ઝેરી માપથી રક્ષિત હોય તો એ નિધિની દૃષ્ટાન્તામા માન્યને નિધિની પ્રાપ્તિ
રના પડેના નિધિપ્રાપ્તિનો વિરોધી ને સર્પ તેની નિવૃત્તિ ગ્રી પડે છે અને તે
સાપની નિવૃત્તિ ચલાથી તેને આનંદ પણ થાય છે હવે જે માપની નિવૃત્તિ
ચલાથી મળના આનંદથી જ જે તે મનુષ્ય તૃપ્ત થઈ જાય અને પડી બીજે
માર્ગ ઉપમ રે નહિ, તો નિધિપ્રાપ્તિનો પન્મ આનંદ તેને મળે નહિ

તેમ મૂલત ક્ષણરૂપ નિધિ છે દેહાદિ નામ પામીની પ્રતીતિરૂપ જે
વિક્ષેપ તે સર્પ છે એ વિશેષરૂપ મર્યાદાની નિવૃત્તિજન્ય જે અવાતરે આનંદરૂપી
ગમના અનુભવરૂપ આત્માત્મ છે તે રમાન્ના છે એ ગમાન્ના નિધિરૂપી અત
ક્ષણની પ્રાપ્તિથી થતા મહાન ની પ્રાપ્તિનો પ્રતિધિ (વિરોધી) હોવાથી
વિવંરૂપ રહેવાનું છે

ગમાસ્વાદનો બીજો અર્થ

અથવા રમાન્નાનો એ બીજો પણ અર્થ ચાર ૬, ત આ પ્રમાણે
મર્યાદા મમાધિ થવા પડી નિર્વિષ્ય મમાધિ દાય છે મર્યાદા
મનાવિમા ત્રિપુટી પ્રતીત થાય છે મારે સરિષ્ય મમાધિનો આનંદ ત્રિપુટી
રૂપ ઉપાધિ સહિત હોવાથી મોપારિ રહેવાર છે અને નિર્વિષ્ય મમાધિમા
ત્રિપુટી પ્રતીત થતી નથી મારે નિર્વિષ્ય મમાધિનો આનંદ નિરૂપાધિ
રહેવાય છે આ રીતે મર્યાદા મમાધિ પડીની નિર્વિષ્ય મમાધિના આનંદ
મા પણ જે ચોખી સવિક્ષેપ મમાધિના મોપાધિ આનંદને લગ રહે નહિ
પણ તે સોપાધિ આનંદો જ અનુભવ થા રે તો તેને પણ ગમાસ્વાદ
કહેવામા આવે છે તેથી વિશેષ-નિવૃત્તિજન્ય આનંદો અનુભવ અથવા
મર્યાદા સમાધિના આનંદો અનુભવ ગમાસ્વાદ રહેવાર છે એ બને
પ્રમાણો રસાન્ના નિર્વિકલ્પ મમાધિમા થતા પરમાનંદના અનુભવનો વિરોધી
હોવાથી વિવંરૂપ છે, મારે તેનો ત્યાગ રહેવો

એ રીતે નિર્વિકલ્પ મમાધિમા ચાર વિવંરૂપ છે અને તે ચારે વિવંરૂપ
સમાધિના આનંદમા જ થાય છે મારે જ્ઞાનજ્ઞાન ચોખી પુરે સાવધાનીથી
એ ચારે વિવંરૂપ દૂર કરી મમાધિમા પરમાનંદો અનુભવ કરવો એને જ
જીવન્મુક્તિ કહે છે

જ્ઞાનીની બાહ્ય પ્રવૃત્તિના અસલ્ય નિરે આદેષની સમાપ્તિ

આ રીતે જ્ઞાનીનું ચિત્ત નિરાવનજ હોવું નથી ત્યારે-પ્રારબ્ધના બળથી
તે જ્ઞાનીનું મમાધિથી ઉત્થાન થાય, ત્યારે-પણ સમાધિમા જે પરમાનંદો તો
અનુભવ ક્યો છે, તેનો સ્મૃતિ તેને રહ્યા રહે જ તેથી ઉત્થાનમાત્રમા પણ
જ્ઞાનીનું ચિત્ત નિરાવનજ હોવું નથી

જ્ઞાની પુરુષની જે બોજન વચેરેમા પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે ક્વચિત્ પ્રારબ્ધથી જ
થાય છે પરંતુ જ્ઞાની પુરુષ બોજનાદિ વ્યવહારમા પણ જે પામી પ્રવૃત્તિ
થાય છે, કેમ કે બોજનાદિમા પ્રગટ પદ મમાધિમુખની વિરોધી છે જે

શરીરનિવંદ માટે બોજનાનીની પ્રવૃત્તિ પણ ખેડપ નામે છે, તેની અધિક પ્રવૃત્તિ મબત્તી નથી.

આ રીતે ધણા આચાર્યોએ ઉપર જીતે તે જ પદ લખ્યા છે. પણ અવનુક્રિનો આનંદ પણ પ્રવૃત્તિમા મળતો નથી, પણ નિવૃત્તિમા જ મળે છે, માટે અવનુક્રિના મુખની દૃષ્ટિ રાખનારા જ્ઞાનીની યાદ પ્રવૃત્તિ મબત્તી નથી જ્ઞાનીના વ્યવહારમાં નિયમ હોયો જોઈએ, એવા આશોપનું સમાધાન (પાઝા જ્ઞાનીના અસહારનો પણ પ્રાર્થ નિયમ જોઈએ, એમ કહેનારા કેટલાક આચાર્યોનો મન મના થો છે, પણ મિદ્ધાન એવો નથી, માટે આચાર્યોના તે મનને આશેપ અથવા પૂરંપણ માનીને હવે અચકાતે તેનું સમાધાન આપે છે)

જ્ઞાની નિરંકુશ છે તથા પ્રારંભથી તેના વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે

જ્ઞાનીની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ મબત્તી નથી, એમ નિવૃત્તિપક્ષરાગીઓન કહેતું છે, અર્થાત્ જ્ઞાનીએ નિરમપૂર્વક નિવૃત્તિપરામણ થવું જોઈએ, એમ જના કહે છે, તે પણ મબત્તી નથી કેમ કે નિવૃત્તિ માટે અથવા પ્રવૃત્તિ માટે વેના આગ્રાપ વિધિ તો જ્ઞાનીના મનમાં છે નહિ, કે જેથી જ્ઞાનીના વ્યવહારનો નિયમ હોઈ શકે ? માટે જ્ઞાની નિરંકુશ છે અને તેના વ્યવહાર પ્રારંભથી થાય

(૧) જે જ્ઞાનીનું પ્રારંભ બિજાભોજન માન મળતો હેતુ છે, તેની બિજાભોજનમાનમા પ્રવૃત્તિ થાય છે

(૨) જેનું પ્રારંભ અધિ-ભોગનો હેતુ છે, તેની અધિ-ભોગમા પ્રવૃત્તિ થાય છે.

ગીતા—પણ અમે એમ કહીએ છીએ, કે જેનું પ્રારંભ બિજાભોજન માનના હેતુરૂપ છે, તેને જ જ્ઞાન થાય છે, જેનું પ્રારંભ અધિક વ્યવહારનો હેતુ છે, તેને જ્ઞાન થતું નથી, માટે જ્ઞાનીનો વ્યવહાર બિજાભોજનાની દરના વચારે થતો જ નથી, અને જેની અધિ-પ્રવૃત્તિ થાય તે જ્ઞાની નથી

સમાધાન—એમ કહેતું મબત્તી નથી, કેમ કે યાત્રા પર અને જન પગેને જ્ઞાની કલા છે, મનામા સિદ્ધ મેળનીને ધનમગ્ધ કરેલા એવો વ્યવહાર યાત્રાવધનો હોતો છે, અને રાજ્ય ચલાવવાનો વ્યવહાર જનમનો હોતો છે પણ ‘યોગવાસિદ’ તથા અને જ્ઞાની પુરોનો વ્યવહાર નાના પ્રારનો થો છે, માટે જ્ઞાની પુરંપણી પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિનો કાઈ નિયમ નથી

ગીતા—યાત્રાવધો સમામા વિન્ય મેળના પરી વિવ્રત્સન્યામરૂપ નિવૃત્તિ ધાગણ કરી હતી તથા પ્રવૃત્તિમા જ્ઞાનીના હેતુરૂપ અનેક દોર પણ કલા છે, માટે જેનો તો નિવૃત્તિ જ મુખ્ય છે

સમાધાન—એમ છતાં પણ યાત્રાવધને સિદ્ધસન્યાસ કરતા પહેલા જ્ઞાન નહોતું એમ કહેવું તો મબત્તી નથી, કેમ કે જ્ઞાન તો તેમને પ્રથમથી જ હતું, પણ વિવ્રત્સન્યાસ ધારણ કરના પૂર્વે તેમને અવનુક્રિનો આનંદ પ્રાપ્ત થયો નહોતો, અને તેથી અવનુક્રિનો આનંદ મેળવવા માટે તેમણે મર્વ મગ્ધનો ત્યાગ કર્યો હતો યાત્રાવધનું પ્રારંભ કેટલાક કાળ સુધી અધિક

ભોગનો હેતુ હતુ, અને તે પછીના કાળમા આજ ભોગનો હેતુ હતુ, માટે પ્રથમ તો યાત્રાને ભોગમા જ્ઞાનિ વિના અધિ ભોગ પ્રાપ્ત થયા કે અને તે પછી ભોગમા જ્ઞાનિ યાત્રી સ્વયં ભોગનો ત્યાગ થયો છે એ ઉપરથી જણાવે છે, કે—

(૧) જનમનુ પ્રારબ્ધ મળ પપત મળ્યાપાન વગેરે મમદિતો ઉપભોગ દરવામા હેતુરૂપ હતુ, માટે તેને મનન ત્યાગનો અભાવ જ રહ્યો છે, અને ભોગમા તેને જ્ઞાનિ પશુ થઈ નથી

(૨) યામજેવાદિનુ પ્રારબ્ધ ન્યૂન ભોગનો હતુ થયેલુ કે તેથી તેમને ભોગોના સર્ગ જ્ઞાનિ યાત્રી પ્રવૃત્તિનો અનાન હતો, એમ કહેવામા આયુ છે

(૩) વળી 'યાગવામિદ'મા એવો પણ પ્રાગ છે, કે જ્ઞાન થયા પછી અપરબ્રવણની આવશ્યક પ્રવૃત્તિ થઈ હતી

એ રીતે જાની પુરોના નાના પ્રમાણના વિન્યાસ વ્યવહાર કહેના છે તે મનાએને જ્ઞાન મમાન કે અને તેનુ ફળ મોક્ષ પણ મમાન છે, માન પ્રારબ્ધ જુદાજુદા હોવાથી તેમના વ્યવહારમા અભાવ પણ છે તેમનામાથી જેમની વ્યવહારમા પ્રવૃત્તિ ઓછી છે, તેમને ઉત્તમનિનુ સુખ વિશેષ પ્રાપ્ત થયુ છે, અને જેમની વ્યવહારમા પ્રવૃત્તિ વધુ છે, તેમને ઉત્તમનિનુ સુખ ઓછુ પ્રાપ્ત થયુ છે

જાનીને વિદેહમોક્ષના ત્યાગની કે પદ્મલોકની સ્મૃતિ થતી નથી

શંકા—તે માણસ ઉત્તમનિના સુખને ત્યજી પુનઃ એવા ભોગોમા પ્રવૃત્ત થાય, તે માણસ વિદેહમોક્ષને ત્યજી વાંકિ લોભની કષ્ટા રાખીને ત્યા પશુ તો માટે ન જાય?

સમાધાન—એવી શંકા પ્રવી નહિ, કમ જ જાનીને ઉત્તમનિનો ત્યાગ અને ભોગોમા પ્રવૃત્તિ તો પ્રારબ્ધના બાધથી ન નવે છે પણ વિદેહમોક્ષનો ત્યાગ તથા પરનોખા ગમન નબલે નહિ કેમ કે—

(૧) જાનીના પ્રાપ્ત હોય ગમન જગા નથી તેથી તેનુ પરનોખા જનુ મબવતુ નથી

(૨) જાનીને વિદેહમોક્ષનો ત્યાગ પણ મબવતો નથી, કેમ કે જાનીને જ્ઞાનની અજ્ઞાનની નિગતિ થાય છે તે પછી તે પ્રારબ્ધભોગ ભોગવે છે અને તે પછી અજ્ઞાન અને શુદ્ધ આત્મે રહેના અજ્ઞાનનો નેતનમા લય થાય છે, તેને વિદેહમોક્ષ કહે છે જાનીને એ વિદેહમોક્ષ અવગન પ્રાપ્ત થાય છે જો તેન મુગ અજ્ઞાન બાધી રહેતુ હોય અથવા નારા પામેના અજ્ઞાનની ફરી ઉત્પત્તિ થતી હોય, તો વિદેહમોક્ષનો અભાવ થાય પણ મુગ અજ્ઞાનનુ વિરોધી જ્ઞાન હોવાથી, અજ્ઞાન બાધી રહેતુ નથી અને ત્રુતિ વગેરના પ્રમાણે વડે નારા પામેના અજ્ઞાનની ફરી ઉત્પત્તિ થતી નથી, માટે તેના વિદેહમોક્ષનો અભાવ થતો નથી

(૩) વળી વિદેહમોક્ષનો ત્યાગ પ્રવાની નથા પરનોખા ગમન પ્રવાની નાનાને કષ્ટા પણ ઉપજતી નથી કેમ કે—

ક જાનીને કેવળ પ્રારબ્ધથી જ કષ્ટા થાય છે જેટલી મામમી વિના

પ્રાપ્ત થતો ભોગ મળવે નહિ, તેટલી મામત્રી પ્રારમ્ભ રૂપે કે અને પાનીની
મો. ભોગવાને છે દેહના વિના ભોગ મળવે નહિ માટે પાનીની દેહના એ
૫. પ્રારમ્ભનું કાળ છે

જ્યાં જીવ લેખમાં અથવા આ પો મા પાનીને જીવુ તરીકે પ્રારમ્ભની
પણ મળતું નથી એ જાન આ તરંગમાં જ પાછા ફેરી છે માટે પ્રારમ્ભની
પાનીની વિરોધભોગના ત્યાગની અથવા પરવો મા ગમતની દેહના મળવની નથી
(જેમ અનુભાથી જાણેના પુરુષને રૂપરૂપ બાતિ પાડી રીતે થાય તે
હી, એવી દેહના મળવની નથી અને અનુભા પરવોમાં ગમતની દેહના
પણ થતી નથી, તેમ પાનીને પણ ધોડપ બાતિની નિરૂપિત વિરોધભોગનો
ત્યાગ રી, રૂપને મધ્યમ બાતિમાં પાનીની દેહના થાય નહિ અને અનુભા
પણ મા જાનીની દેહના પણ ચાર નહિ.)

મટે પ્રારમ્ભને લીધે જાનીની અનુભુક્તિમુખની વિરોધી પ્રવૃત્તિ

જેમ અનુભાને પણ બિશ્વાસાત્મકતાની દેહના થાય છે તમ નતમાન
ગંગામાં અધિક ભોગ ભોગવવાની દેહના અનુભુક્તિના વિરોધી જતા, ૫. ૧
અનુભા જાનીઓને મળવે છે

જેવાનું રહસ્ય એ છે, પાનીનાં બાતિ પ્રવૃત્તિ અનુભુક્તિની વિરોધી
નથી પણ અનુભુક્તિના વિરોધી મુખની વિરોધી છે. આ કે આત્મા
નિ મન છે અવિદ્યાથી બધ પ્રતીત થાય છે જે વખતે જાન થાય છે તે જ
વખતે અવિદ્યાનું મલ નાગ પામી જન છે જાન થયા પછી રીતે બધનાં
બાતિ થતી નથી શરીર છતાં બધરૂપી બાતિનો અભાવ, તે અનુ
ભુક્તિ કેવાર છે શરીર વગેરેની પ્રવૃત્તિ થાય અથવા નિરૂપિત થાય તથી
રીતે આ મામા બધ છે એવી બાતિ પાનીને થતી નથી માત્ર મધ્ય પ્રવૃત્તિ
મારી પણ જાનીની અનુભુક્તિ નાસી જતી નથી એમ જા પણ જાણ
પ્રવૃત્તિમાં અનુભુક્તિને વિરોધી મુખ થતું નથી-એકાગ્રતાપ આત્મ રાપના
પરિણામથી જ મુખ થાય છે તે એકાગ્રતાપ પરિણામ બાદ પ્રવૃત્તિમાં થતું નથી
આ રીતે પ્રારમ્ભ બિનબિન હોવાથી જાની પુરુષના નજારે બિન
નિન પા રના હોય છે જેણે પ્રારમ્ભ અધિક પ્રવૃત્તિનો હેતુ હોય છે,
તેણે મટે પ્રારમ્ભ હેતુ છે (‘મટે શરૂઆતે અથ શિયિન-ઓ -વીમુ એવો
અર્થ રવાનો નથી, પણ નિરૂપિત-અધમ-નધાર એવો અથ રવા) જેમ કે
અધિ પ્રવૃત્તિ એ પ્રવૃત્તિની વિરોધી છે અને એકાગ્રતા વિના નિરૂપિત આન
પ્રતીત થતો નથી એ વાન સમાધિના નિરૂપણમાં પાછા હેતુમાં આવી

જાનીની વ્યવહારમાં મિથ્યા બુદ્ધિ છતાં પણ પ્રવૃત્તિ

મટે—પાછા મહેવામાં આ યુ છે, (જ્યાં તરંગના ઝટમાં અધ્યા)
‘પાનીને સવળા અનાતમ પ થોઈમાં મિથ્યા બુદ્ધિ હોય છે, તેથી જાનીને રાગ
હોનો નથી એમ હોય તો પછી જાનીને પ્રવૃત્તિ થતી પણ મળવની નથી

સમાધાન—આની શ. મળવની નથી કેમ ? જેમ પાનીને પોતાના

દેહમાં પણ મિથ્યા શુદ્ધિ જ હોય છે, તે પણ દેહને અનુકૂળ જે બિંદુસાદિય છે, તેમાં કેવળ પ્રારબ્ધથી જ તેની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમ જેનું પ્રારબ્ધ અધિક ભોગ ભોગવવાનું હોય, તે જ્ઞાનીની અધિક પ્રવૃત્તિ પણ થાય છે, જેમ આછગરના તેમણે મિથ્યા જાણ્યા છતાં, પણ સ્વયં જોડાની તે જોવામાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમ સ્વયં પદાર્થોને મિથ્યા જાણ્યા છતાં પણ જ્ઞાનીની તેમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે.

જ્ઞાનીની રાગ ન છતાં પણ પ્રવૃત્તિ

શંકા—જે માણસને જે પદાર્થમાં દોષદષ્ટિ હોય, તે પદાર્થમાં તેની પ્રવૃત્તિ થાય નહિ. જ્ઞાનીને અનાત્મ પદાર્થોમાં દોષદષ્ટિ હોય છે અને રાગ હોતો નથી; માટે જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી.

સમાધાન—એ કહેવું પણ સંભવનું નથી; કેમ કે જેમ કોઈ રાગીને વેંચે અમુકઅમુક અપથ્ય પદાર્થો ન ખાવાની આજ્ઞા કરી હોય તથા તે રાગી પણ જાણતો હોય. કે ક્ષણાક્ષણા પદાર્થોના સેવનથી હાનિ થાય એમ છે તથા ક્ષણાક્ષણા પદાર્થોનું સેવન નહિ કરવાથી ફાયદો થાય એમ છે; એમ છતાં પ્રારબ્ધને ક્ષીયે જાણતાં છતાં, પણ તે રાગી અપથ્ય પદાર્થોનું સેવન કરે છે, તેમ જ્ઞાનીની અનાત્મ પદાર્થોમાં દોષદષ્ટિ હોવા છતાં, પણ પ્રારબ્ધને ક્ષીયે સર્વ વ્યવહારમાં પ્રવૃત્તિ સંભવે છે.

(આ રથજો ડીકાકાર નીચે પ્રમાણે વિશેષ ખુલાસો કરે છે; તે જિજ્ઞાસુને ઉપયોગી હોવાથી અહીં ઉતારીએ છીએ.)

પ્રારબ્ધના ત્રણ પ્રકાર

પ્રારબ્ધ ત્રણ પ્રકારનું છે: (૧) મંદ પ્રારબ્ધ, (૨) તીવ્ર પ્રારબ્ધ અને (૩) તીવ્રતર પ્રારબ્ધ.

(૧) મંદ પ્રારબ્ધ—જે વસ્તુ મનુષ્યને પ્રાપ્ત કરવા જેવી લાગતી હોય, તેને ઉપાદેય કહે છે; અને જે વસ્તુ ત્યાગ કરવા જેવી લાગતી હોય, તેને હિંચ કહે છે. જે પ્રારબ્ધનું ઉપાદેય ફળ બીજા માગી પ્રાપ્ત કરેલા અન્નની પેઠે ઘણી મહેનતથી પ્રાપ્ત થાય એવું હોય અને જેનું અકસ્માત પ્રાપ્ત થયેલું હોય ફળ મદ મટે એવા રાગની પેઠે અપથ્ય પ્રયત્નથી દૂર થાય એવું હોય. એવા પ્રારબ્ધને મંદ પ્રારબ્ધ કહે છે.

(૨) તીવ્ર પ્રારબ્ધ—જે પ્રારબ્ધનું ઉપાદેય ફળ નિમંત્રણથી જમવા મળેલા અન્નની પેઠે ઘોડી મહેનતે પ્રાપ્ત થાય એવું હોય અને જેનું અકસ્માત પ્રાપ્ત થયેલું હોય ફળ કષ્ટસાધ્ય રાગની પેઠે ઘણી મહેનતે દૂર થાય એવું હોય. એવા પ્રારબ્ધને તીવ્ર પ્રારબ્ધ કહે છે.

(૩) તીવ્રતર પ્રારબ્ધ—જેનું ઉપાદેય ફળ આસન પર બેસીને જ પ્રાપ્ત થયેલા અન્નની પેઠે વગરમહેનતે પોતાની બેજે જ પ્રાપ્ત થાય એવું હોય અને જેનું અકસ્માતથી પ્રાપ્ત થયેલું હોય ફળ જળદને દીવેલા ડામની પેઠે મરતાં મુંઢી પ્રયત્ન કરવાથી પણ દૂર થઈ ન શકે એવું હોય, એવા પ્રારબ્ધને તીવ્રતર પ્રારબ્ધ કહે છે.

આ રીતે મદ અને ત્રીન પ્રારબ્ધનું ફળ પ્રપત્તને અધીન છે તે પ્રપત્તનો તેનું કુલ કે અનુભવ વામનાની નિવૃત્તિ પણ પચ્ચાર્થથી (પરત્તના પ્રપત્તથી) થાય છે તેમા

શુભ વાસનાની નિવૃત્તિ કુલંગ વગરથી થાય છે અને અશુભ વામનાની નિવૃત્તિ સમગ્ર અને વિવેક, જ્ઞાન વગરથી થાય છે.

તેથી કહીને જ્ઞાની સમગ્ર અને વિવેક, જ્ઞાન વગરે શુભ વડે સપન્ન થોઈ છે તેથી તેના ચિત્તમા અનુભવ પ્રવૃત્તિની હેતુભૂત કાર્ક અશુભ વાસના હો નહિ, પણ શુભ પ્રવૃત્તિની હેતુભૂત શુભ વામના જ હોય છે, તેથી મદ અને ત્રીન પ્રારબ્ધના નિષિદ્ધ ભગમા (મનનગ ક ન દરસા જેવા સામમા) તેની પ્રવૃત્તિ થતી નથી તે દ તેનામા શાન્તમા કહેના વિધિનિષેધ વડે ઉત્પન્ન થયેલી ગુણોન્ન્યુદિ હોતી નથી, એમ છતાં પણ શુભ વામનારૂપ ન્યભાવને લીધે, સારંગના ઠોકરાની જે વ્યભાસથી જ તેની નિષિદ્ધ કર્મમા પ્રવૃત્તિ થતી નથી

રોગી માણુમ અપથ્યએવનમા નુકમાન છે, એમ જાણુના જના પણ તેણે અપથ્યએવન કરે છે, પણ જે જિન્સાયોતુષ ગોળી હોઈ છે, તે જ તેણે કહે છે— પા પ્રવૃત્તિની રોગી તેણે કરેતો નથી કાર્ક વખત કાર્ક પ્રપત્તશીન રોગીની પણ અપથ્યએવનમા પ્રવૃત્તિ થઈ જાય છે એમ જોવામા આવે, ત્યારે તે મદતીન પ્રારબ્ધનું ફળ છે એમ ન જાણુ, પણ તે તીવ્રતર પ્રારબ્ધનું ફળ છે, એમ જાણુ

આ રીતે વિષયોમા દોષનો તથા મિથ્યાપણનો જોડો નિગમ કર્યો હોય, એના દૃઢ વિવેકવાળા જ્ઞાનીની મદ કે ત્રીન પ્રારબ્ધના ફળરૂપ વધેટ આચરણમા (નિષિદ્ધ નિર્ધમા) પ્રવૃત્તિ સભવે નહિ

પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થના વાદનો નિરાસ

કાર્ક પ્રારબ્ધવાદી ને, કે પ્રારબ્ધન ફળ સર્વથા અનિશ્ચય છે માટે પુ પ્રવૃત્તિ વ્યથ છે, તો એમ કહેણું સભવતું નથી કેમ કે જો એમ હોય તો સનન મુનિઓએ રવેણુ વૈદ્યશાસ્ત્ર, મનસાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્ર આદિ શાસ્ત્રો વ્યથ જેવા પડે પછી મો ડાર્કને અનુભવમા આવના દષ્ટ જના હેતુ એસ ઉપાયોનું જ્ઞાન આપનારા તે શાસ્ત્રોને વ્યર્થ કહેવા સભવતા નથી માટે—

મદ અને ત્રીન પ્રારબ્ધના ફળનું પ્રપત્તથી નિવારણ કરી શકાય છે, તથા ત્રીનન પ્રારબ્ધના ફળનું નિવારણ કરી શકાય નથી એમ મમજનાથી પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થનો વાદ રહેજો નહિ

એ રીતે (ત્રીનન પ્રારબ્ધવાળા) જ્ઞાનીની નમ્રતા વ્યવહારમા નેરદષ્ટિ જના પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે, માટે જ્ઞાનીના વ્યવહારનો નિયમ નથી

(વારીન પ્રાયમા નિયમ સભવે છે, પણ પરાધીન તર્કમા નિયમ સભવતો નથી જ્ઞાનીના શરીરનો વ્યવહાર નાના પ્રકારના પ્રારબ્ધને અધીન છે, માટે હાથમારી હોના તીરના વેગને અધીન જેમ પક્ષીનો નથ છે તેમ પ્રારબ્ધને અધીન જ્ઞાનીના દેહના વ્યવહારનો નિયમ સભવે નહિ)

(તે દ અધીન ચિત્તવાળા કેટલાક જ્ઞાની, રાગાદિ વામનાઓને રોગ

મંદ અને તીવ્ર પ્રારબ્ધના ફળરૂપ શરીરના વ્યવહારને નિયમમાં રાખે છે, તથાપિ તીવ્રતર પ્રારબ્ધના ફળરૂપ શરીરના વ્યવહારને જાનીથી પણ નિયમમાં રાખી શકાતો નથી.)

આ પક્ષનું પ્રતિપાદન વિચાર્યું સ્વાભાવિક તૃપ્તિદીપમાં વિસ્તારથી કર્યું છે. (તથા ત્યાં દુષ્ટતા, અનિચ્છા અને પરેચ્છા પ્રારબ્ધ, એવા પ્રારબ્ધના ત્રણ પ્રકાર કહી જાનીને પ્રીતિ વગર પણ કેવી રીતે પ્રારબ્ધના ફળનો ભોગ યાચે, તે સમજાવ્યું છે.) આ બધા ઉપરથી એમ સમજાય છે, કે તત્ત્વદષ્ટિ જાનીનો વ્યવહાર નિયમરહિત છે, અને તેથી જ પાછળ કહેલા 'સમાધિરૂપ નિયમનો વિધિ માંભળીને તત્ત્વદષ્ટિ નામે શિષ્યને હસવું આવ્યું હતું'.

જાનીના મરણનો પ્રકાર-તેને દેશકાલાદિકની અપેક્ષા નથી તત્ત્વદષ્ટિનો દેહપાત

અમણ કરત કહ્યું કાલ યૌ, તત્ત્વદષ્ટિ સુજ્ઞાન ।

ભોગૌ નિજ પ્રારબ્ધ તય, હીન મયે તિહિ પ્રાણ ॥ ૧૭ ॥

તત્ત્વદષ્ટિ નામે શિષ્યને જ્ઞાન થયા પછી કેટલાંક વર્ષ 'સુધી તેણે અહીં-તહીં' ભ્રમણ કર્યું અને પોતાનું પ્રારબ્ધ તે ભોગવી રહ્યો, ત્યારે તેના પ્રાણ લય પામી ગયા. ૧૭

ટીકા—(૧) પ્રારબ્ધ-ભોગ ભોગવી રહ્યા પછી જાનીના પ્રાણ બીજી કોઈ જગ્યાએ જતા નથી; માટે તત્ત્વદષ્ટિના પ્રાણ લય પામી ગયા, એમ કહ્યું છે.

(૨) જાનીનું મૃત્યુ થવામાં અમુક કાળ જોઈએ, એમ કંઈ જરૂર નથી; ઉત્તરાયણ હો કે દક્ષિણાયન હો-અમે તે વખતે જાનીનું મરણ યાચ, તથાપિ તે અર્થથી મુક્ત જ છે.

(૩) તે જ પ્રમાણે જાનીનું મરણ કોઈ અમુક સ્થળે થવું જોઈએ, એમ પણ નિયમ નથી; કાશી વગેરે પવિત્ર સ્થળમાં અથવા અત્યંત મહિન સ્થળમાં જાનીનું મરણ યાચ, તથાપિ તે મુક્ત જ છે.

(૪) વળી જાનીને મરણ વખતે આસનનો પણ નિયમ નથી; અમે તો તે શય્યા-આસનની સ્થિતિમાં ગરે અથવા સિદ્ધાસન કરીને મરે, પણ તે સત્ય મુક્ત છે.

(૫) તેમ જ જાની સાવધાનપણે બ્રહ્મચિંતન કરતાંકરતાં મરે અથવા રોગથી વ્યાકુળ થઈને 'હાથહાથ' એવી જૂઓ પાડોપાડો મરે, તથાપિ તે અર્થથી મુક્ત છે; કેમ કે જે વખતે તે જ્ઞાન વડે અજ્ઞાનથી મુક્ત થયો, તે જ કાળમાં તે જાની થવાથી મુક્ત થયેલો છે.

માટે જાનીના મરણમાં દેશકાલ, આસન વગેરેની અપેક્ષા નથી, તે જ રીતે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવા માટે થવળું કરવામાં પણ દેશકાળ, આસન વગેરેની અપેક્ષા નથી.

ઉપાસકના મરણનો પ્રકાર-તેને દેશકાલાદિકની અપેક્ષા છે

જો કે બીજા વગેરે જાની કહેવાય ■ અને બીજા ઉત્તરાયણ થતાં સુધી પ્રાણુત્યાગ થયો નહિ, તથાપિ બીજાંદિક અધિકારી પુરવ છે; માટે ઉપાસક

પુરુષને દિપદેશ મળે એ હેતુથી તેમણે ઉત્તરાયણરૂપ ખામ કાળની વાટ જોઈ હતી.

વમિષ્ટ, બીધમ વગેરે અધિકારી પુરુષો કહેવાય છે. (તે શ્રવે નગતના હિત માટે પ્રત્યેક મૃદ્ધિમાં અવતાર ધારણ કરે છે, તે અધિકારી કહેવાય છે.) અને તેથી જ તેમના અનેક જન્મ થયા છે, કેમ કે અધિકારી પુરુષોનું પ્રારબ્ધ એક કક્ષ પર્વ તનું હોય છે. કક્ષનો અંત આવતાં સુધી તેમનો વિદેહ-મોક્ષ થતો નથી; અને કક્ષની અંતે તેમને પોતાની ઇચ્છાના બળથી શુદ્ધશુદ્ધ શરીર પ્રાપ્ત થાય છે. એમ છતાં પણ આન્મસ્વરૂપમાં તેમને જન્મમરણની બાંધ થતી નથી, માટે તેઓ ઇવન્મુક્ત હોય છે. તેના અધિકારી પુરુષોના તમામ નવહાર બીજાઓને દિપદેશ મળવાને માટે હોય છે.

એ અધિકારી પુરુષો મિત્રાપના બીજા જાનીઓના વ્યવહારમાં કોઈ પ્રતારનો નિયમ હોતો નથી, એવા અભિપ્રાયથી તત્ત્વદષ્ટિના મગ્ગમાં દેશકાળ, આમન વગેરે નહિ કહ્યું નથી.

અદષ્ટિ નામે શિષ્યનો દેશાદિક અપેક્ષા સહિત દેહપાત

દુજો શિષ્ય અદષ્ટિ તિહિં, ગંગાતટ શુમસ્થાન ।

દેશ દક્ષત પવિત્ર અતિ, કિયો દ્રવ્યકો ધ્યાન ॥ ૧૮ ॥

શાસ્ત્રીતિ તજી દેહફું, પૂરવ વહો જુ રાહ ।

જાય મિહ્યો સો દ્રવ્યત, પાયો અધિક ઉછાહ ॥ ૧૯ ॥

હવે બીજો શિષ્ય જે અદષ્ટિ નામે હતો, તેણે ગંગાના કિનારા ઉપર સુંદર, એકાંત અને પવિત્ર જગ્યામાં જઈને બ્રહ્મનું ધ્યાન કર્યું; અને શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે દેહનો ત્યાગ કરીને પાછળ જે અર્ચિમાર્ગ કહેવામાં આવ્યો છે, તે ગસ્તે થઈને તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયો અને ઘણો આનંદ પામ્યો ૧૮, ૧૯

ટીકા—જેમ જાનીને મરણ માટે દેશકાળની અપેક્ષા નથી તેથી જનક ઉપાસ-ને દેશકાળની અપેક્ષા હોય છે.

કેમ કે ઉત્તરાયણ આદિ ઉત્તમ કાળમાં તથા વાલી આદિ ઉત્તમ દેશમાં ઉપાસક શરીર છોડે, ત્યારે તેને ઉપામનાનું ફળ મળે છે. જાનીને મરણ વખતે સાવધાનતાથી જોય એના બ્રહ્મનું અમરણ હોવાની અપેક્ષા નથી હોતી, પણ ઉપાસકને તો ધ્યેન એના યત્નના સ્વરૂપની મરણ મમયે અનિ હોવાની જરૂર છે, કેમ કે—

(૧) જે ધ્યેયનું પૂર્વે ધ્યાન કર્યું છે, તે ધ્યેયનું અમરણ મરણકાળે થાય, નો જ ઉપામનાનું ફળ મળે છે.

(૨) વળી જેમ ધ્યેયનું અમરણ મરણકાળે હોય જોઈએ, તેમ તે ધ્યેય બદલે પામવાનો જે માર્ગ પાછળ પાંચમા તરંગમાં કહ્યો છે, તેનું પણ અમરણ ઉપાસકને હોય જોઈએ, કેમ કે માર્ગચિંતન એ પણ ઉપાસનાનું અંગ છે. જાન માટે શ્રવણ કરનારા દેશ, કાળ, આસન વગેરે અમુક તરેહના જ

જોઈએ એવો કાઈ નિયમ નથી પણ ધ્યાનમાં તો ઉત્તમ દેશ (જગત), નિરતર (નયમાં અતરાનગરનો) ॥ અને સિદ્ધાસનાદિ આસનની અપેક્ષા હોય, માટે ગગાતટ ॥ ઉત્તમ પ્રદેશમાં અને યોગશાસ્ત્રમાં જ્ઞેહી રીતે અદૃષ્ટિના દેહપાત થયો એમ જુ છે

તર્કદૃષ્ટિનો નિશ્ચય : સઘળાં શાસ્ત્રો બ્રહ્મજ્ઞાનના હેતુ છે

તર્કદૃષ્ટિ પુનિ તીસરો, લહિ ગુરુમુખ ઉપદેશ ।

અગ્રદશ પ્રસ્થાન જિન, અવગાહન કરી વેશ ॥ ૨૦ ॥

જેતી ચાળી ચેલરી, તાકો અલ પિછામ ।

હેતુ મુક્તિકો જ્ઞાન લલિ, અદ્વય નિશ્ચય જ્ઞાન ॥ ૨૧ ॥

ત્રીજો શિષ્ય તર્કદૃષ્ટિ હતો તેણે ગુરુના મુખનો ઉપદેશ સાલળીને વિદ્યાના અઢાળ પ્રસ્થાનમાં પ્રવીણતા મેળવી, અને જોટલી વૈખરી વાણી છે, તે મઘળીનું જૂ પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું છેવટે મુક્તિનો હેતુ જ્ઞાન છે, એમ નિશ્ચય કરી અદ્વૈત જ્ઞાનનો નિશ્ચય કર્યો ૨૦, ૨૧

ટીકા— હેનાનુ તાત્પર્ય એમ છે, કે ત્રીજા શિષ્ય તર્કદૃષ્ટિએ ગુરુ દ્વારા ઉપદેશનુ શ્રવણ કરી તે સાબજેલા અર્થમાં બીજા શાસ્ત્રોનો વિરોધ ફર કરવા માટે બધા શાસ્ત્રોના અભિગ્રાપ જાગી લેના જોઈએ, એમ ધારીને તે બધા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ થયો અને પછી આવો નિશ્ચય થયો

(૧) સઘળા શાસ્ત્રોનું પરમ પ્રયોજન મોક્ષ છે

(૨) મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન છે

(૩) તે જ્ઞાન અવ્યય યજ્ઞના નિશ્ચયક છે

(૪) જોતો નિશ્ચય એ યથાથ જ્ઞાન નથી

(૫) તમામ શાસ્ત્રો માહાત્મ્ય અથવા પરપરાથી યજ્ઞજ્ઞાનના હેતુ છે

મંત્ર— અગ્રદશ વૈખરી વાણીના અગ્ર પ્રસ્થાન છે તેમાં—

(૧) કેટલાં તો કર્મનું પ્રતિપાલન રે છે

(૨) કેટલાં વિપ્રમુખના ઉપાયોનું પ્રતિપાલન રે છે

(૩) કેટલાંક બ્રહ્મથી નિત દેવોની ઉપામનાનું પ્રતિપાલન રે છે—

બોન રે છે

(૪) તે જ પ્રમાણે ન્યાય સાધના આદિ જે શાસ્ત્રો છે તે પણ જોઈ

નનો યથાથ જ્ઞાન રહે છે

માટે બધા શાસ્ત્રો અદ્વૈત યજ્ઞના બોધક છે એમ જોવાય નરિ

મમા જ્ઞાન—તો પણ બધા શાસ્ત્રોના મનો સર્વજ્ઞ મુનિઓ હતા અને તેઓ

કૃપાળુ હતા માટે તેમણે મરના મૂળ સૂત્રોનો તો વેદા અનુસરતો જ અર્થ છે

પણ તે સૂત્રોનું વ્યાખ્યાન મરનારોએ સમમા પડી જઈને મૂળ મૂળપરોના

અભિગ્રાપથી વિચાર્યા અથ ધ્યાન છે, માટે તે સૂત્રોના અર્થ વેદથી વિરદ

હારી, પણ વેદો અનુસરતા જ અર્થ છે એ રીતે તર્કદૃષ્ટિએ ઉત્તમ સરખારને

હીને નમી થયું ૮

સંસ્કૃત વૈષ્ણવી વાણીનાં અઠાર પ્રસ્થાન

અઠાર પ્રસ્થાન—વૈષ્ણવી વાણીપ વિદ્યાના અઠાર ભેદ છે, તેને 'પ્રસ્થાન' કહે છે. ચાર વેદ, ચાર ઉપવેદ, છ વેદાંગ, પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા અને ધર્મશાસ્ત્ર એ અઠાર પ્રસ્થાનનાં નામ છે.

ચારે વેદોનું શ્રદ્ધાજ્ઞાનમાં તાત્પર્ય

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ એ ચાર વેદ છે; તેમાં—

(૧) કેટલાંક વચનો જેમ શ્રદ્ધાનું બોધન કરે છે.

(૨) કેટલાંક વચનો બોધ શ્રદ્ધાનું બોધન કરે છે.

(૩) જાણીનાં વચનો કર્મનું બોધન કરે છે.

(૧) કર્મબોધક વેદનું પણ નિવૃત્તિમાં તાત્પર્ય છે—જે કર્મનાં બોધક વેદવચન છે, તેનું પણ અંતઃકરણ-શુદ્ધિ કરાવવાનું પ્રયોજન છે. પ્રવૃત્તિમાં કાર્ષ્ણ્ય પણ વેદવચનનો અભિપ્રાય નથી, પણ મનુષ્યની ત્વાત્માવિક્ષે પ્રવૃત્તિઓમાં જે નિર્ગિદ્ધ પ્રવૃત્તિઓ છે, તેને રોકવામાં તે વચનોનો અભિપ્રાય છે; માટે અભિચારાદિ કર્મનું પ્રતિપાદન કરનાર જે અથર્વવેદ છે, તેનું પણ નિવૃત્તિમાં તાત્પર્ય છે. જેઓ દેવથી શત્રુનો નાશ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે, તેઓ પોતાના શત્રુઓને ઝેર આપી અથવા અગ્નિ મૂકી મારે નહિ, એટલા માટે એવન યાગાદિક અભિચાર કર્મ કહેવામાં આવ્યાં છે. શત્રુઓને મારવા માટે જે કર્મ, તે અભિચાર કહેવાય છે. એવન નામનો એક યજુ છે, તે અભિચાર કર્મ કહેવાય છે.

, એવન યાગનાં બોધક જે વેદવચનો છે તેનો એવો અર્થ નથી, કે શત્રુને મારવાની ઇચ્છાયાગ્ય એવન યાગ કરવા પ્રવૃત્ત થવું; પણ તેનો એવો અર્થ છે, કે શત્રુને મારવાની જેની ઇચ્છા હોય, તેણે એવન યાગથી વિનિર્મલ એવા જે ઝેર દેવું વગેરે શત્રુને મારવાના ઉપાયો છે તેમાં પ્રવૃત્ત થવું નહિ. આ રીતે દેવથી સૂત્રી આવેલી જે ઝેર દેવા વગેરેની પ્રવૃત્તિ, તેમાંથી નિવૃત્ત કરવાનો એવન યાગ બોધક વચનોનો અભિપ્રાય છે—પ્રવૃત્ત કરવાનો અભિપ્રાય નથી, કેમ કે એવી પ્રવૃત્તિ તો દેવથી પ્રાપ્ત થયેલી છે; અને જે અન્યથી પ્રાપ્ત થયેલું હોય, તેમાં વિધિવાક્યનો અભિપ્રાય હોય નહિ.

(૨) વિધિવાક્યોનું નિવૃત્તિમાં તાત્પર્ય છે, તેનાં ઉદાહરણો

જેમ—ક. પરણેલી સ્ત્રીનો મંગ કરવો.

લ. ઋતુમતી બાળાનો સંગ કરવો.

મ. હોમ કરતા વધેલું (માંસ) ખાવું.

ન. સૂત્રામણિ યાગમાં મુદ્રાપાન કરવું.

ઇત્યાદિ વેદનાં વિધિવચનો છે, તેમાંથી પહેલા વાક્યનો અભિપ્રાય—

ક. સ્વાભાવિક કામચામનાક્રમ રાગ(પ્રીતિ)થી પ્રાપ્ત થયેલી દરકોઈ સ્ત્રીનો સંગ કરવાને પ્રવૃત્ત થવું એમ કહેવાનો હેતુ નથી; પણ પરણેલી સ્ત્રીનો જ નંગ કરવો અને બીજી (પરણ્યાવગરની) સ્ત્રીનો સંગ ન કરવો, એમ નિવૃત્તિ કરાવવાનો અભિપ્રાય છે. તેમ જ બીજા વાક્યનો—

જે પરણેની સ્ત્રીનો પણ સત્કાળમાં જ મગ ધરવો, પણ સત્ ૧ મગ ન ધરવો એમ નિશ્ચિતિમાં જ અભિપ્રાય છે

■ તીર્થ વામ્બોનો અભિપ્રાય જોએ મર્વડ મામ ખાતા હોય, તેમની તે પ્રવૃત્તિને ગણી માત્ર થન કયાં પછી હોમતા જૈ રહેતુ મામ જ આવ એમ જહીને માસ ખાવાની પ્રવૃત્તિનું નિવારણ ધરવાનો અભિપ્રાય છે

અને એ જ પ્રમાણે—

જો ચોથા વામ્બોમાં શ્વાનાવિષ્ટ રાગથી પ્રાપ્ત ૭ મત્તપાન, તેને ગળી માત્ર સૂત્રામણિ યાગમાં જ મદ પીતુ, એમ જહીને તેમથી નિશ્ચિતિ ધરવાનો અભિપ્રાય છે

(૩) પરિસખ્યા વિધિનું સ્વરૂપ—આની ગીને વેના વિધિ વચનોનો અન્ય (આભારિય) રાગથી પ્રાપ્ત જે સર્વ સ્ત્રીઓનો મગ અથવા પરણેની સ્ત્રીનો મર્વડા સગ અથવા મદ-મામતુ સેન એ સઘળામાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાનો અભિપ્રાય નથી પણ તે સગમાં જો શ્વાનાવિષ્ટ પ્રવૃત્તિ છે, તેને સકોચ કરીને નિશ્ચિતિમાં અભિપ્રાય છે એવા વે વામ્બોને પરિસખ્યા વિધિ જહે છે માટે ઉપરના વેદનાકથો પણ પરિસખ્યા વિધિરૂપ છે—નિયમવિધિરૂપ અથવા અપૂર્ણ વિધિરૂપ નથી

એ જ ગીતે જ્યેનયાગન બોધ વે નયન પણ અન્ય(દે.) થીપ્રાપ્ત જે શત્રુનું મારણ તેમાં પ્રવૃત્તિ ધરાવવાના અભિપ્રાયવાળું નથી, પણ દેવથી ઉપજેલી તેસ્વાભાવિ પ્રવૃત્તિને રોળી શત્રુને ઝેર વગેરે આપવાથી નિશ્ચિતિ ધરવાના અભિપ્રાયવાળું છે માટે જ્યેનયામ-મોધક નયન પણ પરિસખ્યા વિધિ છે

અન્યથી પ્રાપ્ત થયેના અથો મકોચ રવા માટે મકેતુ વે વચન પરિસખ્યારૂપ કહેવાય છે

આ ગીતે આખા અથર્વવેદનું નિશ્ચિતિમાં તાત્પર્ય છે અને જો વેદોમાં કેમ મોધક વાક્યોનો અન કળી ૧૧ શુદ્ધિ દારા નાનમાં ઉપયોગ મ્પટ છે

બારે ઉપવેદનું જ્ઞાનજ્ઞાનમાં તાત્પર્ય

ઉપવેદ બાર છે આયુર્વેદ ધતુર્વેદ, માધવ વેદ અને અથર્વવેદ તમા

(૧) આયુર્વેદના કતા ચહા પ્રમપતિ અશ્વિનિકુમાર, ધન્વન્નારિ આદિ છે ચરક, વાઙ્મનિ સિદ્ધિસાશત્ર યજુ આયુર્વે છે અને વાત યાચન કૃત કામશાસ્ત્રનો પણ આયુર્વેદમાં જ મમાવેશ થાય છે કેમ કે કામશાસ્ત્રનો વિષય જે વાજકરણ સ્ત્રજન આદિ સજુ વરડ પર્જેઓ પોતાના વૈષ્ણવ પ્રધોમાં મ્પેન છે તે આયુર્વેદનો વૈરાગ્યમાં જ અભિપ્રાય છે કેમ કે આયુર્વેદની રીતે રોગાદિકની નિશ્ચિતિ થતા પછી પણ ફરી રોગાદિ ઉત્પન થાય છે માટે લૌકિક ઉપાયો તુચ્છ છે, એ અર્થમાં આયુર્વેદનો અભિપ્રાય છે વળી ઔષધનું મન ધરના સ્પેરથી પુષ્પ થઈને અન ધરમની શુદ્ધિ થાય તે જાગ પણ એ વેદનો જ્ઞાનમાં ઉપયોગ છે

(૨) વિશ્વામિત્રકૃત ધતુર્વેદમાં આયુધનું નિરૂપણ મ્પુ છે આયુધ ચાર પ્રકારના છે મુક્ત અમળ મક્તામુક્ત અને યનુકુ

ક. હાથથી કેંકવાના ચક્ર વગેરે મુક્તિ કહેવાય છે.

લ. નરવાર વગેરે અમુક્તિ કહેવાય છે.

મ. બરછી વગેરે મુક્તિમુક્તિ કહેવાય છે.

ચ. તીર, મોગી વગેરે યંત્રમુક્તિ કહેવાય છે.

આ રીતે ચાર પ્રકારનાં આયુધ છે. તેમાં મુક્ત આયુધને અસ્ત્ર કહે છે અને અમુક્તને શસ્ત્ર કહે છે.

એ ચારે પ્રકારનાં આયુધોના જ્ઞાતા, વિદ્યુ, પ્રજ્વલપતિ, પદ્મપતિ, અગ્નિ, વગણુ આદિક દેવના કહેવામાં આવે છે તથા તેમના મંત્ર પણ દોષ છે. કનિષ્ઠ-પુત્રો તે આયુધોના અધિકારી દોષ છે તથા તેમને અનુમરનારા જ્ઞાતિઓ પણ અધિકારી દોષ છે. તે અધિકારીઓના ચાર પ્રકાર છે: (૧) પદ્માતિ, (૨) ગ્ધાતિ, (૩) અગ્નાતિ, (૪) ગમ્હાતિ. વળી યુદ્ધમાં જતી વખતે શત્રુને કેવાં નોર્ડએ, મંગળ કેવું કવું, એ વાનો પણ ધનુર્વેદના ગ્રંથોમાં લખેલી હોય છે.

ક. ઉપર કહી તે બધો વાનો ધનુર્વેદના પ્રથમ પાઠમાં કહેલી છે.

લ. આચાર્યનું લક્ષણ તથા આચાર્ય પામેથી શસ્ત્રો મદલ કરવાની રીત, એ મગ્નું ધનુર્વેદના દ્વિતીય પાઠમાં કહેલું છે.

મ. ગુરુમંદ્રાપથી પ્રાપ્ત થયેલા શસ્ત્રોનો અભ્યાસ તથા મંત્રમિદ્ધિ અને દેવનામિદ્ધિનો પ્રકાર તૃતીય પાઠમાં કહેલો છે.

ચ. સિદ્ધ થયેલા મગ્નોનો પ્રયોગ અત્યંત પાઠમાં કલ્પો છે.

એટલે અર્થ ધનુર્વેદમાં કહેલો છે. તે જ્ઞાતા તથા પ્રજ્વલપતિ આદિ પાસેથી વિશ્વામિત્રને પ્રાપ્ત થયે હોતો અને તેમણે તે પ્રદટ્ કયો છે. વિશ્વામિત્રથી ધનુર્વેદ કૃત્તવ્ય થયો નથી.

કુદ્ધ, ચોર વગેરેથી પ્રજ્વળનું રક્ષણ કરવારૂપ સ્ત્રિયના ધર્મનો બોધ કરનારો ધનુર્વેદ છે, માટે તેનો પણ અર્થ કરમ્બની શુદ્ધિ વડે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ દ્વારા મોક્ષમા જ અભિપ્રાય છે.

(૩) ગાંધર્વવેદ ભરતમુનિએ પ્રદટ્ કયો છે. તેમાં સ્વર, નાન, મર્ડના અહિન રીત, નૃત્ય, વાદ્ય વગેરેનું નિરૂપણ વિગતરથી કરેલું છે. દેવતાનું આરાધન અને નિર્વિકલ્પ સમાધિની સિદ્ધિ, એ ગાંધર્વવેદનું પ્રયોજન કલ્પ છે, માટે તેનું પણ અર્થ કરમ્બની એકાગ્રતાપૂર્વક જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષમાં પ્રયોજન છે.

(૪) અથર્વવેદ પણ નાના પ્રકારનો છે. નીતિશાસ્ત્ર, અથર્વશાસ્ત્ર, શિષ્ય-ગાત્ર, સૂપશાસ્ત્ર આદિ ધનપ્રાપ્તિના ઉપાયનું બોધક શાસ્ત્ર અથર્વવેદ (કે સ્થાપત્યવેદ) કહેવાય છે. ધનપ્રાપ્તિના મગ્નો ઉપાયોમાં નિપુણ પુરુષને પણ ભાગ્ય વિના ધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે અથર્વવેદનું પણ વૈરાગ્યમાં નાતવર્થ છે.

વેદનાં છ અંગનું પ્રયોજન

ચાર વેદના છ અંગ છે (૧) ગિષ્ઠા, (૨) કપ, (૩) વ્યાકરણ, (૪) નિરૂક્તિ, (૫) જ્યોતિષ અને (૬) પિંગળ—એ છ વેદને ઉપયોગી હોવાથી વેદના અંગ કહે.

(૧) શિક્ષા—શિક્ષાના કર્તા પાણિનિ મુનિ છે. વેદના શબ્દોમાં અક્ષરોના રચાનું જ્ઞાન અને ઉદાત્ત, અનુદાત્ત તથા સ્વરિતનું જ્ઞાન શિક્ષાથી થાય છે. વેદના અધ્યાપનરૂપ ને અનેક પ્રતિષ્ઠાના નામે ગ્રંથ છે, તેનો પણ શિક્ષામાં સમાવેશ થાય છે.

(૨) દૃષ્ય—વેદમાં કહેલાં કર્મો કરવાની રીત દૃષ્યસૂત્રોથી જાણવામાં આવે છે. યજ્ઞ કરાવનારા બ્રાહ્મણોને યજ્ઞતિવક્ષ કહે છે. તેમને કરવાનાં ને શુદ્ધ-શુદ્ધાં કર્મ, તેના પ્રકાર દૃષ્યસૂત્રમાંથી જાણવામાં આવે છે. તે દૃષ્યસૂત્રોના કર્તા કાત્યાયન, આશ્વસાયન વગેરે મુનિઓ છે; માટે દૃષ્યસૂત્ર પણ વેદને ઉપયોગી હોવાથી વેદનું અંગ કહેવાય છે.

(૩) વ્યાકરણ—વ્યાકરણથી વેદના શબ્દોની શુદ્ધતાનું જ્ઞાન થાય છે. તે વ્યાકરણના સૂત્રરૂપે આદિ અધ્યાપ પાણિનિ મુનિએ રચેલા છે. કાત્યાયન અને પંતજલિ મુનિએ તે સૂત્રોના વ્યાખ્યાનરૂપ વાર્તિક અને ભાષ્ય રચેલાં છે. બીજાં પણ કેટલાંક વ્યાકરણો પંડિતોએ રચેલાં છે, તેમાં વેદના શબ્દોનો વિચાર નથી; માટે તે પુરાણાદિકને તો ઉપયોગી છે, પરંતુ વેદને ઉપયોગી નથી; અને પાણિનિકૃત વ્યાકરણ વેદના શબ્દોને સિદ્ધ કરે છે, માટે તે વેદનું અંગ છે.

(૪) નિરુક્ત—યારક નામે મુનિએ તેર અધ્યાપરૂપ નિરુક્ત નામે ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમાં વેદના મંત્રોમાં ને અપ્રસિદ્ધ શબ્દો આવ્યા છે, તેનો અર્થ સમજાવવાના હેતુથી તે શબ્દોનું નિરૂપણ કરેલું છે. એ રીતે વેદના અપ્રસિદ્ધ શબ્દોના અર્થજ્ઞાનમાં ઉપયોગી હોવાથી નિરુક્ત પણ વેદનું અંગ છે.

સંગ્રા(એટલે નામ)નો એક પાંચ અધ્યાપનો નિષ્ક્રુ નામે ગ્રંથ પણ યારક મુનિએ કર્યો છે, તેનો સમાવેશ પણ નિરુક્તમાં જ કરવામાં આવે છે. વળી અમરસિંહ, હેમચંદ્ર આદિક પંડિતોએ સંગ્રાના એક ને કોપ કર્યો છે. તે સ્થળોનો સમાવેશ પણ નિરુક્તમાં જ થઈ શકે.

(૫) જ્યોતિષ—આદિત્ય અને ગર્ગ વગેરેએ કરેલા જ્યોતિષના ગ્રંથો પણ વેદનું અંગ છે; કેમ કે વૈદિક કર્મના આરંભમાં કાળનું જ્ઞાન આવશ્યક છે, તે કાળજ્ઞાન જ્યોતિષથી થાય છે, માટે તેને વેદનું અંગ કહ્યું છે.

(૬) છંદશાસ્ત્ર—પિંગળ મુનિએ સૂત્રરૂપ આદિ અધ્યાપથી છંદોનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેનાથી ગાયત્રી વગેરે વૈદિક છંદોનું જ્ઞાન થાય છે; માટે પિંગળકૃત સૂત્ર પણ વેદનું અંગ છે.

આ છ ને વેદનાં અંગ છે, તેમાં ને અર્થો વેદને ઉપયોગી નથી, તેનું પણ પ્રસંગોપાત નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, પણ પ્રધાનપણે નિરૂપણ કર્યું નથી; માટે વેદનું ને પ્રયોજન છે, તે જ વેદાંગોનું પણ પ્રયોજન છે—વેદથી બિન્ન તેમનું પ્રયોજન નથી.

અદાર પુરાણ તથા ઉપપુરાણ

પુરાણો અદાર છે અને તે આઠ નામે મુનિએ કરેલાં છે. તેમનાં નામ—
(૧)આલ, (૨)પાલ, (૩)વિષ્ણુ, (૪)દેવ, (૫)ભાગવત, (૬)નારદીય.

(૭) માદંડેય, (૮) આખેય, (૯) બામિય, (૧૦) અક્ષવૈવર્ત, (૧૧) લંગ, (૧૨) વારાહ, (૧૩) મ્કદ, (૧૪) વામન, (૧૫) જૈમ, (૧૬) માત્સ્ય, (૧૭) ગાન્ધ, (૧૮) મહાદેવ.

દાનીપુરાણ વગેરે ખીજ પગ વડાં પુરાણો છે તે ઉપપુરાણ કહેવાય છે. ઉપપુરાણ પછી અઢાળ છે એમ કોઈ કહે છે, પણ એવો નિમ્મ નથી, કેમકે ઉપપુરાણો તો ઘણા છે.

ભાગવત મે છે એક વૈષ્ણવ ભાગવત છે અને ખીજી ભગવતી ભાગવત છે અનેના નોકાની મજરા મમાન એટલે અઢાળ હતા છે અને અનેના બાર મ્કદ છે, પરંતુ તેમાંથી એકપુરાણ છે અને ખીજી ઉપપુરાણ છે અને ન્યામના દરેકા છે, માટે અને પ્રમાણભૂત છે.

જેમ વાસે પુરાણો ક્યાં છે, તેમ ઉપપુરાણો પણ કોઈક વાસે કરના છે કેકે ઉપપુરાણ પરાગર આદિ ખીજ સર્વ મુનિઓએ ક્યાં છે, માટે ઉપપુરાણ પણ પ્રમાણભૂત છે.

જે અર્થ ઉપનિષદોનો છે, તે જ અર્થ ઉપપુરાણ સહિત પુરાણોનો પણ છે.

ન્યાય અને વૈરોષિક સૂત્રોનું ફળ

ગૌતમ મુનિએ પાંચ અધ્યાય ન્યાયસૂત્રનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમાં યુક્તિ પ્રધાન છે યુક્તિઓનો વિચાર કરવાથી મનુષ્યની શુદ્ધિ તીવ્ર થાય છે, ત્યારે તે મનન કરવામાં સમર્થ થાય છે, માટે યુક્તિપ્રધાન ન્યાયસૂત્રોનું પણ મનન દ્વારા વેદાનગ્રંથ જ્ઞાન એ જ ફળ છે.

કણ્ઠા મુનિએ દમ અધ્યાય વૈરોષિક સૂત્રો ક્યાં છે, તેનો પણ ન્યાયમાં જ મમાનેશ થાય છે.

મીમાંસા અને સંકર્ષણ કાંદરુનું ફળ

મીમાંસા શાસ્ત્રના મે મે છે એક ધર્મમીમાંસા અને ખીજી અક્ષમીમાંસા.

(૧) ધર્મમીમાંસાને પૂર્વમીમાંસા કહે છે (એમાં ધર્મ વિરે વિચાર ક્યો છે.)

(૨) અક્ષમીમાંસાને ઉત્તરમીમાંસા કહે છે (એમાં અક્ષ સબધી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.)

(૧) વર્મમીમાંસાના બાર અધ્યાય છે જૈમિનિ નામે તેના કર્તા છે તેમાં મ્મ કરવાની રીતિ પ્રતિષ્ઠાન કરેલી છે, માટે વિધિપૂર્વક કર્મમાં પ્રવૃત્તિ એ ધર્મમીમાંસાનું ફળ છે કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી અત દરજીની શુદ્ધિ થાય છે, અને દરજીની શુદ્ધિથી જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે, એ રીતે ધર્મમીમાંસાનું મોક્ષફળ છે.

ધર્મમીમાંસાના બાર અધ્યાય-અદરઅદર અર્થનો ભેદ છે, તે મમત્વો નાણ હોવાથી અઢી નખ્યો નથી.

જૈમિનિએ વળી મર્ષણ નડ નામે પાંચ અધ્યાયનો ગ્રંથ રચ્યો છે તેમાં વિપાસનાનું કથન કર્યું છે, એનો પણ ધર્મમીમાંસામાં અતર્થાય છે.

(૨) બ્રહ્મભીમાસાના ચાર અધ્યાય છે તેના કર્તા વ્યાન છે એમ્એ અધ્યાયના ચારચાર પાદ છે.

ક બવા જ ઉપનિષદ વાચ્યો બ્રહ્મનુ જ પ્રતિપાદન ને છે—ખીન મ્ગાનુ પ્રતિપાદન કરતા નથી, એ વાત પહેલા અધ્યાયમા છે.

સ ઉપનિષદના વચનોનો મદ્યુદ્ધિનાળા મનુષ્યોને અહરઅહર વિરોધ હોત એવું દેખાત છે. એ વિરોધનો પરિહાર ખીન અધ્યાયમા કરેલો છે

ગ ત્રીજા અધ્યાયમા જ્ઞાન તથા ઉપાસનાના માધનોનો વિચાર કરેલો છે
 ઘ ચોથા અધ્યાયમા જ્ઞાન તથા ઉપાસનાના દ્વગનુ પ્રતિપાદન મ્ધુ છે
 આ બ્રહ્મભીમાસાને સારીંગ શાસ્ત્ર પણ કહે છે, કેમ કે એમા શરીર (એટલે ૮૫)નો વિચાર કરેલો છે એ શાસ્ત્ર જ બધા શાસ્ત્રોમા સુખ્ય છે અને સુમુખ પુરોએ એ જ ગ્રહણ કરવા જેવું છે તેના ઉપર વ્યાખ્યાનના ગ્રથો અને છે, તથાપિ ત્રીશ-ચક્રત બાપ્તપ વ્યાખ્યાન જ સુમુખોએ શ્રવણ રવા જેવું છે તેનું જ્ઞાન થવાથી મોક્ષદશ સ્પષ્ટ જ છે

સ્મૃતિ આદિ મંથોના કર્તાઓ અને પ્રયોજન

મન, યાનુવક્ત્રય, વિષ્ણુ, યમ, અંગિરા વસિષ્ઠ, દક્ષ, મત્સ્ય, શાતાનપ પરાશર, ગૌતમ, શંખ, તિર્થિત, હારિત, આપસ્તમ્બ, તુલ્ક, ગૃહ-પતિ, વામ કાત્યાયન, દેવન, નારદ ઇત્યાદિ મર્વજ મુનિઓએ વેદ અનુસાર સ્મૃતિ નાં ગ્રથો લખ્યા છે, તેને ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે તેમા વાનું અને આશ્રમના કાપિત્વ વાચિત અને માનમિત્ત ધર્મ મ્લ્યા છે તેનું પણ અંત કરતા શુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાન થઈને મોક્ષ એ જ પ્રયોજન છે

તેમ જ વ્યાસમુનિએ મહાભાગ્ન આ વાંખીએ મમાયણ રમ્ય છે, તેનો પણ ધર્મશાસ્ત્રમા જ મમાવેલ ચાર છે

દેવતાઓનું આરાધન કરાને જે મ શાસ્ત્ર છે, તેનો પણ ધર્મશાસ્ત્રમા અંતર્ભાવ થાય છે દેવતાઓના આરાધન પ્રયોજન પણ અંત રમ્ય ત્રી શુદ્ધિ છે

તે જ પ્રમાણે સાંખ્યશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર, વૈષ્ણવતત્ર, શંખતત્ર વગેરેનો પણ ધર્મશાસ્ત્રમા મમાવેલ થાય / કેમ કે એમા પણ માનમયમનુ (ઉપાસનાનુ) નિરૂપણ છે.

સાંખ્યશાસ્ત્રનું રૂણ

૭ અધ્યાયપ્રથમ માખ્યશાસ્ત્ર મ્પિત્વનિએ મ્મદ્ધ ૧ તેના—

(૧) પ્રથમ અધ્યાયમા મ્મય ત્રી વિષયનું નિરૂપણ મ્મુ છે.

(૨) ખીન અધ્યાયમા પ્રધાનના માય, મત્સ્ય, અદ્યાર આદિનું નિરૂપણ મ્મુ છે

(૩) ત્રીજા અધ્યાયમા વિષયોથી વૈગમ્ય દર્શો છે.

(૪) ચોથા અધ્યાયમા વિરક્ત પુત્રોની વ્યાખ્યાપિત્વો કરી છે

(૫) પાંચમા અધ્યાયમા પરપમનુ ખડન રમ્ય છે

(૬) છઠા અધ્યાયમા ગદ્યા અથવા સંદેષના મંત્રદ કાં ૧

પ્રતિ-પુરુષના વિવેચી પરબનું અમગ જ્ઞાન એ સામ્યશાસ્ત્રનું પ્રયોગનું છે તેનું જ્ઞાન જ્ઞાન પદના નિર્વાચના મોક્ષ દ્વારા મહાવાક્યજ્ઞાન જ્ઞાનમાં ઉપયોગ મેળવી મોક્ષ એ જ દેખે છે

યોગશાસ્ત્રનું રૂળ અને ગારીરક હિમ્ન સાથે અવિરોધ

યોગશાસ્ત્રના ચાર પાદ છે તેના નીચે પતનનું છે એ પતનનું રોલો અવતાર છે એ સ્ત્રી અધોપામના જ્ઞાન દ્વારા તેમની અવતરના પ્રકટ થઈને તે જુદી પર પળા , માટે પતનનું નામ પડ્યું છે તેમણે—

(૧) સરીઓ રોગથી મગ દૂર કરવા ચિન્તિત્વા અથ રમ્યા ૭

(૨) અમુદ્ધ નમ્દના ઉચ્ચારણથી જે વાણીનો મગ છે, તેનો નાગ રવા તેમણે પાણિનીના વ્યા રણ ઉપર મહાભા ૪ રમ્યુ છે

(૩) વિક્ષેપકથી અન રપ્તો મગ છે, તેનો નાશ કરવા તેમણે રોગશુદ્ધિ જ્ઞાન છે

(૧) યોગશાસ્ત્રના પહેલા પાદમાં ચિત્તદત્તિના નિગ્રહરૂપ સમાધિ અને તેના મારન અભ્યાસ વૈરાગ્યનિષ્ઠિ જ્ઞા છે

(૨) યોગ પા મા વિમિત્ત ચિત્તની અમાધિના માધન—યમ, નિરમ આમન, પ્રા નાપમ, પ્રત્યાહાર ધારણા, ધ્યાન અને અમાધિ એ આર અગ જ્ઞા છે

(૩) ત્રી ન પાદમાં રાગની વિનૂતિ હા ૭

(૪) ચોથા પા મા ચાગન રૂળ મોક્ષ હેન છે

આ રીતે યોગશાસ્ત્ર ૪ મુ જ્ઞાન સાધન જે નિદિધ્યાસન તેની પ્રાપ્તિ રી આપનાર હોવાથી મોક્ષનો હતું છે

ચારીરક સુત્રમાં જ સામ્યશાસ્ત્રનું અર્થનું છે અને તે ઉપનિષદોથી વિરુદ્ધ જે તે સૂત્રોનું સામ્યજ્ઞાન રેલું છે તેનું અર્થનું મ્યુ ૭ સૂત્રોનું અર્થનું મ્યુ નથી ન્યાય વગેરે ન અર્થનું પણ વિરુદ્ધ સામ્યજ્ઞાનનું જ છે

• પંચરાત્ર અને પાશુપત-તત્ત્વ વગેરેનું રૂળ

નાગે પચરાત્ર નામે નામ પા છે તેમાં વાસુદેવમાં અને રણનું આપન રવા ૧ નું છે તેનું પણ નામ રણની ચિરતાથી જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષ એ જ કળ છે તમામ વૈષ્ણવ ગ્રંથોનો પચરાત્રમાં સમાવેશ થઈ જાય છે અને પચરાત્રનો સમાવેશ ધર્મશાસ્ત્રમાં થાય છે

એ જ રીતે, પાશુપત નામ પાશુપતનું આરાધન હું છે એ તત્ત્વના તા પશુપતિ છે તેનું પગ અને રણની ચિરતા દ્વારા મોક્ષસાધન જ્ઞાન એ જ રૂળ છે

શૈવ્ય આદિનું રૂળ તથા વામમાર્ગ

અથા શૈવ્યમાં પાશુપત નામ અંતર્ગત છે.

તે જ રીતે ગણેશ સૂત્ર અને દેવીની ઉપાસનાના ગ્રંથોનું પણ ચિત્તની ચિરતા દ્વારા જ્ઞાન કળ છે આ તે સર્વનો પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં અંતર્ભાવ છે

પરંતુ દેવીની ઉપાસનાના અર્થોમાં બે સંપ્રદાય છે: એક દક્ષિણ સંપ્રદાય અને બીજો ઉત્તર સંપ્રદાય.

ઉત્તર સંપ્રદાયને વામમાર્ગ કહે છે. તેમાં—

દક્ષિણ સંપ્રદાયની રીતે જે અર્થમાં દેવીની ઉપાસના છે, તે તો ધર્મ-શાસ્ત્રમાં અનર્જિત છે.

અને વામમાર્ગ જે અર્થોમાં છે, તે ધર્મશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે માટે અપ્રમાણ્ય છે.

જો કે વામતંત્ર શિવજીએ કરેલો છે, નથાપિ મયગાં શાસ્ત્ર અને વેદથી વિરુદ્ધ છે, માટે તે પ્રમાણ્ય નથી.

જેમ વિષ્ણુના શુદ્ધ અવતારે નારસિંહ અર્થે કૃષ્ણ છે, તે વેદવિરુદ્ધ છે; માટે પ્રમાણ્ય નથી, તેમ શિવકૃત વામતંત્ર પણ અત્યંત વિરુદ્ધ હોવાથી પ્રમાણ્ય નથી. મદિરાદિક અત્યંત અશુદ્ધ પદાર્થોનું ગ્રહણ કરવાનું તેમાં દ્રષ્યું છે. વળી તેમાં જે ઉત્તમ પદાર્થોનાં નામ જોવામાં આવે છે, તે લોકોને હમવા માટે મહિન પદાર્થોને બદલે આપવામાં આવ્યાં છે. જેમ કે મદિરાનું નામ તીર્થ, માંસનું નામ શુદ્ધ, મદિરાપાત્રનું નામ પદ્મા, કુંડળીનું નામ વ્યામ, લસણનું નામ શુદ્ધદેવ અને મદિરા વેચનાર કલાણનું નામ દીક્ષિત કહ્યું છે; તેમ જ વેશ્યાનું સેવન કરનાર તથા આમડિયણ આદિક આંગણપુત્રીનું મેવન કરનારને પ્રવાગસેવી તથા કાશીસેવી કહે છે; અને ભૈરવીચક્રમાં (મંડળમાં) રિયન જે આંગણાદિક છે, તેમને બ્રાહ્મણ કહે છે. અત્યંત બિચારિણીને યોગિની અને અભિચારીને યોગી કહે છે. એવો અનેક પ્રકારનો તેમનો નિષિદ્ધ વ્યવહાર છે. વળી પૂજનને મને અનેક દોષવાળી ઝીને ઉત્તમ શક્તિ કહે છે. જાતની આંગણપુત્રી, અતિ બિચારિણી અને રજતવદ્ધા ઝીને દેવી માનીને તેનું પૂજન કરે છે, તેનું ઉચ્છિદ્ધ મદિરાપાન કરે છે અને અધિક મદિરા પીવાથી તેને હિસડી થાય. તો તેને પૃથ્વી ઉપર પડવા દેતા નથી, પણ આચાર્ય મદિન બીજાઓ સાવધાન થઈ તેનું ભક્ષણ કરે છે. હિસડીને ભૈરવી કહે છે; અને.....જીમ લગાડીને મંદ્રાનો જાપ કરે છે. મદિરા, માંસ, મત્સ્ય, મૃદા અને મૌન એ પાંચ પ્રકારનું બોગ તથા મોક્ષ માટે સેવન કરે છે. પદેસા ત્રણ પ્રકારનો અપ્રમિદ્ધ નામથી વ્યવહાર કરે છે. એવો વામતંત્રીઓ બધો વ્યવહાર આલોક અને પરલોક બંનેમાંથી બ્રહ્મ કરનાર છે. કેટલાક કાનડા યોગીઓ, અવધૂન મોર્ખાઓ, તેમ અનેક મન્યાગી અને બ્રાહ્મણ પગે પણ વામમાર્ગનું મેવન કરે છે, તો પણ એ માર્ગ લોકમાં અને વેદમાં નિર્દિન દેવતાથી તેને ગ્રહ ગણે છે! વિશેષ શું કહીએ! વામતંત્રની રીતે નાંખીને એવઝનાં પણ પાસાં કોબાં થઈ જાય, એવો નિર્દિન એ વામતંત્ર છે. મદાંભી (મદલંગી) જે અબલ પદાર્થનું ભક્ષણ કરે છે, તે અપણા નિર્દિન માર્ગ વામતંત્રમાં કરેલા છે. તેમનો અતિ નીચ વ્યવહાર લખતા મોન નથી, માટે વિશેષ પ્રકાર જાણે નથી. મદરથા વામતંત્ર તમજા જેવો છે.

નાસ્તિક મન

નાસ્તિક મન પણ તમજા જેવો છે. નાસ્તિકના ૭ પ્રકાર છે:

(૧) માધ્યમિક, (૨) યોગાચાર, (૩) સૌત્રાંતિક, (૪) વૈભાષિક, (૫) ચાર્વાક અને (૬) દિગંબર. એ છ. ચતુર્થા પદને પ્રમાણ માનતા નથી. તેમનો પોત-પોતાનો બિજાભિન્ન સિદ્ધાંત છે.

(૧) માધ્યમિક અન્યવાદી છે.

(૨) યોગાચારના મતમાં તમામ પદાર્થો વિજ્ઞાનથી બિજા નથી; વિજ્ઞાન જ તત્ત્વ છે; તે વિજ્ઞાન ક્ષણિક છે..

(૩) સૌત્રાંતિક મતમાં વિજ્ઞાનનો આકાર બહારના પદાર્થરૂપ વિષય વિના હોઈ શકે નહિ, માટે (વિજ્ઞાન સિવાય) વિજ્ઞાનથી બહારના પદાર્થનું અનુમાન થઈ શકે છે. એ રીતે સૌત્રાંતિક મતમાં બહારના પદાર્થો પ્રત્યક્ષ નથી પણ અનુમાનનો વિષય છે અને સ્થિર નથી, પણ તમામ પદાર્થો ક્ષણિક છે.

(૪) વૈભાષિક મતમાં બહારના પદાર્થો ક્ષણિક તો છે, પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય છે એટલો બેદ છે.

એ ચારે મત બૌદ્ધના છે.

(૫) ચાર્વાકના મતમાં પદાર્થ ક્ષણિક નથી; પરંતુ તેના મતમાં દેહ એ જ આત્મા છે.

(૬) દિગંબર મતમાં દેહ આત્મા નથી, પણ આત્મા દેહથી બિજા છે; પરંતુ દેહનું પરિમાણ (માપ) જેટલું હોય તેટલું જ આત્માનું પરિમાણ હોય છે.

એ રીતે બધા નાસ્તિકોનો પણ પોતપોતામાં મત બેદ છે. બીજી પણ એમના પોતપોતાના મતમાં વિવેકશૂન્યતા (નકશવત) બહુ છે; પણ તે બધા જ વેદના વિરોધી છે માટે નાસ્તિક છે. એ દારણથી જ તેમના મતનું ઉપપાદન અને ખંડન ખાસ કરીને કષ્ટનું નથી.

સાહિત્યશાસ્ત્ર

વામભાર્ગના અને નાસ્તિકોના પ્રશ્નો એ કે મરેદૂત ભાષામાં કથાયેલા છે, તથાપિ તે વેદ બાબ છે, માટે વેદને અનુસરનારી વિદ્યાના પ્રધ્યાન પાછળ કલાં ને પ્રમાણ આદાર જ છે.

વળી મુમુક્ષુ આદિ વિદ્વાનોએ જે સાહિત્યપ્રશ્નો કર્યા છે, તેમનો પણ કામશાસ્ત્રમાં અંતર્ભાવ છે, તેમ સઘળાં કાવ્યોમાંથી પણ કોઈનો કામશાસ્ત્રમાં તો કોઈનો ધર્મશાસ્ત્રમાં અંતર્ભાવ સમજતો.

આ રીતે વિદ્યાનાં અદાર પ્રસ્થાન છે તે બધા અભ્યાસ દ્વારા મોક્ષનાં હેતુ છે; કોઈ સાક્ષાત્ જ્ઞાનના હેતુ છે અને કોઈ પરંપરાથી જ્ઞાનના હેતુ છે, એ રીતે નકંદષ્ટિએ સઘળા શાસ્ત્રના તાત્પર્યનો નિશ્ચય કર્યો.

યદ્યપિ હિતરમીમાંસા વિના મધ્યમાં શાસ્ત્ર જિજ્ઞાસુએ તજવા જેવાં છે એમ શરીરક સૂચકારે તથા બાહ્યકારે પ્રતિપાદન કર્યું છે; માટે તે વિના ખીખાં શાસ્ત્રો મોક્ષનાં ઉપયોગી છે એમ કહેવું સંભવું નથી; તથાપિ સારમાલી દષ્ટિથી નકંદષ્ટિએ આ રીતે સારનો નિશ્ચય કર્યો છે.

શુભનું કાર્ય નથી. જો કેવળ મત્તવશુભનું કાર્ય અંત કરણ હોય, તો તે ચળ મનાવાનું ન હોય જોઈએ, તેમ જ કામક્રોધાદિ રજેશુભની હિતિઓ તથા મના વગેરે તમેશુભની પ્રતિઓ કોઈ પણ અતઃકરણમાં ન હોવી જોઈએ માટે જન ગણ દેવગ સત્ત્વશુભનું કાર્ય નથી, પણ જેમાં રજેશુભ, તમેશુભ અપ્રમાન છે. અને સત્ત્વશુભ પ્રધાન છે, એવા જ્યોતન કાર અતઃકરણ છે, માટે અંત કરણમાં રજેશુભ રહેના છે તે જુ શુભ પણ મનુષ્યોના રજેના અંત કરણ છે, તે જધામાં મરણ નથી, પણ ન્યનાધિ છે. એવી રીતે અંત કરણમાં જ્યોતની ન્યના-અધિષ્ઠાને લીધે જધા અમાન બિન્નબિન્ન નેવામાં આવે છે.

આ રીતે રજેશુભનું કાર્ય અંત કરણ છે, માટે જ્યાં મુખી અંત કરણ હોય ત્યાં સુધી રજેશુભનું પરિણામ જે હજી તેના અમાન સમયે નહિ માટે 'જાનીને હજી થાય નહિ' એમ જ્યાં હતું છે, ત્યાં તેના અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે

જાની અને જાની મનેને મરણી જ રીતે હજી તો થાય છે પણ—

(૧) અજાની તો હજી આ માનો ધર્મ છે, એમ મમતે છે

(૨) જાનીને જે વખતે હજી થાય છે, તે વખતે પણ તે આત્માનો ધર્મ છે એમ જાણતો નથી, પણ કામ, મત્ત્વ, મદેહ, રાગ, દ્વેષ, શ્રદ્ધા, ભય, લજ્જા, હજી વગેરે અંત કરણના જ પરિણામ છે, માટે તે અંત કરણના વખતે એમ જાણે છે.

આ રીતે જાનીને હજી થયા છતાં પણ જાનીને હજી વગેરે આત્માના ધર્મ મનાતા નથી, માટે જાનીને હજીનો અમાર કહી છે

એ જ રીતે મન, વાણી અને ગરીરથી જાની જે વ્યવહાર કરે છે, તે વ્યવહાર આત્મા કરે છે એમ જાનીને દેખાતું નથી પણ જધી ક્રિયાઓ મન, વાણી અને શરીર કરે છે અને આત્મા તો અસંગ છે, એવા જાનીને (અંત કરણ મહિત ચિદાભાસનો) નિત્ય હોય છે, માટે સર્વ વ્યવહારનો કર્તા છતાં પણ જાની અમર્તા છે આ કારણથી જ શ્રુતિમાં કહેવાય છે 'નાન થયા પછી વરેના વર્તમાન તરીરના શુભાશુભ ધર્મના ફળરૂપ પુણ્યપાપનો મળધ જાનીની માથે હોતો નથી' પણ પ્રારબ્ધના બળથી અજાનીની પેડે તેના સંગા વ્યવહાર અને તેની હજીઓ સભવે છે

સિદ્ધસિદ્ધ મતોનું પ્રતિપાદન: શુભસંતતિ રાજનો ખેદ

શુભસંતતિ રાજને ત્યજી જ્યો પુત્રો નીમ્યા, તે પછીની પુત્રોની મ્યા અમાર લગી કહી, હવે તેમ ॥ પિતાએ શુભનું તે મહે છે

શુભસંતતિનો વૃત્તાંત

રોહ—પુત્ર ગયે લલિત મેહતે, પિતૃ ચિત્ત વપજ્યો લેદ ।

સુનો રાજ ન તિનિ તજ્યો, નહિ યથાર્થ નિર્વેદ ॥ ૨૬ ॥

પુત્રોને ઘેરથી ગયા જાણીને તેમના પિતાના મનમાં ખેદ

જ્ઞાનીનો પ્રારબ્ધાનુસાર વ્યવહાર તર્કદષ્ટિનો એક વિદ્વાન સાથે મેળાપ

- સુનિ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પુનિ, મિત્રો આપ તિહિ જાય ।
નિશ્ચય મપનો તાહિ તિહિ, દીનોં સકલ સુનાય ॥ ૨૨ ॥
તર્કદષ્ટિકે પૈન સુનિ, સો ચોલ્યો બુધ સંત ।
જો મોસૂ હેં યહ કહ્યો, સોઝ મુરય સિદ્ધંત ॥ ૨૩ ॥
સંશય સકલ નશાય ચોં, લખ્યો બ્રહ્મ અપરોક્ષ ।
જગ જાન્યો જિન સય અસત, તૈસે વંધ ર મોક્ષ ॥ ૨૪ ॥
શેષ રહ્યો પ્રારબ્ધ ચોં, હચ્છા ઉપજી વેહ ।
અલિ તત્કાલહિ દેલિયે, જનનિજનમયુત મેહ ॥ ૨૫ ॥

શુરુ પાસેથી સાંભળેલા અર્થમાં શુદ્ધિની સ્થિરતા થવા માટે તર્કદષ્ટિએ સઘળાં શાસ્ત્રોના અભિપ્રાયનો વિચાર કર્યો, તો પણ વળી તેને સંદેહ થયો, કે ‘શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય મેં નક્કી કર્યો છે તે જ હશે કે બીજો હશે?’ આવો સંદેહ થવાનું કારણ એ જ કે તર્કદષ્ટિ કનિષ્ઠ અધિકારી હતો; તેથી જ એને વારંવાર કુતર્કથી સંદેહ થઈ આવતો હતો. તે સંદેહનું નિવારણ કરવા માટે—

એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનનું નામ સાંભળી તર્કદષ્ટિ તેને જઈને મળ્યો. અને તેને પોતે કરેલો સઘળો નિશ્ચય સંભળાવ્યો. ૨૨

તર્કદષ્ટિનાં વચન સાંભળીને તે વિદ્વાન સંતપુરુષે કહ્યું, કે ‘તે’ મને જે કહી બતાવ્યો, તે જ મુખ્ય સિદ્ધાંત છે.’ ૨૩

આ રીતે સઘળા સંશયનો નાશ કરીને અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું; અને તેણે સઘળું જગત તથા બંધ અને મોક્ષ સૌ અસત્ છે એમ જાણ્યું. ૨૪

જ્ઞાનીને ઇચ્છાનો સંભવ

હવે તર્કદષ્ટિનું જે પ્રારબ્ધ શેષ રહ્યું હતું, તેથી તેને એવી ઇચ્છા ઊપજી, કે હવે અહીંથી તરત જ ચાલી નીકળવું અને ઘેર જઈ માતાપિતાનાં હર્શન કરવા. ૨૫

ટીકા—પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે, કે જ્ઞાનીનો સઘળો વ્યવહાર પ્રારબ્ધના બળથી અજ્ઞાનીના જેવો જ થાય છે; માટે જ્ઞાનીને પણ ઇચ્છા થવી સંભવ છે. શાસ્ત્રમાં કેઈકે જગ્યાએ એમ લખ્યું છે, કે જ્ઞાનીને ઇચ્છા થતી નથી. તેનો એવો અર્થ નથી, કે જ્ઞાનીનું અંતઃકરણ પદાર્થની ઇચ્છાસ્વરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થતું નથી; કેમ કે ઇચ્છા વગેરે તો અંતઃકરણના સ્વાભાવિક ધર્મ છે.

અંતઃકરણ જુતોના સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે; તથા તે રંગેગુણ અને તમેગુણ સહિત સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે—કેવળ સત્ત્વ

શબ્દનું કાર્ય નથી. જે કેવળ સત્ત્વગુણનું કાર્ય અંતઃકરણ દ્વારા, તે તે યજ્ઞ સ્વભાવવાળું ન હોવું જોઈએ; તેમ જ કામક્રોધાદિ રજોગુણની વૃત્તિઓ તથા મૂળ વગેરે તમોગુણની વૃત્તિઓ કાર્મ પશુ અંતઃકરણમાં ન હોવી જોઈએ. માટે અંતઃકરણ કેવળ સત્ત્વગુણનું કાર્ય નથી; પણ જેમાં રજોગુણ, તમોગુણ અપ્રધાન છે. અને સત્ત્વગુણ પ્રધાન છે, એવાં જીવોનું કાર્ય અંતઃકરણ છે, માટે અંતઃકરણમાં ત્રણે ગુણો રહેતા છે. તે ત્રણ ગુણ પણ મનુષ્યોનાં જોડાં અંતઃકરણો છે, તે જ્યાંમાં મરખા નથી, પણ ન્યૂનાધિક છે. એવી રીતે અંતઃકરણમાં ગુણોની ન્યૂનતા-અધિકતાને લીધે જ્યાં જ્યાં જિજ્ઞાસુ બિજાબિજા જોવામાં આવે છે.

આ રીતે ત્રણે ગુણોનું કાર્ય અંતઃકરણ છે; માટે ત્યાં સુધી અંતઃકરણ દ્વારા ત્યાં સુધી રજોગુણનું પરિણામ જે હજી તેના અભાવ સંભવે નહિ; માટે 'જ્ઞાનીને હજી થાય નહિ' એમ ત્યાં કહ્યું છે, ત્યાં તેના અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે:

અજ્ઞાની અને જ્ઞાની બન્નેને મરખા જ રીતે હજી તે થાય છે, પણ—

(૧) અજ્ઞાની તો હજી આત્માનો ધર્મ છે, એમ સમજે છે.

(૨) જ્ઞાનીને જે વખતે હજી થાય છે, તે વખતે પણ તે આત્માનો ધર્મ છે એમ જાણતો નથી; પણ કામ, મંદત્વ, મંદેહ, રાગ, દોષ, ઘટ્ટા, ભય, લજ્જા, હજી વગેરે અંતઃકરણનાં જ પરિણામ છે; માટે તે અંતઃકરણના ધર્મ છે એમ જાણે છે.

આ રીતે જ્ઞાનીને હજી થતાં પણ જ્ઞાનીને હજી વગેરે આત્માના ધર્મ દેખાતા નથી; માટે જ્ઞાનીને હજી તેના અભાવ કહી છે.

એ જ રીતે મન, વાણી અને શરીરથી જ્ઞાની જે વ્યવહાર કરે છે, તે વ્યવહાર આત્મા કરે છે એમ જ્ઞાનીને દેખાતું નથી, પણ જ્યાં જિજ્ઞાસુ મન, વાણી અને શરીર કરે છે અને આત્મા તો અસંગ છે, એવો જ્ઞાનીનો (અંતઃકરણ સહિત ચિદાત્માસત્ત્વો) નિવૃત્તિ હોય છે, માટે સર્વ વ્યવહારનો કર્તા હતાં પણ જ્ઞાની અકર્તા છે. આ કારણથી જ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, કે 'જ્ઞાન થયા પછી કોઈકાં વર્તમાન શરીરનાં શુભાશુભ કર્મનાં ફળપુ પુણ્યપાપનો મંચ જ્ઞાનીની માથે હોતો નથી.' પણ પ્રારબ્ધના જગથી અજ્ઞાનીની પેઠે તેના સંતાન વ્યવહાર અને તેની હજીઓ સભવે છે.

સિત્તસિત્ત મતોનું પ્રતિપાદન: શુભસંતતિ રાજનો ખેદ

શુભસંતતિ રાજને ત્યજી રહ્યું પુત્રો નીકળ્યા, તે પછીની પુત્રોની કથા અત્યાર લગી કહી; હવે તેમના પિતાએ શું કર્યું તે કહે છે:

શુભસંતતિનો વૃત્તાંત

વૌદા—પુત્ર ગયે છલિ ગેહતે, પિતૃ ચિત્ત વપજ્યો સ્વેદ ।

સુનો રાજ ન તિનિ તજ્યો, નહિ યથાર્થ નિર્વેદ ॥ ૨૬ ॥

પુત્રોને ઘેરથી ગયા જાણીને તેમના પિતાના મનમાં ખેદ.

હિપજ્યો, પણ તેણે રાજ્યને સૂનું બાણીને તેનો ત્યાગ કયો નહિ; કેમ કે તેના મનમાં જરાજર વૈરાગ્ય થતો નહોતો. ૨૬

ટીકા—હોકરા ધરમાંથી જતા રહ્યા છે એમ બળપણ પછી રાજ્યને તીવ્ર વૈરાગ્યનો અભાવ હોવાથી પુત્રોના વિચોગનું દુઃખ થયું. વળી તેને મંદ વૈરાગ્ય થયો હતો, તેથી વિપત્તિના ભોગમાં પણ તેને સુખ થયું નહિ. વળી તેણે પણ ધર છોડી જતા રહેવાનો વિચાર કર્યો; પણ રાજ્યમાંથી મૂની છોડીને જવાની તેની હિંમત થઈ નહિ, તેથી પણ તેને દુઃખ થયું. જે અને તીવ્ર વૈરાગ્ય હોય, તો સૂનું રાજ્ય પણ છોડી દેત; પણ વૈરાગ્ય તીવ્ર નહોતો પણ મંદ હતો, તેથી તે સૂનું રાજ્ય છોડી શક્યો નહિ; અને મંદ વૈરાગ્યને લીધે ભોગમાં આસક્તિ હતી નહિ, માટે તેને તો જાનને તરફથી ખેદ જ થતો હતો. જે તેને ખરેખરે એટલે તીવ્ર વૈરાગ્ય થયો હોત, તો તેને ખેદ રહેત નહિ. મંદ વૈરાગ્યનું ફળ ઉપાસ્યની નિન્દાસા હોય છે, તે વિશે હવે કહે છે:

શુભસંતતિનો પાંડિતોને પ્રશ્ન—

એવો કયો દેવ છે, જે સૂતો નથી પણ જાગે છે ?

ત્રીપાર્શ્વ—શુભસંતતિ પિતૃ સો યદમાગા, મયો પ્રથમ તિર્હિ મંદચિરાગા ।
જિહાસા ઉપજી યહ તાકું, દેવ ધ્યેયકો ધ્યાતું જાકું ॥ ૨૭ ॥
પંડિત નિર્ણય કરેન શુભાયે, યથાયોગ્ય આસન વૈઠાય ।
પ્રશ્ન કિયો યહ સવકે આગે, અસકો દેવ ન સોચેજાગે ॥ ૨૮ ॥
પુરુષારથહિત જન જિર્હિ જાચૈ, ભક્તિમાનકે મનમેં રાચૈ ।
સુનિ યહ પૃથિવીપતિકી યાની, શક તિનમેં શોહ્યો સુંહાની ॥ ૨૯ ॥
શુભસંતતિ પિતા ખોટો ભાગ્યશાળી હતો; કેમ કે તે ખરેખર શુભસંતતિનો પિતા હતો. પ્રથમ તેને મંદ વૈરાગ્ય હિપજ્યો અને તેથી તેને એવી નિન્દાસા થઈ, કે કયો દેવ ધ્યાન ધરવા યોગ્ય છે, કે જેથી હું તેનું ધ્યાન ધરું ? ૨૭

આ વાતનો નિર્ણય કરવા તેણે પાંડિતોને ખોલાવ્યા અને તેમને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે આસન આપી બેસાડ્યા; અને તે સૌના આગળ રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો, કે ‘એવો દેવ કયો છે, કે જે સૂતો નથી, પણ સદા જાગે છે ? વળી પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવા હોકા જેની પ્રાર્થના કરે છે અને જે દેવ ભક્તિમાન પુરુષોના મનમાં રાચી રહ્યો હોય ?’ રાજાની આવી વાણી સાંભળી તેમાંથી એક જે ઘણો જ્ઞાની હતો તે આમ બોલ્યો. ૨૮, ૨૯

વિષ્ણુ-ઉપાસકનો ઉત્તર

ત્રીપાર્શ્વ—સુન રાજા ત્વ હિ કહું સુદેવા, શિવ વિરંચિ લાગે જિમિં સેવા ।
શંલચક્રધારી હિતકારી, પદ્મગદાધર પર ઉપકારી ॥ ૩૦ ॥

‘મંગલમૂર્તિ વિષ્ણુ રૂપાલ્, નિજસેવક લલિ’કરત નિહાલ્ ।
 શક્તિ ગણેશ સૂર શિવ જે હૈં, સવ આજ્ઞા તાકીમૈં તે હૈં ॥ ૩૧ ॥
 મારત સકલ ગ્રંથ યહ માલૈ, પદ્મપુરાણ તાપિની આલૈ ।
 વિષ્ણુરૂપતે ઉપજત સયહી, પૈરે મીર જાચૈ તિહિં તવહી ॥ ૩૨ ॥
 વિવિધ વેળકો ધરિ બવતારા, સવ દેવનકું દેત સહારા ।
 યાતે તાકી કીજૈ પૂજા, વિષ્ણુ સમાન સેવ્ય નહિ દૂજા ॥ ૩૩ ॥
 વિષ્ણુમક્ત શિવ ઉત્તમ કહિયે, તથાપિ સેવ્યસ્વરૂપ ન લહિયે ।
 રૂપ અમંગલ શિવકો શયસમ, ધ્યાન કરૈં નહિ તાકો યૌં હમ ॥ ૩૪ ॥
 રાસ હમરુ ગજચર્મ કપાલા, ઘરૈં આપ કિહિં કરૈં નિહાલા ।
 તાનો પૂત ગણેશ હુ તૈસો, રૂપ ચિલક્ષણ નરપશુ જૈસો ॥ ૩૫ ॥
 શઠ હઠતે ધ્યાવત જો દેવી, તાસમરૂપ ઘરત તિહિં સેવી ।
 તિય નિદિત અશુચી ન પવિત્રા, અવગુન ગિને ન જાત વિચિત્રા ॥ ૩૬ ॥
 કપટ કૂટકો આકર કહિયે, પરાધીન નિજ તંત્ર ન લહિયે ।
 પેસો રૂપ જુ ચહિયે જાકું, સો સેવહુ નર ધરસમ તાકું ॥ ૩૭ ॥
 ભ્રમત ફિરૈં નિશદિન યહ બાનુ, રહત ન નિશ્ચલ છનુ ફક થાનુ ।
 ભ્રમતો ફિરૈં ઉપાસક તાકો, તિહિ સમાન સેવક જો જાકો ॥ ૩૮ ॥
 આન દેવ યાતે સથ ત્યાગૈ, સેવનીય ફક હરિ નિત જાગૈ ।
 પૂજા ધ્યાન કરન વિધિ જો હૈં, નારદપંચરાત્રમૈં સો હૈ ॥ ૩૯ ॥

‘હે રાજા ! તમે જે દેવ વિષે પૂછ્યું, તે દેવ વિષે હું તને કહું’
 તે સાંભળો : મહાદેવ અને બ્રહ્મા પણ તે દેવની સેવા કરે છે. તે
 દેવ વિષ્ણુ છે. તેમણે શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારણ કર્યાં છે
 તથા તે પરોપકારી અને ભક્તજનના હિતકારી દેવ છે. ૩૦

વિષ્ણુદેવ મંગળમૂર્તિ છે તથા કૃપાળુ હોઈ પોતાનો ભક્ત
 બંધે છે, તેને ન્યાય કરી દે છે ! શક્તિ, ગણપતિ, સૂર્ય અને શિવ
 એ આરે દેવો તેમની આજ્ઞામાં રહે છે. ૩૧

એ વાત આખા મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમ નૃસિંહતાપનાં,
 રામતાપનાં, ગોપાલતાપનાં ઉપનિષદોમાં તથા પદ્મપુરાણમાં એમ જ
 કહ્યું છે. સર્વ કાંઈ વિષ્ણુના રૂપમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે; અને દેવોને
 પણ ત્યારે સંકટ પડે છે, ત્યારે તેઓ તેમની જ પ્રાર્થના કરે છે. ૩૨

તે વખતે એ વિષ્ણુ ભગવાન અવતાર લઈને વિવિધ પ્રકારનાં
 ૩૫ ધારણ કરી સઘળા દેવોને સહાય આપે છે; માટે તમારે તેમનું
 જ પૂજન કરવું; કેમ કે વિષ્ણુના જેવો બીજો કોઈ મોટો દેવ નથી. ૩૩

શિવ એ વિષ્ણુના પરમ ભક્ત છે, તથાપિ તે સેવવા યોગ્ય
 નથી; કેમકે શબ્દના જેવું શિવનું અમંગળ સ્વરૂપ છે, તેથી અમે

તેમનું ધ્યાન ધરતા નથી. ૩૪

તે પોતે રાખોડી, ડાકલું, હાથીનું ચામડું, માણસના માથાની ખોપરી, એવી અમંગળ વસ્તુઓ ધારણ કરે છે, તે કેને ન્યાસ કરી શકે? તેનો પુત્ર ગણપતિ છે, તે પણ તેવો જ છે; નરપશુ જેવું તેનું વિલક્ષણ રૂપ છે. ૩૫

જે મૂર્ખ માણસ હઠ કરી દેવીનું ધ્યાન કરે છે, તેને તેના સેવનથી તેના જેવું રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે; એટલે નિંદિત, મલિન અને અપવિત્ર એવું શ્રીનું રૂપ તેને મળે છે. તેનામાં અનેક વિચિત્ર અવશુભો ભરેલા હોય છે કે જે ગણતાં પાર આવે એમ નથી. ૩૬

કૂડ અને કપટની તો તે ખાણ જ બાણવી. તે કદી સ્વતંત્ર તો હોતી નથી, પણ હમેશાં પરાધીન હોય છે. એવું રૂપ જેને જોઈતું હોય, તે નરરૂપી ગધેડાએ દેવીનું સેવન કરવું. ૩૭

અને સૂર્ય તો રાતહહાડો જામણ કયો જ કરે છે; એક ઠેકાણે એક ક્ષણવાર પણ તે સ્થિર રહેતો નથી. તેનો જે ઉપાસક હોય, તેને પણ સદા ભથ્થા કરવાનું જ પ્રાપ્ત થાય; કેમ કે જે જેનો એવક હોય, તે તેના જેવો જ થાય. ૩૮

આ કારણથી બીજા બધા દેવોને ત્યજી એક હરિ જ સેવવા શોભ્ય છે; કેમ કે તે હમેશાં જાગતો દેવ છે. એ દેવનું પૂજન, ધ્યાન બગેરે કરવાનો વિધિ નારદ-પંચરાત્રમાં કહેલો છે. ૩૯

ટીકા—એ રીતે વિષ્ણુ મિત્રા બીજા ચાર દેવોની ઉપાસનાઓ પ્રસિદ્ધ છે. તે દરેકનો નિર્દેશ કરવાથી સ્માર્ત ઉપાસનાનો પણ નિર્દેશ થયેા સમજવા; કેમ કે પાંચે દેવોની સમાન શુદ્ધિથી ઉપાસના કરવી, તેને સ્માર્ત ઉપાસના કહે છે, પણ વિષ્ણુ-ઉપાસકે તો સિવ આદિક ચારે દેવોને વિષ્ણુની સમાન ગવ્થા નથી, તેથી સ્માર્ત ઉપાસનાનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે.

શિવસેવકનો ઉત્તર

ચાળડ-શિવસેવક મુનિ સુનિ તહિં વૈના, ક્રોધસહિત ચોલ્યો ચલનૈના ।
સુન રાજન વાળી રૂક મોરી, જામૈં વચન પ્રમાણ કરોરી ॥૪૦॥
શિવહી સમાન જ્ઞાન કો કહિયે, માંગે દેત જાહિ જો ચહિયે ।
સથ વિમૂતિ હરિકુંદે માંગી, ઘરત વિમૂતિ આપ નિત ત્યાગી ॥૪૧॥
ચમ કપાલ હેતુ દહિં પારે, સમ નહિ ઉત્તમ અધમ વિચારે ।
નમ્ર રહત ઉપદેશત યેહી, નહિ વિરાગ સમ મુખ દૈ કેહિ ॥૪૨॥
સદાચરત પેસો દે મારી, કાઢીપુરી મરે નરનારી ।
સો માયુજ્યમુક્તિફૂં જાવૈ, ગર્મવાસ સંકટ નહિ પાવૈ ॥૪૩॥

શિવસમાન નરનારી તે સઘ, લહત સુ દિવ્યમોગ સગરે તવ ।
 કરત આપ અદ્વય ઉપદેશા, તજત લિંગ યૌ પ્રહ્લપ્રવેશા ॥૪૪॥
 ઉંચનીચ રંચહુ નહિ દેલૈ, મુક્તિ સઘકું દૈ રૂક લેલૈ ।
 શિવસમાન રાજન કો દાતા, મક્ત અમક્ત સઘનકો વ્રાતા ॥૪૫॥
 વિષ્ણુ સુમાવ સુન્યો હમ પેસો, જગમેં જન પ્રાકૃત દૈ તૈસો ।
 વ્રાતા મક્ત અમક્ત ન વ્રાતા, યહ પ્રસિદ્ધ સઘ જગમેં નાતા ॥૪૬॥
 હરિ સેવક હર સેવ્ય યજ્ઞાન્યો, રામચંદ્ર રામેશ્વર માન્યો ।
 સ્કંદપુરાણ વ્યાસ યહુ માર્યો, હરિ સેવક હર સેવ્ય હિ રાણ્યો ॥
 કહ્યો જુ ભારત પદ્મપુરાના, સઘ દેવનતૈં હરિ અધિકાના ।
 ભારતતાતપર્ય નહિ દેણ્યો, જો અપ્પય દીક્ષિત ઘુઘ લેણ્યો ॥૪૮॥

વિષ્ણુસેવકે કહેલું વચન સાંભળીને શિવસેવકને ક્રોધ થયો
 અને તે આંખ ફેરવી બોલ્યો, કે ‘હે રાજન્! મારી એક વાત
 સાંભળો, કે જેનાં કહેડો પ્રમાણ છે. ૪૦

શિવજી મુમાન બીજું કાણુ છે? જેને જે જોઈએ, તે શિવજી
 પાસે માગે તો તેને મળે છે. વિષ્ણુએ તેમની પાસેથી સઘજી ઐશ્વર્ય
 માગી લીધું, તો તે તેમને આપી લીધું; અને પોતે તો હમેશાં ત્યાગી
 હોઈને શરીરે વિભૂતિ ચોળે છે! ૪૧

‘પોતાના મનમાં કાંઈ ઉત્તમ નથી કે અધમ નથી; પણ સર્વ
 સમાન છે, એ હેતુથી તેઓ આમકું પહેરે છે અને જોપરી ધારણ
 કરે છે. પોતે નમ્ર રહેવા વડે તેઓ જગતને એવો ઉપદેશ આપી
 રહ્યા છે, કે ઘેરાગ્ય જેવું બીજું સુખ જગમાં નથી! ૪૨

તે એવું મોકું સદામત આપી રહ્યા છે, કે જે કોઈ કાશી-
 પુરીમાં મરણ પામે, તે-પુરુષ હો કે સ્ત્રી હો, પણ તે શિવજીની
 સાસુન્ય મુક્તિ પામે છે; એટલે શિવ સમાન ઐશ્વર્યવાળા લોકોમાં
 જાય છે અને તેઓ ફરીને ગર્ભવાસના સંકટમાં પડતાં નથી. ૪૩

તે સઘળાં સ્ત્રી-પુરુષો શિવજીના સરખા મઘળા દિવ્ય લોગ
 પ્રાપ્ત કરે છે. શિવજી પોતે તેમને અદ્વૈતનો ઉપદેશ કરે છે; તેથી
 તેઓ લિંગ શરીરને છોડી બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે. ૪૪

તે પોતાના ભક્તમાં બિચનીચનો ભેદ ગણતા નથી, પણ સર્વને
 એકસરખા ગણી મુક્તિ આપે છે. હે રાજન્! શિવજીના સરખો
 દાતા બીજો કાણુ છે? શિવજી તો ભક્ત અને અભક્ત સર્વજનું રક્ષણ
 કરનાર છે. ૪૫

વિષ્ણુને સ્વભાવ તો જગતમાં જેવો પ્રાકૃત મનુષ્ય હોય છે,
 તેના જેવો અમે સાંભળ્યો છે. તે તો પોતાના ભક્તનું જ રક્ષણ કરે

છે, પણ અભક્તનું રક્ષણ કરતા નથી! આવો અંબધ તો આખા બગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૪૬

વળી વિષ્ણુ એ સેવક છે અને શિવજી એ સેવ્ય છે. રામ-ચંદ્રજીએ પરમેશ્વરનું પૂજન કર્યું હતું. વ્યાસજીએ સ્કંદપુરાણમાં વિષ્ણુ સેવક અને શિવ સેવ્ય છે, એમ ઘણે પ્રકારે દર્શાવે છે. ૪૭

મહાભારત અને પદ્મપુરાણમાં બધા દેવો દરતાં વિષ્ણુની અધિકતા કહેલી છે એમ જોવો દહે છે, તેઓ ભારતનું તાત્પર્ય મમત્યા જ નથી; એ તાત્પર્ય તો અપ્યય દીક્ષિત નામે વિદ્વાને લખ્યું છે. ૪૮

ટીકા—(અપ્યય દીક્ષિત નામે એક પંડિત દક્ષિણમાં શિવકર્ત્રી નામે નગરમાં થઈ ગયા છે. શિદ્ધાંતસેરા નામે એક વેદાંતનો અંધ પણ તેમજે બખ્યો છે.) તેમજે સઘળા ઇતિહાસ અને પુરાણનું તાત્પર્ય લખ્યું છે, તે ઉપરથી માત્રમ પડે છે, કે ભારતાદિક ગ્રંથોમાં વિષ્ણુને સર્વ દેવના પૂજ્ય કલા છે, તે ખરાખર નથી; કેમ કે ભારતના તાત્પર્યનો વિચાર કરતાં શિવજીમાં જ ઈશ્વરપદ્મ પ્રતીત થાય છે.

ભારતમાં એક આવો પ્રસંગ છે: અશ્વત્થામાએ જ્યારે નારાયણજી અને આગ્નેયજીનો પ્રયોગ કર્યો, ત્યારે પાંડવોની ધાર્મિક સેનાનો તો સંહાર થઈ ગયો; પણ પાંચ પાંડવોમાંથી કૌર્મી મરી ગયું નહિ. તે વખતે તે પોતાનો રથ છોડી ધનુર્વેદનો અને આચાર્યનો ધિક્કાર કરતોકરતો વનમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાં તેને વ્યાસ બગવાનનો મેળાપ થયો. વ્યાસે તેને કહ્યું, કે 'હે બ્રાહ્મણ! તું આચાર્યનો અને વેદનો ધિક્કાર કરીશ નહિ. આ અર્જુન અને કૃષ્ણ એ બન્ને નર-નારાયણ-રૂપ છે. એમજે શિવનું ધર્મ પૂજન કર્યું છે; માટે એમની ભક્તિને અધીન થયેલા ત્રિશૂળધારી મહાદેવ એમના રથની આગળ રહે છે; તેથી એ બન્નેના ઉપર ચોળામાં અનેક શસ્ત્ર-અશ્ત્રના સામર્થ્યનો મહાદેવ નાશ કરી નાખે છે.

ભારતમાંના આ પ્રસંગથી મમજીએ, કે નારાયણરૂપ કૃષ્ણનું ઐશ્વર્ય મહાદેવની રૂપાથી પ્રાપ્ત થયેલું છે; માટે વિષ્ણુના ચરિત્રના પ્રતિપાદક જેટલા ગ્રંથો છે, તે બધા શિવની મોટાઈનું જ પ્રતિપાદન કરનારા છે; કેમ કે તે ગ્રંથોમાં વિષ્ણુને સેવ્ય વર્ણવ્યા છે, પણ તે વિષ્ણુ મહાદેવના ભક્ત છે, એમ ભારતના પ્રમંગ ઉપરથી માત્રમ પડે છે; માટે જે શિવની ભક્તિથી વિષ્ણુને સેવ્યવર્ણુ પ્રાપ્ત થયું છે, તે ગિવજી જ પરમ સેવ્ય છે. આ રીતે અપ્યય દીક્ષિતે સઘળા દેશુવ ગ્રંથના પ્રતિપાદ શિવ છે એમ કહ્યું છે.

ચૌપદ—શિવ સવકો પ્રતિપાદ ચલાન્યો, મરુનમ ઉત્તમ હરિ ગાન્યો ।
 રૂંદા દેવપદ સવમં કહિયે, મહતસહિત રૂક શિવમં લહિયે ॥૪૯॥
 શિવર્તે ભિન્ન અશિવ જો કહિયે, તિહિ તજિ શિવ કલ્યાણહિ લહિયે ।
 જલશાયી જિહિ નામ ચલાન્યો, સો જાગે યહ મિથ્યા ગાન્યો ॥૫૦

વિષ્ણુ સર્વ સર્વકું ઉપજ્યો હર, નિર્મય કિંચ સકલ ગર ધરિ ગર ।
જાકો પૂત-ગણેશ કહાવૈ, વિઘ્નજાલ તત્કાલ નશાવૈ ॥ ૫૧ ॥
કારજમ કારણગુણ હોવૈ, યૌ શિવ વિઘ્ન મૂલતે પોવૈ ।
જન્મમરણ દુઃસ્થ વિઘ્ન કહાવૈ, તિહિં સમૂલ શિવધ્યાન નશાવૈ ॥
સેવનયોગ્ય સદાશિવ એક, જાગૈ સહિત સમાધિ વિવેકા ।
તંય પાશુપત રીતિ જુ ગાવૈ, ત્યૌ પૂજન કરિ ધ્યાન લગાવૈ ॥ ૫૩ ॥
નારદપંચરાત્રમત જાઠો, યહ પરિમલ પરસંગ અનૂહો ।
યાતે શિવસેવા ચિત લાવૈ, પુરુષારથ જો ચઢૈ સુ પાવૈ ॥ ૫૪ ॥

‘માટે શિવ એ જ સઘળા અશ્વિમાં પ્રતિપદ્ય છે; અને શિવના ભક્તોમાં વિષ્ણુને ઉત્તમ ભક્ત કહેલા છે. બીજા સઘળાને તો દેવ કહે છે અથવા ઇશ્વર કહે છે; પણ શિવને તો મહાદેવ કે મહેશ્વર કહે છે. ૪૯

શિવથી જે વિઘ્ન હોય, તે અશિવ (અકલ્યાણ) કહેવાય છે; માટે તેને ત્યજી શિવનું એટલે કલ્યાણનું જ અલગ કરવું ઘટે છે. વળી વિષ્ણુ સદા જાગતો દેવ છે, એ વાત પણ ખરી નથી; કેમ કે જે દેવને જળમાં શયન કરનાર તરીકે પુરાણોમાં કહ્યો છે, તે દેવ ‘સદા જાગે છે’ એમ કહેવું એ મિથ્યા છે. ૫૦

વળી જ્યારે સમુદ્રમંથન વખતે તેમાંથી વિષ નીકળ્યું, તે જોઈને સૌને ભય ઉત્પન્ન થયો. તે વખતે મહાદેવજીએ જ તે વિષને કંઠમાં ધારણ કરી રાખીને સઘળાને ભયમાંથી બચાવ્યા. વળી જેનો પુત્ર ગણેશ કહેવાય છે, તે મઘર્જા વિદ્યોના સમૂહનો વરદાણ નાશ કરવાની શક્તિ પ્રસાદે છે. ૫૧

‘કાર્યમાં મરણના શુભો આવે છે’ એ ન્યાયથી વિચાર કરતાં જણાયે, કે શિવમાં તો વિદ્યોનો સમૂહ નાશ કરવાની શક્તિ છે. જન્મ અને મરણનું દુઃખ એ મોટું વિઘ્ન કહેવાય છે. તે દુઃખ શિવનું ધ્યાન કરવાથી સમૂહ નાશ પામે છે. ૫૨

માટે એક સદાશિવ જ સેવવા યોગ્ય છે, અને તે દેવ જ મમાધિ ધારણ કરીને સદા જાગતા રહે છે. પાશુપત તંત્રમાં કહેલી રીતે શિવજીનું પૂજન કરી ધ્યાનપરાયણ થવું જોઈએ. ૫૩

નારદ પંચરાત્રનો મત તો જુદો છે. આ પ્રસંગ ‘પરિમલ’ નામની ટીકામાં સુંદર રીતે કહ્યો છે; માટે શિવની સેવા જ મનમાં રાખવી, કે જેથી પુરુષાર્થને ઇન્દ્રિયો તે પ્રાપ્ત કરી શકે. ૫૪

ટીકા—નારદ પંચરાત્રના મતનું સૂત્રસાધ્યમાં ખંડન કર્યું છે; તેને નિ. ૨૪

અનુસરનારા રામાનુજ આદિ નવીન વૈષ્ણવોના મનનું કદપતરની ટીકા-પરિમલ નામે છે તેમાં ખંડન થયું છે.

ગણેશ-પૂજકનો ઉત્તર

ચીર્ણ-શિવકો પૂત ગણેશ ચતાયો, કારણગુણ કારજમેં ગાયો ।

સુનિ ગણેશકો પૂજક યોલ્યો, અસ કિય કોપ સિંહાસન ડોલ્યો ॥૫૫॥

રાજન ! સુન દોનોં યે ઝૂઠે, વચન સત્યસમ કહત અનૂઠે ।

શિવકો પૂત ગણેશ ચતાવે, પરાધીનતા તામેં ગાયે ॥ ૫૬ ॥

કહું પ્રસંગ સુનહુ ફક પેસો, લિખ્યો વ્યાસ ભગવત મુનિ જૈસો ।

ચઢે ત્રિપુરમારનકું સારે, હરિહરસહિત દેવ અધિકારે ॥૫૭॥

નહિ ગણેશકો પૂજન કીનો, ત્રિપુર ન રંચહુ તિનતે છીનો ।

પુનિ પછિતાય મનાય ગણેશા, ત્રિપુર વિનાદયો રહ્યો ન લેશા ॥૫૮॥

મયે સમર્થ કિયે જિહિ પૂજા, સેવનયોગ્ય સુ ફક નહિ દૂજા ।

રામપૂત દશરથકો જૈસે, વિગ્રહરણ શિવકો સુત તૈસે ॥૫૯॥

વ્યાસ ગણેશ પુરાણ ધનાયો, સવકો હેતુ ગણેશ ચતાયો ।

હરિહર વિધિ રયિ શક્તિ સમેતા, તુંડીતેં ઉપજત સવ તેતા ॥૬૦॥

કરત ધ્યાન જિહિ છનં જન મનમેં, નાશત વિગ્ર પ્રધાન ગગનમેં ।

વિગ્રહરણ યોં જાગત નિર્દિવિન, મકિસહિત સેવહુ તિહિ અનુછિન ૬૦

‘ગણેશ એ શિવનો પુત્ર છે, અને કારણનો (શિવનો) ગુણ

કાય’માં (ગણેશમાં) આવ્યો છે’ એમ શિવપૂજકે કહ્યું. તે સાંભળીને

ગણેશપૂજકને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો; તેથી તે પોતાના આસન ઉપરથી

ઊછળીને બોલ્યો: ૫૫

‘હે રાજન! સાંભળો, એ જાને જૂઠા છે. તેઓ સત્ય હોય

તેવાં વચન બોલે છે, પણ તે સ્વાર્થી નથી: ગણપતિને શિવનો પુત્ર

કહે છે અને શિવની પાસેથી મળેલા સામર્થ્ય વડે તે વિગ્રનાશક

કહેવાય છે! ૫૬

વ્યાસ ભગવાને પુરાણમાં એક પ્રસંગ લખ્યો છે. તે હું તમને

કહું તે સાંભળો. ત્રિપુરાસુરને મારવા વિષ્ણુ અને શિવ સહિત

સઘળા દેવોએ અઘાઈ કરી હતી; પણ તેમણે આરંભમાં ગણ-

પતિનું પૂજન કર્યું નહોતું; તેથી ત્રિપુરાસુરને તેઓ કાંઈ કરી શક્યા

નહિ. પછી તેઓ પસ્તાયા; અને જ્યારે ગણપતિનું પૂજન, અર્ચન

કરી તેમને પ્રસન્ન કર્યા, ત્યારે ત્રિપુરાસુરનો નાશ થયો. ૫૭, ૫૮

જેનું પૂજન કરવાથી ત્રિપુરાસુરનો નાશ કરવાને વિષ્ણુ તથા

શિવ વગેરે સમર્થ થયા, તે જ દેવ એક એવા કરવા યોગ્ય છે,

ખીલે નથી. અને રામ જેમ દશરથના પુત્ર કહેવાય છે, તેમ ગણ-

પતિ શિવના પુત્ર કહેવાય છે. ૫૯

વ્યાસજીએ ગણેશપુરાણ રચ્યું છે, તેમાં મળ્યાનો હેતુ ગણપતિ છે એમ કહ્યું છે. વિષ્ણુ, શિવ, બ્રહ્મા, સૂર્ય અને શક્તિ સહિત ૫૫૫૫ વિશ્વ ગણપતિથી ઉત્પન્ન થયું છે. ૬૦

મનુષ્ય એ ગણપતિનું ધ્યાન જે ક્ષણે મનમાં કરે છે, તે જ ક્ષણે તેનાં તમામ વિશે આકાશમાં જડી બંધ છે. (નાશ પામે છે.) વિશ્વહરણ એ દેવ મહાકાળ બનતો છે, માટે ભક્તિ સહિત તમે તેનું જ હમેશા સેવન કરો. ૬૧

દેવીભક્તોનો ઉત્તર

હેતુ ગણેશ શક્તિકો સુનિદે, ભગત ભાગવત ઉચર્યાં ગુનિકે ।
સુન, રાજન્ ! ચાર્ણી મમ સાચી, તોનાં સમ્પલ ફહત્ત યે કાચી ॥૬૨॥
સૂત્રે દેવ શક્તિ જિન સારે, નૃત્તવ દેહ સમ લલિ હર્યારે ।
શક્તિહીન અસમર્થ વહાવે, સો ફેસે કારજ ઉપજાવે ? ॥૬૩॥
જિન વહ શક્તિ ઉપાસન ધારી, તોત મયે સમ્પલ અધિકારી ।
દરિદ્ર સૂર ગણેશ પ્રધાના તિનમ શક્તિ દેખિયત માના ॥૬૪॥
શક્તિ લોકમં ભાપત જાઝુ, કૃપ મગવતીકો લલિ તાઝુ ।

શક્તિની ઉત્પત્તિ પણ ગણપતિથી થયેલી છે, એમ સાક્ષી ભગવતીનો ભગત વિચાર કરી જોડ્યો, કે ‘હે રાજન્ ! હું સાચી વાત કહું તે સાક્ષી એ બધા-૫૫૫૫ કહે છે તે વાત જોડી છે ૬૨
શક્તિવિનાના સમ્પલ દેવો મુકા બેવા અમમળરૂપ છે. શક્તિવિનાનાને અમમર્થ કહે છે, એવા અસમર્થથી કેમ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ શી ગીતે થાય ? ૬૩

વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય અને ગણપતિ વગેરે દેવોમાં નાના પ્રકારની શક્તિ જેવામાં આવે છે, કેમ કે તેમણે શક્તિની ઘણી ઉપાસના કરી છે અને તેથી તેઓ સૃષ્ટિના અધિકારી દેવો થયા છે ૬૪

લોકોમાં પણ જેનામાં શક્તિ દેખાય છે, તેનામાં ભગવતીનું સ્વરૂપ જોઈને જ લોકો તેને શક્તિમાન કહે છે.’

ટીકા--ભગવતીના બે સ્વરૂપ છે (૧) સામાન્ય સ્વરૂપ અને (૨) વિશેષ સ્વરૂપ

(૧) સર્વ ૫ ધોઈના જે પોતાનું કાર્ય સ્વાતી શક્તિ છે, તે ભગવતીનું સામાન્ય સ્વરૂપ છે

(૨) અણુબ્રહ્મ સહિત સૃષ્ટિ એ વિશેષ સ્વરૂપ છે

સામાન્ય સ્વરૂપ શક્તિના સંખ્યાસહિત અતલ અસ છે જેમાં શક્તિના અસ જોડા હોય છે અને અપશક્તિ હોય છે, તે અસમર્થ કહેવાય છે જેનામાં શક્તિના અસ ઘણા હોય છે, તે સમર્થ કહેવાય છે વિષ્ણુ, શિવ વગેરેમાં

શક્તિના અંશ અધિક છે, માટે તે અધિક સમર્થ દેવતા છે.

એ રીતે ભગવતીનું આમાન્ય રૂપ જ શક્તિ, તેના અંગોની અધિકતાથી વિષ્ણુ, શિવ, ગાણપતિ અને સૂર્યનો મહિમા પ્રસિદ્ધ છે. જો તે જ દેવો શક્તિથી રહિત હોય, તો જેમ પ્રાણ વિના શરીર અમંગળરૂપ થઈ જાય છે, તેમ બધા દેવો પણ અમંગળરૂપ થઈ જાય; માટે જે શક્તિની અધિકતાથી દેવોનો મહિમા પ્રસિદ્ધ છે, તે મહિમા તે દેવોનો નથી, પણ તે શક્તિનો છે. વિષ્ણુ, શિવ વગેરે દેવોએ શક્તિની અધિક ઉપાસના કરી છે; માટે તેમનામાં શક્તિના અંશ અધિક છે. આ બધીવાન દેવેશમાં ભગવતી—બ્રહ્મતનો અભિગ્રાહ આ પ્રમાણે છે

જેમ ભગવતીની નિરાકારરૂપ શક્તિના અનંત અંશ છે, તેમ માકાર રૂપના પણ અનંત અંશ છે. જેમ માકાર અંશોમાં કાનીરૂપ પ્રધાન છે, તેમ માહેશ્વરી, વૈષ્ણવી, સૌરી, ગાણેશી આદિ પણ પ્રધાન અંશ છે. વિષ્ણુને ભગવતીની ઉપાસનાથી વૈષ્ણવી નામે ભગવતીના અંશનો લાભ થયો છે, તેમ જ બીજા દેવોને પણ ભગવતીની ઉપાસનાથી પોતપોતાના માહેશ્વરી આદિ શક્તિના અંગોના લાભ થયા છે. તેમાં પણ વિષ્ણુ અને શિવ એ ભગવતીના પ્રધાન ભક્ત છે; કેમ કે ખ્યાતાને ધ્યેયરૂપની પ્રાપ્તિ થાય એ ઉપાસનાનો પરમ અર્થ છે. વિષ્ણુ અને શિવને ઉપાસનાથી ધ્યેયરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ છે, માટે તે પ્રધાન ઉપાસક છે.

बीपाई-लाल करोरि मात्रिकागण पुनि, तंत्र ग्रंथ लखि अंश सकल गुनि ॥६५॥

કાલિ તાકો અંશ પ્રધાના, માહેશ્વરી બાદિ લલિ નાના ।

हरि हरब्रह्म सकल तिहि ध्याये, निज निज अंश कृपा तिहि पाये ॥६६॥

ધ્યેયરૂપ ધ્યાતા દૈ જયહીં, સિદ્ધ ઉપાસન લલિયે તથાહીં ।

अस उपासना हरि अरु हरकी, नारी मूर्ति धरी तजि नरकी ॥६७॥

વોહા—અમૃતમંચન પ્રસંગમેં, હરિ મોહિની સ્વરૂપ ।

अर्घ अंग दिवको लसै, देवीरूप अनूप ॥ ६८ ॥

‘તંત્રના ગ્રંથોમાં લખ્યું છે, કે લાળો અને કડોડો માત્રિકાના ગણ છે, તે સઘળા શક્તિના અંશો છે. તે સર્વમાં પ્રધાન અંશ કાલી છે; અને માહેશ્વરી વગેરે પણ તે શક્તિના જુદાજુદા અંશો છે. વિષ્ણુ, શિવ, બ્રહ્મા એ સઘળા દેવો તે શક્તિનું ધ્યાન કરે છે અને તેની કૃપાથી પોતપોતાના શક્તિરૂપ અંશોને તે પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે, ધ્યાતા ધ્યેયરૂપ થઈ જાય, ત્યારે ઉપાસના સિદ્ધ થઈ એમ જાણવું, આવી ઉપાસના વિષ્ણુએ અને મહાદેવે કરી છે, અને તેથી જ તેમણે નરનું સ્વરૂપ ત્યજી નારીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. અમૃતમંચનના પ્રસંગમાં વિષ્ણુએ મોહિનીસ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું અને મહાદેવનું અર્ધ શરીર અનુપમ દેવીસ્વરૂપે શોભે છે.’ ૬૫-૬૮

ટીકા—ત્યારે સમુદ્રમંથન કરી અમૃત પ્રગટ કર્યું, ત્યારે દેવ અને અમુરમાં ટટા થયો. તે મટાડવા વિષ્ણુ અમમર્ય થયા, ત્યારે પોતાની ઉપાસ્ય દેવના જે ભગવતી તેનું એકાગ્ર ચિત્તથી એવું ધ્યાન કર્યું, કે જેથી પોતે વિષ્ણુ ઉપાસ્ય દેવીરૂપ થયા; અને તે રૂપના માહાત્મ્યથી અમુરો પણ તેને અનુકૂળ થયા.

તેમ જ શિવજીએ પણ સમાધિમાં ભગવતીનું એવું ધ્યાન કર્યું, કે જેથી શિવનું અધુનું શરીર ઉપાસ્ય રૂપ થયું. કોઈ વખત વિશેષથી સમાધિનો ભંગ થાય છે; મારે શિવનું આજુનું શરીર ઉપાસ્ય રૂપ ન થયું.

આ રીતે બધા દેવો ભગવતીના ઉપાસક છે. તે ઉપાસના બે પ્રકારની છે એક: દક્ષિણ ભાગથી અને બીજી ઉત્તર ભાગથી. પાછળ દક્ષિણ ભાગ કહ્યો છે, તેથી હવે ઉત્તર ભાગ કહે છે.

ચૈવાર્દ—મક્ત ભગવતીકે હર હરિ હું, इनसम कौन उपासन करि हूं ।
તદપિ महामाया जो ध्यावै, तुरत सकल पुरुषार्थ पावै ॥ ૬૯ ॥
नहि साधन जगमें अस औरा, उपज भोगमोक्ष इक ठौरा ।
मक्त भगवतीको जो जगमें, भोगै भोग न आवत भगमें ॥ ૭० ॥
शिवकृत तंत्र रीति यह गाई, भक्ति भगवती अति सुखदाई ।
पंच मकार न तजिये कबहुं, गिनहि सनातन सेवत सयहुं ॥ ૭१ ॥
रुष्णदेव बलदेव सुहानी, प्रथमा पियत सदा ज्यों पानी ।
और प्रधान पुरातन जेते, सेवत सकल मकारहि तेते ॥ ૭२ ॥
तिन सेवनकी जो विधि सारी, शिव निज मुख भापी उपकारी ।
शिवको वचन धरे जो मनमें, लहै सुभोगमोक्ष इक तनुमें ॥ ૭३ ॥
ग्रंथ भागवत व्यास बनायो, उपपुराण कालि समुझायो ।
भक्ति भगवतीकी इक गाई, पूजाविधि सगरी समुझाई ॥ ૭४ ॥
ध्याता सकल भगवतीके हैं, हरिहर सूर गणेश जिते हैं ।
सकल पिये प्रथमा मतिवारे, पूजत शक्ति मग्न मन सारे ॥ ૭५ ॥
जगजननी जागै इक देवी, परमानंद लहे तिहिं सेवी ।

‘ભગવતીના વિષ્ણુ અને શિવ એ બે પરમ ભક્ત છે. તેમના જેવી ઉપાસના બીજા કોનાથી થાય એમ છે? એમ છતાં બીજો પણ કોઈ બે મહામાયાનું ધ્યાન કરે, તો તેને પણ સવળા પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. ૬૯

જગતમાં એવું સાધન બીજું એકે નથી, કે જેમાં લોગ અને મોક્ષ એક જ સ્થળે પ્રાપ્ત થતા હોય! જે ભગવતીનો ભક્ત હોય છે, તે ભોગ ભોગવે છે, છતાં તેને ફરી જન્મ ધારણ કરવો પડતો નથી! ૭૦

શિવકૃત તંત્રમાં એમ કહેલું છે, કે ‘ભગવતીની ભક્તિ અતિ

સુખકારક છે. પાંચ મકારનો ત્યાગ કદી પણ ન કરવો; કેમ કે બધા સનાતન કાળથી તેનું સેવન કરતા આવ્યા છે.' ૭૧

સારા જ્ઞાની એવા કૃષ્ણદેવ અને બાલદેવ પણ જેમ પાણી પીએ તેમ પ્રથમા(મધ)ને પીએ છે. બીજા પણ જે મુખ્ય અને પ્રાચીન દેવો છે, તે સઘળા બધા મકારોનું સેવન કરે છે. ૭૨

તે મકારોનું સેવન કરવાનો મધજો વિધિ જગત ઉપર ઉપકાર કરવાના હેતુથી શિવજીએ પોતાના મુખથી કહેલો છે. જે માણસ શિવનું એ વચન માને છે, તેને ભોગ અને મોક્ષ એક જ જગ્યાએ પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૩

વ્યાસજીએ ભાગવત શ્રંથ (દેવી ભાગવત) બતાવ્યો છે અને કાલીપુરાણ નામે ઉપપુરાણ કહ્યું છે. તેમાં ભગવતીની ભક્તિનું જ જ્ઞાન કહ્યું છે અને તેમની પૂજા કરવાનો સઘજો વિધિ સમજાવ્યો છે. ૭૪

વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય, ગણપતિ એ સઘળા ભગવતીનું ધ્યાન કરનારા છે. તે સઘળા બુદ્ધિમાન દેવો પ્રથમા(સુરા)નું પાન કરે છે અને શક્તિમાં પોતાનું મન મગ્ન કરી તેનું પૂજન કરે છે. ૭૫

માટે જગજગનની દેવી એ જ એક જગતી દેવતા છે અને તેનું સેવન કરનારને પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.'

સૂર્યભક્તોનો ઉત્તર

સૂર્યમક્ત ભગવતિકો યશ મુનિ, ક્રોધસહિત યોલ્યો ફક મુનિ પુનિ ॥૭૬॥
સુન રાજન યક યાળી મોરી, માપું ફૂઠ ન, શપથ કરોરી ।

અતિ પાપિષ્ઠ નીચ મત યાકો, અવળ સનેહ સુન્યો તેં જાકો ॥૭૭॥

મયગુણ જિતે વલ્લાનત જગમેં, તે ગિનિયત ગુણગણ યા ભગમેં ।

મય મલિનહિં તીરથ રાજત, શુદ્ધ નામ આમિયકો આજત ॥૭૮॥

ફહત ઔર યોં સય વિપરીતા, શમુતંત્રં સેવી મતિ રીતા ।

દક્ષિણ સંપ્રદાય જો દૂઝી, યદપિ શ્રેષ્ઠ અનેક ન પૂઝી ॥૭૯॥

તૌ મી વિન માનુંં સવ અંધે, ફન સવકે મન જિનમેં વંધે ।

કરત માનુ સિગરો ઝંજિયારો, તા વિન હોત તુરત અંધિયારો ॥૮૦॥

ઔર પ્રકાશક જગમેં જે હૈં, અંશ સવે સૂરજકે તે હૈં ।

માનુ સમાન કૌન હિતકારી, અમત યાપ પરહિત મતિધારી ॥૮૧॥

કાલ અધીન હોત સવ કારજ, તાહિ ત્રિવિધ માપત આચારજ ।

વર્તમાન માવિ અરુ મૂતા, સૂરજ ક્રિયા કરત યહ સૂતા ॥૮૨॥

યા વિધિ સકલ માનુ તે ઉપજૈં, અસ્મ હોત સય જય વહ કુપિજૈં ।

માનુરૂપ હૈં માંતિ પિછાનહુ, નિરાકાર સાકારહિ જાનહુ ॥૮૩॥

નિરાકાર પ્રકાશ જુ કહિયે, નામરૂપમં વ્યાપક લહિયે ।

અધિષ્ઠાન સવકો સો યકા, જગ વિવર્ત દં જિહ્વિ અવિવેકા ॥૮૪॥

અદં માનુ થસ વૃત્તિ ઉદય જય, તામં પ્રગટી વિનાશત તમ સય ॥૮૫॥

ભગવતી-ભક્તાના ભગવતીના યથ અંબધી વચન સાંભળી સૂર્યને ભક્ત એક મુનિ હતો, તે ક્રોધ કરી બોલી લેલો:

‘હે રાજન્! એક મારી વાત સાંભળો. હું બહુ બોલતો નથી, તે વાતના હું કરોડો સોગંદ ખાઉં છું. આ ભગવતી-ભક્તને મત અતિ પાપિષ્ઠ અને નીચ છે, તે તમે પોતાને કાને રનેહ સહિત સાંભળ્યો છે. ૭૬, ૭૭

પણ જગતમાં જેટલા કાંઈ અવશુષ્ઠ કહેવાય છે, તે સઘળાને આ માર્ગમાં શુષ્ઠ માન્યા છે. મત્તિન એવા મધને એ લોકો ‘તીર્થ’ કહે છે અને માંમને ‘શુદ્ધ’ કહે છે; અને એ જ રીતે બીજા પદ્ધતીને પણ એવાં બિલટાં નામ આપેલાં છે; માટે જેઓ છેક જ બુદ્ધિહીન હોય, તેઓ જ શિવતંત્રનું (વામતંત્રનું) સેવન કરશે. બીજે એક દક્ષિણ સંપ્રદાય છે, તે જો કે શ્રેષ્ઠ છે અને અનેક લોકો તે માર્ગે દેવીનું સેવન કરે છે, તથાપિ સૂર્ય વગર બધા જ અધિજા છે. એ સઘળા ઉપાસકોનાં મન જેનાજેનામાં બંધાઈ રહ્યાં છે, તે સઘળાંમાં અજવાળું તો સૂર્યદેવ જ કરે છે. તેનાવગર તરત અંધારું થઈ જાય છે. ૭૮-૮૦

બીજા પણ જગતમાં જેટલા પ્રકાશ કરનારા પદ્ધતી છે, તે સઘળા સૂરજના જ અંશ છે. અહો! સૂર્યના જેવો બીજો પદ્ધતી-કારી દેવ દોષુ છે, કે જે પરનું હિત કરવાની બુદ્ધિથી પોતે મહાકાળ ભર્યા કરે છે? ૮૧

મધળાં કાર્ય કાળને અધીન રહીને થાય છે. આચાર્યોએ તે કાળ-વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય એમ-ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. સૂર્યની ગતિરૂપ ક્રિયા વડે કાળના એવા વિભાગ બપજે છે. ૮૨

એ રીતે સર્વ કાંઈ સૂર્યથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ સૂર્ય જ્યારે કોપે છે, ત્યારે અર્ધ પદ્ધતી બળીને ભસ્મ થાય છે. સૂર્યનાં બે રૂપ છે: એક નિરાકાર પ્રકાશ અને બીજો સાકાર પ્રકાશ. તે બેમાંથી નિરાકાર પ્રકાશ તમામ નામરૂપમાં વ્યાપક છે. વેદાંતીઓ જેને ‘ભાતિ’ (પ્રકાશ) શબ્દ કરીને વ્યવહાર કરે છે, તે નિરાકાર પ્રકાશરૂપ જે સૂર્યનું સામાન્ય રૂપ છે, તે સઘળા જગતનું એક જ અધિષ્ઠાન છે. તે અધિષ્ઠાનના અવિવેકથી જગતરૂપી વિવર્ત

મનનો પડિત-જે પાચે દેવના ભેદશુદ્ધિ રાખતો નથી-નેનો મત પણ તે મનાથી વિરુદ્ધ જ છે, કેમ કે—

૧ શુનનો મત છે, કે વિષ્ણુ સમાન મીઠો દેવ નથી બીજા બધા દેવો નિશ્ચિના બળ છે વળી રામ, કૃષ્ણ, નારાયણ વગેરે જે વિશુના નામ છે, તે નામની સમાન જે બીજા દેવના નામને નજે, તે નામાપરાધી કહેવાય છે તેમજે રામાદિ નામ ઉચ્ચારવાથી યથાર્થ જા મળે નહિ

(નામાપરાધ નમથી હજી ન જાણના જેવી હોવાથી દી. ૧. ૩ નખી છે તે બહી ઉનારી છે)

દસ નામાપરાધ

જેનારી દસનામાપરાધમાથી ઝડપણુ નામાપરાધ થાય, તે નામાપરાધી કહેવાય છે તે દસ નામાપરાધ નીચે પ્રમાણે છે —

સચિન્દા, સતિ નામવૈમલ્યકથા, શ્રીશેશયોમદધી ।

અધદ્વા શ્રુતિશાસ્ત્રદૈશિકગિરા, નામ્યર્થવાદધ્રમ ॥

નામાસ્તીતિ નિષિદ્ધવૃત્તિવિહિતત્યાગો, હિ ધર્માન્તરૈ

સામ્ય નામ્નિ, જપે શિવસ્ય ચ હરેર્નામાપરાધા દશ ॥

(૧) મત્પુરુષની નિદા, (૨) અમાધુ પુરુષની પાસે નામના મહિમાનું કથન, (૩) વિષ્ણુનો શિવની સાથે ભેદ, (૪) શિવનો વિષ્ણુથી ભેદ, (૫) શ્રુતિવાક્યમા અશ્રદ્ધા, (૬) શાસ્ત્રવાક્યમા અશ્રદ્ધા (૭) શુરુવાક્યમા અશ્રદ્ધા, (૮) નામ વિષે અર્થવાદ(મહિમાની સ્તુતિ)નો ભ્રમ, (૯) અનેક પાપનો નાશ કરનાર નામ મારી પાસે છે, એવા વિશ્વાસથી નિષિદ્ધ કર્મનું આચરણ અને એ જ વિશ્વાસથી વિહિત કર્મનો ત્યાગ અને (૧૦) અન્ય ધર્મોથી (એટલે અન્ય નામોની સાથે) ભગવાનના નામની તુલ્યતા જાણવી એ દસ શિવ અને વિષ્ણુના જપમા નામાપરાધ ॥

એના મટે જ ઠીક મહાત્માએ હિદીમા દોષરો મ્હો છે કે —

રામ રામ સવકો કહે, દશરિત કહે ન કોય ।

एक वार दशरित कहे, (तु) कोटि जगफल होय ॥

[દશરિત - દસનામાપરાધ વિના (રિત = રિત્ત - ખારી વિના)]

એ જ રીતે શિવમતમા શિવ સમાન અન્ય દેવ નથી અને વિષ્ણુ નામ ઉચ્ચારવાથી શિવનું નામ ઉચ્ચારવાનું કૃણ થાય નહિ એ રીતે બધાના મતમો ચોતપોતાના દેવ સમાન બીજા દેવ નથી, અને સ્માર્ત મતમા બધા દેવ સરખા છે માટે સ્માર્ત મત પણ એ પાચેથી વિરુદ્ધ છે

છ શાસ્ત્રોની પરસ્પર વિરુદ્ધતા

(૧) સાખ્ય, (૨) પાનળ્ય (૩) ન્યાય, (૪) વૈશેષિક, (૫) પુરમીમાસા,

ઉપજ્યું છે. એ જ નિરાકાર પ્રકાશ અંતઃકરણની વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબ સહિત હોય છે, તેને 'જ્ઞાન' કહે છે. પ્રકાશના પ્રતિબિંબ સહિત અંતઃકરણની વૃત્તિ ન્યારે 'હું સૂર્ય' એવી થાય, ત્યારે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ દ્વારા જગતની નિવૃત્તિ થાય છે.' ૮૩-૮૫

ચૌપાઈ—સુનિ સાકાર રૂપ યહ તાકો, હોય ચાંદના દિનમેં જાકો ।
 તાકે અંશ ઔર વહુતેરે, ચન્દ તારકા દીપ ઘમેરે ॥ ૮૬ ॥
 યાતે દૈવિધ ભાનુ ચતાયો, ક્ષેય ધ્યેયકો મેદ જનાયો ।
 વેદ સફલ યાહીકું માણત, રૂપ પ્રકાશ સત્ય તિહિં આપત ॥ ૮૭ ॥
 જામેં લેશ ન તમકો કયહી, લલિ સિહિં જગ જન જાગત સવહી ॥ ૮૮ ॥
 કયહું ન સોયે સો યાં જાગે, ધ્યાન કરત તાકો નમ માગે ।
 ઔર હિ જાગત માવત સગરે, રાજન જાનિ ઝૂઝ તે હગરે ॥ ૮૯ ॥
 'હવે એ સૂર્યનાં સાકાર સ્વરૂપ ઠહું તે સાંભળોઃ એ સાકાર સ્વરૂપથી દિવસે પ્રકાશ પડે છે. ચંદ્રમા, તારા અને દીવો વગેરે બીજા પ્રકાશ એ સહુ સૂર્યના સાકારરૂપના અંશ છે. ૮૬

એવી રીતે નિરાકાર અને સાકાર રૂપથી સૂર્યનાં બે રૂપ છે. તેમાં નિરાકાર રૂપ ક્ષેય છે અને સાકાર રૂપ ધ્યેય છે. વેદાંતમાં એને જ નિશુભ્ર પ્રદ્ધ અને સશુભ્ર પ્રદ્ધ કહે છે, સદ્ગુણ વેદોમાં એનું જ કથન કર્યું છે અને તેનું રૂપ પ્રકાશ છે અને તે સત્ય છે એમ કહેલું છે. જેનામાં અંધકારનો ક્ષેય પણ અંશ નથી, એવા તેના સ્વરૂપને જોઈને જગતના બધા લોક બહાસ થાય છે. ૮૭, ૮૮

એ દેવ કદી ઉંધતો નથી, પણ સદા જાગે છે. જે એનું ધ્યાન કરે છે, તેનો અંધકાર દૂર થાય છે. બીજા દેવો સજા જાગે છે, એમ જેઓ કહે છે, તે સદ્ગુણ જૂઠો વિવાદ કરે છે, એમ હું રાજા, તમારે જાણવું.' ૮૯

સ્માર્ત મત

ऐसे पांच उपासक बोले, निज गुण-भवगुण परके खोले ।

पंडित और अनेक जु आये, मित्र मित्र निज मत समुझाये ॥ ९० ॥

એ રીતે પાંચે ઉપાસકોએ કહ્યું અને પોતાના શુભ તથા બીજા અવશુભ ઉદ્ધાડા કર્યા. બીજા પણ અનેક પંડિતો આવ્યા હતા, તેમણે પણ પોતપોતાના જુદાજુદા મત સમજાવ્યા. (મતભેદ છે, જેમ પાંચે ઉપાસકોએ પરસ્પર વિરુદ્ધ વચનો કહ્યાં, તેમ બીજા અનેક પંડિતોએ પણ પોતપોતાની પુદ્ધિ પ્રમાણે વિરુદ્ધ વચનો જ કહ્યાં.) ૯૦

टीका—जैसे पाँच उपासक पाँचों ने मन परस्पर विरुद्ध है, तेम स्मार्त-

મતો પડિત-ને પાંચે દેવમાં બેટુદિ રાખતો નથી-નેનો મત પણ તે અપ્રાપ્તિ વિરુદ્ધ જ છે; કેમ કે—

વૈષ્ણવોનો મત છે, કે વિષ્ણુ સમાન બીજો દેવ નથી. બીજા બધા દેવો વિષ્ણુના બ્રહ્મ છે. વળી રામ, કૃષ્ણ, નારાયણ વગેરે ને વિષ્ણુનાં નામ છે, તે નામની સમાન ને બીજા દેવનાં નામને જાણે, તે નામાપરાધી કહેવાય છે. તેમજ રામાદિક નામ ઉચ્ચારવાથી યથાર્થ ફળ મળે નહિ.

(નામાપરાધ મંત્રથી હકીકત જાણવા જેવી હોવાથી દીકાકરે કહ્યો છે તે અહીં ઉતારી છે.)

દસ નામાપરાધ

જેનાથી દસ નામાપરાધમાંથી કોઈ પણ નામાપરાધ થાય, તે નામાપરાધી કહેવાય છે. તે દસ નામાપરાધ નીચે પ્રમાણે છે.—

સચિન્દા, સતિ નામવૈભવકયા, શ્રીશેશયોમ્બેદધીઃ ।

અથ્વા શ્રુતિશાસ્ત્રદૈશિકગિરાં, નામ્યર્થવાદબ્રમઃ ॥

નામાસ્તીતિ નિષિદ્ધવૃત્તિવિહિતત્યાગો, હિ ધર્માન્તરૈઃ

સામ્યં નામ્નિ, જપે શિવસ્ય ચ દેરનામાપરાધા દશ ॥

(૧) મત્પુરુષની નિંદા, (૨) અમાધુ પુરુષની પાસે નામના મહિમાનું કથન, (૩) વિષ્ણુનો શિવની સાથે ભેદ, (૪) શિવનો વિષ્ણુથી ભેદ, (૫) શ્રુતિવાક્યમાં અશ્રદ્ધા, (૬) શાસ્ત્રવાક્યમાં અશ્રદ્ધા, (૭) શુરવાક્યમાં અશ્રદ્ધા, (૮) નામ વિષે અર્થવાદ(મહિમાની સ્તુતિ)નો ભ્રમ, (૯) અનેક પાપનો નાશ કરનારું નામ મારી પાસે છે, એવા વિશ્વાસથી નિષિદ્ધ કર્મનું આચરણ અને એ જ વિશ્વાસથી વિહિત કર્મનો ત્યાગ અને (૧૦) અન્ય ધર્મોથી (એટલે અન્ય નામોની સાથે) ભગવાનના નામની તુલ્યતા જાણવી. એ દસ શિવ અને વિષ્ણુના જપમાં નામાપરાધ છે.

એટલા માટે જ કોઈ મહાત્માએ હિંદીમાં દોહરો કહ્યો છે, કે—

રામ રામ સવકો કહે, દશરિત કહે ન કોય ।

एक बार दशरित कहे, (तु) कोटि जन्मफल होय ॥

[દશરિત = દસનામાપરાધ વિના (રિત = રિક્ત = ખાલી-વિના)]

એ જ રીતે શિવમતમાં શિવ સમાન અન્ય દેવ નથી અને વિષ્ણુ નામ ઉચ્ચારવાથી શિવનું નામ ઉચ્ચારવાનું ફળ થાય નહિ. એ રીતે બધાંના મતમાં ચોતપોતાના દેવ સમાન બીજા દેવ નથી; અને સમાત મતમાં બધા દેવ સરખા છે. માટે સમાત મત પણ એ પાંચેથી વિરુદ્ધ છે.

છ શાસ્ત્રોની પરસ્પર વિરુદ્ધતા

(૧) સાંખ્ય, (૨) પાનંજય, (૩) ન્યાય, (૪) વૈશેષિક, (૫) પૂર્વમીમાંસા,

(૧) ઉત્તરમીમાંસા-એ છે શાસ્ત્રોનો મન પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે; કેમ કે—

(૧) સાંખ્યશાસ્ત્રમાં ઈશ્વરનો અંગીકાર નથી અને યોગનિરપેક્ષ પ્રકૃતિ-પુરુષના વિવેક-જ્ઞાનથી મોક્ષ માન્યો છે. (યોગનિરપેક્ષ એટલે સમાધિની વાટ પર-રોગ વિવેકથી.)

(૨) પાતંજલિમાં ઈશ્વરનો અંગીકાર ક્યો છે અને સમાધિથી મોક્ષ માન્યો છે. એવો વિરોધ સાંખ્ય અને યોગમાં છે.

(૩-૪) ન્યાયમતમાં ચાર પ્રમાણ અને વૈશેષિકમાં એ બે પ્રમાણ માન્યાં છે; એ ન્યાય અને વૈશેષિકમાં વિરોધ છે. જીવન પણ એ બંનેમાં પણ વિરોધ છે, પણ જિજ્ઞાસુને તે વાટરના ન હોવાથી લખ્યા નથી.

(૫) પૂર્વમીમાંસામાં ઈશ્વરનો અંગીકાર નથી, મોક્ષરૂપ નિત્ય સુખનો અંગીકાર નથી, પણ કર્મજન્ય વિષયસુખ એ જ પુરુષાર્થ છે.

(૬) ઉત્તરમીમાંસામાં ઈશ્વરનો અને મોક્ષનો અંગીકાર છે અને વિષયસુખ એ પુરુષાર્થ નથી; ઉત્તરમીમાંસાનો મન તો આ અંતમાં રપટ જ છે. સત્યમાં શાસ્ત્રોનો મન એનાથી વિરુદ્ધ છે. જીવન શાસ્ત્રોમાં બેદરાદ છે અને આમાં બેદનું ખંડન તથા અબેદનું પ્રતિપાદન છે.

એ રીતે ગદ્યાં શાસ્ત્રોના મિદ્ધતો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે.

સિદ્ધસિદ્ધ મતોનું ખંડન અને અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન
તર્કદૃષ્ટિનો પિતાની સાથે મેળાપ

ધોપાર્દ-અચન વિરુદ્ધ મુને જય રાજા, યહ સંશય ઉપજ્યો તિહિ તાજા ।

इतमें कौन सत्य बुध माखत, युक्ति प्रमाण सकल सम आरात ॥९१॥

સંશય શોક દુઃખિત યોં જિયમેં, કો ઉપાસ્ય યહ લિરપો ન હિયમેં ।

चिंता हृदय हुई यह जाकूं, निज संदेह मुनाउं काकूं ॥ ९२ ॥

શાસ્ત્રનિપુણપંડિત જગ જેતે, મુને વિરુદ્ધ વક્ત યહ તેતે ।

यों चिंतत यह काल भयोजय, तर्कदृष्टि तिहि आय मिल्यो तव ॥९३॥

દોહા—મિલે પરસ્પર તે ઉમે, પુત્ર પિતા જિહિ રીતિ ।

करि प्रणाम आशिय दुहुं, आसम लहे सप्रति ॥ ९४ ॥

રાજાએ બ્યારે આ પ્રમાણે દરેક મતરાજાનાં પરસ્પર વિરુદ્ધ વચ્ચનો સાંભળ્યાં, ત્યારે તો વળી તેને વધારે સંશય ઉત્પન્ન થયો: 'આ બધા પંડિત પોતપોતાના મતને યુક્તિ અને પ્રમાણ વડે સરખી રીતે પ્રતિપાદન કરે છે, ત્યારે એમાં કયો પંડિત સાચી વાત કહેતો હશે ?' ૯૧

આ રીતે રાજા સંશયથી ઊપજેલા શોક વડે મનમાં દુઃખી થયો. અને કયો દેવ ઉપાસ્ય છે, તે વાત નક્કી કરી શક્યો નહિ. એના મનમાં વળી એવી ચિંતા ઊપજી, કે આ મારો સંદેહ હવે હું કેના આગળ કહી સંભળાઈ ॥ ૯૨

જગતમાં જેટલા જેટલા શાસ્ત્રમાં નિપુણ પડિતો કહેવાય છે, તેઓ સઘળા એકબીજાની વિરુદ્ધ કહી રહ્યા છે એમ તેણે સાંભળ્યું. આવો વિચાર કરતાંકરતાં ઘણેક ઠાળ વીતી ગયો, ત્યારે તકંદષ્ટિ, તેને આવી મળ્યો. ૯૩

બાપ અને દીકરો જેવી રીતે મળે, તેવી રીતે તે પરસ્પર મળ્યા; એટલે દીકરાએ આવીને પિતાના ચરણમાં પ્રણામ કર્યા અને બાપે તેને આશીર્વાદ આપ્યા. પછી બંને પ્રેમપૂર્વક પોતપોતાને આસને બેઠા. ૯૪

કારણરૂપની ઉપાસ્યતા અને કાર્યરૂપની નિકૃષ્ટતા

શેઠ—નિજપિતૃ ચિંતાસહિત લલિ, સુત ઘોલ્યો યદ યાત ।

કા ચિંતા ચિત રાગે, મુખ પ્રસન્ન નહિ તાત ॥ ૯૫ ॥

બાપ—શુભસંતતિ સુતકી સુની યાની, તિહિં માપી નિજ સફલ કહારી ।

ચિત ચિંતાકો હેતુ સુનાયો, કો ઉપાસ્ય યદ તસ્ય ન પાયો ॥ ૯૬ ॥

તકંદષ્ટિ સુનિ પિતૃકે વૈના, ઘોલ્યો શુભસંતતિ સુખ દૈના ।

કારણરૂપ ઉપાસ્ય પિછાનહુ, તાકે નામ અનંત હિ જાનહુ ॥ ૯૭ ॥

કારણરૂપ તુચ્છ લલિ તજિયે, યદ સિદ્ધાંત ચેદકો ભજિયે ।

રચે વ્યાસ ઇતિહાસ પુરાના, તિનમેં યદિ મતો નહિ નાના ॥ ૯૮ ॥

મનમેં મર્મ ન લલત જુ પંડિત, કરત પરસ્પર મત તે પંડિત ।

નીલકંઠ પંડિત ધુધનીકો, કિયો ગ્રંથ મારતકો ટીકો ॥ ૯૯ ॥

તિન યદ પ્રથમહિ લિરણો પ્રસંગ, શ્રુતિ સિદ્ધાંત કહ્યો જો ચંગા ॥ ૧૦૦ ॥

પછી તકંદષ્ટિએ પોતાના પિતાને ચિંતાયુક્ત બેઠું પૂછ્યું, કે ‘પિતાશ્રી ! આપનું મુખ પ્રસન્ન દેખાતું નથી; તેથી આપના મનમાં શી ચિંતા છે તે કહો.’ ૯૫

શુભસંતતિ રાજાએ પુત્રનું વચન સાંભળી બધી બનેલી વાત કહી; અને ‘ઉપાસ્ય દેવ કયો છે, એ વાત સમજાઈ નથી તેની મને ચિંતા છે,’ તેમ કહી બતાવ્યું. ૯૬

તકંદષ્ટિએ પોતાના પિતાનાં વચન સાંભળીને જે કહ્યું, તેથી શુભસંતતિ રાજાને સુખ ઉત્પન્ન થયું. તકંદષ્ટિએ કહ્યું: ‘સર્વમાં જે કારણરૂપ હોય, તે ઉપાસ્ય જાણવું; તેને જ અનંત કહે છે. ૯૭

કાર્યરૂપ તુચ્છ છે એમ જાણી તેને ત્યજી દેવું જોઈએ; કેમ કે વેદનો એવો સિદ્ધાંત છે, માટે તેને જ અહણ કરવો. વ્યાસશ્રીએ ઇતિહાસ અને પુરાણ રચ્યાં છે, તેમાં પણ તેમનો એક જ અભિપ્રાય છે; નાના દેવો ઉપાસ્ય છે, એમ કહેવાનો તેમનો અભિપ્રાય નથી. ૯૮

તે પંડિતો વ્યાસનો એ અભિપ્રાય પોતાના મનમાં સમજતા નથી, તેઓ એકબીજાના મતનું ખંડન કરે છે. નીલકંઠ પંડિત એ સારા વિદ્વાન હતા. તેમણે મહાભારત ગ્રંથ ઉપર દીઠ લખી છે. તેમાં આરંભમાં જ આ પ્રસંગ લખ્યો છે અને વેદનો ઉત્તમ સિદ્ધાંત ત્યાં જ બતાવી દીધો છે. ૬૬,૧૦૦

પુરાણોમાં કોંડી સ્તુતિ-નિંદા કરવાનો વ્યાસનો અભિપ્રાય

કાંડા—અહીં પુરાણોના કનો એક વેદવ્યાસ છે. તેમણે સ્કંદપુરાણમાં શિવજીમાં સ્વતંત્રાદિક ધર્મરત્ના ઠંભા છે અને બીજા દેવોને શિવની કૃપાથી વૈભવ પ્રાપ્ત થવાનું કહ્યું છે; માટે તેમનામાં અધર્મ ઠંભા એમ જણાય છે. તેમ જ વિષ્ણુપુરાણમાં અને પદ્મપુરાણમાં વિષ્ણુની ધર્મરત્ના કહી છે. વર્ગો વિષ્ણુ અને શિવથી બિન્ન જ ગણપતિ વગેરે દેવતાઓ છે તેઓ જ ધર્મર છે, એમ કોઈ દેવની પુરાણમાં તો કોઈ દેવની ઉપપુરાણમાં ધર્મરતા વર્ણવી છે. એ રીતે વ્યાસનાં વચનોમાં વિરોધ દેખાય છે તેનું શું સમાધાન છે ?

સમાધાન—વિષ્ણુ, શિવ, ગણપતિ, દેવી, સૂર્ય એ બધા જ ધર્મર છે. જે પ્રકરણમાં બીજા દેવોની નિંદા કરી છે, ત્યાં તેમની નિંદા પડે તેમની ઉપાસનાનો ત્યાગ કરવામાં વ્યાસનો અભિપ્રાય નથી; પણ વેળુવ પુરાણોમાં શિવાદિકની જે નિંદા કરી છે, તેથી વિષ્ણુની ઉત્કૃષ્ટતા સમજાવીને વિષ્ણુની ઉપાસનામાં પ્રવૃત્તિ કરવાનો જ હેતુ છે. તે જ પ્રમાણે શિવપુરાણમાં વિષ્ણુ નગેરેની જે નિંદા કરી છે, તે પણ વિષ્ણુ વગેરેની ઉપાસનાનો ત્યાગ કરાવવાના હેતુથી કરી નથી, પણ શિવની મહત્તા બતાવીને શિવની ઉપાસનામાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાના હેતુથી કરી છે. જો એક પ્રકરણમાં બીજાની નિંદા તેની ઉપાસનાનો ત્યાગ કરાવવાના હેતુથી કરી હોય, તો પછી સધળા દેવોની ઉપાસનાનો ત્યાગ જ થઈ જાય; માટે બીજાઓની નિંદા એ એકની સ્તુતિને અર્થ છે; બીજાઓની ઉપાસનાના ત્યાગને અર્થ નથી.

દૃષ્ટાંત—વેદમાં અગ્નિહોત્રના એ કાળ કહ્યો છે: એક તો સૂર્ય જગ્યા પડેલાંને અને બીજો સૂર્ય જગ્યા પડીને કાળ કહ્યો છે. ત્યાં અનુદય (જગ્યા પડેલાંના) કાળના પ્રસંગમાં ઉદયકાળની નિંદા કરી છે; અને ઉદયકાળના પ્રસંગમાં અનુદયકાળની નિંદા કરી છે. ત્યાં નિંદા કરવાનું તાત્પર્ય જો ત્યાગ કરવામાં હોય, તો જન્મે કાળમાં હોમનો ત્યાગ કરવો પડે, પણ નિત્યકર્મનો ત્યાગ તો ચાપ નહિ; માટે ઉદયકાળની સ્તુતિ માટે અનુદયકાળની નિંદા છે અને અનુદયકાળની સ્તુતિ માટે ઉદયકાળની નિંદા છે એમ સમજી લેવું જોઈએ. તે જ રીતે એક દેવની ઉપાસનાના પ્રસંગમાં અન્ય દેવોની નિંદાનું તાત્પર્ય તે એક દેવની સ્તુતિ કરવી એ જ છે પણ અન્ય દેવોની નિંદા કરવી એ તાત્પર્ય નથી.

ખાંચે દેવોના ઉપાસકોને સમાન લોક(બ્રહ્મલોક)ની પ્રાપ્તિ

જેમ વેદની બિન્નબિન્ન શાખાઓવાળા પેલપોતાની શાખાઓના સંપ્રદાય મજબૂત કોઈ ઉદયકાળમાં હોમ કરે છે અને કોઈ અનુદયકાળમાં હોમ કરે છે,

પણ તેનું કળ બન્નેને સમાન મળે છે. તે જ પ્રમાણે પોતાપોતાની ઇચ્છાને અનુસરીને પામે દેવોનાથી ગમે તેની ઉપાસના કરે, તે ઉપાસનાથી ઉપાસકને અલ્પોન્ની જ પ્રાપ્તિ થાય છે, અને ત્યા ભોગ ભોગથી ઉપાસક વિદેહમુક્તિ પામે છે.

તે કે વિષ્ણુ વગેરેની ઉપાસનાથી વૈકુંઠ વગેરે લોકોની પ્રાપ્તિ પુરાણોમાં કહેલી છે—અલ્પોન્ની પ્રાપ્તિ કહી નથી, તથાપિ જે ઉત્તમ ઉપાસક વિદેહમુક્તિના આધિકારી છે, તે બધા દેવદાન માર્ગથી અલ્પોન્ની જ જાન છે, પરંતુ એ જ અલ્પોન્ની મૈષ્ટ્યુપ ઉપાસકને વૈકુંઠરૂપ પ્રતીત થાય છે, અને તે લોકોના વાગી બધા અનુભવ પાર્વદરૂપ તેને પ્રતીત થાય છે અને પોતે પણ અનુભવ મર્તિ થાય છે.

તેમ જ શિવના ઉપાસકને અલ્પોન્ની જ ગિરિલોકરૂપે પ્રતીત થાય છે, અને તે લોકોના વાગી સદૃશ નણુ નેનવાળા દેખાય છે અને પોતે પણ તેવો જ થાય છે.

એ જ રીતે સદૃશ ઉપાસકને અલ્પોન્ની જ પોતાના ઉપાસ્યના લોકરૂપે પ્રતીત થાય છે, કેમ કે આવો નિયમ છે, કે દેવદાન માર્ગ દ્વારા અન્ય માર્ગથી જેઓ નવ છે, તેમનું જીવન સસારમાં આગમન થાય છે, અને દેવદાન એ જ એકો માર્ગ અલ્પોન્ની છે, માટે વિદેહમુક્ત થવાની યોગ્યતાનાળા સર્વ ઉપાસક અલ્પોન્ની જ જાન છે. તે અલ્પોન્ની એવો અદ્ભુત મહિમા છે, કે ઉપાસનાની ઇચ્છા પ્રમાણેની જ સદૃશ સામગ્રી સહિત અલ્પોન્ની તેને પ્રતીત થાય છે.

ઉપાસક વગેરે પરલોકમાં જનાના (૧) દેવદાન, (૨) પિતૃદાન અને (૩) 'જયસ્વ-ત્રિયસ્વ' (જન્મો અને મરણ) એવા ત્રણ માર્ગ શાન્તોમાં ઘડેના છે એને સસારના માર્ગ પણ મહે છે.

(૧) સૂર્યમંજળ ભેટીને અલ્પોન્ની જાવોનો જે માર્ગ તેને દેવદાન માર્ગ કહે છે, એનું બીજું નામ અર્ચિ માર્ગ છે.

(૨) ચંદ્રમંજળ ભેટીને ઇન્દ્રલોકરૂપ અલ્પોન્ની જાવોનો જે માર્ગ તેને પિતૃદાન કહે છે, એનું બીજું નામ ધૂમ માર્ગ છે.

(૩) વારંવાર જન્મ-મૃત્યુ માટે મૃત્યુલોકમાં આનંદોનો જે માર્ગ તે જયસ્વ-ત્રિયસ્વ માર્ગ છે.

એ ત્રણ સસારના માર્ગ છે, ચોથો મહાદાનરૂપ જે માર્ગ તે મોક્ષનો માર્ગ છે.

આ રીતે પામે દેવોના ઉપાસકોને સમાન રીતે પ્રાપ્તિ થાય છે.

એક પરમાત્માના અનેક નામરૂપ સ્થિતિ છે.

ગંઢા—પામે દેવોના નામ અને ૩૫ બિન્નબિન્ન કથા છે અને ઇશ્વર તો એ જ એ જ ઇશ્વરના એવા બિન્નબિન્ન નામરૂપ સબંધે નહિ.

સમાધાન—વાસ્તવિક રીતે જોતા તો પરમાત્માના કેઈ નામ કે રૂપ છે જ નહિ પણ મહાબુદ્ધિ મનુષ્યોને ઉપાસના કરવા માટે નામરૂપરૂપ પરમાત્માના માયાકૃત દર્શિત નામરૂપ કહેવામાં આવ્યા છે, માટે એ જ પરમાત્માના માયાકૃત દર્શિત અને નામરૂપ સબંધે છે એ જીવે તમામ પુરાણ વાક્યોનો વિરોધ દૂર થઈ શકે છે.

બધાં પુરાણોનું તાત્પર્ય—કારણબ્રહ્મની ઉપાદેયતા (મહા-
યોગ્યતા) અને કાર્યબ્રહ્મની હેયતા (ત્યાગયોગ્યતા)

પુરાણનાં વાક્યોમાં પરસ્પર વિરોધ છે, એવી ગંદાનું મુખ્ય સમાધાન તો આ પ્રમાણે છે:—વિષ્ણુ, શિવ, ગણેશ, દેવી, સૂર્ય વગેરે જે જે એકએક દેવતાનાં નામ છે, તે સઘળાં કારણબ્રહ્મનાં નામ છે; અને કાર્યબ્રહ્મનાં પણ તે જ બધાં નામ છે. જેમ માયાવિશિષ્ટ કારણમી બ્રહ્મ કહે છે અને તેનું કાર્ય ને હિરણ્યગર્ભ તેને પણ બ્રહ્મ કહે છે; એ જ રીતે વિષ્ણુ, શિવ, ગણેશ, દેવી, સૂર્ય એ ગણેશ ભોક્ત્રવાથી કારણબ્રહ્મ સમજાય છે; તેમ કાર્યબ્રહ્મ પણ એ જ પાંચ શબ્દો ભોક્ત્રવાથી સમજાય છે, એ જ રીતે એ પાંચે શબ્દોના નારાયણ, નીલકંઠ, વિનેશ, ચક્રિત, સૂર્ય દર્શાવેલ અનંત પર્ણાય છે, તે બધા કારણબ્રહ્મ અને કાર્યબ્રહ્મ બન્નેનો ભોધ કરે છે. ઠાઈ જગ્યાએ તો એ શબ્દો કારણબ્રહ્મને ઉદેશી કહેલા હોય છે અને ઠાઈ જગ્યાએ તો પ્રસંગવચાન એ શબ્દો કાર્ય-બ્રહ્મને ઉદેશી કહેલા હોય છે. જેમ ‘સૈધવ’ એ શબ્દના ‘થોડો’ અને ‘મનણ’ એવા બે અર્થ થાય છે, પણ ભોક્ત્રના પ્રસંગમાં ‘સૈધવ’નો અર્થ ‘મનણ’ થાય છે અને ગદાર જવું હોય તે વખતે ‘સૈધવ’નો અર્થ ‘થોડો’ થાય છે, એ જ રીતે વિષ્ણુપુરાણમાં વિષ્ણુ અને નારાયણ વગેરે પદો કારણબ્રહ્મનાં ભોધક છે અને શિવ, ગણેશ, સૂર્ય વગેરે પદ કાર્યબ્રહ્મનાં ભોધક છે.

પુરાણોમાં બ્રહ્મવાચકાદિ પદોનાં ઉદાહરણ

(૧) વૈષ્ણવમંથોમાં વિષ્ણુની સ્તુતિ અને શિવાદિક દેવતાની નિંદા કરવામાં વ્યાસનો એવો અભિપ્રાય છે, કે કારણબ્રહ્મ ઉપાસ્ય છે અને કાર્ય-બ્રહ્મ ઉપાસ્ય નથી.

(૨) રુદ્રંદ પુરાણ વગેરે રુદ્ર મંથમાં શિવ, મહેશ આદિ પદો કારણ-બ્રહ્મનાં ભોધક છે અને વિષ્ણુ, ગણેશ, દેવી, સૂર્ય વગેરે પદો કાર્યબ્રહ્મનાં ભોધક છે, માટે તેમાં પણ કારણબ્રહ્મની સ્તુતિ અને કાર્યબ્રહ્મની નિંદા સમજવી.

(૩) ગણેશ પુરાણમાં ગણેશપદ કારણબ્રહ્મનું વાચક છે, અને વિષ્ણુ, શિવ વગેરે પદ કાર્યબ્રહ્મનાં વાચક છે; માટે તેમાં પણ કારણબ્રહ્મની સ્તુતિ અને કાર્યબ્રહ્મની નિંદા છે.

(૪) કાલી પુરાણમાં કાલિ આદિક પદ કારણબ્રહ્મનાં ભોધક છે; અને વિષ્ણુ, શિવ, ગણેશ, સૂર્ય વગેરે પદો કાર્યબ્રહ્મનાં ભોધક હોવાથી કાલિ પદ વડે જોનો ભોધ કર્યો છે, એવા કારણબ્રહ્મની સ્તુતિ અને વિષ્ણુ, શિવાદિક પદો વડે જોનો ભોધ કર્યો છે, એવા કાર્યબ્રહ્મની નિંદા સમજવી.

(૫) સૌર પુરાણમાં સૂર્ય, બાહુ વગેરે પદોથી કારણબ્રહ્મ સમજાવ્યું છે; માટે તેની સ્તુતિ અને વિષ્ણુ વગેરે પદોથી કાર્યબ્રહ્મ સમજાવવાને નેની નિંદા જણાવવાનું તાત્પર્ય છે.

એ રીતે સઘળાં પુરાણોનાં કાર્ય-કારણની સંતુલ્ય સંકેતનો માત્ર ભેદ છે, પણ ઉપાદેય અને હેય જે અર્થ છે તેના ભેદ નથી. (અર્થાત્ મનમાં)

પુરાણોમાં કારણબદ્ધ નથી કાર્યબદ્ધ જુદાજુદા શબ્દોથી વર્ણવ્યું છે; અને ગમે તે શબ્દોથી કહ્યું હોય, તથાપિ કારણબદ્ધ એ જ ઉપાત્ત છે અને કાર્યબદ્ધ ઉપાત્ત નથી એમ જણાવવાનું તાત્પર્ય છે. કારણબદ્ધ ઉપાત્ત છે, માટે તેની સ્તુતિ કરી છે, અને કાર્યબદ્ધ ઉપાત્ત નથી, માટે તેની નિંદા કરી છે, એટલે જ અર્થ સ્તુતિ-નિંદા શબ્દોથી મમજવો.) જ્યાં પુરાણોમાં—

(૧) કારણબદ્ધની ઉપાત્તના ઉપાદેય છે, એટલે મહત્વ કરવા યોગ્ય છે.

(૨) કાર્યબદ્ધની ઉપાસના હેય છે, એટલે તત્ત્વ યોગ્ય છે.

માટે મત્રમાં પુરાણો- એક કારણબદ્ધ ઉપાત્ત છે એમ બોધન કરે છે, તેથી તેમનો પરસ્પર વિરોધ નથી.

મૂર્તિપ્રતિપાદનનો અભિપ્રાય

જો કે અનુભૂતિ, ત્રિનેત્ર, ગજમુખ, અષ્ટભુજ ઇત્યાદિ મૂર્તિઓ માયાનું પરિણામ છે અને ચેતનનું વિવર્તન છે; માટે કાર્યરૂપ છે અને તેની પણ ઉપાસના કરવાની કહી છે, તથાપિ તે અનુભૂતિ વગેરે મૂર્તિઓનું જે માયા-વિશિષ્ટ કારણ છે, તેની માથે એ અનુભૂતિનું કપનો ભંડ નથી એમ વિચાર કરવાથી સમજાશે; માટે તે આકારોનો બાધ કરીને કારણરૂપથી તેમની ઉપાસના કરવી એમ જણાવવાનું તાત્પર્ય છે; કેમ કે આકાર તો ગર્ભ છે, માટે ગુચ્છ છે અને કારણ સત્ય છે; પણ કોઈની બુદ્ધિ મંદ હોવાથી તે બુદ્ધિ આકારમાં જ સ્થિર થઈ શકે એમ હોય, તો તેણે શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે આકારની જ ઉપાસના કરવી. એમ કરવાથી પણ બુદ્ધિ સ્થિર થઈ પરિણામે કારણબદ્ધની ઉપાસનામાં સ્થિતિ થાય છે.

કાર્યબદ્ધની ઉપાસના કારણબદ્ધના જ્ઞાન માટે છે

કારણબદ્ધની ઉપાત્તના રૂપવાની રીત આ પ્રમાણે કહેલી છે. બ્રહ્મ ગતનું કારણ છે, તે સત્યકામ છે, મત્સકરૂપ છે, મર્વજ છે, ગ્વતંત્ર છે, સર્વનું પ્રેરક છે, કૃપાળુ છે; ધૃતિરત્ના એવા ધર્મોનું ચિંતન કરવું. મૂર્તિનું ચિંતન કરવામાં શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય નથી.

શાસ્ત્રમાં જે અનેક મૂર્તિઓ લખી છે, તે ઉપાસના માટે લખી નથી, પણ બધી મૂર્તિઓ કારણબદ્ધની ઉપદેશરૂપ છે. એમ સમજાવવાના હેતુથી લખી છે. જે વસ્તુ જેના એક દેશમાં હોય, અને તે પણ કોઈ વખત જ હોય, અને એમ જતાં તે વસ્તુ બ્યાવર્તક હોય, એટલે જે ગ્રંથમાં હોય તેને બીજાં સ્થળોથી જુદું પાડી બતાવનારી હોય, તો તેને બ્યાવર્તક કહે છે.

જેમ પેલો કાગડો બેડો છે, તે દેવદત્તનું ઘર. આ વાક્યમાં દેવ-દત્તના ઘરનું કાગડો એ ઉપદેશરૂપ છે, કેમ કે કાગડો ઘરના એક દેશ(ભાગ)માં હોય છે (આખા ઘરમાં હોતો નથી), અને તે પણ કોઈ વખત હોય છે, સદાકાળ હોતો નથી; અને એમ હોઈને બીજાં ઘરથી દેવદત્તના ઘરનો બ્યાવર્તક છે એટલે બિન પાડી બતાવનાર છે, માટે કાગડો એ જગ્યાએ ઉપદેશરૂપ કહેવાય છે. (લક્ષણ ન જતાં લક્ષણનું કાર્ય કરે છે, માટે તે ઉપદેશરૂપ કહેવાય છે. જે લક્ષણ હોય તે આખી વસ્તુમાં મદાકાળ હોઈને બ્યાવર્તક હોય જે ન જ

રતિ જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે. તે કારણરૂપ બ્રહ્મના એક દેશમાં ચતુર્ભુજાદિક મૂર્તિ છે અને તે પણ કલ્પિત હોય છે—અન્યાયાળ હોતી નથી, અને એમ હોઈને તે બીજા બધાથી કારણબ્રહ્મની વ્યાવર્તક છે, કેમ કે ચતુર્ભુજાદિક મૂર્તિ કારણબ્રહ્મ વિશે જ હોય છે—બીજામાં હોતી નથી, માટે તે કારણબ્રહ્મનું ઉપવ્યાય છે.

ઉપવ્યાયનું માન એટલું જ પ્રયોગન હોય છે, કે તેથી વિશેષ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય જેમ કાગડરૂપ વિશેષણથી વિશેષરૂપ દેવદત્તના ઘરનું જ્ઞાન થાય છે, એ સિવાય બીજું કોઈ પ્રયોગન કાગડનું નથી તે રીતે ચતુર્ભુજ વગેરે મૂર્તિથી પણ નિરાકાર કારણબ્રહ્મનું જ્ઞાન, એ જ ઉપાસના માટે મૂર્તિ-પ્રતિપાદનનું પ્રયોગન છે—બીજું પ્રયોગન નથી.

આકારમાં આમહવાળા શૈવાદિને એટલી પ્રાપ્તિ

જાત્રના અભિગ્રાપને સમજ્યા વિના દેવતાકે મંદ્યુહિવાળા ઉપાસે મૂર્તિના આકારમાં આમહ કરે છે, અને ‘સ્નાન-સારમેય’ ન્યાયથી પરસ્પર કનહ કરે છે. (સ્નાન એટલે સાગો—બીનો બાર્, મારમેય એટલે દૂતરો.)

શ્યાલ-સારમેય ન્યાય—એક ભરવાડ અને વાધરીના ઘર જોડેજોડે હતાં ભરવાડને એક દૂતરો હતા, તેનું નામ ધાવક હતું, અને વાધરીના દૂતગતું નામ ઉદ્દાનક હતું એ ભરવાડના પછીથી જન્મ થયા. તે ભરવાડના સાળાનું નામ ઉદ્દાનક હતું અને ઉદ્દાનકના એક દુરમનનું નામ ધાવક હતું. બી પરણીને ભરવાડને ઘેર આવી દહે ભરવાડનો અને વાધરીનો દૂતરો વારવાર લડતા હતા તે વખતે ભરવાડના ઘરના બધા વાધરીના દૂતરો ઉદ્દાનકને ગાળો દે અને પોતાના દૂતરો ધાવકના વખાણ કરે. નવી આવેલી ભગવાડની બીને દૂતરાના નામની ખગર ન હોવાથી તે સમજી, કે આ ઘરના બધા મારા બાર્ ઉદ્દાનકને ગાળો દે છે અને તેના દુરમન ધાવકના વખાણ કરે છે, એમ મનજીને સાજો બધારે એનો ધણી ઘેર આવ્યો, ત્યારે તેની જોડે લડત્રા લાગી, કે ‘તમારા ઘરના મારા બાર્ને નિત્ય ગાળો દે છે ને તેના દુરમનના વખાણ કરે છે એ હી નહિ કોઈ વખત જોવા જોશું થશે.’ ભરવાડે એ વાતની તપાસ કરી બીને સમજાવ્યું પાડી, કે ‘એ તો દૂતરાના નામ છે—તારા બાર્ની વાત નથી’ ત્યારે તે ચાલત થઈ.

જેમ ભરવાડે પોતાના સાસુસસરા વગેરેનો અભિગ્રાપ જાણ્યા વિના સરખા નામથી ભરમાઈને હલેશ કયો, તેમ વેષ્ણુવ ત્રયોમા શિવ વગેરેના નામથી કર્મબ્રહ્મની નિદા કરી છે—જેવ ત્રયોમા શિવ વગેરે નામથી મોઝખાના કારણબ્રહ્મની નિદા કરી નથી—એ અભિગ્રાપને જાણ્યા વગર શૈવાદિ દુષ્પિત થાય છે, અને જેમ જ વિષ્ણુ નામથી કાર્મની નિદા સમજ્યા વગર વેષ્ણુવો દુષ્પી થાય છે.

સધળા પુરાણોનો અભિગ્રાપ આ પ્રમાણે છે

(૧) કારણબ્રહ્મ ઉપાસ્ય છે

(૨) નર્મબ્રહ્મ ત્યાગ્ય છે.

(૧) માયાવિશિષ્ટ ચેતનને કારણપ્રકાશ કહે છે.

(૨) માયાદૃત કાર્યવિશિષ્ટ ચેતનને કાર્યપ્રકાશ કહે છે.

એ બે અર્થ ભારતની ટીકાના આરંભમાં લખ્યો છે અને સધળા વેદાંતનો પણ એ બે મિદાંત છે.

શાસ્ત્રોના વિરોધ વિષે પ્રશ્ન

કૌપાર્દ-શુભસંતતિ મુનિ સુતકે ચૈના. ઉપજ્યો જિયમે કિંચિત ચૈના ।

પુનિ તિન પ્રશ્ન કિયો નિજ પૂતહિ, શાસ્ત્ર પરસ્પર કહત અસૂતહિ ॥૧૦૧॥

તિનમે સત્ય કૌન સો કહિયે, જાકો અર્થ બુદ્ધિમે લહિયે ॥૧૦૨॥

તર્કદષ્ટિ મુનિ નિજ પિતુ વાતી, ચોત્યો ચચન સુ પરમ પ્રમાત્રી

ઉત્તર મીમાંસા ઉપદેશા, વેદવિરુદ્ધ ન જામે લેશા ॥૧૦૩॥

શાસ્ત્રપંચ તે વેદવિરુદ્ધ, યાતે જાનહુ તિનહિ અશુદ્ધ ।

કિંચિત્ ભૂંડા વેદ અનુમારી, લલિત ચહુમદત મંદ અધિકારી ॥૧૦૪॥

પુરાણોના પરસ્પર વિરોધની શંકા દૂર થવાથી શુભસંતતિ રાખીને પોતાના પુત્રનાં વચન સાંભળીને મનમાં થોડીક શાંતિ થઈ, પણ છ શાસ્ત્રોનો પરસ્પર વિરોધ છે, એવી શંકા તેની મટી નહિ; તેથી તેણે ફરીથી પોતાના પુત્રને પ્રશ્ન કયો, કે ‘શાસ્ત્રો પરસ્પર જે વિરોધી વાત કહે છે, તેમાંથી કયા શાસ્ત્રની વાત સાચી માની તેનો અર્થ બુદ્ધિમાં ધારણ કરવો?’ ૧૦૧, ૧૦૨

ઉત્તરમીમાંસાની પ્રમાણુતા

પોતાના પિતાની વાણી સાંભળી તર્કદષ્ટિએ પરમ પ્રમાણુ-સુક્ષ્મ વચન કહ્યું, કે ‘ઉત્તરમીમાંસામાં જે ઉપદેશ છે, તેમાં લગાર પણ વેદથી વિરુદ્ધ નથી. બાકીનાં પાંચ શાસ્ત્ર વેદથી વિરુદ્ધ છે, માટે તેને દોષવાળાં જણવાં. તે શાસ્ત્રોમાં થોડોક ભાગ વેદને અનુસરતો છે, તે જોઈને ઘણાક મંદ અધિકારીઓ તે શાસ્ત્રોનો સ્વીકાર કરતા જણાય છે. ૧૦૩, ૧૦૪

ટીકા—જો કે છ શાસ્ત્રોના કર્તાઓ સર્વજ્ઞ કહેવાય છે —

(૧) સાંખ્યના કર્તા કૃપિત્ર મુનિ

(૨) પાતંજલિના કર્તા પતંજલિ મુનિ (જે રોગનો અવતાર છે.)

(૩) ન્યાયના કર્તા ગોતમ મુનિ

(૪) વૈશેષિકના કર્તા કણ્વાદ મુનિ

(૫) પૂર્વમીમાંસાના કર્તા જૈમિનિ આચાર્ય

(૬) ઉત્તરમીમાંસાના કર્તા વ્યાસ મુનિ

જે સધળાઓનું માહાત્મ્ય પ્રસિદ્ધ છે, માટે એમનાં વચનક્રમ શાસ્ત્રો પણ બધાં સરખાં જ પ્રમાણુ માનવા જોઈએ.

સમાધાન—પરંતુ મનમાં પાક્યોમાં પ્રવળ પ્રમાણ વેદવાદ્ય છે; કેમ કે
(૧) વેદના કર્તા સર્વજ્ઞ ઈશ્વર છે; તેને વિશેષ મમ, સંદેહ અને વિપ્રવિધિયા
(કમવાની છત્ર) હોય અશક્યતા નથી.

(૨) શાસ્ત્રોના કર્તા જીવો છે; તેમનામાં જમ વગેરે દોષો હોવાનો મંભવ છે.
શંકા—શાસ્ત્રકારો પણ સર્વજ્ઞ કહેવાય છે.

સમાધાન—જો વાન ખરી, પણ તેમને યોગમાહાત્મ્યથી સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત
થયેલી છે; તેથી તેઓ યુગ્મનયોગી થયેલા છે; અને ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતા સ્વભાવ-
મિદ્ધ છે, માટે તે યુગ્મનયોગી કહેવાય છે.

૧. જે પદાર્થનું ચિંતન કરે, તે પદાર્થનું જોને જ્ઞાન થાય, તેને યુગ્મન-
યોગી કહે છે.

૨. જોને મધળા પદાર્થો સર્વજ્ઞ એકરસ (આખા એક પદાર્થની પેઠે)
અપગેશ પ્રતીત થાય, તે યુગ્મનયોગી કહેવાય છે. એવો ઈશ્વર છે.

૧. યુગ્મનયોગીકૃત વેચન પ્રવળ છે.

૨. યુગ્મનયોગીકૃત શાસ્ત્રવચન દુર્બળ છે.

વેદાનુસારી શાસ્ત્રની પ્રમાણતા

વેદને અનુસરનાર શાસ્ત્ર પ્રમાણ જાણવું અને વેદથી વિરદ્ધ હોય, તેને
અપ્રમાણ જાણવું. ઉત્તરમીમાંસા સિવાયનાં પાંચે શાસ્ત્રો કેવી રીતે વેદવિરદ્ધ છે,
તે વાત શાસ્ત્રીરક્ષ આદિ મંથિમાં પ્રપ્ત કરીને કહેવી છે. માત્ર ઉત્તરમીમાંસા
શાસ્ત્ર કોઈ પણ અંગમાં વેદથી વિરદ્ધ નથી, માટે તે પ્રમાણ છે.

ખીજા શાસ્ત્રોને પણ કોઈ કોઈ અંશમાં વેદને અનુસરનાર જોઈને મંદ
શુદ્ધિવાળા મનુષ્યો તેમાં વિશ્વાસ મૂકતા જોવામાં આવે છે, પણ તે શાસ્ત્રો ધણે
અંશે વેદથી વિરદ્ધ છે, માટે તમ્ભા જોવાં જ છે. જો કોઈ અંશમાં વેદાનુસારી
હોવાથી તે શાસ્ત્ર મદ્ધ કરવા યોગ્ય મનાતું હોય, તો જીનશાસ્ત્ર પણ અર્ધિમા
અંશમાં વેદને અનુસરનાર છે, માટે તે પણ મદ્ધ કરવા યોગ્ય મણાવું જોઈએ;
પણ ધણે અંશે તે વેદ વિરદ્ધ હોવાથી તમ્ભા જોવું છે—મદ્ધ કરવા જોવું નથી.

શંકા—મુખ્ય એટલે શુદ્ધ પણ ઈશ્વરનો અવતાર છે; માટે તેનાં વચન
પણ વેદ સમાન પ્રમાણ માનવાં જોઈએ.

સમાધાન—પણ શુદ્ધનો અવતાર અમુકને હમવા માટે થયો છે; માટે
તેનાં વચન સર્વ પ્રકારે અપ્રમાણ છે.

માટે સર્વ અંશમાં વેદને અનુસરનાર ઉત્તરમીમાંસા દેવતાથી મુશ્કેલીએ
તે શાસ્ત્ર સર્વ પ્રકારે મદ્ધ કરવા જોવું છે.

શંકા—ઉત્તરમીમાંસા મંથ વ્યાસકૃત મુદ્ધ છે. તેનું વ્યાખ્યાન પણ
અનેક પુરોહિતોએ જુનીજુની રીતે કરેલું છે; તેમાંથી કશું મદ્ધ કરવું!

સમાધાન—પૂજ્યપાદ શંકરાચાર્યકૃત વ્યાખ્યાન જ વેદાનુસારી છે; ખીજા
વ્યાખ્યાનો તેમાં નથી. એ વાન પાછળ પાંચમાં તરમમાં પ્રતિપાદન કરી છે;
માટે ઉત્તરમીમાંસા સિવાયનાં પાંચે શાસ્ત્રો અપ્રમાણ છે.

બીજાં શાસ્ત્રોની ઉપયોગિતા સારવાહી દૃષ્ટિથી છે

આ તરખમાં જ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે, કે મધમાં શાસ્ત્રો મોક્ષમા ઉપયોગી છે, તે માત્ર તર્કદૃષ્ટિના મારગાદી વિવેકને અનુસરી કહ્યું છે. જેમ કેઈ માળમુનો વધ દરના તેનો સજુ તગ્વારનો ઝટકો મારે, તેથી લોહી વહી નીકળે દેવયોગથી તેનો રોગ મરી જાય; તે વખતે તે સારગ્રાહી રોગી મનુષ્ય તરવાર મારનારનો ઉપદાર માને, તેની જ ગીને બીજાં શાસ્ત્રોથી પણ કેઈ ગીને અત કરજીતી શુદ્ધિ અને ગિયરના યાથી મનુષ્ય નિવૃત્તિપરાયણ થઈ વેદાનુસાર નિશ્ચય કરે તો મોક્ષ થાય, પણ જો સર્વ પ્રકારે તે બીજાં શાસ્ત્રમાં અમથક રાખે, તો અધ્યગોલાંગૂલન્યાયથી તેને અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય; માટે મધમાં શાસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી અદ્વૈત વ્યાખ્યાનની ગીને ઉત્તરમીમાસા શાસ્ત્ર પ્રદણ કરવા જેવું છે.

અધ્યગોલાંગૂલન્યાયનો ખુલાસો

અધ્યગોલાંગૂલન્યાય આવો છે—જેમ કેઈ ધનવાનના ધોળાગામ પહેરેના ઊંદરાને ચોર લોભે પકડી જંગમમાં બંધ મથા અને તેનાં ધોળાં ઉનાગી હર્ષ તેની આખો કોડી તેને જંગમમાં ઠોડી ચાળ્યા મથા. તે ગડના ઊંંગને જેઈ મર્ડ નિર્દય દુઝારાએ તેને કહ્યું, કે ‘આ બાજુ તારા ગામ તરફ જાય છે, માટે તેનું પૂઝું છું પકડી લે—ઠોડીજ નહિ’ તે ઉપર વિશ્વાસ રાખી ને ઊંધે. ગામનું પૂઝું પકડી જંગમમાં જ્યનમાં વિશ્વમ ગમ્યાથી કુખી થઈ નાશ પામે છે.

તેમ મિયાણી ચોર વિવેકરૂપ નેત્રા કોડી મનમને મમારણી રતના નષ્ટ કરે છે. ત્યાં બેનગી નિર્દય દુઝારા બીજાં શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતમાં અમથક રાખે છે અને કહે છે, કે અમારા ઉપદેશથી જ તને પરમ સુખની પ્રાપ્તિ થશે, માટે તેને ઠોડીજ નહિ. જિજ્ઞાસુ મિયાણે તેના જ્યનમાં વિશ્વાસ રાખી પુરુષાર્થસુખથી રહિત યાત્રા છ અને જન્મમરણરૂપ મહાકુખનો અનુભવ કરે છે નાટે બીજાં શાસ્ત્રો તમવા જેવાં છે.

રાજાનો મોક્ષ તથા શ્રંધસમાપ્તિ

શબ્દ—તર્કદૃષ્ટિકં વચન સુનિ, શુભસંતતિ તિર્હિ તાત ।

સદાય શોક નદયો સકલ, લહ્યો હિયે કુદાલાત ॥ ૧૦૫ ॥

કારણમ્મહ ઉપાસના, કરી ચદુત ચિત્ત લાય ।

તર્કદૃષ્ટિ નિજ લલિ શુભ, રાજમ્મહ ચદાપ ॥ ૧૦૬ ॥

તર્કદૃષ્ટિનાં વચન નાંબળી તેના પિતા શુભસંતતિના મનમાંથી

નધળા મંશય અને શોષ નાશ પામ્યા તથા મનમાં શાંતિ થઈ ૧૦૫

તેણે મનને એકાગ્ર કરી કારણમ્મહની ઉપાસના કરી, તથા તર્ક-

દૃષ્ટિને ચાતાનો શુભ માનીને રાજસમાજમાં તેને મોટું માન આપ્યું. ૧૦૬

ટીકા—તે કે તર્કદૃષ્ટિ પુન હતો, તથાપિ ઉત્તમ ઉપદેશ જ્યો, તેથી તેને

સુરપદ્મી પ્રાપ્ત થઈ, એ અભવિધાતુ માહાત્મ્ય છે.

શુભસંતતિનો મોક્ષ

કહ્યું વ્યતીલ્યો કાલ તવ, તંજિ રાજા નિજ પ્રાણ ।

મહાલોકમે સો ગયો, મુનિ જહૈં જાત સધ્યાન ॥ ૧૦૭ ॥

એ પ્રમાણે ઉપાસના કરતાંકરતાં કેટલોક કાળ વીત્યા પછી રાજા મૃત્યુ પામ્યો; અને જ્યાં ધ્યાની મુનિઓ જાય છે, એ પ્રદક્ષિણામાં તે ગયો. ૧૦૭

ટીકા—અહીં રાજાના મરણનો યોગ દેશકાળ દર્શો નથી, તેનો આવે અભિપ્રાય છે. ઉપાસકના મરણમાં દેશકાળની અપેક્ષા નથી, બલે તે દિવસે મરે કે રાતે, દક્ષિણાયનમાં મરે કે ઉત્તરાર્ધણમાં, પવિત્ર ભૂમિમાં મરે કે અપવિત્ર ભૂમિમાં—સર્વા ઉપાસનાના ગળથી દેવધાનમાર્ગ દ્વારા તેને પ્રત્યક્ષોક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પાછળ જે અદૃષ્ટિના પ્રસંગમાં દેશકાળની અપેક્ષા કહી છે, તે યોગ સંદિગ્ધ ઉપાસક માટે કહી છે; કેવળ ઈશ્વરશરણ ઉપાસકને દેશકાળની અપેક્ષા નથી. એ જ અર્થ સૂત્રકારે અને બાખ્યકારે પણ પ્રતિપાદન કર્યો છે.

તર્કદૃષ્ટિનો દેહપાત અને પરમાત્મા સાથે અભેદ

રાજકાજ સવ તવ કિયો, તર્કદૃષ્ટિ હુશિયાર ।

લગ્યો ન રંચક રંગ તિહિ, હજો મહા નિરધાર ॥ ૧૦૮ ॥

અંત મયો પ્રારબ્ધકો, પાયો નિશ્ચલ ગેહ ।

આતમ પરમાતમ મિલ્યો, વેહ લેહમેં હેહ ॥ ૧૦૯ ॥

પિતાના મૃત્યુ પામ્યા પછી તર્કદૃષ્ટિએ સાવધ રહી સધાશું રાત્ર્યકાળ કરવા માંડ્યું; પણ તેણે નિશ્ચયપણે પ્રદક્ષિણા માક્ષાત્કાર કરેલો હોવાથી તેને તેમાંથી લગ્ગાર પણ રંગ લાગ્યો નહિ. જ્યારે તેના પ્રારબ્ધનો અંત આવ્યો, ત્યારે તેને નિશ્ચળ ઘર પ્રાપ્ત થયું (મોક્ષ મળ્યો); એટલે તેનો સાક્ષી કૃતરથ જે આત્મા તે પરમાત્મામાં મળી ગયો અને તેનો દેહ માટીમાં મળી ગયો. ૧૦૮, ૧૦૯

વિદેહમુક્તિ વિષે સિત્તસિત્ત મતો—

સિદ્ધાંતમાં ઈશ્વર સાથે એકાએકને વિદેહમુક્તિ કહે છે

ટીકા—જે કે કૃતરથનો પરમાત્મા સાથે સદા અભેદ છે. તથાપિ ઉપાધિકૃત ભેદ તો છે. તે ઉપાધિનો નાશ થવાથી, ઉપાધિકૃત ભેદનો પણ નાશ થાય છે.

ઉપર કહ્યું છે, કે 'તેનો આત્મા પરમાત્મામાં મળી ગયો' એટલે આત્મા પરમાત્મા સાથે અભેદપણે રહ્યો એવો અર્થ થાય છે. એમ કહેવામાં એવો અભિપ્રાય છે, કે વિદેહમુક્તિમાં ઈશ્વર સાથે અભેદની પ્રાપ્તિ થાય છે, શુદ્ધ પ્રહયેતન સાથે અભેદ થતો નથી. આ વિષય શાસ્ત્રીશક બાખ્યાના યોગા અધ્યાયમાં પ્રતિપાદન કર્યો છે. સાં આ પ્રસંગ છે—

(૧) વિદેહમુક્તિમાં સત્ય મંકરપાદિ રૂપની પ્રાપ્તિ જૈમિનિના મતથી કહી છે.

(૨) ઐક્યસૈમિના મતથી મન્ય મંકરપાદિનો અગ્રાવ કર્યો છે.

(૩) સિદ્ધાંતમાં મન્ય મંદસ્પાદિકનો ભાવ અને અભાવ બન્ને દર્શાવે છે. તેનો આપો અભિગ્રામ છે.—વિદેહમુક્તિમાં આત્માનો ઈશ્વર સાથે અભેદ થાય છે; તેથી ઈશ્વરના જે સત્ય મંદસ્પાદિક ગુણો છે, તે ગુણો મુક્તમાં પણ આવે છે, એમ ખીન્ન જીવો માને છે, અર્થાત્ જીવોની અપેક્ષાએ મુક્તમાં મન્ય મંદસ્પાદિકનો આરોપ કરાય છે, પણ ઈશ્વર તો પરમાર્થદૃષ્ટિએ શુદ્ધ છે; તેનામાં દોષકંત્ર ગુણ નથી, પણ તે નિર્ગુણ છે; માટે ઈશ્વરની સાથે અભેદ-પણે રહેલા મુક્તમાં પણ સત્યમંદસ્પાદિક ગુણોનો અભાવ જ છે.

ઈશ્વર અને શુદ્ધ ચેતન્યનો અભેદ

જો કે મંમારદશામાં પણ જીવવાસ્તવિક રીતે જોનાં તો નિર્ગુણ છે અને શુદ્ધ છે, તથાપિ જીવને હંમારદશામાં અવિવાધી કૌપણું અને ભોક્તા-પણું પ્રતીત થાય છે.

ઈશ્વરને કદી પણ આત્મામાં અથવા અન્યમાં સંસાર પ્રતીત થતો નથી; માટે તે સદા અમંગ, નિર્ગુણ અને શુદ્ધ છે; તેથી મુક્તનો ઈશ્વર સાથે જે અભેદ તે જ શુદ્ધ અલ્પચેતન્ય માથે અભેદ છે.

જો ઈશ્વર માથેના અભેદને શુદ્ધ અલ્પ સાથેનો અભેદ ન માનીએ, તો ઈશ્વરને શુદ્ધ અલ્પની પ્રાપ્તિ કદી પણ થાય નહિ; કેમ કે જીવની પેઠે ઈશ્વરને હિપદેશજન્ય જ્ઞાન અને વિદેહભોક્ષ તો કરી થાય નહિ; અને સદાપ્રાપ્ત જે તેનું રૂપ તે શુદ્ધ નથી; (કેમ કે તેને માયોપાધિક મર્વજ્ઞાદિ ગુણવાળો માન્યો છે) માટે ઈશ્વર તો જીવથી પણ ન્યૂન અને સદા બદ્ધ છે એમ કહેવું પડશે ! માટે આ રીતે માનવું ભ્રેષ્ઠ છે, કે—

(૧) ઈશ્વરને આવરણ નથી; માટે તેને હિપદેશજન્ય જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી.

(૨) આવરણ ન હોવાથી તેને ભ્રાંતિ નથી; માટે તે નિત્યસર્વજ્ઞ છે અને નિત્યમુક્ત છે.

(૩) માયા અને તેનું કાર્ય આત્મામાં પ્રતીત થતું નથી, માટે તે મદા અમંગ છે; અને તેથી તે શુદ્ધ છે.

એ રીતે મુક્તનો ઈશ્વર સાથે અભેદ, તે જ શુદ્ધ ચેતન સાથે અભેદ છે.

દર્શાવે વડે પણ મુક્તનો ઈશ્વર સાથે જ અભેદ મિદ્ધ થાય છે. જેમ ચરમાં મૂકેલો ઘડો ફટી જાય, એટલે ઘડાકાશનો મહાકાશમાં લય થયો દહેવાય, મહાકાશમાં લય થયો દહેવાય નહિ; તેમ જ્ઞાનીનું શરીર ઈશ્વરરૂત અલ્પાંશમાં નાશ પામે છે અને આખું અલ્પાંશ ઈશ્વરના શરીરરૂપ માયામાં અંતર્ભૂત છે. જ્ઞાનીનો આત્મા વિદેહભોક્ષ પામનાં અલ્પાંશની બહાર ગમન કરતો નથી; માટે તેનો ઈશ્વરની સાથે જ અભેદ થાય છે, પણ જેમ ઘડાકાશનો મહાકાશ માથે અભેદ થાય છે અને તે મહાકાશ મહાકાશરૂપ જ છે; તેમ જ્ઞાનીના આત્માનો ઈશ્વર માથે અભેદ થાય છે અને તે ઈશ્વર એ શુદ્ધ અલ્પ જ છે; માટે જ્ઞાનીના આત્માને શુદ્ધ અલ્પની જ પ્રાપ્તિ થાય છે.

(અહીં આ રહ્યું છે:-જ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી તો વિદેહમેળ થતાં પહેલાં પણ અભ્યાસદિ જગત કાંઈ છે જ નહિ, પણ શુદ્ધ અભ જ છે; માટે તેની દૃષ્ટિથી તો અભ સાથે જ અભેદ છે અને એને જ શુદ્ધ અભની પ્રાપ્તિ કહેવામાં આવે છે.)

(અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિથી અભ્યાસ વગેરે જેમનું તેમ પ્રતીત થાય છે; માટે તેની દૃષ્ટિથી જ્ઞાનીનો ઈશ્વર સાથે—ઈશ્વરના દેહરૂપ અભ્યાસ સાથે—અભેદ થાય છે. તે ઈશ્વર વાસ્તવિક શુદ્ધ અભ જ છે; તેથી પણ જ્ઞાનીને શુદ્ધ અભની જ પ્રાપ્તિ થાય છે.)

ભાષાગ્રંથ રચવાનું પ્રયોજન

નોંધ—યહ વિચારસાગર કિયો જામ રત્ન^૧ અનેક ।

ગોપ્ય વેદસિદ્ધાંતતૈ, પ્રગટ લહત સવિવેક ॥ ૧૧૦ ॥

સાંખ્ય ન્યાયમં થમ કિયો, પદિ વ્યાકરણ અશેષ ।

પદે પ્રંથ અદ્વૈતકે, રહો ન એકહુ શેષ ॥ ૧૧૧ ॥

કઠિન જુ ઔર નિરંધ હૈ, જિનમં મતકે મેદ ।

અમતે અવગાહન કિયે, 'નિશ્ચલવાસ' સવેદ ॥ ૧૧૨ ॥

તિન યહ ભાષાગ્રંથ કિયે, રંચ ન ઉપજી લાજ ।

તામં યહ દક હેતુ હૈ, દયાધર્મ શિરતાજ ॥ ૧૧૩ ॥

વિન વ્યાકરણ ન પદિ સકે, પ્રંથ સંસકૃત મંદ ।

પદે યાહિ અનવાસ હિ, લહૈ સુ પરમાર્નદ ॥ ૧૧૪ ॥

દિહીતે પશ્ચિમ દિશા, કોશ અઠારહ ગામ ।

તામં યહ પૂરો મયો, કિહડીલી તિહિ નામ ॥ ૧૧૫ ॥

જ્ઞાની મુક્તિ વિદેહમં, જાસો હોય અભેદ ।

દાદુ આદુરૂપ સો, જાહિ યજ્ઞાનત વેદ ॥ ૧૧૬ ॥

નામરૂપ વ્યભિચારમં, અનુગત એક અનૂપ ।

દાદુપદકો લક્ષ્ય હૈ, અસ્તિ માતિ પ્રિયરૂપ ॥ ૧૧૭ ॥

શુભ રાખવા થોડાં એવા વેદના સિદ્ધાંત વડે આ વિચારસાગર રચવામાં આવ્યો છે, જેમાં સિદ્ધાંતરૂપી અનેક રત્નો (જે આજ સુધી શુભ હતાં તે) વિવેકી માણસો પ્રકટ બેઠી શકે છે. ૧૧૦

આ ગ્રંથના કતાં નિશ્ચયદાસે પ્રથમ સુમત્ર વ્યાકરણ બણી પછી સાંખ્યશાસ્ત્ર અને ન્યાયશાસ્ત્ર સમજવામાં થમ વેઠ્યો છે; અને પછી અદ્વૈત શાસ્ત્રના તમામ ગ્રંથો વાંચ્યા છે; એક પણ ગ્રંથ બાકી રાખ્યો નથી. ૧૧૧

બણી બીજા પણ જે મતલોહવાળા કાંજ-કાંજ નિબંધરૂપ ગ્રંથો છે, તેમાં તથા વેદમાં પણ નિશ્ચયદાસે ધ્યાન આપી ઘણા પ્રયાસથી

બુદ્ધિનો પ્રવેશ કરાવ્યો છે. ૧૧૨

એવા વિદ્વાને આ ભાષાનો અંથ રચ્યો છે, અને તેમ કરતાં તેને લગાર પણ ચરમ આવી નથી; તેનું કારણ તો એવું છે, કે તેથી માત્ર ભાષાઅંથો સમજવાની શક્તિવાળા માણસો ઉપર ક્યા યર્થ થકે છે; કેમ કે ક્યાધર્મ એ બધા ધર્મ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. ૧૧૩

મંદબુદ્ધિના માણસો વ્યાકરણ ભણ્યા વિના સંસ્કૃત અંથો ભણી શકે નહિ; પણ આ અંથ તો વગરમહેનતે ભળી શકે અને પરમાર્થક પ્રાપ્ત કરી શકે. ૧૧૪

મંગલાચરણપૂર્વક અંથની સમાપ્તિ

દિલ્હીથી પશ્ચિમમાં અઢાર ગાઉ પર કિલ્હોલી નામે ગામ છે. (એ ગામમાં શ્રીનિશ્વજીદાસજીનું શુરુદાર છે, અને ત્યાં અધ્યાપિ તેમની શિષ્યશાખા પણ છે. વળી તેમણે જે અંથો એકઠા કર્યા હતા, તે પણ ત્યાં છે.) એ ગામમાં આ અંથ પૂરો થયો છે. ૧૧૫

વિદેહમુક્તિ પામ્યા પછી જ્ઞાનીઓ જેની સાથે અલેદરૂપે રહે છે અને વેદ જેનાં વખાણ કરે છે, તે આદિ સ્વરૂપ દાદ્ છે નિશ્વજીદાસજી દાદ્પંથના સાધુ હતા; માટે તેમણે પોતાના આદિ શુરુ દાદ્ને વારંવાર સંભાર્યા છે.) ૧૧૬

(અહીં જે દાદ્ શબ્દ વડે લક્ષ્યાર્થ છે તે કહે છે.)

પદાર્થમાત્રમાં નામ અને રૂપ બ્યલિચારી છે-એટલે કોઈ વખત હોય ને કોઈ વખત ન હોય એવાં છે. તે સઘળામાં સદાકાળ અનુગત રહેલું એક અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિય એવું જે ઉપમારહિત રૂપ છે. (શુદ્ધ ચૈતન્ય છે) તે દાદ્ પદનો લક્ષ્ય અર્થ છે. ૧૧૭

સમાપ્ત

પરિશિષ્ટ

વિચારસાગર એ વેદાંતના અભ્યાસ માટે ઉત્તમ ગ્રંથ છે. જેઓને મંદુર બાપા આવડતી ન હોય, તેમને માટે આ ખાસ ઉપયોગી પુસ્તક છે, આ એક પુસ્તકનો જરાગર અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો વેદાંતના ખીજા ગ્રંથ મનન્યા સંપેક્ષા થઈ પડે છે; કારણ કે આમાં વેદાંતની મુખ્ય પ્રક્રિયા આપેલી છે.

વેદાંતના અભ્યાસની ગરજાન કરવા પહેલાં અંતઃકરણની શુદ્ધિની જરૂર છે. નિઃકામકર્મ અને ઉપાસનાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે. હાસના કાગમાં અતીતિનું પ્રમાણ બહુ વધી ગયું છે; તેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિનો અર્થ 'નીતિવિજ્ઞાન વ્યવહાર' એમ થયેલું કહે છે. આગલા વખતમાં ત્યારે ઘણા માણસો નીતિથી રહેતા હતા, ત્યારે અંતઃકરણની શુદ્ધિનો અર્થ 'આ લોકના નમામ સંસારી મુખમાં અને પરલોકના મુખમાં વૈરાગ્ય-લાવણી' એવો અર્થ હતો. વિચારસાગરમાં પણ એવા વૈરાગ્યના અર્થમાં અંતઃકરણની શુદ્ધિ મમજવેલ છે. અભ્યાસની સાથે વૈરાગ્ય વધારવાથી અભ્યાસનું ખરું ફળ મળે છે. આ બાબત ખાસ જરૂરની છે.

વેદાંતના અભ્યાસી માટે ખીજા મુખ્ય બાબત એ છે, કે અવિદ્યા આવી ક્યાંથી? એ પ્રશ્ન અવિદ્યાની દશામાં જાય છે, વિદ્યાની દશામાં જાય નથી. અવિદ્યા માત્રી હોય, તો તે ક્યાંથી આવી તેની તપાસ કરવી જોઈએ; પણ અવિદ્યા (જ્ઞાન થતાં) જતી રહે છે, તેથી તેને અનિર્વચનીય કહે છે; માટે તેનાં કારણોની તપાસ કરવાની જરૂર નથી.

ફક્ત વિદ્યાના અવિદ્યાના ત્રણ વિભાગ નીચે પ્રમાણે કરે છે:

(૧) મૂલા અવિદ્યા—એ શુદ્ધ ચૈતન્યને ઢાંકે છે.

(૨) ઘટ વગેરે ઉપાધિવાળા ચૈતન્યને જે ઢાંકે છે, તેને તુલા અવિદ્યા કહે છે; અથવા પ્રાતિભાસિક સત્તા બનાવનારને પણ તુલા અવિદ્યા કહે છે.

(૩) ઝાન-મુક્ત પુરોણના પ્રારબ્ધના ભોગ માટે જે બાધી અવિદ્યા રહે છે, તેને લેશા અવિદ્યા કહે છે.

મૂલા અવિદ્યાના પણ બે વિભાગ નીચે પ્રમાણે કાર્ય કરે છે:

(૧) અન્યમાં અન્યની ભુદિરૂપ પ્રતીતિ, તેને કાર્યરૂપ અવિદ્યા કહે છે.

(૨) આવરણ અને વિશેષશક્તિવાળી અનાદિ બાવરૂપ જે અવિદ્યા, તેને કારણરૂપ અવિદ્યા કહે છે.

શ્રીમદ્ આલ સંકરાચાર્યે અવિદ્યાને બાવરૂપ (સાત્વી) માનેલી નથી, પણ અનિર્વચનીય માનેલી છે. જે વસ્તુ બાવરૂપ હોય, તેના અભાવ થાય નહિ; તેથી અવિદ્યા બાવરૂપ નથી; જ્યાં શ્રીમંકરાચાર્ય અને તેમના શિષ્ય શ્રીમુરેશ્વરાચાર્ય પછીના ફક્ત લેખકોએ અવિદ્યાને બાવરૂપ માની ઉપર પ્રમાણે કાર્ય-કારણનો વિભાગ કરેલ છે. પ્રકૃતિ ત્રણ ચુગ વાળી હોવાથી તેમાં કાર્ય-કારણ બાવ જાય છે પણ અવિદ્યા અધ્યાત્મરૂપ છે. અવિદ્યાને ત્રણ ચુલુકવાળી માનવાની જરૂર નથી.

અવિદ્યામાં કાર્યરૂપ અવિદ્યા અને કારણરૂપ અવિદ્યાએવા ભાગ દરવાની જરૂર નથી. વેદાંતમાં જગતને પ્રાતિભાસિક મતામાં લીધેલું છે, તેથી જગતની ઉત્પત્તિ માનેલી નથી પણ પ્રતીતિ માનેલી છે. તે પ્રતીતિ અનિવર્યનીય છે, કારણ કે ને આધ પામે છે. તેનું પ્રમાણ અવિદ્યા અને તેનો પ્રમાણ (ચિદાભાસ) પણ અનિવર્યનીય છે.

વિચારસાગરમાં, પંચદશીમાં અને વેદાંતના બીજા વજ્રા પ્રથોમાં એમ માનવામાં આવેલ છે, કે સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાન છે અને એ અજ્ઞાન જીવપણની ઉપાધિ છે. વળી માંડકર્યોપનિષદમાં સુષુપ્તિમાં અભિમાની ચેતનને પ્રાપ્ત કહેવા છે તેથી સુષુપ્તિમાં બીજાનું અજ્ઞાન છે એમ કહી શકાય અથવા ધ્યાનધર્મવાળું જ્ઞાન કહી શકાય, પણ માત્ર અજ્ઞાન કહેવાથી ભાવરૂપ અજ્ઞાન જેનું થઈ જશે અને ભાવરૂપ અજ્ઞાનનો અભાવ થાય નહિ તેથી તેનું સિદ્ધ થાય અને અદ્વૈત ચિદાંતને હાનિ થાય. વળી જો સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાન માનીએ, તો નીચે પ્રમાણે બીજી પણ કેટલીક સુઝેલીઓ ઉત્પન્ન થાય છે

૧. જો સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાન હોય, તો તે વખતે જીવ કેમ કહેતો નથી ? જેમ જાગ્રતમાં અજ્ઞાન વખતે તે કહે છે, કે ‘જુમને જાણતો નથી,’ તેમ સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાન હોય તો તે પ્રમાણે જીવે તે વખતે કહેતું જોઈએ

૨. જો કહે છે કે અજ્ઞાન છે, તે તો ‘હી રીતે જાણ્યું ? કોઈ અવસ્થામાં અજ્ઞાન છે કે નહિ તે તો જાનથી ખગર પડે છે અજ્ઞાન છે એમ જાણ્યા વગર અજ્ઞાન છે એમ કહી શકાય નહિ તેથી સુષુપ્તિમાં જ્ઞાન છે એટલે અજ્ઞાનનું જ્ઞાન છે અથવા કોઈ નહોતું તેનું જ્ઞાન છે, તેથી ત્યાં એવું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે.

૩. જાગ્રતને જો કોઈ એમ કહે, કે સુષુપ્તિમાં કોઈ નહોતું, તો અજ્ઞાન જીવ એમ શી રીતે કહી શકાય ?

૪. તેથી સુષુપ્તિમાં જ્ઞાન છે, પણ જાગ્રતના જેવું (ત્રિપુત્રી મહિત) જ્ઞાન નથી, તેથી અજ્ઞાન છે એમ જૂનથી માર્ગ માની બેમે છે જાગ્રતના જ્ઞાન જેવું હોય તે જ જ્ઞાન કહેવાય એ જૂન છે.

૫. જોકે વિચાર કરતા સુષુપ્તિમાં આત્મજ્ઞાનનો અભાવ માની શકાય, પણ ભાવરૂપ અજ્ઞાન માની શકાય નહિ

૬. અથવા સુષુપ્તિમાં આત્મા છે અને આત્માને જ્ઞાનની જરૂર નથી. જેને અજ્ઞાન થાય છે, તેને જ્ઞાનની જરૂર છે. અજ્ઞાન ચિદાભાસને ધાર છે અને જ્ઞાન પણ ચિદાભાસને ધાર છે. એ જાગ્રત દશામાં બને છે.

૭. સુષુપ્તિ એ એક પ્રકારનો ધ્યાનધર્મ છે તે ધ્યાનના અભિમાનીને પ્રાપ્ત કહે છે. ત્યાં તે ધ્યાન પ્રમાણે જ્ઞાન છે, જ્યાં તે જ્ઞાન જાગ્રત થતા ગાપ્ય થઈ જાય છે, તેથી તે જ્ઞાન સાચું નથી તે ધ્યાનધર્મવાળું જ્ઞાન છે.

૮. શ્રુતિમાં પણ એમ કહેલ છે, કે સુષુપ્તિમાં જીવ સત્ત્વ માથે એમ જૂન થાય છે તેથી તેને બીજાની ખગર નથી ત્યાં અજ્ઞાન કે મારો બીજાની ખગર નથી એમ કહેલ નથી.

૯. મુપુષ્પિમાં બ્રહ્મદશા નિર્વિશેષ હોવાથી તે એક પ્રકારનો મુખની દશા છે. રાગઓ રાગનું મુખ છોડીને પણ બંધવાની ઇચ્છા કરે છે. બંધ થોડા દિવસ ન લીધી હોય તો અસુખ થાય છે; અને બંધથી ઘણી વિશ્રાંતિ મળે છે; એવો મોનો અનુભવ છે.

૧૦. તેથી મુપુષ્પિ એ અવિદ્યાની કારણ-અવસ્થા નથી, કાર્પ-કારણભાવ એ માત્ર સમાન અવસ્થામાં રહે છે. એક અવસ્થાનું કારણ એ બીજી અવસ્થાનું કારણ થઈ શકે નહિ. સ્વપ્નનો કુંભાર જાગતો ધડો કરી શકે નહિ. સ્વપ્નની માદીથી પણ જાગતો ધડો થઈ શકે નહિ.

૧૧. વળી મુપુષ્પિનો કાળ, જાગતો કાળ અને સ્વપ્નનો કાળ-એ-તે સરખા નથી; તેથી એ ત્રણે સ્થાનધર્મ છે.

૧૨. આત્મા માત્ર મુપુષ્પિમાં મુખરૂપ છે એમ નથી, આત્મા સદા મુખરૂપ છે અને જાગરૂપ છે. જાગત અને સ્વપ્નના વિશેષ વખતે તે મુખનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. મુપુષ્પિમાં વિશેષ ન હોવાથી તે મુખનો કેટલેક અંશે અનુભવ થાય છે.

૧૩. જ્યારે કોઈને તાવ આવ્યો હોય ત્યારે જો તેને બંધ આવે, તો બંધ વખતે તેને તાવ જણાતો નથી; તેથી મુપુષ્પિમાં ઉપાધિના ધર્મ નથી.

૧૪. જાગક ન-એ છે, ત્યારે નિદ્રા બહુ લે છે અને કોઈ તેને જગાડે તો તે રહે છે. એવી નિદ્રા-અવસ્થાનો અનુભવ જરાજર સમજાય, તો તત્ત્વજ્ઞાનમાં બહુ ઉપયોગી થાય છે.

૧૫. કોઈ કહે, કે હું છ કલાક બંધો. એ ખોટી વાત છે. બંધમાં કલાક નથી અને ઘડિયાળ નથી. ત્યાં કોઈ બનાવ બનતો નથી, ત્યાં કાળનો અનુભવ થતો નથી. જાગતના કાળથી જંધતો કાળ માપી શકાય નહિ. કાળ એ સ્થાનધર્મ છે. જાગતમાં જાગતો કાળ છે, સ્વપ્નમાં સ્વપ્નનો કાળ છે અને મુપુષ્પિમાં (નિદ્રામાં) કાળ નથી.

૧૬. સૌને મુખ ગમે છે, વિષયમુખ ગમતું નથી; જો વિષયમુખ ગમતું હોય, તો વિષયમુખ મુપુષ્પિમાં નથી, છતાં મુપુષ્પિ સૌને કેમ ગમે છે? સાચા મુખની શોધ એ આત્માની શોધ છે. મુપુષ્પિમાં મુખ છે એમ જાણ્યું, તો પછી ભાં જ્ઞાન નથી. સૂક્ષ્મ વિચાર કરીને જોતાં જણાશે, કે મુપુષ્પિમાં એક પ્રકારનું જ્ઞાન છે. જાગત અને સ્વપ્નમાં મિથ્યા જ્ઞાન છે; પણ અજ્ઞાન છે એવું માની શકાતું નથી. જ્ઞાન હોય, તો તેનો અભાવ થાય નહીં. ગીતામાં કહેલ છે, કે મત્સ્યો અભાવ થતો નથી અને અસત્ત્વો ભાવ થતો નથી, તેથી મુપુષ્પિ, સ્વપ્ન કે જાગત કોઈ અવસ્થામાં અજ્ઞાન નથી પણ મિથ્યા જ્ઞાન છે, અથવા સ્થાનધર્મવાળું જ્ઞાન છે એમ કહેવાય.

૧૭. કોઈ મા સૂતી હોય ત્યારે પાસે વાગતા ઢોલ કે બેન્ડના મોટા અવાજથી જાગતી નથી; પણ પાસે ચોનાનું બાજકે સૂતું હોય અને તે રડવા લાગે તો જાગી જાય છે; તેથી મુપુષ્પિમાં તે સ્થાન પ્રમાણે જ્ઞાન છે.

૧૮. કોઈ જગ્યાએ દસ માણસ સૂતા હોય ત્યારે એકન નામ રહી

જગાડીએ, સારે તે અવાજ મધાના મનમાં જાય છે, છતાં જેનું નામ દેવાય હોય, તે જ જાય છે. સુતુમિમાં થતા એવા જ્ઞાનની યામનમાં કેટલા- માણસોએ બરાબર વિચાર કરે નથી

૧૯ આત્મા જ્ઞાનરૂપ છે અને આત્મા જાંતી અવસ્થામાં છે, તેથી જ્ઞાન પણ જાંતી અવસ્થામાં છે, તેને બદલે સુતુમિ જેવી કોઈ અવસ્થામાં અજ્ઞાન માનવું એ ભૂલ છે

૨૦. અવિદ્યા અથવા મારાને કેવળાના અનાદિ અને સ્વાત્ત કહે છે— એટલે માયા ક્યારે-શક થઈ તે કહી શકાય નહિ, છતાં જ્ઞાનથી તેનો અત અવાળી જાય છે. અહીં અનાદિ એટલે દષ્ટિકાગે નહિની પ્રતીતિ સમજવાની છે અને અત આવી જાય છે તેનો અર્થ એમ, કે પહેલાથી સાચી હતી જ નહિ જે વસ્તુ હોય તેનો અત આવે એવો અર્થ કરીએ, તો માયા અને અવિદ્યા માની થઈ જાય તેને અનિર્વચનીય કહેવી એ જ ઠી છે

જેમ અવિદ્યા અનિર્વચનીય છે, તેમ અવિદ્યાનો ધણી પ્રમાણ અને અવિદ્યાની જેવેલું જગત (અથવા પ્રમેય) પણ અનિર્વચનીય જ સ્વપ્નમાં પ્રમાણ, પ્રમાણ અને પ્રમેય એ સાથે જણાય જ અને જાગત થતા એ રહેતો. બાધ થાય છે તેમ જાગત થતા નવા પ્રમાણ, પ્રમાણ અને પ્રમેય એક જ સાથે જણાય છે અને ક્ષણ દશામાં એ રહેતો બાધ થાય છે તેથી અવિદ્યા અથવા માનવ તત્ત્વ જગત જાણવું હોય, તો નીચેની પાંચ સુક્તિથી રાજ્ય સમજી શકાય છે

(૧) જે હોય ખોટી, (૨) સાચા જેવી નથી (૩) તેનાથી વ્યવહાર થાય, (૪) જે બીજી દશામાં બાધ પામે, (૫) બાધ પામે જ મારે જાય છે

દષ્ટાનથી ઉપરની યામન સમજાવતા રસત કંગિએ તો નીચે પ્રમાણે સમજાવી શકાય છે —

૧. જુનને વિષે અધાર લાગે છે તે માયુ હોય અને જગતને કહેવ હોય, તો બધાને અધાર દેખાવું જોઈએ પણ બધાને દેખાવું નથી તેથી અધાર ખોટું છે છતાં ધ્રુવ ને સાચા જેવું દેખાય તેનાથી ધ્રુવ નો વ્યવહાર થાય છે છતાં ધ્રુવક માણસ થાય તો અધાર રહે નહિ—એને કે તો બાધ થઈ જાય અને બાધ થાય જ તેથી તે અધાર તોડે જ

૨. ■ વર્ષ પહેલા વાંસિંગે એ નામનો વધારો ધડિયાગમાં મગરી વખતમાં ફેરફાર કર્યો હતો તે મોગે હતો છતાં સાચા જેવો લાગતો હતો તેનાથી વ્યવહાર ચાલતો હતો, છતાં હાલમાં તો માવ થઈ ગયો જ તેથી તે વાળ ખોટો હતો

૩. અમલના મા બનું ટાવર છે તેમાં દરેક જગેરે બાર વાગે છે અને રોજ એ જ જગ્યાએ વાગે છે, એવું સામાન્ય માણસની દષ્ટિથી જણાય છે છતાં એ જ્ઞાન પૃથ્વી ઉપર રહેનાર અમલનાના માણસપૂરતું હી છે પરંતુ આપણે એ દિવસે અમલવાદમાં તે ટાવરમાં બાર વાગનાના જ સાબળ્યા પડી બીજો દિવસે જો સૂર્ય ઉપર જઈને દરમિન હઈ જોઈએ, તો

તે ટાવર પૃષ્ઠીને દિવસે ધ્રુવભાગ ૧૫ લાખ માઈલ દૂરથી વાગતો હોય તેમ લાગશે; કારણ કે પૃથ્વી અને તેમાં રહેલ તે ટાવર દર સેકન્ડે ૧૮ માઈલની ઝડપે સૂર્યની આસપાસ ગતિ કરે છે. વર્ષા પૃથ્વી ઉપરથી જોઈએ, તો સૂર્ય દરતો લાગે છે; અને સૂર્ય ઉપરથી જોઈએ, તો પૃથ્વી કરતી લાગે છે; એટલે કે જે જગ્યા ઉપર આપણે હોઈએ, તે ચાલતી હોય છતાં સ્થિર લાગે છે અને તે વખતે બીજી જગ્યા ચાલતી લાગે છે. તેથી ગતિ અને સ્થિતિ સાપેક્ષ છે. તેનો આધાર જોનારની ભૂમિકા ઉપર છે.

૪. સ્વપ્નું ખોટું હોય છે, છતાં તે વખતે સાચા જોઈ લાગે છે—તેનાથી વ્યવહાર થાય છે; અને જમીએ ત્યારે બાધ થાય છે, તેથી સ્વપ્નું ખોટું છે.

૫. તે જ પ્રમાણે બધું જગત ખોટું છે, છતાં જગતકાળે સાચા જોઈ લાગે છે—તેનાથી વ્યવહાર થાય છે; અને સુષુપ્તિમાં જઈએ તો જગતનો આધ થાય છે. તેથી જગતના દસા પણ ખોટી છે.

જોઈ માયાનું સ્વરૂપ છે, તે વેદાંતના મંથે ત્રણ અવસ્થાના વિચારથી સ્પષ્ટ કરી આપે છે. યોગભાગમાં, સાંખ્યમાં, વૈષ્ણવધર્મમાં, જૈનધર્મમાં એક અવસ્થાના અનુભવનો વિચાર ધણો આવે છે; પણ ડાહ્યા પુરુષો ત્રણ અવસ્થાના અનુભવનો વિચાર કરે છે. એક અવસ્થાના વિચારમાં માયા ત્રણ ગુણવાળી લાગે છે; પણ ત્રણ અવસ્થાના વિચારમાં માયા અધ્યાસરૂપ ચર્ચન્ય છે. ત્યારે દશ્યની સાથે જ દ્રષ્ટાનો વિચાર કરીએ, ત્યારે જગત પ્રાતિભાસિક બની જાય છે; અને પ્રાતિભાસિક જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ કે લય થતાં નથી. પ્રાતિભાસિક બનાવ એ કોઈ સાચો બનાવ નથી.

પ્રાતિભાસિક વસ્તુ સાથે આત્માને માથો મંચ થતો નથી. પ્રાતિભાસિક વસ્તુ આત્મા સાથે રહે, તો પણ સાચું દૈત થતું નથી. પ્રાતિભાસિક વસ્તુ સાચી ન હોવાથી તેનું જ્ઞાન રાખવાની પણ જરૂર નથી; છતાં વ્યવહારમાં તેનું જ્ઞાન રાખવું પડે છે, તેથી વેદાંતના માર્ગવાળાને ધીરધીરે વ્યવહારમાંથી નિવૃત્તિ લેવી પડે છે.

પરમ સત્યનો અનુભવ લેવાવાળા પ્રાચીનકાળના ઋષિ-મુનિઓ ધણા જન-અમુકાપમાં રહેવાનું પસંદ કરતા નહોતા, તેઓ ધણેભાગે વનમાં અથવા નદી-કિનારે એકાંતમાં રહેતા. શહેરોનાં અનિત્યસુખવાળાં છત્વન તેમને આકર્ષણ કરી શકતાં નહોતાં. માણસોની વચ્ચે રહી માણસના જોઈ થવું સહેલું છે ને એકાંતમાં રહી બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવું સહેલું છે; પણ માણસોની વચ્ચે રહી બ્રહ્મજ્ઞાન દકાવવું મુશ્કેલ છે. એકાંતમાં રહી હિંદુધર્મના ઋષિ-મુનિઓ ને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા અને તેઓ ને સાહિત્ય મૂકી મથેલા છે, તેવાં જ્ઞાન અને સાહિત્ય બીજે ભાગ્યે જ મળી શકે તેમ છે. સામાન્ય પ્રકૃતિવાળા એટલે અનિત્ય વિવેચનાગ્રમાં રચીપત્ની રહેલ માણસોથી અલગ રહેવાની જાણી પુરો નાટે ખામ જરૂર છે. એવા વિશ્વ માણસો વિવેચનાગ્ર વખતે હાલકાં અને ચામડાનો ધંધો કરે છે; તેથી તેમને અત્યજ અને અગૃહસ્થ માનવામાં આવતા. વળી તેઓ મંચગી અને પરિવ્રજ છત્વન ગણવા, તેમને પરિવ્ર માનવામાં

આવના હતા, પણ હાનના કાળમાં તેના સમયે માણસોના મન એવા પડેન છે, કે તેના અર્થ તન ધ્યાન રહેતુ નથી તેના મેટના નમના નીચે આપવામાં આવેલા છે —

૧ મત્યાગ્રહનો ખરો અર્થ એવો છે, કે મત્ય એટલે જે દશામાં ભેન રહે તે સાચી દશા, તેવી દશામાં નિગ મરનાનું માવન તેજસનાગ્રહ છે, પ્રદનાદે એવો મત્યાગ્રહ નો હતો હાનના કાળમાં કોઈની મામે થયુ તેને તેની જગએ મત્યાગ્રહ માનવામાં આવે છે

૨ ગવનનું જનરવને 'હિઝ એન્સેનન્સી' જેવામાં આવે છે તેના અર્થ ભગવાનના જેવી મોટાર્ડ જેનામાં હોય તે એવો થાય છે જતા એવી મોટાર્ડ જેનામાં ન હોય, તેને પણ 'હિઝ એન્સેનન્સી' જેવામાં આવે છે

૩, દેલી સમ્યક્તા સમ્યક્તાને 'હિઝ હાર્ડનેસ' જેવામાં આવે છે તેના ખરો અર્થ ભગવાનના જેવો મહાન ઉત્તર ગુણ જેનામાં હોય તે એવો થાય છે છતા એના ગુણ જેનામાં ન હોય, તેને પણ 'હિઝ હાર્ડનેસ' જેવામાં આવે છે

૪ અનુમ્યનનો ખરો અર્થ પણ ઉપર આપેલ છે પણ હાન ખાત્ર અર્થમાં તેનો ઉપરોગ થાય છે

મુધાગનો ખરો અર્થ માણસને પ્રભુ જનાવવામાં છે અને એ હેતુથી મારા સમયથી સમાજસુવારાની શરૂઆત થાય છે તે સમજાતા થોડા નમના ઉપર આપેલા છે પણ અતિશય પ્રદક્ષિ વચ્ચે રહેવાથી અને ખોટી કેવલની અસહ્ય સારા સમજાના પોટા અર્થ થવા લાગ્યા છે આખી જિંદગી ગમે તે રીત જેમો ભેગો રાખામાં ગાળવી એ અગ્રેજ પેઢીની મૂર્ખતાનો નમ વધુ દેશોને લાગ્યો છે એ મૂર્ખતાનું ખરું સ્વરૂપ હવે પ્રગટ થવા લાગ્યું છે નિમિત્તિએ માણસો જી ગયા છે, કે 'અહીં જે થોડા વધુ તારુ જન દેખાય છે, તે તારુ ખરું જન નથી, તેથી તારો (અજ્ઞાનનો) બાગ ઓઢો કર અને આગળ વધ'

માનમના જનનમાં અનાન અથવા મિથ્યા જ્ઞાન જાનું નુકસાન છે જે વેતના પુસ્તકો આવી જામનમાં ચોખ્ખી મમજલ આવે છે તે મેડે છે, કે જ્યાં ખીજત જેલુ (અથવા ભેદ જેલુ) દેખાન, ત્યાં જાન જન હોઈ ત્યાં હુખ છે તેથી જનના જ દેવભાવ છોડી સમય તેલુ જ્ઞાન લેલુ જોઈએ

કોઈ મૂળ અવિદ્યા પ્રહતે આશ્રય છે એ વાન સાચી નથી કારણ કે અવિદ્યા અને અવિદ્યાનું કાચ અધ્યત્ત છે, તેથી જનમના અધ્યાત્મની પૂર્વે તે સિદ્ધ નથી નુદ્ધ પ્રહત અને ઉપદિત માફી એ જ હોવા છતાં ઉપાધિએ મરી નામમાત્ર ભેદ-વ્યવહાર થઈ ગયે છે, પરંતુ યથાર્થ દષ્ટિએ જોતા તે મે એ સ્વરૂપ છે ઉપાધિથી ભેદની પ્રતીતિ થાય છે અને તે પ્રાતિનામિ-હોવાથી જ્ઞાનમને જતી રહે છે

કેટલાં માણસો એવો પ્રશ્ન પૂછે છે, કે અજ્ઞાન કોને થયુ ? ક્યારે ? કે જનને ? ક્યારેને અજ્ઞાન થાય નહિ અને જનનાવ તો અજ્ઞાન આજના પરી આવે છે તેનો ઉત્તર જોઈએ, તો પ્રશ્ન પૂછનારની દશા તપાસવી જોઈએ પ્રશ્ન પૂછનાર

કર્મચરની દશામાં હોય, તો પ્રથમ પૂછી શકે નહિ; અને જીવનાં પ્રથમ પૂછે, તો જે પ્રથમ પૂછે છે તેને અજ્ઞાન છે એમ કહી શકાય. એ પ્રથમનો ખીલો ઉત્તર એ છે, કે જેમ બાપ અને દીકરો સાથે ઉત્પન્ન થાય છે (કારણ કે દીકરો ઉત્પન્ન થયા પહેલાં તેના બાપને કાઈ બાપ કહેતું નહોતું); તેવી જ રીતે જીવ અને અજ્ઞાન એકસાથે જ પ્રતીત થાય છે અને જ્ઞાનકાળે તેનો બાધ થાય છે. ધર્મીના અધ્યાત્મની સાથે જ ધર્મનો અધ્યાસ થાય છે. જ્ઞાનકાળે અને અધ્યાસની નિવૃત્તિ થાય છે.

બધાં દુઃખનું કારણ શરીર છે, શરીરનું કારણ કર્મ છે, કર્મનું કારણ રાગ-દ્વેષ છે, રાગ-દ્વેષનું કારણ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ જ્ઞાનવાળી વૃત્તિ છે અને એવી વૃત્તિનું કારણ અજ્ઞાન છે. એ અજ્ઞાન પણ કાઈ સાચી વસ્તુ નથી તેથી તે જ્ઞાનકાળે જતું રહે છે. અજ્ઞાન જવાથી અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતા થતી નથી, તેથી રાગ-દ્વેષ થતા નથી; રાગ-દ્વેષ ન થવાથી કર્મમાં અહંબુદ્ધિ આવતી નથી; તેથી કર્મનું બંધન થતું નથી; તેથી શરીર આવતું નથી અને તેથી બધાં દુઃખનો અંત આવે છે અને પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે; તેને જ મોક્ષ કહે

હાખના કેટલાક માણસો કહે છે, કે માત્ર પોતાના મોક્ષની ઇચ્છા : એ કેવળ સ્વાર્થ છે; તે કરતાં સમાજની સેવા કરી ખીલને ઉપયોગી થવું વધારે મારું યતન છે. આવા વિચારમાં ખરી મેવા કેને કહેવાય તે પ અમજી લેવાની જરૂર છે. ગામની સેવા કરો, તો દૂધ મળે, ફતરને રાટલો ના નો તે ચોટી કહે; તેવી જ રીતે સમાજની સેવાથી સમાજનું સુખ મળે છે. જરૂર છે. પણ જે મેવાથી આપણે આત્મા, દિવ્યેદિવ્યે વધારે અનુભવવામાં આ નેમાં નિત્ય જામ છે. વળી ત્યાં સુધી ખોલું જ્ઞાન હોય, ત્યાં સુધી જે કર્તવ્ય જો તે વાસ્તવમાં ખરું કર્તવ્ય નથી; તેમાં અપૂર્ણનો મંમથ અપૂર્ણ સાથે થાય સેવાની સાથે આત્મજ્ઞાન મેળવવું હોય. તો પણ ક્રમશઃ બરાબર રાખ નેઈએ; અને તે લક્ષ્ય તે મેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે કે નહિ, તેની પરીક્ષા વારં વારની નેઈએ.

પ્રાચીન કાળની વિદ્યા જોતાં એમ જણાય છે, કે તે વખતના માણસોને દનિહાસ અથવા જૂગાજ શીખવાની જરૂર લાગી નહોતી. દેશ અને કાળ એ બન્ને કસ્પિત છે, એ વાત વેદાંતમાં જડુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવામાં આવેલ છે; અને તે હાવતા આપેલવાદના વિજ્ઞાન(સાધન)થી પણ સિદ્ધ થઈ શકે તેવી છે. સાપેક્ષવાદને અંગ્રેજી ભાષામાં 'રિલેટીવ ઓફ રીલેટિવિટી' કહે છે. એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે જગતને નેટલા જોવાવાળા છે, તેટલા કસ્પિત દેશ અને કાળ બને છે. એ વિષય ઉપર વધારે માહિતી જોઈએ, તો અમારું પુસ્તક 'કાળની ગતિ' * વાંચવું.

વેદાંત આદ્ય,

પોસ્ટ જ્ઞાન

(અમદાવાદ-પ્રાંતિક દેશ)

સ્વામી આધ્યતીથ

વેદાંતના અન્ય ગ્રંથો

સર્વવેદાંતસિદ્ધાંત-સારસંગ્રહ :

★ જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓ, મહાપ્રપંચ અને તેનું કારણ, અધ્યાસનું સ્વરૂપ, આત્મા વિશે વિવાદ, આત્માનું સ્વરૂપ ઇત્યાદિ અનેક વિષયો સરળ ભાષાંતર સાથે.

મૂલ્ય ૧-૪ : પૃષ્ઠ ૨૨૪ : ટ. ખ. ૦-૨

સ્તોત્રસંગ્રહ :

★ અમ્બુતાલક, ગોવિંદાલક, નર્મદાલક, યમુનાલક, ગંગાલક, કૃષ્ણાલક, કાશીપંચક, ચર્પટપંચલિકા, હરમીટ સ્તોત્ર, પદ્મપદી સ્તોત્ર ઇત્યાદિ ૨૪ બક્તિ-સ્તોત્રો અને ૧૭ વેદાંત-સ્તોત્રોના સર્વથી સસ્તો ને ઉપયોગી સંગ્રહ, જેમાં મૂળ શ્લોકો તથા મરળ શુદ્ધિની ભાષાંતર આપેલું છે.

મૂલ્ય ૦-૧૨ : પૃષ્ઠ ૨૦૦ : ટ. ખ. ૦-૨

વિવેકચૂડામણિ :

★ મૂળ શ્લોકોના શુદ્ધિની સરળ અર્થ માથે; આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના અભ્યાસીઓને વેદાંતના નિઘૂઘ અરુચે ઉપયોગી પુસ્તક.

મૂલ્ય ૦-૧૨ : પૃષ્ઠ ૧૧૦ : ટ. ખ. ૦-૨

જાતશ્લોકી અને ધીળાં ચાર રત્નો :

★ અપરોક્ષાનુભૂતિ, આત્મબોધ, તત્ત્વોપદેશ અને અર્થતાનુજનિ માથે દસ પાંચ રત્નો મૂળ શ્લોકો ને મરણાર્થ મહિત આપેલાં છે. આ પુસ્તક આત્માની ઓળખ કરાવનાર હોઈ, શુદ્ધિઓને માર્ગદર્શક છે.

મૂલ્ય ૦-૧૨ : પૃષ્ઠ ૨૦૦ : ટ. ખ. ૦-૨

ગોહમુદ્ગર અને ધીળાં દસ રત્નો :

★ જેમાં ગોહમુદ્ગર ઉપરાંત (૧) પ્રોદાનુભૂતિ, (૨) બ્રહ્મજ્ઞાનાવધીમાધા, (૩) લઘુવાક્યવૃત્તિ, (૪) વાક્યવૃત્તિ, (૫) મહાચાર અનુસંધાન, (૬) સ્વાત્મનિરૂપણ, (૭) દમશ્લોકી, (૮) બ્રહ્મચિંતન, (૯) યોગ-તારાવધી અને (૧૦) સ્વાત્મપ્રકાશિકા-આ અગિયાર રત્નો સરળ ભાષાંતર સાથે આપેલાં છે.

મૂલ્ય ૧-૦ : પૃષ્ઠ ૧૧૮ : ટ. ખ. ૦-૨

૩૨-દશ્ય વિવેક :

★ દ્રવ્યથી થતા બધાં યજ્ઞોમા જ્ઞાનપદ્ધતિ શ્રેષ્ઠ છે અને બધા બધોમા જ્ઞાની બનતા શ્રેષ્ઠ છે; એવા જ્ઞાનનું સ્વરૂપ દ્વંદ્વામાં આ ત્રાના પુનઃકર્મા આપવામાં આવેલ છે.

મૂલ્ય ૦-૨ : પૃષ્ઠ ૨૪ : ૨. ખ. ૦-૧

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુ : (ચાર ગ્રંથોમાં)

★ આ મહાન ગ્રંથમાં વેદાંતના અધ્યાત્મ તથા ગૃહ મિદ્ધાંતોને સચોટ, સરળ તથા ભાવવાહી રીતે નમજાવવામાં આવ્યા છે.

મૂલ્ય ૧૨-૦ : પૃષ્ઠ ૧૬૦૮ : ૨. ખ. ૨-૧

આત્મરામાયણુ :

★ રામાયણનાં પાત્રોના લાક્ષણિક ગુણો દ્વારા વેદાંતની સરળ મમજૂતી પૂરી પાડતું પુસ્તક.

મૂલ્ય ૦-૧૨ : પૃષ્ઠ ૧૪૦ : ૨. ખ. ૦-૨

પંચીકરણ

★ મુમુક્ષુઓના આત્મબોધ માટે સર્વોત્તમ ગ્રંથ, અતુલવવાળી દીક્ષા નાથે.

મૂલ્ય ૨-૦ : પૃષ્ઠ ૨૬૪ : ૨. ખ. ૦-૪

નીચેના ગ્રંથો હવે પછી પ્રકટ થશે .

અનુોત્તરમાળા અને બીજાં ચાર રત્નો :

★ જેમાં (૧) જ્ઞાન-મુક્ત-આનંદલક્ષી, (૨) આત્મ-અનાત્મનો વિવેક, (૩) આત્મવશી-નિંદા, (૪) હિમાચલ નોત્તર-આ ચાર રત્નો સરળ ભાષાતર સાથે હવે પછી પ્રકટ થશે.

ઉપદેશસાહસી : (પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ)

★ સરળ ભાષાતર, મૂળ શ્લોકો સાથે પ્રમિદ્ધ થશે.

વધુ વિગત માટે વિસ્તૃત અધિપત મંગાવો.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

૬. બદ્ધ પાસે, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૫૦-અમદાવાદ અને કાવળદેવી રોડ, દાથી બોલિંગ, નીચે માટે મુબઈ-૨